

મેવાડના અણમોહ રત્ન અને આત્મબલિદાન

અધિકાર અને પ્રમાણ
અને મેવાડના રત્ન

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૨૫૭૮ કિંમત ૪૦૦૦

ગ્રંથનામ મેદાણા મહાપત્રિકા
જ્યોતીર્

વર્ગીક ૨૨૨૮૨૨: ૨૧૦૨૧

મેવાડના અણમોલ જવાહિર
યાને

આત્મ ખલિદાન

સંશોધક અને પ્રકાશક
વોરા ભોગીલાલ રતનચંદ
રાજકવિ ધરમપુર સ્ટેટ
ઝવેરીવાડ, પટણીની ખડકી,
અમદાવાદ.

કિં. રૂ. ૪-૦-૦

પ્રકાશક :
વોરા ભોગીલાલ રતનચંદ
રાજકવિ ધરમપુર સ્ટેટ—
અવેરીવાડ, પટણીની ખડકી,
અમદાવાદ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ
૨૨૫૭૮

સંવત્ ૧૯૯૬]

આવૃત્તિ ૧ લી

[સને ૧૯૪૦

મુદ્રક :

શા. મણીલાલ જગનલાલ
ધી નવપ્રભાત પ્રિ. પ્રેસ
ધીકાંટા રોડ-અમદાવાદ.

અભિપ્રાય.

શ્રીયુત મોહનલાલ દલ્વીચંદ દેસાઈ બી. એ. એલ એલ.

બી. હાઈકોર્ટ એડવોકેટ-મુંબઈ

વીરતાની ભૂમિ તે મેવાડ; તેના ખૂણે ખૂણે શુરવીરો અને વીરાંગનાના પાળીઆ સાંપડે છે. મોગલ પાદશાહો સામે અડગ અને ટેકીલી રાજ-પૂતાના-રાજસ્થાનના દૈશો પૈકી કોઈ પણ રહ્યો હોય તો તે પ્રતાપ રાણાનો મેવાડ દેશ. તે પ્રતાપી પ્રતાપને અણી વખતે પોતાનું સર્વસ્વ અર્પનાર જૈન વણિકવીર ભામાશાનું સ્થાન મેવાડની હયાતી સુધી જીવંત રહેશે.

એ મેવાડ દેશના ઇતિહાસનો વિષય લઈ શ્રીયુત ભોગીલાલ રતનચંદ વોરાએ એક પુસ્તક લખ્યું અને તેને 'મેવાડના અણુમોલ જ્વાહિર યાને આત્મ બલિદાન' એ સાર્થક નામ આપ્યું. આ હિન્મત માટે તેને શાખાશી ઘટે છે.

શ્રી ભોગીલાલને હું ઘણાં વર્ષોથી ઝોળખું છું. બહેર હિતની સંસ્થા જીવદયા મંડળી વગેરેના આશ્રય નીચે તેણે ઘણી સેવા કરી છે. તેઓ ગમે તે સમયે હૃદયના ઉંડાણમાંથી શબ્દો જેમ જેમ આવતા જાય તેમ તેમ તેની પદ્યમાં ગુંથણી સભા સમક્ષ મૂકી શકે છે, પોતાના બુદ્ધિ અને સંગીતમય સૂરથી સભા જનોને રંજિત કરી શકે છે, અને ઘણી વખત અણુધારી પ્રબલ અસર શ્રોતાઓ પર પાડી શકે છે.

તેમની સ્મરણ શક્તિ અજબ છે-એ વાત ભાવનગરની જૈન ધર્મ પ્રસારક સભાના સુવર્ણ મહોત્સવ પ્રસંગે તેમણે દાદાજીના મંદિરમાં ઇલાયચીકુમારની કથા પર કવિતામાં સ્પર્શ વ્યાખ્યાન આપ્યું ત્યારે મને પ્રત્યક્ષ થઈ. આવાં વ્યાખ્યાનો તેમણે પચાસ સો જૈન કથાઓના સાગરમાંથી દોહન કરી રચ્યાં છે અને તે દ્વારા સમાજના અશિક્ષિત સમૂહ પર નીતિબોધ અને વર્તમાન આવશ્યક સુવિચારો ઠસાવી આવકારદાયક વાતાવરણ જમાવી શકે છે. ઠંડા વિનોદથી હસાવી શકે છે, હૈડાના મર્મભાગને સ્પર્શી કંટકીલતા ઉત્પન્ન કરી શકે છે. આ શક્તિનું મૂલ્ય ઘણું છે. તેનો ઉપયોગ સમાજ જેમ વધુ પ્રમાણમાં લે તેમ વધુ લાભ છે. ગમે તે મેળાવડામાં, સારા પ્રસંગોમાં, ઉત્સવોમાં, તેમને બોલાવો ત્યારે તે પોતાની સેવા પ્રેમ પૂર્વક આપવા માટે હાજર થઈ જાય છે.

તેમનામાં શીઘ્રતાથી શબ્દ સમૂહને કવિતામાં મૂકવાની શક્તિ છે તેથી તેઓ કવિ-શીઘ્રકવિ કહેવાય છે. એ શક્તિને વિશેષ કેળવવાની જરૂર છે, છંદના

ચોગઠામાં શબ્દોને ખરાબર મૂકી શકાય, માત્રા મેળ-અક્ષરમેળ સાધ્ય થાય, પ્રાસ સહજરીતે ગોઠવાય, એટલી યોગ્યતાતો અવશ્ય પ્રાપ્ત કરી લેવી ઘટે, વળી લેખનકળામાં શબ્દોની યથાર્થ જોડણી રાખવી જોઈએ. હ્રસ્વ દીર્ઘ ગમે તેમ મૂકવામાં ભાષાની શુદ્ધિ નથી. તે તરફ કાળજી ભર્યું લક્ષ રાખવામાં આવશે એવી ભલામણ લોગીલાલભાઈને કરવા રજા લઉં છું.

કવિને આશ્રય આપનાર રાજ દરબારો હતા. તે પ્રથા અત્યારે આપણું દેશી રાજ્યોમાં દેખાતી નથી. ધરમપુરના દિલાવર રાજવીએ લોગીલાલભાઈને પોતાના રાજ્યના કવિ નીમી તે પ્રથા સાચવી છે તે માટે રાજવી ને કવિ બંનેને અભિનંદન.

આ મેવાડના પૂર્વ રાજ્યોના ગૌરવશાલી વૃત્તાત તેમજ તે દેશનો ઇતિહાસ આપવામાં, કવિએ ઠીક મહેનત લીધી છે. વીર વિનોદ, મારો જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ આદિ કેટલાયે પુસ્તકોનો આધાર લઈ તે પર પોતાની રચના કરી છે. રાજવીઓનાં, શિલ્પકલાના ભવ્ય નમુના રૂપ જૈન મંદિરોનાં ચિત્રોથી તેને ચિત્રમય કર્યું છે. ભાષા સાદી અને આડંબર રહિત છે. તેમાં કાવ્યમય સંવાદો પણ પોતાના રચેલા મૂક્યા છે. જાણુવા યોગ્ય લોક લોગ્ય બાળતોને સ્થાન આપ્યું છે. આથી સામાન્ય જનતાને રસીકું અને મનપસંદ વાંચન મળી રહેશે.

મેવાડ દેશની રાજધાની આઘાટ ને પછી ટેકરી પરનું ચિત્તોડ, ને ત્યાર પછી ઉદયપુર, ચિત્તોડની જાહોજલાલી મશહૂર છે-આજ ત્યાં જૂના મહેલો મંદિરોનાં ખંડેરો વિદ્યમાન છે કે જેને સમરાવવા માટે ખાસ પ્રયત્નો રાજતર-કૃથી કે તે મંદિરોનાં માનવાવાળાથી લેવાયા કે લેવાતા નથી એ ખેદનો વિષય છે. ત્યાં જૈન મંદિરો-મૂર્તિઓ, કીર્તિસ્તંભ વગેરે જૈનોના પૂર્વ વૈભવની સાળીતી રૂપ અનેક સામગ્રીઓ છે, કે જેમનું સવિસ્તર વર્ણન કરવાને માટે હજી કોઈ જૈન પુરાતત્ત્વી મળ્યો નથી તેમ એવો પુરાતત્ત્વી જૈન સમાજે મેળવી કાર્ય લીધું નથી. ચિત્તોડના રહેવાસી સમર્થ જૈનાચાર્ય શ્રીમદ્ હરિભદ્રસૂરિ હતા એમ તેમના વૃત્તાંતમાંથી જાણાય છે, મૂળ ચૈત્યવાસીને પછી ખરતરગચ્છના થએલા શ્રી જિનવલ્લભસૂરિ જેમણે ચૈત્યવાસ સામે બળવો કરી ‘વિધિચૈત્ય’ અને તે માટેના નિયમોની સ્થાપના કરી તેમણે પોતાના કાર્યની ભૂમિ તરીકે ચિત્તોડને પસંદ કર્યું હતું ને ત્યાં અનેકને પોતાના ઉપદેશના રાગી અને ભક્ત કર્યા હતા અને ચૈત્યવાસી આચાર્યોથી વ્યાસ એવા મેવાડ આદિ દેશોમાં વિહાર કરી ચિત્તોડને બીજાં નગરોમાં વિધિચૈત્યની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. આ માત્ર દૃષ્ટાંત રૂપે છે, અસંખ્ય જૈનાચાર્યો તે દેશમાં થયા છે કે જેમણે શાસનની સેવા વિધિવિધ રૂપે કરી છે કે જેના અવશેષો પુષ્કળ પ્રમાણમાં શોધકને મળી આવે તેમ છે, તે અવશેષો પંકી થોડા શિલાલેખો ગ્રંથકાર આરંભમાં મૂકેલ છે.

ગૂજરાતના જૈન રાજવી શ્રી કુમારપાળે ચિત્તોડ સર કર્યું હતું અને ત્યાર પછી ગૂજરાતના રાજ્યથી સ્વતંત્ર બની ત્યાં રાજપૂતોના હસ્તમાં રહ્યું. સીસોદીયા રાજપૂતોનું ગૌરવ મુખ્યરીતે મળદૂર છે. તે રાજપૂત રાજવીઓના મંત્રીઓ તરીકે જૈનોએ રાજવહિવટ કરી પ્રખ્યાતી મેળવી હતી. મેવાડ આદિ દેશોમાં ઓસવાલ જૈનોએ મંત્રીપદ ઉપરાંત સેનાધિપતિનાં પદ પણ યોગ્યતાથી સાચવી રાખ્યાં હતાં, સંઘામરણે ચઢી પોતાના રાજવીની ટેકબળગવી હતી. રાણા પ્રતાપસિંહના રાજ્ય કાલમાં ભામાશાની રાજસેવા ઇતિહાસ પસિદ્ધ છે; છતાં તેની સેવા તેણે કરી નહોતી એવા પ્રયાસ હાલમાં થયા છે એ બાણી ખેદ થાય છે. ભામાશાહના પુત્ર જીવાશાહને મંત્રીપદ મળ્યું હતું. એ ઉપરાંત ઇતિહાસના સહદય પ્રમાણિક ગ્રેમી શોધકને અનેક જૈનોની રાજસેવા મળી આવશે. ગૂજરાતના રાજપૂત રાજાઓના વિમલશા, ઉદયન, શાંતુ, વસ્તુપાલ તેજપાલ આદિ જૈન મંત્રીઓનો ઇતિહાસ પ્રાચીન પ્રબંધકારોએ જે રીતે સાચવ્યો છે, તે રીતે દુર્ભાગ્યે રાજસ્થાનમાં પ્રબંધકારો ન થવાથી તેના મંત્રીઓનો સચવાયો નથી; છતાં એ અનેક અપ્રકટ ‘ખ્યાત’ માંથી તેમના સંબંધી હકીકતો મેળવો લેખખદ્ધ કરવાની જરૂર છે. આવા મંત્રીઓ પૈકી ભામાશા ઉપરાંત રાજસિંહ રાણાના મંત્રી દયાલાલ સંબંધી કર્તાએ એક સ્વતંત્ર પ્રકરણ (૧૪ મું) વિસ્તારથી આપ્યું છે.

આ રીતે મેવાડના ઇતિહાસમાં જૈનોનું પણ સ્થાન છે તે બતાવાયું છે. તેના દરેક પ્રાચીન અને અર્વાચીન નગરના ઇતિહાસમાં ઉતરીશું—દા. ત. દેવકુલપાટક કે જે સંબંધી મુનિશ્રી વિદ્યાવિજયજી એ શિલાલેખ વગેરે એકઠા કરી સારી સામગ્રી પૂરી પાડી છે—તો જૈન શાસનના જયવંતા આ લેખનનાં રમ્ય પ્રકરણો પૂરાં પાડી શકાય તેમ છે. શ્રી મહારા જેવા સાહિત્ય રસિક બાધુઓ વિશેષ ઉદ્બલથી તે કાર્ય ઉપાડી લે એમ ઇચ્છીશું. આમાં મેવાડના મુખ્ય નગરો, કેશરીયાજી આદિ તીર્થો વગેરેનો ટુંક અહેવાલ મૂકવામાં આવે એવી સૂચના છે.

સંશોધનનું તત્ત્વ અમુક અંશે આ ગ્રંથમાં છે, તેનો વિકાસ અને વિસ્તાર આવાં પુસ્તકોમાં સવિશેષ અપેક્ષિત છે. એ કાર્યમાં જૈનો અને જૈન ધર્મના ઉપાસકો-અનુયાયીઓની પ્રાચીન અને વર્તમાન દશાની તુલના લક્ષમાં લેવા જેવી છે.

આ પુસ્તકને સમાજ ઉત્તેજન આપશે, અને દરેક પુસ્તકાલય સંઘરશે એ આશા સાથે અટકતો.

તા. ૩-૫-૧૯૪૦ }
મુંબઈ

મોહનલાલ દલ્લીચંદ દેસાઈ

ઇતિહાસની પ્રાણલિખા

શેઠ ચીમનલાલ વાડીલાલ શાહ. મુંબઈ

ભારત ભૂમિના પ્રાચીન ગૌરવમાં જૈનોનો હિસ્સો નાનોસૂનો નહોતો— આજનાં ઇતિહાસ તરીકે ઓળખાતાં અને ગોઠવાતાં અનેક પુસ્તકો છતાં આ વાતને—હકીકતને જોઈએ તેવો ન્યાય મળ્યો નથી આમ છતાં તે તરફ આપણી દૃષ્ટિ ગઈ નથી તે આપણી શરમનો નહીં તો દીલગીરીનો વિષય તો અવશ્ય લેખાય.

જૈન ધર્મના ઉમદા સિદ્ધાંતોમાં ઉપદેશાયેલ ત્યાગ, શૌર્ય, વીરતા, પુરૂષાર્થ અને દાન સાથે વિવેકની ભૂર્તિ સમી અનેક વ્યક્તિઓ આ પવિત્ર ભારતભૂમિ ઉપર જન્મ લઈ પોતાનું જીવન માત્રજ નહીં પરંતુ દેશનું જીવન ઉજાળી ગઈ છે. પોતાની કોટા—અબજોની મિલકતોને દેશદાઝના યજ્ઞમાં ઉદારતા દાખવવાની દૃષ્ટિએ—મોટા ગણાવવાની દૃષ્ટિએ નહીં પરંતુ માત્ર ધર્મ સમજી, ફરજ સમજી હોમી દેનાર ભામાશા; દેશની ઇબજત—ટેક અને ગૌરવ સાચવવા માટે પ્રાણને—જીવનને સુદીમાં લઈ ધુમનાર દયાલશા, અને અન્ય મહારથીઓનાં જીવનો હજી આપણાથી—આપણા સમાજથી અપરિચિત જ રહ્યાં છે.

માત્ર પુરૂષો જ શા માટે? ધર્મ પાલનમાં સ્ત્રીઓ પણ ક્યાં પાછળ રહી છે? વિરાંગના પાટમદે જેવી સ્ત્રીઓના જીવન ચરિત્રો આજની પ્રજામાં ફરતાં કરવામાં આવે તો કોણ કહી શકશે કે જૈન ધર્મ કાયરોનો ધર્મ છે?

આ બધાં જૈન રત્નોનો પરિચય કરાવવો એટલે એક રીતે તો જૈન ધર્મનો પુનરુદ્ધાર કરવાનો પ્રયત્ન જ લેખાય. આવાં પરિચયો આપતાં પુસ્તકો જ આજે ધર્મથી—સાચા ધર્મથી વિમુખ બનતાં આપણા ધર્મીભાઈઓને ઉપદેશાત્મક જ નહીં પરંતુ પ્રેરણાદાયી નીવડી શકે. પરંતુ આ દિશા તરફ આપણા કમભાગ્યે આપણી કોઈ પણ સંસ્થાએ બહુ જ ઓછું લક્ષ આપ્યું જણાય છે.

આવા સમયે પોતાનાં પરિમિત સાધનો સહિત શ્રીયુત ભોગીલાલભાઈ આ દિશાએ દૃષ્ટિ દોડાવે છે, તે ખરેખર આશા, આનંદ અને સંતોષનો વિષય લેખાય. રાજકવિ શ્રી ભોગીલાલભાઈનો પરિચય જૈન સમાજને આજે છેલ્લા બે દસકા કરતાં વધુ સમયથી છે. તેઓની ધર્મ પ્રત્યેની લાગણી, અનેક જાહેર સંસ્થાઓ પ્રત્યેની મમતા અને સેવા ઉપરાંત પ્રત્યેક હાથ ધરવામાં આવતાં વિષયમાં એતપ્રોત થઈ જવાની ધગશ જાણીતીજ છે. પ્રસંગને અનુરૂપ કાવ્ય

કોઈપણ જાતનો સમય લીધા સિવાય શીઘ્ર બનાવી શકવાની તેઓની શક્તિએ તેઓનું સ્થાન સમાજમાં ઉંચે ચઢાવ્યું છે. આ તેમની શક્તિની કદર કરે તેવો જૈન હજી શોધવોજ રહ્યો છે આમ છતાં કદર અને બદલાની લાલસા સિવાય જ જોને કર્તવ્યનો પંથ નક્કી કરી એ રસ્તે આગળ ચાલવું છે તેનો ઉત્સાહ સદાય એક સરખો જ રહે છે.

આ પુસ્તકનું નામ તેની અંદરના વિષયોનો ખ્યાલ આપી શકે છે. ભારત ભૂમિની ઇજ્જતના હાર્દરૂપ મેવાડને અને તે મેવાડનું નામ અને ટેક ટકાવી રાખનાર રાણા પ્રતાપને કયો ઇતિહાસકાર ભૂલી શકે તેમ છે ? પરંતુ આ ટેકના નિભાવ પાછળ, આ ટેકીલાઓને પ્રાણ, પ્રેરણા અને પુરૂષાર્થ અર્પનાર ઘણીએ વ્યક્તિઓનો ઇતિહાસ ઢંકાએલો પડ્યો છે. આ વ્યક્તિઓમાંની મોટે ભાગની જૈનજ હતી. જો તેઓના જીવનની સ્હેજ પણ અંખી થાય-તેમાંથી પ્રેરણા મેળવવાના પ્રયાસ થાય તો આજના જૈન સમાજમાં અનેક નવચેતન આવે. આવો પ્રયાસ આ પુસ્તકદ્વારા શ્રી ભોગીલાલભાઈએ સફળતાપૂર્વક કર્યો છે. આવાં પુસ્તકો બનાવતાં કેવો અને કેટલો ખર્ચો, કેવી અને કેટલી મુશ્કેલીઓ તેમજ પરાધિનતાઓ ભોગવવી પડતી હશે તેનો ખ્યાલ તો આવાં કાર્ય હાથ ધરનારને જ આવી શકે. આ અને આવાં પુસ્તકોનો પાત્ર વાંચવા ખાતર જ નહીં પરંતુ આપણા સમાજ પ્રત્યેની ફરજ ખાતર પણ ઉપાડી લેવાં જોઈએ- પ્રત્યેક સંસ્થા, લાયબ્રેરી અને ઘરમાં વસાવી લેવાં જોઈએ એમ માફ માનવું છે.

તા. ૫-૫-૧૯૪૦
મુ'બ'.

}

ચીમનલાલ વાડીલાલ શાહ
તાંત્રી શ્રી 'જૈન બન્ધુ'

ઇતિહાસની ઉપયોગીતા

શ્રીયુત અમરચંદ માવજી શાહ

પૂર્વજોના ઉન્નત ઇતિહાસો સંગ્રહી રાખવાનું અને તેને વર્તમાન જીવન સમક્ષ આદર્શ રાખવાનું પ્રવૃત્તિ ચાલુજ છે. શાળાઓમાં પણ એનું શિક્ષણ દેવાય છે, તેનું મુખ્ય કારણ બાળજીવનના ઘડતરમાં એ શૌર્યવંતા, કીર્તિવંતા, દાનશુરતાના આદર્શ કેળવવામાં ઇતિહાસ મહાન ફાળો આપે છે એનાથી બાળજીવન ઉપર ઉગતા છોડ ઉપર અજબ છાપ પડે છે, અજબ પરિવર્તન થાય છે, તેના રોમાંચ ખડા થાય છે. એવા ઉન્નત કાર્યો કરવાના તરંગોથી હારમાલા તેના અંતરમાં ઉદ્ભવે છે, અને આવા સુસંસ્કારોથી પ્રજામાં એવા પુરુષોનો વેલો અખંડ રહે છે. દાખલા તરીકે 'દેશ માટે ભામાશાહની અપૂર્વ ભેટ'ની વાત ઇતિહાસ કહે તો આવ્યો અને ત્યાર પછી અનેક જનોએ એ આદર્શથી દેશ સેવામાં કિંમતી ફાળો આપવામાં પ્રેરાયા હશે.

ઇતિહાસો એનાજ લખાય છે, જેણે પ્રજા રક્ષણ માટે શુરવીરતા દાખવી હોય, પરમાર્થ માટે આત્મભોગ આપ્યો હોય, અઢળક દાન આપ્યા હોય, એવા આદર્શો ઊગતી પ્રજામાં ઉતારવા માટે ઇતિહાસ એ અણમૂલ સાધન છે.

એવો એક શુરવીરતાથી ભરપૂર જૈન જગતની પૂર્વ જાહોજલાલીના કીર્તિસ્તંભો હજી પણ જ્યાં ખડા છે એવો મેવાડ દેશનો ઇતિહાસ જૈન સમાજની, ગારવતા વધારવામાં ઊગતા જન બાળકોને પૂર્વજોની કીર્તિના યશ ડંકા સંભળાવવા “મેવાડના અણમૂલ જવાહિર ચાને આત્મ ભલિદાન” જૈન જગતની વરસો થયા અનુપમ સેવા કરનાર પોતાની મધુર વાણીથી જૈનો તેમજ જૈનેતરોમાં પ્રસિદ્ધ થએલા રા. રા. કવિશ્રી ભોગીલાલ રતનચંદ વેરાએ ઘણીજ જહેમત ઉઠાવી એ દટાઈ ગએલી જાહોજલાલી, ખંડેર થતાં કીર્તિસ્તંભો અને ભુસાઈ જતા ઇતિહાસને જીવો સ્વરૂપે—જૈન જગત સમક્ષ રજી કરે છે.

એમની અંતઃકરણની ધગશથી પ્રગટ થયેલો આ ગ્રંથ જૈન સમાજના ઘટતા ગૌરવમાં વધારો કરે, અને એનો ઉદ્ધાર કરવામાં સૌ કોઈ પોતાનો ફાળો આપે અને સમાજના આવા રત્નોની કદર કરે.

હવે હું કે એમની એ સેવા ઇતિહાસને પાને અમર રહો.

વાંચકોને બે બોલ.

કવિ ભોગીલાલ રતનચંદ વેરા.

જગતના ઇતિહાસમાં ઘણા ઘણા અવનવા ફેરફારો થઈ ગયા છે, થાય છે અને ભવિષ્યમાં થશે. પણ જ્યારે ઐતિહાસીક વસ્તુઓ વાંચવામાં આવે અને તેનો વિચાર કરવામાં આવે ત્યારે ઘણી જ નવિન અને સત્ય વસ્તુઓ જાણવામાં આવે છે.

જ્યારે જૈન ધર્મ અને બુદ્ધ ધર્મ વચ્ચે ચાલતા વિતંડાવાદોના ઇતિહાસો વાંચતાં મનમાં એમજ થાય છે કે તે વખતે પણ વાદાવાદ-પક્ષાપક્ષીને સ્થાન હતું. અને એ સ્થાન ઘણું અગ્રપણું ભોગવતું હતું. તેથી જ જૈન ધર્મના નામે મોટો વિનાશ અને ત્રાસ જોવામાં આવતો હતો. તે છતાં પણ જો મૂળ વસ્તુનો ખુબ વિચાર કરવામાં આવે તો જરૂર સાચી વસ્તુનો ખ્યાલ આવી શકે. જેમકે રાજા વિક્રમસિંહના વખતમાં સિદ્ધસેનદીવાકર સૂરીશ્વરે પોતાની આત્મશક્તિ વડે રાજા વિક્રમસિંહને જૈન બનાવ્યો હતો.

શ્રીમાન્ ભાનતુંગાચાર્યે આત્મબળના પ્રતાપે અડતાલીસ બેડીઓ તોડવા ભક્તામર સ્તોત્ર બનાવ્યું. આ તો બધી આગળની વાતો કરી પણ સંપ્રતિ-રાજા જ્યારે ત્રણ ખંડ ધરતી છતી આવ્યા ત્યારે તેમની માતાએ પોતાની બુદ્ધિ વડે સાચા રસ્તા (ધર્મ)નું ભાન કરાવ્યું હતું. અને જૈન ધર્મ શું વસ્તુ છે તેનો ખ્યાલ પવિત્ર માતાએ સંપ્રતિરાજને સમજાવ્યો હતો, જેથી એ સંપ્રતિ-રાજાએ જૈન ધર્મનો પ્રચાર એટલો બધો કર્યો કે જેના સ્મરણો આજે તાજાં અને મોજૂદ છે.

કળિકાળના જમાનામાં રાજા સિદ્ધરાજના વખતમાં આચાર્ય મહારાજશ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે પોતાના ચારિત્રના પ્રભાવથી વિદ્યાના બળે જૈન ધર્મની ચારે દિશાએ ધ્વજ ફરકાવી અને લલલલા રાજાઓને મહાત કર્યાં. વળી પદમસૂરિ આચાર્ય જેવાએ પોતાની અગાધ શક્તિ વડે જગદુશાને બોધ આપી દુઃખી આત્માઓને અનાજ આપવા સારૂ ત્રણ વર્ષનો દુઃકાળ પડશે તેવું ભવિષ્ય ભાષીને જગતમાં જૈન ધર્મનો પ્રભાવ પાડ્યો. જગતનો તારણહાર જગદુશાહ જગતની જીભ ઉપર આજે રમી રહેલ છે. આ બધા પ્રતાપ કોના ? આપણા ધર્મધુરંધર આચાર્યો અને સમયના જાણકારના જ હતા.

આવા અનેક દાખલાઓ ઇતિહાસોમાં આજે મળી આવે છે અને તે જગતને ધડો આપનારા છે. વળી જૈન કોમના વૈભવની હકીકત એક અંગ્રેજે

પોતાના પુસ્તકમાં લખી છે કે “ આખા જગતની મિલકત જો એકઠી કરીએ તો ત્રણ ભાગ જૈનો પાસેથી અને એક ભાગ જગત પાસેથી નીકળે એટલે કે ત્રણ ભાગની મિલકત ફક્ત જૈનો પાસે જ છે. ” તો શ્રોતાજન! જરા ખ્યાલ કરો કે જૈનો કઈ સ્થિતિમાં હતા અને શું શું કાર્યો કરતાં હતાં. આવા અનેક દાખલાઓ છે કે જૈનો વિચાર કરતાં પણ પાર આવે તેમ નથી.

કાળચક્રની પડતી દશાના વખતમાં પણ જૈનોએ ધર્મના માટે, રાજ્ય સેવા માટે તેમજ પોતાના દેશ માટે જે અમૂલ્ય ફાળો તન, મન અને ધનથી આપ્યો છે તે આજના આ જમાનામાં કોઈ પણ વ્યક્તિ (જૈન હોય ચા જૈન-તર હોય) આપી શકે તેમ નથી. દાખલા રૂપે મેવાડનું નાક, મેવાડનો કોહીનૂર રાણા પ્રતાપનો જમણો હાથ વળી મેવાડ માટે પોતાની તમામ મિલકત અને પોતાનો પ્રાણ સમર્પણ કરનાર તે વીર ભામાશાહ એક જ હતો આવા મહા-પુરૂષોને અમારા સદા વંદન હો એમ સ્વાભાવિક કહેવાઈ જાય છે.

રાણા પ્રતાપથી ચોથી પેઢીએ મહારાણા રાજસિંહના વખતમાં એક નવ-યુવાનની ઓળખાણ થાય છે જેનું નામ વીર દયાળશાહ છે, પોતે એક ઘોડાના ખાસદારની જગ્યાએથી મહામંત્રી પદે પહોંચ્યો હતો અને દિલ્હી જેવી જખર-જસ્ત સલ્તનતને ધુબવી શાહ ઔરંગઝેબને તોખા તોખા પોકરાવનાર પણ એક જૈન હતો. અને તે આજ વીર દયાળશાહ જ હતો. તે ગર્ભશ્રીમંત હતો, ઘરનો મુખી હતો પણ જેને સ્વતંત્રતા હૃદયથી ખ્યારી હતી તેથી જ જેનું નામ આજે યશકીર્તિથી શોભી રહ્યું છે. તેમજ ઋષિ માનસૂરિશ્રીના સંજ્ઞાધથી દયાળે મેવાડની દુઃખી જનતાની સેવા બજાવવા સાડે જૈન તીર્થ બંધાવવાની યોજના હાથ ધરી અને તે યોજના અમલમાં મૂકી દીધી. આજે પણ એ ‘દયાળ કિલ્લો’ મોજૂદ છે ને જેનાં સ્મરણો તાજાં છે. આવા અનેક ભડવીર જૈન બિરાદરોએ આપેલાં આત્મજીવિદાનો જો જગતને આંગણે મુકવામાં આવે તો ધર્મ-શ્રદ્ધા વધે જેથી જગતને ઘણું જ લાભ થાય.

અફસોસ ! આજે નથી પડી કોઈ શ્રાવકને કે નથી પડી કોઈ સાધુને. સા સૌને પોત પોતાના નામની ઘેલછા લાગી છે અને તે ઘેલછામાં ને ઘેલછામાં આપણે સત્ય વસ્તુ ભૂલી ગયા છીએ તેથી તો ઘણી માઠી દશામાં સબડીએ છીએ. આજે જ્યાં જુઓ ત્યાં જૈનોની પુરાતન વસ્તુઓ એટલી બધી પડી છે કે જેની શોધ ખોળ કરવામાં આવે તો જૈનોમાં કંઈક ચોર ચેતન આવે પણ તે શોધખોળના માટે આજના કહેવાતા ગૃહસ્થોની નથી સહાયતા કે નથી પ્રેમની લાગણી, કારણ કે જ્યાં ભાવિ પ્રતિકૂળ હોય ત્યાં બીજું શું બને ? તેમ છતાં પ્રભુના ભરોસા પર આધાર રાખી કામ કરનારાઓના હૃદયની ભાવના ફક્ત પ્રભુ ભરોસે સોંપી

આજે જીના પુરાતન ઇતિહાસ ઉપર જગતની ઝાંખી પડે તેવા આશયથી મેં મારી અલ્પ મતિ અનુસાર એક પુસ્તક બહાર પાડવા નિશ્ચય કર્યો, તેમાં મને કુદરતે પુરાતન જૈન મંદિરો, કીર્તિ સ્તંભો, તથા જૈન ગિરાદરોએ આપેલા આત્મબલિદાનોનો ખ્યાલ રાખી ‘મેવાડના અણુમોલ જવાહિર યાને આત્મબલિદાન’ નામનું પુસ્તક પ્રગટ કરવા સંકેત કર્યો. અને તે મેં મારા આત્માથી વધાવી લીધો.

હાલમાં મેવાડમાં લગભગ ૩૫૦૦) પાંત્રીસો જૈન મંદિરોની હારમાળા હયાત છે, તેમાંથી ખાસ ખાસ મંદિરોને જોતાં આત્માને આદહાદ અને ઉમીં પેદા થાય તેવા ફેાટાઓ લેવાનું સાહસ કરી લગભગ પચાસ ફેાટાઓનો સંગ્રહ કરી આ પુસ્તકમાં પ્રગટ કરવા મારા આત્માએ સુયોગ્ય માન્યો. મેવાડ એ શું છે? અને મેવાડે સારાય દેશની તેમજ જનતાની કેવી સેવા બજાવી છે તેનું સમગ્ર ભાન પ્રગટ કરાવવા મને ઇચ્છા થઈ અને તે મારી ઇચ્છા પ્રભુએ પાર પાડી. દરેક સમજી અને વિચારક સજ્જનોને મારી નમ્રતાપૂર્વક વિનંતિ છે કે જૈન કોમનું અણુમોલ સાહિત્ય તથા શિલ્પકળાની ભવ્ય કૃતિઓ આજે આપણી બેકાળજી તથા ભાવ વગરની ભાવનાથી નિસ્તેજ થવા પામી છે. તો તે બાબત વિચારકો જરૂર પોતાની શક્તિનો આત્મલોગ આપી તેનો પુનરુદ્ધાર કરશે તો જગતમાં એક મહાન કલ્યાણકારી કાર્ય કર્યું કહેવાશે.

જૈન કોમના અગ્રગણ્ય શ્રીમંતો અને ધાર્મિક લાગણીવાળા ગ્રહસ્થાને મારી ખાસ ભલામણ છે કે આપ આપની લક્ષ્મીનો આવા જીના પુરાતન તીર્થોનો અમૂલ્ય ઇતિહાસ મેળવવા અને તેનું આખીય જૈન જનતાને બાણ આપી બચત કરવા પોત પોતાનાથી બનતો ફાળો આપી આભારી કરશે.

હાલમાં મેવાડમાં મારી મુસાફરી અવાર નવાર થવાથી આ વસ્તુનું મને ભાન થયું અને તે વસ્તુ માટે ઘણા મારા ધનવાન મિત્રો સાથે વાત કરી પણ તેનું પરિણામ મને શૂન્ય દેખાયું. છતાં નિરાશ ન થતાં આશાવાદી તરીકે કાર્ય કરવા મેં નિશ્ચય કર્યો, કારણ આ કાર્ય પાછળ મારી ભાવના કેવળ ભૂત-કાળના જૈનોની ધાર્મિક લાગણી, ભાવના, ત્યાગ અને દાન કેવા પ્રકારનું હતું તે જગતને જણાવવા મારી અભિલાષા દિનપ્રતિદિન તિવ્ર બનતી ગઈ અને તે અભિલાષાને રોકવી તે મારી શક્તિ બહારની વાત હતી તેથી ભાવી ઉપર વસ્તુનો ભાર મૂકી કાર્યનો પ્રારંભ કર્યો અને જનતાએ સાથ આપ્યો જેથી મેં મારી હૃદયની ભાવ ભરેલી જીજ્ઞાસાઓ વાચકોની સેવામાં રજી કરી અને હું કૃતાર્થ થયો.

વાંચકોને ફરી ફરીને યાદ આપું છું કે જગતમાં જીવવું તે જીવું છે. અને

મરવું તે પણ જીવું છે, છતાં જીવવું તે જગતના લલા માટે અને મરવું તે પણ જગતના લલા માટે. આ લાવના જે આપના જીવનમાં ઓત પ્રોત થાય તો અવશ્ય આપણે આપણા આત્માનું તો લહું કરી શકીએ જ. અને પરના આત્માને પણ સારી વસ્તુનું લાન કરાવી શકીએ. તેથી આ વસ્તુનો ઉત્સાહ આપી મને ચેતન અર્પું હોય તો હાલમાં ગિરાજમાન બાળ પ્રજાચારી તીર્થોદ્ધારક આચાર્ય શ્રી ૧૦૦૮ શ્રી વિજય નિતિસૂરીશ્વરશ્રીનો હું ઋણી છું. કારણ કે લાગણી ભરેલા હૃદયથી મેવાડની પરિસ્થિતિનું જેને સંપૂર્ણ જ્ઞાન છે તેવા મહાપુરૂષના હૃદયના શુદ્ધ લાવથી આકર્ષાઈ શાસન દેવની કૃપાથી આ પુસ્તક બનાવવાનું સાહસ કર્યું, અને તે સાહસ એજ પૂજ્ય ગુરૂશ્રીના આશિર્વાદથી આજે કૃત્તેહમંદીથી પાર પડ્યું એજ મારા ભાગ્યની વાત છે. તેથી તે ગુરૂવર્યને મારા સહસ્ર કોટીવાર વંદન હો ! અને સદાકાળ જેન ધર્મ જયવંતો રહો ! એજ અંતરની લાવના.

લી. સંઘનો બાળક.

કવિ ભોગીલાલ રતનચંદ

મેવાડમાં યાત્રાએ જતા યાત્રાળુઓને મારી

નમ્ર વિનતી

શ્રી કેશરીયાજીની યાત્રાએ ઘણા યાત્રાના ભાવિકો જાય છે, અને દર્શન કરી કૃતાર્થ થાય છે અને વળતી મોટરમાં રવાના થઈ જાય છે. આવી ધાગડીઆ યાત્રા આજ કાલ ઘણી વધી ગઈ છે. જાણે ખીલકુલ વખતજ ન હોય તેવી રીતે પોતાની જાતનું પ્રદર્શન કરે છે અને કરાવે છે. પણ મારી નમ્ર ભાવે સૂચના એ છે કે જરા ટાઈમ-વખત લઈ મેવાડના પુરાતન જૈન મંદિરોજેશો અને વિચારશો તો જરૂર તમારા આત્માને ખ્યાલ આવશે કે મેવાડ શું છે? અને મેવાડના બહાદુર જૈનો કેવા હતા. તેનું જરૂર ભાન કરાવશે.

મેવાડમાં ઘણા જ પુરાતન કિલ્લાઓ, સરોવરો, તિર્થ-સ્થાનો, કિર્તિસ્તંભો વિગેરે ઘણું ઘણું જોવા લાયક છે. તો કુરસદ લઈ જરા જોશો અને વિચારશો. અને તો તેનો ઉદ્ધાર કરવા અગર કરાવવા મદદ કરશો. છેવટે કંઈ ન બને તો લાગણી ભર્યા બે અશ્રુઓ પાડી આશ્રાસન લેશો.

ભૂતકાળના ભાગ્યશાળીઓએ પોતાના જીવનમાં ધર્મ અને પ્રેમને કેવો આતપ્રેત બનાવ્યો છે તે જોવો હોય તો મેવાડ, આબુ ગીરીરાજ, ગીરનાર, પાલીતાણા, તારંગાજી વિગેરે આવા અનેક જૈન તિર્થસ્થાનોમાં જોઈ શકશો. જૈનોએ આપેલો તન, મન અને ધનનો ભોગ દ્રષ્ટીગોચર થશે, તો તેને ભોગવી લઈ આત્માને ઉજ્જવલ કરો એજ ભાવના.

લી. ભોગીલાલ કવિ.

सिसोदीया कुळ शिरोमणि
नेक नामदार श्रीमंत महाराजाधिराज श्री श्री श्री १०८ श्री
सर भोपाळसिंहजी साहेब बहादुर.

संस्थान-उदयपुर (मेवाड).

मने जणावतां आनंद थाय छे के आप नामदारश्रीना पवित्र मेवाडभूमिमां अनेक महापुरुषो उत्पन्न थया जेओना नाम आजे अमर छे. ते भूमिनो इतिहास लखवानुं सद्भाग्य मने प्राप्त थयुं अने ते सद्भाग्य आप नामदारश्रीनी पूर्ण कृपाधी फळीभूत थयुं छे. आशा छे के आपे आ मारा पवित्र कार्यमां जे उत्साह भर्यो आवकार आप्यो छे तेवो हमेशा मानभर्यो आवकार आपशो. एवी प्रार्थना साथे आप नामदारश्री सदा दीर्घायु रहो अने आपश्रीनो ताज अविचळ अमर रहो अने सिसोदीआ वंशनी सदा यश कीर्त्ति कायम रहो एज भावना.

ली. भोगीलाल राजकवि
धरमपुर स्टेट.

નેક નામદાર શ્રીમંત મહારાજ
શ્રી વિજયદેવજી સાહેબ બહાદુર
સંસ્થાન ધરમપુર (સુરત)

વિ. વિ. આપ નામદારે મારા ઐતિહાસીક પુસ્તકમાં જે ઉદારતા બતાવી અને મારા કાર્યને જે ઉત્તેજન આપ્યું છે તેના માટે આપ નામદારશ્રીનો જેટલો આભાર માનું તેટલો ઓછો જ છે. આપ નામદારશ્રી એક સાહિત્ય રસીક છો. તેમજ ઇતિહાસીક ભાવના વાળા છો. વળી આપ નામદારે આપશ્રીના રાજ્યનો ઇતિહાસ છપાવી બહાર પાડી આપે ઇતિહાસીક વસ્તુઓમાં એક ઘણો જ ઉપયોગી ગ્રન્થ પુરો પાડ્યો છે. તેમજ સંગીતના રસીકોને તેમજ સંગીતની ધગશવાળાઓના માટે આપે એક ઘણું જ કિંમતી ભેરવી-રાગનું પુસ્તક સુંદર પ્રકાશનવાળું છપાવી બહાર પાડ્યું છે. તે ઉપરથી જ આપ એક સારા વિદ્વાન તેમજ વિદ્યાપ્રેમી છો. વળી મારા જેવા સાધારણ જ્ઞાનવાળાને આપે ‘રાજકવિ’ની પદવી એનાયત કરી આપે એક રાજકવિ તરીકેનું નામ જગતના તકતા પર રોશન કર્યું છે. આ બધા ગુણોનું અવલોકન કરતાં મારા આત્માને ઘણો જ આનંદ અને પ્રેમ આવે છે. વળી આપ એક આદર્શ રાજકવિ તરીકે પ્રજાપ્રેમ જીતી આપે આપની રાજ્ય કારકીદીને ઘણી જ શોભાવી છે. પરમાત્મા ! આપશ્રીને તથા આપના સહકુટુંબને સદા દીર્ઘાયુ રાખો ? અને આપ નામદાર-શ્રીનો તાજ અવિચળ તપો ? એજ હૃદયની અંતિમ ભાવના ભાવી વિરમું છું.

લી. આપશ્રીનો બાળક
ભોગીલાલ કવિ.

અનુક્રમણિકા

મંગળાચરણ	....	...	...	....	પૃષ્ઠ- ૧
સ્તુતિ	....	....	....	...	” ૨
પ્રાચિન જૈનોની ઐતિહાસિક નોંધ	....	....	...	...	” ૩
શેઠ કર્મશાહનો ટુંકસાર	....	....	....	...	” ૪૬
” ” ની વંશાવલી	....	....	....	...	” ૪૮
મૈવાડના મહારાણાઓની રાજ્યાભિષેકની યાદી	....	....	....	...	” ૫૦
” ” જન્મ, મૃત્યુની યાદી	....	....	....	...	” ૫૪
પ્રકરણ પહેલું મહારાણા શ્રી કુંભા	....	....	....	...	” ૬૧
” બીજું મહારાણા શ્રી જયમલ્લ	....	....	....	...	” ૬૭
” ત્રીજું ” શ્રી સંગ્રામસિંહ	....	....	....	...	” ૮૧
” ચોથું ” શ્રી રત્નસિંહ	....	....	....	...	” ૮૭
” પાંચમું ” શ્રી વનવીર	....	....	....	...	” ૯૪
” છઠું ” શ્રી પ્રતાપસિંહ	....	....	....	...	” ૧૧૪
” સાતમું ” શ્રી હલદીઘાટનું ચુદ્ધ...	....	....	....	...	” ૧૨૦
” આઠમું રાણા પ્રતાપની પાછળ માનસિંહ	....	....	....	...	” ૧૨૪
” નવમું જૈનોનો શિરોરણી વીર ભામાશાહ	....	....	....	...	” ૧૪૮
” દસમું મહારાણા શ્રી અમરસિંહ	....	....	....	...	” ૧૬૦
” અગીઆરમું ” શ્રી કર્ણસિંહ	....	....	....	...	” ૧૭૧
” બારમું ” શ્રી જગતસિંહ	....	....	....	...	” ૧૭૩
” તેમમું ” શ્રી રાજસિંહ	....	....	....	...	” ૧૭૭
” ચૌદમું વીર કેશરી દયાળશાહ	....	....	....	...	” ૧૯૩
” પંદરમું મહારાણા શ્રી જયસિંહ	....	....	....	...	” ૨૩૫
” સોળમું ” શ્રી અમરસિંહ (દ્વિતીય)	....	....	....	...	” ૨૪૧
” સત્તરમું ” શ્રી સંગ્રામસિંહ	....	....	....	...	” ૨૫૭
” અઠારમું ” શ્રી જગતસિંહ	....	....	....	...	” ૨૭૨
” એગણીસમું ” શ્રી પ્રતાપસિંહ	....	....	....	...	” ૨૮૪
” વીસમું મહામંત્રી અમરચંદ (વૈશ્ય)	....	....	....	...	” ૨૯૧
” એકવીસમું મહારાણા શ્રી ભિમસિંહ	....	....	....	...	” ૩૦૮
” બાવીસમું ” શ્રી જવાનસિંહ	....	....	....	...	” ૩૩૧
” તેવીસમું ” શ્રી સરદારસિંહ	....	....	....	...	” ૩૩૫
” ચોવીસમું ” શ્રી સ્વરૂપસિંહ	....	....	....	...	” ૩૪૦
” પચીસમું ” શ્રી શંતુસિંહ	....	....	....	...	” ૩૪૩
” છવીસમું ” શ્રી સજ્જનસિંહ	....	....	....	...	” ૩૪૬
” સત્તાવીસમું ” શ્રી કૃત્તેહસિંહ	....	....	....	...	” ૩૫૦
” અઠાવીસમું મોટા દેશી રાજ્યોની યાદી	....	....	....	...	” ૩૫૨
” એગણત્રીસમું ઉપસંહાર	....	....	....	...	” ૩૫૯
ચિત્રપરીચય	....	....	....	....	” ૩૬૪

શ્રી પાર્શ્વચંદ્ર ગચ્છાધિપતિ આચાર્ય શ્રી ૧૦૦૮ શ્રી

ભાતૃચંદ્રજી મહારાજશ્રીનો ટુંક પરિચય

એઓશ્રીનો જન્મ સંવત ૧૬૧૬ ના પોષ વદ ૧૦ ના રોજ મરૂધર જેવા પવિત્ર પ્રદેશમાં વાંકડિઆ વડગામમાં બ્રાહ્મણ કુળમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ દાનમલ્લજી તથા માતાનું નામ વિજયાબાઈ હતું. તેઓની સ્થિતિ સારી હતી અને તેઓ સુખી હતા. તેઓને યતિજી મહારાજના વચન અને આશિર્વાદથી ચાર પુત્રો થયા હતા પણ કુદરતની અવકૃપાથી કાળ પડ્યો ત્યારે તેઓ મહા દુઃખમાં આવી પડ્યા આ વખતે બધા બાળકો નાના હતા આથી ત્રણ બાળકોને માંડલમાં હરખચંદ્રજી મહારાજને વહોરાવવામાં આવ્યા. તેથી ત્રણ બાળકોને મુક્તિચંદ્રજીએ દીક્ષા આપી અને લલુતું નામ ભાતૃચંદ્રજી પાડવામાં આવ્યું. આ વખતે તેમની ઉંમર ફક્ત સત્તર વર્ષની હતી. તેઓને વિક્રમ સંવત ૧૬૩૫ ના ફાગણ સુદ ૨ ના રોજ દિક્ષા આપવામાં આવી હતી.

તેઓશ્રીએ વિદ્યાભ્યાસ કરી જ્ઞાનની જ્યોતિ જ્યાં જ્યાં ચોમાસા થયાં ત્યાં ત્યાં પ્રગટાવી અને સાશનનો ધ્વજ ફરકાવ્યો હતો. તેઓશ્રી સંયમી અને ચારીત્ર-શાળી વળી ઘણાજ નિરાભિમાની, વિનયો અને વિદ્વાન હતા, તેઓશ્રીની વ્યાખ્યાનની છટ્ટા ઘણી જ પ્રસંશનીય હતી. ગુજરાત, કચ્છ, કાઠીયાવાડ, અને મારવાડ વિગેરે ઘણા સ્થળોએ વિહાર કરી લોકોને પ્રતિભોધ પમાડ્યા હતા. તેઓશ્રી વિક્રમી સંવત ૧૬૭૨ ના વૈશાખ વદ ૮ ના રોજ કાળધર્મ પામ્યા હતા.

આ પ્રમાણે આચાર્ય મહારાજ ઘણાજ સંયમી અને શાન્ત સ્વભાવી હતા વળી તેઓશ્રીનું શિષ્યમંડળ પણ એવું જ ઉત્સાહી હતું. વળી તેઓશ્રીના સંઘાડામાં સાગરચંદ્રજી આચાર્ય પણ મહા વિદ્વાન અને ચારીત્રશાળી હતા. તેઓશ્રીએ પણ પોતાના સંયમીપણામાં ઘણા જીવોને પ્રતિભોધ આપી ધર્મનો રસ્તો બતાવીને જીવન પવિત્ર બનાવ્યા હતા. એઓશ્રીના અનેક સદ્ગુણોને વશ થઈ તેઓશ્રીના શ્રાવક શ્રીમાન શેઠ લાલભાઈ મનમુખરામ તથા શેઠ મયાભાઈ નેમચંદ વિગેરે ગૃહસ્થોઃ ભકિતને આધીન થઈ તેઓશ્રીની યાદગીરી અર્થે આ પુસ્તકમાં મને સારી સહાયતા આપી પરમપૂજ્ય આચાર્યશ્રીના ફોટાઓ મુકવાનું ઉચિત્ત ધાર્યું અને મારા આ પુસ્તકમાં આવા પવિત્ર પુરૂષોના ફોટા મુકવાનું મને જે સદ્ભાગ્ય સંપાદન થયું તેના માટે હું તેઓશ્રીના ગચ્છના આગેવાનોનો આભાર માનુ છું. અને આશા રાખું છું કે હ'મેશાં મારા સારા કાર્યમાં સહકાર આપી મને આભારી કરશે.

લી. ભોગીલાલ કવિ.

પુસ્તકના અગાઉથી ગ્રાહક થનારાઓના

મુખારક નામોની યાદી.

૭૫	શેઠ ફકીરચંદ ફેશરીચંદ ભાણુભાઈ શ્રોફ	મુંબાઈ
૧૫	„ કાન્તિલાલ ઇશ્વરલાલ જે. પી.	„
૧૭	„ ઓતમચંદ હીરજી હા. દેવચંદભાઈ	„
૧૭	„ હરખચંદ મકનજી	„
૧૭	„ ચુનીલાલ વીરચંદ રાધનપુરવાલા હા. શેઠ લલ્લુભાઈ કરમચંદ દલાલ	„
૫	„ મકનજી માધવજી	„
૭	„ રતિલાલ પ્રેમજીભાઈ	„
૭	„ જમનાદાસ મથુરદાસ બક્ષી	„
૫	„ મનમોહનદાસ નેમીદાસ	„
૨	„ જેઠાલાલ રામજીભાઈ	„
૧	„ પ્રાણજીવનદાસ ત્રીલોવનદાસ	„
૧	„ મણીલાલ અંદરજી	„
૨૫	„ કાન્તિલાલ બકેરદાસ	„
૮	„ ચીમનલાલ વાડીલાલ	„
૧૭	„ નાથાલાલ ખુખચંદ હા. શેઠ ફકીરચંદભાઈ	„
૫	„ ચંદુલાલ જેઠાલાલ	„
૧૧	„ ભોગીલાલ ચુનીલાલ	„
૮	„ સુરજમલ પુનમચંદ	„
૧	„ ખીમજીભાઈ ઘેલાભાઈ ખોખા	„
૭૫	„ વીરચંદભાઈ મનસુખરામ	અમદાવાદ
૭	„ જેર્સીગભાઈ પોચાભાઈ વકીલ	„
૫	„ રાવસાહેબ માણેકલાલ ચુનીલાલ પટેલ	„
૧૧	„ કાન્તિલાલ ચુનીલાલ	„
૨૫	શ્રી પાયચંદ ગચ્છ તરફથી હા. લાલભાઈ મન- સુખરામ તથા શેઠ મયાભાઈ નેમચંદભાઈ	„

૧૭	શેઠ છોટાલાલ જમનાદાસ જે. પી.	અમદાવાદ
૧૩	„ વાડીલાલ જમનાદાસ	„
૨૫	„ જમનાભાઈ ભગુભાઈ હા. શેઠ બખાભાઈ	„
૫	„ જેર્સીંગભાઈ કાલીદાસ	„
૧	„ નેમચંદભાઈ હડીર્સીંગ	„
૪	„ જમનાદાસ છોટાલાલ	„
૪	„ લલ્લુભાઈ ડાહ્યાભાઈ	„
૭૧	„ લવજીભાઈ હકમચંદ હા. ભાઈ લાલચંદભાઈ નાગજીભાઈ માંડલવાળા	„
૧૩	„ વાડીલાલ જમનાદાસ	„
૭	„ સકરાભાઈ લલુભાઈ મનોરદાસ	„
૧૦	શ્રી પંચાસશ્રી શાંતિવિજય મહારાજ	„
૫	શેઠ અમૃતલાલ ખુશાલચંદ હા. ત્રીલોવનદાસ. પંચાસર	
૧	શ્રીયુત ગુલાબચંદજી ઢઠ્ઠા	ઉમેદપુર (મારવાડ)
૫૧	બગીરદાર શ્રી દોલતસિંહજી	સલુખર (મેવાડ)
૧૦	શેઠ કસ્તુરચંદજી વરધીચંદજી	„ „
૧૦૦	„ રોશનલાલજી ચતુર	ઉદયપુર „
૧૦	„ અરજનલાલજી મનાવત્ હા. ભાઈ ફતેહલાલ	„ „
૭	„ તેજપાળજી ઝોઝળચંદજી	„ „
૭	„ ભમરલાલજી સંગાવડીયા હા. ઝોગજી ચમ્પાલાલ	„ „
૩	„ સુલતાનમલ છોગાલાલ	„ „
૩૫	શ્રી ક્લોધી ના શ્રી સંઘ તરફથી હા. પંડિત અમૃતલાલ મોહનલાલ ક્લોધી	મારવાડ
૩	શ્રી લોહાવટ હા. મહારાજ શ્રી હરિસાગરજીના ઉપદેશથી	લોહાવટ „
૧૨	શ્રી ખેરાળુના જૈન સંઘ તરફથી હા. પંચાસ શ્રી દાનવિજયના ઉપદેશથી.	ખેરાળુ

૧૫ શ્રી આશાના જૈન સંઘ તરફથી હા. મહારાજ

શ્રી દર્શનવિજયજીના ઉપદેશથી

આશા

૧૫ શ્રી વેજલપુરના સંઘ તરફથી

વેજલપુર (પંચમહાલ)

૩૬ શ્રી ગોધરાના સંઘ તરફથી હા.

મુનિ મહારાજ શ્રી વિદ્યાવિજયજી

ગોધરા

૩૧ શ્રી લુણાવાડાના સંઘ તરફથી હા.

પન્યાસ શ્રી શાન્તિવિજયજી

લુણાવાડા

ઉપર મુજબ જે જે મુનિ મહારાજો અને સદ્ગૃહસ્થો તથા શ્રી સંઘ તરફથી આ પુસ્તકમાં ઉત્તેજન આપી મારા ઉત્સાહને વેગવંતો બનાવ્યો છે. તેના માટે હું સર્વેનો ઋણી છું.

ભોગીલાલ કવિ.

આભાર

આ મહારા ઐતિહાસીક પુસ્તકમાં પ્રથમ આશિર્વાદ બાળ બ્રહ્મચારી તિર્થોદ્ધારક આચાર્ય મહારાજશ્રી ૧૦૦૮ શ્રી વિજયનિતિસૂરિશ્વરશ્રી નો છે. પુસ્તકની શરૂઆતમાં પ્રથમ ઉત્સાહ આપનાર શેઠ મંગળદાસ ડાહ્યાભાઈ મુળચંદ તથા શેઠ ત્રીકમભાઈ મગનલાલ સુતરીઆ એ બે ગૃહસ્થો છે. આ સિવાય પંન્યાસશ્રી ૧૦૮ શ્રીશાન્તિવિજય તથા પંન્યાસ શ્રી ૧૦૮ શ્રીકલ્યાણવિજય તથા પંન્યાસ શ્રી ૧૦૮ શ્રીસંપત્તિવિજય તથા મહારાજ શ્રીવિદ્યાવિજય તથા આચાર્ય શ્રી લાલવિજય મહારાજનો પણ સદા આભારી છું. કારણ કે મજકુર પુસ્તકમાં મદદ અપાવવા સાડે ઘણી જ મહેનત કરી છે. વળી આ સિવાય નિચેના સફ્ર-ગૃહસ્થોએ મને સારામા સારી મદદ આપી આભારી કર્યો છે.

દાનવીર શેઠ માણેકલાલ ચુનીલાલ જે, પી. તથા અં. સૌ શ્રીમતિ કમળાબહેન માણેકલાલ ચુનીલાલ. શેઠ હાથીભાઈ ગલાલભાઈ (પોતાની માતૃશ્રીના સ્મરણાર્થે). શેઠ રતિલાલ વાડીલાલ. શેઠ સકરચંદ મોતીલાલ મુળજીભાઈ. શેઠ પન્નાલાલ નાગરદાસ (પોતાના મિત્રની યાદગીરી માટે). શેઠ દેવચંદભાઈ (ઉત્તમજી હીરજીવાળા). શેઠ ચુનીલાલ વીરચંદભાઈ. શેઠ દેવચંદભાઈ મકનજીભાઈ. શેઠ લાલભાઈ મનસુખરામ તથા શેઠ મયાભાઈ નેમચંદભાઈ (શ્રી પાયચંદ ગચ્છ તરફથી) શેઠ ફકીરચંદ કેશરીચંદ ભાણુભાઈ શ્રોફ. શેઠ કાન્તિલાલ ઇશ્વરલાલ રાવસાહેબ. મહુમ લાલભાઈ છોટાલાલ તરફથી તેમના ભાઈ જમનાદાસ છોટાલાલ તથા તેઓશ્રીની ધર્મપત્નિ બહેન સ્નેહલતા તરફથી. શ્રી ગોધરાનો જૈન સંઘ (મહારાજ શ્રી વિદ્યાવિજયના સુપ્રયાસથી) શ્રી લુણાવાડા જૈન સંઘ (પંન્યાસ શ્રી શાન્તિવિજયના સુપ્રયાસથી). શ્રી ખેરાળુનો જૈન સંઘ (પંન્યાસશ્રી દાનવિજયના સુપ્રયાસથી) મહુમ રા. રા. બાપુલાલ જીતમલની યાદગીરી માટે (પંન્યાસ શ્રી સંપત્તિવિજયના સંસારી મિત્રના માટે તેઓશ્રીના ઉપદેશથી). શ્રી વેજલપુર જૈન સંઘ તથા શ્રી ફલોધી (મારવાડ) નો શ્રી સંઘ વિગેરે શ્રીસંઘો તથા સફ્રગૃહસ્થો તેમજ મારા મિત્ર મંડળ તરફથી જે જે ઉદારતાભર્યો ઉત્સાહ આપવામાં આવ્યો છે અને મારા પુસ્તકના કાર્યમાં માંડળવાળા શેઠ લવજીભાઈ હકમચંદ તરફથી શેઠ લાલચંદ નાગજીભાઈ. તથા શેઠ છોટાલાલ જમનાદાસ જે. પી. તથા ભાઈ જમનાદાસ વાડીલાલ વગેરે જે જે ગૃહસ્થોએ ઉત્સાહ ભર્યો આવકાર આપ્યો છે જેના માટે હું સર્વ સફ્રગૃહસ્થો તથા સન્નારીઓનો આભાર માનુ છું. વળી આ ઇતિહાસના કાર્યમાં તેમજ ખુફ સુધારવાના કાર્યમાં માંડલનિવાસી શાહ મફતલાલ ગુલાબચંદ પોતાના તનથી અને મનથી અથાગ મહેનત ઉઠાવી જેઓ હાલ મારી પાસે છે તેઓએ જે કાળજીપૂર્વક કામ કર્યું છે

તે બહલ તેમનો આભાર માનવો તે અસ્થાને નહિ જ ગણાય ! અને હુમૈશાં મારા કાર્યને આ પ્રમાણે સહકાર આપશે એવી આશા રાખું છું.

મેવાડના જૈન સ્થાપત્યોના ફોટાઓ (ચિત્રો ૩૪)* જે આ પુસ્તકમાં છપાવવામાં આવેલા છે તે બ્રિટીશ સરકારના પુરાતન સંશોધન ખાતાએ શ્રીયુત સારાભાઈ નવાબને છપાવવાની મંજૂરી સાથે મોકલાવેલા તે માટે તે ખાતાના વડા અધિકારીઓનો આભાર માનીએ છીએ.

વળી આ પુસ્તકમાં કર્નલ ડોડના રાજસ્થાનના ઇતિહાસની તેમજ ઉદયપુર સ્ટેટ તરફથી વીરવિનોદ તેમજ કવિ કેશરીસિંહના પુસ્તકમાંથી પણ કેટલીક જાણવા જોગ ઐતિહાસીક હકીકતો લેવામાં આવી છે. તેથી તે ઇતિહાસકારોના કર્તાઓનો આ સ્થળે આભાર માનું છું.

લી. કવિ ભોગીલાલ

* અસલ ફોટાના નંબર નીચે પ્રમાણે છે. જે આ પુસ્તકમાં મુકવામાં આવ્યા છે.

(૧) ૧૨૧ G	(૧૨) ૨૨૬૧ W. C.	(૨૩) ૨૪૯૦ W. C.
(૨) ૧૪૮ G/7	(૧૩) ૨૨૬૨ „	(૨૪) ૨૭૧૩ „
(૩) ૧૫૨ G/7	(૧૪) ૨૨૬૭ „	(૨૫) ૨૭૧૪ „
(૪) ૧૫૩ G	(૧૫) ૨૩૧૧ „	(૨૬) ૨૭૧૫ „
(૫) ૨૨૭૮ W. C.	(૧૬) ૨૩૧૨ „	(૨૭) ૨૭૧૬ „
(૬) ૨૨૭૯ „	(૧૭) ૨૪૫૬ „	(૨૮) ૩૦૦૩ „
(૭) ૨૨૮૬ „	(૧૮) ૨૪૫૭ „	(૨૯) ૩૦૦૭ „
(૮) ૨૨૮૭ „	(૧૯) ૨૪૭૧ „	(૩૦) ૩૦૦૮ „
(૯) ૨૨૮૮ „	(૨૦) ૨૪૭૬ „	(૩૧) ૩૨૩૩ „
(૧૦) ૨૨૮૯ „	(૨૧) ૨૪૭૮ „	(૩૨) ૩૬૭૫ „
(૧૧) ૨૨૯૦ „	(૨૨) ૨૪૮૯ „	(૩૩) ૩૬૭૮ „
		(૩૪) ૩૬૮૧ „

ઉપરોક્ત નંબરવાળા ફોટાઓ મારા પુસ્તકમાં મુકવામાં આવ્યા છે તેથી ફરી બ્રિટીશ સરકારના પુરાતન સંશોધન ખાતાના વડા ઓફીસરોનો અંતઃકરણ પૂર્વક આભાર માનું છું.

તા. ૬.—આચાર્યશ્રી ૧૦૦૮ શ્રી વિજયનીતિસૂરિશ્વરજી ઉપર આ પુસ્તકમાં ફોટા આપવા રા. રા. સારાભાઈ નવાબે જે ઉદારતા બતાવી છે તે માટે તેઓશ્રીનો પણ આભાર માનું છું.

લી. કવિ ભોગીલાલ

બરોડા સાહિત્યસભા તરફથી
બરોડા કોલેજમાં થયેલા મેળાવડા
પ્રસંગે અપાયેલું

સર્ટિફિકેટ

BARODA COLLEGE,
BARODA
24th July 1935.

TESTIMONIAL

I have great pleasure in testifying to the abilities of Mr. Bhogilal Ratanchand Vora, Shighra Kavi, who is a Raj-Kavi of the Dharampur State. He can entertain an audience very well by his knack at prompt **Ex-tempore** metrical compositions. He offered a lyrical treat to a meeting arranged by the Baroda Sahitya Sabha. He has a fine art of adjusting his store of musical words and elegant thoughts to any subject suggested on the spot. While he was treating the audience in his own pre-arranged way, he was asked by some people from the audience to sing some fresh compositions on (1) The College Hall (2) An Ideal professor, and so on, and he could Immediately prepare the required compositions and sing them. It was delightful to have attended his performance, and we hardly realised that two hours have passed away when he finished his singing.

A. K. Trivedi.

Professor, Baroda College, and
President, Baroda Sahitya Sabha.

જનતાને નમ્ર અપીલ.

આ પુસ્તક બનાવવાનો મુખ્ય હેતુ દરેક વ્યક્તિને ઐતિહાસીક જ્ઞાન થાય તેમજ ભૂતકાળના શૂરવીર પુરૂષો ઉપર કીર્તીતંત્ર પણ શ્રદ્ધા વધે વળી કયા કયા મહાપુરૂષોએ પોતાની માતૃભૂમિ માટે શું શું આત્મભોગ આપ્યા તેની પણ ઝાંખી થાય આવી અનેક ભાવનાઓને વશ થઈ આ સાહસ ઉપાડવામાં હિંમત કરી અને મારી અંતઃકરણથી એવી પણ અભિલાષા ખરી કે આવા ઐતિહાસીક ચરિત્રો સંગીત સાથે જો જાહેર જનતામાં પ્રવચન કરવામાં અગર કરાવવામાં આવે તો ઘણી જ વ્યક્તિઓમાં કંઈક ચોર ચેતન આવે અને એ ચેતન હંમેશના માટે કાયમ રહે કારણ કે મેં મારી શક્તિ અનુસાર સિંધ, દક્ષિણ, પંજાબ, મારવાડ, ખાનદેશ, કાઠિયાવાડ, ગુજરાત વિગેરે ઘણા ઘણા શહેરોના નામાંકિત વ્યક્તિઓની સમક્ષ સંગીત સાથે જાહેર પ્રવચન કરી મેં ચોક્કસ અનુભવ મેળવ્યો છે. અને તેનાથી જીવદયા, સામાજિક, અને વહેવારીક કાર્યમાં લોકોને ઘણું જ જાણવાનું મળ્યું છે. ઘણા માણસોએ હિંસા-દાડ અને અલક્ષ વસ્તુઓનો ત્યાગ કરી પોતાનું જીવન પવિત્ર બનાવ્યું છે.

તો દરેક જનતાને તેમજ દરેક નાની-મોટી સંસ્થાઓના સંચાલકોને મારી નમ્ર અપીલ છે કે ઘેર ઘેર આવા ઐતિહાસીક ઉપદેશો સંગીત સાથે તેમજ લજનો દ્વારા કરવા અગર કરાવવાના સંગીન પ્રયાસો કરશો તો ઓછા ખર્ચે ઘણો જ ધાર્મિક લાભ થવા સંભવ છે.

મારી આટલી નમ્ર અરજ નાના-મોટા, ધનવાન અને શ્રીમંતો જરૂર ધ્યાનમાં લેશે એવી આશા રાખી વિરમું છું.

લી.

ભોગીલાલ કવિ

ઇતિહાસના મૂલ્ય.

ઝવેરી મુળચંદ આશારામ વૈરાટી.

દુર્ભાગ્યે ઇતિહાસના મૂલ્ય હજી આપણને સમજાયાં નથી, અને ઇતિહાસની અવગણના કરીને કોઇ પ્રજા ઉંચે જઈ શકી નથી. એ સામાન્ય સત્ય પણ હજી આપણને ખરાબર સમજાયું નથી, ખરેખર! આપણે આપણી વર્તમાન સ્થિતિથી અસંતુષ્ટ હોઈએ અને આપણે આપણી પ્રજાને તેની આધુનીક સ્થિતિમાંથી ઉંચે લઈ જવાની અભિલાષ સેવતા હોઈએ. તો ઇતિહાસના અનેક વિધ સાધનો આપણે આપણી ભાવી પ્રજાના હાથમાં મુકવા જોઈએ.

એક પ્રજા પ્રગતીના કાળમાં કેવી રીતે ઉંચે જઈ શકી અને એણે એના ઉત્કર્ષની સાધના કેવી રીતે કરી, કયા કયા ધીર, વીર અને સંત પુરૂષોએ એની પ્રગતીના સાધનમાં કેવો અને કેટલો ફાળો આપ્યો. એજ પ્રજાની પડતી કેમ થવા લાગી. એના વિકાસ અને ઉન્નતિના પુર કેમ ઓસરવા માંડ્યા. એની પ્રગતીને અટકાવવા કઈ કઈ શક્તિઓ સામે આવી અને એ કાળના આગેવાનોએ શક્તિની સામે થવામાં કેમ નિષ્ફળ ગયા અને કેવા સંજોગો વચ્ચે કઈ ભૂલો થવા પામી કે જેથી એ પ્રજા વેરણછેરણ થઈ અવનતીની દશાને પામી.

આવી સાચી સ્થિતિનું દર્શન કરાવતા ઇતિહાસના પાના જ્યાં સુધી આપણે આપણી ભાવી પ્રજાના હાથમાં મુકીશું નહીં અને આપણે આપણા અભ્યાસક્રમમાં ઇતિહાસની ગુંથણી કરીશું નહીં ત્યાં સુધી આપણી પ્રગતિની સાધનાને સાચો વેગ મળવાનો નથી, આ જોતાં સાચા ઇતિહાસના પ્રકાશનોની કીમત કેટલી મોટી છે એ આપણે સમજવું જોઈએ.

મેવાડ એ તો ભારતવર્ષનું ગૌરવવંતુ તિર્થસ્થાન છે, પ્રજાના જીવનમાં પ્રાણ પુરનાર અનેક વીરો અને વીરાંગનાઓની એ જન્મભૂમિ છે. એના ઇતિહાસ દેશમક્ત રણવીરો અને બળીદાન પાછળ સર્વસ્વ હોમનાર વીરોના ઇતિહાસમાં મોખરે છે. એણે ધર્મ ટેક અને વહાલી ભૂમિની ઈજ્જત માટે જે બળીદાન દીધાં છે એ વાંચતા તો એ ભૂમિ પ્રત્યે આપણા શીર નમી જાય છે. હિંદુ સંસ્કૃતી અને હિંદુસ્તાનનું નામ જ્યાં સુધી બોલાતું હશે ત્યાં સુધી મહારાણા પ્રતાપ અને અણીના વખતે એના ચરણે સર્વસ્વની ભેટ ધરનાર ભામાશાનાં નામ ભૂંલાવાના નથી.

એ મેવાડી પ્રજા એકલો વીરતા અને બળીદાનનો આદર્શ લઈને જ પનારી પ્રજા નહોતી પરંતુ કળા, કૌશલ્ય અને શીલ્પના ઉંચા આદર્શો એના પનમાં એતપ્રેમ થએલા હતા. એનો અંગેો ખ્યાલ તો આ “મેવાડના અણ્ણ-લ જવાહિર” ના પાના ફેરવતા આપણને આવ્યા સિવાય રહેશે નહીં. કાંત, રીગરી અને લવ્યતાનું દર્શન હેતા અનેક વિધ જૈન મંદિરોના ફાટાઓનો જે અંદુ આ પુસ્તકમાં રજુ થયો છે. એ જોતાં જ આપણને સમજશે કે કળા અને કારીગરી પ્રત્યેના એ પ્રજાનો પ્રેમ કેટલી ઉંચી કક્ષાએ પહોંચ્યો હતો.

આ અન્ય પ્રસિદ્ધ કરવાનું જે મોટું કામ કવિ લોગીલાલ રતનચંદ ઉપા-કું જોઈ મને એમ લાગ્યા કરતું કે તેમણે ઉપાડેલું કામ એ એમની શક્તિ હારનું કામ છે. છતાં એ કામ પુરૂ કરવા પાછળનો એમનો ઉત્સાહ અને તંત વડે એ કામ પુરૂ થતું જોઈ મને ખુબ આનંદ થાય છે. એમણે આ તિહાસને લગતી માહિતીઓ લેગી કરવા પાછળ અને અનેક કળા પૂર્ણ શીલ્પકળાના નમુના સમાં ફાટાઓનો જે સંગ્રહ લેગો કર્યો છે, એ જોતાં હવે મેમ લાગ્યા સિવાય નથી રહેતું કે આ પુસ્તક ખરેખર કવિ લોગીલાલના જનનું એક સંભારણું બની રહેશે.

એમની તાર્કાણીક કવિતા બનાવવાની શક્તિ અને સભા રંજન કરતો મને કંઈ તેમનું સ્થાન ઉચે લઈ આવ્યો છે. શ્રીપાળ મહારાજનો રાસ અને મીજાં કવિતાના પુસ્તકો પણ તેમણે રચી પ્રસિદ્ધ કર્યા છે, ધરમપુર રાજ્યના રાજકવિ તરીકેનું માન તેઓને મળેલ છે.

કાગળની મોંઘવારીના આ કાળમાં પુસ્તકને લગતી માહિતીઓ લેગી રવામાં અને ફાટાઓનો સંગ્રહ લેગો કરવા પાછળ એમની કેટલી શક્તિ અને પ્રયત્નો વ્યય થયો હશે એ તો પુસ્તક હાથમાં લઈ તેના પાના ફેરવ્યા સિવાય આપણને તેનો ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે. લાયખરીઓ અને મેવાડનો ઇતિહાસ જાણવાની ઈચ્છાવાળા પ્રત્યેક મનુષ્યને આ પુસ્તક ઘરમાં વસાવવાની ભલામણ કરી શકાય તેમ છે.

તા. ૨૬-૯-૪૦
ઝવેરીવાડ, વરાટી નીકેતન નં. ૧
અમદાવાદ

લી.

ઝવેરી મુળચંદ આશારામ વૈરાટી

મેવાડવાસીઓનો આભાર

ઉદયપુર નિવાસી સાહિત્ય પ્રેમી તેમજ ઉચ્ચ સંસ્કારી અને નિશ્ચય મના દાનવીર શેઠ રોશનલાલજી ચતુરનો મને પરિચય થતાં મારા આત્માને ણો જ આનંદ અને પ્રેમ ઉદભવ્યો. મારા આ ઇતિહાસીક પુસ્તકમાં તેઓશ્રી તરફથી ઘણી જ સારી રકમ મદદ તરીકે આપવામાં આવી હતી અને ઇતિહાસીક કાર્યમાં તેઓશ્રીનો અજોડ ફાલો છે તેમજ “ મેવાડ જૈન પ્રાન્તીય વ્રતામ્બર તીર્થોદ્ધારક કમીટી ” ના સંચાલકો અને તે કમીટીના ચેરમેન શેઠશ્રી મનોહરલાલજી બી. એ. એલ. એલ. બી તથા ઉદયપુર રાજ્યના રેવન્યુ ડીપ્ટમેન્ટ સાહેબ શેઠ મોતીલાલજી વોરા તથા અન્ય સદ્ગ્રહસ્થો તરફથી પણ ણી જ કિમતી સલાહ આપી મારા કાર્યમાં પુરેપુરો ઉત્સાહ પુર્યો છે. તેથી આ સ્થળે તેઓશ્રીનો તેમજ શેઠ શ્રી રોશનલાલજીનો અંતઃકરણથી આભાર માનું છું.

બઝી સલુમ્બર નિવાસી જાગીરદાર શ્રીયુત દોલતસિંહજી સાહેબ તથા અન્ય ગ્રહસ્થો તરફથી આ ઇતિહાસના કાર્યમાં મને ઘણો જ ઉત્સાહ મર્યો પ્રાપ્તકાર આપી મારા કાર્યને વધાવી લીધું છે. તેથી આ સ્થળે તેઓશ્રીનો આભાર માનું છું. અને મેવાડવાસી ગ્રહસ્થોને મારી વિનંતિ છે કે જ્યારે મારા શુભ કાર્યમાં જરૂર પડે પોતાનાથી બનતી મદદ આપી મારા કાર્યને પ્રાગઢ વધારશે એવો આશા રાખું છું અને ફરીથી પણ ઉપરોક્ત સર્વે ગ્રહસ્થોનો આભાર માની વીરમ્નું છું.

લી. સંઘનો સેવક

મોગીલાલ કવિના જયજીનેંદ્ર.

મારી ભાવના

આ અતિહાસીક પુસ્તક હું મારી શક્તિ અને બુદ્ધિ અનુસાર બહાર પાડવા ભાગ્યશાળી બન્યો. જનતાએ મારા પુસ્તકને દીલોબનથી આવકાર આપી ઉત્સાહીત કર્યો તેના માટે હું જેટલા વખાણ કરું તેટલા યોજાં છે. મારી ભાવના હજુ આટલેથી અટકતી નથી પણ હજુ મારા વિચારોનો પ્રવાહ જગતની જનતાના ચર્ચે નવી નવી વસ્તુઓ દ્વારા ચુકવાનો મારા મનનો નિર-ધાર છે. અને માફ જીવન એ ભાવના પુરી કરવા તમજા રાખે છે.

ઘણી ઘણી વખત હું આર્થિક મુંઝવણથી મુંઝાઈ મારી ભાવનાને કાચમ સજીવન રાખી શકતો નથી છતાં આત્માના વિશ્વાસ ઉપરજ બ્યારે કાર્યનું આરંભપણું કરું છું ત્યારે કુદરતી શક્તિ મને ગેબી મદદ આપે છે અને એ ગેબી શક્તિના આધારેજ થોડી ઘણી પણ મારી ભાવના પુરી કરવા શક્તિશાળી બન્યો છું. હજુ હું જગતના ચર્ચે સારા સામાજીક અને ધાર્મિક એવા સચીત્ર પુસ્તકો બહાર પાડવાની અભિલાષા સેવું છું. અને મેં મારા આત્મા સાથે નિશ્ચય કરી પણ દીધો છે.

પરમાત્માના આશરે ઝુકાવ્યું છે અને સદા ઝુકાવીશ. મને ખાતરી છે કે મારા સત્ય શુભ કાર્યમાં મારા મિત્રો તથા સહૃદયસ્થો મારી ભાવના જરૂર પુરી કરશે જ.

આભાર

આ પુસ્તક છાપવામાં ધી નવપ્રભાત પ્રિ. પ્રેસના માલીક શા. મણીલાલ છગનલાલે અથાગ પરિશ્રમ વેઠી પોતાની દેખરેખથી કામ કર્યું છે તે બદલ હું તેમનો આભાર માનું છે.

લી. ભોગીલાલ કવિ.

તા. ક. ધાર્મિક, સામાજીક, ઐતિહાસીક અને કૌમીક વિગેરે સંગીત સાથે પ્રવચન કરી જહેર પ્રજા તેમજ રાજા મહારાજાઓ તરફથી ધણા સુવર્ણપદકો અને સર્ટિફિકેટ મેળવ્યા છે. તો શુભ પ્રસંગે ઉપરોક્ત લાભ લેવા દરેક જૈન-જૈનેતર ભાઈઓને મારી નમ્ર વિનંતી છે. ધાર્મિક પ્રસંગે કોઈપણ જાતની શી લેવામાં આવતી નથી.

લી. ભોગીલાલ રતનચંદ કવિ.

મેવાડના અણમોલ જવાહિર

યાને

આત્મ ખલિદાન

: પ્રકાશક, :

ભોગીલાલ રતનચંદ વોરા.

ધરમપુર સ્ટેટ રાજકવિ (પાટણવાલા)

મંગળાચરણ

સ્તુતિ

(લાવણી)

અશરણુને શરણું છે તારું, શરણુંગતને સહાય કરો;
અધમ ઉદારણુ લવજળ તારણુ, કીંકર કેરું કદયાણુ કરો. ૧
સાહસ ઉપાડું તારા ભરૂંસે, મુજ ખુદ્દિનો વિકાસ કરો;
ભાવના ભાવુ શુદ્ધ હૃદયથી, પાપ રંકના દૂર હરો. ૨
અણમોલ જવાહિર મેવાડ કેરા, વિશ્વ જનતા ચરણે ધરૂ;
સહાયક થાજો તું જગ તાતા, કદી ન તુજ નામ હું વીસરું. ૩
શાસન દેવ મુજ રક્ષા કરજો, મુજ હૃદય ધર્મ જ્યોત પ્રકટાવો;
પતિત પાવન છો મુજ સ્વામી, વિદ્યા મુજમાં વિકસાવો. ૪
આધિ, વ્યાધી ને ઉપાધી, આપી આશિષ દૂર કરો,
યશકિર્તી મુજ કાર્યમાં સાધુ, એવી સિદ્ધિ મુજ દીલ વસો. ૫

સરસ્વતિની સ્તુતિ

મયુર વાહન તાઈં, સરસ્વતિ મયુર વાહન તાઈં.
હસ્ત વીણા ધારીણી તું તો, ગીત સદા તુજ પ્યાઈં;
એ ગીતની અપૂર્વ મધુરતા, શાન્ત બને ચિત્ત માઈં. સરસ્વતિ૦ ૧

તંત્ર રણીત સંગ ધ્વનિ ખીલવતી, પ્રપુલ્લ કરે જગ સાઈં;
મનને, સ્વરને, રસને તું સ્ફુરતી, ખીલવતી મન માઈં. સર૦ ૨

દેજે હ્રદયમાં સન્મતિ માતા, તુજ કૃપા વીણુ જીવનઅકાઈં;
સંજીવન કેરા તિમિર ટાળો, તુજ કૃપાએ સુખ મળનાઈં. સર૦ ૩

શરણે આયો તુજ ચરણમાં, ચરણ રજ શીર ધાઈં;
કહે ભોગીલાલ તુજ કૃપા વિના, સારા વિશ્વે અધાઈં. સર૦ ૪

‘પ્રાચીન’ જૈનોની ઐતિહાસીક નોંધ

- (૧) સંવત ૧૦૭૦ સને ૧૦૧૩ માં મહમુદે નારદીન ઉપર ચઢાઈ કરી અને તેના મુલકને લઈ લીધો. તે વખતે એક અભયળીની વાત એ છે કે ત્યાં મન્દિરમાંથી (દહેરાસરમાંથી) એક પથ્થર નીકળ્યો જેનો સંવત દેખવાથી ૪૦૦૦૦ વરસ પહેલાંનો છે એવું સાબીત થયું. (વિરવિનોદ ભા. ૧ પાનું ૬૫). આથી જૈનધર્મ અને મુર્તિપૂજા અનાદીકાળની સાબીત થાય છે.
- (૨) ભાણુપુરાની નાલ, એ ઘાણેરાવથી છ માઈલ દક્ષિણ તરફ છે. ખાસ કરીને ‘રાણુપુરના (રાણુકપુર) જૈન મંદિરો’થી પ્રસિદ્ધ છે. લોકો એવું કહે છે કે પ્રાચીન શહેરના સ્થાનમાં એ બનેલ છે. ‘નાલ’થી અડધે દુર ઉપરની બાબુ એક પ્રાચીન પથ્થરના બંધનો થોડો ભાગ બચેલો છે. જે ત્યાં નદીની આસપાસ બંધાવી ગયા હતા. તેથી પ્રાચીન વૃક્ષોની વચમાં જૈન મંદિર બહુ જ શોભાયમાન દેખાય છે. (વિરવિનોદ ભાગ ૧. પૃષ્ઠ ૧૦૭).
- (૩) મેંડક, કછુઆ, કર્કટ (કેંકડા) અને જલસર્પ (ડિએફ) વિગેરે અનેક પ્રકારના જંતુ હોય છે. પણ મચ્છી બહુ મહેનતે મલે છે કારણ કે અહીં દેવસ્થાનોમાં અને અન્ય જલાશયોમાં મચ્છી મારવાની મનાઈ છે. ગૂંછ બતની એક માછલી જે વેડચ અને બનાસ નદીમાં મલે છે. તે વજનમાં એક મણથી વધારે હોય છે. તેના મોંઢામાં દાંતની હાર, મોટી મૂંછ અને તેનું માથું બહુ જ કઠીણ હોય છે. (કોઈ પણ જીવની હિંસા કરવાની મનાઈ છે. જીવદયા અને અહિંસા પ્રત્યે કેટલું રાખ્યોને માન હતું. તે આ દાખલા ઉપરથી સમજાશે. (વિરવિનોદ ભા. ૧ ભા પૃષ્ઠ ૧૧૭).

- (૪) શ્રાવણ વદ ૧૧ થી ભાદરવા સુદ ૪ સુધી (મારવાડી ભાદરવા વદ ૧૧ થી ભાદરવા સુદ ૪ સુધી) જૈન શ્વેતાંબરી મતવાળાના (સંવત્સરી) પર્યુષણ હોય છે તે વખતે રાજ્યે કસાઇ લોકોને જાનવર મારવાની મનાઇ કરી છે. (વીરવિનોદ ભાગ ૧ લા. પૃષ્ઠ ૧૨૭) આથી સમજાય છે કે રાજાઓને જૈનધર્મ પ્રત્યે કેટલું માન હતું.
- (૫) જૈન શાખામાં બે ભાગ છે. એક શ્વેતાંબરી અને બીજો દીગંબરી એમ બે શાખાઓ છે. શ્વેતાંબર ના મુખ્ય શાસ્ત્ર ૪૫ સૂત્ર છે. જેમ વેદાંતથી ગાયત્રી મંત્ર ને માને છે તેવી રીતે જૈન લોક નવધાર મંત્ર ને માને છે. અને સમયાનુસાર એનો જપ કરે છે. એમાં પણ બે ભેદ છે. એક મૂર્તિ-પૂજક. અને બીજો અમૂર્તિપૂજક. મૂર્તિપૂજકોમાં જર્તી, સવેગી અને મહાત્મા વિગેરે છે. અને અમૂર્તિપૂજકોમાં દુર્લભા સાધુ છે. પણ ૨૪ તિર્થંકર અને ૪૫ સૂત્રોને સર્વ માને છે. કેવળ એના અર્થ સૌ સૌના સિદ્ધાન્તાનુસાર કરવામાં પરસ્પર વિરોધ છે. એ જૈનના કે આચાર્યોને માનવાવાલા પ્રાયે: મહાજન લોક છે. શ્વેતાંબરને માનવાવાલા રજપૂતાનામાં મુખ્ય ઓસવાલ મહાજન છે. ભારતવર્ષમાં બીજા ભાગોમાં જુદી જુદી કોમોના મહાજન બહુજ છે. (વીર વિનોદમાં સુત્રો ૪૨-૩૨ ની સંખ્યા આપી છે પૃષ્ઠ ૧૪૪). (વીરવિનોદમાં શ્વેતાંબરી = માટે ૩૨ સુત્રોના લેખ છે સ્થાનકવાસી પણ ૩૨ સુત્રો માને છે. વી. વી. પા. ૧૪૪)

વિક્રમ સંવત સોળસેના શતકની શરૂઆતમાં જતી લોકોમાંથી વૈરાગ્ય ભાવ ન્યૂન થયો. તેથી શુજરાતમાં ‘લુંકા’ મહેતાએ પોતાના સૂત્ર ગ્રંથોની અનુસાર એક નવો ફિરકો ચલાવ્યો. જેનું નામ ‘લુંકાગચ્છ’ પ્રસિદ્ધ થયો. અને એમાંથી દુર્લભાના સાધુનીકળ્યા. જેને ૨૨ જણ લેગા થઇ દીક્ષા લીધી તેને બાવીશ ટોલા કહે છે. એ ટોલાદીઠ દરેક ટોલામાં એક એક આચાર્ય હોય છે. જ્યારે આ બાવીસ ટોળાના સાધુની ચાલચલન શિથિલ થવા લાગી ત્યારે રધુનાથ દુર્લભાના ટોલામાંથી એના શિષ્ય ભીખમમે વિક્રમ ૧૮૧૫ માં એક નવી શાખા કાઢી અને તેના તેર શિષ્ય થવાથી ‘તેરાપંથી’ કહેવાયાં. ભીખમઆચાર્ય વિક્રમ ૧૭૮૫ માં પેદા થયા અને એણે વિક્રમ ૧૮૦૮ માં સાધુનો વેશ લીધો. અને વિક્રમ ૧૮૧૫ માં ‘તેરાપંથી’નો ફિરકો ચલાવ્યો. અને વિક્રમ ૧૮૬૦ માં તેમના કાળકર્યા પછી એના શિષ્ય ભારમલ ગાદીપર બેઠા, અને વિક્રમ ૧૮૭૮ માં તે શુજરી ગયા. એના પછી રાયચંદ ગાદી પર બેઠા, તે વિક્રમ ૧૯૦૮ માં પરલોકવાસી થયા એના પછી જીતમલ આચાર્ય થયા. તે વિક્રમ ૧૯૩૬ માં શુજરી

ગયા પછી મેઘરાજ થયા. (વિરવીનોદ ભાગ ૧ લો. પૃષ્ઠ ૧૪૪).

- (૬) બીજો ફિરકો જૈનોમાં દીગમ્બરી છે. તેમના આચાર્ય ભટ્ટારક કહેવાય છે. તે અવસ્થા તથા નમ્ર રહે છે અને બે હાથોની હથેળીમાં લોજન કરે છે. બે કદાચ ખાવાના સમયે બિહિં આદિના નામ સાંભળવામાં આવે તો તે દિવસે તેમને ઉપવાસ કરવો પડે છે. એવા ભટ્ટારક કર્ણાટક દેશમાં રહે છે. તેઓ કોઈ કોઈ વખત પર્યટન કરતાં કરતાં આ બાબુ આવે છે. તેઓને શ્રાવકો મુનિરાજ કહે છે. સ્વેતાંમ્બરી અને દિગમ્બરી એ બે શાખાઓમાં કંઈ ને કંઈ અંતર છે. સ્વેતાંમ્બર લોક ૧૨ અંગ અને બાકી ઉપાંગ મેળવીને ૩૨ સૂત્ર બતાવે છે, તેવી રીતે દિગમ્બરી પણ ૧૨ અંગ કહે છે. અને તેના નામોમાં પણ બહુ અંતર બતાવતા નથી. પણ કહે છે કે મહાવીરસ્વામીથી કંઈ સો વર્ષ પછી બાર વર્ષનો દુષ્કાળ પડ્યો તેમાં અમારા પ્રાચીન ગ્રંથોનો નાશ થઈ જવાથી એનોજ આશરો લઈને જે બીજા ગ્રંથો બન્યા એના અનુસાર પોતપોતાના ધર્મનું આરાધન કરે છે.

સ્વેતાંમ્બરી પણ ૧૨ વર્ષ દુષ્કાળ પડ્યાનું માને છે. કિન્તુ પ્રાચીન ગ્રંથો નાશ થવાથી ૪૫ સૂત્રોમાંથી ૩૨ સૂત્રો સાબીત રહ્યા અને ૧૩ ખંડિત થયા. એને એ પછીથી બનાવી પ્રગટ કરેલ છે. સ્વેતાંમ્બરી તથા દિગમ્બરી લોકોમાં જે ભેદ છે તે ૮૪ બોલ અને ૮૪ વાતોમાં છે. તેમાંના થોડા બોલ નીચે લખ્યા છે.

- (૧) સ્વેતાંમ્બરી કેવળ જ્ઞાનીને આહારનીહાર કરતા માને છે અને દિગમ્બરી માનતા નથી.
- (૨) સ્વેતાંમ્બરી કેવળ જ્ઞાનીને ઉપસર્ગ અથવા શુભાશુભ સૂચક મહાભૂત વિકાર માને છે. અને દિગમ્બરી તેનો સ્વીકાર કરતા નથી.
- (૩) સ્વેતાંમ્બરી કેવળ જ્ઞાનીની પાઠશાળામાં જઈને ભણવાનું પ્રસિદ્ધ કરે છે. પણ દિગમ્બરી નથી માનતા.
- (૪) સ્વેતાંમ્બરી તીર્થકરને ગુરૂ વડે દિક્ષા પ્રાપ્ત થઈ માને છે અને દિગમ્બરી માનતા નથી.
- (૫) સ્વેતાંમ્બરી કહે છે કે તીર્થકરની દિક્ષાના સમયે ઇંદ્રે આવીને કપડા ઓઢાડ્યા છે. પરંતુ દિગમ્બરી આ વાતનો સ્વીકાર નથી કરતાં.

૧. બીજા ભટ્ટારક કેવળ નામ માત્ર જ છે. તે વસ્ત્ર, પરિકર, અને વાહન આદિ સર્વ કંઈ રાખે છે એવા લોક વાસ્તવમાં દોંગી છે.

- (૬) શ્વેતાંભરી, ગણધરના વિના મહાવીરની કંઈ વાણી વ્યર્થ ગઈ કહે છે પરંતુ દિગંભરી નથી ગઈ બતાવે છે.
- (૭) શ્વેતાંભરી કહે છે કે મહાવીરને બ્રાહ્મણીના ગર્ભમાંથી બદલી ત્રીશલારાણી ના ગર્ભમાં લાવ્યા. પરંતુ દિગંભરી કહે છે કે તે પ્રારંભથીજ રાણીના ગર્ભમાં હતા.
- (૮) શ્વેતાંભરી આદિનાથને જુગલીઆ કહે છે. અને દિગંભરી નથી કહેતા.
- (૯) શ્વેતાંભરી આદિનાથના માટે વિધવાના ઘરમાં રાખ્યાનું કહે છે. પરંતુ દિગંભરી એને જુહુ કહે છે.
- (૧૦) શ્વેતાંભરી બે તીર્થ કરને અવિવાહિત માને છે અને દિગંભરી પાંચ ને માને છે.
- (૧૧) શ્વેતાંભરી કેવળ જ્ઞાનીને સામાન્ય જ્ઞાનીના પ્રણામ કરવાનું માને છે. દિગંભરી માનતા નથી.
- (૧૨) શ્વેતાંભરી કેવળ જ્ઞાનીને છીંક થાય છે માને છે. પણ દિગંભરી માનતા નથી.
- (૧૩) શ્વેતાંભરી ગૌતમને ત્રિડંડી તાપસીની પાસે ગયા કહે છે. પણ દિગંભરી કહેતા નથી.
- (૧૪) શ્વેતાંભરી સ્ત્રીને મોક્ષ હોવાનું માને છે. દિગંભરી માનતા નથી.
- (૧૫) શ્વેતાંભરી ૧૯ મા તીર્થ કરને મલ્લિકુવરી કહીને સ્ત્રી સ્વરૂપ માને છે. અને દિગંભરી મલ્લિનાથ કહી પુરૂષ માને છે.
- (૧૬) શ્વેતાંભરી જુગલીઆને દેવ હરી ગયા કહે છે, પરંતુ દિગંભરીનો એના ઉપર વિશ્વાસ નથી.

ઇત્યાદી રીતે ૮૪ બોલોના અંતર છે અમે આ વિષયમાં વિસ્તાર બહુ થવાથી લખી નથી. (વીરવિનોદ ભા. ૧ લા પૃષ્ઠ ૧૪૫ થી ૧૪૬ સુધી.)

- (૭) મેવાડમાં જૈનોનું મોટું તીર્થસ્થાન ઉદયપુરથી ૧૬ ગાઉ દક્ષિણ ખેખાડાની સડક પર ધૂલવ ગામમાં ઋષભદેવનું મંદિર છે. તેને વેદામ્નાયી અને જૈન બેઉ માને છે. આ મૂર્તિને વેદામ્નાયી લોક વિષ્ણુના દશા અવતાર સમજીને પોતાના ધર્મને અનુસરીને અને જૈન લોક તીર્થ કર સમજીને પોતાના ધર્મને અનુસરીને પુજે છે. અહીંયાં કલકતા, સુંબઈ, મદ્રાસ,

કર્ણાટક, પંજાબ, અને ઉત્તરખંડના હજારો યાત્રીકો આવે છે. અને મોટી ભાવનાથી કેસર ચઢાવે છે. કેસર ચઢાવવાની રીત આ પ્રમાણે છે. એક યાત્રીક કેસર ચઢાવી રહે એટલો સમય બીજો યાત્રીક એક રૂપીઆભાર કેસર લઈને પછી પોતાનું રૂપીઆભાર કેસર ચઢાવે છે.

કેસરને પથ્થર પર પથ્થરથી ઘસીને યાત્રીકો પોતાના હાથથી ચઢાવે છે. એ કેસર ને પુજારી યાત્રીકોને વેચે છે. અને કેસર આ અધિકાર સાથે ચઢાવે છે જેથી એનું બીજું નામ ‘ કેસરિયાનાથ ’ પ્રસિદ્ધ થયું છે. અને મૂર્તિનો રંગ કાળો હોવાથી ‘ કાળાજી ’ પણ બોલે છે. આ મંદિરની ચારે તરફ ભીલોની વસ્તી છે. અને ભીલ કેસરિયાનાથ ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખે છે. આ લોક સોગંદ અથવા શપથ કરવાની વખતે કેસરિયાનાથની કેસર ચળાકર એ વાતનો ઇન્કાર કરે છે. ફરી કોઈ વખત બદલાતા નથી.

આ મંદિરને બનવાનો મુખ્ય વખત કહાનિયોના તૌરપર છે. પણ મંદિરની પ્રશસ્તિમાં આ મંદિરના જીર્ણોદ્ધાર વિક્રમ સંવત ૧૫ મી સદીની શરૂઆતમાં હશે એમ માલમ પડે છે. પહેલાં હજારો રૂપીઆ અને જેવર ભેટ થતું હતું એને પુજારી લોક પોતાના બનાવી લેતા હતા. પણ વૈકુંઠવાસી મહારાજા સજ્જનસિંહ સાહેબના સમયથી અહીંનો પ્રબંધ એક કમીટીના અધિકારમાં કરી ગયા છે. જેના મેમ્બર ‘ જૈન મતાવલંબી ’ લોકો છે. અને આ કમીટીના પ્રમુખ (સભાપતિ) રાજતરફથી દેવસ્થાનોના હાકિમ કોઠારી બલવતસિંહ છે. (વીર-વિનોદ ભા. ૧ લો પૃષ્ઠ ૧૪૬ થી ૧૪૭ સુધી.)

- (૮) ચોગાનની પશ્ચિમમાં તોપખાના અને એની પાછળ મહારાજા બીજા અરિસીંહના સમયનું બનાવેલું જૈનમંદિર છે. જેમાં મોટી મોટી કદની જૈન મૂર્તિઓ છે. (વીર-વિનોદ ભા. ૧ લા પૃષ્ઠ ૧૫૪.)
- (૯) શ્યામલબાગની પશ્ચિમ ભીમ અને સ્વરૂપ પટ્ટનની લાઇન અને એની આગળ મહાજનની પંચાયત થોભની વાડી છે, જેમાં એક જૈનનું મંદિર અને મકાન બનાવેલા છે. (વીર-વિનોદ ભા. ૧ લા પૃષ્ઠ ૧૫૫.)
- (૧૦) હાથીપોળની પાસે મોટી ચૌડટાની પશ્ચિમ લાઇનની તરફ કરબલીના મહારાજા સુરતસિંહ અને શિવરતીના મહારાજા ગજસિંહની હવેલીઓ છે. અને એજ લાઇનમાં બનેડાના રાજા ગોવિન્દસિંહની હવેલી છે, તેની આગળ ઘંટાઘરનો મીનારો અને કાતવાલીનું મકાન છે. એની આગળ

પશ્ચિમ બાજુ શિતલનાથનું જૈન મંદિર છે. અને એની આગળ મહારાણી સ્વરૂપસિંહની મહારાણી અભયકુંવરનું બંધાવેલું અભય સ્વરૂપવિહારીનું મંદિર અને એક વાવડી છે. તે તરફ સર્વને જવાઆવવાની છુટ છે સંવત ૧૭૦૪ (વીર-વિનોદ ભા. ૧ લા પૃષ્ઠ ૧૫૫.)

(૧૧) બાગની અંદર મહારાણી જવાનસિંહના બનાવેલા મહેલ અને એની અગ્નિખુણા તરફ એક ઉંચા સ્થાનપર વિકટોરીઆ હોલ વર્તમાન મહારાણી સાહેબે બનાવ્યો છે. તેની સામે જ્યુબિલીની યાદ માટે શ્રીમતી મહારાણી વિકટોરીઆની પાષાણની મૂર્તી છે. મહેલની અંદર અદ્ભુત વસ્તુઓનું સંગ્રહસ્થાન (મ્યુઝીઅમ) પ્રાચીનવસ્તુઓનું અને પુસ્તકાલય બનાવેલ છે, જ્યાં આમ લોકોને જવાઆવવાની છુટ છે (વિર-વિનોદ ભા. ૧ લા પૃષ્ઠ ૧૫૭.)

(૧૨) શહેરથી પૂર્વ એક માઈલ અંતરપર નદીના કીનારે ચંપાબાગ નામનો એક ઉમદાબાગ મહારાણી કર્ણસિંહનો બનાવેલો છે. ચંપાબાગની અગ્નિ ખુણા તરફ સડકની દક્ષિણ કિનારા તરફ મહારાણી જગતસિંહની રાજકુમારી રૂપકુંવરીનું બનાવેલું પુષ્ટીમાર્ગીનું મંદિર છે. અને ધર્મશાળા છે શહેરની પૂર્વ આડ ગામની પુરાની સડક ઉપર મહારાણી બીજા જગતસિંહની મહારાણી ભટીઆણીજીનું બનાવેલું પુષ્ટીમાર્ગીનું મંદિર-વાવડી અને ધર્મશાળા છે. શહેરથી બે માઈલ પૂર્વની તરફ આહડ નામી ગામ છે જે શુહિલોત્ વંશની રાજાઓની ચિત્તોડના પહેલાની જીતી રાજધાની હતી. ત્યાં મોટી મોટી ઈંટ અને પ્રાચીન ઈમારતોના પાષાણ અત્યારે પણ મળે છે. અહીં એક નાનું ગામ રહી ગયેલ છે. જેમાં વિક્રમ સંવતની આખરી ૧૫ મી સદીમાં બનાવેલું જૈન મંદિરમાં ૧૦ મા શતકના પાષાણ લેખ પણ લગાવેલા છે. તે નરવાહન અને શક્તિકુમારના સમયનો માલમ પડે છે. (વીર-વિનોદ ભા. ૧ લા પૃષ્ઠ ૧૫૮.)

(૧૩) વાઘેલા તળાવની પશ્ચિમ તરફ નાગદાનું જીનું ખંડેર હજી સુધી મોજુદ છે. ખુમાણ રાવલની સમાધિપર બનાવેલા બે સલામંડપના મંદિર હજી સુધી ઉભા છે. અને ગામની નૈઋત્ય ખુણામાં બે જૈન મંદિર વિક્રમ ૧૫ મી સદીમાં બનેલા છે, જેમાં મોટી મોટી મૂર્તિઓ છે. તળાવની નૈઋત્ય કિનારા પર બે બહુ ઉમદા જીના મંદિર છે જેને લોકો સાસુ-વહુનું મંદિર કહે છે. આ મંદિરમાં નકસી જોવા જેવી છે. એની ઇમારતો જોવાથી માલુમ પડે છે કે આ વિક્રમ સંવતની ૧૧ મી સદીમાં બનાવેલ હશે. (વીરવિનોદ ભા. ૧લા પૃષ્ઠ ૧૬૦)

- (૧૪) બીલોની અનેક પાલેં નાહર, ભાંડેર, ઉપરેટ, છપ્પન, મેવલ, અને ડાંગલ નામના જીલ્લામાં આબાદ છે. આ જીલ્લામાં જયસમુદ્ર નામનું એક મોટું અને અનુપમ તલાવ છે જેને ઢેબર પણ કહે છે. મહારાણા બીજા જયસિંહે બનાવેલું છે. આ જીલ્લામાં ધૂલેવ ગામની અંદર ઋષભદેવનું એક મોટું પ્રસિદ્ધ મંદિર છે. તે જૈન અને વૈષ્ણવનું મોટું તીર્થ છે. (વીરવિનોદ ભાગ ૧ લો પૃષ્ઠ ૧૬૦)
- (૧૫) કુંભસાગર તલાવથી આગળ નૌકોઢા મકાનની દિવાલનું નિશાન છે. એ દિવાલની પશ્ચિમ તરફ અને દાલાનની વચ્ચેમાં ‘શૃંગાર ચવરી’ નામનું એક જૈન મંદિર છે. એની દક્ષિણ તરફ મહારાણા સાહેબનો જીનો મહેલ, ત્રિપૌલીઆ અને વડીપૌલ નામના દરવાજા છે. વડીપૌલ દરવાજાની પૂર્વે સાતવીસ દેવરીના નામનું એક જીનું જૈન મંદિર છે. (વીરવિનોદ ભા. ૧ લો પૃષ્ઠ ૧૬૨)
- (૧૬) પહેલા ચિતોડના રાજાઓના દગ્ધસ્થાન હતા. ત્યાં સમિધેશ્વર મહાદેવનું એક મંદિર છે જેને વિક્રમ ૧૪૮૫ માં મહારાણા મોકલે બનાવેલું હતું. અને ત્યાં જીનું જૈન મંદિર છે તેની પાસે ગુસાંધનો મઠ છે. (વીર-વિનોદ ભા. ૧ લો પૃષ્ઠ ૧૬૨)
- (૧૭) કિલ્લાની પૂર્વ દિવાલમાં સૂરજપોળ નામનો દરવાજો છે. એ રસ્તા તરફ ત્રણ દરવાજાનાં નિશાન છે, તેમાં બે સાબીત છે. દરવાજાની અંદર નિલ-કંઠ મહાદેવનું જીનું મંદિર અને એની ઉત્તરે એક પુરાણો કીર્તિસ્તંભ છે તે વિક્રમ ૧૦ મી સદીમાં જૈનોએ બનાવેલો છે. (વીરવિનોદ ભા. ૧ લો પૃષ્ઠ ૧૬૨)
- (૧૮) મેવાડમાં રાસમી જીલ્લામાં માતૃકુંડિયાં નામનું તીર્થસ્થાન બનાસ નદી ઉપર છે. અને ત્યાં એક મહાદેવનું મંદિર છે. જ્યાં વૈશાખી પૂર્ણિમાનો મેળો ભરાય છે. એની સિવાય કરેડા ગામમાં એક બહુ જ મોટું અને જીનામાં જીનું જૈનમંદિર છે. (વીર વિનોદ ભા. ૧ લો પૃષ્ઠ ૧૬૩)
- (૧૯) કૈલવાડા ગામમાં હાકિમ જીલ્લામાં સદ્ર મુકામ છે. જ્યાં જૈનનું જીનું મંદિર અને બાણુમાતાનું એક પ્રસિદ્ધ મંદિર છે. (વીરવિનોદ ભા. ૧ લો પૃષ્ઠ ૧૬૬)
- (૨૦) ઐતિહાસિક ગ્રંથોમાં કરામતી વાતો લોકોએ બહુ ભરી લીધેલ છે અને એના સિવાય પુરાણો ગ્રંથો જોઈએ તો સાલ સંવત પણ મળતી નથી. અલબત્ત જૈનોના ગ્રંથોથી થોડું થોડું સાલ સંવત અને ઇતિહાસનું પ્રયોજન સિદ્ધ થાય છે. (વીરવિનોદ ભા. ૧ લો પૃષ્ઠ ૧૮૩)

(૨૧) વૈશ્ય વર્ણ પુરાણ કાલથી વૈશ્ય નથી, પરંતુ અહિર વિગેરે પુરાણ વૈશ્ય છે. એમાંથી કેટલાક તો કૃષિ અને ગૌરક્ષા વિગેરે કર્મ કરતા હતા, અને કેટલાક પોતાના કામ છોડીને નોકરીમાં લાગી ગયા છે. બીજી જાતી-ઓ બૌદ્ધ અને જૈન મતાવલમ્બી હોવાથી અહિંસા ધર્મમાં પ્રવૃત્ત થઈ કૃષિ વાણિજ્યને પોતાનું કામ સમજી લીધું, જેથી તેમાં બે ભાગ થયા. એકે કાયસ્થોથી પોતાનું જોર વધાર્યું, અને બીજાએ વાણિજ્યથી પોતાનું જોર વધાર્યું, અને એ લોકો ‘મહાજન’ તથા ‘વાણીયા’ કહેવાયા. એ લોકોની ૮૪ શાખા છે. તેમાં રાજપુતાનામાં ૧૨ શાખા પ્રસિદ્ધ છે. ૧ અન્વલ શ્રી શ્રીમાલ, ૨ શ્રી માલ, ૩ ઓસવાલ તેમાં માંહોમાંહે લગ્ન થતાં હતાં. અને એ ત્રણમાં ૧૪૪૪ પ્રશાખા છે. ૪ પોરવાલ, તેમાં અનંત પ્રશાખા છે. ૫ મહેશ્વરી જેમાં ૭૨ પ્રશાખા છે; ૬ હૂંમડ, જેમાં ૧૮ પ્રશાખા છે; ૭ અગરવાલા, જેમાં સાઢે ૧૭ પ્રશાખા છે. ૮ નાગદા, જેમાં ૧૩ પ્રશાખા છે. ૯ નરસિંહપુરા, જેમાં ૨૭ પ્રશાખા છે. ૧૦ ચિતૌડા, જેમાં ૨૭ પ્રશાખા છે. ૧૧ વધેરવાળ, અને ૧૨ બીજવગી. બીજી જાતિઓમાં અલાવહ શ્રાવગી અને ખંડેલવાલ મળીને એક શાખા કહેવાય છે. જેમાં ૮૪ પ્રશાખા છે. એ બધી શાખામાં ખાતું પીતું એક કરી શકે છે. પરંતુ કન્યાની લેવડ દેવડ પોતાની શાખામાં કરે છે. એ લોકો ખરચમાં બહુ ઓછા છે, અને ધનની વૃદ્ધિ કરવામાં ઘણું દરજ્જે સારા છે. એમાં મહેશ્વરી વિગેરે કોઈ કોઈ વેદાભનાયી અને બાકી બધા જૈન મતાવલમ્બી છે. એમાં કેટલીક શાખાઓમાં બે લેદ છે. એમાં એક વીસા અને બીજા દસા. (વીરવિનોદ ભા. ૧ લો પૃષ્ઠ ૧૮૯-૧૯૦)

(૨૨) ભીલ લોક સુવર આદિ સર્વ જનવરોને, તેમજ ગાયને પણ ખાઈ જાય છે. પરંતુ તેઓ હિંદુ હોવાનું અભિમાન રાખે છે. તેઓની સોગંદ ખાવાની રીત નીચે મુજબ છે, કે “સાફ જમીન પર ગોળ કુંડાળું કરીને એમાં તલવાર મુકે છે. અને તેના ઉપર અગ્રીણ રાખીને એકરાર કરવા-વાળો માણસ એમાંથી થોડું અગ્રીણ ખાઈ જાય છે.” એની સિવાય બીજી રીત એ પ્રમાણે છે કે ‘ઋષભદેવને અર્પણ કરેલું થોડું કેસર પાણીમાં ઘોળીને એકરાર કરવાવાળો માણસ પી જાય છે. (વીરવિનોદ ભા. ૧ લો પૃષ્ઠ ૧૯૧)

(૨૩) દેપરાના ભીલ પહેલાં સિસોદીયા રાજપુત હતા, પહાડમાં આવીને રહ્યા પછી ભીલ લોકોમાં વિવાહ કરવા માંડ્યા, પણ ખરાબ ખાણ ખાતા

નહોતા, અને તેથી ગરાસીઆ લીલ કહેવાયા. પડ્ધણા, ખરવડ, માંડવા, બવર, ચીણાવદા, સર, લીંબોદા, સીંગટવાડા, અમરપુરા અને દેરવાસ, વિગેરે ગામોના લીલ પોતાને રાવત પૂજના વંશમાંથી બતલાવે છે. અને કહે છે કે પહેલા અમે સિસોદીઆ રાજપૂત હતા, પહાડમાં આવીને 'સાંભર (શામર) ને બ્રમમાં ગાયને મારીને ખાઈ જવાથી લીલ થઈ ગયા. તે ખરાડી જાતના લીલ છે. અને ઋષભદેવ, ભૈરવ, હનુમાન તથા અંબા ભવાનીને માને છે. (વીરવિનોદ ભા. ૧ લો પૃષ્ઠ ૧૯૪)

(૨૪) દેવસ્થાનની કચેરી—આ કારખાનામાં કંઈ નાના મોટા દેવસ્થાનોના જમે ખરચનો પ્રબંધ છે. જેમાં પુજારીઓના માટે જે કંઈ બંધારણ કરી ગયા છે તે તેમને આ કારખાનામાંથી મળ્યા કરે છે, ખાકી જે કાંઈ બચત જે મંદિરની આમદાનીમાંથી રહે છે તે મંદિરની સમજી લેવામાં આવે છે. કેવળ નિગરાની માત્ર રાજ્યની માલીકની સત્તા પર રહે છે. આ કચેરી મહારાણા સ્વરૂપસીંહના સમયથી ચાલી રહી છે. (વી. વિ. પૃ. ૨૧૫)

(૨૫) હિન્દુસ્તાનના દરેક બાદશાહએ ઉદયપુરના ખાનદાનોને હિન્દુસ્તાનીઓમાં સર્વથી મોટા માન્યા. એના સિવાય મુસલમાનોએ કોઈ પણ જાતના ખાનદાન લોકોથી દ્રેષભાવ રાખેલ નથી. જેના પહેલાં સાબીત તો એ છે કે જૈનમતવાળાઓએ મેવાડને પોતાની જગા માનીને પોતાની મતના સેંકડો મોટા મોટા મંદિર બનાવ્યા, અને અહીંના રાજાઓએ એમને બનાવવામાં પુરી મદદ આપી. (વીરવિનોદ ભા. ૧ લો પૃષ્ઠ ૨૩૦)

(૨૬) બાપા રાવલનું ચિતોડ લેનાર લોક કંઈ કંઈ પ્રસિદ્ધ કરે છે. બાજ લોકોનો કોલ છે કે એમણે માનમોરી રાજની ક્તોહ કરીને ચિતોડ લઈ લીધું, અને બાજલોક કહે છે કે એમને ઉપરના રાજાનાં ત્યાં નોકરી રહીને રાજ્ય હાસિલ કર્યું. તે પ્રમાણે બાપાને હારીતરાશિની દ્વારા મહાદેવનાં દર્શન થયાં તે ઘણું કરી કરામતી વાતોથી પ્રસિદ્ધ છે. બાજ લોક કહે છે કે બાપાનું શરીર અથવા કદ હારીતરાશિના વરદાનથી ૧૪ હાથ ઉંચું થયું હતું. એના હાથની તલવાર બત્રીસ મણ વજનની હતી અને તે એક વખતમાં કંઈક બકરાં ખાઈ શકતા હતા, અને હિંદી કવિતામાં પણ આ વાતનું ખ્યાન છે. પરંતુ એવી વાતોને કોઈ પાકી સાબીતી મળતી નથી જેવું જેની જીભમાંથી આવ્યું તેવું બોલ્યા એણે રાજ માનમોરીથી વિક્રમી ૭૯૧ (હિજરી ૧૧૬ ઇ. સ. ૭૩૪) માં ચિતોડના કિલ્લા લઈ લીધા. આખું કે અચળગઢ વિંઠ માં આ કરામતી વાતો સાબીત થતી નથી. કેવળ હારિતરાશિની દુઆથી રાજ્ય

મળવું, અને એક પગનું સોનાનું કડું બાપાને હારીતે આપેલું લખેલું છે, પરંતુ એ પ્રશસ્તિઓ પણ આ સમયથી બહુજ વર્ષ પછી લખેલી છે. (વીરવિનોદ ભા. ૧ લો પૃષ્ઠ ૨૫૩)

(૨૭) એક પ્રશસ્તિ મેવાડના ઇલાકામાં બીજોલીયા ગામની સમીપ રાજધાનીથી પ્રાયઃ ૫૦ કોસ પર મહુવેના વૃક્ષની નીચે એક લેખ શ્રી પાર્શ્વનાથજીની કુંડની ઉત્તરે કોટપાસે છે. આ પ્રશસ્તિની અધિકથી અધિક લખાઈ ૧૨ ફૂટ ૯ ઇંચ અને ઓછામાં ઓછું ૮ ફૂટ ૬ ઇંચ અને પહોલાઈ ૩ ફૂટ ૮ ઇંચ છે. એ પ્રશસ્તિમાં લખેલું છે કે પૃથ્વીરાજના પિતા રાજા સોમેશ્વરદેવને રેવણા (ગામ) સ્વયંભૂપાર્શ્વનાથજીને ભેટ આપ્યું. (વીર વિનોદ ભા. ૧ લો પૃષ્ઠ ૨૬૨)

(૨૮) પાંચમી પ્રશસ્તિ ચિતોડગઢના મહેલના ચોકમાંથી માટીમાંથી મળી, જેના વિક્રમી સંવત ૧૩૩૫ વૈશાખ સુદ ૫ ગુરુવાર (હિજરી ૬૭૬ તા. ૪ જુલાઈ) (ઇ. ૧૨૭૮ તા. ૨૯ એપ્રિલ) છે. આ રાવલ સમરસીના વખતમાં લખેલી છે. જેઓને પોતાની માતા જયતદલદેવી, રાવલ તેજસીંહની રાણીએ, બનાવેલ શ્રી શ્યામપાર્શ્વનાથના મંદિરને થોડી જમીન ભેટ કરી હતી. (વીર વિનોદ ભા. ૧ લો પૃષ્ઠ ૨૬૬)

(૨૯) ગોડવાડમાં રાણકપુરનું જૈન મંદિર વિ. સં. ૧૪૯૬ મહારાણા કુંભ-કર્ણના સમયનું છે. (વીર વિનોદ ભા. ૧ લો પૃષ્ઠ ૨૭૩)

(૩૦) અલાઉદ્દીન ખીલજીથી રાવલ સમરસીંહના પુત્ર રત્નસીંહને લડાઈ થઈ હતી અને ચિતોડવાળાઓએ બાદશાહી મુલાજીમને હાથ અને ગર્દન બાંધીને કાલ્લામાંથી કાઢી મુક્યો. આ જુદા મહારાણા ભુવનસીંહનો છે. કારણ કે રાણકપુરના જૈન મંદિરની પ્રશસ્તિમાં ઉક્ત મહારાણાથી અલાઉદ્દીનનો ફત્તેહ થયાનું લખેલું છે. (વીર વિનોદ ભા. ૧ લો પૃષ્ઠ ૨૮૪)

(૩૧) રાવલ રત્નસીંહથી અજયસીંહ પંદરમી પેઢીએ થાય એમાંથી ફક્ત બે રાજાઓ સિવાય તેર રાજા મુસલમાનોથી ચિતોડને લીધે લડવાથી માર્યા ગયા. અને રાણપુર જૈન મંદિરના લેખમાં રાવલ સમરસીંહની પછી ભુવનસીંહનું નામ લખેલું છે. (વીરવિનોદ ભા. ૧ લો પૃષ્ઠ ૨૮૫)

(૩૨) ભુવનસીંહની પછી મહારાણા લક્ષ્મણસીંહના સમયમાં દિલ્હીના બાદશાહ મુહમ્મદ તુગલની ફ્રેન્ચ ચિત્તોડને ઘેરી લીધો અને લડાઈ થઈ એ લડાઈમાં મહારાણા લક્ષ્મણસીંહ અને એના પુત્ર અરિસીંહ વગેરે વીરતાની સાથે લડી મરણ પામ્યા. પણ અરિસીંહના નાના ભાઈ અજયસીંહ દુઃખી

થઈને કૈલવાડની તરફ પહાડોમાં ચાલ્યા ગયા. જ્યાં તે મહારાણાના નામથી પ્રસિદ્ધ થયા અને સાંડેરાવના જતી (જૈન મુની) એ એના દુઃખને ઈલાજ કર્યો. તે વખતે અજયસીંહએ એ જતીને કહ્યું કે “ હમારી ઔલાદ તમારી ઔલાદને પૂજ્ય માનતી રહેશે. ” એ કારણથી હજી મુખી સાંડેરાવના મહાત્માઓના આદર સન્માન મેવાડના મહારાણા કરે છે. (વીરવિનોદ ભા. ૧ લો પૃષ્ઠ ૨૮૬)

(૩૩) ઉદયપુરની ઉત્તરે ૧૪ માઇલ દૂર એકલીંગળ સ્થાનમાં નાથોના મઠ પરનો લેખ

- (૧) ઓં નમોલકુલીશાય ॥ પ્રથમ તીર્થ.....
.....શ્વરમ્ । કિંતાત—મ્વહસ્તે વિસક
(૨) ક્ષિતમિદં પુત્રપાથઃ પિવાથોદેવી.....સરલ કર
.....લ—લીલયા—વાલમ્ । ભૂયો.....
(૩) ગચ્છભવ્યાંજલિર્વઃ । સમં.....દિતનિહ
(૪) .....ઇતિ ॥ મંદં.....કલિકાં કંપચન્યક્ષમમાલામાલી
નોન્તર્જયનમુકુલં.....રતા ॥
(૫) ....મ—તઃ ॥ અસ્મિનભદ્રુહિલગોત્રનરેન્દ્રચન્દ્રઃ શ્રીભપ્પકઃ
ક્ષિતિપતિઃ ક્ષિતિપીઠરત્નમ્ । જ્યાઘાતઘોષજનિત.....
.....એડકોદએડ.....
(૬) લોમણિઃ સુવિદિતા દિવ્યા ચ સૈકાવલિઃ સા શસ્ત્રી શુચિરત્નસંચય
.....રસાપદ્મિકા । હ.....મુદ્લઘતિસટાસંનદ્દદેહં
ચ તદસ્યાધાપિમહા.....વ્યવસિત.....

(વીરવીનોદ ભાગ ૧ લો પૃષ્ઠ ૩૮૧)

(૩૪) બીજેલિયામાં પાર્શ્વનાથજીના કુંડથી ઉત્તર તરફ કોટની પાસે દિવાલ ઉપરનો લેખ.

ઓં ॥ ઓં નમો વીતરાગાય । ચિદુપં સહજોદિતં નિરવધિં જ્ઞાને
કનિષ્ઠાર્પિતં નિત્યોન્મીલિતમુદ્લસત્પરકલં સ્થાત્કારવિસ્ફારિતં
સુવ્યક્તં પરમામ્લુતં શિવસુખાનંદાસ્પદં શાશ્વતં નૌમિ સ્તૌમિ
જપામિ યામિ શરણં તન્મયોતિરાત્મોત્થિતમ્ ॥ ૧ ॥

(વીરવિનોદ ભાગ ૧ લો પૃષ્ઠ ૩૮૩)

(૩૫) ચિત્તોડના પુલ નીચે તલહટીના દરવાજાથી આઠમા કોઠનો શિલાલેખ

આ ૧૧ સંવત ૧૩૨૪ વર્ષે ઇહ શ્રીચિત્રકૂટમહાદુર્ગતલહટ્ટિકાયાં પવિત્ર શ્રી ચૈત્રગણુચ્યેભાંગણુતરણિસ્વપ્રપિતામહપ્રભુશ્રીહેમપ્રભુસૂરિ નિવેશિતસ્ય સુવિહિતશિરોમણિસિદ્ધાંતસિન્ધુલટ્ટારકશ્રીપદ્યસૂરિપ્રતિષ્ઠિતસ્યાસ્ય દેવશ્રી મહાવીરચેતસ્ય પ્રતિભાસમુદ્રકવિકુંજરપિતૃતુલ્યાતુલ્યવાત્સલ્યપૂજ્યશ્રીરત્નપ્રભ-સૂરિણામાદેશાત્ રાજભગવન્નારાયણ મહારાજ શ્રી તેજઃ સિંહદેવકલ્યાણવિજયિ રાજ વિજયમાન પ્રધાનરાજરાજપુત્રકાંગાપુત્રપરનારીસાહે—

(વીરવિનોદ ભાગ ૧ લેા પૃષ્ઠ ૩૬૬)

(૩૬) ચિત્તૌડમાં નવકોઠાની પાછળ મહેલના ચોકમાંથી જે સ્તંભ નીકળ્યો એમાંથી નિકળેલો શિલાલેખ.

સંવત ૧૩૩૫ વર્ષે વૈશાખ સુદી ૫ ગુરુવાર શ્રીએકલિંગહરારાધન પાશુપતાચાર્ય હારીતરાશિ ક્ષત્રિય ગુહિલપુત્ર—હલપ્પ સહોદર્ય ચ શ્રી ચૂડામણીયભર્તૃપુરસ્થાનોમ્દવદિન્નત્પવિભાગાતુચ્છેશ્રીભર્તૃપુરીયગચ્છે શ્રી ચૂડામણિભર્તૃપુરેશ્રીગુહિલપુત્રવિહારઆદીશપ્રતિપત્તો શ્રી ચિત્રકૂટ—મેદ પાટાધિપતિ શ્રીતેજઃસિંહરાજ્યા શ્રી જયતલ્લદેવ્યા શ્રી શ્યામપાર્શ્વનાથ વસહી સ્વચ્ચેયસે કારિતા ॥ તદ્રાણી વસહી પાશ્ચાત્ય ભાગે—ગમ્ધીય શ્રી પદ્યમ્નસૂરિભ્યો મહારાજકુલ ગુહિલપુત્રવંશતિલક શ્રી સમરસિંહેન ચતુરાઘાટોપેતાયદાનયુતા ચ મદભૂમિ—ઘાટા : પૂર્વોત્તરચોજ્જયોતિઃ સાઠલસ્યાવાસઃ દક્ષિણસ્યાં શ્રી સોમનાથઃ ॥ પશ્ચિમાયાં શ્રીભર્તૃપુરગમ્ધીય ચતુર્વિંશતિજિનદેવાલયો રાણી વસહિકા ચ ॥ અન્ય ત્રયાયદાનાનિ ॥ શ્રી ચિત્રકૂટતલહટ્ટિકામંડપિકાયાં ચ ઉં દ્રમ્મા ૨૪ તથા ઉત્તરાયનેઘૃતકર્ષ ૧૪ તથા તૈલકર્ષ ૬ આઘાટ મંડપિ કાયાં દ્રમ્મા ૩૬ પોહરમંડપિકાયાઃ દ્રમ્મા ૩૨ સજ્જનપુરમંડપિકાયાં દ્રં ૩૪ અમૂન્યાયદાનાનિ દત્તાનિ ॥ ઓં શ્રીએકલિંગશિવસેવનતત્પરશ્રીહારીતરાશિવંશસંભૂતમહેશ્વરરાશિસ્તચ્છિષ્ય શ્રી શિવરાશિ ગોઠજાતીયદ્વિજદિવાકરવંશોમ્દવવ્યાસરત્નસુતજ્જયોતિઃસાઠલતથાચ વિપ્રદેહલુસુતભટ્ટસાદા તત્પુત્રદ્વારભટ્ટ ખીમટસ્તદ્બ્રાતૃભીમાસહિતેન એભિ-ર્મિલિત્યા શ્રી ભર્તૃપુરીય ગચ્છે—કારિ ॥ છ ॥ (વીરવિનોદ ભા. ૧ લેા પૃષ્ઠ ૩૬૭)

(૩૭) જાવર ગામમાં પાર્શ્વનાથના મંદિરમાં એક સ્તંભ ઉપર લગાવેલ શિલાલેખ

સંવત ૧૪૭૮ વર્ષે પોસ સુદ ૫ રાજધિરાજશ્રીમોકલદેવવિજય

રાજ્યે પ્રાગ્વાટસાં નાના ભાં ક્રનીસુત સાં રતન ભાં લાપુપુત્રેશુ શ્રી
શત્રુજય ગિરિતારાબુદ્ધરાપદ્મોચિત્રકૂટાદિતીર્થયાત્રા કૃતા શ્રી સંઘ
મુખ્ય સાં ધણુપાલેન ભાં હાંસુપુત્ર સાં હાંભલોભધાનાવધુ દેઉનાઉ ધાઇણેત્ર
દેવા નરસિંગ પુત્રિકા પૂની પૂરી મરગદ ચમકૂ પ્રભૂતિ કુટુંબ પરિવૃત્તેન
શ્રી શાંતિનાથ પ્રાસાદ : કારિત : પ્રતિષ્ઠિત : સ્તયાપક્ષે શ્રીદેવસુંદરસૂરિ
પદ્મપૂર્વાવલદિનનાયક—ગણનાયક નિરૂપમ મહિમા નિધાન યુગપ્રધાન
સમાન શ્રીશ્રીશ્રીસોમસુંદરસૂરિભિ : ભટ્ટારક પુરંદર શ્રી મુનિસુંદરસૂરિ શ્રી
જયચન્દ્રસૂરિ શ્રી ભુવનસુંદરસૂરિ શ્રી જિનસુંદરસૂરિ શ્રી જિન કીર્તિ-
સૂરિ શ્રી વિશાલરાજસૂરિ શ્રી રત્નશેખરસૂરિ શ્રી ઉદયનન્દિસૂરિ શ્રી લક્ષ્મી-
સાગરસૂરિ મહોપાધ્યાય શ્રી સત્યશેખરગણિ શ્રી સૂરસુંદરગણિ શ્રી સોમ-
દેવગણિ કલદિકાકુમુદિનીસોમોદય પં સોમોદવગણિ પ્રમુખં પ્રતિદિનાધિ
કાધિકોદયમાનશિષ્યવર્ગોચિરવિજયતાં શ્રી શાંતિનાથચૈત્યકારિતા. (વીરવિનોદ
ભાગ ૧ લા પૃષ્ઠ ૪૦૧)

(૩૮) ગોદવાડ ઇ ૧૬માં રાણકપુરનાં જૈન મંદિરનો શિલાલેખ.

શ્રી ચતુર્મુખ જિન યુગાદીશ્વરાય નમઃ॥ શ્રી મદ્ધિત્કમતઃ સંવત ૧૪૯૬ સંવ્ય-
વર્ષે શ્રી મેદપાટરાજાધરાજ શ્રીગમ્પ ૧ શ્રી ગુહિલ ૨ ભોજ ૩ શીલ ૪ કાલ
ભોજ ૫ ભર્તૃભટ ૬ સિંહ ૭ મહાયક ૮ રાગીસુત ચુતસ્વ સુવર્ણતુલાતો-
લક શ્રી ખુરમાણુ ૯ શ્રી મદ્ધિટ ૧૦ નરવાહન ૧૧ શક્તિકુમાર ૧૨ શુચિ-
વર્મ ૧૩ કીર્તિવર્મ ૧૪ યોગરાજ ૧૫ વૈરટ ૧૬ વંશપાલ ૧૭ વૈરિસિંહ
૧૮ વીરસિંહ ૧૯ શ્રી અરિસિંહ ૨૦ ચોડસિંહ ૨૧ વિક્રમસિંહ ૨૨ રણુ-
સિંહ ૨૩ ખેમસિંહ ૨૪ સામન્તસિંહ ૨૫ કુમારસિંહ ૨૬ મથનસિંહ
૨૭ પદ્મસિંહ ૨૮ જૈત્રસિંહ ૨૯ તેજસ્વિસિંહ ૩૦ સમરસિંહ ૩૧ ચાહુ-
માન શ્રીકીતુકનૃપશ્રીઅદ્ધોવદીનસુરત્રાણુજૈત્રગમ્પવંશ્યશ્રીભુવનસિંહ ૩૨ સુત
શ્રી જયસિંહ ૩૩ માલવેશગોગાદેવજૈત્રલક્ષ્મણસિંહ ૩૪ પુત્ર શ્રી અજયસિંહ
૩૫ બ્રાત્ર શ્રી અરિસિંહ ૩૬ શ્રી હમ્મીર ૩૭ શ્રી ખેતસિંહ ૩૮ શ્રી
લક્ષ્મીસ્થનરેન્દ્ર ૩૯ નંદનસુવર્ણતુલાદિદાનપુણ્યપરોપકારાદિસારગુણસુર-
દુમવિશ્રામનંદનશ્રીમોકલમહીપતિ ૪૦ કુલકાનનપંચાનનસ્યવિષમતમાભંગસા
રંગપુરનાગપુરગાગરણુનારાણકાજયમેરૂમઠોરમંડલકર જ્ઞન્દીપાટ્ટચાટસૂળનાદિના
નામમહાદર્ગલીલામાત્રગ્રહણપ્રમાણિતજિતકાશિત્વાભિમાનસ્ય નિજભુજેર્જિત-
સમુપાર્જિતાનેકભદ્રગજેન્દ્રસ્ય મ્લેચ્છમહીપાલવ્યાલચક્રવાલવિહલનવિહંગ મેન્દ્ર-
સ્ય પ્રચંડદોષદોષડિતાભિનિવેશનાનાદેશનરેશભાલમાલાલાલિતપાદારવિંદસ્ય

અરખલિતલલિતલક્ષ્મીવિલાસગોવિંદસ્ય કુનયગહનદહનદવાનલાયમાનપ્રતાપતા-
પપલાયમાનસકલબલૂલપ્રતિકૂલક્ષમાપન્ધાપદવૃંદસ્ય પ્રબલપરાક્રમાક્રાંતઢિલ્લીમ-
ડલગુર્જરત્રાસુરત્રાણદત્તાતપત્નપ્રથિતહિંદુસુરત્રાણવિરૂદ્ધસ્ય સુવર્ણસત્રાગારસ્ય
ષ્ટદર્શનધર્માધારસ્ય ચતુરંગવાહિનિવાહિનીપારાવારસ્ય કીર્તિધર્મપ્રબળપાલન
સત્યાદિગુણક્રિયમાણુ શ્રીરામયુધિષ્ઠિરાદિનરેશ્વરાનુકારક્ય રાણાશ્રી કુંભકર્ણુ
સર્વોર્વીપતિસાર્વભૌમસ્ય ૪૧ વિજયમાનરાજ્યે તસ્ય પ્રસાદપાત્રેણ વિનયવિ-
વેકધૈર્યેદાર્યશુભકર્મનિર્મલશીલાધન્દુતગુણમણિમયાભરણભાસુરગાત્રેણ શ્રીમદ્
હમ્મદસુરત્રાણદત્તકુરમાણુસાધુશ્રીગુણરાજસંઘપતિસાહચર્યકૃતાશ્ચર્યકારિદેવા-
લયાદાડંબરપુરઃ સરઃ શ્રીશત્રુંજયાદિતીર્થયાત્રેણ અન્નહરિપિંડરવાટકસાલૈરાદિ
બહુસ્થાનનવીનજૈનવિકારજીર્ણોદ્ધારપદસ્થાપનાવિષમસમયસત્રાગારનાનાપ્રકાર
પરોપકારશ્રીસંઘસત્કારાદ્યગણ્યપુણ્યમહાર્થ ક્રયાણુક પૂર્વમાણુભવાણુવતારણુ
ક્ષમમનુષ્યજન્મયાનપાત્રેણ પ્રાગ્વાટવંશાવતંસ સં. સાગરસુત સં.
કુરપાલ ભા. કામલદેપુત્રપરમાર્હવ સં. ધરણુકેનજ્યેષ્ઠબ્રાત્ર સં. રત્ના
ભા. રત્નાદેપુત્ર સં. લાપાસંજ્ઞસોનાસાલિગસ્વભા. સં. ધારલદેપુત્રજ્ઞાનવ-
હાદિપ્રવર્ધમાનસંતાનયુતેનરાણુપુરનગરેરાણુશ્રીકુંભકર્ણુનરેન્દ્રેણસ્વનામ્નાનિવે-
શિતતદ્વીયસુપ્રાસાદાદેશતસ્તપૈલોક્યદ્વીપકાલિધાન : શ્રીચતુર્મુખયુગાદીશ્વરવિહા-
રકારિત : પ્રતિષ્ઠિત : શ્રી બ્રહ્મતપાગછે શ્રી જગચંદ્રસૂરિ શ્રી દેવેન્દ્રસૂરિ-
સંતાનેશ્રીમત્ શ્રી દેવસુંદરસૂરિપદ્મપ્રભાકરપરમગુરુસુવિહિતપુરન્દરગચ્છાધિરાજ
શ્રીસોમસુંદરસૂરિમિ : ॥ કૃત્તમિદં ચ સૂત્રધારદેપાકસ્ય અયં ચ શ્રી
ચતુર્મખવિહાર આચંદ્રાર્કનંદતાત્ ॥ શુભં ભવતુ ॥ (વિરવિનોદ
ભા. ૧ લા પૃષ્ઠ ૪૦૯)

(૩૯) ચિત્તોડના કિલ્લા પર શૃંગાર ચવરીની પ ક્ષમ તરફના દરવાજામાં
પેસતાં ડાબી બાજુના એક સ્તંભમાં ગાવેલ શિલાલેખ.

સંવત્ ૧૫૦૫ વર્ષે રાણાશ્રીલાખાપુત્રરાણાશ્રીમોકલનંદનરાણા
શ્રીકુંભકર્ણુકૌશલ્યાપારિણા સાહકોલાપુત્રરત્ન ભંડારીશ્રીવેલોકેન
ભાર્યાવીલ્હણદેવી જયમાનભાર્યારિતનાદેપુત્ર ભં. મૂઘરાજ ભં. ધનરાજ
ભં. કુમારપાલાદિપુત્રયુતેન શ્રી અષ્ટાપદાકુંડ શ્રી શ્રી શ્રી શાંતિનાથ મૂલ-
નાયક : પ્રાસાદ : કારિત : શ્રીજિનસાગરસૂરિપ્રતિષ્ઠિત : શ્રી ખરતર-
ગચ્છે ચિરં રાજતુ શ્રી જિનરાજસૂરિ શ્રી જિનચન્દ્રસૂરિ શ્રી જિનસાગર-
સૂરિપદ્મંભોજનર્કનંદત્ શ્રી જિનસુન્દરસૂરિપ્રસાદત : શુભં ભવતુ પં.
ઉદયશીલગણિનંમિતિ. (વિરવિનોદ ભા. ૧ લા પૃષ્ઠ ૪૧૦)

(૪૦) નારલાઈ ગામની પશ્ચિમ તરફ આદિનાથના જૈન મંદિરના સ્તંભ પરનો શિલાલેખ.

॥ ૫૦ ॥ શ્રી યશોભદ્રસૂરિ ગુરૂ પાદુકાભ્યાં નમઃ સંવત્ ૨૧૫૫૭ વર્ષે
વશાખ માસે શુકલ પક્ષે ૫૪૮યાં તિથી શુક્રવાસરે પુનર્વસુઋક્ષપ્રાત્ય-
ચંદ્રયોગે શ્રી સંધેરગચ્છે કલિકાલ ગૌતમાવતારઃ સમસ્ત ભાવિક જનમનો-
બુદ્ધિબોધનૈકદિનકરઃ સકલલખિધવિદ્યામઃ યુગપ્રધાનઃ । જિતાનેકવા-
દીશ્વરવૃંદઃ । પ્રણુતાનેકનર નાયક સુકુટ કોટિ ધૃષ્ટ પાદારવિંદઃ શ્રીસૂર્યધ્રુવ
મહાપ્રસાદઃ ચતુઃષ્ટિ સુરૈંદ્રસંગીયમાન સાધુવાદઃ । શ્રીખંડેરકીયગણબુ-
ધાવતંસઃ । સુભદ્રાકુક્ષિ સરોવરરાજહંસઃ યશોવીર સાધુકુલાંબર નલો-
મણિઃ સકલચારિત્રિ ચક્રવર્તિવક્રચૂડામણિઃ ભં પ્રભુ શ્રી યશોભદ્રસૂરયઃ ।
તત્પદ્મેશ્રીચાહુમાનવંશશ્રૃંગારઃ । લખ્ધસમસ્ત નિરવધવિદ્યાજલધિપારઃ શ્રી
બદરાદેવીદત્ત ગુરૂપદ પ્રસાદઃ । સ્વવિભલકુલપ્રબોધનૈકપ્રાપ્તપરમયશો-
વાદઃ । ભં શ્રીશાલિસૂરિઃ તં શ્રી સુમતિસૂરિઃ તં શ્રીશાન્તિસૂરિઃ તં
શ્રી ઇશ્વરસૂરિઃ । એવં યથા ક્રમમનેક ગુણમણિગણુરોહણુગિરીણું મહાસૂરીણું
વંશે પુનઃ શ્રીશાલિસૂરિઃ તં શ્રીસુમતિસૂરિઃતત્પદ્માલંકારહાર ભં શ્રી
શાંતિસૂરિવરાણું સપરિકારાણું વિજયરાજ્યે ॥ અથેહ શ્રી મેદપાટદેશે ।
શ્રીસૂર્યવંશીય મહારાજાધિરાજ શ્રી શિલાદિત્યવંશે શ્રી ગુહિદત્તરાઉલ શ્રી
અપ્પાક શ્રીબુમાણાદિ મહારાજાન્વયે । રાણાહમીરશ્રીખેતસિંહ શ્રીલખમસિંહ
પુત્ર શ્રીમોકલમૃગાંકવશોદ્યોતકારક પ્રતાપમાર્ત્તંડાવતાસઃ । આસમુદ્ર મહી-
મંડલાખંડલમ્બુલમહાબલરાણાશ્રી કુલકર્ણુપુત્રરાણાશ્રીરાયમલ્લ વિજયમાન
પ્રાજ્ય રાજ્યે । તત્પુત્રમહાકુમારશ્રીપૃથ્વીરાજાનુશાસનાત્ । શ્રી ઉકેશવંશે
રાયજડારીગોત્રે રાઉલશ્રીલાવણુપુત્રમં હ્રદવંશે મં મયૂરસુત મં સાહલઃ ।
તત્પુત્રાભ્યાં મં સીહાસમદાભ્યાં સદ્રાંધવ મં કર્મસીધારાલાખાદિ સુકુટ-
બયુતાભ્યાં શ્રીનંદકુલવત્યાં પુર્યાં સંવત ૨૬૬૪ શ્રી યશોભદ્રસૂરિ મંત્રશક્તિ
સમાનીતાયાં તં સાયર કારિત દેવકુલિકાહ્યુદ્ધારતઃ : સાયરનામ શ્રી જિન
વસત્યાં । શ્રીઆદીશ્વરસ્ય સ્થાપના કારિતા શ્રીશાંતિસૂરિપદ્મે દેવસુદંર ઇત્ય-

(૨) ભાવનગર પ્રાચિન શોધ સંગ્રહ પૃષ્ઠ ૯૪ થી ૯૬ સુધી અને ભાવનગરમાં
છપાએલ પ્રાકૃત ઐડ સંસ્કૃત ઇન્સ્ક્રિપ્શન્સ નામના પુસ્તકમાં પૃષ્ઠ ૧૪૦-૪૨ માં આ લેખ
છે જ્યાં આ લેખની સંવત ૧૫૯૭ લખી છે પરંતુ એ સમયે મહારાણા ઉદયસિંહ રાજ્ય
કરતા હતા, રાયમલ્લ નહોતા કરતા. એટલે ઇતિહાસ કાર્યાલયના સેક્રેટરી પંડિત ગૌરી-
શંકર હીરાચંદ ઓઝાને કાગળ લખી તપાસ કરાવી તો એની ખરી સંવત ૧૫૫૭ ખાલુમ
પડી. તેથી અહીં તે લખી છે.

પરશિષ્યનામમિઃ આ૦ શ્રી ઈશ્વરસૂરિમિઃ ઇતિ લઘુપ્રશસ્તિરિયં લિ૦
આચાર્ય શ્રી ઈશ્વરસૂરિણા ઉત્કીર્ણસૂત્રધારસોમાકેન ॥ શુભ૦ (વીરવિનોદ
ભા. ૧ લા પૃષ્ઠ ૪૨૪.)

(૪૧) ચિત્તોડનો જૈન કીર્તિસ્તંભ

—સુપ્રસિદ્ધ ઓઝાજી કહે છે કે ચિત્તોડપર ‘લાખોટાની ખારી’ નામની ખડકીથી રાજટીલા સુધી સડક સીધીદક્ષિણમાં ગઈ છે. માર્ગમાં પહેલાં ડાબી બાજુ સાત માળવાળો જૈન કીર્તિસ્તંભ આવે છે કે જેને દિગંજર સંપ્રદાયના બધેરવાલ મહાજન સા (સાહ, શેઠ) નાયના પુત્ર જીજ્ઞાએ વિ. સં. ચૌદમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં બનાવ્યો હતો. આ કીર્તિસ્તંભ આદિનાથનું સ્મારક છે. તેની ચારે બાજુ પર અનેક નાની જૈન મૂર્તિઓ કોતરેલી છે. આ કીર્તિસ્તંભ પરની છત્રી વિજળી પડવાથી તુટી ગઈ અને આ સ્તંભને ઘણી હાની પહોંચી હતી, પરંતુ વર્તમાન રાણા સાહેબે એંસી હજાર રૂપિયા ખર્ચ લગભગ પહેલાં જેવી છત્રી કરાવી અને સ્તંભની મરામત કરાવી છે જૈન કીર્તિસ્તંભની પાસેજ મહાવીર સ્વામીનું મંદિર છે કે જેનો જીર્ણોદ્ધાર મહારાણા કુંભારના સમયમાં વિ. સં. ૧૪૯૫ (ઈ. સ. ૧૪૨૮) માં એસવાલ મહાજન ગુજરાતે કરાવ્યો હતો. આ સમયે આ મંદિરતુટી કુટી દશામાં પડેલું હતું. (રાજપુતાનો ઇતિહાસ પૃષ્ઠ ૩૫૨)

રા. ભાંડારકરે ઉક્ત કીર્તિસ્તંભ (શ્વેતામ્બર) સંઘવી કુમારપાળે બંધાવ્યો હતો તેમ તેમણે સં. ૧૪૯૫ માં ચારિત્રગણિએ સંસ્કૃતમાં રચેલી ચિત્રકૂટ મહાવીર પ્રાસાદ પ્રશસ્તિ તેના અંગ્રેજી સાર સહિત ‘રોંગલ એશિયાટિક સોસાયટી’ ના જનરલ વોલ્યુમ ૨૩ નં ૬૩ માં પ્રકટ કરી છે તેમાં પૃ. ૪૭માં જણાવ્યું છે. પણ તેમાં ચૂક થઈ લાગે છે કે જે અમે નીચે જણાવી છે. કુંભારાણાના સમયમાં સં. ૧૪૯૫ માં ઉક્ત મહાવીર પ્રાસાદનો જીર્ણોદ્ધાર ગુજરાતે કર્યો એવા ઓઝાજીના કથનમાં પણ ચૂક છે. તે ગુજરાતે રાણા મોકલ (કુંભારાણાન: પૂર્વાધિકારી) ના આદેશથી તે પ્રાસાદનો ઉદ્ધાર કર્યો અને તેના પુત્રોએ તેમાં સોમસુંદર-સૂરિના હાથે સં. ૧૪૮૫ માં પ્રતિષ્ઠા કરાવી એવો તે પ્રશસ્તિમાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. તે પ્રશસ્તિ કુંભારાણાના રાજ્યમાં સં. ૧૪૯૫ માં રચાઈ તે ઉપરથી આ ભૂલ થઈ લાગે છે. તેના મૂળ શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે:—

उच्चै मंडप पंक्ति देवकुलिका निस्तीर्यमाणश्रियं
कीर्तिस्तंभ समीपवर्तिनमसु श्री चित्रकूटाचले
प्रासादं स्रजतः प्रसार्यसमं श्री मोकलोर्वीपते-
रादेशा गुणराज साधुरमितस्वर्द्ध्यो दधार्षीन्मुदा ॥८६॥

× × ×
વર્ષે શ્રી ગુણરાજ સાધુ તનયાઃ પંચાષ્ટરત્નપ્રભે
ન્યાસ્યન્ત પ્રતીમામિમામનુપમાં શ્રી વર્ધમાન પ્રભો : ॥૯૧॥

× × ×
પ્રાગ્વંશસ્ય લલામ મંડપગિરિં શોભાં નયન્નૈષ્ટિક
પ્રષ્ટઃ પ્રત્યહમષ્ટધા જિનપતેઃ પૂજાઃ સ્રજન્ દ્વાદશ ।
સંધાર્ધીશ કુમારપાલ સુકૃતી કૈલાસલક્ષ્મી હૃતૌ
દક્ષં દક્ષિણતોઽસ્ય સોદરમિત્ર પ્રાસાદમાદીધપત્ ॥૯૫॥

આ શાર્દૂલનો ભાવાર્થ પુરાતત્ત્વજ્ઞાન શ્રી ડી. આર. ભાંડારકરે એવો મૂક્યો છે:—‘પહેલાં તો આપણને ખબર મળે છે કે આ રચના એટલે કે કીર્તિસ્તંભ પહેલાં પ્રથમ સંઘનાયક પ્રાગ્વંશ એટલે પોરવાડ વંશના, ગિરિ જેવા મંડપની લક્ષ્મી આપતા એવા, અને જિનપતિની આઠ પ્રકારે બાર પૂજા હંમેશાં કરતા એવા કુમારપાળે બાંધ્યો હતો ’ પરંતુ પુનઃ વિચાર કરતાં ખરો ભાવાર્થ એ લાગે છે કે પ્રાગ્વંશના ભૂષણરૂપ મંડપગિરિ-માંડવગઢને શોભા આપતો એટલે તેનો નિવાસી નૈષ્ઠિકમાં ઉત્તમ, જિનપતિની બાર પૂજા અષ્ટ પ્રકારે હંમેશાં કરતો એવો જે સંઘપતિ ધન્ય કુમારપાળ તેણે આની (મંદિર કે કીર્તિસ્તંભની) દક્ષિણે એક બીજો ભાઈ હોય તેવું બોલું મંદિર બંધાવ્યું, આજ રીતે પછીના શ્લોકમાં જણાવ્યું છે કે:—

उकेशवंशतिलकः सुकृत्तोरुतेजा स्तेजात्मजः प्रतिवसन्निह चित्रकूटे
चाचाहायः सुजनलोचनदत्तशैत्यं चैत्यं च चारु निरमीमपद्रुत्तरस्याम् ॥९६॥

—ઉકેશ (એશવાલ) વંશના તિલકરૂપ સુકૃત રૂપી મહાતેજવાળો તેજનો પુત્ર અહીં ચિત્રકૂટ (ચિત્તોડ) માંજ વસતો ચાચા (નામનો હતો) તેણે આની ઉત્તરમાં સજ્જનોનાં લોચનને ટાઢક આપતું એવું મુંદર ચૈત્ય બંધાવ્યું. (જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, ચિત્ર પરિચય પૃ. ૧૦૩)

(૪૨) ચિત્તોડમાં ‘અબ્દાપદ’ જૈનમંદિર ‘શૃંગાર ચાવડી’-સિંગાર ચૌરી સં. ૧૫૦૫.

—ચિત્તોડપર મહેલોની પાસે ઉત્તરે સુંદર કોતરણીવાળું એક નાનું મંદિર છે તેને સિંગારચૌરી (શૃંગાર ચૌરી)-શૃંગાર ચાવડી કહે છે. આના મધ્યમાં એક નાની વેદી પર ચાર સ્તંભવાળી છત્રી બનાવેલી છે. લોક કહે છે કે અહીં રાણા કુંભાની રાજકુમારીનો વિવાહ થયો હતો. ને તેની આ ચૌરી છે. વાસ્તવમાં ઇતિહાસના અંધકારમાં-અજ્ઞાનપણામાં આ કદવનાની સૃષ્ટિ થઇ છે કારણ કે તેના એક સ્તંભ ઉપર કોતરેલા વિ. સં. ૧૫૦૫ (ઇ. સ. ૧૪૪૮) ના શિલાલેખથી વિદિત થાય છે કે રાણા કુંભાના ભંડારી (કોષાધ્યક્ષ) વેલાક કે જે સાહ કેલ્હાનો પુત્ર હતો. તેણે શાંતિનાથનું આ જૈન મંદિર બંધાવ્યું અને તેની પ્રતિષ્ઠા ‘ખરતરગચ્છના જિનસેન (? જિનચંદ્ર) સૂરિએ કરી હતી. ’ જે સ્થાનને લોકો ચૌરી બતાવે છે. તે ખરી રીતે ઉક્ત મૂર્તિની વેદી છે અને સંભવ છે કે મૂર્તિ ચોમુખ (જેની ચારે બાજુએ એક એક મૂર્તિ હોય છે એવી) હોય. શૃંગાર ચૌરીથી થોડે છેટે નવલખખા (નવકોઠા) નામનું સ્થાન છે. (જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, ચિત્ર પરિચય પૃ. ૧૦૬)

(૪૩) —અકબરનું હીરવિજયસૂરિને ફરમાન.

—આ ફરમાન ઉર્દુમાં છે અને તેનો ગુજરાતી અનુવાદ નિચે પ્રમાણે છે:—

અલ્લાહુ અકબર.

જલાલુદ્દીન મુહમ્મદ અકબર બાદશાહ ગાજીનું ફરમાન.

અલ્લાહુ અકબરના સિદ્ધા સાથે શ્રેષ્ઠ ફરમાનની અસલ નકલ મુજબ છે.

મહાન્ રાજ્યને ટેકો આપનાર, મહાન્ રાજ્યના વફાદાર, સારા સ્વભાવ અને ઉત્તમ ગુણવાળા, અનિત રાજ્યને મજબૂતી આપનાર, શ્રેષ્ઠ રાજ્યના ભરોસાદાર, શાહી મહેરબાનીને લોગવનાર, રાજની નજરે પસંદ કરેલ અને ઉંચા દરજ્જાના ખાનોના નમૂના સમાન મુબારિકજુદીન (ધર્મવીર) આઝમખાને બાદશાહી મહેરબાનીઓ અને બક્ષીસોના વધારાથી શ્રેષ્ઠતાનું માન મેળવી બાણવું જે—જૂદી જૂદી રીતભાતવાળા, ભિન્ન ધર્મવાળા, વિશેષ મતવાળા, અને ભિન્ન પંથવાળા, સભ્ય કે અસભ્ય, નાના કે મોટા, રાજ કે રાંક, અથવા દાના કે નાદાન—દુનિયાના દરેક દરજ્જા કે બતના

લોકો, કે જેમાંની દરેક વ્યક્તિ પરમેશ્વરના નૂરને જાહેર થવાની જગ્યા છે; અને દુનિયાને પેદા કરનારે નિર્માણ કરેલા ભાગ્યને જાહેર થવાની અસલ જગ્યા છે; તેમજ સૃષ્ટિ સંચાલક (ઈશ્વરની અબયળી ભરેલી અનામત છે; તેઓ પોત પોતાના શ્રેષ્ઠ માર્ગમાં દૃઢ રહીને તથા તન અને મનનું સુખ ભોગવીને પ્રાર્થના અને નિત્ય ક્રિયાઓમાં તેમજ પોતાના હેતુઓ પ્રાપ્ત કરવામાં લાગેલા રહી, શ્રેષ્ઠ બક્ષીસ કરનાર (ઈશ્વર) તરફથી લાંબી ઉંમર મળે, અને સારાં કામ કરવાની પ્રેરણા થાય, એવી કૃપા કરે, કારણ કે—માણસ જાતમાંથી એકને રાજાને દરજ્જે ઉંચે ચઢાવવામાં અને સરદારીને પહેરવેશ પહેરાવવામાં પુરેપુરું ડહાપણ એ છે કે—તે સામાન્ય મહેરબાની અને અત્યંત દયા કે જે પરમેશ્વરની સંપૂર્ણ દયાનો પ્રકાશ છે. તેને પોતાની નજર આગળ રાખી જો તે બધાઓની સાથે મિત્રતા મેળવી ન શકે, તો કમ માં કમ બધાઓની સાથે સલાહ-સંપનો પામે નાખી પૂજવા લાયક જાતના (પરમેશ્વરના) બધા બંદાઓ સાથે મહેરબાની, માયા અને દયાને રસ્તે ચાલે, અને ઈશ્વરે પેદા કરેલી બધી વસ્તુઓ (બધાં પ્રાણીઓ) કે જે ઉંચા પાયાવાળા પરમેશ્વરની સૃષ્ટિનાં ફળ છે, તેમને મદદ કરવાની નજર રાખી તેમના હેતુઓ પાર પાડવામાં અને તેમના રીતરીવાજો અમલમાં લાવવામાં મદદ કરે, કે જેથી બળવાન નિર્બળ ઉપર જીવંત નહિં ગુજારતાં, દરેક મનુષ્ય મનથી ખુશી અને સુખી થાય. આ ઉપરથી યોગાભ્યાસ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ, હીરવિજયસૂરિ સેવડા (સં. શ્વેતપટ-શ્વેતાંબર) અને તેમના ધર્મને પાળનારા, કે જેમણે અમારી હજુરમાં હાજર થવાનું માન મેળવ્યું છે. અને જેઓ અમારા દરબારના ખરા હિતેચ્છુઓ છે, તેમના યોગાભ્યાસનું ખરાપણું, વધારો અને પરમેશ્વરની શોધ ઉપર નજર રાખી હુકમ થયો કે—

તે શહેરના (તે તરફના) રહેવાસીઓમાંથી કોઈએ એમને હરકત-અડચણ કરવી નહિં, અને એમનાં મંદિરો તથા ઉપાશ્રયોમાં ઉતારો કરવો નહિં. તેમ તેમને તુચ્છકારવા પણ નહિં. વળી જો તેમાંનું (મંદિરો કે ઉપાશ્રયોમાંનું) કંઈ પડી ગયું કે ઉજ્જડ થઈ ગયું હોય, અને તેને માનનારા ચાહનારા કે ખેરાત કરનારાઓમાંથી કોઈ તેને સુધારવા કે તેનો પાયો નાખવા ઇચ્છે તો તેનો, કોઈ ઉપલક જ્ઞાનવાળાએ (અજ્ઞાનીએ) કે ધર્માન્ધે અટકાવ પણ કરવો નહિ. અને જેવી રીતે ખુદાને નહિ ઓળખનારા, વરસાદનો અટકાવ અને એવાં બીજાં કામો કે જે ઈશ્વરના અધિકારનાં છે તેનો આરોપ, મુખાંધ અને બેવકુફીને લીધે બહુનાં કામ બાણી, તે બીચારા-ખુદાને ઓળખનારા ઉપર મૂકે છે અને તેમને અનેક

પ્રકારનાં કષ્ટો આપે છે; એવાં કામો તમારા રક્ષણ અને બંદોબસ્તમાં (કે જે તમે સારા નસીબવાળા અને ખાહોશ છો,) થવાં જોઈએ નહિં.

વળી એમ પણ સાંભળવામાં આવ્યું છે કે હાજી હુસીનુલ્લાહ કે જે અમારી સત્યની શોધ અને ખુદાની ઝોળખાણ વિષે થોડું જાણે છે, તેણે આ જમાતને ઇબ્ત કરી છે, એથી અમારા પવિત્ર મન કે જે હુનિયાનો બંદોબસ્ત કરનાર છે, તેને ઘણું ખોટું લાગ્યું છે. (હુઝુનું કારણ થયું છે); માટે તમારે તમારી રીયાસતથી એવા બખરદાર રહેવું જોઈએ કે—કોઈ કોઈના ઉપર જુદમ કરી શકે નહિ.

તે તરફના વર્તમાન અને ભવિષ્યના હાકેમો, નવાબો અને રીયાસતનો પૂરેપૂરો અથવા કેટલેક અંશે કારભાર કરનારા મુસદ્દીઓનો નિયમ એ છે કે રાજાનો હુકમ કે જે પરમેશ્વરના ફરમાનનું રુપાન્તર છે, તેને પોતાની સ્થિતિ સુધારવાનો વસોલો જાણી તેનાથી વિરુદ્ધ વર્તન કરે નહિં; અને તે પ્રમાણે કરવામાં દીન અને હુનિયાનું સુખ તથા પ્રત્યક્ષ સાચી આબરૂ જાણે. આ ફરમાન વાંચી તેની નકલ રાખી લઈ તેમને આપવું જોઈએ, કે જથી હુમેશાંની તેમને માટે સનદ થાય. તેમ તેઓ પોતાની ભક્તિની ક્રિયાઓ કરવામાં ચિંતાતુર પણ થાય નહિં; અને ઇશ્વરભક્તિમાં ઉત્સાહ રાખે. એજ ફરજ જાણી એથી વિરુદ્ધનો દબલ થવા દેતા નહિં.

ઈલાહી સંવત્ ૩૫ (સં. ૧૬૪૭) ના અઝાર મહિનાની છઠ્ઠી તારીખ ને ખુરદાદ નામના દિવસે ળખ્યું, મુતાબિક ૨૮ માહે મુહરમ સને ૯૯૯ હીજરી.

મુરીદો (અનુયાયીઓ) માંના નમ્રમાં નમ્ર અબુલફઝલના લખાણથી અને ઇબ્રાહિમ હુસેનની નોંધથી.

નકલ અસલ મુજબ છે.

(સૂરિશ્વર અને સમ્રાટ-પરિશિષ્ટ ૩)

૩. આ મુલતાન હજીબલો એ નામે ઝોળખાતો ખંભાતનો ખોજો હતો. તેણે સૂરિજીનું અપમાન કરી તેમને ખંભાત બહાર કાઢ્યા હતા. આથી એમના શિષ્ય ધનવિજય દિલ્લી જઈ ત્યાં દરબાર પાસે રહેતા શાંતિચંદ્ર ઉપાધ્યાયને મળ્યા કે જેણે બાદશાહ પાસેથી ફરમાન મેળવ્યું. પછી તે ખોજાએ સૂરિને બોલાવી ભારે સ્વાગત કર્યું ને તેમના ઉપદેશથી બંદોબસ્તને મુક્ત કર્યા ને આખા ગામમાં ‘અમારી પગલ’ વગડાવ્યો. (સૂરિશ્વર અને સમ્રાટ પૃ. ૧૮૮ થી ૧૯૧)

૪૪

અકબરનું વિજયસેનસૂરિને ફરમાન.

—આ ઉર્ફુ ફરમાનનું ગુજરાતી ભાષાંતર નિચે પ્રમાણે છે :—

અદલાહુ અકબર

અબુ અલમુજફફર સુલતાન....નો હુકમ.

ઉંચા દરજ્જાના નિશાનની નકલ અસલ મુજબ છે.

આ વખતે ઉંચા દરજ્જાવાળા નિશાનને બાદશાહી મહેરબાનીથી નિકળવાનું માન મળ્યું (છે) કે—હાલના અને ભવિષ્યના હાકેમો, જાગીરદારો, કરોડીઓ અને ગુજરાત સુખાના તથા સોરઠ સરકારના મુસદ્દીઓએ, સેવડા (જૈનસાધુ) લોકો પાસે ગાય અને આખલાને તથા લેંશ અને પાડાને કોઈપણ વખતે મારવાની તથા તેનાં ચામડાં ઉતારવાની મનાઈ સંબંધી શ્રેષ્ઠ અને સુખના ચિન્હવાળું ફરમાન છે, અને તે શ્રેષ્ઠ ફરમાન પાછળ લખેલું છે કે.

‘દર મહિનામાં કેટલાક દિવસ એ ખાવાને ઇચ્છવું નહિ. એ ફરજ અને વ્યાજબી જાણવું.

તથા જે પ્રાણીઓએ ઘરમાં કે ઝાડો ઉપર માળા નાંખ્યા હોય, તેવાઓનો શિકાર કરવાથી કે કેદ કરવાથી (પાંજરામાં પૂરવાથી) દૂર રહેવામાં પુરી કાળજી રાખવી.

(વળી) એ માનવા લાયક ફરમાનમાં લખ્યું છે કે “ યોગાચ્યાસ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ હીરવિજયસૂરિ ના શિષ્ય વિજયસેનસૂરિ સેવડા અને તેમના ધર્મને પાળનારા—જેમણે અમારા દરબારમાં હાજર થવાનું માન મેળવ્યું છે અને જેઓ અમારા દરબારના ખાસ હિતેશ્વરો છે—તેમના યોગાચ્યાસનું ખરાપણું અને વધારો તથા પરમેશ્વરની શોધ ઉપર નજર રાખી (હુકમ) થયો કે—એમના દેવલ કે ઉપાશ્રયમાં કોઈએ ઉતારો લેવો નહિ, અને એમને તુચ્છકારવા નહિ; તથા જો તે જીર્ણ થતાં હોય અને તેથી તેના માનનારા, ચાહનારા કે ખેરાત કરનારાઓમાંથી કોઈ તેને સુધારે કે તેનો પાયો નાંખે, તો કોઈ ઉપલક્ષિયા જ્ઞાનવાળાએ કે ધર્માન્ધે તેનો અટકાવ કરવો નહિ. અને જેવી રીતે ખુદાને નહિ ઓળખનારા વરસાદનો અટકાવ અને એવાં બીજાં કામો, કે જે પૂજવા લાયક જાતનાં (ઇશ્વરનાં) કામો છે, તેનો આરોપ મૂર્ખાઈ અને બેવકુફીના લીધે જાહુનાં કામ જાણી, તે બિચારા ખુદાને માનનારા ઉપર મૂકે છે અને તેમને અનેક જાતનાં દુઃખો આપે છે, તેમ તેઓ જે ધર્મ ક્રિયાઓ કરે છે તેમાં અટકાવ કરે છે. એવાં કામોનો આરોપ એ બિચારાઓ ઉપર નહિ મૂકતાં એમને પોતાની જગ્યા અને સુકામે સુખેથી ભક્તિનું કામ કરવા દેવું, તેમ પોતાના ધર્મ મુજબ ક્રિયાઓ કરવા દેવી.

તેથી (તે) શ્રેષ્ઠ ફરમાન મુજબ અમલ કરી એવી તાકીદ કરવી જોઈએ કે—એ ફરમાનનો અમલ સારામાં સારી રીતે થાય અને તેની વિરૂદ્ધ કોઈ હુકમ કરે નહિ. (દરેકે) પોતાની ફરજ જાણી ફરમાનથી દરગુજર કરવી નહિ, અને તેથી વિરૂદ્ધ કરવું નહિ. તા. ૧ લી શહરુર મહિનો, ઇલાહી સને ૪૬, મુવાક્કિ તા. ૨૫ મહિનો સફર સને ૧૦૧૦ હીઝરી (સં. ૧૬૫૮)

પેટાનું વર્ણન.

ફરવરદીન મહિનો; જે દિવસોમાં સૂર્ય એક રાશિમાંથી બીજી રાશિમાં જાય છે તે દિવસો, ઇદ, મેહરનો દિવસ, દરેક મહિનાના રવિવારો, તે દિવસ કે જે બે સૂર્યાના દિવસોની વચ્ચે આવે છે, રજબ મહિનાના સોમવારો, આબાન મહિનો કે જે બાદશાહના જન્મનો મહિનો છે, દરેક શમરત મહિનાનો પહેલો દિવસ જેનું નામ ઓરમઝ છે, અને બાર પવિત્ર દિવસો કે જે શ્રાવણ માસના છેલ્લા છ અને ભાદરવાના પ્રથમ છ દિવસો મળીને પર્થુષણ કહેવાય છે. (સૂરિશ્વર અને સમ્રાટ પરિશિષ્ટ ખ.)

(૪૫) જહાંગીરનું વિવેકહર્ષ આદિને ફરમાન,
આ ફરમાન ઉર્દુમાં છે તેનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ નીચે પ્રમાણે છે:-
(તા. ૨૬ માહે ફરવરદીન અને પાંચમા કરાર મુજબના ફરમાનની.)

નકલ.

અદલાહુ અકબર.

તમામ રક્ષણ કરેલાં રાજ્યોના મોટા હાકેમો; મોટા દીવાની મહાન્ કામેના કારકુનો, રાજ્ય કારભારના ખંદોબસ્ત કરનારાઓ, જાગીરદારો અને કરોઠીઓએ જાણવું કે—

દુનિયાને જીતવાના અભિપ્રાય સાથે અમારો ઇન્સાફી ઇરાદો પરમેશ્વરને રાજી કરવામાં રોકાયેલો છે અને અમારા અભિપ્રાયનો પૂરો હેતુ, તમામ દુનિયા કે જેને પરમેશ્વરે યનાવી છે તેને ખુશી કરવા તરફ રજુ થયેલો છે, (તેમાં) ખાસ કરીને પવિત્ર વિચારવાળાઓ અને મોક્ષ ધર્મવાળાઓ, કે જેમનો હેતુ સત્યની શોધ અને પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિ કરવાનો છે, તેઓને રાજી કરવા તરફ અમે વધારે ધ્યાન દઈએ છીએ; તેથી આ વખતે વિવેકહર્ષ, પરમાનંદ, મહાનંદ અને ઉદયહર્ષ કે જેઓ તપાચતિ (તપાગચ્છના સાધુ) વિજયસેનસૂરિ, વિજયદેવસૂરિ અને નંદિવિજયજી કે જેઓ ‘ખુશકહમ’ ખિતાબ-વાળા છે--તેમના ચેલાઓ છે, તેઓ આ વખતે અમારી હજુરમાં હતા, અને તેમણે દરખાસ્ત અને વિનંતિ કરી કે—

‘ જો સમગ્ર રક્ષણ કરેલા રાજ્યમાં અમારા પવિત્ર ખાર દિવસો-જે લાદરવા પર્યુસણના દિવસો છે-તેમાં હિંસા કરવાની જગ્યાઓમાં કોઈ પણ જાતના જીવોની હિંસા કરવામાં નહિ આવે તો અમને માન મળવાનું કારણ થશે અને ઘણા જીવો આપના ઉંચા અને પવિત્ર હુકમથી બચી જશે. તેમ તેનો સારો બદલો આપના પવિત્ર-ત્રેષ્ઠ અને મુખારક રાજ્યને મળશે. ’

અમે બાદશાહી રહેમ નજર, દરેક નાત-જાતના અને ધર્મના હેતુ તથા કામને ઉત્તેજન આપવા બદલે દરેક પ્રાણીને સુખી કરવા તરફ રાખી છે, તેથી એ વિનંતિ કબુલ કરી દુનિયાએ માનેલો અને માનવા લાયક જહાંગિરી હુકમ થયો કે-

મજકુર ખાર દિવસોમાં દર વર્ષે હિંસા કરવાની જગ્યાઓમાં તમામ રક્ષણ કરેલા રાજ્યની અંદર પ્રાણીઓને મારવામાં આવે નહિ, અને એ કામની તૈયારી કરવામાં (પણ) આવે નહિ. વળી એ સંબંધી દર વર્ષેનો નવો હુકમ કે સનહ (પણ) માંગવામાં આવે નહિ.

આ હુકમ મુજબ અમલ કરી ફરમાનથી વિરુદ્ધ વર્તવું નહિ અને આડે માર્ગે જવું જોઈએ નહિ એ ફરજ જાણવી જોઈએ.

નઝમાં નઝ અબુલખૈરના લખાણથી અને મહમુદ સૈદની નોંધથી. નકલ અસલ મુજબ. (સૂરિશ્વર અને સમ્રાટ પરિશિષ્ટ ગ).

(૪૬) મધુમતિ (મહુવા) આવી સૂરિ પાસે જિનસુંદર વાચકને સૂરિપદ અપાવ્યું. ત્યાંથી દેવપત્તન (પ્રભાસપાટણ), મંગલપુર (માંગરોળ), જીર્ણદુર્ગ (જુનાગઢ) આવી ગિરનારની યાત્રા કરી. ગુણરાજ પાછો સ્વનગર કણ્ણવતી આવ્યો. પછી દેવકુલપાટકમાં પુનઃ સોમસુંદરસૂરિ (ત્રીજીવખત) આવ્યા. ત્યાં લાખારાજ (સ. ૧૪૩૬-સં. ૧૪૭૫) ના માન્ય એવા વીસલને ખીમાઇ નામની સ્ત્રીથી ધીર અને ચંપક નામના પુત્રો હતા. આચાર્યે વિશાલરાજને વાચક પદ આપ્યું ને તેનો ઉત્સવ વીસલે કર્યો. ચિત્ર-કુટ (ચિતોડ) માં વીસલે શ્રેયાંસનાથનો વિહાર કરાવ્યો હતો. વીસલના સ્વર્ગવાસ પછી તેની સ્ત્રી અને રામદેવની પુત્રી ખીત્તિ-ખીમાઇએ અને પુત્ર ચંપકે હૃડ આંગળ પ્રમાણ અર્હતખિંબ (પાર્શ્વનાથનું- ‘ગુરુ ગુણરતનાકર’ પૃ. ૧૨) ઘડાવી ખીજ બે કાર્યોત્સર્ગસ્થ ખિંબ સંહિત ચૈત્યમાં સ્થાપિત કર્યું અને તેનું ‘મનોરથ કલ્પદ્રુમ’ એવું નામ આપ્યું; તેમાં સોમસુંદર આચાર્યે પ્રતિષ્ઠા કરી* વળી ચંપકે

(૪) આ મંદિર વર્તમાનમાં વિદ્યમાન નથી. દેવકુલપાટકમાં સં. ૧૪૮૫માં ઉક્ત ખીમાઇએ પોતાના પુત્ર સા. ધીરા દીપા હાસા આદિ સાથે નંદિશ્વરપદ કરાવેલો ને સોમ-

કરેલા ઉત્સવપૂર્વક જિનકીર્તિ વાચકને સૂરિપદ અને ધીજા કેટલાક મુનિઓને પંડિતપદ અને કેટલાકને મુનિત્રીશા આપી. રાણપુરના ધરણુ નામના સંઘપતિના આગ્રહથી આચાર્ય રાણપુર (રાણકપુર-સાહડી પાસે, અમદાવાદથી ૩૦ ગાઉ દૂર) ગયા ને ત્યાં ૮૪ સ્તંભવાળી ધરણુ બંધાવેલી પૌષધશાળામાં ઉતર્યા. ધરણુ કે જે પહેલાં સ્વ દેવાલય સહિત ઉક્ત ગુણરાજની સંઘયાત્રામાં ગયો હતો તેણે આચાર્યના ઉપદેશથી સિદ્ધપુરના 'રાજવિહાર' નામના વિહાર જેવું ચૈત્ય બંધાવ્યું.—તે પ્રાસાદ ઘટેલા પાષાણોના બંધાવેલા પીઠબંધવાળો, ત્રણ ભૂમિકાનો, મંડપોથી મંડિત મધ્યભાગવાળો; પુતળીઓ આદિ ચિત્રો અને ચારે બાજુ ભદ્રપ્રાસાદથી વિંટાએલો કરાવ્યો ને તેનું નામ 'ત્રિભુવન દીપક' આપ્યું. તેમાં ઋષભદેવની ચાર પ્રતિમાઓમુખ રખાવીને તેમાં સોમસુદરસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી. (સં. ૧૪૯૬).^૫ તે વખતે સોમદેવ વાચકને આચાર્યપદ આપ્યું.

સુદર સૂરિએ પ્રતિષ્ઠિત કરીને તપાશ્રી યુગાદિદેવ પ્રાસાદમાં સ્થાપિત કર્યો, અને સં. ૧૪૯૪ માં ઉક્ત ધીરા : પતિન સા. રાજ રત્નાદે પુત્રો માહલ્લદેએ કરાવેલ આદિબિંબની તે સૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી એવા બે લેખો હાલમાં મળી આવે છે જુઓ—'દેવકુલ પાટક' પૃ. ૧૨.

(૫) સં. ૧૪૯૬ રાણપુરના જૈન મંદિરનો શિલાલેખ—'ભાવનગર ઇન સ્ક્રિપ્શન્સ' પૃ. ૧૧૪, લેખાંક ૩૦૭ જિ. ૨; તેમાં જણાવેલું છે કે સં. ૧૪૯૬ વર્ષમાં શ્રી બપ્પ (મેવાડના રાજાઓની વંશાવલી)...ના ૪૧ મા હિંદુસુરત્રાણ, ષડ્દર્શન ધર્માધાર પ્રજ્ઞપાલક વિદ્વાન રાણાશ્રી કુંભકર્ણના વિજયમાન રાજ્યે તેના પ્રસાદપાત્ર ધરણુક કે જેણે અહમ્મદ સુરત્રાણના આપેલા કુરમાણવાળા સાધુશ્રી ગુણરાજ સંઘપતિનું સાહચર્ય કરી આશ્રયકારી દેવાલયોના આડંબરપુરઃસર શ્રી શત્રુંજ્યાદિ તીર્થની યાત્રા કરી હતી. અગ્નહરી (અગ્નરી) પીંડરવાટક (પીંડવાડા-બંને શિરોહોરાજ્યમાં) સાલેરા (ઉદેપુર રાજ્યમાં) આદિ બહુસ્થાનોમાં નવીન જૈનવિહાર અને જીર્ણોદ્ધાર, પદસ્થાપના, વિષમસમયે સત્રાગાર (એવા) નાના પ્રકારના પરોપકારથી શ્રીસંઘના સત્કાર આદિ અગણ્ય પુણ્યનાં કાર્યકરી મનુષ્યજન્મ સફળ કરેલ હતો. અને જે પ્રાગ્વાટ સં. માંગણ સુત સં. કુરપાલનો બાર્યા કમલદેવીથી થયેલ પુત્ર હતો, તેણે મોટાભાઈ રત્ના તેની બાર્યા રત્નાદેથી થયેલ પુત્રો સં. લાખા, મગ્ન, સોના, સાલિગ તેમજ પોતાની બાર્યા સં. ધારલદેથી થયેલ પુત્ર જગ્ન, જવડ આદિ વર્દ્ધમાન સંતાનયુક્ત થઈ ઉક્ત રાણા કુંભકર્ણના વસાવેલા રાણપુર નગરમાં તેનાજ સુપ્રસાદ અને આદેશથી 'ત્રૈલોક્યદીપક' નામનો શ્રી ચતુર્મુખ યુગાદીશ્વર વિહાર કરાવ્યો અને બૃહત્તપાગચ્છે...શ્રી સોમસુદરસૂરિએ તેમાં પ્રતિષ્ઠા કરી. તેમાં સૂતધાર દેપાક હતો. આ મંદિરના વિશેષ વર્ણન માટે જુઓ ડી. આર ભંડારકરનો લેખ આર્કિલોજિકલ સર્વે ઓફ ઇન્ડિયા સન. ૧૯૦૭-૦૮ નો વાર્ષિક રીપોર્ટ. ઉક્ત ધરણુકના ન્યેષ્ટાત્મા રત્નસિંહના પુત્ર સાલિગના પુત્ર સહસા કે જેને માલવાના ગ્યાસદીને ધર્માધિક ધીસખાઓમાં (મંત્રીઓમાં)

(૪૭) સં. ૧૫૦૫ માં રાણા કુંભા (કુંભકર્ણ) ના ભંડારી (કાશાધ્યક્ષ) વેલાકે શાંતિનાથ તીર્થંકરનું અષ્ટાપદ નામક જૈનમંદિર ચિતોડમાં ખંધાબુંદ કે જેની પ્રતિષ્ઠા ખરતર ગચ્છીય જિનસેન (?) સૂરિએ કરી હતી કે જેને હાલ ‘ શૃંગાર ચાવડી-સિંગાર ચૌરી ’ કહેવામાં આવે છે.^૧ તેને પ્રથમ ચાર દ્વાર હતાં તેમાં બે દ્વાર સુંદર કૌરેલી જાળીઓ બેસાડી કરવામાં આવ્યાં છે. સં. ૧૫૦૬ ના વર્ષમાં મહારાણા કુંભકર્ણે આબુના જૈન યાત્રિકો પાસેથી મુંડકું વલાવું વગેરે ન લેવા અને તેમનું રક્ષણ કરવા સંબંધી લખી આપેલું વ્યવસ્થાપત્ર લુણિગવસહિના દક્ષિણાભિમુખ દરવાજાની બહાર કીર્તિસ્તંભની પાસે એક શ્વેત ‘ સુરહિ ’ પથ્થર રોપેલો છે તેના પર કોતરેલું છે.^૭ સં. ૧૫૦૭ ના માઘ (અસિત) સપ્તમી દિને ગુરૂવારે જૂનાગઢના રાજા માંડલિકે રત્ન (સિંહ) સૂરિના પદ્મિ-ષેકના અવસરે પંચમી અષ્ટમી ચતુર્દશી દિનોમાં સર્વ જીવની અમારિ કરાવી; તેની પહેલાં એકાદશી અને અમાવાસ્યામાં તેનું પાલન થયું હતું

અગ્રણી કર્યો હતા, તેણે સુમતિસુંદરસૂરિના ઉપદેશધારી લક્ષ (?) નામના રાજાની અનુમતિ મેળવી. અર્ધુદ્દગિરિપર અચલગઢમાં ઉંચાં ચતુર્મુખ પ્રાસાદ કરાવી ૧૨૦ મણુ ધાતુનું એક જિન-બિંબ પોતે કરાવેલું તે તેણે તેમાં પ્રતિષ્ઠિત કર્યું (ગુરૂ ગુણરત્નાકર કાવ્ય પૃ. ૪૫-૪૬)

(૬) લોકો કહે છે કે અહીં રાણા કુંભાની રાજકુમારીનો વિવાહ થયો હતો તેની આ ચૌરી છે, પણ તે બૂલ છે, કારણ કે તેનો શિલાલેખ ઊંચત જૈનમંદિરની સાક્ષી પૂરે છે. ઓઝાજી રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ પહેલો ખંડ પૃ. ૩૫૬ અને બીજો ખંડ પૃ. ૬૨૫ ટિપ્પણ. રાજપૂતાના મ્યુઝિયમ રીપોર્ટ સને ૧૯૨૦—૨૧ પૃ. ૫ લેખસંખ્યા ૧૦.

(૭) જુઓ તે લેખ:—‘ શ્રી ગણેશાયઃ ॥ સહી (ત્રિશૂલ જેવું ચિન્હ છે) સંવત ૧૫૦૬ વર્ષે આષાઢ સુદિ ૨ મહારાણા શ્રી કુંભકર્ણે વિજયરાજ્યે શ્રી અર્ધુદાયલે દેલવાડાગ્રામે વિમલવસહી શ્રી આદિનાથ તેજલવસહી શ્રી નેમિનાથ તમા બીજે શ્રાવકે દેહરે દાહ મુંડિક વલાવી રખવાલી ગોડા પોઠચાઈ રાણિ શ્રી કુંભકર્ણિ મહં કુંગર ભોજા જોગ્ય મયા ઉધારા જિકા ન્યાત્રિ આવિ તિહિરે સર્વ મુકાવું જયાત્રા સંમંધિ આચ્યંદ્રાકં લગિ પલે કુઈ કોષ માંગવા ન લહિ રાણિ શ્રી કુંભકર્ણિ મ. કુંગર ભોજા ઉપરિ મયા ઉધારી યાત્રા મુગતી કીધી આધાટ થાપુ સુરિહિ રોપાવી જિકા આ વિધિ લોપિસિતિ ઇહિ સુરિહિ ભાંગીરે પાપ લાગિસિ અનિ સંહજિકા જાત્રિ અવિસર્ધ સ કુલું ૧ એક દેવ શ્રી અચલેશ્વરિ અન દુગાણી ૪ આ દેવિ શ્રી વિશિષ્ટ ભંડારિ મુકિસ્યઈ । અચલગઢ ઊપરિ દેવી ॥ શ્રી સરસ્વતી સન્નિધાનિ બધકાં લિખિત । દુએ ॥ શ્રી સ્વયં ॥ શ્રી રામપ્રસાદાતુ ॥ શુભં ભવતુ ॥ દોસી રામજી નિત્યં પ્રજ્ઞમતિ ॥ ’ આમાં મેવાડી ભાષા છે. આમાંના શબ્દોના અર્થ જાણવા ચોગ્ય છે, વિમલવસહી—વસહી (પ્રાકૃત) વસહિતા (પ્રાકૃતથી બનેલ સંસ્કૃત), વસતિ (સંસ્કૃત), મંદિર, વિમલશાહનું સ્થાપેલું-ખંધાવેલું મંદિર; તેજલવસહી—પ્રસિદ્ધમંત્રી વસ્તુ-પાલના બાધ તેજપાલની સ્થાપેલી શ્રી નેમિનાથની વસહિકા. બીજે-બીજો, અન્ય.

તેજ રાજાના સમયમાં સં. ૧૫૦૯ માધ સુદ ૫ ને દિને, વિમલ

શ્રાવક-જૈન ધર્માનુયાયી સંધના ચાર અંગ છે-સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા; તેમાં શ્રાવક તે ધર્મનું શ્રવણ કરનાર (સાધુઓના ઉપદેશના અનુયાયી) અર્થાત્ ગૃહસ્થ, તેમાંથી 'સરાવગી' શબ્દ નિકળ્યો છે. દેહર-દેવધર, દેવકુવ, દેવલ, મંદિર. બીજો શ્રાવક-દેહર-અન્યા અન્ય જૈન મંદિરોમાં (અધિકરણની વિભક્તિ વિશેષણ તથા વિશેષ્ય બંનેમાં છે) દાણ-સંસ્કૃત દંડ, રાજકીય કર દંડ યા દાણ જુમાંના (શિક્ષા) ને માટે યા રાહદારી જગત આદિના માટે લેવાય છે. મુંડિક-મુંડકું, પ્રત્યેક યાત્રિકના દર માથા દીઠ કર. વલાવી-માર્ગમાં રક્ષા માટે સાથેના સિપાઇના કર. રખવાલી-ચોકીદારનો કર ગોડા-ધોડા, પોઠ્યા-સંસ્કૃત પૃષ્ઠ્ય-પીઠપર બાર ઉચકનાર બળદ. રૂ-ના. રાણી શ્રી કુંભકર્ણી-'ધ' એ ત્રીજી વિભક્તિનું ચિન્હ છે, રાજા કુંભકર્ણે. મહં-મહંતમ, મહત્તમ, ઉચ્ચ રાજ્યાધિકારી યા મંત્રી. સરખાવો મહતા, મહેતા યા મહત્તર. જોગ્ય-યોગ્ય, જોગ. કુંગર ભોગ નામના અધિકારીના કહેવાથી, તેના પર કૃપા-ઉપકાર કરીને. જિકા-જે. તિહિરૂ-તેનું. મુકાવું-મૂકાવું, છોડાવું. પલે-પાલ્યું જાય. માંગવા ન લહિ-માગી ન શકે. ઊપરિ-ઉપર જોગ્યની વ્યાખ્યા જુઓ, મયા ઉધારા-મયા ધારણ કરી, 'દયા મયા' કરી, કૃપાકરી. મુગતી-મુક્તિ, છૂટ. કીધી-કરી. થાપુ-થાપ્યું, સ્થાપ્યું. આઘાટ-નિયમ. સુરિહિ-ફારસી શરહ (?) નિયમનો લેખ. રોપાવી-રોપી, ઉભી કરી. (સં. રોપિતા, પ્રાકૃત સંસ્કૃત રોપાપિતા). લોપિસિ-લોપશે. તિ-તેને (કર્મકારક). ભાંગીરૂ-તોડવાના. લાગિસિ-લાગશે. અનિ-અને (સં. અન્યત્) સંહ-સંધ, યાત્રિકોનો સમુહ. અવિસમ્-આવશે સંસ્કૃત સમ-આવિષ્યતિ (?). સ-તે. ફૂલું (સંસ્કૃત પદિક)-ફદીઉં, જે આનાની લગભગ કિંમતનો આંદોનો સિલ્કો. અચલેશ્વર, જાંડારિ, સંનિધાનિ-એમાં 'ધ' અધિકરણકારક છે. દુગાડી (સં. દિકાકિણી) એક પદિકના પાંચ (રૂપિયાના ૪૦) એવો એક તાંબાનો સિલ્કો. મુકિર્યમ્-મૂકશે (સરખાવા મુકાવું, અવિસમ્). દુએ-દૂતક. શિલાલેખો અને તામ્રપત્રોમાં જે અધિકારી દ્વારા રાજગણ અપાઇ હોય તેનું નામ ' દૂતકાડત્ર ' એમ કહીને લખાતું હતું. તેનો અપભ્રંશ દુએ, દુવે યા દુમે પ્રત, પછીના લેખો પટ્ટો આદિમાં આવે છે. આ લેખના દુએ યા દૂતક સ્વયં રાણા કુંભા જ છે. દોસી રામણ-આ લેખનો લેખક હશે. ઝોઝાજનો લેખ ' અનંદ વિક્રમ સંવત્કી કલ્પના 'ના પ્ર. પ્ર. ૧, ૫. ૪૫૦-૪૫૨.

(૮) આ સંબંધીનો મોટો શિલાલેખ જૂનાગઢના ઉપરકોટમાં ગઢમાં એક શિલાપટ્ટ છે તેમાં છે કે જે ભાંગ્યો તુટ્યો નિચે મુકેલ છે,

'સ્વસ્તિ શ્રી સંવત્ ૧૫૦૭વર્ષે માધ...સપ્તમી દિને ગુરુવારે...શ્રી...રાણાશ્રી મેલગદે સુત રાઉલશ્રી મહિપાલદે સુત...શ્રી મંડલિક પ્રભુણા...સર્વજીવકરણાકરણતપરણ ઔદાર્ય ગાંભીર્ય આતુર્ય શીર્યોદિગુણરત્ન રત્ન (સિંહ) સૂરીણાં પદાભિષેકાવસરે રત્નભતીર્ય વાસ્તવ્ય સા. દેવા સુત હાંસા સુત...રાજકુલીન...સમસ્તજીવઅભયદાનકરણ...કારકેણ પંચમી અષ્ટમી ચતુર્દશી દિનેષુ સર્વ જીવઅમારિ કારિતા । રાજા...નંતરસિંહાસનો પ્રવિષ્ટેન શ્રી મંડલિક રાજાધિષેન શ્રી અમારિ પ્રાગ્ લિખિત સ્વહસ્ત લિખિત શ્રી કરિ (?) સહિત સમર્પિત । પુરાપિ એકાદશી અમા-વાસ્થેપાલ્યમાનેસ્ત : । સંપ્રતિ...એતેષુ પંચમી અષ્ટમી એકાદશી ચતુર્દશી અમાવાસ્યા દિનેષુ રાજાધિરાજ શ્રી મંડલિકેણ સર્વ અયઃકલ્યાણકારિણી સર્વ દુરિત દુર્ગોપસર્ગનિવારિણી સર્વજીવ અમારિ કાર્ય-ણી ચિર વિજયતા ॥ વગેરે (જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ પૃ. ૪૯૫ ટિપ્પણ ૪૬૮.)

નાથનો પ્રાસાદ સ્તંભતીર્થવાસી વ્ય. શાણુરાજે બંધાવેલો તેમાં ઉક્ત બૃહત્ તપાગચ્છના રત્નસિંહસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી. (જૈન ગૂર્જર કવિઓ ભાગ ૨ પૃ. ૭૩૮. આ સંબંધીનો પ્રથમનો અર્ધો મોટો શિલાલેખ માંડલિકના રાજવંશનું વર્ણનવાળો અને પછી શાણુરાજના વર્ણનના બે શ્લોક જણાવી અટકતો અત્યારે ગિરનાર પર મોજૂદ છે.) આ શાણુરાજ તે હરપતિ સંઘપતિ કે જેણે સં. ૧૪૫૨ માં ૭ દેવાલયો સાથે શત્રુંજય વગેરે તીર્થોની યાત્રા કરી હતી, અને જેણે ત્યાં રત્નસિંહસૂરિનાં અને રત્નચૂલા સાધ્વીનાં પગલાં પધરાવ્યાં હતાં તેના નામલક્ષે પત્નીથી થયેલ પુત્ર સન્નજનસિંહનો કૌતુકદેવી નામની સ્ત્રીથી થયેલ પુત્ર હતો, તેણે સં. ૧૫૧૭ માં શત્રુંજય તથા ગિરનાર તીર્થની ૨૪ દેવાલયો સહિત યાત્રા કરી હતી, અને તેજ વર્ષમાં તેના આગ્રહથી જ્ઞાનસાગરસૂરિએ ખંભાતમાં વિમલનાથચરિત્ર રચી પૂર્ણ કર્યું હતું. (જુઓ તે ચરિત્રનું ભાષાંતર પ્રકાશક આત્માનંદ સભા ભાવનગર.)

(૪૮) ચંપાબાઇ અકબરને કહે છે કે:-હીરવિજયસૂરિ અમારા દેવ છે કે જેની પ્રતિમા રચીને જેનું અમે ધ્યાન ધરીએ છીએ, અને જે સિદ્ધિ આપે છે, તથા અમારા ચિત્તમાં હમણાં સુગરૂ તો સુસાધુઓમાં ઉત્તમ એવા હીરવિજયાચાર્ય નામના છે કે જેનું ધન તે સંયમ જ છે, જેને આશય પોતાના અને પારકાને આત્મતુલ્ય ગણવાનો છે, અને જેઓ મિત્ર અને શત્રુના સમુહને, પથ્થર અને મણિને, સ્ત્રી અને તૃણમાં સમ-દ્રષ્ટિ છે. (જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ પૃ. ૫૩૬)

(૪૯) હીરવિજયસૂરિના સમાગમથી અકબર બાદશાહે શું કર્યું એ ટુંકામાં તેમના જ સમયમાં શત્રુંજય પરના આદિનાથ મંદિરના હેમવિજય ગણિએ રચેલા સં. ૧૬૫૦ ના પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યું છે. તેનો ભાવાર્થ અત્રે લખેલ છે.

—તમામ રાજાઓના શિરે જેની આજ્ઞાઓ માળાની માફક ધારણ કરવામાં આવતી એવા શ્રીમાન અકબરશાહે તે (હીરવિજય) સૂરિના વાક્યાતુર્યથી રંજીત થઈ ને છ મહિના સુધીનો અમારિનો પડહ વગડાવી સમસ્ત દેશમાં પાપનો નાશ કરનારી ઉદ્ધોષણ કરાવી. ॥ ૧૭ ॥

તેમના ઉપદેશને વશ થઈ હર્ષ ધરીને બાદશાહ અકબરે પોતાના સમસ્ત મંડળના વાસીજનોમાં નિર્વંશ મરી જાય તેનું ધન તથા જજીઆ વેશે માફ કર્યાં: ॥ ૧૮ ॥

તેમની કતકચૂર્ણ જેવી વાણીવડે નિર્મળ થયું છે અંતઃકરણરૂપ સરોવર જેનું એવા કૃપાપૂર્ણ બાદશાહે પવિત્ર નીતિરૂપ સ્ત્રી ધારણ કરીને લોકપ્રીતિ સંપાદન કરવા સાડ, ખીજ રાજાઓ માફ ન કરી શકે એવા કરો માફ કર્યાં અને વળી ધણાં પક્ષી તથા બંદીવાનોને છોડી મૂક્યા. ॥ ૧૯ ॥

સુધાને પણ કારે મૂકે એવી તેમની વાણીથી આદ્લાદ અને સંતોષ પામેલા અકબર બાદશાહે તેમના મનની પ્રીતિ ખાતર પૈસા સાથેનો કર વિશેષ લેવાતો હતો તે માફ કરીને મહાતીર્થ શત્રુજય પર્વત જોનેને આપી દીધો. ॥ ૨૦ ॥

તેમની વાણીથી મુદિત થએલા તેણે (શાહે) કર્ણાવંતા હૃદયથી જાણે કે સરસ્વતીનું ગૃહ હોય નહિ એવું અપાર વાહ્મયવાળું પુસ્તકાલય બનાવ્યું, તેમના મોક્ષાભિલાષના પુંજથી ભાવનાવાળી ભુદ્ધિવાળો, પવિત્રાત્મા અને રૂડા દર્શનવાળો શાહ તે મહાત્માના દર્શનને હંમેશ અહુમાન તરીકે ગણતો ॥ ૨૧ ॥ (જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ પૃ. ૫૪૩-૪૪)

- (૫૦) બાદશાહની ત્રીજી આંખ જેવો, તુરુષક (મુસ્લિમ) શાસ્ત્રોનો જ્ઞાતા શેખ અબુલફઝલ^૯ હીરવિજયસૂરિને પોતાને ત્યાં લઈ ખુદા (દેવ) કુરાન (શાસ્ત્ર) અને ધર્મ સંબંધી કરેલા પ્રશ્નોના ઉત્તર (વિગત માટે જુઓ હીરસૌભાગ્ય સર્ગ ૧૩, સ્લોક ૧૩૭-૧૫૦) સાંભળી ખુશી થયો. પછી અકબર બાદશાહે દરબાર ભરી ત્યાં સૂરિને બોલાવી તેઓ ગંધારથી ઠેઠ સીકરી સુધી પગે ચાલીને આવ્યા ને જૈન મુનિ પોતાના આચાર પ્રમાણે પગે જ ચાલીને વિહાર કરે, એકતાર જમે ને તે પણ નિર્દોષ આહાર, ભૂમિપર સૂએ, ઉપવાસાદિ તપ કરી શરીર શોષી રાગદ્રેષને જીતે, સંસારની અનિત્ય ભાવના ભાવે, એ બાણ્યું ત્યારે તેને આશ્ચર્ય થયું. પછી ચિત્રશાળામાં સૂરિને લઈ ગયા. ત્યાં ગલીચો હતો તે પર ન ચલાય, રખેને તેની નીચે જીવો હોય તે ચંપાઈ બળ, ગલીચો ઉપાડયો ત્યાં સાથેજ નીચે ફીડીઓ દેખાઈ એટલે બાદશાહ વિસ્મિત થયો. આચાર્યે ધર્મદેશનાથી સંસાર અને લક્ષ્મીની અસ્થિરતા, દેવ ગુરુ ધર્મનું સ્વરૂપ, મુનિનાં અહિંસા સત્ય અસ્તેય બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ એ પાંચ વ્રતો, છઠું રાત્રિભોજન વિરમણ અને સાતમું નિમિત્તાદિનું અકથન એમ સાત વ્રતો-નું નિરૂપણ કર્યું. શાહે પરીક્ષા કરવા પોતાના અમુક જન્મગ્રહોનું ફળ જાણવા માંગતાં ‘ એ ફળ મોક્ષપંથે જનાર કદિ કહેતા નથી ’ એમ આચાર્યે જણાવ્યું. તેથી શાહ મુગ્ધ થયો, શિષ્ય સંખ્યા પૂછતાં એ વાત જણાવવી એ આત્મગૌરવ કરવા જેવું છે એમ સૂરિએ કહ્યું. શાહે લોકશ્રુતિ પ્રમાણે તેમના બે હબરશિષ્યોબાણી સંતોષ બતાવ્યો. (જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ પૃ. ૫૪૪-૪૫).

(૯) આઈને—આકબરીનો કર્તા. તેમાં તેણે બીજા ધર્મોની અપેક્ષાએ જૈન ધર્મનો લાંબો તથા યથાર્થ ખ્યાલ આપ્યો છે અને તેને જૈન મુનિઓ-હીરવિજયસૂરિ, વિજયસેનસૂરિ શાંતિચંદ્ર આદિ સાથે સારો પરિચય હતો એમ પણ તેમાં જણાવે છે. અબુલફઝલ અકબરની જીભ તરીકે વર્ણવવામાં આવેલ છે અકબરની ધાર્મિકનીતિ તેણે ઉતારાવી હતી અને ધર્મ સંબંધી સવાલોમાં તે સર્વસ્વ હતો.

(૫૧) તેના (અકબર બાદશાહના) મોટા પુત્ર શેખુજી (સલીમ-જહાંગીર) એ પેટીમાંથી પુસ્તકો કાઢી મોકલ્યાં. ‘આવો જૈન અજૈન પુસ્તકોનો મોટો જથ્થો શાહ પાસે ક્યાંથી?’ એમ આચાર્ય પૂછતાં શાહે જણાવ્યું, ‘પદ્મસુંદર ૧૦ નામના તેના મિત્ર હતા, તેણે વારાણસીના વિપ્રને સભા સમક્ષ જીત્યો હતો. તે વિદ્વાન્ સ્વર્ગસ્થ થતાં પોતાનું સર્વ લિખિત પુસ્તક મને આપ્યું હતું. આ સર્વ આપને અર્પું છું.’ સૂરિએ કહ્યું—‘અમારે તેની જરૂર નથી, કારણકે અમારી પાસે ખપ પૂરતું છે. વિશેષની મૂર્છા શા માટે?’ બાદશાહે શેખ અબલકૈજ તથા થાનસિંહને બોલાવી તેઓ દ્વારા ગમે તે પ્રકારે સમજાવી સૂરિ તે પુસ્તકને ગ્રહણ કરે તેમ ઇચ્છ્યું. બંનેની અત્યંત વિરૂપિથી સૂરિએ તે ગ્રહણ કરવાનું સ્વીકાર્યું, ઉક્ત પુસ્તકો માટે કોશ-ભંડાર સ્થાપી તેને થાનસિંહની અધીનતામાં રાખ્યો. પછી આગ્રા જઈ ચોમાસું ગાળ્યું (સં. ૧૬૩૯). (જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ પૃ. ૫૪૫)

(૫૨) ત્યાર પછી સૂરિને શેખ અબલકૈજે બોલાવતાં તેને ત્યાં ગયા. બાદશાહે ત્યાં આવી અશ્વ, હાથી વિગેરેની ભેટ લેવા જણાવ્યું, પણ પોતે નિઃસ્પૃહ જૈનમુનિ હોઈ સ્વીકારી ન જ શકે તેમ આચાર્યે ઉત્તર આપતાં કંઈક ભેટ તો સ્વીકારો જ એવો આગ્રહ કર્યો. આચાર્યે બંદિવાનોને કેદમાંથી મુક્ત કરવા, અને પિંજરમાં પૂરેલાં પક્ષીઓને છોડી મુકવા કહ્યું, પોતા માટે કંઈ માગવાનું કહેતાં અમારા પર્યુષણના આઠ દિન હિંસા ન થાય એમ કરવા જણાવ્યું. બાદશાહે તેમાં પોતાના પુણ્યાર્થે ચાર દિન ઉમેરી બાર દિવસ સમસ્ત રાજ્યમાં ‘અમારિ’ પ્રવર્તે એમ પોતાની સહી અને મહોરવાળાં છ ફરમાન લખી આપ્યાં. ૧ હું. ગૂર્જર અને સૌરાષ્ટ્ર મંડલ માટે, ૨ જી. ક્તોહપુર રાજધાનીવાળું મેવાતમંડલ (જેમાં દિલ્લીની પાસેનો ભાગ અંતર્ગત હતો.) માટે, ૩ જી. અજમેર દેશ (જેમાં મરૂસ્થલી નાગોરાદિદેશ સમાતા) માટે, ૪ થું. માવલમંડલ—અવન્તિ દેશ (જેમાં દક્ષિણનો સર્વ ભાગ આવી જતો હતો) માટે, ૫ મું. લાલપુર (લાહોર) દેશવાળા પંજાબ (પંજાબ) મંડલ માટે, ૬ હું. સૂરિ પાસે રાખવા માટે. પછી શાંતિચંદ્ર ગણિએ (ક્તોહપુર સીકી પાસેના) ડામરતળાવનાં માછલાં વિનંતિ કરતા હોય નહિ એવા શ્લોકો કહેવાથી તે આખું તળાવ હીરવિજયસૂરિને અર્પણ કર્યું એટલે

૧૦. પદ્મસુંદર-જૈનસાધુ હતા એ નિશ્ચિત છે કારણ કે જૈનગ્રંથો જૈનતર પાસે ન હોય વળી તેવું નામ જૈન મુનિમાં ઉપલબ્ધ થાય છે, કોઈ કહે છે કે નાગોરી તપાગચ્છના તે હતા, (સૂરીશ્વર અને સપ્રાદ પૃ. ૧૧૯-૨૦).

ત્યાં માછલાંનો થતો વધ બંધ કર્યો. વળી હવેથી કદિ પણ શિકાર નહિ કરે એવી શાહે પ્રતિજ્ઞા લીધી. ૧૧ સર્વ પશુ પ્રાણી મારા રાજ્યમાં મારી સમાન સુખપૂર્વક રહે એવું કરીશ એમ જણાવ્યું. નવરોજ નામના પર્વને દિને ‘અમારિ’ નું પ્રદાન કર્યું. તે અવસરે હીરવિજયસૂરિને ‘જગદ્ગુરૂ’ એ નામનું બિરૂદ આપ્યું (સં. ૧૬૪૦). આ વખતે બંદીવાનોને છોડી મૂક્યા; સૂરિસચિવ ધનવિજયને સાથે લઈ જઈ ડામરતળાવે જઈ ત્યાંનાં પાંજરામાં પૂરેલાં પક્ષિઓને મુક્ત કર્યા. (આ ધનવિજયે સૂરિ સાથે રહીને મેડતામાં જૈનવિહારોને મ્લેચ્છ-કરથી મુક્ત કરાવ્યા અને વાળાં અગાઉ બંધ થયાં હતાં તે વગાડવા ચાલુ કરાવ્યાં). જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ પૃ. ૫૪૭.

(૫૩) હીરવિજયસૂરિએ પછી રોહિસરોતરા માર્ગે વિહાર કરી પાટણમાં આવી ચોમાસું કર્યું (સં. ૧૬૪૫) આ દરમ્યાન શાંતિચંદ્ર ઉપાધ્યાય કે જેઓ સૂરિની આજ્ઞાથી બાદશાહ પાસે રહી તેની પ્રશસ્તિ રૂપે રચેલ ‘કૃપારસ કોશ’ નામનું કાવ્ય સંલગ્નાવતા હતા, તેમણે આચાર્યને મળવાની ઇચ્છા થતાં પોતાને સ્થાને લાનુચંદ્ર વિબુધને રાખીને જવાની રજા બાદશાહ પાસે માગી, ત્યારે બાદશાહે પોતાના તરફથી સૂરિને ભેટ કરવા અર્થે જજીયા નામનો હજી પણ ગુજરાતમાં કર લેવાતો તે કાઠી નાંખનારૂં ફરમાન સ્વમુદ્રાંકિત આપ્યું : વિશેષમાં દયાળુ થઈ અમારિ માટે અગાઉ પર્ચુષણાદિ બાર દિવસો સૂરિના ઉપદેશે સર્વ દેશમાં જાહેર કર્યા હતા. તેમાં બીજા દિવસો ઉમેર્યા કે:—સર્વે રવિવારો, સોફીયાન દિવસો—સૂફી લોકોના દિવસો, ઇદના દિનો, સંક્રાંતિની સર્વ તિથિઓ, પોતાનો જન્મ જે માસમાં થયો તે આખો માસ, મિહિરના દિવસો, નવરોજના દિનો, પોતાના (ત્રણ) પુત્રોના જન્મ માસો, રજબ (મોહરમ) મહિનાના રોજ એટલે કુલ મળી એક વર્ષમાં છ માસ ને છ દિન થયા તેમાં કોઈ પણ જીવની હિંસા કોઈ પણ ન કરે એવા હુકમ બાદશાહે કાઢ્યા. આ હીરવિજયસૂરિ આદિના ઉપદેશનું પરિણામ^૧. (જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ પૃ. ૫૪૯).

૧૧. અકબરની કહેવતો-વકતવો આપને અકબરી જે છે તેમાંની લીટી નીચે લખી છે:—
‘રાજ્યનો નિયમાનુકૂલ યદ્યપિ શિકાર ખેલવો ભૂરો નથી તથાપિ પહેલાં જીવરક્ષાનો ખ્યાલ રાખવો ધણો જ આવશ્યક છે.’

૧૨. અકબરે મહિનાઓ સુધી જીવવધ બંધ કરવાનો હુકમ કર્યો હતો એ વાત બાદગીની નામનો કદર મુસ્લિમ ઇતિહાસ-લેખક પાળુ જણાવે છે કે:—

“આ દિનોમાં (૯૯૧ હી.—સન ૧૫૮૩) નવા હુકમ કરવામાં આવ્યા કેટલાક દિવસોમાં જેવાકે રવિવાર સૂર્યનો દિન હોવાથી સર્વ રવિવારના દિવસોમાં, ફરવરદિન માસના પ્રથમના ૧૮ દિનોમાં, અવેનમાસ કે જેમાં બાદશાહનો જન્મ થયો હતો તે આખા માસમાં

(૫૪) વિજયસેનસૂરિ લાહોર જતાં હુધિઆણા આવતાં શેખફયલ સામે આવી મળ્યો. તેની પાસે સૂરિશિષ્ય નંદિવિજયે અષ્ટ અવધાનો કર્યા. આ વાતની ખબર પડતાં બાદશાહે તે જોવા માટે બોલાવતાં નંદવિજયે આવી રાજસભામાં મંડોવર રાજા મલ્લદેવના પુત્ર ઉદયસિંહ, કચ્છવાહના છ હજારી સૈન્યેશ્વર માનસિંહ, શેખ અબુલફૈઝલ, આજમખાન, બલેરના ગજનીખાન; બ્રાહ્મણો, કાળ, કાયસ્થ સમક્ષ અષ્ટ અવધાન કર્યા. સૂરિએ પછી લાહોરમાં જેઠ સુદ ૧૨ ને દિને પ્રવેશ કર્યો. અકબરને મળ્યા. પુનઃ અષ્ટ અવધાન નંદિવિજયે કરતાં તેને ‘ખુશ-ફૂલમ’ (સુમતિ) નામનું ગિરફ આપ્યું. (સં. ૧૬૫૦) ઇશ્વરને જૈનો માનતા નથી એવું અકબરને સમજાવતાં એ સંબંધીનો વાદ ભર સભામાં બ્રાહ્મણો સમક્ષ કર્યો ને ‘ઇશ્વરસિદ્ધિ’ કરી બ્રાહ્મણોને ચૂપ કર્યા. એકઠા સૂરિએ અકબર પાસે છ કાર્યોની ઉપયોગતા સમજાવી ૧. ગાય, ૨. બળદ, ૩. ભેંસ, ૪. પાડાની હિંસા યોગ્ય નથી, ૫. મરણ પામેલાનું દ્રવ્ય સરકાર લે છે તે, તથા ૬. બંદિવાનોને પકડવા એ પ્રતિષ્ઠાવાળું નથી. આથી આ છ બાબત આખા દેશમાં બંધ કરવાનું ફરમાન આખા દેશમાં શાહે મોકલી આપ્યું. આમ ઘણા લાભ થતાં સૂરિએ લાહોરમાં જો ચોમાસા કર્યા. (વિજય પ્રશસ્તિ સર્ગ ૧૨. બુ. ૨ નં. ૧૧૨૧ ના સં. ૧૬૬૧ ના વિજયસેનસૂરિના પ્રતિષ્ઠા લેખમાં પોતાને માટે વિશેષણ ‘પાતિશાહિ શ્રી અકબર સભાસમક્ષ જિતવાદિવૃંદ, -ગોબલીવર્દ મહિષ મહિષીવધ નિવૃત્તિ રકુરન્માનકારક ભટ્ટારક’ મૂકેલ છે.)^{૧૩}

(૫૫) વિજયસેનસૂરિએ અકબરને પ્રસન્ન કર્યા, ભાનુચંદ્રના ઉપાધ્યાય પરનો નન્દિવિધિ કર્યો તે મહોત્સવમાં શેખ અબલફૈઝે ૬૦૦ રૂપીઆ અશ્વદાન પૂર્વક યાચકોને આપ્યા. (હીર સૌભાગ્ય સર્ગ ૧૪ શ્લોક ૨૯૨) વિજય-

જીવહિંસાનો નિષેધ ‘હિંદુઓને’ ખુશ કરવા માટે કરવામાં આવ્યો. આનું ફરમાન આખા રાજ્યમાં વ્યાપ્ત કરવામાં આવ્યું અને જે કોઈ તેની વિરુદ્ધ વર્તે-તા તેને ગર્દન મારવાની શિક્ષા અપાતી હતી.” આમાં ‘હિંદુઓ’ શબ્દ છે તેથી જૈન સમજવા કારણ કે જૈન લોકજ્ઞ આ વાતનો (જીવ વધનો) નિષેધ કરાવવામાં સદા પ્રયત્ન કર્યા કરે છે, તેઓ હમણાં પણ ભારતીય રાજા મહારાજાઓ વગેરે પાસે હજારો અર્જ મોકલે છે ને તે માટે ઘણો ખર્ચ કરે છે. આનું વર્ષ ભાષાંતરકાર ૯૯૧ હીઝરી મૂકે છે માટે કૌંસમાં તેણે મૂકેલ છે તે બરાબર નથી તે વર્ષ ૯૯૬ હીઝરી જોઈએ. વળી આખીને અકબરી ૩, ૩૩૧ માં લખેલું છે કે ‘રવિવારે તથા તહેવારોના દિવસે પશુની હત્યા નહિ કરવાના ખાસ ફુકમે પણ બહાર પાડવામાં આવ્યા હતા.’

(૧૩) હી. ૯૯૯ (સન ૧૫૯૦)માં બળદ, ભેંસ, બકરાં, ઘોડા અને જાંટના માંસનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો (બદાઉનિ પૃ. ૩૭૫)

સેને અકબરની પરિષદ-રાજસભામાં ૩૬૬ બ્રાહ્મણવાદીઓને જીત્યા તેથી અકબરે તેમને ‘સવાઈ વિજયસેનસૂરિ’ (હીરસૂરીથી પણ ચડયા એ બતાવતું) બિરૂદ આપ્યું, આ બાણી હીરસૂરિ આનંદ પામ્યા. (હીર સૌભાગ્ય. સર્ગ ૧૪) હીરસૂરિના સ્વર્ગવાસ પહેલાં અકબરે ઉપરતું છ બાબતનું ફરમાન વિજયસેનસૂરિને આપી તેમને સૂરિ પાસે જવા મોકલ્યા હતા. (હી. સૌ. ૧૭, ૨૦૦)

(૫૬) શાંતિચંદ્રે અકબરના ગુણગામ કરનાર ‘કૃપારસકોશ’ નામનું કાવ્ય રચી તેને હુમેશાં સંભળાવી તે બાદશાહના પર ભારે અસર કરી હતી અને તે એટલે સુધી કે જીવહયાનાં, જજીયા આદિ કર કાઢી નાંખવાનાં તેણે જે જે સત્ કાર્યો કર્યાં તે એને આભારી છે એમ તે કાવ્યમાં મૂકેલાં છેલ્લાં બે શ્લોકથી જણાવ્યું છે.^{૧૪} તેમની કારકીદિ જાણવા જેવી છે:—તેઓ વિદ્વાન્ સાથે વાદવિવાદ કુશલ પણ હતા ઇડરગઢના મહારાય શ્રી નારાયણ (બીજા) ની સભામાં (સં. ૧૬૩૩ પછી) ત્યાંના દિગમ્બર ભટ્ટારક વાદિભૂષણ (યુ. ૧, નં. ૧૪૫૧ લેખ સંવત્ ૧૬૬૦) સાથે વિવાદ કરી તેમને પરાસ્ત કરેલ હતા. વાગડદેશના ઘાટશિલ નગરમાં ત્યાંના અધિપતિ અને જોધપુરના મહારાજ શ્રી મલ્લદેવ (સં. ૧૫૮૮-૧૬૧૯) ના ભત્રીજા રાજા સહસમલ્લની સનમુખ ગુણચંદ્ર નામના દિગમ્બરાચાર્યને પણ જીત્યા હતા.^{૧૫} આ રિતે શાસ્ત્રાર્થમાં કુશલતા તેમજ શતાવધાનાદિથી અનેક નૃપતિઓનો સફલાવ પ્રાપ્ત કર્યો હતો. (જૈન સા. નો ઇતિહાસ પૃ ૫૫૩).

(૫૭) શાંતિચંદ્ર અકબરની રજા લઈ ગયા ને તેના દરબારમાં ભાનુચંદ્ર અને સિદ્ધિચંદ્ર એ બે ગુરૂશિષ્ય રહ્યા તે પણ તેમની માફક બાદશાહથી

(૧૪) તેના ૧૨૬-૭ પદ્યમાં સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે “ આ બાદશાહે જજીયાનો કર માફ કર્યો, ઉદ્ધત મોગલોથી મંદિરોને જે મૂકીત, કેદમાં પડેલા કેદીઓ બંધન રહિત થયા, સાધારણ રાજગણ પણ મુનિઓનો સત્કાર કરવા લાગ્યો, એક વર્ષમાં હાસ સુધી જીવોને જે અભયદાન મળ્યું અને વિશેષે ગાય, બેંસ, બળદ અને પાડા આદિ—સુરભીસમૃદ્ધ (કસાઈની છરીથી) નિર્ભય થયો:—ઈત્યાદિ (જૈન) શાસનની સમુન્નતિનાં કારણોમાં આ ગ્રંથ જ પરમ નિમિત્ત થયો છે”

(૧૫) શાંતિચંદ્રના શિષ્ય લાલચંદે શબ્દરૂપવાક્યની અંતે પ્રશસ્તિ લખી છે તેમાં જણાવ્યું છે, તેમના બીજા શિષ્ય અમરચંદે સં. ૧૬૭૮માં રચેલ કુલધ્વજરાસની પ્રશસ્તિમાં પણ સ્વચ્છરૂ વિષે નિચેની એકવાત જણાવી છે કે:—

રાય નારાયણ રાજસભાઈ, ઇડર નયન મઝારિરે.

વાદિભૂષણ દિગપટ જીતી, પામ્યો જયજયકારરે. (જૈન ગુ. કવિઓ પ્ર. ભાગ ૫.૫૦૭)

સન્માનીત થયા. ઉપાધ્યાય ભાનુચંદ્રે અકબર પાસે સંસ્કૃતમાં ‘ સૂર્ય સહસ્રનામ ’ બોલતા એટલે અકબર તેના મુખેથી દર રવિવારે સૂર્યનાં સહસ્ર નામો શ્રવણ કરતો.^{૧૬} સિદ્ધિચંદ્રે પણ બાદશાહને રંજિત કરેલ અને બાદશાહે પછી સિદ્ધાચલ પર મંદિરો બંધાવવાનો જે નિષેધ કર્યો હતો તે તેની પાસેથી દૂર કરાવ્યો હતો, યાવની એટલે ફારસી ભાષાના ઘણા ગ્રંથો પ્રતિભા ગુણથી અધિક જાણીને બાદશાહને લાણીભ્યા હતા, વળી સિદ્ધિચંદ્ર શાંતિચંદ્ર સમાન શતાવધાની પણ હતા, ને તેના પ્રયોગ જોઈ તેમને પણ બાદશાહે ‘ ખુશફેઝમ ’ ની માનપદ પદવી આપી હતી. એકવાર બાદશાહે બહુ સ્નેહથી, એમનો હાથ પકડીને કહ્યું ‘ હું આપને પાંચ હજાર ઘોડાના મનસબાળી મોટી પદવી અને જાગીર આપું છું તેનો સ્વીકાર કરીને તમે રાજા બનો અને આ સાધુવેષનો ત્યાગ કરો, એ પોતે બહુ સુંદર રૂપવાળા હતા, પટ્તાશ્ચર્યાના જ્ઞાતા, સ્વગુરૂના અતિ ભક્ત હતા. (જૈ. સા. ઈ. પૃ. ૫૫૪)

(૫૮) આવી રીતે હીરવિજયસૂરિએ પોતે તેમજ તેમના ઉપર્યુક્ત શિષ્ય પ્રશિષ્યોએ તેમજ ખરતર ગચ્છના જિનચંદ્રસૂરિઆદિએ સમ્રાટ અકબર -પર ધીમે ધીમે ઉત્તરોત્તર વિશેષ પ્રમાણમાં પ્રભાવ પાડી તેને જીવદયાના પૂરા રંગવાળો કર્યો હતો તેમાં કિંચિત્તમાત્ર શક નથી એ વાતની સાક્ષી તે બાદશાહે બહાર પાડેલ ફરમાનો (કે જે પૈકી કેટલાંક અત્યારે પણ મળી આવે છે તે) પરથી, તેમજ અબુલફઝલની આઈને અકબરી, બદાઉનીના અલબદાઉનિ, અકબરનામા વિગેરે મુસલમાન લેખકોએ લખેલા ગ્રંથો પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે. (જૈ. સા. ઈ. પૃ. ૫૫૬)

(૫૯) સમ્રાટ અકબર એક વિચારશીલ તથા સ્વદેશહિતેષી પુરૂષ હતો, તે ઘણીવાર કહેતો કે “ જ્યાં સુધી ભારતમાં અનેક જાતિઓ તથા ધર્મો રહેશે ત્યાં સુધી મારું મન શાંત નહિ થાય. ” (આઈને અ. ૩ પૃ. ૩૮૬) વળી ‘ ધર્મો ગમે તેટલા હોય અને ગમે તેટલી ભિન્નતાવાળા હોય તો પણ જો તેમને સત્યના સુઠઠ મૂળ ઉપર પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવે તો તેમની વચ્ચે એકવાક્યતા કિંવા યથાયોગ્ય સંમેલન થયા વગર રહે નહિ ’ (આ. અ. ૧, પૃ. ૧૨) સર્વ ધર્મોની જાહેરમાં સમાલોચના થઈ શકે એટલા માટે ફત્તેહપુર સીક્રી ખાતે ‘ એબાદતખાના ’ (પ્રાર્થના ગૃહ) ની સ્થાપના કરી હતી. ઉક્ત મંદિરમાં (સન. ૧૫૭૮ સં. ૧૬૩૫)

(૧૬) બ્રાહ્મણોની માફક સમ્રાટ પણ પ્રાતઃકાળે પૂર્વદિશા તરફ મુખ રાખી ઉભો રહેતો અને સૂર્યની આરાધના કરતો. તેમજ તેનાં સહસ્રનામોનો પણ સંસ્કૃત ભાષામાં જ ઉચ્ચાર કરતો. બદાઉનિ ૨, ૩૩૨.

ધણી ધર્મના પ્રતિનિધિઓ ચર્ચા ચલાવતા. ‘સુપ્રી, દાર્શનિકો, વક્તાઓ, કાયદાશાસ્ત્રી, સુન્ની, શીઆ, બ્રાહ્મણ, જર્તી, સિહીરા, ચાર્વાક, (નાસ્તિકો), નાઝરેન (ખ્રિસ્તીઓ), જથુ, શાત્ (શત્રન) ઝોરોસ્ત્રીઅન (પારસીઓ) અને બીજાઓ અતિ ઉમદા આનંદ મેળવતા.’ (અબુલફઝલ આઈને અકબરી પુ. ૩. પ્રકરણ ૪૫ પૃ. ૩૬૫ બીવરેજનો અનુવાદ). આમાં જણાવેલ જતી અને સિહીરા (શ્રમણો) એ શ્વેતાશ્વર જૈનો સંબંધે અચૂક વપરાયા છે. જ્યારે તેનો અર્થ બધાએ ‘બૌદ્ધો’ કરેલ છે તે તફ્ફન બોટું છે; કદિ પણ બૌદ્ધોએ આવી ચર્ચા કરી નથી, બૌદ્ધ પંડિતો હિંદમાં તે સમયે હતા જ નહિ, (વિન્સેન્ટ સ્થિથ).

(૬૦) અકબરનો ધર્મ Eclectic હતો. કારણ કે તે સત્યનો સહુદય શોધક હતો. જ્યાંથી મળે ત્યાંથી તે સત્ય સ્વીકારતો. જૈન ધર્મમાંથી તેણે પ્રાણીઓના વધનો ત્યાગ, જીવતાં પ્રાણીઓ પ્રત્યે દયા, માંસાહારથી^{૧૭} અમુક અંશે અલગ રહેવું, પુનર્જન્મની માન્યતા, અને કર્મનો સિદ્ધાંત-એ વસ્તુઓ સ્વીકારી અને તે જૈન ધર્મ પર તેનાં તીર્થાંતે તેના અનુયાયીઓને સોંપીને તથા તેના વિદ્વાન પંડિતોને માન આપી કૃપા બતાવી. (જૈ. સા. ઇ. પૃ. ૫૫૭.)

(૬૧) આઈને અકબરી (પુ. ૧ પૃ. ૫૩૮ અને ૫૪૭) માં આપેલ અકબરના દરબારના વિદ્વાનોની ટીપ પર દષ્ટિ ફેંકતાં આપણને ત્રણ નામો-હરિજીસુર, ઊર્જીસેનસુર અને ભાનચંદ મળી આવે છે. આ ત્રણ નામો આપણે તુરત જ ઓળખીને કહી શકીએ કે તે હારિવિજયસૂરિ, વિજયસેનસૂરિ અને ભાનુચંદ્ર ઉપાધ્યાયનાં નામો છે. અકબરના દરબારના વિદ્વાનો પાંચ વર્ગમાં વિભક્ત કર્યા હતા (કે જે બધાની સંખ્યા ૧૪૦ ની હતી).

“સમ્રાટ કે જે પોતે ભૌતિક અને અધિભૌતિક જગતનો નાયક, અને બહારની

(૧૭) માંસાહાર-પહેલાં અકબર કરતો, પણ ધીમે ધીમે તેણે તજ દીધો હતો ને વનસ્પતિ આહાર કરતો. તેણે જણાવ્યું છે કે ‘(૧) મનુષ્ય પોતાના ઉદરમાં પશુઓની કબર કરે અર્થાત્ પશુઓને મારી ખાય તે ઉચિત નથી. (૨) મારા જીવનના પ્રારંભમાં જ્યારે મારે માટે કદિ માંસ ખનતું ત્યારે મને સાફ નહોતું લાગતું, તેમાં મને કંઈ સ્વાદ નહોતો આવતો, અને તેથી મેં તે ખાવાની પરવા ધણી ઓછી કરી હતી. મને માલુમ પડ્યું કે જીવહિંસાને રોકવી ધણી જરૂરી છે. અને તેથી મેં માંસ ખાતું છોડી દીધું. (૩) લોકોએ દર વર્ષે મારા રાજ્યાભિષેકના દિને માંસ ખાતું ન ધટે. (૪) કસાબ, મરઘીમાર અને એવા ધંધાવાળા-મારી માંસ વેચનારાને અલગ મહોલ્લામાં રાખવા કે બીજા સાથે બેળબેળા ન કરે. કરે તો સજા કરવી. (આઈને અકબરી. ૩, પ. પૃ. ૩૩૦-૪૦૦)

તેમજ આંતરિક જગત ઉપર સર્વભૌમ સત્તા ચલાવે છે તે પણ ખાસ લક્ષમાં લેવા યોગ્ય પાંચ પ્રકારના સંતોને માન આપે છે. પ્રથમ વર્ગના પોતાના સીતારાના પ્રકાશમાં બાહ્ય તેમજ અંદરની વસ્તુઓના ગુપ્ત ભેદો—રહસ્યો જોઈ શકે છે અને પોતાની સમજ તથા પોતાની દ્રષ્ટિવિશાળતા વડે વિચારનાં બંને રાજ્યો—પ્રદેશો પૂર્ણરીતે જાણી શકે છે. (આઈને અકબરી પુ. ૧, પૃ. ૫૩૭).

(૬૨) ‘હીરવિજયસૂરિને આ પહેલા વર્ગમાં મૂકવામાં આવ્યા છે અને ઉક્ત બીજા બે (વિજયસેન અને ભાનુચંદ્ર) ને પાંચમા વર્ગમાં મૂકેલ છે’ (કે જે વર્ગ નકલ (પુરાવા) પર આધાર રાખતા વિજ્ઞાનોને સમજનારાનો છે).

(૬૩) ‘અકબરે ઘણી જીતો મેળવી અને હવે કોઈ શત્રુ બાકી નહોતો રહ્યો કે જેને જીતવાનું રહે.’ (બદાઉની) તેથી તેનું મન ધાર્મિક પ્રશ્નોમાં ખેંચાયું. ચુસ્ત મુસલમાન ન હોવાથી તે એમ માનતો કે સર્વે ધર્મોમાં એવી ઘણી ચીજો જાણવાની છે અને એવા ઘણા વિદ્વાનો છે કે જેમની પાસેથી શિખવાનું છે. તે પોતાના દરબારમાં દેશના શ્રેષ્ઠ વિદ્વાનોને આમંત્રિતો અને તેમની પાસે ધાર્મિક પ્રશ્નોની ચર્ચા કરાવતો (અનુદાર) બદાઉની લખે છે કે:—

“સમ્રાટ ઈસ્લામ ધર્મનો પરિત્યાગ કર્યો હતો તેમાં અનેક કારણો હતાં. મુખ્ય એ હતું કે જુદા જુદા દેશોમાં જુદા જુદા ધર્મવાળા ઘણી સંખ્યામાં વિદ્વાનો સમ્રાટના દરબારમાં છુટથી આવજા કરી શકતા, અને સમ્રાટ સાથે પ્રત્યક્ષ વાર્તાલાપ સહૃદયતાપૂર્વક કરી શકતા. રાત્રિનિ ધર્મ સંબંધી વિચાર કર્યો કરવા અને તેનું યથાર્થ મૂળ શોધી કાઢવું તે સિવાય તે બીજા કોઈ કાર્ય પ્રત્યે મુદ્દલ લક્ષજ આપતો નહોતો...સમ્રાટ દરેક પાસેથી ખાસ કરીને જે બીન-મુસ્લિમ હોય તેઓના મતો સંધરતો. જે જે વાત તેને પ્રીતિકર થતી તે તેનો સ્વીકાર કરતો, અને જે વાત તેના સ્વભાવથી વિરુદ્ધ અને પોતાની ઇચ્છાથી વિરોધી લાગતી તેને રદ કરતો. આ પ્રમાણે કેટલાક પ્રાથમિક મૂળ સિદ્ધાંતોના પાયા પર થએલી શ્રદ્ધા તેના હૃદયની આરસીપર અંકિત થતી અને સમ્રાટ પર જે સર્વ અસરો દૃઢપણે થઈ તેના પરિણામે તેના હૃદયમાં શિલાપર કરેલા રેખાદર્શનની જેમ ધીમે ધીમે એવી પ્રતીતિ થઈ કે સવળા ધાર્મિક સંપ્રદાયોમાં સુત-વિદ્વાન મનુષ્યો હોય છે જ અને સર્વ પ્રગ્નઓમાં જગરા વિચારકો અને આશ્ચર્યકારી શક્તિઓવાળા મનુષ્યો હોય છે જ.

“વિશેષમાં સમ્રાટ અન્ય સમ્પ્રદાયના વિદ્વાનો કરતાં સુમુનિઓ (શ્રમણો-જ્ઞેન મુનિઓ) અને બ્રાહ્મણો તેની સાથે એકાંતમાં ખેસી વિશેષવાર વાર્તાલાપ-મેળાપ કરી શકતા. તેઓ પોતાનાં ધર્મતત્ત્વ અને નીતિશાસ્ત્રોમાં અને શારીરિક તથા ધાર્મિક વિજ્ઞાનોમાં બીજા (ધર્મના) વિદ્વાનોથી ચડી જાય છે અને ભવિષ્યના જ્ઞાનમાં આત્મિક શક્તિમાં અને મનુષ્ય તરીકેની પૂર્ણતામાં ઘણી ઉંચી કક્ષાએ પહોંચેલા હોય છે. તેથી તેઓ પોતાના અભિપ્રાયને પ્રમાણિક ઠરાવવા તથા અન્ય ધર્મોના દોષો સિદ્ધ કરવા યુક્તિ અને પ્રમાણ ઉપર રચાયેલ સાબીતીઓ રજુ

કરતા અને પોતાના (ધર્મના) સિદ્ધાંતોને એવી રીતે તો દઢતાથી તેનામાં ઠસાવતા અને એટલી બધી જીલ્લિમતાથી ધ્યાનમાં લીધા વગર છુટકો નહિ એવી તદ્દન સ્વતઃસ્પષ્ટ જણાય એવી રીતે વાતોને દાખવતા કે કોઈપણ મનુષ્ય પોતાની શંકાઓ જાહેર કરી સમ્રાટના હુકમમાં સંદેહ ઉત્પન્ન કરી શકતો નહતો, પછી ભલે પર્વતના ચુરા ચર્ચ ધુળ થાય યા આકાશમાં ચીરાઓ પડી જાય,

“આથી સમ્રાટે ઇસ્લામ ધર્મના પુનરુદ્ભવ સંબંધીના ખ્યાલો, ક્યામતના દિવસ અને તેને લગતી વિગતો તેમજ અમારા પયંબગરની દંતકથા પર રચાએલા બધા હુકમોમાં શ્રદ્ધા કાઢી નાંખી...ખાસ કરીને આત્માઓના પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતે તેના ચિત્તમાં દઢ મૂળ નાંખ્યું, અને તેણે એ કહેવત સ્વીકારી કે ‘એવો કોઈ પણ ધર્મ નથી કે જેમાં પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતે ઉંડાં મૂળ ધાટ્યા ન હોય.’”
અલ-બદાઉનિ ૨, ૨૬૩-૨૬૪.

ઉપરના લખાણથી એ સ્પષ્ટ છે કે સમ્રાટ સત્યનો જખરો શોધક હતો, તેણે પોતાના અધિકારીઓ પાસેથી હીરવિજયસૂરિના તદ્દન સંતશીલ ચારિત્ર અને બીજા શ્રેષ્ઠ સદ્ગુણોની વાત સાંભળીને.....પોતાની પાસે બોલાવ્યા હતા.^{૧૮} (જૈ. સા. ઇ. પૃ. ૫૫૮)

(૬૪) ભાનુચંદ્રજી બાદશાહ કાશ્મીર ગયા ત્યારે ત્યાં ગયા. ત્યાંના રાજા જયનલે બંધાવેલા જયનલલંકા નામના ૪૦ કેશના સરોવર પર તેમણે બાદશાહને અરજી કરી કે શત્રુંજય તીર્થમાં જતા યાત્રાળુ પરનો લેવાતો કર માફ કરવો, એટલે તે પવિત્ર પર્વતને કરચો મુક્ત કરી હીરવિજય-સૂરીને અર્પણ કરી દીધાનું ફરમાન બાદશાહે પોતાની મહોરવાળું કરી સૂરિ પ્રત્યે મોકલી આપ્યું. (પૃ. ૫૫૦)

(૬૫) સં. ૧૬૩૫ માં ઇબાદતખાનામાં જૈનો આવી ચર્ચા કરતા અને ભાનુચંદ્ર ઉપાધ્યાય પ્રાયઃ અકબરના મરણ સુધી (સં. ૧૬૬૧) તેના દરબારમાં રહ્યા હતા. અગર સં. ૧૬૩૯ થી ૧૬૬૦ તો અવશ્ય અકબરનો જૈનો સાથેનો સહવાસ-પરિચય આ રીતે ઓછામાં ઓછો વીસ વર્ષ કરતાં વધુ ચાલ્યો. બધા ધર્મો પૈકી જૈન અને જરથોસ્તી ધર્મ એ બેની અસર અકબરના મન પર ઘણી થઈ હતી. (વિસ્મિથ.) સૂર્યનાં નામ ગણવાં, અમારિના દિવસોમાં પારસીના તહેવારો નવરોઝાદિ મૂકવા એ જરથોસ્તી ધર્મની અસર છે. સં. ૧૬૩૬ માં દીનેઇલાહી (ઇશ્વરનો ધર્મ) નામનો નવો ધર્મ પ્રચલિત કરી તેમાં વિવિધ ધર્મોનાં રહસ્યો સમજી લઈ તેની પસંદ પડતી વિધિઓ અને સિદ્ધાંતો પોતાના ધર્મમાં આમેજ કર્યે જતો હતો. ‘માત્ર ૫-૬ વર્ષમાંજ ઇસ્લામ ધર્મનું નામ નિશાન પણ ભુંસાઈ ગયું હતું અને સર્વત્ર એક પ્રકારનું વિચિત્ર દ્રશ્યજ નજરે પડતું હતું.’

(૧૮) જુઓ જૈન સાસનનો વીરાત્ ૨૪૩૭ નો દીવાળીનો ખાસ અંક

(બદાઉન ૨, ૨૬૨). અકબરે ઘણું અંશે કીધેલો અહિંસાનો સ્વીકાર તે સંબંધી તેનાં ફરમાનોએ હીરવિજયસૂરિ અને તેમના શિષ્યો આદિ શ્વેતામ્બર જૈનોના પ્રયાસને આભારી છે. દિગમ્બરી જૈન પંડિત એક પણ અકબરને મળેલ નથી તેથી અબુલફઝલે જે જૈન ધર્મ સંબંધી લખ્યું છે તે શ્વેતામ્બરોના પરિચયથી લખ્યું છે ને દિગમ્બર વિલક્ષણતા-ઓનું વર્ણન “અંધકારમાં રહીને-જ્ઞાન વગર લખેલ છે” એમ પોતે જણાવે છે (આઈને અકબરી જેરેટનો અનુવાદ વોલ્યુમ ૩ પૃ. ૨૧૦).

(૬૬) કેટલાક હિન્દુ રાજાઓ અકબરના બળને સાંભળી પોતાના રાજ્યને બચાવવા સ્વપુત્રીના સમુદાયને ઘણી વિનંતિ કરી આપે છે. કેટલાક શશિકાન્તાદિ જ્વાહિર મૂકીને તેના પગે પડે છે અને કેટલાક તેના અનુયાયી થાય છે પરંતુ આ સર્વે અકબરના સેવકો છે (એક મેદપાટનો પતિ સમસ્ત હિંદુના કળશરૂપ પ્રતાપસિંહ આણુનમ છે.)

(૬૭) મહારાણા પ્રતાપસિંહે ઉદયપુરના ઇતિહાસમાં અકબર બાદશાહને સિસોદિયા વંશની પુત્રી તેને કે તેના પુત્રાદિકને નહિ આપી આણુનમ રહી લડાઈ લડીને ગિરિવાસ સેવીને પોતાનો ઉન્નવલ પ્રતાપ બતાવતું ગૌરવશાળી સ્થાન અવિચળ રાખ્યું છે. તેનો પ્રધાનમંત્રી પ્રસિદ્ધ ભામાશાહ જૈન ઓસવાલ હતો. તેણે રાણાના સુખદુઃખમાં ભારે આત્મભોગ સાથે સાથ આપ્યો હતો, રાણાના સ્વર્ગવાસ પછી ગાદીપર આવેલ રાણા અમરસિંહના પહેલાં ત્રણ વર્ષ સુધી પ્રધાનપદે રહી સં. ૧૬૫૬માં ભામાશાહ સ્વર્ગસ્થ થયો, ત્યાર પછી તેના પુત્ર જીવાશાહને પ્રધાનપદ મળતાં તેણે પોતાના પિતાની લખેલી વહી અનુસાર જુદે જુદે સ્થળેથી બળનો કાઠી રાજ્યનું ખર્ચ ચલાવ્યાં કર્યું. જહાંગીર બાદશાહ સાથે સુલેહ થતાં કુંવર કર્ણસિંહ બાદશાહ પાસે અજમેર ગયો ત્યારે રાજભક્ત પ્રધાન જીવાશાહ તેની સાથે હતો. તેનો દેહાન્ત થતાં મહારાણા કર્ણસિંહે તેના પુત્ર અક્ષયરાજને મંત્રી તરીકે નીમ્યો. આ પ્રકારે ત્રણ પેઢી સુધી સ્વામીભક્ત ભામાશાહના કુટુંબમાં પ્રધાનપદ રહ્યું,^{૧૯} (એઝાજકૃત રા. ઇતિહાસ તીસરાખંડ પૃ. ૭૮૭)

(૧૯) આ કુટુંબના સર્વે પુરૂષ રાજ્ય શુભચિતક રહ્યા. ભામાશાહની હવેલી ચિતોડમાં તોપખાનાના મકાનની સામેની કવાયતના મેદાનના પશ્ચિમ કિનારાની મધ્યમાં હતી કે જેને મહારાણા સન્નનસિંહે કવાયતનું મેદાન તૈયાર કરાવતાં ટોડાવી નાંખી. ભામાશાહનું નામ મેવાડમાં એટલું બધું પ્રસિદ્ધ છે કે જેવું ગૂજરાતમાં વસ્તુપાલ તેજપાલનું છે. તેના વંશમાં હાલ કોઈ પ્રસિદ્ધ પુરૂષ નથી રહ્યો, તો પણ તેના મુખ્ય વંશધરની એ પ્રતિષ્ઠા ચાલી આવી હતી કે જ્યારે મહાજનોમાં સમસ્ત જાતિ સમુદાયનું ભોજન વગેરે થતું. ત્યારે પહેલાં પ્રથમ

(૬૮) એમ કહેવાય છે કે આ ભામાશાહનો ભાઈ તારાયંદ ગોડવાડની હાકમી મળતાં સાહડીમાં રહી લુંકા પક્ષમાં ગયો ને જોકે સાથે મૂર્તિપૂજા સાચવી રાખી, પરંતુ મૂર્તિપૂજામાં પુષ્પાદિથી થતી પૂજામાં અનુચિત હિંસા છે એમ જણાવી પોતાની સત્તાથી અનેકને લુંકાગચ્છમાં લાવી જે ન ભળ્યા તેવા મૂર્તિપૂજકો પર તેણે ઘણા જીલમ કર્યાં. તેના મરણબાદ સાહડીમાં વાવ છે ત્યાં તેની તથા તેની સ્ત્રી આદિની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૬૪૮ વૈશાખ વદ ૯ કરાવાઈ છે ને ત્યાં હજી સુધી લુંકાવાંળા તે મૂર્તિઓની કેશરચંદનાદિથી પૂજા કરે છે. (શ્રી જૈન શ્લોક મૂર્તિપુજક-ગોડવાડ ઔર સાહડી-લુંકા મતિયો કે મતલેદ કા દિગ્દર્શન નામની ચોપડી શ્રી રત્નપ્રભાકર જ્ઞાન પુષ્પમાલા પુષ્પ નં. ૯ મું જીઓ. ઓઝા-જીનો રા. ઇ. ખંડ ૩ પૃ ૭૪૩; સરસ્વતી પુ. ૧૮ પૃ. ૯૭.)

(૬૯) ઉદયપુરના મહારાણા જગતસિંહ (રાજ્ય સં. ૧૬૮૪ થી સં. ૧૭૦૯) પર વિજયદેવે અને તેમના શિષ્ય વિજયસિંહસૂરિએ ભારે પ્રભાવ પાડ્યો હતો. વિજયદેવના ઉપદેશથી તે રાણાશ્રીએ વરકાણા તીર્થમાં પૌષ દશ-મીના દિને આવતા યાત્રાળુઓ પાસેથી મુંડકું લેવામાં આવતું તે બંધ કર્યું. તેનો શિલાલેખ તે મંદિરમાં કરવામાં આવ્યો (હજી પણ તે પથ્થર મોજુદ છે) તેમ તામ્રપત્ર પણ કરી આપ્યું હતું. પછી રાણાએ પોતાના પ્રધાન ઝાલા કલ્યાણજી દ્વારા મોકલેલ આમંત્રણથી તેમણે ઉદય-પુરમાં ચોમાસું કર્યું અને ઉપદેશ કરતાં રાણાએ-(૧) પીંછોલા અને ઉદયસાગર એ બે તળાવોમાં માછલાં પકડવા જાણી નાંખવા દેવી નહિ. (૨) પોતાના રાજ્યાભિષેક દિન-ગુરૂવારે અમારિ પળાવવી-કોઈ જીવ મારે નહિ. (૩) પોતાના જન્મમાસ-ભાદ્રપદ માસમાં હિંસાનું નિવારણ કરવું-કોઈ જીવહિંસા કરે નહિ. (૪) મચિન્દ નામના દુર્ગમાં કુંભલવિહાર-કુંભારાણાએ કરાવેલ જૈન ચૈત્યનો ઉદ્ધાર કરવો-આ ચાર બાબતો સ્વીકારી હતી. (જે. સા. ઇ. પૃ. ૫૬૭)

(૭૦) અકબરના સમયમાં રજપૂતાના (મારવાડના વીકાનેરમાં) કર્મચંદ્ર મંત્રી કરીને ઓસવાલ વણિક જ્ઞાતિમાં શૂરવીર, બુદ્ધિશાલી, દાની પુરૂષ થયો, તે ચુસ્ત જૈન અને કુશલ રાજદારી નરપુંગવ હતો. તેની કોર્તિ આખા રાજપૂતાનામાં અને મુગલ સામ્રાજ્યમાં ઘણી જ પ્રસરેલી હતી. તેનું કુલ પ્રાચીનકાલથી ઘણું પ્રખ્યાત અને ગૌરવશાલી હતું. (જે. સા. પૃ. ૫૭૧).

તેને તિલક કરવામાં આવતું. પાછળથી આ પ્રથા થઈ હતી તે મહારાણા સ્વરૂપસિંહ સં. ૧૬૧૨ ના પરવાનાથી પુનઃચાલુ કરી. તે આજ્ઞાનું વળી પાલન નથયું ત્યારે હમણાં જ સ્વર્ગસ્થ થએલ મહારાણાએ સં. ૧૬૫૨ માં ફરી આજ્ઞા આપી ચાલુ કરી. (ઓઝાજી પૃ. ૭૮૭ની નોંધ.)

(૭૧) જય સોમકૃત સંસ્કૃત મંત્રી કર્મચંદ્ર પ્રબંધ અને જયસોમના શિષ્ય ગુણવિજયે ગુજરાતી પદ્યમાં રચેલ તેનો અનુવાદ કે જેમાંથી નીચેની હકીકત લીધી છે.) તેને વીકાનેરના રાયકલ્યાણે મંત્રી બનાવ્યો, તેણે શત્રુજય, ગિરનાર, ખંભાત, આબૂની જાત્રા કરી, રાજકુમાર રાયસિંહને લઈ સેના વડે જોધપુરનું રાજ લઈ રાજના ગોખમાં રાયકલ્યાણને બેસાડી તેના પૂર્વજ નો સંકલ્પ પૂરો કર્યો. તેથી તે રાજાએ ખુશ થઈ વર માગવાનું કહેતાં મંત્રીએ માગ્યું કે આખા આતુર્ભાસ દરમ્યાન કદોઈ, ઘાંચી, કુંભાર પોતાનો ધંધો ન કરે, વણીકોનો માલ નામનો રાજકર છોડી દેવો ને તેમનો માંડવીના દાણનો ચોથો ભાગ માફ કરવો તથા છાલીનો (ઉરબ્ર અજ આદિનો) કર કાઢી નાખવો. આ પ્રમાણે રાજાએ કરી આપ્યું અને વણુમાગ્યાં આરગામ વંશપરંપરા બક્ષીસ કર્યાં.

(૭૨) આ મંત્રીએ બાદશાહને આદેશ થતાં દિલ્હી પર હુલ્લો કરવા નાગોરથી જતા ઇબ્રાહીમ મીર્જાના લશ્કરને નસાડ્યું-તોડ્યું. વળી ગુજરાતમાં પહોંચેલા મહમદ હુસેન મીર્જાની સાથે લડાઈ કરી તેને જીત્યો. સોજત, સમીયાણા, જાલોર અને આબૂ દેશને પણ સર કર્યાં. મુગલ સેનાએ આક્રમેલ આબૂ તીર્થ પર અકબરના દરબાનથી ત્યાંના ચૈત્યોની પુનઃ સુવ્યવસ્થા કરી. શિવપુરી-સીરોહીથી આવેલ બંદિજનને અન્નવસ્ત્ર આપી પોતાને ઘેર લાવી સન્માન્યાં. આબૂ પરના પ્રાસાદને સુવર્ણદંડ ધ્વજ અને કલશથી મંડિત કર્યો સમિયાણા સર કરતાં પકડાયેલ બંદિવાનોને છોડાવ્યા. સં. ૧૬૩૫ માં પડેલા મહા દુષ્કાળમાં ૧૩ માસ શત્રુકાર જોલી રોગગ્રસ્ત દીન અને નિર્બલજનોનું રક્ષણ કર્યું. મુગલ^{૨૦} તુરસમખાને સીરોહી દેશ લૂંટ્યો ને ત્યાંથી હજાર જૈન પ્રતિમા તેમાંથી સોનું નીકળ્યે એમ જાણી શાહી દરબારમાં લઈ ગયો તેને સોનેયા આપી કર્મચંદ્રે વીકાનેરમાં આણી. (આ ૧૦૮૫ અતિ પ્રાચીન પ્રતિમાઓ વીકાનેરમાં ચિંતામણિજીના મંદિરના ભોંયરામાં રાખેલી છે તે આ ૧૬૮૭ના વર્ષના કાર્તિક સુદિ ૩ ને દિને ઉત્સવ પૂર્વક ખડાર કાઢી વઢી ૪ ને દિને પુનઃ ભોંયરામાં મૂકી દીધી છે.)

(૭૩) કર્મચંદ્ર વત્સરાજ (વછરાજ) નો વંશજ હોવાથી બચ્છાવત કહેવાતો. તેનું મહત્ત્વ વધારવા માટે અકબરે એવો પ્રસાદ કર્યો કે તેના-વત્સરાજના

૨૦. તુરસમખાનનું નામ અમુલકજલના અકબર નામની હકીકતમાં આવે છે. ૧૫ શ્રીયુત ઓઝા તે અકબરનામાના વૃત્તાંતની ધણી ધણી વાતો જોટી જાહેર કરે છે. ગમે તેમ હો આ પ્રબંધમાં જણાવ્યા પ્રમાણે તુરસમખાને સીરોહી લૂંટવાની વાત સત્ય છે. કારણ કે આ પ્રબંધ લગભગ સમકાલીન છે.

વંશજોની સ્ત્રીઓના જ પગે સોનાનાં આભૂષણો પહેરી શકાય. (ત્યારથી તેસે થાય છે). તુરસમખાને ગુર્જર વિષય (ગુજરાત)માંથી આણેલા વણિક બંદિવાનેને વગર દ્રવ્યે છોડાવ્યા. સ્વધર્મી બંધુઓને અનેક પ્રકારનું દાન દર્શ સંતુષ્ટ કર્યા. શત્રુજય અને મથુરાનાં જીર્ણ ચૈત્યોનો ઉદ્ધાર કર્યો અને કાબુલ સુધીના પ્રદેશમાં દરેક સ્થળે દહાણી કરી. ખરતર જયસોમ ઉપાધ્યાય પાસેથી ૧૧ અંગુલ શ્રવણ વીકાનેરમાં કર્યું અને લેખકો પાસે પવિત્ર આગમો લખાવવામાં ઘણું દ્રવ્ય ખર્ચ્યું. શત્રુજય અને ગિરિનાર પર નવાં જિનમંદિરો કરવા ધન મોકલ્યું. ચાર પર્વ (આઠમ, ચૌદશ, પૂર્ણિમા, અમાવાસ્યા) પોતે પાળી, રાજ્યાદેશથી કાઢે લોક-કુંભાર આદિ પાસે પળાવી; અને આખું ચાતુર્માસ તે લોકો પાસે પળાવ્યું. રાજ રાજ-સિંહ પાસે આખા મરૂમડલમાં વૃક્ષના છેદનનો નિષેધ કરાવ્યો, તથા સતલજ, કેક અને રાવી એ ત્રણ નદીઓમાં માછલાંની હિંસા બંધ કરાવી, સેના લઈ હડકામાં રહેતા બલોચી (બલુચી)ઓને હરાવી તેમના બંદિઓને છોડાવ્યા. જિનમંદિરમાં સ્નાત્ર પૂજાઓ કરાવી, ફલોધિમાં રહી ખરતર જિનદત્તસૂરિ અને જિનકુશલસૂરિના સ્તૂપ કરાવ્યા.

(૭૪) પછી પોતાના રાજનું કલુષચિત્ત જાણી પોતે મેડતામાં વાસ કર્યો. અકબર બાદશાહનું ફરમાન કર્મચંદ્રને મોકલવાનું રાજ સમ્પત્તિ પર આવતાં રાજ્યે મંત્રીને મોકલ્યું. આથી કર્મચંદ્ર અજમેર આવી જિનદત્તસૂરિના સ્તૂપની યાત્રા કરી ત્યાંથી લાહોર આવી અકબર બાદશાહને મળ્યો. શાહે રાજાની અવકૃપા વગેરે જાણી મંત્રીને પોતાની પાસે રાખ્યો; સારો હાથી પછી શિકારી ઘોડો બક્ષી તેને ગંભીરિકારી-ભંડારી બનાવ્યો.

(૭૫) એક દિવસે અકબર બાદશાહે જિનદર્શનમાં કોણ સારા ગુરૂ છે તે પૂછતાં કોઈએ ખરતર ગચ્છના આચાર્ય જિનચંદ્રસૂરિનું નામ આપ્યું; પછી તેમના શિષ્ય કર્મચંદ્ર છે એમ જાણી તેમને બોલાવી પોતાની પાસે સૂરિને લઈ આવવા તેને ફરમાન દીધું. આચાર્ય (ગજરાતમાં) ખંભાતમાં હતા, તે શાહી હુકમ જાણે અમદાવાદ-સીરોહી થઈ સુવર્ણગિરિ (બલોર) કેમે આવી ત્યાં ચોમાસું કર્યું. માગશર માસમાં વિહાર કરી મેડતા, નાગોર, વીકાનેર, બાપેઉ, રાજલદેસર, માલસર, રિણુપુર થઈને સરસ્વતિપત્તન (સરસા) માં આવી કાગણ સુદ ૧૨ (ઈદ) ને દિને લાહોરમાં આવ્યા. બાદશાહે ગોખમાં આવી સૂરિનું સન્માન કર્યું અને તેના આગ્રહથી આચાર્યે લાહોરમાં ચાતુર્માસ કર્યું. આ વખતે જયસોમ, રત્નનિધાન, ગુણવિનય અને સમયસુંદર સાથે હતા.

(૭૬) જિનચંદ્રસૂરિ અને અકબર બાદશાહ એ બે વચ્ચે વાર્તાલાપ થયો, તે સૂરિએ જણાવ્યું કે દ્વારકામાં બધાં જૈન જૈનેતર દહેરા-દિવસદિરોનો નવ-રંગબાને વિનાશ કર્યો છે તો જિનમંદિરોની રક્ષા થવી ઘટે બાદશાહે ત્યાં ઉત્તરમાં કહ્યું કે શત્રુજયાદિ સર્વ જૈન તીર્થો હું આ કર્મચંદ્ર મંત્રીને સ્વાધીન કરું છું. તે સંબંધીનું ફરમાન પોતાની મુદ્રાથી અક્તિ કરી આજમખાનને આપ્યું કે સર્વ તીર્થ કર્મચંદ્રને બક્ષેલ છે તો તેની રક્ષા કરો. આથી શત્રુજય પર મ્હેન્છે કરેલ ભંગનું નિવારણ થયું.

(૭૭) અકબરને કાશ્મીર જવાનું થયું તે પહેલાં તેણે મંત્રી પાસે જિનચંદ્રસૂરિને બોલાવી તેનો 'ધર્મલાલ' લીધો અને તે વખતે તે સૂરિના પુષ્પ-હેતુ માટે આપાદ સુદ ૯ થી સાત દિવસ સુધી આખા સામ્રાજ્યમાં 'અમારિ' પળે-જીવહિસા ન થાય એવું ફરમાન કાઢી તેને ૧૧ સુબામાં મોકલી આપ્યું. આ ૨૧ હુકમ સાંભળી શાહને રજવા તાબાના રાજાઓએ પોતપોતાના દેશમાં કોઇએ ૧૫, કોઇએ ૨૦, કોઇએ ૨૫, કોઇએ એક માસ તો કોઇએ બે માસ સુધીની 'અમારિ' પાળવાના હુકમ કર્યા. સૂરિ લાહોર રહે પણ તેમના શિષ્ય માનસિંહને કાશ્મીર મોકલવા શાહે કહે-વરાવ્યું. માનસિંહ કાશ્મીર ગયા અને તેમના કહેવાથી શાહે ત્યાંના સરોવરના જલચરને હિંસાથી મુક્ત કર્યા. શાહે કાશ્મીર સર કર્યું પછી તે લાહોર આવ્યો.

(૭૮) અકબરશાહે લાહોરમાં જિનચંદ્રસૂરિને 'યુગપ્રધાન' પદ ને તેમના શિષ્ય માનસિંહને આચાર્યપદ આપ્યું ને નામ જિનસિંહસૂરિ રાખ્યું (સં. ૧૬૪૨ કાગળ સુદ બીજ) ને વખતે જયસોમને તથા રત્નનિધાનને પાઠક પદ અને ગુણવિનય તથા સમયસુંદરને વાચક પદ આપવામાં આવ્યું. કર્મચંદ્ર મંત્રીની વિનંતીથી આ અવસરે બાદશાહે અમારિ ઘોષણા કરી, સ્તંભતીર્થ (ખંભાત) ના સમુદ્રમાં એક વર્ષ સુધી હિંસા ન થાય તેમ કર્યું અને લાહોરમાં એક દિવસ માટે સર્વ જીવની રક્ષા કરી. કર્મચંદ્રે મૂળસ્વામી રાજા રાજસિંહ પાસે જઈ તેને નમી અક્ષા લઈ આ મહોત્સવ અતિશય દાન પૂર્વક કર્યો. (આ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મંત્રી કર્મચંદ્ર પ્રબંધમાંથી લીધું છે તે મૂળ સંસ્કૃતમાં હોમશાખામાં પ્રમેદ-

૨૧. આ ફરમાનની નકલ માટે જુઓ સરસ્વતી માસિક જુન ૧૯૧૨, હીરવિજય-સૂરિ પર લેખ, કૃપારસકાશમાં શ્રી જિનવિજયની પ્રસ્તાવના, જૈનયુગ એક-આવૃણ ૧૯૮૬ નો અંક.

- માણિક્ય શિષ્ય જયસોમ ઉપાધ્યાયે સં. ૧૬૫૦ ના વિજયાદશમી દિને લાહોરમાં રચ્યો ને તે પર સંસ્કૃત વ્યાખ્યા તેના શિષ્ય ગુણવિનયે સં. ૧૬૫૫માં રચી અને તે વર્ષમાં તે ગુણવિનયે ગુજરાતી પદ્યમાં અનુવાદ રચ્યો).
- (૭૯) સં. ૧૬૬૯માં જહાંગીર ખાદશાહે એવો હુકમ કર્યો હતો કે સર્વ દર્શનના સાધુઓને દેશ બહાર કરવા; આથી જૈન મુનિમંડળમાં સર્વત્ર ભીતિ ઉત્પન્ન થઈ. જિનચંદ્રસૂરિએ પાટણથી આગ્રા આવી ખાદશાહને સમજાવ્યો ને આગળનો હુકમ રદ કરાવ્યો. (જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ પૃ. ૫૭૫).
- (૮૦) જિનસિંહસૂરિના પદ્ધર જિનરાજસૂરિએ લોદ્રવપત્તનમાં જેસલમેરવાસી થીરશાહે ઉદ્ધાર કરાવેલા વિહાર શૃંગાર ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથના ચૈત્યની પ્રતિષ્ઠા કરી. સં. ૧૬૭૫ માં અને તે વર્ષમાં અમદાવાદના પોરવાડ સોમજી પુત્ર રૂપજીએ શત્રુજય પર કરાવેલ ચતુર્દાર વિહારમાં ઋષભનાથની અને ૫૦૧ પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા આ સૂરિના હાથે કરાવી. ઉક્ત થીરશાહે સં. ૧૬૮૨માં શત્રુજયનો સંઘ કાઢી ત્યાં ગણધરોની પાદુકા કરાવી. અને સં. ૧૬૯૩ માં લોદ્રવામાં અનેક દેહગૃહો ખંધાવ્યા. આ થીરશાહનો પુસ્તક ભંડાર જેસલમેરમાં છે. (જૈન સાં નો ઇતિહાસ પૃ. ૫૭૫)
- (૮૧) ગામ બનેડા, સ્ટેશન મંડલથી ઉત્તર દિશામાં બીલવાડાની પાસે જૈનનું મોટું રીખવદેવ ભગવાનનું મંદિર છે. તેમાં ત્રણ પ્રતિમાઓ છે. તે ત્રણ પ્રતિમાની નિચે એક મોટો ભંડાર છે. તે મંદિરનો સભામંડપ એવડો વિશાળ છે કે તેમાં એક હજાર માણસ ખુશીથી બેસી શકે. આ મંદિર ભેવા લાયક ને ઐતિહાસિક છે.
- (૮૨) ગામ ગોગુંદા (મોટા ગામ) ઉદેપુરથી નવ માઇલ પશ્ચિમ દિશાએ છે. ત્યાં જંગલમાં એક મોટું જૈન મંદિર છે, તે મંદિરમાં પ્રતિમાના મસ્તક ઉપર બે ખીલા ઠોકેલા છે, તે ખીલાઓ થોડા વર્ષ પહેલાં ગામના લોકો કાઢવા ગયા હતા, અને તે કાઢી નાંખવા જતી વખતે કાળો નાગ, ઘોળો નાગ એમ બન્ને નીકળ્યા હતા. તેથી ખીલા કાઢનાર માણસો બેલાન થઈ ગયા. આવી ચમત્કારી ઘટના ઉદયપુર રાજ્યના રેવન્યુ કમિશનર સાહેબ શ્રીયુત મોતીલાલ વોરાએ કહી હતી.
- (૮૩) નંદરાય ગામના મંદિરમાં શ્રી નેમિનાથ ભગવાનની મૂર્તિ છે. (સં. ૧૧૭ ની જણાય છે) આથી માણસ પડે છે કે જૈન ધર્મ પુરાણા કાળથી આહ્યો આવે છે.

‘જૈનોની પ્રાચીન ઐતિહાસિક નોંધ’ જેટલી બની તેટલી સારા સારા પ્રાચીન સાહિત્યો દ્વારા મારી શક્તિ અનુસાર મેળવી જનતા સમક્ષ રજુ કરી છે, આજે જૈન સમાજની સ્થિતિ છિન્નભિન્ન દશામાં છે, એક જમાનામાં જૈનો ચાલીસ લાખની સંખ્યામાં હતા, આજે ત્રણ શ્રીરકાઓમાંની સંખ્યા ફક્ત સાડા અગીઆર લાખના આશરે છે, તેમાં મંદિરમાર્ગી^૧ ફક્ત સાડા ચાર લાખની સંખ્યા છે, જૈન મંદિરો આખા હિન્દુસ્થાનમાં લગભગ છત્રીસ હજાર છે, એકલા મેવાડમાં જ પાંત્રીસો મંદિરો છે. આ વસ્તુ શું બતાવે છે ? આખી દુનિયાની દોલત એક વખતના જમાનામાં જૈનોના ચર્ચોમાં હતી. રાજસત્તા પણ જૈનોના હાથમાં હતી, આજે એ જૈનો કંઈ સ્થિતિમાં છે, તે આજના સંચાલકો અને મોટરોઓ જરૂર ખ્યાલ કરશે.

‘મને આશા છે કે જનતા આ ઐતિહાસિક નોંધ ઉપર પુરેપુરું ધ્યાન આપશે, અને ભૂતકાળના જૈનોની શું જાહોજલાલી અને જૈનાચાર્યોનો અન્ય કોમ ઉપર કેવો પ્રભાવ હતો તેનો વિચાર કરી વર્તમાન કાળમાં સુધારો કરી જૈન તરીકેની ફરજ બજાવવા કટિબદ્ધ થશે, અને જનતાને સુખી કરવા અને ધાર્મિક શ્રદ્ધા મજબુત કરવા પ્રયત્ન કરશે.’

લી. ભોગીલાલ કવિ.

॥ સમાપ્ત ॥

શેઠ કર્મશાહનો ટુંક સાર

ભાગ્યશાળી પુરૂષોનું નામ હરહંમેશ જગતની ભૂમી ઉપર આવ્યા જ કરે છે. એવો એક મહા પુરૂષ મેવાડની ભૂમિમાં ઉત્પન્ન થયો અને જેણે પોતાના બાહુબળથી અને શ્રદ્ધાથી રાજાઓના અને બાદશાહોના મન જીત્યા. એ મહાપુરૂષનું નામ કર્મશાહ હતું. અને જેણે પવિત્ર શત્રુજય તીર્થનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો તેનું ટુંકું જીવન અત્રે લખવામાં આવ્યું છે.

- ૧ સં. ૧૫૮૭માં શેઠ કર્મશાહે વૈશાખ (જુનરાત્રી ચૈત્ર) વદ ૬ ને દિને શત્રુજયનો સોળમે ઉદ્ધાર કર્યો. તેનો ટુંકમાં ઇતિહાસ એ છે કે ચિત્તોડમાં એસવંશ (એસવાલ જ્ઞાતિ) ની વૃદ્ધ શાખામાં (વીસા) સારણદેવ નામનો પુરૂષ થયો, તે જૈન આમ રાજાનો વંશજ હતો. તેના રામદેવ-લક્ષ્મણસિંહ-ભુવનપાલ-ભોજરાજ-કચ્છરસિંહ-ખેતાનરસિંહ-તોલા અનુક્રમે થયા. તોલાશાહ મેવાડના મહારાણા સાંગાનો પરમ મિત્ર હતો. તેને લીલૂ નામની પત્નિથી થયેલ પાંચ પુત્રોમાં સૌથી નાનો કર્મશા શ્રેષ્ઠ અને ખ્યાતિમાન હતો.
- ૨ તપાગચ્છના રત્નાકર પક્ષની ભગુકચ્છીય શાખાના વિજયરત્નસૂરિ શિષ્ય ધર્મરત્નસૂરિ સાથે સં. ધનરાજનો સંઘ આખ્ર વગેરે તીર્થની યાત્રા કરતો મેઢપાટ (મેવાડ) માં આવ્યો. ચિત્રકૂટમાં રાજ્ય કરતા સાંગા મહારાણા (રાજ્ય સં. ૧૫૬૫થી ૧૫૮૫) નામના મહાપ્રતાપી રાજાએ માન પૂર્વક સામા જઈ માન આપ્યું. તોલાશાહે સૂરિ પાસે જઈ શત્રુજય પર સમરાશાહે સં. ૧૩૭૧માં સ્થાપિત કરેલ ખિંબનું મસ્તક મ્લેચ્છો (મુસલમાનો) એ પુનઃ કોઈ સમયે ખંડિત કરી દીધું હતું તેનો ઉદ્ધાર કરવાનો મનોરથ સિદ્ધ થશે કે નહિ, એ પૂછતાં સૂરિએ જણાવ્યું કે ‘તારો પુત્ર કર્મશાહ તે ઉદ્ધાર કરશે.’ સૂરિ સંઘ સાથે ચાલ્યા ગયા પણ પોતાના શિષ્ય વિનયમંડનને ત્યાં રાખી ગયા. પછી તોલાશાહ સ્વર્ગસ્થ થયા.
- ૩ પછી જુનરાત્રનો શાહબદો બહાદુરખાન ચિત્તોડમાં જતાં ત્યાંના રાણાએ તેનું સન્માન કર્યું. કર્મશાહ કાપડનો વેપાર કરતો હતો તેની પાસેથી શાહબદોએ પુષ્કળ કાપડ ખરીદ્યું, અને ખર્ચે વચ્ચે મૈત્રી થઈ, શાહબદોને દેશમાં જવા માટે ખર્ચી ખૂટી એટલે કર્મશાહે એક લાખ રૂપિયા બિનસરતે આપ્યા. પછી આ શાહબદો સં. ૧૫૮૩માં બહાદુરશાહ એ નામધારી અમદાવાદની ગાદી પર બેઠો.

૪ પછી કર્માશાહ બાદશાહને મળવા આવતાં તેને બહુમાન મળ્યું. ત્યાં રહેલા સોમધીરગણિનો ઉપદેશ સાંભળવા લાગ્યા. અગાઉનાં આપેલાં નાણાં બાદશાહે પાછાં આપ્યાં ને ‘બીજું કંઈ શું કરે ? કંઈ પણ સ્વીકારો’ એમ કહેતાં કર્માશાહે કહ્યું કે શત્રુજય પર મારી કુલદેવીની સ્થાપના કરવા આહું છું. તો આપે અગાઉ આપેલ વચન યાદ કરી તેમ કરવા આજ્ઞા આપો. બાદશાહે તે સ્વીકારી કોઈ પણ પ્રતિબંધ ન કરે તેવું ફરમાન કરી આપ્યું. આ લઈ કર્માશાહે શત્રુજય તરફ પ્રયાણ કર્યું. માર્ગમાં આવતાં દરેક જૈન ચૈત્યમાં સ્નાત્ર મહોત્સવ અને ધ્વજારોપણ કરતા, દરેક ઉપાશ્રયમાં સાધુનાં દર્શન કરી વસ્ત્ર-પાત્રાદિનું દાન કરતા, દરિદ્ર લોકને યથાયોગ્ય દ્રવ્યસહાય આપતા અને ચીડીમાર-મચ્છીમાર આદિ હિંસકને તે પાપકર્મથી મુક્ત કરતા કર્માશાહ સ્તંભનતીર્થ (ખંભાત) પહોંચ્યા, ત્યાં વિનયમંડન પાઠકને વંદન કર્યું. પાંચ છ દિનમાં શત્રુજયગિરિ દેખાયો ને પછી છેટથી વંદન સ્તુતિ કરી તલેટીમાં સંઘ પહોંચ્યો. આ વખતે સૌરાષ્ટ્રનો સુખો મયાદખાન (મુઝાહિદખાન) હતો તે આથી મનમાં બળતો હતો છતાં બહાદુરશાહનું કર્માન એટલે કંઈ વિરૂદ્ધ કરી ન શક્યો. ગુર્જરવંશના રવિરાજ અને મૃસિંહે (કે જે બંને તે સુખાના મંત્રી હતા.) કર્માશાહને ઘણી સહાય આપી. પછી ખંભાતથી વિનયમંડન પાઠક પણ સાધુ સાધ્વીનો પરિવાર લઈ આવી પહોંચ્યા. મહામાત્ય વસ્તુપાલે લાવી રાખેલી મમ્માણી ખાણના પાણીખંડો ભૂમિગૃહમાંથી કઢાવી તેની પ્રતિમા વસ્તુશાસ્ત્રમાં વિદ્વાન્ વાચક વિવેકમંડન અને પંડિત વિવેકધીરની દેખરેખ નીચે બનાવરાવી. પછી સર્વ સંઘોને આમંત્રણ મોકલી બોલાવી સં. ૧૫૮૭ના વૈશાખ વદિ (ગુજરાતની ગણનાએ ચૈત્ર વદિ) ૬ રવિવારને દિને ધર્મરત્નસૂરિ શિષ્ય-પટ્ટધર વિધાનમંડનસૂરિ પાસે પ્રતિષ્ઠા કરાવી. આ રીતે શત્રુજયની ખંડિત પ્રતિમાનો ઉદ્ધાર કર્માશાહે કર્યો અને તેની પ્રશસ્તિ ઉક્ત સૂરિના શિષ્ય વિવેકધીરે બનાવી; અને તે ઉપરાંત તેમણે તે સંબંધી શત્રુજય તીર્થોદ્ધાર પ્રબંધ સંસ્કૃતમાં રચ્યો. ૨ (જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ પૃ. ૫૦૩).

૨૨. આ કર્માશાહ અને તેમના ઉદ્ધાર સંબંધી વિશેષ માહિતી માટે જુઓ શ્રી જિનવિજય સંપાદિત તે પ્રબંધ તથા શિલાલેખ.

શ્રી કર્મશાહની વંશાવલી

શ્રી જૈનાચાર્ય બાપભદ્રસૂરિજીના ઉપદેશથી આમરાબ જૈનધર્મી બન્યા, જોમના વંશમાં સારણદેવજી થયા.

સારણુવદેજી
રામદેવજી
લક્ષ્મીસિંહજી
ભુવનપાલજી
લોખશાહજી
ઠાકૂરસિંહજી
જેતા નરસિંહ
તોલાશાહજી

(સ્ત્રી-તારાદે-લીલ)

રત્નાશાહજી	પોમાશાહજી	ગણેશશાહજી	દશરથજી	લોખશાહજી	કર્મશાહજી	સહવી (પૂત્રી)
(સ્ત્રી-રખમલદે)	સ્ત્રી-પદમદે	સ્ત્રી-ગડરાદે	સ્ત્રી-દેવલદે	સ્ત્રી-માલવદે	સ્ત્રી-કામલદે	
શ્રીરંગજી	” પાટમદે	” ગારવદે	” હરમદે	” હર્ષમદે	” કપૂરદે	
	માણેકજી	દેવાજી	કોલ્હાજી	મેડનજી		
		હીરાજી				

ભીષ્મ સોમાબાઈ સોનાબાઈ મનાબાઈ પનાબાઈ

રાયચંદ્ર

ધનરાજ

રામલાલ

ચંદનમલ

અમ્બાલાલ

ભરલાલ ઉદયલાલ મનોહરલાલ જીવતસિંહ નવલસિંહ

- હાલમાં તેઓ (કર્મશાહના વંશજો) (આ નિશાનીવાળાઓ) ઉદયપુરમાં હયાત છે. જેઓનું નામ શ્રીચુત અમ્બાલાલ દોસો છે, અને સરકારી હોદ્દા ઉપર છે.

આરોઠ લોકોના જુના કાવ્યો પરથી નીચેની વંશાવલી લીધેલી છે
એટલે સાધારણ સંદેહ છે છતાં શુદ્ધિ કરીને મેવાડના મહારાણાઓની
સંવત ૧૯૧ ની સાલથી રાજ્યાભિષેકની નામ વાર યાદી કરી છે.

નંબર	નામ મહારાણા	રાજ્યાભિષેકની સાલ વિક્રમી.	રાજ્ય અધિકારનો સમય		
			વર્ષ	મહિના	દિન
૧	રાવલબાપા	૧૯૧	૧૦૧	૧	૩
૨	રાવલ ખુમાણ	૨૯૨	૬૦	૧	૫
૩	રાવલ ગોવિંદ	૩૫૨	૨૯	૩	૯
૪	રાવલ મહેન્દ્ર	૩૮૧	૭૦	૦	૯
૫	રાવલ અલ્લુ	૪૫૧	૭૦	૨	૧૧
૬	રાવલ સીંહા	૫૨૧	૪૧	૯	૧
૭	રાવલ શક્તિકુમાર	૫૬૨	૨૫	૧	૩
૮	રાવલ શાલિવાહન	૫૮૭	૩૧	૧	૫
૯	રાવલ નરવાહન	૬૧૮	૨૮	૩	૨
૧૦	રાવલ અમ્બાપસાવ	૬૪૬	૪૫	૦	૪
૧૧	રાવલ કીર્તિવર્મા	૬૯૧	૪૧	૧	૧
૧૨	રાવલ નરવર્મા	૭૩૨	૨૧	૩	૭
૧૩	રાવલ નરવૈ	૭૫૩	૨૬	૩	૮
૧૪	રાવલ ઉત્તમ	૭૭૯	૧૭	૨	૫
૧૫	રાવલ ભૈરવ	૭૯૬	૧૧	૩	૩
૧૬	રાવલ કર્ણાદિત્ય	૮૦૭	૩૨	૩	૭

નંબર	નામ મહારાણા	રાજ્યાભિષેકની સાલ વિક્રમી.	રાજ્ય અધિકારનો સમય		
			વર્ષ	મહિના	દિન
૧૭	રાવલ ભાવસિંહ	૮૩૯	૪૧	૫	૧
૧૮	રાવલ ગાત્રસિંહ	૮૮૦	૪૬	૧	૯
૧૯	રાવલ હંસરાજ	૯૨૬	૩૫	૩	૧૮
૨૦	રાવલ યોગરાજ	૯૬૧	૩૫	૩	૨
૨૧	રાવલ ઈરડ	૯૯૬	૪૦	૫	૯
૨૨	રાવલ વૈરસિંહ	૧૦૩૬	૩૦	૯	૧૪
૨૩	રાવલ તેજસિંહ	૧૦૬૬	૪૦	૫	૧૩
૨૪	રાવલ સમરસિંહ	૧૧૦૬	૫૨	૧૧	૫
૨૫	રાવલ રત્નસિંહ	૧૧૫૮	૧	૩	૫
૨૬	રાવલ કર્ણસિંહ	૧૧૫૯	૪૨	૧	૨૫
૨૭	રાણા રાહપ	૧૨૦૧	૬૧	૩	૫
૨૮	રાણા નરપતિ	૧૨૬૨	૩૩	૫	૧૫
૨૯	રાણા દીનકરણ	૧૨૯૫	૬	૬	૩
૩૦	રાણા જશકરણ	૧૩૦૧	૫	૨	૧
૩૧	રાણા નાગપાળ	૧૩૦૬	૫	૬	૯
૩૨	રાણા પુર્ણપાળ	૧૩૧૧	૪	૨	૨૮
૩૩	રાણા પૃથ્વીપાળ	૧૩૧૫	૪	૩	૯
૩૪	રાણા ભૂણસિંહ.	૧૩૧૯	૩	૫	૯
૩૫	રાણા ભીમસિંહ	૧૩૨૨	૪	૫	૯

નંબર	નામ મહારાણા	રાજ્યાભિષેકની સાલ	રાજ્ય અધિકારનો સમય		
			વર્ષ	મહિના	દિન
૩૬	રાણા જયસિંહ	૧૩૨૬	૫	૩	૫
૩૭	રાણા ગઢલક્ષ્મણસિંહ	૧૩૩૧	૧૫	૩	૪
૩૮	રાણા અરિસિંહ	૧૩૪૬	૦	૧	૦
૩૯	રાણા અજયસિંહ	૧૩૪૬	૧૧	૪	૩
૪૦	રાણા હમારસિંહ	૧૩૫૭	૬૪	૭	૪
૪૧	રાણા ક્ષેત્રસિંહ	૧૪૨૧	૧૮	૪	૧૦
૪૨	રાણા લક્ષ્મિસિંહ(લાખા)	૧૪૩૬	૧૫	૪	૧
૪૩	રાણા મોકલ	૧૪૫૪	૨૧	૧	૩
૪૪	રાણા કુંભા	૧૪૭૫	૫૦	૩	૪
૪૫	રાણા બિદા	૧૫૨૫	૫	૫	૫
૪૬	રાણા રાયમલ્લ	૧૫૩૦	૩૫	૧	૨
૪૭	રાણા સંઘ્રામસિંહ (સાંગા)	૧૫૬૫	૨૧	૫	૬
૪૮	રાણા રત્નસિંહ	૧૫૮૬	૪	૪	૫
૪૯	રાણા વિક્રમાદિત્ય	૧૫૯૦	૨	૭	૩
૫૦	રાણા ઉદયસિંહ	૧૫૯૨	૩૬	૨	૧
૫૧	રાણા પ્રતાપસિંહ.	૧૬૨૮	૨૪	૧૦	૨૬
૫૨	રાણા અમરસિંહ	૧૬૫૨	૨૪	૦	૦
૫૩	રાણા કરણસિંહ	૧૬૭૬	૮	૦	૧૦
૫૪	રાણા જગત્સિંહ	૧૬૮૪	૨૫	૧	૧૬

નંબર	નામ મહારાણા.	રાજ્યાભિષેકની સાલ વિક્રમી.	રાજ્યાધિકારનો સમય	
			વર્ષ	મહિના દિન
૫૫	રાણા રાજસિંહ	૧૭૦૬	૨૮	૨ ૬
૫૬	રાણા જયસિંહ	૧૭૩૭	૧૮	૬ ૨૮
૫૭	રાણા અમરસિંહ	૧૭૫૫	૧૨	૩ ૫
૫૮	રાણા સંઘ્રામસિંહ	૧૭૬૭	૨૩	૮ ૬
૫૯	રાણા જગત્સિંહ	૧૭૯૦	૧૭	૧૦ ૧૧
૬૦	રાણા પ્રતાપસિંહ	૧૮૦૭	૨	૭ ૧૦
૬૧	રાણા રાજસિંહ	૧૮૧૦	૭	૨ ૧૨
૬૨	રાણા અરિસિંહ	૧૮૧૭	૧૨	૧૧ ૧૮
૬૩	રાણા હમીરસિંહ	૧૮૨૬	૫	૮ ૬
૬૪	રાણા ભીમસિંહ	૧૮૩૪	૫૦	૩ ૭
૬૫	રાણા જવાનસિંહ	૧૮૮૪	૧૦	૪ ૨૦
૬૬	રાણા સદ્દારસિંહ	૧૮૯૫	૩	૬ ૨૩
૬૭	રાણા સ્વરૂપસિંહ	૧૮૯૮	૧૬	૪ ૬
૬૮	રાણા શમ્ભુસિંહ	૧૯૧૮	૧૨	૧૦ ૧૨
૬૯	રાણા સન્નનસિંહ	૧૯૩૧	૧૦	૩ ૬
૭૦	રાણા કૃતેસિંહ	૧૯૪૧		
૭૧	હોપાળસિંહ	હાલમાં રાજ્ય કરે છે		

તા. ૩. ઉપરની નામવાર મહારાણાઓની યાદી ઇતીહાસના સ્વરૂપમાં ઘણી જ ઉપયોગી હોવાથી ઘણીજ મહેનતે સંશોધન કરી મેળવી છે. ન્યારે ઇતીહાસની શરૂઆત જે રાણાશ્રીના નામથી થશે. ત્યારે આ વંશાવલી ની યાદગીરી જગતને ઘણી નાણુવા જેવી લાગશે,

મેવાડના મહારાણાઓની જન્મ તથા મૃત્યુની નામવાર
ચાદી બારોટ લોકોના જુના કાળ્યો પરથી લીધી છે.

નંબર	મહારાણાઓના નામ	જન્મ સંવત	રાજ્યાભિ- ષેકની સં- વત્સવક્રમી.	મૃત્યુકા સંવત	કૈફિયત
૧	ગુહિલ	૦	૦	૦	
૨	લોજ	૦	૦	૦	
૩	મહેન્દ્ર	૦	૦	૦	
૪	નાગ	૦	૦	૦	
૫	શીલ	૦	૦	૦	
૬	અપરાજિત	૦	૦	૦	કુંડાં ગામની પ્રશસ્તિથી માલમ પડે છે કે આ રાજા વિક્રમી ૭૧૮ માં રાજ્ય કરતો હતો.
૭	મહેન્દ્ર (બાપા)	૦	૦	૦	
૮	કાલલોજ	૦	૦	૦	
૯	ખુમ્માણ	૦	૦	૦	
૧૦	ભર્તૃભટ્ટ	૦	૦	૦	
૧૧	સિંહ	૦	૦	૦	
૧૨	અલ્લટ	૦	૦	૦	રાજધાની ઉદયપુર ના દિલ્લી દરવાજા બહાર શારણેશ્વર મહાદેવના મન્દિરની પ્રશસ્તિથી વિક્રમી ૧૦૧૦ માં આ રાજા રાજ્ય કરતો માલુમ પડે છે
૧૩	નરવાહન	૦	૦	૦	આ નામ આખું અથવા રાણપુરની પ્રશસ્તિમાં નથી. પણ એતપુરની પ્રશસ્તિથી લખેલ છે.
૧૪	શાલિવાહન	૦	૦	૦	એતપુરની પ્રશસ્તિથી વિક્રમી ૧૦૩૪ માં આ રાજા રાજ્ય કરતો માલુમ પડે છે.
૧૫	શકિતકુમાર	૦	૦	૦	

નંબર	મહારાણાઓના નામ	જન્મ સંવત	રાજ્યાભિષેકની સંવત	મૃત્યુકા સંવત	કેશિત
૧૬	શુચિવર્મા	૦	૦	૦	રશીયાની છત્રીની પ્રશસ્તિમાં શકિતકુમારના પુત્ર આમ્રપસાવ લખેલ છે. પરંતુ ઉદયપુરથી એક માઇલદક્ષીણેપર સુરજ-પોળની બહાર હરિસિદ્ધિના મંદિરની સીડીઓ પરની પ્રશસ્તિમાં શકિતકુમાર પછી શુચિવર્મા લખેલ છે. એટલે તે નામ અહીં લખ્યું નથી.
૧૭	નર વર્મા	૦	૦	૦	
૧૮	કીર્તિવર્મા	૦	૦	૦	
૧૯	વૈરટ	૦	૦	૦	રાણપુરની પ્રશસ્તિમાં કીર્તિવર્માની પછી યોગરાજ લખેલ છે. પરંતુ આખુની પ્રશસ્તિમાં નથી. તેથી અહીં લખેલ નથી.
૨૦	વૈરીસિંહ	૦	૦	૦	રાણપુરની પ્રશસ્તિમાં વૈરટની પછી વંશપાલ લખેલ છે. પણ આખુની પ્રશસ્તિમાં નહિ હોવાથી અહીં લખેલ નથી.
૨૧	વિજયસિંહ	૦	૦	૦	રાણપુરની પ્રશસ્તિમાં વૈરીસિંહની પછી વીરસિંહ લખેલ છે અને રસિયાની છત્રીમાં વિજયસિંહ લખેલ છે.
૨૨	અરિસંહ	૦	૦	૦	
૨૩	ઔડસિંહ	૦	૦	૦	
૨૪	વિક્રમસિંહ	૦	૦	૦	
૨૫	ક્ષેમસિંહ	૦	૦	૦	
૨૬	સામન્તસિંહ	૦	૦	૦	

નંબર	મહારાણાઓના નામ	જન્મ સંવત	રાજ્યાભિ- ષેકની સં- વત	મૃત્યુકા સંવત	કેદ્રિયત
૨૭	કુમારસિંહ	૦	૦	૦	
૨૮	મથનસિંહ	૦	૦	૦	
૨૯	પદ્મસિંહ	૦	૦	૦	
૩૦	જૈતસિંહ	૦	૦	૦	એકલી'ગેશ્વરમાં એક સમાધિના લેખથી વિક્રમી ૧૨૭૦ માં આનું રાજ્ય હતું એવું માલમ પડે છે. (સાબીત થાય છે.)
૩૧	તેજસિંહ	૦	૦	૦	ચિત્તોડમાં ગંભીરી નદીના પુલ ઉપર જે પ્રશસ્તિ છે. તેનાથી માલમ પડે છે કે વિક્રમી ૧૩૨૪ માં તેજસીંહ રાજ્ય કરતા હતા.
૩૨	સમરસિંહ	૦	૦	૦	વિક્રમી ૧૩૩૦ થી ૧૩૪૪ સુધી આનું રાજ્ય હતું એવું કંઈક પ્રશસ્તિથી સાબીત થયું છે.
૩૩	રત્નસિંહ	૦	૦	૦	વિક્રમી ૧૩૫૯ માં અલાઉદ્દીન ખલજીની સાથે આને લડાઈ થઈ. આ નામ રાણપુરની પ્રશસ્તિમાં નથી.
૩૪	કર્ણુસિંહ	૦	૦	૦	આ નામ રાણપુરની પ્રશસ્તિમાં નથી.
૩૫	રાહમ્મ	૦	૦	૦	
૩૬	નરપતિ	૦	૦	૦	
૩૭	દિનકરણ	૦	૦	૦	
૩૮	જશકરણ	૦	૦	૦	

નંબર	મહારાણાઓના નામ	જન્મ સંવત	રાજ્યાભિષેકની સંવત	મૃત્યુકા સંવત	કેદિયત
૩૯	નાગપાળ	૦	૦	૦	
૪૦	પૂર્ણપાળ	૦	૦	૦	
૪૧	પૃથ્વીપાળ	૦	૦	૦	
૪૨	ભુવનસિંહ	૦	૦	૦	આ નામ સમરસિંહની પછી રાણપુરની પ્રશસ્તિમાં લખેલ છે.
૪૩	ભીમસિંહ	૦	૦	૦	આ નામ રાણપુરની પ્રશસ્તિમાં નથી.
૪૪	જયસિંહ	૦	૦	૦	આ નામથી માંડીને કુંભકર્ણુ સુધી બધી પેઢીઓ રાણપુરની પ્રશસ્તિમાં ક્રમવાર લખી છે.
૪૫	લક્ષ્મણસિંહ	૦	૦	૦	
૪૬	અજયસિંહ	૦	૦	૦	
૪૭	અરિસિંહ	૦	૦	૦	
૪૮	હમીરસિંહ	૦	૦	૧૪૨૧	
૪૯	ક્ષેત્રસિંહ	૦	૧૪૨૧	૧૪૩૯	
૫૦	લક્ષ્મિસિંહ	૦	૧૪૩૯	૧૪૫૪	
૫૧	મોકલ	૦	૧૪૫૪	૧૪૯૦	
૫૨	કુંભકર્ણુ	૦	૧૪૯૦	૧૫૨૫	અમરકાવ્ય નામના ગ્રંથમાં પણ મહારાણા કુંભલાની રાજ્યાભિષેકની સાલ ૧૪૯૦ લખી છે.
૫૩	ઉદયકર્ણુ	૦	૧૫૨૫	૦	આને પોતાના બાપને મારી નાખ્યો, અને પાંચ વર્ષ પછી એને પોતાના ભાઈ રાયમલએ ગાદીથી પદબ્રજ કરી કાઢી મુક્યો.

નંબર	મહારાણાઓના નામ	જન્મ સંવત	રાજ્યાભિષેકની સંવત	મૃત્યુકા સંવત	કૈફિયત
૫૪	રાયમલ	૦	૧૫૩૦	૧૫૬૫	
૫૫	સંગ્રામસિંહ	૧૫૩૮	૧૫૬૫	૧૫૮૪	
૫૬	રત્નસિંહ	૦	૧૫૮૪	૧૫૮૮	
૫૭	વિક્રમાદિત્ય	૧૫૭૪	૧૫૮૮	૧૫૬૨	
૫૮	ઉદયસિંહ	૧૫૭૬	૧૫૬૪	૧૬૨૮	વિક્રમાદિત્યના મૃત્યુ પછી વનવીરના કુતૂર ખડા હોવાના કારણથી આ મહારાણા બે વર્ષ પછી ગાદી ઉપર આવ્યા.
૫૯	પ્રતાપસિંહ	૧૫૬૬	૧૬૨૮	૧૬૫૩	
૬૦	અમરસિંહ	૧૬૧૬	૧૬૫૩	૧૬૭૬	
૬૧	કર્ણસિંહ	૧૬૪૦	૧૬૭૬	૧૬૮૪	
૬૨	જગત્સીંહ	૧૬૬૪	૧૬૮૪	૧૭૦૬	
૬૩	રાજસીંહ	૧૬૮૬	૧૭૦૬	૧૭૩૭	
૬૪	જયસિંહ	૧૭૧૦	૧૭૩૭	૧૭૫૫	
૬૫	અમરસિંહ	૧૭૨૬	૧૭૫૫	૧૭૬૭	
૬૬	સંગ્રામસીંહ	૧૭૪૭	૧૭૬૭	૧૭૬૦	
૬૭	જગત્સિંહ	૧૭૬૬	૧૭૬૦	૧૮૦૮	
૬૮	પ્રતાપસિંહ	૧૭૮૧	૧૮૦૮	૧૮૧૦	
૬૯	રાજસિંહ	૧૮૦૦	૧૮૧૦	૧૮૧૭	
૭૦	અરિસીંહ	૦	૧૮૧૭	૧૮૨૬	

નંબર	મહારાણાઓના નામ	જન્મ સંવત	રાજ્યાભિષેકની સંવત્ વિક્રમી.	મૃત્યુકા સંવત	કૌશિયત
૭૧	હમીરસિંહ	૧૮૧૮	૧૮૨૬	૧૮૩૪	
૭૨	ભીમસિંહ	૧૮૨૪	૧૮૩૪	૧૮૮૫	
૭૩	જવાનસિંહ	૧૮૫૭	૧૮૮૫	૧૮૯૫	
૭૪	સરદારસિંહ	૧૮૫૫	૧૮૯૫	૧૮૯૯	
૭૫	સ્વરૂપસિંહ	૧૮૭૧	૧૮૯૯	૧૯૧૮	
૭૬	શંભુસિંહ	૧૯૦૪	૧૯૧૮	૧૯૩૧	
૭૭	સબજનસિંહ	૧૯૧૬	૧૯૩૧	૧૯૪૧	
૭૮	ફતેહસિંહ	૧૯૦૬	૧૯૪૧		
૭૯	ભોપાલસિંહ	૧૯૪૧			હાલમાં રાજ્ય કરે છે.

આ વંશાવળી આગલની વંશાવળી કરતાં ઘણીજ કાળજીથી સંશોધન કરી લખી છે. આ વંશાવળીમાં કોઈ ભૂતનો સંદેહ નથી.

આ વંશાવળી સાબીત કરવાને અનેક પ્રશસ્તિઓ છે:—

- ૧ એકલીંગેશ્વરની પશ્ચિમ કૂંડાં ગામમાં વિક્રમી ૭૧૮ ની ખોદાએલી અપ-રાજીતના રાજ્ય સમયની.
- ૨ ઉદયપુરથી દિલ્હી દરવાજા બહાર શારણેશ્વર મહાદેવના મંદિરમાં વિક્રમી ૧૦૧૦ ની ખોદાએલી અલ્લટના રાજ્ય સમયની.

- ૩ ઉદયપુરથી એક માર્ધલ પૂર્વ હરિસિદ્ધિ દેવીના મંદિરની સીડીઓ ઉપર.^૧
- ૪ એતપુરની પ્રશસ્તિ વિક્રમી ૧૦૩૪ ની, જો કર્નેલ ટોડને મલી.
- ૫ એકલીગેશ્વરમાં વિક્રમી ૧૨૭૦ ની, રાવલ જૈત્રસિંહના સમયની.
- ૬ ચિત્તોડમાં ગંભીરી નદીના પુલમાં વિક્રમી ૧૩૨૪ની, રાવલ તેજસિંહના સમયની.
- ૭ ચિત્તોડગઢમાં મહાસતીની ઉત્તર દરવાજાની પાસે પ્રસિદ્ધ રસિયાની છત્રીમાં વિક્રમી ૧૩૩૧ ની રાવલ સમરસિંહના સમયની.

મેવાડના અણમોલ જવાહિર

યાને

આત્મ બલિદાન.

પ્રકરણ ૧ લું.

મહારાણા ૧ કુંભારાણાનું વૃતાંત.

જગતમાં જ્યારે જ્યારે સમયનું પરિવર્તન થાય છે. ત્યારે ત્યારે કુદરતની કેવી અકળ ઘટના બને છે, તેની કોઈ ને પણ ખબર પડતી નથી. સંવત ૧૪૯૦ (ઇ. સ. ૧૪૩૩) ના વખતમાં જ્યારે કુમ્ભારાણા સિંહાસન આરૂઢ થયા ત્યારે ચિત્તોડ એક ઉન્નત્તિના શિખરે શોભી રહ્યું હતું. અને રાણાજી પોતાની પ્રજાનું પાલન પણ ઘણા જ પ્રેમથી કરતા હતા. તથા રાજ્યમાં હુન્નર ઉદ્યોગ અને સમૃદ્ધિ કેમ વધે તેની-યોજનાની રાત દિવસ ચિંતવન કરી પ્રજાને કેમ સુખી કરવી તેજ તેમના આત્માનો અંતિમ ધ્યેય હતો. જ્યારે રાણાજીની ઉંમર નાની હતી ત્યારે તેમના ઉપર સંકટો પડવામાં આકી રહી નહોતી. તે વખતે જો મારવાડ દેશના રાજાઓએ તેમને મદદ ન કરી હોત તો આજે મેવાડનો ઇતિહાસ કેવો લખાત, તે તો જ્ઞાની કલ્પી શકે, અને તે સહાય કરનાર રાઠોડ વંશના રાજાઓ જ હતા. કારણ કે રાણા કુંભાએ રાઠોડની સહાયતા માગી હતી. અને તેમને જો સહાયતા ન આપી હોત તો રાઠોડોની અપકીર્તિના પાર રહેત નહિ. વળી બીજું કારણ એ હતું કે રાણા કુમ્ભા રાઠોડના ભાણેજ હતા.

ભાણેજ કેરી સહાયમાં, રાઠોડે હિંમત ભરી,
મેવાડની ભૂમી સદા, સ્વતંત્ર તેને કરી.

રાણા કુમ્ભાના વખતમાં મેવાડ ઘણુંજ તેજસ્વી અને સમૃદ્ધિવાન બન્યું હતું. કારણ કે જેનો રાજા, પ્રજા પર સદા પ્રેમાળ હોય, તેનો ભગવાન પણ સદા કૃપાળુ હોય. આગળના વખતમાં હિન્દુ સુસલમાનના રાગદ્રેષમાં જેમ મેવાડના ગામ—નગરો નાશ થઈ ગયા હતા, દેવમંદિરો ખંડીએર બની ગયા હતા. પણ મહારાણા કુમ્ભાના વખતમાં તેજ મેવાડ પાછું આબાદ અને આદર્શ બની ગયું હતું. વિરવર સમરસિંહની સાથે હજારો સિસોદીઆ પોતાની માતૃભૂમી

માટે પ્રાણના બળીદાન આપી ભસ્મીભૂત થયા હતા. તે ભસ્મમાંથી ખીજા હજારો સિસોદીઆ ઉત્પન્ન થયા તે આ સ્થાને કહેવું ખીલકુલ ખોટું નથી. કારણ કે રાણા કુમ્હાના વખતમાં બળ, વિર્ય, ઉદયમ અને સંપ દરેક મેવાડીઓના હૃદયમાં એત પ્રોત બની ગયું હતું. ને રાણા કુમ્હા જ્યારે મેવાડનું ભાવી ઘડવા લાગ્યા ત્યારે કોઠસસ પર્વતના માળાઓના ઉંચા શિખરો પરથી અને તેની વહેતી કોઠસસ નદીના કિનારા પરથી ભયંકર વાદળ ભારત પર આવતું જણાયું. અને આ ભયંકર વાદળની વિજળી અચાનક મેવાડ પર તુટી પડશે એમ તેમના આત્માને લાગ્યું, ત્યારે આવતી આકૃત રોકવા માટે રાણાશ્રીએ ઘણાજ પરિશ્રમ વેઠ્યો, અને પોતાની બાહોશિ, નિડરતા, ચાણુક્ય બુદ્ધિ વડે પોતાના ઉત્તમ ગુણોનો પરિચય કરાવ્યો તે એટલે સુધી કે રાણા સમરસિંહની સંગ્રામભૂમી કગર નદિના કિનારા પર મેવાડનો લાલ ઝુંડો ફરકાવી દીધો. જે દિવસે યવનવિર શાહબુદ્ધિને ભારતની સ્વાધિનતાને ખુંચાવી લીધી તે વખતે સમરકેશરી સમરસિંહે પોતાના પ્રાણનું બળિદાન આપ્યું અને તે વખતમાં મહારાણા કુમ્હાના સમય સુધીમાં ૨૨૬) વરસમાં તે રાજ્ય વંશિઓમાં ચોવીસ મહારાણા થયા. તેમાં એક બેગમ સિંહાસન પર બેઠી હતી; આટલા વખતમાં મેવાડમાં અગીઆર રાજાઓ થયા હતાં. તેમાંના કેટલાકે પોતાની ભૂમી માટે પોતાના પ્રાણના બળિદાન આપ્યા હતા. અને પ્રાચીન તીર્થો પોતાના પ્રાણના ભોગે સાચવ્યા હતાં.

આવી આવી અનેક ઘટનાઓ મેવાડ પર આવી કી પણ મેવાડ તે મેવાડ જ, તેનું કારણ એકજ હતું કે જ્યાં શૌર્ય, વિર્ય અને ચારિત્ર હતું. જે વખતે દિલ્હીમાં ખીલજીવંશનો અંતિમ બાદશાહ રાજ્ય કરતો હતો, તે વખતે વિજયપુર, ગોલકાંડા, માળવા, ગુજરાત, જુવાનપુર, કાદખી પ્રદેશોમાંના રાજાઓએ દિલ્હી પાદશાહને અયોગ્ય પાદશાહ જાણી, પોતાના સ્વતંત્ર રાજ્યો સ્થાપ્યા હતા.

જે વખતે રાણા કુમ્હાને સિંહાસન પ્રાપ્ત થયું. તે વખતે માળવા અને ગુજરાતના નવાબો પોત પોતાની સેના (સૈન્ય) વધારી પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર ઘણા મોટા પ્રમાણમાં વધારતા હતા. તે વખતે મેવાડની જાહોજલાલી એટલી બધી હતી કે મેવાડ પર ઉપરના રાજાઓ દ્વેષ અને દુશ્મનતાથી જોતાં હતાં. અને તે રાજાઓ આપસ આપસમાં મળી જઈ સંવત ૧૪૯૬ ઇ. સ. ૧૪૪૦ માં ઘણું મોટું સૈન્ય લઈ મેવાડ ઉપર ચડાઈ કરી. રાણા કુમ્હાને આ વાતની ખબર પડતાં તેના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ. તેથી તે બહાદુર મહારાણાએ પોતાના મન સાથે નિશ્ચય કર્યો કે આવેલા દુશ્મનોને સારામાં સારી રીતે નશીયત આપી સ્વાગત કરવું. (કારણ કે તે પોતે સાહસીક, શૂરવીર અને એક અબ્બેડ લડવૈયો હતો, તેમના શુરાતનનું જેટલું વખાણ કરીએ તેટલું ઓછું છે.)

આ વખતે પોતે એક લાખ ઘોડા, ૧૪૦૦ હાથી અને સૈન્ય લઈ તેઓ દુર્ગમનોના સામે થયા, પણ રાણા કુંભારાના સૈન્ય આગળ સુસલમાનો ટકી શક્યા નહિ. તે વખતે રાણા કુંભારાએ માળવાના મહમદ ખીલજીને બાંધીને ચિત્તોડ લાવ્યા. અને સૂર્યવંશીના નામને પોતે ઘણું જ ઉજ્જવલ કર્યું. અબુલફઝલે પણ પોતાના લખેલા ઇતિહાસમાં રાણા માટે ઘણું જ સુંદર લખાણ લખ્યું છે. અને રાણાજીની શૂરવીરતા અને નીડરતા ફરી ફરીને તેને પોતાના ઇતિહાસમાં વખાણી છે. રાણા કુંભારામાં જેવી રીતે શૂરવીરતા હતી તેવીજ રીતે તેમનામાં ઉદારતાનું પણ મહાન લક્ષણ હતું. તે એજ કે મહમદ ખીલજીને છ મહિના જેલમાં રાખી પોતે મહમદ ખીલજીના પોતાના માન મર્તબા સાથે સુક્ત કર્યો, વળી રાણાજીએ વિજયની નિશાની તરીકે મહમદ ખીલજીની અન્ય વસ્તુઓની સાથે તેના તાજને પોતે રાખ્યો. આ પરાક્રમ રાણા કુંભારાનું સાધારણ ન કહેવાય ? આવી અનેક શૂરવીરતા ભરેલું જેનું જીવન રસમય છે.

શૂરવીર રાણાજી હતા, તેવા રસિક શૃંગારે શોભતા;
સરળતા જીવન તણી, શુદ્ધ પ્રેમમાં તે અર્પતા.

જેવા સાહસીક હતા તેવા રસીક અને પ્રેમાળ પણ હતા. તેનું કારણ એ હતું કે ઝાલાવાડના સ્વામિની રાજકુમારીનું સગપણ રાઠોડના કુમાર સાથે થયેલું હતું. પણ તેનું લગ્ન થતાં પહેલાં તે રાજકુમારીનું પોતે હરણ કર્યું હતું, આવા વર્તનથી રાઠોડ અને સૂર્યવંશીને જે મિત્રાચારી હતી તે તદ્દન તુટી ગઈ અને બંને વચ્ચે મોટું વૈર ઉભું થયું. કર્મની ઘટના વિચિત્ર છે ! શું ધારે અને શું થાય, પરંતુ ઝાલાકુમારીનો પ્રેમ છેક સુધી રાઠોડના રાજકુમાર સાથે કાયમ સુધી રહ્યો હતો, પણ નસીબના યોગે બંને જણ એક એકને મળી શક્યા ન હતા, છેવટે રાણા કુંભારા પોતાના પ્રભાવ વડે રાજ્ય ભોગવી પોતાના પરાક્રમથી ઘણા કિલ્લાઓ અને ઘણા મંદિરો બંધાવી પોતાનું રાજ્ય ઘણું શોભાયમાન કર્યું. અને પોતાની કીર્તિ ચારે તરફ પ્રસરાવી દીધી. આ વખતે મેવાડમાં અતુલ શાંતી અને સુખ અને વૈભવ હતા અને પ્રજામાં અનેક જાતનો આનંદ તથા પ્રેમ તરવરતાં. આવા સારા પ્રસંગના વખતમાં પણ વિધાતાએ એક નવિન ઘટના ઉભી કરી આવા નંદનવન ગણાતા મેવાડના આનંદમાં એક નર રાક્ષસે કુહાડીના હાથાનું કામ કરી પોતાની જાતને ધીક્કારવા લાયક બનાવી. આ કુકર્મ એવું બન્યું છે કે ભારતના ઇતિહાસમાં એક શ્રાપ રૂપ અને કલંક રૂપ ગણવામાં આવે છે. જ્યારે રાણા પોતાની વૃદ્ધાવસ્થામાં પોતાના જીવનમાં શાન્તિ ભોગવતા હતા અને પોતાના વૈભવમાં કોઈ જાતની ન્યુનતા નહોતી ત્યારે મહારાણા કુંભારા અપૂર્વ શાન્તિથી નિંદ્રા લેતા હતા. તે તકનો

લાલ લઈ આ નર રાક્ષસે પોતાની પિશાચીક ભાવના પુરી કરવાને રાણા કુન્ભાની છાતીમાં ખંજર મારી તેનો પ્રાણ લીધો. આ પ્રાણ લેનાર કોણ હતો ? પોતાનો જ પુત્ર હતો, નર રાક્ષસ, શયતાન હતો. અને રાક્ષસ કુળ કલકેજ આવું ઘોર ઘાતકો કામ કર્યું હતું. આ પ્રમાણે સં. ૧૫૨૫ (ઇ. સ. ૧૪૬૮) માં આ ભયંકર કૃત્ય થયું. અને પોતાના જ હાથથી પોતાના જન્મદાતા પિતાનો સંહાર કર્યો એ પાપીનું નામ આપણને ઉચારવામાં દોષ છે. અને તેનું નામ બોલી આપણે પાપમાં પરવું નથી. એ પાપી પીતૃઘાતક તે ઉદો (ઉદયકરણ) જ હતો. ઘણા ઇતિહાસકારોએ આ નરપીશાચને હત્ભાગી, નરહંતા વિગેરેની ઉપમા આપી છે. પરંતુ આવા દુષ્ટ કૃત્યથી પાપી લાંબા કાળ રાજ્ય લોગવી શક્તા નથી કારણકે પોતાના દુષ્ટ કૃત્યથી પોતાની પ્રજામાં પણ તે એક નરપીશાચ તરીકે ઓળખતો હતો અને તેના માટે કોઈને પણ માન નહોતું, છેવટે પોતાના બચાવનો રસ્તો એક પણ તેની પાસે રહ્યો નહીં ત્યારે એક નીચ માણસની મિત્રાચારી કરી, કપટમય મિત્રાચારીથી પોતાની જાળમાં ફસાવવા માટે એ પાપી ઉદાએ દેવડા નામના માંડલિક રાજાને આણુ પર્વત ઉપર સ્વતંત્ર રાજા કરી સ્થાપ્યો. વળી તેણે બોધપુરના રાજાને સાંભર, અજમેર તથા નીકટના કેટલાક પ્રગણાં આપી દીધાં છતાં પણ તે દુષ્ટનો ખટકો ગયો નહીં, પોતાની લાલસા પુરી પાડવા પૈસા આપી મિત્રાચારી વેચાતી લેવા પ્રયત્નો કર્યા પણ તેમાંય તે ફાળ્યો નહીં અને પોતાની મુરદ પાર પડી નહીં. કહ્યું છે, કે—

દુષ્ટ કર્મનો બદલો કદિ, કોઈ દિવસ મળતો નથી;
કુકર્મોની જ્યાં ભાવના, આશય કદિ ફળતો નથી.
પિતૃ તણી કરી ઘાત, ને રાજ્ય સંપત્તિ મેળવી;
પણ ભાગ્યમાં નહિં ત્યાં, જીવ્યો સંપત્તિ નહીં લોગવી.
ભાગ્ય કુટે, સૌ ખૂટે, સારું જગત બદલાય છે;
સારા નંઠારા કૃત્યનો, બદલો જરૂર સમજાય છે. ૧

આટલી પરિસ્થિતિમાં પણ એ નીચ પાપી છેવટે પોતાની અસલ જાત પર આવી પ્રજા પર અત્યાચાર કરવા માંડ્યો, અને ઘણી જાતના જીવો કરી સતાવવા માંડ્યો, આખરે તેના જીવમથી રાજ્યની સંપત્તિનો નાશ થવા માંડ્યો. અને પ્રજાની પાયમાલી થવામાં ખાકી રહી નહીં. આ દુષ્ટ એ ફક્ત પાંચ વરસની પોતાની નીચ કારકીર્દીના લીધે ક્ષણ પણ શાંતી લોગવી શક્યો નહીં. આખરે સઘળા સ્વજનોએ તેનો ત્યાગ કર્યો જ્યારે એ હત્ભાગીને કોઈ રસ્તો ન જડ્યો ત્યારે યવન દિલ્હી બાદશાહ પાસે ગયો અને તે નાલાયકે પોતાની પુત્રી આપવાનું વચન આપી બાદશાહની સહાય માગી, પરંતુ ભગવાને આ દુરાચારીને દૂર કરી ભયંકર કલંકથી બાપા રાવલના કુળને બચાવી લીધું અને તે કુળનું

સ્વમાન સચવાયું. આખરે ઉઠો બાદશાહના મહેલમાંથી નીકળતાં જ તેના ઉપર વિજળી પડી અને તે પાપી મરણ પામ્યો તેને તેના પાપનો બદલો કુદરતે આપ્યો કહ્યું છે, કે—

છાપો

પાપી હતો કુમાર, પિતાનું પુનજ કીધું,
રાજ્ય તથા એ લોભ, ખરેખર દુઃકર્મ કીધું.
શુભાચો સહકાર, પોતાના જ્ઞાતી જનનો,
હતો પિશાચીક દુષ્ટ, મહા એ મેલા મનનો,
સૂર્યવંશિની આબરૂ, નાશ જેણે તો કરી,
કહે ભોગી તેને પ્રભુએ, શિક્ષા તો એવી કરી. ૨

છાપો

જ્યાં સત્તાનો લોભ, બધું ત્યાં ભાન ભુલે છે.
નહિ દયા મય દિલ, છેવટ ત્યાં સત્ય ચૂકે છે.
માત પિતાના રનેહ તણી, નહીં પરવા જ કરે છે.
ધરે નહીં પ્રભુ બીક, ધર્મ ઉંચે જ ધરે છે.
એવોજ પાપી જગતમાં, એકજ ઉઠો થઇ ગયો.
કહે ભોગી ઇતિહાસમાં, પિતૃ ઘાતક એ થયો. ૩

છાપો

પાપ તણું એ મુળ, સદા પાપી કહેવાતું,
પાપી ને કદિ પાપ, નહીં દિલથી સમજાતું.
કરી પાપ ના કામ, સદા એ પુણ્ય માને છે.
કરેલા જે પાપ, જરૂર તે દગો જ દે છે.
માટે જગત ના માનવિ, પાપ કદિ કર્યો નહિ.
કહે ભોગીલાલ એટલું, ઉઠા જેવા બન્યો નહિ. ૪

આ પ્રમાણે ઉઠાના જીવનનો અંત આવ્યો અને તેનો દાખલો જગતને એટલો જ શિખવાનો છે કે પાપી માણસ કદી જો સુખ લેવા માગતો હોય તો તે પોતાના જીવનમાં મોટી ભુલ કરે છે, કારણ કે કોઇ પણ વ્યક્તિ પાપ કરી સુખ ભોગવી જ શકતો નથી.

આ પ્રમાણે રાણા કુમ્ભા તથા ઉદાનો સાધારણ ઇતિહાસ જગતના ચર્ચે ખતાવ્યો છે અને રાણા કુમ્ભાએ જૈન ધર્મના મંદિરો પર ઘણીજ શ્રદ્ધા ધરાવી હતી, તેની નોંધ જોવાથી આપશ્રીને ખાત્રી થશે. કુમ્ભા રાણા હાડથી જૈન હતો. રાણાશ્રી કુમ્ભાએ ધાર્મિક કામો કર્યા તેની ટૂંક નોંધ.

- ૧ આબુપર પરમારનો કીલ્લો હતો ત્યાં પણ કુમ્ભારાણાએ જૈન મંદિર ખનાવ્યું, અને તે આજે મોજુદ છે જેતુનામ આજે અવચળ ગઢ કહેવાય છે.
- ૨ કુમ્ભશાપમ તથા અટારીયા ઇમારત ઘણી વિશાળ અને પ્રચંડ બાંધી. તેમાં લગભગ દશ કરોડ રૂપીઆ ખર્ચાણા હશે, અને આઠ લાખ રૂપીયા પોતાના પહરથી આખ્યા હોઈ આ અટારીની ઇમારત મેવાડમાં આવેલા પશ્ચિમ ભાગમાં આવેલા માદ્રી નામનો પહાડ આવે છે તે રસ્તામાં છે ઉપરની અટારી રાણા કુમ્ભે શ્રી ઋષભદેવના નામપર સમર્પણ કરી હતી. આવા ઘણા દાખલાઓની સાબિતી મોજુદ છે, જૈન તીર્થોપર કેટલી શ્રદ્ધા ધરાવતા. તે આ ઉપરથી સમજાય છે.

પ્રકરણ ૨ જી

રાણા શ્રી રાયમદલ

જગતના અવનવા સંયોગોમાં જ્યારે પડતીના સંયોગો અનુભવવામાં આવે છે ત્યારેજ મનુષ્યના જીવનમાં ઘણો પલટો થાય છે. આ વાર્તાની શરૂઆત સંવત ૧૫૩૦ (ઇ. સ. ૧૪૭૩) થી થાય છે તે વખતે જાણે મેવાડમાં સોનાનો સૂરજ ઉગ્યો હતો, પ્રજા બિચારી જીવેલી રાણાના પાસમાંથી છુટી અને આજે વાતસલ્ય રાણા રાયમદલના રાજ્યાભિષેકમાં આનંદ મેળવી રહી છે. જ્યારે રાણા રાયમદલ ગાદી ઉપર આવ્યા ત્યારે મેવાડની પરિસ્થિતી ઉદયસિંહના વર્તનથી ઘણીજ ખરાબ થઈ ગઈ હતી અને વૈભવ બધો નિસ્તેજ થયો હતો. આવા વખતમાં રાણા રાયમદલે ઘણીજ કાળજી પૂર્વક રાજ્યની લગામ હાથ ધરી કેવળ પોતાના જ બાહુબળ ઉપર વિશ્વાસ રાખી આગળ ધપાવ્યે રાખ્યું. પણ કુદરતની કંઈ જીદ જ મરજી હોય ત્યાં ડાહ્યા માણસનું કોઈ દિવસ કશું ચાલતું જ નથી.

જ્યારે ઉદા ઉપર વિજળી પડીને મરણ પામ્યો ત્યારે ઉદાના બે દિકરાઓ બાદશાહની સામે ફેાજ લઈ મેવાડ પર ચઢી આવ્યા. આ વખતે મહાધોર યુદ્ધ થયું. ઉદાના બે દિકરાઓમાં એકનું નામ સિહોસમલ અને બીજાનું નામ સુરજ-મલ હતું. તેઓ આ વખતે દિલ્હીના પાદશાહ સાથે નાથદ્વારા પાસે આવી છાવણી નાંખી પડ્યા હતા. આ વખતે ચિત્તોડના રાણા રાયમદલને ત્યાંના સરદારો રાજ્યનો ખરો હક્કદાર સમજતા હતા. તેથીજ સર્વે સરદારો તથા પ્રજાજનો રાણાની સરદારી હેઠળ પોતાની માતૃભૂમિને પરવંશીના હાથમાંથી બચાવવા સર્વ એક મને તૈયાર થયા. આ વખતે રાણા રાયમદલની સરદારી નીચે એક લાખ સૈન્ય અને અઠાવણ હજાર ઘોડેસ્વાર હાજર હતા. રાણા રાયમદલે ઘાસા નામના થાણા ઉપર બાદશાહના સામે ચડાઈ કરી, ઘણુંજ દારૂણ યુદ્ધ જામ્યું. અને અસંખ્ય માણસો માર્યા ગયા તથા કેટલીક લોહીની નદિઓ વહેવા માંડી અને કેટલાક ઘવાયા. આ વખતે આબુના રાજ તથા બીજા ઘણા રાજાઓ તથા સરદારો રાણા રાયમદલને સહાય આપવા આવ્યા હતા. અને રાણાને છેક સુધી સહાય આપી હતી આ વખતે પિતૃઘાતક ઉદારાણાના બંને પુત્રો રાયમદલની સામે ઘણીજ બહાદુરી પૂર્વક લડ્યા, પણ રાણા રાયમદલના અસંખ્ય સૈન્યે મુસલમાનો પર એટલો બધો આક્રમણ કર્યો કે આખરે બાદશાહનો પરાજય થયો અને બાદશાહ રાણાને શરણે આવ્યો તે વખતે રાણાએ તેના સર્વ અપરાધ ક્ષમા કરી તેનો આદર સત્કાર કરી તેનો સ્વીકાર કર્યો. બાદશાહ આ વખતે એટલો બધો પરાજય પામ્યો કે જીંદગી સુધી મેવાડના સામુ જોવાની પોતે હીંમત કરી નહીં.

આ પ્રમાણે રાણા રાયમલ્લે બહાદુરી બતાવી આખા મેવાડમાં શાન્તિ પ્રસરાવી અને જ્યારે જ્યારે સારા નઠારા અનુભવના ખ્યાલ આવે ત્યારે જીવનમાં કંઈ પણ વસ્તુ મેળવવાની અભિલાષા નાગે અને તે અભિલાષા એ હતી કે પોતાને સૌથી પ્રિય વસ્તુ એક “ધાર્મિક” હતી તે વસ્તુ વડે પોતે પોતાનું જીવન સારી રીતે દીપાવતા હતા. રાણાશ્રીનો ગૃહસ્થાશ્રમ પણ ઘણોજ સુશિક્ષિત અને આર્દ્ર થતો. તેઓશ્રીને સંતાનમાં બે પુત્રી અને ત્રણ મહા પરાક્રમી પુત્રો હતા. તે બધા શૂરવીર તથા બહાદુર હતા. તેઓએ પોતાની કન્યાઓને ગિરનારમાં ચઢવંશી રાજ સુરજ સાથે અને બીજી સિરોહીના દેવરી રાજ્યના જયમલ સાથે પરણાવી હતી. રાણાશ્રીએ કન્યાદાનમાં (પહેરામણીમાં) આખું પર્વત પણ આપી દીધો હતો. અને પોતાના પૂર્વજોનું ઉત્તમમાં ઉત્તમ ગૌરવ વધારી પોતાની ફરજ બજાવી હતી.

છાપો

શૂરવિરતાની છાપ કદિ ન ઢાંકી રહેતી,
સદા ઢાલ તલવાર કમર પર નિત્ય લટકતી.
શૂરવીર ક્ષત્રિય નિત્ય સદા રણમાંજ ઝગુમે,
દે દુશ્મન ને ત્રાડ સદા એ યુધ્ધે ધુમે.
સાચા ક્ષત્રિય એજ કે, સ્વમાન ગુમાવે નહીં,
કહે ભોગી સૂર્યવંશીને દુશ્મન કોઈ પોએ નહીં ! ૫

છાપો

ખરો ક્ષત્રિય તો એજ પ્રભાની સેવા કરતાં,
આવે કદિ જો દુઃખ કદિ નહિં પાછો પડતો.
ખાંડાના ખેડી ખેલ, સદા એ મસ્ત રહેતો,
પ્રભ તણા એ દુઃખ, પ્રાણાંતે પોતે હરતો.
સાચો ક્ષત્રિય એજ કે, પ્રભ પોતાની પ્રાણ છે,
કહે ભોગી ક્ષત્રિય એજ કે, પર દુઃખે જીવ કુરબાન છે. ૬

આ પ્રમાણે સાચા ક્ષત્રિયોનો ધર્મ રાજ રાયમલ્લે સંપૂર્ણ રીતે બજાવ્યો અને મેવાડનું સંપૂર્ણપણે રક્ષણ કર્યું. છતાં જીવનમાં અનેક ભતની ઘટના બનવાની હોય ત્યાં કોઈ મિથ્યા કરી શકતું નથી. અને સાચા શૂરવીરોને યુદ્ધ અને રણસંગ્રામ વિના ગમતું નથી. તેવીજ રીતે માળવાના સુલતાન ગ્યાસુદ્દીન સાથે રાણા રાયમલ્લને મહા ભિષણ વૈર બંધાયું. બંને જણમાં વૈરનો ક્રોધાગ્નિ એટલો બધો પ્રજ્વલિત થયો કે એકબેકને પાયમાલ કરવાનો લાગ શોધવા માંડ્યો.

માળવાના સુલતાન સાથે રાણાને ઘણીવાર યુદ્ધમાં ઉતરવાના પ્રસંગો બન્યા અને ઘણા વિકટ યુદ્ધના સંજોગોમાં ઉતરવાના રાણાએ મોરચા માંડ્યા, આખરે વિજય તો રાણાનોજ થયો તેનું કારણ એજ કે—“સત્યનો જય” અને “પાપનો ક્ષય” આ પ્રમાણે રાણાજી જેવા બહાદુર હતા તેવા ઉદાર પણ હતા. તેમને પોતાના બે ભત્રીજાને (પિતૃઘાતક રાણા ઉદાના દિકરાને) બેઠિના અપરાધને ક્ષમા કરી પોતાની પાસે રાખ્યા હતા. પણ બંને કુમારો એટલા બધા સાહસીક અને શૂરવીર હતા કે જ્યારે જ્યારે સુલતાન સાથે લડાઈનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે ત્યારે આ બંને કુમારોના શૂરાતનથીજ રાણા રાયમલ્લને વિજય મલ્યો હતો. આ વખતે સમગ્રભારત વર્ષમાં એવો એક પણ બાદશાહ કે રાજા નહોતો કે જે રાણા રાયમલ્લના પ્રયત્ન પ્રતાપની આગળ ટકી શકે. હવે દિલ્હીના સિંહાસન ઉપર જ્યારે લોદીવંશના બાદશાહોને અધિષ્ટાય થવા લાગ્યો તે વખતે મેવાડના ઉત્તર ભાગને માટે રાણાને કેટલીકવાર સંઘ્રામમાં ઉતરવું પડ્યું હતું. આગળ જણાવી ગયા છીએ કે રાયમલ્લના ત્રણ પુત્રો હતા. તેના નામ શંગ, પૃથ્વીરાજ, જયમલ્લ હતા. આ ત્રણે પુત્રો મહા પરાક્રમ અને સાહસીક હતા. તે વખતે ભારતમાં આ ત્રણે કુમાર અજોડ વીર ગણાતા હતા. નાના જયમલ્લ વિરતામાં કોઈથી ઉતરે એવો નહોતો પરંતુ આ ત્રણે કુમારે બે સંપ કરી જન્મભૂમિની સેવા કરી હોત તો આજે ભારતનું ભાગ્ય કઈ દિશાએ હોત તે કહી શકાય નહીં. પરંતુ ભાવી જ્યાં પ્રતિકુળ હોય ત્યાં કોઈ શું કરે ? આખરે ત્રણે ભાઈઓમાં કુસંપ વધવા માંડ્યો અને તે એટલે સુધી કે એક એકના લોહીના તરસ્યા ત્રણે ભાઈઓ બન્યા.

સંપ ગયો લક્ષ્મ ગઈ, ગયું આર્ય અભિમાન,
કુસંપની કડવાસથી ડુબ્યું હિંદુસ્તાન,
શું કર્યું મેં આ કર્યું એ માનવિ મિથ્યા બકે,
ઇશની આજ્ઞા વિના ન પાન પણ હાલી શકે.

આ પ્રમાણે ત્રણે ભાઈઓના કુસંપથી રાણા રાયમલ્લ એટલા બધા દુઃખી થયા કે જ્યાં ત્યાં પોતાના માટે લવિષ્યમાં આવનારી આપત્તિઓનું દિગ્દર્શનનો ભાસ થવા લાગ્યો અને પોતે ઘણા જ દુઃખી થવા લાગ્યા. આખરે ક્રોધીત થઈ ત્રણે પુત્રોને પોતાના દેશમાં શાન્તિ રાખવા માટે દેશપાર કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. સંગકુમાર પોતાનું રક્ષણ કરવા સારું અને કલેશથી બચવા માટે સ્વયં મેવાડ છોડી ચાલ્યો ગયો અને પૃથ્વીરાજને દેશનિકાલ કર્યો, અને જયમલ્લનો કંઈક અપરાધ થવાથી મૃત્યુ થયું. ઘણી વખતે જ્યારે ક્ષત્રિયોમાં અંદર અંદર કલેશનું વાતાવરણ જામે છે, ત્યારે કેટલીક વખતે એટલી બધી મૂર્ખતા કરે છે

કે તેઓને પોત પોતાના ભવિષ્યનું પણ ભાન રહેતું નથી. સંગ અને પૃથ્વી-રાજની માતા ગ્રાહાવંશની હતી. અને જ્યદેવ સાવકો ભાઈ હતો. પણ સંગ અને પૃથ્વીરાજ એટલા બધા શૂરવીર હતા કે તેમની શૂરવિરતાની વાતો જ્યારે મેવાડની પ્રજા સાંભળતી હતી, ત્યારે મેવાડની પ્રજા પોતાનું દુઃખ ભુલી જતા હતા. કારણ કે-શૂરવિરતાના હંમેશા પૂજન થાય છે. કોઈ કોઈ વખત સાહસીક પૃથ્વીરાજ બોલતા હતા કે મને પ્રભુએ શા માટે જન્મ આપ્યો છે ? કે મેવાડનું શાશન ચલાવવા માટે જ. જ્યારે પોતાનો વડીલ બંધુ હયાત હોય અને આ શબ્દો બોલે, તેજ ભાવી બતાવી આપે છે કે સત્તાનો લોભ એવો છે કે જેમાં ખાપ, દિકરા વચ્ચે કે ભાઈ, ભાઈ વચ્ચે કદી શાન્તિ સંભવે જ નહિં.

એવી રીતે આ બંને ભાઈઓ ફક્ત સત્તાના જ લોભે તકરાર કરવા લાગ્યા અને પોતાની અભિલાષા પાર પાડવા માટે ઉપાયો યોજવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે ઉભય બંધુઓ પોતાના કાકા સુરજમલ સાથે વિવાદ કરતા હતા તે વખતે સંગે પોતાના કાકા સુરજમલને કહ્યું કે મેવાડના દશ હજાર નગ્રનો ઉત્તરાધિકારી તો કાયદા પ્રમાણે હું જ છું પણ આપજ જ્યારે મારા વિરોધી થાઓ છો, તેથી આ બંધડાનો અંત રહેજમાં આવી શકશે નહીં, પણ જો તમે “નાહરા મુગરાની ચારણી દેવી” ની વાત પર શ્રદ્ધા રાખતા હો તો હમણું જ આ બાબતનો ફરિયાદ થઈ જાય તેમ છે. તમારી મરજી હોય તો ચાલો, કાકાએ કહ્યું ત્યારે સર્વે જણાએ એ વાતનો સ્વીકાર કર્યો. અને સર્વે ચારણી દેવીના મકાન પર ગયા, આ મકાન નિર્જન પર્વત કંદરામાં આવેલું હતું. તે વખતે પૃથ્વીરાજ અને જયમલ બંને જણ એક ખુરસી ઉપર બેસી ગયા, અને સંગ વાઘચર્મ ઉપર બેઠો. અને પુછ્યું. હે ? ચારણીદેવી, મેવાડના સિંહાસનનો અધિપતિ કોણ થશે ? ત્યારે આંગળીના ટેરવા પરથી સમન્વયું કે જે વાઘચર્મ પર બેઠેલ છે તે થશે. તેથી જાણ્યું કે સંગકુમાર આધિપતિ બનશે. અને તેના કાકા સુરજમલ પણ મેવાડના થોડા પ્રગણા પર પોતાનો અધિકાર ભોગવશે. આ વખતે પૃથ્વીરાજે પોતાના સગા ભાઈ સંગકુમારનો શિરચ્છેદ કરવા તલવાર ઉગામી, પણ તેના કાકા સુરજમલે તેનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ કર્યો. ચારણીદેવીની સેવીકાઓ પોતાનું રક્ષણ કરવા નાશી ગઈ. સંગકુમાર, પૃથ્વીરાજ અને સુરજમલની વચ્ચેમાં દારૂણ યુદ્ધ થવા માંડ્યું. કેમેં કરતાં યુદ્ધ શાન્ત થયું નહી. સંગ અને જયમલને અગણિત ઘા લાગ્યા, તેથી તેઓ નિર્જળ થઈ ગયા. અને તેમના શરીરમાંથી પુષ્કળ લોહી નીકળવા માંડ્યું. અને સંગકુમારની આંખમાં તીર વાગવાથી તે સદાને માટે અંધ બન્યા. આખરે તેઓ પૃથ્વીરાજને માર સહન નહીં કરી શકવાથી તેઓ ચતુર્ભુજ દેવીના મંદિર તરફ નાઠા. અને શિવન્તિ નામના નગરમાંથી નીકળતાં વિદા નામના એક રજપુતને ત્યાં આશ્રય લીધો. આ રજપુતને

જન્મ ઉદાવત વંશમાં થયો હતો. 'વિદો' વિદેશ જવાની તૈયારીમાં હતો, તેવામાં ઘાયલ થએલા સગે તેની સહાય માગી. તે વિદો રજપુત તરત ઘોડા ઉપરથી ઉતરી મદદ આપવા માટે વાત કરે છે ત્યાંતો એટલામાં જયમલ પોતાનો અશ્વ દોડાવતો આવી પહોંચ્યો. અને તેને સંગ પર આક્રમણ કર્યું. પણ શરણાંગતને આશરો આપવો તે સિદ્ધાંતને લઈ વિદો રજપુતે જયમલ સાથે યુદ્ધ કરવા માંડ્યું. તેમાં વિદોએ પોતાના પ્રાણ છોડ્યા. આ દરમ્યાનમાં સંગ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. યુદ્ધમાં પૃથ્વીરાજ પણ ઘાયલ થયા હતા. અને જ્યારે તેને સાધારણ સાડું થયું ત્યારે તેને સંગની શોધ કરવા માંડી, સંગને આ વાતની જાણ થતાં પોતાના પ્રાણનું રક્ષણ કરવા પોતે આમેચામ ભટકવા માંડ્યા, અને અનાથ ગરીબની માફક પોતાનું જીવન વિતાવવા લાગ્યા. જ્યારે તેને પોતાનો પ્રાણ બચવાનો ઉપાય કંઈ પણ ન સુઝ્યો, ત્યારે નિરૂપાયે એક ભરવાડની પાસે ગયા અને તેના બકરાના ગોવાળ બન્યા, પણ બકરા ચરાવવાની આવડત નહીં હોવાથી ભરવાડ ગુસ્સે થઈ સંગને કાઢી મુકતો હતો. ત્યારે સંગ તેને દીનતા પૂર્વક આજીજી કરતો હતો. જ્યારે સંગ બકરા ચરાવવામાં પ્રવીણ નહોતો તેથી તેને રોટલા ઘડવાનું તથા પકવવાનું કામ એટલે રસોઈનું કામ સોંપવામાં આવતું હતું. (મેવાડના અધિપતિ પાટવી કુંવરની શું આ દશા ?) ભાવી કોઈથી મિથ્યા થતું નથી. એટલા બધા અપમાન ભર્યા શબ્દો સાંભળવા પડતા હતા કે 'ખાતાં આવડે છે તો રાંધતા કેમ આવડતું નથી.' આવા વચનો કહી તેનો તિરસ્કાર કરતાં હતાં. આવી ગરીબી હાલતમાં કુંવર પોતાનો સમય વ્યતિત કરતાં હતાં. એક વખત કેટલાંક રજપુતો ત્યાં આવ્યા. સંગને કેટલાં શસ્ત્રો તથા અશ્વ આપ્યા તેટલું સાધન લઈ તેઓ શ્રીનગરના રાવ કરમચંદ નામના સરદારની પાસે ગયા. આ સરદાર પ્રમાર વંશનો હતો અને તે હુંટકાટ કરી પોતાનું ગુજરાન કરતો હતો. સંગકુમારને પણ પોતાના દળમાં લઈ લીધો. હવે સંગ હુંટકાટ કરવા તેમની સાથે ગયા. એક વખત સંગે હુંટકાટ આખો દિવસ કરેલી, તેથી થાકી જવાથી જંગલમાં વિશ્રાંતિ લેવા પોતાના અશ્વ પરથી ઉતરી એક વડવૃક્ષ નીચે પોતાની તલવાર મસ્તક નીચે રાખીને સુઈ ગયા કે તરત જ નિંદ્રાધિન થઈ ગયા. થોડે છેટે જયશિવાલીયા અને જૈસુ નામના તેમના વિશ્વાસુ સેવકો તેમના માટે ભોજનની તૈયારી કરવા રોકાયા હતા. તે ત્રણેના અશ્વો નજીકમાં ચરવા માંડ્યા સૂર્યનું એક તીક્ષ્ણ કીરણ વૃક્ષની છાયા ભેદી સંગના મુખ કમળ પર સ્કેજ આવતું હતું. આ પ્રસંગે એક પ્રચંડ સર્પે આવી સંગના મુખ પર ફેણ વતી છાયા કરી. આ દેખાવ જોઈ દૈવી નામના પક્ષીએ જોરથી ટહુકા કરવા માંડ્યા. આ પક્ષીના શબ્દો શુભ શુકનવાળા ગણાય છે, માફ નામના એક ભરવાડે આ ઘટના તે આને શુકન જાણતો હતો તેથી સંગ ઉઠ્યા કે તરત તે માફ નામના ભરવાડે સંગને રાજ સન્માન આપ્યું.

સંગ્રામસીંહનો જન્મ સં. ૧૫૩૮ માં વૈશાખ વદ ૬.

રાજ્યારોહણ સં. ૧૫૬૫ ના જોઠ સુદ ૫.

મૃત્યુ સં. ૧૫૮૪ ના વૈશાખ માસમાં.

પણ ચતુર સંગે તેના પર અપ્રસંદ થવાનો ડોળ કરી તેનું સન્માન સ્વીકાર્યું, માફકે કરમચંદને આ વૃતાંત કહી સંભળાવ્યો. સરદાર કરમચંદે આ સર્વ વાત શુભ રાખી, અને સંગની સાથે પોતાની પુત્રીનો વિવાહ કર્યો, અને ન્યાં સુધી સંગને રાજ્ય પ્રાપ્ત થયું નહીં ત્યાં સુધી સંગને કરમચંદે પોતાની પાસેજ રાખ્યો, આમ કેટલાક દિવસો પસાર થયા ત્યારે રાયમલ્લરાણા જે સંગના પિતા હતા તેઓએ સાંભળ્યું કે પૃથ્વીરાજ તેના ભાઈ સંગનું જ ખુન કરવા તૈયાર થયો છે અને તેને મારવા તેની પાછળ પડ્યો છે. તેથી રાણાએ પૃથ્વીરાજને બોલાવી સખત ઠપકો આપ્યો અને કહ્યું કે તું મારા રાજ્યમાંથી ચાલ્યો જા, તારું તું નલાવી લે. આથી પૃથ્વીરાજ ઘણી ગંભિરતાથી કંઈ પણ બોલ્યા વગર ફક્ત પાંચજ ઘોડા લઈ એકાએક ગામ છોડી ચાલી નીકળ્યો. અને પોતાના પિતાના રાજ્યનો પરિત્યાગ કરીને “બાલીયોહ” નામના નગર તરફ ચાલ્યો. આ નગર ગોદ્રાર દેશમાં આવેલું હતું. એકતો રાણા કુમ્ભાના અકાળ મૃત્યુથી મેવાડમાં અશાન્તિ થઈ હતી, તેમાં આ પ્રમાણે ગૃહકલેશ જાગવાથી આખા મેવાડમાં અશાન્તિ થઈ ગઈ અને સમસ્ત રાજ્યમાં ખળભળાટ થવા લાગ્યો, વસ્તુતઃ મેવાડના સર્વ ગામડાઓ અરક્ષીત દશામાં હતા તેમાં ખાસ કરીને ગોદ્રાર દેશ તદ્દન અરક્ષીત દશામાં હતો, અરવલ્લી પર્વતની નજદીકમાંજ આ દેશ છે. અને તે પર્વતમાં વસતા જંગલી મીન લોકો આ દેશની વસ્તીમાં આવીને તેને હુન્ટતા હતા. ગોદ્રારની રાજધાની “નૌદોલ” નગરમાં જે સેના હતી તેના હીસાબ મીન લોકોને નહોતો. આ સૈન્ય મીનાઓની પ્રચંડ શક્તિ રોકી શકી નહીં. પૃથ્વીરાજે આ હકીકત સાંભળી તેથી “બાલીયોહ” તરફ જતી વખત થોડા કાળ સુધી “નૌદોલ” માં રહેવા વિચાર કર્યો. અને ખરચ માટે જોઈતું ધન લાવવા પોતાની પાસે એક કિંમતી વીંટી હતી તે ત્યાંના ઓઝા નામના વેપારીને ત્યાં મુકવા ગયો, ઇશ્વરની મહિમાનો પાર કોઈ પામી શકેજ નહી. આ વેપારીએજ કુમારને વીંટી આપી હતી તેથી તે તેને તત્કાળ ઓળખી શક્યો અને તેનું વેશ ધારણ કરવાનું શુભ કારણ જાણી લીધું. અને પ્રતિજ્ઞા કરી કે આપશ્રીને હું બધી જાતની સહાય આપીશ. પૃથ્વીરાજે વેપારીને પણ પોતાના દળમાં લીધો. અને તેઓ તેની સલાહથી મીનલોકપર દમન કરી ગોદ્રારદેશમાં શાન્તિ સ્થાપવાના પ્રયાસો કરવા માંડ્યા, વીર પૃથ્વીરાજને તેના પિતાએ રાજ્યમાંથી કાઢી મુક્યા તેથી શું તેમની શૂરવિરતા અને સહાસીકતા

નાશ પામી હતી ? તેઓ વીર હતા, અને તેના પીતા પણ બાણુતા હતા કે પોતાના પુત્રો પુર્વાર્થથી રાજ્ય મુગટ મેળવશેજ. આ વખતે પૃથ્વીરાજે પોતાના બાહુબળથી તેમજ ઓઝા વેપારીની સલાહથી ઘણા માણસોનો સહકાર મેળવી ગોદ્ધાર દેશનો ઉદ્ધાર કરવાનો વિચાર કર્યો. મીન લોકો પ્રથમથીજ પર્વતમાં જ રહેતા હતા, આ સર્વ પ્રગણાઓ પ્રથમથીજ તે લોકોના અધિકારમાં હતા, પણ પાછળથી રાજપુતોની સંધી થતાં તે પર આક્રમણ કરી પોતાના અધિકારમાં મેળવ્યા હતા.

જે વખતે પૃથ્વીરાજ નૌદોલ નગરે પહોંચ્યા. તે વખતે ‘રાવત’ ઉપાધિધારી મીન રાજ નદાલય નામના નગરને પોતાની રાજ્યધાની બનાવી ત્યાં રાજ્ય કરતો હતો. તે એટલો બધો પ્રભાવશાળી હતો કે કેટલાક રાજપુતો તેની સેવા કરતા હતા. ઓઝાની સલાહ મુજબ પૃથ્વીરાજે પોતાના દળસહિત યુક્ત મીનરાજને ત્યાં નોકરી સ્વીકારી રાજપુત હોવા છતાં તેણે પોતાની બત છુપાવી અને તેઓ એક અસહ્ય રાજની નોકરી કરવા લાગ્યા. તેઓ ગોદ્ધાર રાજ્યનો ઉદ્ધાર કરવાને સંધી તપાસતા હતા. સુભાગ્યવસાત આ સંધી આપોઆપ આવી મળી. જ્યારે મીન લોકો શવરોત્સવ નામનો એક મોટો ઓત્સવ કરે છે. આ ઉત્સવ પ્રસંગમાં નોકર ચાકરોને કેટલાક દિવસપર્યંત રજા મળે છે. આ પ્રમાણે જ્યારે ઓત્સવ આવ્યો, ત્યારે પૃથ્વીરાજને પણ કેટલાક દિવસની રજા મળી.

આ અવસરનો લાભ લઈ કુમારે પોતાની અભિલાષા પૂર્ણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. નગરની બહાર જઈને પોતાના દળના તમામ રાજપુતોને બોલાવ્યા અને તેમને તે વખતે મીન રાજ્ય પર આક્રમણ કરવાનો હુકમ આપ્યો. હુકમ થતાં જ સર્વ રાજપુતો સિંહનાદ પેઠે સિંહ જેમ યુગ્યા ઉપર તૂટી પડે તેમ મીનો પર તૂટી પડ્યા. તેથી નગરમાં હાહાકાર વર્તી રહ્યો. રાજપુતોનો માર બાઈને મીન લોકો ભયગ્રસ્ત બની ગયા. કુમાર પૃથ્વીરાજ શુભપણે સંગ્રામ જોયા કરતો હતો. ધીમે ધીમે સંગ્રામે ભયંકરસ્વરૂપ ધારણ કર્યું. જ્યારે મીનોનો રાજા ભયભીત બની ગયો, ત્યારે પોતે ઘોડા પર બેસી નાસી જતો હતો તે વખતે પૃથ્વીરાજે તેની પાછળ પડીને તેને પકડી લીધો અને જંગલમાં એક વૃક્ષની સાથે બાંધ્યો અને પોતાના હાથેજ તેનો શિરચ્છેદ કર્યો. મીનોના રાજને તેના અત્યાચારનું યથોચિત્ત ક્ષણ મળ્યું. તે ઉપરાંત રાજકુમાર પૃથ્વીરાજે નદાલય અને તેની પાસેના નગરો, ગામો તથા નાની નાની વસ્તીઓમાં આગ લગાડી અને મીનોનો સંહાર કર્યો. મીનો અગ્નિમાં ભસ્મિભૂત થઈ જવાના ડરથી ચારે તરફ નાસભાગ કરવા લાગ્યા. પરંતુ કોઈ પણ પ્રકારે તેના પ્રાણ બચ્યા નહીં. પૃથ્વીરાજ તથા તેમના પરાક્રમી રાજપુતોએ સર્વ મીનોનો નાશ કર્યો. આ પ્રકારે કેવળ એક કિલ્લા

સિવાયનો સર્વ પ્રદેશ પૃથ્વીરાજના અધિકારમાં આવ્યો. આ શેષ રહેલા કિલ્લાનું નામ દેસૌડી હતું. આ વખતે એ કિલ્લામાં ચૌહાણ તથા માદ્રેચા લોકો રાજ્ય કરતા હતા.

મીન લોકોના હાથમાંથી ગોદ્ધર રાજ્યનો ઉદ્ધાર કરીને તે રાજ્ય પૃથ્વીરાજે ઓઝા તથા સદા નામના એક સોલંકીને આપી દીધું. સદા સોલંકીએ આ વખતે સોદગઢ પર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો હતો. પાટણ નગરનો ધ્વંશ થયા પછી સદા સોલંકીના કોઈ કુટુંબીએ આ પર્વતનો આશરો લીધો હતો. સદાનો વિવાહ માદ્રેચા ચૌહાણની કન્યા સાથે થયો હતો, આથી તેણે પોતાના શ્વસુરનું ગામ છોડી પૃથ્વીરાજની સાથે આવવા પસંદ કર્યું નહીં. પરંતુ વિજયી રાજકુમારે જ્યારે તેને દેસૌડી નગર તથા તેના તાબાના પ્રગણાંઓ તેના નિર્વાહ માટે આપી દીધાં ત્યારે નિરૂપાયે રાજકુમારની સાથે આવવું પડ્યું. કુમાર પૃથ્વીરાજની ખડાદુરીની અને શુરવીરતાની વાતો જ્યારે રાણા રાયમલ્લને કાને સાંભળવામાં આવી ત્યારે રાણાશ્રીના આત્માને ઘણાજ આનંદ આવ્યો. અને તેને ઘણાજ આદર સહિત પોતાના રાજ્યમાં પાછો બોલાવી લીધો. પૃથ્વીરાજ જ્યારે ચિત્તોડ પહોંચ્યા ત્યારે કુમાર જયમલ્લનું અવસાન થયેલું હોવાથી આ વખતે તેમનો માર્ગ તદ્દન નિષ્કંટક થઈ ગયો. અહીં આ આવસ્તુની આવશ્યકતાના લીધે જયમલ્લના મૃત્યુનું વર્ણન કરવાનું ઉચિત ધાર્જું છું. પ્રાચીન તક્ષશીલા નગરીને હાલમાં તોડાતંક કહેવામાં આવે છે. તે વખતે આ નગરી રાય શૂરથાન નામના એક રાજપુતના અધિકારમાં હતી. જે ચૌલુક્યવંશના રાજાઓએ દીર્ઘ કાળ પર્યંત અણહિલપુર પાટણમાં રાજ્ય કર્યું હતું તે વંશમાં રાય શૂરથાનનો જન્મ થયો હતો. ઈ. સ. તેરમી શતાબ્દીમાં યવનવીર અલાઉદ્દીનના પ્રયંડ બાહુબળના પ્રભાવથી શૂરથાનના પૂર્વજોને પાટણનો ત્યાગ કરવો પડ્યો હતો. તેમણે મધ્ય દેશમાં જઈને આશ્રય લીધો. ત્યાં વાસ કરી તેમણે પ્રાચીન તક્ષશીલા નગરમાં પોતાની સત્તા જમાવી. પરંતુ તેના વંશજો દીર્ઘકાળ પર્યંત સુધી રાજ્ય ભોગવી શક્યા નહીં. લીલ અફઘાને રાય શૂરથાનને ત્યાંથી હાંકી કાઢ્યો. શૂરથાન નિરૂપાયે અરવલ્લીની તળેટીમાં બેઠેનોર નગરમાં આવ્યો. ત્યાં સુખે દુઃખે પોતાના દિવસો પસાર કરવા લાગ્યો. તેને તારાબાઈ નામની એક પરમ સુંદર સ્વરૂપવાન કન્યા હતી. આ કન્યા માટે પોતે દેહ ધારણ કરી રહ્યો હતો. કેાઇ કેાઇ વખત જ્યારે તે માનસિક દુઃખથી કાયર થતો ત્યારે આ કન્યાનું મુખકમળ જોઈ આત્માને શાન્તિ આપતો. તારાબાઈ તે તેના પ્રાણ અથવા તેની આશા કહેવામાં આવે તો અનુચિત ગણાશે નહીં. તારાબાઈનું સર્વ જીવન દુઃખમાંજ વ્યતીત થયું હતું. અને તેના શરીર પર કેાઇ પણ જાતનું શારીરિક નુર અગર તેજ રહ્યું નહોતું. તારાને ગોદમાં લઈ શૂરથાન પોતાના પૂર્વજોની સાહસીક

કથાઓ સાંભળાવતો, તારા આ કથાને લક્ષપૂર્વક રીતે સાંભળતી હતી. બાલ્યા-વસ્થામાં તેણીએ સાંભળેલી કથાઓ તે બીલકુલ ભુલી નહતી.

આ પ્રમાણે જ્યારે પોતે પોતાની હકીકત પુરેપુરી સમજી શકવા શક્તિવાન થઈ ત્યારે તેને પોતાના પૂર્વજોની વાત યાદ આવતી હતી અને આડંબર પ્રયે ઘૂણા ઉપજતી હતી. પોતે બાળક છતાં અશ્વ પર સ્વારી કરતી હતી. અને તેને બાણ વિધાનું જ્ઞાન સાફ મેળવ્યું હતું. વળી પોતે સહાસીક હતી. શૂરથાન જેટલી-વાર તોડાતંકનો ઉદ્ધાર કરવા જ્યારે યુધ્ધે જતો ત્યારે વીરબાળા પણ કાઠીયાવાડી ઘોડી ઉપર સ્વાર થઈ પોતાના પિતાની સાથે યુધ્ધમાં જતી હતી. તેનું પરાક્રમ અને બહાદુરી જોઈને મોટા મોટા વીરો પણ પોતાના મસ્તક નમાવતાં હતા. અનેક મુસલમાનો તેના તીક્ષ્ણ બાણના ભોગ થયા હતા. ધીમે ધીમે સમસ્ત રાજસ્થાનમાં આ બાળાની વીરતા પ્રસરી ગઈ. અનેક રાજપુતોને આ વિરબાળા પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષા ઉત્પન્ન થઈ, પણ શૂરથાનની ભીષણ પ્રતિજ્ઞા સાંભળી બધા રાજપુતો હતાસ થયા. રાય શૂરથાને પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે “જે તોડાતંક મુસલમાનોના હાથમાં છે તેનો જે કોઈ ઉદ્ધાર કરશે તેનો વિવાહ રાજકુમારી તારાની સાથે કરવામાં આવશે.” આ વાત સાંભળી કુમાર જયમદલ બેદનોરમાં આવ્યા ને તારાના હાથની માંગણી કરી, પરંતુ વીરબાળા તારાએ અભિમાનથી કહી દીધું કે “પ્રથમ તોડાતંકનો ઉદ્ધાર કરો, પછી મારા હાથની માંગણી કરો.” જયમદલે આ વાતનો સ્વીકાર કર્યો, પરંતુ જયમદલ તારાકુમારીના રૂપ ઉપર મોહિત થયો હતો જેથી તેણે પ્રતિજ્ઞા પુરી કરવા અગાઉજ તેના હાથની માંગણી કરી તેથી શૂરથાન તેના ઉપર ક્રોધિત થયો. ને જયમદલે આ કુકર્મ કર્યું છે, એમ માની જયમદલનો વધ કર્યો. જયમદલનું મૃત્યુ થયું ત્યારે સંગકુમાર ગુપ્ત વેષમાં રહેતા હતા, પૃથ્વી-રાજ પણ આ સમયે દેશનિકાલની સજા ભોગવતા હતા. રાણાની ઇચ્છા જયમદલને જ ઉત્તરાધિકારી નિમવાની હતી. પરંતુ દુર્ભાગ્યે શૂરથાનના હાથે જયમદલનું મૃત્યુ થયું પણ રાણા રાયમદલે સાફ કીધું કે ‘તેને તેના કુકર્મનો બદલો જરૂર મળી ચુક્યો છે.’ પરંતુ ન્યાયી રાણો આટલું બોલી બેસી ન રહ્યો પણ તે સોલંકી સરદારને બેદનોરનો પ્રદેશ પારિતોષિક તરીકે આપી દીધો.

પૃથ્વીરાજને યશ સારા દેશમાં પ્રસરી રહ્યો. અને પોતે સ્વમાન સહિત ચિત્તોડ આવ્યા બાણી, તારાકુમારીના આનંદનો પાર રહ્યો નહીં. પૃથ્વીરાજે પણ તારાકુમારીના રૂપ અને ગુણની પ્રશંસા સાંભળી હતી, તારાકુમારી પણ પૃથ્વીરાજને પોતાના પ્રાણનાથ તરીકે સ્વીકારવાની અભિલાષા કરતી હતી અને તે મનમાં તેમના જ નામનો બપ કર્યા કરતી. પૃથ્વીરાજને પણ તારાકુમારી પ્રાપ્ત કરવાની પ્રબળ ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ. અને પોતાની પ્રાણેશ્વરીના દર્શન માટે પોતે બેદનોર પધાર્યા. રાય શૂરથાને અત્યંત આદરપૂર્વક તેનું સન્માન

કર્તુ'. ત્યાં મનોહર તારા પણુ તેઓની સમક્ષ આવીને ઉભી રહી. અને બંને જણાએ મનની તૃપ્તિ થાય ત્યાં સુધી એક બીજાના સામ સામા ઉભા રહ્યા. હવે બંનેને ચિંતા થવા લાગી તેથી પૃથ્વીરાજે શૂરયાનને કહ્યું કે 'તમે કોઈ જાતની ચીંતા રાખશો નહીં તોડાતંકમાંથી મુસલમાનોને આઠ દિવસમાં જ હાંકી કાઢીશ ને મુસલમાનનું નામ નિશાન રહેવા દઈશ નહીં.' વિદાય થતી વખતે કુમાર તારાકુમારીને મળ્યા અને પ્રેમથી કહ્યું કે 'હિં! સુંદરી? તમને પ્રાપ્ત કરવાને માટે જ આજે હું લિષણુ પ્રતિજ્ઞા કરવા ઉભો થયો છું. તો મને આપ નિરાશ કરશો નહીં.' આથી તારાકુમારીએ નમ્રતાથી ઉત્તર આપ્યો કે 'હિં? નર-વીર! આ હૃદય હવે આપનું જ છે. ફક્ત આપની જ આશાથી આ હૃદય આપ-શ્રીના જાપથી ટકી રહેલ છે, અને ટકી રહેશે.'

પ્રેમ તણી અણ્ણમોલ ચીજ, લક્ષ્મી થકી મળતી નથી,
શુદ્ધ પ્રેમીઓને જગતમાં, વૈભવ તણી પરવા નથી,
હોય પિશાચીક પ્રેમ, ત્યાં નહીં પ્રભુનો વાસ છે,
શુદ્ધ હૃદયના પ્રેમીઓમાં, દેવોનો આર્શિવાદ છે. ૭

પ્રેમના પંથી કહી, પ્રાણાંતે પ્રેમ તજતા નથી,
આવે કદિ વિકટ પંથ તો, શૂરા પ્રેમી ડરતા નથી,
એજ પૃથ્વી એજ તારા, જુદા કદિ પડશે નહીં,
શુદ્ધ પ્રેમીઓને ભોગી કહે, કોઈ વિપત્તિ નડશે નહીં. ૮

બંને પ્રેમીઓ જુદા પડ્યા પછી કુમાર પૃથ્વીરાજ લીધેલી પ્રતિજ્ઞા પાર પાડવાનો સમય ઘણોજ નજીક આવ્યાથી ચિત્તોડ આવ્યા, જે વખતે મુસલમાનોના તાજાઓ તહેવાર આવ્યો તે વખતે પૃથ્વીરાજ પાંચસો ચુનંદા સ્વારો લઈ પોતે તોડાતંક સ્વાના થયો, તે વખતે તારાકુમારી પણ ચંડીકા સ્વરૂપમાં પૃથ્વીકુમારની સાથે શુદ્ધમાં ગઈ. મુસલમાનો તાજાઓ ઠંડા કરવા દરવાજા ખડાર નીકળવા માંડ્યા તે વખતે પાંચસો સ્વાર સહિત પોતે પણ તેમાં સામેલ થયા, આ વખતે કોઈને પણ બ્લેમ ગયો નહીં. તેથી પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરવામાં અનુકૂળતા મળી. આગળ જતાં પાંચસો સ્વારોએ અચાનક હલ્લો કરી મુસલમાનો પર આક્રમણ કરીને સંહારવા માંડ્યા, આ વખતે તોડાતંકનો નવાબ કપડા પહેરતો હતો તે વખતે તારાકુમારીએ તિક્ષણ બાણ મારી નવાબને મારી નાંખ્યો, અને તેનું ઘડ કાપી પૃથ્વીરાજે હાથમાં લીધું. આ વખતે મુસલમાનો પણ તનમન ધનનો મોહ મુકી જીવલેણ શુદ્ધ કરતાં દરવાજા સુધી આવ્યા, પણ વચમાં હાથી એવો ઉભો હતો કે અંદર દરવાજામાં જવાને માટે રસ્તો નહતો તે વખતે તારાદેવીએ હાથમાં ફરસી લઈ હાથીની સુઠ કાપી નાંખી, આખરે પૃથ્વીરાજનો વિજય થયો. પૃથ્વીરાજની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ થવાથી તારા તેમની પત્નિ બની.

જે ઝઘડાના પ્રબળતરંગમાં પડી સંગ, પૃથ્વીરાજ અને જયમદલ એકબીબના પ્રચંડ શત્રુ બન્યા હતા. તે ઝઘડાનો ઉત્પાદક તેમનો કાકો સુરજમલ હતો. સુરજમલને ચિત્તોડની ગાદી લેવાની અભિલાષા ઘણી જ હતી અને ચારણદેવીની પરિચારિકાનાં કહેવાથી આ લાવના સુરજમલના હૃદયમાં જડ ઘાલી ગઈ હતી. આથી સુરજમલ પોતે અનેક વિપત્તિઓ ભોગવવા તૈયાર થયો હતો, પરંતુ તેના માર્ગમાં એકજ મોટું વિઘ્ન હતું, તે ફક્ત પૃથ્વીરાજનું જ. બહાદુર પૃથ્વીરાજનું કોઈ હિસાબે કાસલ કાઢવા અનેક ઉપાય શોધવા લાગ્યો પણ તેમાં તે ફાળ્યો નહીં. ત્યારે પોતે સારંગદેવ નામના એક રજપુત સાથે મળી, માળવાના નવાબ સુજદરની પાસે આવ્યો, આખરે નવાબની સહાય મળી અને સુરજમલની સાથે લશ્કર મોકલ્યું. સુરજમલે મેવાડના દક્ષિણ ભાગમાં આક્રમણ કર્યું અને નીમચ બાબુના બધા પ્રદેશો પોતે પોતાના અધિકારમાં સ્થાપ્યા. આખરે ચિત્તોડ પર પોતાનો અધિકાર સ્થાપવાની ચેષ્ટા કરવા લાગ્યો. તેથી રાણા રાયમદલને આવર્તણુક પ્રત્યે ધિક્કાર છુટ્યો અને રાજદ્રોહી સુરજમલને દંડ આપવા નિશ્ચય કરી રાણા રાયમદલ પોતાનું સૈન્ય લઈ સુરજમલની સાથે યુદ્ધ કરવા નીકળ્યા. બંનેની વચમાં ઘણુંજ દારૂણ યુદ્ધ થયું. રાણા રાયમદલને શરીરમાં બાવીસ ઘા વાગ્યા હતા. સમગ્ર શરીર ઘાવોથી ભરાઈ ગયું, ઘાવોમાંથી રૂધિર ફટવા લાગ્યું. તો પણ તેમને વિશ્વાસ લીધો નહિ. અને ધીમે ધીમે તેમને શિથિલતા પ્રાપ્ત થવા લાગી, તે વખતે કુમાર પૃથ્વીરાજ આવી પહોંચતા કાકા સાસું યુદ્ધ કરી કાકાનો પરાજય કર્યો,

છેવટે. સુરજમલ મેવાડની ગાદીના લોભમાં અનેક જાતના કષ્ટો વેઠતાં પોતે “બાટૌરી” નામના અઘોર જંગલમાં પર્ણકુટી બાંધી રહેવા વિચાર કર્યો, પોતે તથા પોતાના માણસો અશ્વ સહીત જંગલની અંદર રહેવા લાગ્યા. ત્યાં પણ અચાનક પૃથ્વીરાજ આવી પહોંચતાં નાશ ભાગ થઈ અને કાકા સુરજમલને ઘેરી લીધો. અને કાલકા નામના મંદિરમાં કાકાને લઈ જવા આગ્રહ કર્યો, પણ કાકા અશક્તિના લીધે ન આવવાથી સારંગદેવને મોકલ્યો તેથી સારંગદેવ પૃથ્વીરાજની સાથે ગયો. પૃથ્વીરાજે સારંગદેવનું માથું ધડથી જુદું કર્યું અને સુરજમલની પર્ણકુટી પણ તોડી નાંખી અને બાટૌરા નગરમાં જઈને પોતાનો ઝંડો રોપ્યો.

હવે સુરજમલના દુઃખની સીમા રહી નહીં તેથી હતાશ થયો, પોતાની મનોકામના પુરી કરવા સારું અનેક જાતના કષ્ટો વેઠયા, છતાં તેની મનોકામના પુરી થઈ નહીં. આખરે પોતાના માણસોની રક્ષા કરવા ખાતર સાદરી તરફ નાસી ગયો. ત્યાં પહોંચ્યા પછી તેના મનમાં એક નવી આશાનો સંચાર થયો હવે સ્વયંહું સાદરીની સંપત્તિ ભોગવી શકીશ નહીં તો તે એવા માણસને આપીશ કે

જેની પાસેથી રાજા પણ છીનવી શકે નહીં. આ પ્રમાણે તેને પ્રતિજ્ઞા લીધી. અને બ્રાહ્મણો તથા ભટ્ટ લોકોને સાદરી દાનમાં આપી દીધી, અને ત્યાંથી સદાને માટે મેવાડનો ત્યાગ કરી સુરજમલ 'ખનયલ' નામના મહાજંગલમાં ફરતો હતો. ત્યારે તેના જોવામાં આવ્યું કે એક વડ્ડ બકરીના બચ્ચાને લઈ જવાની ચેષ્ટા કરતો હતો, પણ બકરી તેના બચ્ચાને મજબુત પકડી રહી હતી તેથી તે વડ્ડ બચ્ચાને લઈ શકતો નહતો. આ ઘટના જોતાં સુરજમલને ચારિણી દેવીની સેવીકાનું કહેલું વચન યાદ આવ્યું. તેથી સુરજમલને એમ થયું કે હું અહીં રહીશ તો મારો અધિકાર કોઈ છીનવી શકશે નહીં. તેથી ત્યાંજ થંભી ગયો અને ત્યાંના જંગલીલોકોને તાબે કરી તે સ્થળે દેવલ નામનો કિલ્લો બંધાવ્યો અને આબુખાબુના એક હજાર ગામ પોતાના અધિકારમાં લીધા, આ વખતે પ્રતાપગઢ દેવલની સ્થાપના થઈ હતી.

કુમાર પૃથ્વીરાજ પાટનગરમાં ચાલ્યા આવ્યા, તે હવે રાણાશ્રી રાયમલ્લને ઘણો પ્રિય થયો હતો. તેથી તેનું મોં જોયા સિવાય તેને ચેન પડતું નહતું. પરંતુ, વિધાતાની વક્રદષ્ટિથી મહારાણા રાયમલ્લના નસીબમાં પુત્રનું સુખ લાંબો વખત જોવાનું નહોતું. આ પ્રમાણે પૃથ્વીરાજ પોતાના બાહુબળથી અનંતકીર્તિ મેળવી અને યશ પ્રાપ્ત કરી પોતાની વહાલી તારાકુમારી સાથે આનંદમાં દિવસો પસાર કરવા લાગ્યા. પણ જ્યાં ભાવી અનુકુળ ન હોય ત્યાં સુખ અને વૈભવ લાંબા વખત સુધી ટકી શકતા નથી. તેવી જ રીતે રાજકુમાર પૃથ્વીરાજની સ્થિતિ બની હતી.

પોતાની બેન શિરોહી નરેશ પાભૂરાયની સાથે પરણાવવામાં આવી હતી. પણ પાભૂરાય વ્યસની અને દુરાચારી હોવાથી પોતાની ભગિની અત્યંત દુઃખી થતી હતી. અને નરેશ પણ એટલું બધું દુઃખ આપતો હતો કે તેનું વર્ણન લખવા લેખક પણ અશક્ત છે. જેને જીવંત, શેતાન કહીએ તેવું દુઃખ રાજા પોતાની રાણીને આપતો હતો. જ્યારે રાણી પોતે દુઃખથી કાયર બની ત્યારે પોતાના ભાઈ પૃથ્વીરાજને પોતાની કર્મ કઠણાઈની હકીકત લખી અને પોતાને આ દુઃખથી બચાવવા સહાય માગી. જ્યારે ભાઈએ જાહેનનો આવો દુઃખનો ભરેલો પત્ર વાંચ્યો કે તરતજ કુમાર પૃથ્વીરાજ એકાએક શિરોહી રવાના થયો, અને એ સાહસીક વીર શિરોહીના મહેલના દરવાજા પાસે આવી પહોંચ્યો. પણ દરવાજા બંધ હોવાથી તે ક્રોધિત બની કોટ કુદી રાજા પાભૂરાયને કબજે કરી તેનો વધ કરવા જતો હતો. તેવામાં પતિપરાયણ સ્ત્રીએ પોતાના ભાઈને કીધું કે “મારી એક યાચના સ્વીકારો. મને વિધવા ન કરો, તમને મેં વિધવા બનાવવા બોલાવ્યા નથી પણ તેમને સમજાવી મને સુખી કરવા બોલાવ્યા છે.” આ પ્રમાણે કહેવાથી

પૃથ્વીરાજ પોતાના બનેવીને જીવતો રાખ્યો અને તેની બેનની મોજડીઓ તેના માથા ઉપર મુકાવી તેની ક્ષમા મંગાવી, આથી પોતાની બેનના કાર્યમાં પોતે યશ પામ્યો. પોતાની બેન સુખી થઈ જાણી પોતાના મનને આનંદ માનવાલાગ્યો, પણ નાલાયક કપટી બનેવીએ તેને ઘણા આગ્રહથી પૃથ્વીકુમારને પાંચ દિવસ વધારે રોક્યો અને જ્યારે પૃથ્વીરાજ પોતાની બેન અને બનેવીની વિદાય લઈ કોમલનેર લાણી જવા રવાના થયો ત્યારે નીકળતી વખતે તેના બનેવીએ કેટલાક લાડવા આપ્યા, પૃથ્વીરાજને કિંચિત્ પણ ખબર નહોતી કે આ પાપીએ દુગો કર્યો હશે. કોમલનેરની નિકટ આવતાં પોતાના બનેવીએ આપેલા લાડવામાંથી એક લાડવો ખાવા માંડ્યો. અને ખાતાં ખાતાં તરત ઝેર ચડ્યું, ને ચક્કર ખાઈ નીચે પડ્યો અને બેલાન બની ગયો, બનેવીએ લાડવામાં ઝેર નાંખીને જ આપ્યા હતા. પોતાની વહાલી તારાકુમારીને ખબર આપવા માણસો છુટયા. તારા આવે તે પહેલાં પોતે પોતાના દેહને ત્યાગ કર્યો એટલે તારાનો મેળાપ થયો નહીં. આખરે તેજસ્વી તારો પલકમાં ગુમ થઈ ગયો. શુરવીરના મરણથી ઘણા લોકો રૂદન કરવા લાગ્યા. અને પવિત્ર તારાકુમારી પણ પોતાના પતિના શબને લઈ જીવતી ચીતામાં ભસ્મીભૂત થઈ ગઈ. ધન્ય છે એ વિરાંગનાને! પતિની પાછળ સતી થઈ.

પુત્રના અકાળ મૃત્યુથી રાણા રાયમદલને આઘાત થયો અને પુત્ર વિયોગીનું કષ્ટ ઘણું વખત સહન કરી શક્યા નહીં. અને તે પણ પુત્રના પાછળ સ્વર્ગે સિધાવ્યા. પૃથ્વીરાજ અને રાણાના મૃત્યુ પછી પ્રજામાં હાહાકાર અને શોક છવાઈ ગયા હતા. વીધીનું કેવું નિર્માણ?

છાપો

શુરવીરતાની છાપ, પ્રથુએ ખુબજ પાડી,
ચોધો મહા બળવાન, દીધાં દુશ્મનને ફાડી,
તણ રાજ્ય અને પાટ, પિતાની આજ્ઞા પાળી,
થયો દેશનિકાલ, વિધીના લેખ નિહાળી,
ચાલ્યો પ્રથુ તો એકલો, સાથે જેનું ભાગ્ય છે.
કહે ભોગી શુરવીર ને, એતો નજીવી વાત છે.

૯

છાપો

મીન જાતને મારી, પ્રથુએ ખુબ જ કીધી,
પકડી તેનો રાય, શિક્ષા તો મોતની દીધી.
મુસલમાનો પર વૈર, ખરેખર તેને લીધું.
ક્ષત્રિય તણ ગૌરવ, વધારી તેને દીધું,
શુરવીર સાહસીક વીરે તો, પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરી,
પ્રતિજ્ઞા પૂરી થતાં, દેવી તારા તો વરી.

૧૦

છપ્પો

શુદ્ધ હૃદયના પ્રેમ, કદિ નહીં છાનાં રહેતાં,
 ફિલ તણાં એ દાન, નહીં એ સહેજે મળતાં,
 તારા પૃથ્વીની જોડ, જગતમાં હતી નિરાળી,
 શુદ્ધ હૃદયના કોડ, પ્રભુએ દીધા પાળી,
 વિજયમાળ પ્રભુએ ધરી, નામના જેને મેળવી,
 ક્ષત્રિયોમાં શિરોમણી, શુરવીરતા જેને કેળવી.

૧૧

છપ્પો

ધાર્યું ધણીનું થાય, નહીં ઠહાપણુ આલે છે,
 લોગવે ખાને સુખ, ખરી શાન્તિ લોગવે છે,
 દુઃખી છે નિજ જહેન, સહાય લાઈની માગે છે,
 ગયો પ્રથુ શિરોહી, ખેનનું દુઃખ લાગે છે,
 પણુ દગો ખનેવી તો કરે, ઝેર લાડુમાં મેળવી,
 કહે લોગી ખાતો પ્રથુ, મોત નિપજ્યુ તે ઘડી.

૧૨

છપ્પો

મરતાં પ્રથુ કુમાર, ખરે મેવાડ રંડાણી,
 તારા જોતી નાથ, ખરેખર તે મુઝાણી,
 રડતી અશ્રુધાર, નાથ મુજ લીધો ખેંચી.
 શું કીધું મેં પાપ, મને અધવચમાં મુકી,
 પ્રાણ પતિની લાશને, લેતી તારા ગોદમાં,
 કહે લોગી ધન્ય તારાને, સતી થતી પળવારમાં.

૧૩

આ પ્રમાણે રાણા રાયમલ્લ, સંગકુમાર, પૃથ્વીકુમાર, જયદેવ અને કોકો સુરજમલ વિગેરે લાવીના નિર્માણ મુજબ આલ્યા ગયા, જે જે વસ્તુ ઇતિહાસમાં અવલોકવામાં આવી છે, તે વસ્તુ જગતમાં એકજ પાઠ ખતાવે છે. સત્તા ચીજ એવી છે કે જ્યાં સારા નકારાતું લાન રહેતું નથી, ગૃહકલેશ અને સત્તાના લોભે આજે હિન્દુસ્તાનને પરાધીન બનાવી દીધું છે. માટે વાંચક જન જીવનમાં બે વસ્તુનો ત્યાગ કરી (તે કઈ બે વસ્તુઓ (૧) ગૃહ કલેશ (૨) સત્તાનો લોભ). આત્માનું કલ્યાણ અને લોકહીત કરવા પ્રયત્ન કરશે.

પ્રકરણ ૩ જી

રાણા સંગ્રામસિંહનો રાજ્યાભિષેક અને અનેક જાતની વિવિધ ઘટણાઓ.

રાણા સંગ્રામસિંહનો જન્મ સં. ૧૫૩૮ ના વૈશાખ વદ નોમના દિવસે થયો હતો, અને સં. ૧૫૬૫ (ઈ. સ. ૧૫૦૯) જેઠ સુદ ૫ ના દિવસે શુભ સુહર્તે રાજ્યાસન પર ધિરાજમાન થયા. તેઓની ઉત્તમ રાજ્યનીતિ અને કુનેહથી મેવાડનું રાજ્ય ઘણુંજ આબાદિમય થયું, આ વખતે સંપુર્ણ મેવાડમાં શાન્તિ હતી. સુખ અને વૈભવની રેલમછેલ હતી. પરંતુ ભાવીને આ સુખ મેવાડને લાંબા વખત સુધી ભોગવવા દેવાની મરજી નહીં હોય.

ભારત વર્ષમાં અનેક પ્રતાપી રાજા મહારાજાઓ હતા અને તુવારવંશના રાજાઓએ ઘણા કાળ સુધી મહાપ્રતાપ સહિત રાજ્યસત્તા ભોગવી, પરંતુ ક્રમે ક્રમે તે સત્તા ચૌહાણ પાસેથી ગિઝની, ઘોરી, ખીલજ અને લોદી વંશના બાદશાહો પાસે ગઈ અને હિન્દુસ્તાનનું રાજ્ય નિર્દય અને પાપી માણસોના હાથમાં આવ્યું, અને તે દરેક બાદશાહો હિન્દુઓના કટ્ટા દુશ્મન હતા. તેઓમાં કાંઈ બળ અને પરાક્રમ નહીં હોવાથી મેવાડના રાજાઓ તેમને લેશપણ વિશાતમાં ગણતા નહતા. જ્યારે મેવાડમાં ગૃહકલેશ જાગતો; ત્યારે ગુજરાતના અને માળવાના રાજાઓ તે વિદ્રોહીની સાથે મળી જતા હતા, તો પણ તે લોકો મેવાડને કોઈ પણ જાતની હાની કરી શક્યા નહતા, જ્યારે વીરવર સંગ્રામસિંહે વીર પુત્રોને સંગ્રામભૂમિમાં મોકલ્યા, ત્યારે યુક્ત ઉભય નવાઓ તેમની સાથે ટકી શક્યા નહોતા. રાણા સંગ્રામસિંહ તે વખતે ભારતના ચક્રવર્તી રાજા ગણાતા હતા. મારવાડ અને અંબરના રાજાઓએ તેમને ભેટ આપીને તથા તેમની પુજા કરીને તેમનું ગૌરવ વધાર્યું હતું. જ્વાલિયર, સીકરી. અજમેર, રાઇસીન, કાઢપી, ચંદેરી, જુંદી, ગાગરૌન, રામપુર તથા આબુ આદિ પ્રદેશોના “રાવ” પદવીધારી રાજાઓ તેમના માંડલિક બનીને તેમની સેવા કરતા હતા. મહારાણા સંગ્રામસિંહ મહાપ્રતાપી હતા. એંશી-હજાર અશ્વારોહીઓ, ઉચ્ચકુળના સાત નૃપતિઓ, નવ રાવો, અને ‘રાવલ’ તથા ‘રાવત’ પદવીધારી ૧૦૪ સરદારો પાંચસો હાથીઓની સાથે મહારાણા સંગ્રામસિંહને

૨૩. આ સ્થળે અંબરના જે રાજાનું વર્ણન છે તેનું નામ પૃથ્વીરાજ હતું. અદ્યાપિ અંબરના રાજાઓને રાવ કહેવામાં આવે છે. પૃથ્વીરાજના બાર પુત્રો દ્વારા (કજવાહા કુળના) બાર ગોત્રો ઉત્પન્ન થયાં. મુગલબાદશાહ હુમાયુના સમયથી કજવાહા લોકોને રાજસભામાં માનપાન મળવા લાગ્યા.

સહાય કરવા આવ્યા હતા. વિપત્તિના સમયમાં જેમણે મહારાણા સંગ્રામસિંહને સહાય કરી હતી તેમને સંપત્તિના સમયમાં તેઓ ભુક્ષી ગયા ન હતા. તેમણે શ્રીનગરના કરમચંદને અજમેરની બગીચ આપી હતી. આ કરમચંદને જગમદ્દે નામનો એક પુત્ર હતો. ચંદેરી પર સત્તા સ્થાપીત કરતી વખતે જગમદ્દે રાણા સંગ્રામસિંહને સહાય કરી હતી તેથી તેને 'રાવત'ની પદવી આપી હતી.

સંગ્રામસિંહ સમયને સારી રીતે ઓળખતા હતા, અને તેમણે પોતાના લશ્કરને ઘણીજ ઉંચી તાલીમ આપી હતી. પોતાના સૈન્ય સાથે રાણા સંગ્રામસિંહે બાબર સાથે બે વાર યુદ્ધ કર્યું અને માળવાના બાદશાહો સાથે અઢાર વખત યુદ્ધ કરીને વિજય મેળવ્યો હતો. ઇબ્રાહીમ લોદી મહારાણા સાથે બે વાર લડ્યો પણ રાણાના પરાક્રમ આગળ પોતે બે વાર પરાજય પામ્યો. આ વખતે મેવાડના રાજ્યનો વિસ્તાર ઘણોજ લાંબો હતો. ઉત્તરમાં વિના^{૨૪} પ્રાંતમાં વહેતી પીલખાલ નદી, પૂર્વમાં સિંધુ નદી, દક્ષીણમાં માળવા, અને પશ્ચિમમાં મેવાડની નિમિ અને દુર્ગમ શૈલ્યમાલા સુધી મેવાડના રાજ્યનો વિસ્તાર હતો. આ પ્રમાણે શાસનનું રાજ્ય રાણા સંગ્રામસિંહ લોગવતા હતા, પણ તેઓશ્રી લાંબો વખત શાન્તિ લોગવી શક્યા નહી. આ વખતે યવનવીર બાબર મોટા સૈન્ય સાથે આવી ભયંકર લડાઈ કરવા મેવાડમાં આવ્યો. આ ભયંકર ભીષણનાદ ભારત વર્ષમાં સંભળાયો, અને આખું ભારત કમકમી ગયું, પરંતુ ભારતની ભાગ્યદેવીનો વિચાર કંઈક બુદ્ધોજ હશે, તેથીજ આ ભીષણ યુદ્ધ આરંભાયું હશે, અને કેટલાક દેશદ્રોહી રાજાઓ અને વિદ્રોહીઓ બાબરને સહાય આપવા તૈયાર થયા. જો આપણાજ ભાઈઓએ બાબરને સહાય ન આપી હોત તો આજે ભારત વર્ષનો મુગટ કેના શીરપર શોભી રહ્યો હોત? તે તો ભાવીને હાથ હતું, તો આજે ભારત ગુલામી દશામાં ન હોત. ભારતના ભાગ્યમાં સુખ લખાયેલું હશેજ નહિ.

બાબર જ્યારે પોતાનું સૈન્ય લઈને મેવાડ પર ચઢી આવ્યો ત્યારે બાબર પોતાનું સૈન્ય ઘણુંજ કેળવાયેલું લાવ્યો હતો અને ઘણીજ મોટી સંખ્યામાં લાવ્યો હતો, પણ વીર સંગ્રામસિંહે બહુજ બહાદુરી પૂર્વક તેનો સામનો કર્યો. અને વીર સંગ્રામસિંહે યવનવીર બાબરને સખત પરાજય આપ્યો. બાબરના સૈન્યનો ઘણો ખરો ભાગ યુદ્ધમાં ખલાસ થઈ ગયો હતો. આ વખતે એક વિશ્વાસઘાતી કુટીલ રાજપુત કુહાડાનો હાથો બનીને બાબરને સહાય કરી. જો આ વિશ્વાસઘાતી રાજપુતે બાબરને સહાય ન કરી હોત તો આજે બાબરના સૈન્યનો એક માણસ જીવતો રહી શક્યોજ નહોત. પરંતુ ભાગ્ય પ્રતિકુળ હોય ત્યારે કોણ મિથ્યા કરી શકે તેવું છે.

ચિત્તોડ રાણા વીર સંગ્રામસિંહનું બળ રોકવા માટે બાબર આગ્રા છોડી શીકરી^{૨૫} તરફ લાગી ગયો. આ તરફ સીસોદીઆ ના કુળબુધ્ધ મહારાણાશ્રી પોતાનું લશ્કર લઈ બાબરની સામે આવ્યા. આ વખતે સંવત ૧૫૮૪ (ઈ. વી. ૧૫૨૮) ના કાર્તિક વદ ૫ ના દિવસે સર્વ રાજા મહારાજાઓ મહારાણાશ્રીને સહાય કરવા માટે એકત્ર થયા હતા. રાણાએ આ સઘળા સૈનીકોનો સંહાર કર્યો જે બે ચાર મુસલમાન બન્યા હતા તેમને બાબરની સેનાને વર્તમાન સમાચાર પહોંચાડયા. આ સમાચાર સાંભળી બાબરના માણસો ઉત્સાહહીન થઈ ગયા, અને પોતાની છાવણીની આરે બાબુ ખાઈ ખોદી પોતાનો કાળ પસાર કરવા લાગ્યા. આ વખતે બાબરની બીજી સેના આવી પણ રાણાની સેનાને રોકવા અસમર્થ નીવડી, વિજયી રાજપુતોએ નાસતા સૈનિકોને પકડી મારી નાંખ્યા, બાબર ઘેર સંકટમાં પડ્યો છતાં પોતે ઉત્સાહહીન ન બન્યો.

શુરવીરતાની વાતમાં, ગંભીરતા તજતો નથી,
દુઃખમાં બાબર કદિ, પાછો જુઓ પડતો નથી,
આશાવાદી રહેતો સદા, નહીં પ્રયત્નને છોડતો,
દુઃખમાં એ સુખ માની, પુર્વાર્થને સાધતો. ૧૪

આ પ્રમાણે ચિંતામાં ચિંતામાં પંદર દિવસ થયા. બાબરે મનથી ઘણા વિચારો કરી જોયા પણ જ્યારે એકે રસ્તો સુજ્યો નહીં ત્યારે માનનો ત્યાગ કરી ઈશ્વર પ્રાર્થનામાં રોકાયો. છેવટે બાબરે જે પરિણામ ધાર્યું હતું તેનાથી ઉલટુંજ પરિણામ આવ્યું, અને પોતે શરાબનો ત્યાગ કરી સર્વત્ર શરાબનો ત્યાગ કરાવ્યો, તેથી તેના સૈન્યમાં થોડો ઘણો ઉત્સાહ હતો તે પણ નાશ પામ્યો. આબરે પોતાની બુદ્ધિથી સૈન્યને સમજાવી ઉત્સાહી બનાવી પોતાની છાવણી ઉપાડી, અને ચાલવા માંડ્યાં પણ એક કોષ ચાલતાં તો રાજપુતના ઝુંડના ઝુંડ યવનોપર તુટી પડ્યા અને સૈન્યનો નાશ કર્યો. આબરે બાબર હતાશ થયો, અને રાણાનું સૈન્ય આગળ વધવા લાગ્યું અને ત્યાં તો પ્રચંડ તોપના ગોળાથી કાન ફૂડી નાંખે તેવા અવાજોથી રાણાના સૈન્યનો નાશ થયો. આ અધિકારમય લેહી તોપોથી હજારો રાજપુતોનો નાશ થયો, તો પણ રાણા પોતે આગળ વધતાજ ગયા અને દુશ્મનો પર હુલ્લો કરતાજ ગયા. તેમનો વિશ્વાસુ તુવારવંશના શિલાદીત્ય પર તેને વિશ્વાસ હતો કે તે જરૂર યવનોપર આક્રમણ કરશે, પણ તે નરાધમ કુલકલકે રાણા સાથે દગો કરી, શત્રુના દળમાં ભળી ગયો, આ વખતે રાણાને

૨૫. હાલમાં એને ક્તેપુર સીકરી કહે છે. એ નગર આગ્રાથી દસ ગાઉના અંતરપર આવેલું છે. એની પાસેના કેકનવા નામના સ્થાન પર રાણાસંગ્રામસિંહની સાથે બાબરે ઘેર સંગ્રામ કર્યો હતો, આ સમયે ક્તેપુર સીકરીના યુક્તના નામથી ઓળખાતાં આવે છે.

ઘણા આઘાત થયો, અને પોતાને અચાનક આવો દગો થયો તો જોઈ રાણાશ્રીને ઘણું જ લાગી આવ્યું, આખરે સંગ્રામસિંહ રણભૂમિનો ત્યાગ કરી ચાલ્યા ગયા. (રાણાશ્રી સંગ્રામસિંહના શરીરપર લગભગ ૮૦ ઘા પડ્યા હતા, તેણે લડાઈમાં એક આંખ, એક હાથ, એક પગ આટલું તો ગુમાવ્યું હતું, છતાં પોતાનામાં બહાદુરી અને સહાસીકતા શોભતાં હતા અને પોતે ક્ષત્રિય કુળ શિરોમણી હતા.) પોતાની માતૃભૂમિ અને દેશના માટે જે જે ભડવીરો રાણાશ્રીને સહાય આપવા આવ્યા હતા તે સર્વે ભડવીરોએ પોતાના દેહના બળીદાન આપ્યા અને શહીદ થયા, તેમાં ડુંગરપુરના રાવલ ઉદયસિંહ પોતાના બસો સૈનીકો, સાલુખાના રાજા રત્નસિંહ અને તેમના ત્રણસો યોદ્ધાઓ, મારવાડના રાઠોડ રાજકુમાર રાયમહા અને તેમના મેરતાનિવાસી સહાસીક વીર ક્ષેત્રસિંહ તથા રત્નસિંહ, સોનગઢના રામદાસરાવ, ઝાલાપતિ ઝોઝા, પરમાર વીર ગોકુળદાસ, તથા મેવાડના ચૌહાણ માણેકચંદ તથા ચંદ્રભાણ અને ઇતર અનેક રાજપુતોએ આ યુદ્ધમાં અમર નામ કરી સ્વર્ગ સુંદરી વર્ષા હતા. તેમાં બે મુસલમાનોએ પણ પોતાના આત્માનો ભોગ આપ્યો હતો, જેમાં (૧) હત્તભાગી ઈબ્રાહીમ લોદીનો એકનો એક પુત્ર હતો (૨) હુસેનખાં હતો.

આખરે બાબરનો વિજય કપટી કુલાંગાર શિલાદીત્યના દગાથી જ થયો. અને હજારો રાજપુતોની કરેલી મહેનત અને આપેલા મોંઘા પ્રાણના બળીદાન નકામા કર્યા. એ નરપિશાચે જો દગો ન કર્યો હોત તો આજે ભારત વર્ષ ગુલામીની જંજીરમાં ન હોત, પણ ભાવી મિથ્યા થતું નથી, છેવટે બાબરે ‘ગાઝી’ની પદવી ધારણ કરી અને ત્યાર પછી તેના વંશોએ પણ આ ઉપાધી ધારણ કરી હતી.

જો મહારાણા થોડાજ વખત વધુ જીવ્યા હોત તો અવશ્ય તે સીસોદીઆ કુળને ગૌરવવંતુ કરત, વિધીના કઠોર લેખ અનુસાર તેમનો પરાજય થયો. મેવાડનો ગૌરવ-રવિવસવા નામના સ્થાન પર અકાળે અવસાન પામ્યા. ઘણા લોકોનું માનવું છે કે મહારાણાને તેમના મંત્રીઓએ જોર આપી મારી નાંખ્યા હતા, આ અનુમાન સત્ય હોવા વિષે શંકા છે. મહારાણાશ્રીના માટે આવી હકીકત સાંભળતાં હૃદય કંપી ઉઠે અને હૃદય લેદાઈ જાય પણ જ્યાં ભાવીજ અનુકુળ ન હોય ત્યાં કોઈ શું કરે ?

આથી મારા આત્માને એક વાતની શંકા હંમેશા થયા કરે છે, કે રાજાઓને ઘણી સ્ત્રીઓ સાથે લગ્ન કરવાથીજ તેમાં કલેશનું વાતાવરણ પેદા થાય છે. કારણકે જ્યાં બધી રાણીઓને દિકરા હોય ત્યાં બધાને સત્તાનો લોભ લાગેજ, અને તેથી કલેશ થયા સિવાય રહે નહીં, તેવી રીતે રાણાશ્રી સંગ્રામસિંહની બાબતમાં બન્યું છે, કારણકે તેમને ઘણીખરી રાણીઓને કુંવર હતા, અને તેઓ પોત પોતાના કુંવરને મેવાડનો અધિપતિ બનાવવાનીજ પેરવી કરતા હતા, તેમાં એક

રાણી તો એટલી બધી આગળ વધી હતી કે બાળર બાદશાહની સાથે મળી ગઇ, અને તેની અભિલાષા પુરી કરવાને રણથંભોરનો કિલ્લો અને રાજભંડારમાં પડેલો માલવરાજનો તાજ પણ બાળરને અર્પણ કર્યો હતો. મહારાણીશ્રીને બાળર માતાની દ્રષ્ટીથી જોતો હતો, અને રાણાજીને માટે બાળરને સંપૂર્ણ માન હતું.

રાણાજીને ત્રણ પુત્રો હતા, તેમાં બે પુત્રો જે મોટા હતા તે તો બાહ્યા-વસ્થામાંજ સ્વર્ગવાસ થયા હતા. રાણાજીને દરેક ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા હતી, તેમાં વળી જૈન ધર્મપર તો સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી. રાણાજી ન્યાયી, સત્ય અને સંયમમાં ઘણા મજબુત હતા. તેથી તો તેમણે પોતાની ઉમ્મરમાં પ્રજાની, સમાજની તેમજ પોતાની માતૃભુમીની પ્રાણના ભોગે સેવા કરી પોતાનું નામ અવનીના તકતા ઉપર રોશન કર્યું હતું. પરંતુ અફમોસ તો એજ થાય છે કે તેઓશ્રીનું મૃત્યુ અકાળે અને દગાથી થયું હતું. પોતાનો નાનો પુત્ર કે જેનું નામ રત્નસિંહ હતું, અને રત્નસિંહનેજ ઉત્તરાધિકારી બનાવ્યા હતા.

છપ્પો.

રાણાશ્રી સંગ્રામ, સદા ગંભીરતા ધરતા,
નીજ ભાઈ ભાઈના કલેશ થકી, વન વન રખડતા,
ધરતા પોતે ધીર, કદિ ન કાયર બનતા,
ધરી ધર્મની ઢાળ, સદાએ શુભતજ રહેતા,
સમયને વિતાવવા, ભરવાડ ઘેર કરી નોકરી,
કહે ભોગી ધન્ય વિધાતા, ભાવી ન મિથ્યા થાય જરી.

૧૫

દોહરો.

શુરવીર જનતો કષ્ટથી, પ્રાણાંતે પણ ડરતા નથી,
પુરુષાર્થને સાધવા, પાછા કદિ પડતા નથી,
આવી મલ્યા કરમચંદને. સાથી હુંટારો શોધીઓ,
મેવાડનો એ ભાગ્ય વિધાતા, બહારવટુ ખેડી રહ્યો,
થાકને ઉતારવા, જંગલમાં નીંદ લઈ રહ્યો,
કહે ભોગી આવ્યો મણીધર, છત્ર તેને ધરી રહ્યો.

૧૬

દોહરો.

જોતો જંગલનો માનવી, કોઈ વીર આ સમજાય છે,
થશે ભવિષ્યમાં રાજવી, શુભ શુકન દેખાય છે,
આવી મલ્યા કરમચંદને, વાત સઘળી સૌ કરી,
શુભ રાખી વાત ને, નીજ બેટીની સાદી કરી,

શું વીધીના લેખ બાપુ, જીવન ક્યારે પલટાય છે,
શું શું લખ્યું છે લલાટમાં, કહે ભોગી નહીં સમજાય છે. ૧૭

છાપ્યો.

પ્રથુ અને જયમલ્લ, મોત ના પંથે વળીયા,
રાણાશ્રી સંગ્રામ, પુત્ર વિયોગે મરીયા,
લઈ યુદ્ધમાં યશ, અમર નામ જેણે કીધું.
આખર લાવી એજ, દુશ્મને વિષ જ દીધું,
થયો સ્વર્ગવાસ તેમનો, મેવાડ તો રંગાઈ ગઈ,
કહે ભોગી શુરવીરની, જ્યોતિ સદા ચમકી રહી. ૧૮

છાપ્યો.

હોય જ્યાં ગૃહનો કલેશ, કદિ નહીં સુખજ પામે,
ભલે હોય ધનવાન, છતાં ન ખેસે ઠામે,
જ્યાં કલેશ તણી છે આગ, નહીં ત્યાં શાન્તિ મળતી,
લે બીબચો લાભ, નહીં આશા કંઈ ફળતી,
માટે સમજ માનવી, કુસંપ કોઈ કરશે નહીં,
કહે ભોગી અવની મહીં, સંપ ને ભુલશે નહીં. ૧૯

આ પ્રમાણે રાણા સંગ્રામસિંહનો ટુંક વૃતાંત વાંચકો વાંચી અને વિચારશે,
તો ઘણું જાણવાનું અને શીખવાનું મળશે.

પ્રકરણ ૪ થું.

રાણા રત્નસિંહનું વૃત્તાંત. રાજ્યાભિષેક અને વિચિત્ર ઘટનાઓ.

વિક્રમ સં. ૧૫૮૪. ઇ. સને ૧૫૨૮.

રાણાશ્રી રત્નસિંહનો રાજ્યાભિષેક ઘણોજ આનંદ અને ધામધુમ પૂર્વક થયો, અને રાણાનો સ્વભાવ ઘણો ગંભીર, માયાળુ, સહાસીક અને શુરવીર હતો. તેઓમાં પોતાના પિતાના ગુણો વારસામાં ઉતર્યા હતા. પણ તેઓ મેવાડની ગાદી ઉપર ઝાઝો વખત ટકી ન શક્યા. કારણ કે તેઓના હાથે એક એવું કામ થયું હતું કે જેથી કલેશ અને વૈરનું વાતાવરણ ઉભું થયું હતું. રાજાઓ જ્યારે ભાન ભુલે છે, ત્યારે સમય સમજ્યા વગર એવી ભુલ કરી બેસે છે, કે તેમની સાધારણ ભુલથી સારી પ્રજાનો નાશ અને કીર્તિનો પણ નાશ કરે છે. રાણા રત્નસિંહે અંબરના રાજા પૃથ્વીરાજની પુત્રી સાથે છાનો માનો વિવાહ કર્યો હતો. કન્યાની યોગ્ય ઉંમર થતાં તેના પિતા પૃથ્વીરાજે તેનો વિવાહ ખુદીના રાજા સૂરજમલ (હાડા) ની સાથે નક્કી કર્યો. તે વખતે બાળાએ શરમથી પોતાનો વિવાહ થયો છે તેવી વાત પોતાના પિતાને કરી નહીં. આથી કોઈ એ તેના બીજાવારના વિવાહમાં પ્રતિરોધ કર્યો નહીં. પરંતુ થોડાજ સમયમાં આ વિવાહ એક અનર્થનો મૂળ થઈ પડ્યો. આ વિવાહની વાત સાંભળી રાણા રત્નસિંહને વ્રજ જેવો ઘા લાગ્યો, અને પોતે સૂરજમલ હાડા ઉપર ક્રોધે ભરાયા. પણ ત્યાં વીધીએ જુદીજ ઘટના ઘડેલી હતી, પોતાની બેનનો વિવાહ પણ સૂરજમલની સાથેજ કર્યો હતો. પણ રાણાએ સાળા-બેનોનો સંબંધ તોડી નાંખ્યો અને ઘણાજ આવેશમાં આવી વૈર લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. વસંતઋતુમાં મૃગયા રમવાનો ઓતસવ આવતાં તેમને આ વૈર લેવાની સારી તક મળી હતી, તેઓ પોતાના સરદારો અને સામંતો લઈ જંગલમાં મૃગયા રમવા ગયા હતા. તે વખતે ખુદીરાજ સૂરજમલ હાડા પણ તેમની સાથે હતા. ખુદીના હાડા લોકો મેવાડની પૂર્વે આવેલા પહાડી પ્રદેશમાં રહેતા હતા. તેમનું રાજ્ય મેવાડના તાબામાં ન હતું. છતાં હાડાનો સ્વામી મેવાડના રાણાની પૂજા કરતો હતો. ખુદીનો (રાજા) અધિપતિ યુદ્ધમાં રાજ્યનું ચિન્હ ધરાવીને આવતો હતો, અને મેવાડના માટે પ્રાર્થા લેતા હતા. તે વખતેયવનવીર શાહખુદીનના પ્રથંડ આક્રમણનો પ્રતિરોધ કરવા માટે હાડાવંશે અણુમોલ આત્મભોગ આપ્યો હતો. હાડાવંશના યુદ્ધવિશારદ હમીરે પણ ભારતભૂમિ માટે પોતાના પ્રાણનો ભોગ આપ્યો હતો. અને ગિરિદોતકુળની સાથે હમીરના વંશજોનો ગાઠો સંબંધ

થયો હતો, પરંતુ રાણાશ્રી રત્નસિંહની કુબુદ્ધિથી બુન્દી અને મેવાડને વૈરભાવ થયો, જેથી કેટલાક વખત સુધી તે મિત્રાચારીનું બંધન ઢીલું પડી ગયું.

મૃગયા ખેલવા માટે રાણા રત્નસિંહ ગાઢ જંગલમાં ગયા તે વખતે તેમની સાથે રાજા સૂરજમલ એકલાજ હતા. તેમના બધા સાથીઓ પાછળ રહી ગયા હતા, તેથી લાગ જોઈ રાણાએ પોતાની તલવારનો ઘા સૂરજમલ પર કર્યો જેથી સૂરજમલ અશ્વપરથી નીચે પડયા, પરંતુ તેનું મરણ થયું નહીં. પણ થોડીવાર સુધી બેભાન રહ્યા હતા. જ્યારે તેઓ સતેજ થયા ત્યારે તેમણે ઘા ઉપર પાટો બાંધ્યો, અને રાણા રત્નસિંહ ઉપર આક્રમણ કરવા સાડ ચારે બાજુ જોયું. પણ સૂરજમલે રત્નસિંહને નાસતો જોયો, તેથી બોલ્યા કે “ફટ, બાયલા, કાયર, નાસભાગ કરી લે, પણ તારી આ કાયરતા અને તારા નિચ કૃત્યથી મેવાડના ગૌરવવંતાને કલંક લગાડયું છે.” રત્નસિંહે આ વચ્ચેના સાંભળ્યા, તેથી તેને ફરીને રાજા પર હુથીઆર ચલાવ્યું અને તેને મારી નાખવા રાણાશ્રી તૈયાર થયા. પરંતુ આ કુબુદ્ધિનું ફળ તેને શીઘ્ર મળ્યું. રાણાને પોતાના પર આક્રમણ કરતો જોઈ રાજા સૂરજમલે સિંહની પેઠે કેશરી ફાળ મારી તેના પર તૂટી પડ્યો અને તેની છાતી ઉપર ચઢી બેઠો. અને રાણા રત્નસિંહની છાતીમાં તલવાર ખોસી તેના પ્રાણ લીધા.

રાણા રત્નસિંહે પાંચ વરસ રાજ લોગવ્યું. ટુંક સમયમાં તેને રાજ્યની ઉન્નતિ સારી કરી હતી. મુસલમાનો તો ચિત્તોડની સીમમાં પણ આવી શકતા નહોતા. રાણાના અકાળ મૃત્યુથી કેટલાક દિવસ પછી તેમના બન્ધુ વિક્રમાજીત ચિત્તોડની ગાદી પર બિરાજમાન થયા.

છાપો.

કીધી મોટી ભૂલ, જુઓ ગૌરવ શુભાવ્યું,
કર્યો નહીં વિચાર, ક્ષત્રિયનું બિરદા ખોયું;
મેવાડ માટે જુઓ, હાડાએ પ્રાણજ ખોયો,
હમીર મહા બહાદુર, પોતાનો પ્રાણ સમર્પ્યો.
છતાં ધરી નહીં લાગણી, ભૂલ મોટી બહુ કરી,
કહે ‘લોગી’ સ્ત્રી કારણે, મેવાડની શોભા હરી.

૨૦

છાપો.

એક ભૂલ ના લોગે, પ્રજાને દુઃખી કીધી,
અણધાર્યું કરી કાર્ય, બગાડી છેવટ બુદ્ધિ;

નિજ બેન નો રનેહ, જુઓ ત્યાં ભુલી જતો,
મારીને તલવાર, બનેવીને ઘાયલ કરતો.
છતાં બનેવી બોલતો, કાયર થઈ શું ભાગતો,
કહે 'લોગી' એ સૂરજમલ રત્નસિંહને મારતો.

૨૧

છાપો.

જુઓ વિધી ના લેખ, નહીં મિથ્યા થાય છે,
વિનાશે વિપરીત, જુઓ બુદ્ધિ આવે છે;
જુએ ન સાર અસાર, બધું ત્યાં ભાનજ ભૂલે,
જીવન નૈયા જુઓ, ખરે અધવચ્ચમાં ડુલે.
માટે મોટા માનવી, ખોટી ભૂલ કરશે નહીં,
કહે 'લોગી' તમ સુખમાં, દાવાનળ ધરશે નહીં.

૨૨

રાણા વિક્રમાજીત સં. ૧૫૮૮ ઇ. સ. ૧૫૩૪ માં ચિત્તોડની ગાદી ઉપર આવ્યા, પણ રાણાની બાબતમાં વિધીએ જુદુંજ નિર્માણ કરેલું હતું. કારણ કે રાણા વિક્રમાજીત જ્યારે સિંહાસન ઉપર આવ્યા ત્યારે મેવાડની પ્રજાએ ઘણી આશાઓ રાખી હતી, કે હવે અમારા રાણાશ્રી કંઈક અમારી હાલત ઉપર ધ્યાન રાખશે. પણ જ્યાં મેવાડનું ભાગ્ય જ ડુંકું અને કમનસીબ હોય ત્યાં મેવાડના રાજ્યની સારી સ્થિતિની આશા રાખવી તે નકામી છે.

રાણા વિક્રમાજીતના ગાદી પર આવ્યા પછી જેમ જેમ ટાઇમ જતો ગયો તેમ તેમ રાણામાં સફળતાનો નાશ અને દુર્ગુણોનો વાસ થતો ગયો. તેથીજ સારી પ્રજા અને વફાદાર સરદારો રાણાથી નારાજ બન્યા હતા. અને બીજું કારણ એ હતું કે રાણા પોતે પોતાના સરદારો પાસે કોઈ દિવસ બેસતાજ નહોતા, અને કોઈને મળતા પણ નહોતા, તેઓ પહેલવાનો અને કુસ્તીબાજોની રાતદિવસ રમત બેસાડતા હતા. જે સન્માન સરદારોનું હતું, તે સરદારો પાસેથી છીનવી હલકા દરબજવાળા માણસોને આપવા લાગ્યા, આ અપમાનથી રાજપુત સરદારોને આઘાત થયો. આ પ્રમાણે રાજ્ય વફાદાર સરદારોના અધિકાર છીનવી લઈ હલકા દરબજના પાત્રદળ સેનીકોને આપવા લાગ્યા. અને મુસલમાનો તરફ ઘણો સારો સત્કાર કરતા થયા, અને રાજપુતો તરફ અપમાનની નજરે બેસાડવા લાગ્યા.

અપમાનિત થયેલા સરદારોના હૃદયમાં રાતદિવસ દ્રેષ અગ્નિ પ્રસરતો ગયો. અને પ્રીતિ પણ ઓછી થઈ, છતાં રાણાએ પોતે આવી પડનારી વિપત્તિ પર જરાપણ વિચાર કર્યો નહીં. રાણાના પ્રમાદ અને ઉન્માદના અંગે ઠેર ઠેર અશાન્તિ અને અધેર વધવા લાગ્યા. તેમજ કોઈ કોઈનું ઘણી જ રહું નહીં. આ

પ્રમાણે ^{૨૬} પોપાખાઈનું રાજ ચાલવા લાગ્યું.

“ પુરી એક અંધેરી ને ગંડુરાબ, ટકે શેર ભાજી ટકે શેર ખાબ. ”

આ વખતે આવી રાજ્યની વ્યવસ્થા હતી. તેનો લાગ જોઈને ગુજરાતના સુલતાને દાવ લેવા માટે મેવાડમાં યુદ્ધ કરવા નક્કી કર્યું. અને પોતાની તેમજ માળવાના નવાબોની બધી ફાજ બોલાવી, ઘણાજ રસાલા સાથે મેવાડ ઉપર આક્રમણ કરવા ધમ્મી આવ્યો. અત્યારે રાણા બુન્દી રાજ્યમાં આવેલા લેવા નામના સ્થાનમાં રહેતા હતાં. સુલતાને પોતાની પ્રચંડ સેનાથી રાણાને ત્યાંજ ઘેરી લીધા. સુલતાનની પ્રચંડ સેના દેખી સંગ્રામસિંહનો પુત્ર વિક્રમાજીત લય પામે તેવો ન હોતો.

યવનની સેના દેખી ડરી જાય અને ચુડીઓ પહેરે તેવો નહોતો, પણ વીરની માફક દુશ્મનો સામે દાડણુ યુદ્ધ કરવા ઉભો રહે એવો હતો. પણ સુલતાનના પ્રચંડ સૈન્યને રાણા વિક્રમાજીતના સૈનીકો રોકી શક્યા નહીં. આથી રાણાજી ઘેર આફતમાં આવી પડ્યા. તેમના સામંતો, સરદારો, અને ઈષ મિત્રોએ સહાય કરી નહીં. તેઓએ વિક્રમાજીતની ભૂલનું ફળ ભોગવવા દેવા રાણાને ત્યાંજ છોડી સંગ્રામસિંહના કનિષ્ઠપુત્ર ઉદયસિંહને લઈને ચિત્તોડની રક્ષા કરવા માટે પાટનગરમાં ચાલ્યા. ચિત્તોડનો મહિમા ખરેખર ગૌરવવંતો છે. રાણાશ્રી સંગ્રામસિંહના વખતના યુદ્ધમાં અગણિત વીરોએ પોતાના દેશના રક્ષણ માટે અને ઈજ્જત માટે સમરભૂમિમાં પડ્યા હતા. અને ચિત્તોડભૂમિ વીરશૂન્ય થઈ ગઈ હતી. પણ જ્યારે સુલતાન બહાદુરે ઘેરો ઘાલ્યો ત્યારે તે વીરોની ભસ્મમાંથી અગણિત બહાદુરો ઉત્પન્ન થયા. પહેલાં જે રાજાઓ મેવાડના શત્રુ ગણાતા હતા તેમનાજ વંશના આ વખતે મહારાણા વાઘજી પોતાના પૂર્વજોના મૂળસ્થાન ચિત્તોડની રક્ષા માટે આનંદપૂર્વક આવ્યા હતા. તેમજ બુન્દીના રાજા પાંચસો ઘોડેસ્વારો લઈને આવ્યા હતા. તદઉપરાંત બીજાપણ ઘણા રાજાઓ આવ્યા હતા. મધ્યપ્રાંતના નવાબોએ પહેલાં જે આક્રમણો કરેલાં હતાં. તે બધા કરતાં આ વખતના આક્રમણો બહુજ લયંકર અને દાડણુ હતાં. આ લયંકર આક્રમણમાં એક ચતુર યુરોપીઅન “ગોલંદાજ” પણ ગુજરાતના સુલતાનને સહાય કરવા આવ્યો હતો. ^{૨૭} અને ભટ્ટ લોકોએ આ “ગોલંદાજ”ને પ્રીરંગાનનો આ-

૨૬. અતિ પ્રાચીનકાળમાં પોપાખાઈ નામની એક રાજપુતરાણી હતી. તેના શાસનકાળમાં પ્રજામાં અત્યંત અરાજકતા છવાઈ ગઈ હતી, તે વખતથી રાજપુત લોકો રાજ્યની ગેરવ્યવસ્થાને “ પોપાખાઈનું રાજ્ય ” કહે છે.

૨૭. અમે માત્ર એટલું કહી શકીએ છીએ કે મુસલમાનોમાં સૌથી પહેલાં બાબરે તોપનો ઉપયોગ કર્યો હતો. રૂમીખાં નામનો એક ગોલંદાજ તેની તોપો ચલાવતો હતો. આ રૂમીખાં કાણુ હતો ? કર્નલટોડ તેને સિરિયા દેશનાં રહીશ જણાવે છે.

‘લાખાખા’ની સહાયથીજ ચિત્તોડનો નાશ સુલતાન બહાદુરે કર્યો હતો. અને પોતાનું જીવનું વૈર લીધું હતું. આ વખતે રાજપુતો જે થોડા ઘણા રહ્યા હતા તે પણ હતાશ થઈ ગયા. દુશ્મનો એ તોપનો મારો ચલાવી રાજપુતોનો ઘાણ વાળવા માંડ્યો.

હવે ચિત્તોડનું રક્ષણ કોણ કરશે તે સવાલ ઉભો થયો. પણ કહેવતમાં કહ્યું છે કે “બહુ રત્ના વસુંધરા”ની માફક ભેતભેતામાં વીરવર દુર્ગારાવ તથા સત્તો અને દુર્ડું નામના બે સરદારો પોતાના માણસો સાથે અચળ પહાડની માફક આવી ઉભા રહ્યા અને પોતે પ્રતિજ્ઞા કરી કે ‘પ્રાણાન્તે પણ મેવાડની રક્ષા કર્યા વગર પાછા હઠવું નહીં’ ધન્ય છે એ વીરોને ?

જ્યાં સુધી આ મડવીરોએ પોતાના પરાક્રમ વડે મુસલમાનોને ખુબ હંકાવ્યા અને પોતે જીવીત રહ્યા ત્યાં સુધી ફાવવા દીધા નહિ. પણ પ્રચંડ સૈન્ય આગળ સાધારણ સૈન્ય ક્યાં સુધી ટકી શકે ? અદ્ભુત પરાક્રમ બતાવી આ વીરોએ પોતાનો પ્રાણ ત્યાગ કર્યો. વિજયો મુસલમાનો સિંહનાદ કરતા આગળ વધવા લાગ્યા. તે વખતે એક પ્રચંડ શક્તિવાળી ચંડિકા સ્વરૂપ એક સ્ત્રી હાથમાં ભાલો, તલવાર, ઢાલ લઈ રણચંડીનું સ્વરૂપ ધારણ કરી યુદ્ધના મોખરે આવી ને ઉભી રહી. અને એક સ્ત્રી અંદર રહી. આ સ્ત્રી કોઈ નહીં પણ રાઠોડ કુળમાં જન્મેલી અને સિસોદીઆ કુળમાં પરણેલી રાણી જવાહીરબાઈ હતી, વીરનારી જવાહીરબાઈ રણચંડીકાનું સ્વરૂપ ધરી. દિધ્માર્ગે રોકી ઉભી રહી. અને મુસલમાનો આગળ વધતા હતા તેમના ઉપર મહારાણીએ પોતાની લોહી ભુખી તલવારથી હજારો મુસલમાનોના પ્રાણ લીધા. અને ભાલાથી પણ અસંખ્યોના પ્રાણ લીધા. બહાદુર સુલતાન, રાણી જવાહીરબાઈનું પરાક્રમ જોઈ અભય થયો. વાહ ! ધન્ય છે એ વિરાંગના ને !

અચાનક જવાહીરબાઈ ઉપર કેટલાક સૈનીકોએ હુમલો કર્યો અને છેવટે એ મહામાયા જગદંબાદેવી જવાહીરબાઈ એ પોતાના પ્રાણનો ત્યાગ કર્યો. અને સ્ત્રીઓની બહાદુરીનો પાઠ જગતની આગળ ધરતી ગઈ.

સખળા નર અબળા તણી, કિંમત કદિ કરતાં નથી,
અબળા બને જ્યારે પ્રબળા, ત્યારે ક્રોધથી ડરતી નથી,
અબળા તણા ઇતિહાસ તો, સખળાથી પણ છે શોભતા,
હિન્દની અબળા થકી, ભલભલા જૂઓ થરથરતા. ૨૩

હવે મેવાડને બચવાની આશા કોઈ પણ જાતની રહી નહિ. સરદારો નિરતેજ થઈ ગયા, અને હવે મેવાડનું રક્ષણ શો રીતે કરવું તેનો શું ચવાડો સૌના દીલમાં થઈ રહ્યો. ત્યારે કિલ્લાપરથી અવાજ થયો કે ‘રાજબલિ તૈયાર કરો,’ જ્યાં ઉંચે જુએ છે તો ચિત્તોડની અધિષ્ઠાત્રી દેવીને આનવધીરનું પાન કરવા

ની ભયંકર ભાવના જાગી છે. ત્યાં રાજબલિ ક્યાંથી લાવવો ? સૌ વિસામણમાં પડ્યા. સંગ્રામસિંહને પુત્ર ઉદયસિંહ રાજકુટુંબમાં શેષ હતા, પરંતુ તેઓ તો ખાળક હતા તે ખડ્ગ ધારણ કરી સંગ્રામમાં શી રીતે જઈ શકે ? આવા વિચારથી સૌ ગમગીન થઈ ગયા ત્યાં તો “ દેવલાધિપતિ ” વાઘજી તેમની સમક્ષ આવી ને ઉંચે સ્વરે બોલ્યા, ‘ શુ’ આ હૃદયમાં સિસોદીયા કુળનું પવિત્ર રક્ત વહેતું નથી ? તમે બધા રાજબલિ માટે શા સાડું ચીંતા કરી રહ્યા છો ? આજે હું પ્રાણાર્પણ કરી દેવીની આજ્ઞાનું પાલન કરીશ. આ શબ્દો સાંભળી સર્વની ચિંતા નિવૃત્ત થઈ, અને રાણાશ્રીએ વાઘજીને સિંહાસનપર બેસાડ્યા. થોડા વખત સુધી મેવાડનું રાજ્ય ભોગવી તેમણે પીળાંવસ્ત્રો પરિધાન કર્યા. તેમની સાથે અનેક રાજપુતોએ પણ પીળાં વસ્ત્રો પહેર્યા. અને સામંતો, સરદારો અને મુખ્ય મુખ્ય સેનાપતિઓની સદાને માટે વિદાય લીધી. કારણકે મેવાડનાં છત્ર ચમ્મરરૂપી મસ્તકપર બિરાજમાન રહ્યા હતા. તેથી વાઘજી રાવલના મસ્તક પર વિજયવંતિ અને ઉજ્જવલ છેંગી^{૨૮} ધરીને રાજપુતો મહાગર્વ સહિત ગગનભેદી વીરનાદ કરતા શત્રુઓની સામા ગયા. આ તરફ રાજકુમાર ઉદયસિંહને બુન્દીનાવિશ્વાસ પાત્ર રાજ શરૂથાનને સોંપવામાં આવ્યા. અને સર્વ રાજપુતો કેસરીયાં કરી યાહોમ કરી આગળ વધ્યા. મારો ! કાપો ! ના ભીષણ નાદોથી આકાશ ગળવી મુક્યું. અને માતૃભૂમિ માટે પ્રાણના મોંઘા બળીદાન આપવા માંડ્યા. જયભવાની ? જયભવાની ? જય એકલીંગજી ? આ પ્રમાણે બોલતા બોલતા પોતે માતૃભૂમિ ખાતર શહીદ થવા લાગ્યા. પણ જેમ જેમ સમય થતો ગયો. તેમ તેમ રાજપુતોને વિજયની આશા ઓછી થતી ગઈ. પણ નિરાશ ન બન્યા ભાવીની જેવી મરજી, અને તે રાજપુતનાં જ લોહીની તરસી હોય ત્યાં બીજે શો ઉપાય ? તેથી ચિત્તોડના કિલ્લામાં મોટો ખાડો ખોદ્યો અને દારૂગોળો ભર્યો અને રાણી કર્ણાવતી તથા તેર હજાર રાજપુત રાણીઓ હસતે વદને અગ્નિમાં કુદી પડી, અને હસ્તે વદને ભસ્મભૂત થઈ ગઈ. હાય ! કુર વિધાતા ! શો ગુન્ડો આ વીર વિરાંગનાઓનો !

રાજપુતો મરણીઆ થઈ કેસરીયા કરી માતૃભૂમિ માટે નીકળ્યા હતા અને તમામ ચીંતા, સુખસાહબી અને વૈભવનો નાસ કરીને નીકળ્યા હતા. તે રાજપુતોનો પણ વિધીને વિચાર આવ્યો નહીં, આખરે બધા રાજપુતો મરણ પામ્યા. આ યુદ્ધમાં ૩૨૦૦૦) બત્રીસ હજાર રાજપુતો અને ૧૩૦૦૦) તેર હજાર રાજપુત રમણીઓના ભોગ લેવાયા ત્યારે બહાદુર શાહ સુલતાન ચિત્તોડને સંપૂર્ણ વિજય મેળવી ચિત્તોડમાં પ્રવેશ કરી શક્યો, પણ તે વખતે તેમની

૨૮. છેંગી એ મહારાજ બાપારાવલનું એક રાજચિન્હ છે, એક કાષ્ઠક ઉપર પ્રાયઃ બે હાથ લાંબું એક ચામડું બાંધે છે. અને તેના ઉપલા ભાગપર શુતરમુર્ગ અને વચમાં સુવર્ણનો સૂર્ય હોય છે.

નજરમાં ફક્ત સૈનીકોના મુઠદા, રૂઘીર, હાડકાના ઢગલા સિવાય કશું આવ્યું નહીં. આ જોઈને સૌ ગમગીન થઈ ગયા હતા.

લલલલા યમરાજને પણ કંપારી છુટે તેવો દેખાવ જોઈ બહાદુર શાહ સુલતાનને પણ દુઃખ થયું હતું. આ વખતે ચિત્તોડ પર વિજય મેળવી બહાદુરશાહે પંદર દિવસ સુધી અનેક પ્રકારના આનંદોત્સવો કરવા શરૂ કર્યાં. પણ ત્યાં તો સાંભળ્યું કે વીર હુમાયુ બહાદુરશાહના ભુદ્ધિમાંથી ચિત્તોડનો ઉદ્ધાર કરવા અસંખ્ય સૈનીકો લઈ આવે છે. તેથી બહાદુરશાહ ચમક્યો અને હતાશ થયો. અને તરત જ પોતાં પોતાના દેશમાં પાછા જવાની તૈયારી કરવા માંડી. હુમાયુ અંગદેશને વશ કરવાનું કામ મુકી ચિત્તોડ શા માટે આવતો હતો તે કહી શકાતું નથી. પરંતુ એમ કહેવાય છે કે ઉદયસિંહની માતા કર્ણાવતી રાણીએ હુમાયુને ધર્મનો ભાઈ ગણ્યો હતો. રાજપુતો આ “પવિત્ર ભાતૃત્વ અંધન” ને “રક્ષાઅંધન” કહે છે. બહાદુરશાહને હુમાયુએ ચિત્તોડમાંથી નસાડી મુડ્યો અને હુમાયુએ પોતાની લીધેલી પ્રતિજ્ઞાનું પાલણ કર્યું. વળી માળવાના નવાળ પાસેથી તેનું પાટનગર માંડું પણ છીનવી લીધું, કારણ કે માળવાના નવાળે બહાદુરશાહને સહાય કરી હતી. અનેક દુઃખો અને વિપત્તિઓ વેઠીને વિક્કમાજીતે ચિત્તોડનું સિંહાસન ફરી પ્રાપ્ત કર્યું, છતાં પણ તેની વર્તણૂકમાં ફરફાર થયો નહીં. આટ આટલા સંકટો પડ્યા પણ તેની બુદ્ધિમાં જરાપણ ફેર થયો નહીં અને તેણે ફરીને પણ પોતાના સરદારો, સામંતો ઉપર અત્યાચાર કરવા માંડ્યા. અને જે કરમચંદ તેના પિતાને વિપત્તિના સમયમાં સહાય કરી હતી અને જે હુમણાં અત્યંત વૃદ્ધ થઈને સંસારમાંથી વિદાય લેવાની તૈયારી કરતો હતો. તે કરમચંદ પરમાર ઉપર વિક્કમાજીતે ભરસામાં પ્રહાર કર્યો, આથી આવા અત્યાચાર અને અપમાન જોઈને સર્વે સરદારો અને સામંતો દરબારમાંથી ઉઠી ચાલ્યા ગયા. અને જતાં જતાં કહેતા ગયા કે “કાલે જ આ ફળનો આસ્વાદ માલમ પડશે.”

કોઘિત થએલા સરદારો અને સામંતોએ રાજબુવનનો ત્યાગ કરી વીર પૃથ્વીરાજના રાજકુમાર વનવીરની પાસે ગયા અને કહ્યું કે તમે ચિત્તોડના સિંહાસનપર અભિષેક થાવ એવી અમારી ઇચ્છા છે. રાજા વિક્કમાજીતને પદ-બ્રજ કરી તેના સિંહાસન ઉપર આરૂઢ થવું તે રાજકુમારને કુકર્મ લાગ્યું. અને જ્યારે તેણે જાણ્યું કે સરદારોની વાત નહીં માનવાથી મેવાડને મોટી હાની થશે ત્યારે તેણે સિંહાસનનો સ્વીકાર કરવાની અનુમતિ આપી. હત્તાલાગી વિક્કમાજીતને સિંહાસનપરથી પદબ્રજ કરવામાં આવ્યો. અને વનવીરના રાજ્યાભિષેકથી પ્રજા અને સરદારોના આનંદધ્વનિથી મેવાડ ગાજી રહ્યું.

પ્રકરણ પાંચમું.

વનવીરનો રાજ્યાભિષેક, ઉદયસિંહને રાજ્યની પ્રાપ્તિ, હુમાયુનું ચરિત્ર,
તથા અકબર બાદશાહનું ચિત્તોડપર આક્રમણ.

રાજ્ય અને સંપત્તિમાં શું મોહિની છે તે રાજા અથવા ધનવાન કોણ જાણી શકે ! જે વનવીરે પોતાને સિંહાસનારૂઢ કરવાની સરદારોએ કેટલી માંગણી સ્વીકારવાને આનાકાની કરી હતી, અને વિક્રમાણતને પદબ્રજ કરી મેવાડનું સિંહાસન મેળવવા ને ઘોર પાપ કર્મ સમજતો હતો. તેજ વનવીર માત્ર થોડા કલાક પછી સિંહાસન ઉપર બેઠો, એટલે તુરત તેનું મન સંપુર્ણ રીતે બદલાઈ ગયું. અને વનવીર રાજ્યની મોહિનીના કંદામાં એટલો બધો ભ્રમીત થઈ ગયો, કે તે કોનું રાજ્ય ભોગવે છે, તે વિષે તેને જરાપણ વિચાર કર્યો નહીં. શું તેને આ વાતની ખબર નહોતી, કે સંઘ્રામસિંહનો પુત્ર ઉદયસિંહ મોટો થતો જાય છે ? અને શું તે જાણતો ન હતો કે ઉદયસિંહ મોટો થશે એટલે મને પદબ્રજ કરશે ?

સિંહાસન ઉપર બેસતાં જ વનવીરનું મન ફરી ગયું, અને તેને પ્રતિજ્ઞા કરી કે ‘મારા માર્ગમાં જે કંટક રૂપ હોય તે સર્વને દૂર કરીશ.’ પહેલો અને મોટો કંટક રાજકુમાર ઉદયસિંહ જ હતો. જેમ બિલાડી ઉંદરને મારવા રાત્રીની રાહ જોઈ રહે છે, તેમ વનવીર રાત્રીની રાહ જોતો હતો.

એક રાતે રાજકુમાર ઉદયસિંહ સુતો છે, અને તેની ધાત્રી પથારી પાસે બેસી તેની સેવા કરી રહી છે, તે વખતે ધાત્રી એ રણવાસમાં કોઈનું રૂદ્ધન સાંભળ્યું. આ સાંભળી ‘ધાત્રી પન્ના’ અચાંખે પામી લયલીત થઈ, એટલામાં તો રાજકુમારનો હળમ ત્યાં આવ્યો, અને લયલીત થઈ કહેવા લાગ્યો કે—“બહુ જોડું થયું છે, સત્યાનાશ થઈ ગયું, વનવીરે વિક્રમાણતને મારી નાંખ્યા.” આ શબ્દો સાંભળી ધાત્રીનું હૃદય કંપાયમાન થઈ ગયું, તરતજ તે સમજી ગઈ કે જરૂર ઉદયસિંહનો પ્રાણ પણ આ પાપી લેશે, તેથી તેને તુરતજ રાજકુમારને બચાવવાનો રસ્તો શોધવા માંડ્યો, વિપત્તીના સમયમાં કાંઈ વિચાર સુઝતો નથી, પરંતુ આ મહાબુદ્ધિવાન ધાત્રી પન્નાએ તેનો ઉપાય શોધી કાઢ્યો. ત્યાં એક કૂળ મૂકવાનો ટોપલો પડ્યો હતો, તેમાં રાજકુમારને ધીમેથી સુવાડી અને તેના ઉપર પાંદડા વિગેરે ગોઠવી હળમને ટોપલો આપી કહ્યું કે “હવે તું આ ટોપલો લઈને નગરની બહાર ચાલ્યો જા.” તેથી વિશ્વાસુ હળમે તરતજ આજ્ઞાનું

પાલન કર્યું. અને ધાત્રીએ પોતાના બાળકને ઉદયસિંહની પથારીમાં સુવાડ્યો, એટલામાં તો વનવીર લોહીવાળા હાથ લઈ ત્યાં આવ્યો, અને ઉદયસિંહની શોધ કરવા લાગ્યો, અને કહ્યું કે રાજકુમાર ક્યાં છે? તેથી ધાત્રી પન્નાના તો હોસકોસ ઉઠી ગયાં, અને એક શબ્દ પણ ન બોલતાં તેણે રાજકુમારની પથારી તરફ આંગળી લાંબી કરી. જેથી નિષ્કુર વનવીરે તરતજ બાળકના હૃદયમાં કાતિલ છુરી ઘોંચી દીધી અને બાળક કિકિઆરી કરી તુરત મરી ગયો. હતભાગિની ધાત્રી સામેજ તેના હૃદયનો દીપક ખુઝાઈ ગયો, તેના ઠહાલા બાળકનો નાશ થયો, છતાં પણ તેણે પોતાના પુત્રને માટે જરાપણ રૂદ્ધન કર્યું નહીં. અને ગુપચુપ અથ્રુ સારતી પોતાના છોકરાના શબને અગ્નિદાહ કરવા ચાલી ગઈ, મહારાણીએને પણ ધાત્રીના મહાન કાર્યની ખબર નહોતી, તેથી તેઓ સર્વ રૂદ્ધન કરવા લાગ્યા, કેમકે પણ ખબર નહોતી કે ધાત્રીએ ચિત્તોડના ભાવી રાણાને બચાવવાને માટે પોતાના પ્રાણથી અધિક પુત્રનો નાશ કર્યો છે. ઇતિહાસમાં આ પવિત્ર ‘ધાત્રી પન્ના’નું નામ સુવર્ણાક્ષરથી સદા અંકિત રહેશે. ‘ખીચી’ રાજપુત કુળમાં તે પન્નાનો જન્મ થયો હતો. જ્યાંસુધી પૃથ્વીપર રાજપુતોનું નામ રહેશે, ત્યાંસુધી પન્નાના પવિત્ર નામનું સર્વ મનુષ્યોને સ્મરણ રહેશે જ. ચિત્તોડની પશ્ચિમ દિશામાં ‘બેરિસ’ નામની નદિના કિનારા પર પેલો હનુમ રાજકુમારને લઈ બેઠો હતો ત્યાંજ ધાત્રી પન્ના પણ આવી પહોંચી, તેણે આવી બેસ્યું તો રાજકુમાર ઉદયસિંહ હજી નિદ્રાવશ છે.

ધાત્રી રાજકુમારને પોતાની સાથે લઈને વાઘજીના પુત્ર સિંહરાવ પાસે ગઈ, અને ત્યાં પોતાને રહેવા દેવાની પ્રાર્થના કરી, પણ સિંહરાવે વનવીરના ભયથી તેનો સ્વીકાર ન કર્યો અને તે અત્યંત શોકાતુર થઈને બોલ્યો, “રાજકુમારની રક્ષા કરવાની મારી ઘણીજ ઈચ્છા છે,” પણ “વનવીરને આ વાતની ખબર પડે તો મારા વંશ સહિત નાશ કરે કારણ કે તેની સાથે યુદ્ધ કરવાની મારામાં તાકાત નથી.” તેથી ધાત્રી પન્ના દેવળનો ત્યાગ કરી ડુંગરપુર ગઈ અને રાણા યશકર્ણની પાસે જઈ પ્રાર્થના કરી, પરંતુ તેને પણ વનવીરના ડરથી ના પાડી, જેથી તે નિરાશ થઈને કેટલાક વિશ્વાસુ ભીલોને સાથે લઈ અરવલ્લીની દુર્ગમશૃંગલામાળા તથા ઇંડરના કૂટમાર્ગે બોળાંગી રાજકુમાર સહિત કમલમેર આવી પહોંચ્યા, અહીંઆ દિપ્રા નામના વણીક કુળમાં ઉત્પન્ન થએલો આશાશાહ નામનો એક જૈન રાજપુત રાજ કરતો હતો. ધાત્રી રાજકુમારને લઈ આશાશાહને મળવા ગઈ કે તરતજ બાળકને આશાશાહના બોળામાં મુકી દીધો, અને નમ્રતાપૂર્વક બોલી કે “આપના રાજાને પ્રાણ બચાવો.” પણ આશાશાહે ભયભીત થઈ પોતાના બોળામાંથી રાજકુમારને નીચે મુકી દીધો. પણ ત્યાં રાજમાતા ઉભા હતા, તેથી તેમણે પોતાના પુત્રની આવી કાયરતા જોઈને

કપડો આપ્યો, અને બોધ આપ્યો, તેથી આશાશાહના સર્વ સંદેહો-શંકાઓ દૂર થઈ ગયા. જેથી રાજકુમારને પોતાના રાજ તરીકે જણાવ્યા, ધાત્રીએ મનમાં વિચાર કર્યો કે મારા અહીં રહેવાથી લોકોમાં રાજકુમાર માટે શંકા થશે. તેથી તે કમલમેરનો ત્યાગ કરી ચાલી ગઈ, આશાશાહે રાજકુમાર ઉદયસિંહને પોતાના ભત્રીજા તરીકે જાહેર કર્યા. પણ લોકોના મનમાં અનેક જાતની શંકાઓ પેદા થવા લાગી, પણ સત્ય કયાં સુધી છુપું રહી શકે? આપોઆપ બધાને બબર પડવા લાગી.

કેટલાક દિવસ પછી ઝાલોરના સોનગઢા સરદારો કોઈ કામ પ્રસંગે આશાશાહની પાસે આવ્યા, તેમનો સત્કાર કરવા માટે આશાશાહે ઉદયસિંહને મોકલ્યો હતો, ઉદયસિંહે કરેલા આદર સત્કારથી સરદારોને સંદેહ પેદા થયો, અને તેમની સંપૂર્ણ ખાત્રી થઈ કે આશાશાહનો આ ભત્રીજો છે જ નહિ. ધીમે ધીમે આ સમાચાર મેવાડના સામંતો અને સરદારોને જ નહીં પણ મેવાડમાં તથા હિંદુસ્તાનના દરેક પ્રદેશમાં પહોંચી ગયા, તેથી ઘણા રાજાઓ આનંદીત થઈ તેને પ્રણામ કરવાને ત્યાં દોડી આવ્યા, તેમાં ચંદ્રના-પ્રતિનિધિ, સલુમ્ખ્રાધપતિ સાહીદાસ, કૈલવા પતિજગો, બાગોરનાથ સંગ પ્રભૂતિ ચંદાવત ગોત્ર અન્યોઅન્ય સામંતો, કોટોરિઆ અને બેદલાના ચૌહાણ, વિઝૈલીના પરમાર, સચોરપતિ પૃથ્વીરાજ, અને જેતાવત લુણકરણ સર્વ રાજાઓ આનંદભેર કમલમેરમાં આવ્યા, જ્યારે ધાત્રીપત્તાએ તથા હજમે બધી વાત કરી ત્યારે સર્વના મનના સંદેહ દૂર થયા, એક દિવસ કમલમેરમાં દરબાર ભેગો થયો, ત્યારે આશાશાહે રાજકુમારની ગુપ્ત વાતનું વર્ણન કર્યું, અને ત્યારપછી રાજકુમારને મેવાડના વૃદ્ધ સામંત ચૌહાણને સોંપી દીધા. વીરવર સંગ્રામસિંહના પુત્રને જીવતો દેખી સર્વે આનંદીત થઈ ગયા, તેમનો આનંદધ્વનિ અનંત ગગનને માર્ગે થઈ પર્વતશૃંગોપર અથડાતો અથડાતો ચિત્તોડ નગરમાં પહોંચ્યો, ચિત્તોડના સિંહાસન પર બેઠેલા દુષ્ટ વનવીરે આ ધ્વનિ સાંભળ્યો, તેથી તેનું હૃદય કંપાયમાન થવા લાગ્યું. કારણ તેને સિંહાસન જવાની બીક લાગવા માંડી.

સોનગઢા સરદાર અણિલરાવે પોતાની પુત્રીને વિવાહ રાજકુમાર ઉદયસિંહ સાથે કર્યો, અને મેવાડના સરદારો તથા સામંતો એ ઉદયસિંહની પુજા મહારાણા કુમ્ભાના કિલ્લામાં કરીને તેમના કપાળમાં રાજતિલક કર્યું. આ સમાચાર વનવીરે સાંભળ્યા તેથી તે એકદમ હતાસ થઈ ગયો અને તેણે વિચાર કર્યો કે “ મે મારા હાથે કુમારનો વધ કર્યો છે, અને તેને તરફડતો દીઠો છે, તો પછી કયા દેવતાના પ્રાસાદથી તથા કયા સંજીવન મંત્રના પ્રભાવથી ઉદયસિંહ જીવિત થઈ ગયો ? ” વનવીરે આ માટે શંકાઓ થવા લાગી.

વનવીર એમ માનતો હતો કે હવે તો હું નિષ્કંટક છું, તેથી તે સિંહાસન પર બેસીને સરદારો પર અનેક પ્રકારના અત્યાચારો કર્યા કરતો હતો, અને તેનો રાજમહ એટલો બધો વધી ગયો હતો, કે મેવાડના શુદ્ધ રાજાઓ જેટલું સન્માન બળાત્કારે પ્રજા તરફથી મેળવતો હતો.

એક વખતે ચંદ્રના એક તેજસ્વી વંશ જે તેનું ‘દુના’ ગ્રહણ નકર્યું, જેથી વનવીરે તેનું ઘોર અપમાન કર્યું હતું. રાજાના ઉચ્ચિષ્ટ પ્રસાદને ‘દુના’ (પ્રસાદીનો પડીયો) કહે છે. એક વખતે મહારાણા માનસિંહે વીરશ્રેષ્ઠ રાણા પ્રતાપસિંહનું ‘દુના’ નહિ સ્વીકારવાથી મેવાડમાં અનર્થ થયો હતો. તેને જ મેવાડની શોચનીય દશાનું કારણ માનવામાં આવે છે. ‘શિતલસેની’ નામની એક દાસીના ઉદ્ધરે વનવીરનો જન્મ થયો હતો. તેથી તેને મેવાડની પ્રજા “ પંચમ-પુત્ર ” કહેતા હતા.

સરદારો મહાસંકટમાં આવી ગયા હતા. તેથી જ મેવાડની ગાદી વનવીરને આપી હતી, પરંતુ તેથી શું તેઓ તેનું ‘દુના’ ગ્રહણ કરે ? એવો કોણ છે કે જે પોતાની કુળમર્યાદાને તિલાંજલી આપી દાસીપુત્રનું ‘દુના’ ખાશે ? જ્યારે વનવીરે ચંદ્રાવત સરદારને ‘દુના’ આપ્યું ત્યારે તેણે પાછું ફેરવીને કહ્યું કે “ બાપા રાવલના શુદ્ધ વંશ જ ના હાથથી આ ‘દુના’ મળત તો આ પ્રસાદને ગૌરવનો વિષય માનવામાં આવત. પરંતુ શિતલસેની દાસીના પુત્રના હાથથી તેને ગ્રહણ કરવું એ મહા ઘોર અપમાન સિવાય બીજું શું હોઈ શકે ? ” ખરી રીતે તો સરદારો વનવીરથી કંટાળ્યા હતા. તેથી ઉદયસિંહનો રાજ્યાભિષેક કરવા માટે ઉદયસિંહને શોધવા કમલમેર દુર્ગ તરફ ચાલ્યા, ત્યાં સામેથી કચ્છ દેશથી પાંચસો ઘોડાઓ, દસ હજાર બળદો અને એક હજાર રાજપુત રક્ષકો ને જોયા, તેઓને ગુપ્ત રીતે પુછતાં માલુમ પડ્યું કે તેઓ વનવીરની પુત્રીની પહેરામણીમાં આ મૂલ્યવાન વસ્તુઓ આપવા જતા હતા, જેથી સરદારોએ તેમના ઉપર આક્રમણ કરી મૂલ્યવાન કિંમતી વસ્તુઓ લઈ લીધો. અને ઉદયસિંહની પાસે આવ્યા ઉદયસિંહનો વિવાહ ગાલોર પ્રદેશમાં ‘બલિહ’ નામનું સ્થાન છે ત્યાં થયો હતો, તે પ્રસંગે બે સામંતો સિવાય બધા રાજસ્થાન ના સામંતો હાજર હતા, જે બે સરદારો આવ્યા ન હતા, તેમાંના એકનું નામ ‘માલોજી’ હતું, અને બીજો સોલંકી કુળમાં જન્મ્યો હતો, તેનું નામ કોઈ જગ્યાએ લખ્યું નથી, આ બે સરદારો કેમ નથી આવ્યા ? તેમાં કાંઈ ભેદ હશે. જેથી ઉદયસિંહે તેમના ઉપર આક્રમણ કરવા માંડ્યું. તેથી તેઓ પોતાના રક્ષણ માટે વનવીર પાસે ગયા, વનવીરે સરદારોની રક્ષા કરવા માટે સેના તૈયાર કરી અને લડ્યો, પણ તે અભાગી સરદારોની રક્ષા કરી શક્યો નહીં. તેથી માલોજી માર્યો ગયો, અને સોલંકી ઉદયસિંહને તાબે થયો, જેથી વનવીરનું બળ ઘટતું ગયું.

એટલે વનવીર કિલ્લામાંથી નીકળી અને દક્ષિણ દેશમાં જઈ વસ્યો, વખત જતાં તેના વંશજો નાગપુરના 'લોંસલે' કહેવાયા.

સં. ૧૫૯૭ (ઇ. સ. ૧૫૪૧) માં મેવાડના સરદારોએ ઉદયસિંહને ચિતોડના સિંહાસન પર બેસાડયા, તે વખતે સર્વ પ્રજાને અપૂર્વ આનંદ થયો, આ મહોત્સવ પ્રસંગે જે ગીતો ગાવામાં આવ્યા હતા, તે ગીતો આજે પણ સાંભળવામાં આવે છે. પરંતુ મહાકવિ ચંદે કહ્યું છે કે “ સ્ત્રી અથવા બાળક જે દેશમાં સિંહાસન ઉપર આવે છે. તે દેશ વિપત્તિના પંજમાં સપડાય છે.” તેવીજ રીતે મેવાડનું પણ બન્યું. કારણ કે ઉદયસિંહ હજી બાળક હતો, પણ રાત દિવસ વિલાસ અને પ્રમાદને વશ રહેતો હતો, જેથી અભાગિની મેવાડભૂમિમાં સર્વત્ર અમંગળ થવા લાગ્યું. દરેક રાજપુતમાં સાહસ અને પ્રતાપ મુખ્ય ગુણો હોવા જ જોઈએ, તેમાંના એક અંશ પણ ઉદયસિંહમાં ન હતો.

આ સમયે અકબરનું નામ સમસ્ત ભારતવર્ષમાં સુપ્રસિદ્ધ હતું, તેનાથી ભારતવર્ષ કંપાયમાન થઈ ગયો હતો, કારણકે અકબરે ધુમકેતુની પેઠે આગળ વધીને મેવાડને કઠોર જંજીરથી બાંધી લીધું અને પોતાના અધિકારમાં લઈ લીધું હતું, જેથી હિંદુઓને અંગમાં અગણિત ઘા થયા હતા. તે ઘા રૂઝાયા નથી, પરંતુ દેહસ્થાન સુધી ઉંડા ઉતરી ગયા હતા. શું આ રૂઝિરમય ઘાને રૂઝાવી નાખી આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરી ભવિષ્યમાં કોઈ વખત ભારત સંતાનો આનંદથી વિહાર કરશે ? ભારત સંતાનોના ભાવી ભાગ્યમાં શું લખ્યું છે. તે શી રીતે કહી શકાય ?

જે દિવસ કતોજ ના યુદ્ધમાં ભારતનો રાજમુગટ હુમાયુના મસ્તક પરથી પતિત થયો તે દિવસથી હુમાયુ પર ભયંકર વિપત્તિઓનો આરંભ થયો. શત્રુઓ તેની પાછળ પડી તેને વારંવાર સતાવવા લાગ્યા તેથી હુમાયુ નાથ ભાગ કરવા લાગ્યો, પણ શત્રુઓ તેની પુઠે પડી તેને સતાવતા હતા, તેથી હુમાયુ આગ્રા છોડી લાહોર ગયો. ત્યાં પણ તેને વિશ્રામ મળ્યો નહીં તેથી તે કેટલાક વિશ્વાસુ નોકરોને તથા પોતાના પરિવારને લઈ સિંધના રાજ્યમાં ગયો, રસ્તામાં તેના પર અત્યંત કષ્ટ પડ્યું. છતાં પણ તે નિરૂત્સાહ થયો નહીં પણ ઈશ્વરપર શ્રદ્ધા રાખી તેને વિચાર કર્યો કે ‘ મુલતાનથી સમુદ્રતટ પર્યંત, સીંધુ નદીના કિનારા પર આવેલા સર્વ કિલ્લાઓ હસ્તગત કરવા’ પણ શનિઅહના કિનારે સર્વ ઉત્સાહ ભસ્મ થઈ ગયો, અને તેના ઉપર એક વધારે વિપત્તિ આવી પડી, તેના કેટલાક સૈનીકોએ તેના ઉપર વિદ્રોહ કર્યો, ત્યારે હુમાયુ ખુબ મુંઝાઈ ગયો હતો. તેથી તેને નિરૂપાયે ઈશ્વર ઉપર આધાર રાખી ત્યાંથી આગળ ચાલવું પડ્યું.

એક સમયે જે સમસ્ત ભારત વર્ષનો અધીશ્વર હતો, એક સમયે અગણિત નરનારોનો ભાગ્ય સુત્ર જોના હસ્તમાં હતું તેજ માણસ આજે પોતાના જીવનનું

રક્ષણ કરવાને માટે અનાથની પેઠ ઘરે ઘરે અથડાવા લાગ્યો. ધન્ય છે ? વિધાતા તારાં કુટ વિધાન ને ધન્ય છે ? તારા કુટીલ લેખ અનુસાર આજે સમસ્ત હિંદુસ્તાનનો પાદશાહ ઘરે ઘરે ફરે છે.

છેવટે હુમાયુએ જેસલમેર અને જોધપુરના મહારાજાઓને પોતાને આશ્રય આપવાની પ્રાર્થના કરી પણ શોકની વાત એ છે કે બેમાંથી કોઈએ પણ તેની પ્રાર્થના સાંભળી નહીં. પરંતુ જોધપુરના કુર રાજા માલદેવે હુમાયુને કેદ કરવા વિચાર કર્યો હતો, આ વાત ક્યાં સુધી સત્ય છે તે અમે કહી શકતા નથી પરંતુ હુમાયુએ જેસલમેર તથા જોધપુરના મહારાજાઓની કપટબળ લેદી, ભયંકર મારવાડની ભૂમિમાં પ્રવેશ કર્યો, અહીં તેને વધારે દુઃખ પડવા લાગ્યું. તેની પત્નિ પણ પીડીત થવા લાગી, પોતાને દુઃખ સહન કરવું પડત તો તે સહન કરત, પણ તેના પ્રાણથી અધિક તેની બેગમને દુઃખ પડવાથી તે તેના થી સહન ન થઈ શક્યું.

જેણે પૂર્વે કદિ સૂર્ય ભગવાનનું કિરણ પણ જોયું નહતું, જેની આગળ સદા પાણી માગવાથી દુધ આવી પડતું હતું. તેજ બેગમને દૂર ભાગ્યવશાત્ આજે રેતીપર ઉઘાડે પગે ચાલવું પડતું હતું. તેને જ આજે ભયંકર કષ્ટ સહન કરવું પડતું હતું. બેગમની તથા હુમાયુની આ દશા જોઈ કોણ અશ્રુજિંદુ નહિ પાડે ! જો આ વખતે હુમાયુએ ધૈર્યનો નાશ કર્યો હોત તો તેના પરિવારનો મારવાડમાં જ નાશ થઈ ગયો હોત. પરંતુ તેનામાં વીરતા અને ધીરતા આદિ ગુણો હયાત હતા તેથી તો તે મોટા સંકટોમાંથી મુક્ત થતો હતો. હુમાયુના ગુણો જ્યારે આપણે સાંભળીએ છીએ, ત્યારે આપણને તેની વિપત્તિ જોઈ અધિક દુઃખ થાય છે.

‘તવારિખ ફરિસ્તામાં’ આ શોચનીય દુર્દેશાનું જળહળતું ચીત્ર આલેખવામાં આવ્યું છે કે હુમાયુ અહીં રાતે અશ્વ ઉપર બેસીને અમરકોટ તરફ નાઠો, આ અમરકોટ ઠાટા (ઠકું) નગરીથી સો કોસ દુર છે ઘણે દુર સુધી પ્રવાસ કરવાથી અત્યંત દુઃખીત થઈને પાદશાહનો અશ્વ તો માર્ગમાં જ મરણ પામ્યો ત્યારે હુમાયુએ ‘તુર્કીબેગ’ નામના એક સલાસદની પાસે તેનો અશ્વ માગ્યો, પરંતુ ઉક્ત અમીરે પાદશાહની આજ્ઞાનો અનાદર કર્યો, અને તેના કઠોર હુકમમાં જરાપણ દયા ઉત્પન્ન થઈ નહીં. આ શત્રુઓ હુમાયુની નજીક આવી પહોંચ્યા, હવે પોતાની રક્ષાનો બીજો કોઈ ઉપાય ન જડવાથી પાદશાહ ઉંટ ઉપર સ્વારી કરી નાઠો, એવામાં ‘નાદિમકોકા’ નામના એક માણસે પોતાની વૃદ્ધ માતાને અશ્વપરથી નિચે ઉતારી તે અશ્વ હુમાયુને આપ્યો અને તેની માતાને ઉંટ પર બેસાડી ચાલવા લાગ્યો. માર્ગ અત્યંત ભયંકર અને રેતાળ હતો, પાણીનું નામ નહોતું. તૃષાથી સિપાઈઓને દારૂણ કષ્ટ થવા લાગ્યું. કેટલાક સિપાઈઓ બેહોસ થઈ ગયા, અને કેટલાક મરણ પામ્યા, ચારે તરફ હાહાકાર થઈ રહ્યો અને રૂદન સંભળાવવા લાગ્યા, એટલામાં દુઃખમાં વૃદ્ધિ કરનારા સમાચાર મળ્યા કે શત્રુઓ

એકદમ પાસે આવી પહોંચ્યા છે, આથી હુમાયુ તરત જરાપણુ ગભરાયા વગર પોકારી ઉઠ્યો, ‘જેનામાં લડવાની શક્તિ હોય તે અહીંઆ રહે, અને બીજાઓ સર્વ સામાન તથા ઓરતોને લઈ આગળ ચાલો,’ પરંતુ શત્રુઓના આગમનાં ચિહ્ન જણાયાં નહીં તેથી પાદશાહ સર્વ માણસોને લઈ આગળ ચાલ્યો, બીજે દિવસે હુમાયુ પોતાની સેના સહીત અમરકોટ તરફ ચાલવા લાગ્યો, પરંતુ માર્ગમાં એ દિવસ સુધી જળ નહીં મલવાથી તેમને પહેલાં કરતાં બમણું દુઃખ થયું. ત્રીજે દિવસે એક કુવો જોવામાં આવ્યો, પણ તે દુર્ભાગ્યે એટલો બધો ઊંડો હતો, કે પાણી ભરતાં બહુવાર લાગતી હતી, અને ફક્ત અત્યારે એક જ ડોલ હતી; દરેકને સુચના કરી કે નંબરવાર પાણી પાવામાં આવશે પણ તે સુચના કોઈએ સાંભળી નહીં, કારણ કે બધા માણસો તરસથી મરી જતાં હતાં, સર્વે પ્રથમ જળ પીવાને ઇચ્છા રાખતા હતા, જ્યાં અનિષ્ઠ થવાનું હોય ત્યાં કોણ મિથ્યા કરી શકનાર છે? તેવામાં ડોલનું દોરડું તુટી ગયું અને કેટલાક માણસો તેની સાથે કુવામાં પડીને મરણ પામ્યા. અને કેટલાક માણસો પોતાની જીભ બહાર કાઢી જમીન પર આળોટવા લાગ્યા, અને કેટલાક માણસો ગાંડા થઈ જઈને કુવામાં પડી મરણ પામ્યા, આ હૃદય વિદારક દ્રશ્ય જોઈને હુમાયુને કેટલું કષ્ટ થયું હશે? અરે! ભલભલા યમરાજને પણ આશ્ચર્ય થાય તેવું આ દ્રશ્ય હતું. અને બીજે દિવસે તેમને એક બીજો કુવો જોયો, અનેક દિવસોથી ઉંટ પ્રવાસ કરતાં હતાં, અને તેમણે ઘણા દિવસથી પાણીનું એક બિન્દુ પણ મળ્યું નહોતું. તેથી આ વખતે નિકટ કુવો જોઈને તેઓ સર્વે તેમાં કુદી પડ્યાં અને જીવ ધરાઈને પાણી પીધું. પણ થોડીવારમાં અકસ્માત તેમના પેટમાં ભયંકર પીડા થવા લાગી અને જોત જોતામાં તો ત્યાંના ત્યાંજ કેટલાય માણસો મરણ પામ્યાં. આ શોચનીય વીપત્તિમાંથી થોડા રહેલા વિશ્વાસુ સેવકોને પોતાની સાથે લઈને હુમાયુ અમરકોટ નગર તરફ ગયો. મોગલવીર હુમાયુની અત્યંત કષ્ટમય સ્થિતિ જોઈને અમરકોટના સોદારાજને પરમ દુઃખ થયું, અને તેને આદરપૂર્વક આશ્રય આપ્યો, ને સર્વ દુઃખ દૂર કરવા યતન કરવા લાગ્યો. અહિંયા હીજરીસન ૯૪૯ રજજળ માસના રવિવારને દિવસે હમીદખેગમને પેટે રાજકુમાર અકબરનો જન્મ થયો. પુત્રનું સુખકમળ જોઈને હુમાયુનું સર્વ દુઃખ દૂર થઈ ગયું અને તેણે પરમકૃપાળુ પરમેશ્વરનો પાડ માન્યો, અને અમરકોટના રાજાના સરણમાં પોતાના પરિવારને સુકીને તેની જ સેના લઈને ઇરાન તરફ ચાલ્યો ગયો. એમ કહેવાય છે કે હુમાયુને જ્યોતિષ શાસ્ત્રનો સારો અભ્યાસ હતો, પણ કમનસીબની વાત એ છે કે તેણે તે શાસ્ત્રના જ્ઞાનનો ઉપયોગ પોતાના કોઈપણ કામમાં કર્યો નહીં. અને ઇરાન તરફ જવું પડત નહીં; ‘તવારીખ ફરિસ્તા’માં આ પ્રમાણે લખેલું છે.

જે સમયે હુમાયુ કાશ્મીરની નિકટ આવ્યો તે સમયે સીકંદર દિલ્હીનાં સિંહાસન પર બેસીને પોતાના ભાઈઓની સાથે ઝઘડો કર્યા કરતો હતો. તેથી હુમાયુએ ધાર્યું કે આપણું કાર્ય કરવાની આ ઉત્તમ તક છે સીકંદર ગૃહકલહથી નિર્મળ થયેલો જોઈને તરતજ હુમાયુ સિંધુ નદી ઉતરીને તેની સામે આવી બાથ લીડી, આ રણસંગ્રામના પ્રચંડ ઘોષથી હતભાગી પડાણ પાદશાહનાં જ્ઞાનનેત્રો ઉઘડી ગયાં, સરહીંદ નામક સ્થાન આગળ તેમની સાથે દારૂણ યુદ્ધ થયું. આ યુદ્ધમાં હુમાયુએ તેના પુત્ર અકબરને સેનાપતિ બનાવ્યો હતો તેની ઉંમર અત્રે ફક્ત બાર વર્ષની હતી. અકબરનો વિજય થયો, દિલ્હીનું સિંહાસન હાથ લીધા પછી થોડા દિવસો પછી હુમાયુ પોતાના પુસ્તકાલયના ઉંચા સોપાન પરથી પડી જવાથી પરલોકવાસી થયો.

પોતાના પીતાના મૃત્યુ પછી થોડે દિવસે અકબર તેર વરસની ઉંમરે સિંહાસન પર બેઠો ત્યાર પછી થોડા દિવસે તેના શત્રુઓએ અકબરના હાથમાંથી દિલ્હી અને આગ્રા ખુંચવી લીધા, તથા અકબરને બહાર હાંકી કાઢ્યો, જેથી અકબરે પંજાબના એક સ્થાનમાં જઈ આશ્રય લીધો, પણ બહેરામખાંએ તેના છેલ્લા શત્રુઓના હાથમાંથી તેના રાજ્યનો ઉદ્ધાર કર્યો. આ બહેરામખાંને ભારતીયસલી (૨૯) કહેવામાં આવે છે. તેના પરાક્રમથી અકબરનું રાજ્ય પર્વત સમાન દૃઢ થયું અને અઠાર વર્ષની ઉંમરમાં તો અકબરે ચંદેરી, કાલિંજર, ખુદેલખંડ, અને માળવા વિગેરે દેશો હાથ કર્યા. આ વિશાળ ભારત સામ્રાજ્ય પર અધિકાર સ્થાપિત કર્યા પછી થોડાજ વખતમાં શહેનશાહ અકબરે ચિત્તોડપર આક્રમણ કર્યું હતું.

ઉદયસિંહ કાયર હતો, તે રાજ થયો તેથી શું થયું, જે રાજમાં નૃપચિત ગુણ ન હોય તે રાજ શા કામનો ? ઉદયસિંહમાં ઉપલા ગુણોને બદલે અનર્થકારક દુર્ગુણો ભરેલાં હતાં અને તેના વિચારનું તંત્ર એક વેશ્યાદ્વારા ચાલતું હતું. તે વેશ્યાજી ઉદયસિંહની સલાહકાર, જીવન સહચરી; વિદ્યા, ખુદી અને બોધદાયિની સ્વામિની હતી, રાણો તેનો એવો દાસ બની ગયો હતો કે તેનાં ભાગ્યસુત્રને તે ખિયાચિની પોતાના હાથમાં લઈ રહી હતી. મહારાણા ઉદયસિંહ-ગિહ્લોત કુલકેશરી વિરવર બાપ્યારાવલના વંશજ મેવાડના સ્વામિ રાણા સંગ્રામસિંહના પુત્ર હતભાગી ઉદયસિંહ, પાપિની વેશ્યાની આજ્ઞા

(૨૯) મોગલ સમ્રાટ અકબર અને ફ્રાન્સનો ચતુર્થ હેન્રી, તથા બહેરામખાં અને ફ્રાન્સનો મંત્રીસલી, આ ચારે પુરૂષો એકજ વખતે વિદ્યામાન હતા આ એક અદ્ભુત ઘટના છે, બહેરામખાંએ આત્માનો ભોગ આપીને મોગલ રાજ્યને અચાળ્યું હતું અને અતે તે પોતેજ વિદ્રોહી બન્યો હતો જેથી તેને દેશનીકાલ કર્યો હતો.

અનુસાર ચાલતા હતા, મૂર્ખ ઉદયસિંહ તેના પરજ શ્રદ્ધા રાખીને વિલાસિતાના પાપ પંકમાં ડુબી ગયો હતો. રાણાને આ પ્રકારે પ્રમાદી અને વિલાસી થએલો જોઈને ચતુર અકબરે આક્રમણ કર્યું હતું. અને મહાયુદ્ધ થયું હતું. તેમાં અકબરનો વિજય થયો. અને ઉદયસિંહને તેના અનાશ્ચર્ય યોગ્ય પ્રાયશ્ચિત મળ્યું.

અકબરમાં એક મહાન ગુણ એ હતો કે મનુષ્યની ગુપ્તમાં ગુપ્ત વાત પણ તેને પહોંચી જતી હતી, તથા જ્યારે જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે તે સર્વેને સંતુષ્ટ કરી શકતો હતો. આ ગુણોથી અકબરે હિંદુ જાતિના હૃદયમાં તેના પ્રત્યે પ્રીતિ અને ભક્તિ પેદા કરી હતી. અભિમાન ઉત્પાદક અને ગૌરવશાળી ઉપાધી પ્રાપ્ત કર્યા પહેલાં તેણે પોતાના હાથથી અસંખ્ય ભારત સંતાનોનાં હૃદય કુર રીતે ચીરી નાંખ્યા હતા, અને સનાતન ધર્મનાં અનેક મંદિરોને ચુર્ણ કરી નાંખી તે સ્થળે મસ્જિદો બંધાવી હતી.

અકબરના હસ્તપ્રહારથી વીરવંશો અને આર્ય સંતાનોનાં મુખો પર કલંકની કાળી સાહી લાગી ગઈ હતી પરંતુ આ કલંકે તેના કપોળ પર સદાને માટે વાસ કર્યો નહોતો. યૌવનના અભિમાનમાં અકબરે પોતાની કઠોર, દુરકાંક્ષા, તૃપ્ત કરવાને માટે હિંદુઓના હૃદયમાં જે ભીષણપ્રહાર કર્યા હતા. તે ઘાવો તેણે પોતાની વૃદ્ધા વસ્થામાં રૂઝાવી નાંખ્યા હતા. અને ભારતવાસીઓના આર્શિવાદ મેળવ્યા હતાં.

આ પ્રમાણે જ્યારે જ્યારે દેશકાળની પડતીની નોખતો વાગવાનો ટાઇમ આવે છે ત્યારે રાજા પણ કાયર, ભીરૂ અને ડરપોક બને છે. જ્યારે ગિહ્લોત કુલકેશરી વિરવર બાપ્યા રાવલના વંશજ મેવાડના સ્વામિ રાણા સમરસિંહ રાજ્યનિતી વિશારદ રાજાએ જે નિતી અનુસાર રાજ્યકારભાર ચલાવી નામના મેળવી હતી અને પોતે પ્રજાપ્રિય રાજ્ય ચલાવ્યું હતું તેજ રાજ્ય આજે ઉદયસિંહના હાથમાં આવ્યું હતું. બાપ્યા રાવલના વંશજ મેવાડના સ્વામિ રાણા સમરસિંહ અત્યંત ચતુર અને કાર્યકુશળ હતા અને રાજ્યકાર્યને મહત્વનું કામ ગણી સાવધાન રહેતા હતા.

ઉદયસિંહ આ કાર્યને અતિ સરળ અને સુગમ સમજતો હતો. તેથી મેવાડ પર દુઃખના ડુંગરો તુટી પડ્યા, સીસોદીયા કુળની અધિષ્ઠાત્રી દેવીએ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે “ કે જ્યાંસુધી બાપ્યારાવલના વંશ જો મારી આજ્ઞાનું પાલન કરશે તંસુધી હું ચિત્તોડનો ત્યાગ કરીને જઈશ નહીં. બાપ્યા રાવલના વંશજોએ આટલા દિવસ સુધી દેવીને સંતુષ્ટ કરવા માટે પોતાના હૃદયનું રૂધીર અર્પણ પ્રથ્થિ હતું તેથી મહાદેવીએ સંપૂર્ણ રીતે ચિત્તોડની ભૂમિનું રક્ષણ કર્યું હતું.

આ પ્રમાણે અનેક સ્ત્રી પુરૂષોએ પોતાના આત્માની આહુતી ચિત્તોડ માટે આપી પોતાના નામ અમર કરી ગયા છે અને આજે સુર્વશ્યાક્ષરે અકિત કરી ગયા છે તે વસ્તુનો વિચાર કરતાં કયા પુરૂષને પોતાની જન્મભૂમી માટે માન ન ઉપજે !

આ પ્રમાણે સીસોદીયા વંશની કુળદેવીએ અનેક વખત મુસલમાનોના આક્રમણથી છેવટની ઘડીએ પણ પોતાની માતૃભૂમીને બચાવી છે. અને ક્ષત્રિઓનું બિરૂદ સાચવ્યું છે. પરંતુ આ ત્રીજી વખતના ચિત્તોડ પર આવેલા ઘોર સંકટ સમયે બાપ્યા રાવલને કયો વંશજ પ્રાણાંતનો દાવ ખેલી ચિત્તોડની દેવીને પ્રશન્ન કરશે ? ‘ ભગવતિ આમુંડ ’ આ પ્રસંગે કયા વિરનું રૂઢીરપી ચિત્તોડનું રક્ષણ કરશે, આવા કટોકટીના વખતે ભયંકર સંગ્રામમાં કોઈપણ સીસોદીયો વીર આવ્યો નહીં. હવે શું થશે ? કાંઈ પણ ઉપાય રહ્યો નહોતો, ચિત્તોડનું શોચનીય અને ભીષણ અધઃપતન થવાનું હોય, ચિત્તોડના સ્વાધીનતાનો સૂર્ય સદાને માટે અસ્ત થવાનો હોય, ત્યાં મોહમયી મહામાયા અંતઃધ્યાન થઈ ગઈ, જે શુદ્ધભાગ્ય સૂત્રો ગિંદૂલોત કુળને આટલા દીર્ઘકાળ પર્યંત બાંધી રાખ્યું હતું. તે સુત્ર પણ સદાને માટે ત્રુટી ગયું, જે મહાદેવીએ વિપત્તીના સમયમાં સમયસિંહની ઉભય આંખો ખોલીને ગંભીર સ્વરે કહ્યું હતું કે “ હિંદુ ગૌરવ હુમ થવાની આણીપર છે. ” જેણે ચિંતાના વમળમાં પડેલા લક્ષ્મણસિંહની સન્મુખ પ્રગટ થઈને બાર રાજકુમારોનો ‘ બલિ ’ માગ્યો હતો, તે ચિત્તોડની મૂર્તિમંત સ્વાધિનતા લક્ષ્મીદેવી ચતુર્ભુજ હતભાગિ ઉદયસિંહની કાયરતા જોઈને સદાને માટે ચિત્તોડનો પારત્યાગ કરી ગઈ ! તેની સાથે રાજપુત જાતીની એક મહાન શ્રદ્ધા નાશ પામી ! જે શ્રદ્ધાબળથી તે લોકો ચિત્તોડપુરીને પવિત્ર સનાતન ધર્મને અને સ્વાધિનતાનો દુર્ગ દુર્ગ માનતા હતા, તે મહાન શ્રદ્ધા હવે તેમના હૃદયમાંથી હુમ થઈ ગઈ, હવે તેઓ તેને માત્ર એક મિથ્યાકલ્પના ગણવા લાગ્યા.

આ પ્રકારનો પવિત્ર વિશ્વાસ એ રાજપુતોની અપૂર્વ દેશભક્તિ, જીવન શક્તિ અને દેશરક્ષાની મહાશક્તિ છે. આ મહામંત્રથી દીક્ષીત થઈ ને અનેક દેશના રાજાઓએ સ્વદેશની રક્ષાને માટે રણક્ષેત્રમાં પ્રાણના ત્યાગ કર્યા હતા. ઇતિહાસમાં અનેકવાર રાજપુતોના અસીમ ગુણોની પ્રશંસા કરવામાં આવી છે. અમે માનીએ છીએ કે આ વિશ્વાસ જ સદા તેમના વિજયની કુંચી હતી.

અકબરે ચિત્તોડ પર બેવાર આક્રમણ કર્યું હતું. પહેલી વખતના આક્રમણમાં અકબરને પરાજિત થઈ નાશી જવું પડ્યું હતું અને તેનો લડાઈનો

તમામ સરંજમ સીસોદીઆઓ કબજે કર્યો હતો. બીજો લયંકર સંગ્રામ સં. ૧૬૨૪ ચૈત્ર સુદ ૧૧ ને રવીવારના દિવસે શરૂ થયો. તે વખતે અકબરે પોતાની વિજયશાળી સેનાને લઈ ચિત્તોડ ઉપર હુમલો કર્યો, આ વખતે કાયર ઉદયસીંહે કાંઈ પણ જાતનું શુરાતન ન બતાવતાં છેક જ નિર્માદ્યપણું બતાવ્યું હતું. છતાં પણ સરદારો અને સામંતોની ઉશ્કેરણી ભરેલા વાતાવરણે ઉદયસીંહ સૈન્યમાં દાખલ થયા. પણ જ્યાં રાજા જ નમાલો હોય ત્યાં સૈન્યમાં ઉત્સાહ ક્યાંથી જ આવે.

જ્યારે રાજા ઉદયસિંહમાં કોઈપણ જાતનો શુરવીરતાને શોભે તેવો ઉત્સાહ જોયો નહીં ત્યારે લાચારીથી રાજપુત સૈન્ય લાગવા માંડ્યું અને ઉત્સાહ વગર નું થઈ ગયું. એટલે ઉદયસિંહ અકબરના હાથે કેદ પકડાયો, વીરજનોની મેવાડની ભૂમીપર આ એક મોટામાં મોટું કલંક આવ્યું. આવી ઘટના આજ પર્યંત મેવાડમાં બની નહોતી.

કાયર રાજા હોય તો, કરે પ્રજા પાયમાલ.

જોર મળે નહિં જીગરમાં. પ્રજા બને બેહાલ

નિજ કુળતણી મર્યાદાને, ખુડાની દે આમ.

એક ઉદયસિંહ કારણે, મેવાડ બન્યું શુદામ.

રાણા ઉદયસિંહ કેદ પકડાયો, છતાં કોઈ સરદારને અથવા સામંતને તેના માટે માન નહોતું. તેથી તેને છોડાવવાને કોઈએ કાંઈપણ પ્રયત્ન કર્યો નહોતો. આજે ચિત્તોડ પુરીની પ્રાર્થના નિસ્તેજ અને નિષપ્રાણ થઈ ગઈ હોય એવી લાગતી હતી, મેવાડભૂમીએ આજે પોતાનું તેજ સદાને માટે ગુમાવી દીધું હતું.

પરંતુ આવી સ્થિતિમાં જોતાં રાણા ઉદયસિંહની ઉપપત્તિના હૃદયમાં અભિમાન અને ક્રોધનો દાવાનળ પ્રગટી ઉઠ્યો અને કહેવા લાગી કે—“શું ચિત્તોડવાસી પોતાના બંધીવાન રાજાને મુક્ત નહીં કરાવી શકે? શું બધા નિર્માદ્ય અને કાયર બની ગયા? મેવાડની ભૂમીનું તેજ આજે લુપ્ત બની ગયું? જ્યારે કોઈ પણ વીર પોતાના રાજાને છોડાવવા, પોતાની બહાદુરી બતાવવા તૈયાર ન હોય, તો હું આજે મારા સ્વબળ ઉપર શ્રદ્ધા રાખી રાણાશ્રીને મુક્ત કરાવી લાવીશ.” આ પ્રમાણે પોતે અબળા છતાં પ્રબળ બની રણચંડીકાનું રૂપ ગ્રહણ કરી, હાથમાં ભાલો, તરવાર, ઢાળ અને બખતર પહેરી, ઘોડા ઉપર સ્વાર થઈને મુસલમાનોના સૈન્ય પર તુટી પડી. એટલે રાજપુતોએ પણ શુરાતન બતાવ્યું અને અબળાએ અપૂર્વ સાહસ, હિંમત અને શુરાતન બતાવી હજારો મુસલમાનોને જમીન દોસ્ત કરી, અકબર સમ્રાટના સૈન્યમાં હાહાકાર વર્તાવી દીધો, અને રાણા ઉદયસિંહને પોતે કેદમાંથી મુક્ત કરાવી લાવી. ધન્ય છે એ વિરાંગના ને? ધન્ય છે તેની નિડરતા ને? મોગલ બાદશાહ આ વિરતા જોઈ

સ્તબ્ધ બની ગયો, અને પોતાનો થએલો વિજય પલકમાં ફરી જતાં પોતે ઘણો જ હતાસ બની ગયો. ઇતિહાસમાં ઉદયસિંહની ઉપપત્તિનું નામ સુવર્ણ અક્ષરે શોભી રહ્યું છે, અને રહેશે.

જ્યારે ઉદયસિંહ અકબરના કારાગ્રહમાંથી છુટ્યો, અને તેને ચિત્તોડમાં આવી પોતાની ઉપપત્તિની અત્યંત પ્રશંસા કરી અને તેની વીરતાને સહસ્રવાર ધન્યવાદ આપ્યો. અને ભરસલામાં કહેવા લાગ્યો કે “ વીરનારીની બહાદુરીથી મારી મૂકિત થઈ છે. ” રાણાના મુખે આજે ઉક્ત સ્ત્રીની બહાદુરીની પ્રશંસા સાંભળી ચિત્તોડના સરદારોને અત્યંત ઘૃણા ઉત્પન્ન થઈ અને તેમનું અભિમાન ઉશ્કેરાઈ આવ્યું. તેથી બધા સરદારોએ એવો વિચાર કર્યો કે આ વેશ્યાને કેઈ પણ ઉપાયે મારી નાંખવી આવો વિચાર કરી તે બહાદુર સ્ત્રીનો નાશ કરવા યોજના કરવા લાગ્યા. અગણિત સરદારો આગળ એક સ્ત્રીનું શું ગળું ? આખરે એ વીર રમણીનો વધ થયો અને તે બિચારી આ દુનિયાનો ત્યાગ કરી પર દુનિયામાં ચાલી ગઈ.

અકબર પર વિજય કરવાને લીધે સરદારો અને સામંતોને આનંદ થવો જોઈએ, તેના બદલે એક શોક ઉત્પન્ન થયો, અને માંડોમાંડે કલેશથી રાજ્યમાં ભયંકર અશાન્તિ ઉત્પન્ન થઈ. મેવાડની આવી અશાન્તિ સાંભળી અકબર પોતાનું વૈર લેવાને સંપૂર્ણ રીતે તૈયારી કરી મહા પ્રયંત્ર સૈન્ય સાથે ફરી ચિત્તોડ પર ચડી આવ્યો.

આ સમયે અકબરની ઉંમર પચીસ વરસની હતી, તેના શરીરમાં વીપુલ બળ હતું અને અતિ ઉત્સાહ હતો, તેના અખંડ પ્રભાવથી સમસ્ત ભારત વર્ષ તેને શરણ થયું હતું. અને દુર્ઘટ દુર્ગોને તેને પોતાના બાહુબળ, અને પ્રતાપથી છીન્નભીન્ન કરી નાંખ્યા હતા, અનેક રાજપુત રાજાઓ તેની આજ્ઞા પાળવાને હાથ જોડી સન્મુખ રહેતા હતા, તો પછી મેવાડનું મસ્તક શી રીતે ઉન્નત રહી શકે ? મેવાડનો ગર્વ શી રીતે અચળ રહી શકે ?

મેવાડના રાજપુતો શા માટે તેને વશ ન થાય ? મોગલોનું પ્રયંત્ર વેગમય સૈન્ય મેવાડમાં પ્રવેસી ચુક્યું હતું અને ચિત્તોડની પાસેનાં ‘ પાંડોલી ’^{૩૦} નામના

૩૦. પાંડોલી નામના બે ગામો છે, તેમાંનું ઉપલું ગામ ચિત્તોડના સુપ્રસીદ્ધ માન સરોવરના કિનારા પર વસેલું છે. આ માન સરોવરના કિનારા પર બાંધવામાં આવેલા કેટલાક પ્રાચીન સ્તંભોમાંથી તેમાં જે એક શલા લેખ ઉપલબ્ધ થયો તેની સહાયતાથી જ તેમને ગિહલોત કુળના વંશજની ઉત્પત્તિ થઈ. જે દિપમાળ અઘાપો સર્વાંગ દશામાં વિદ્યમાન છે તેને સર્વથા ચૂના અને પથ્થરથી બનાવવામાં આવી છે. લંબાઇ (૩૦) ત્રીસ ફૂટ અને તેના શિરોભાગ (૪) ચાર ફૂટનો છે. સુક્ષ્મ દ્રષ્ટીએ જોતાં સર્વ જાતના દેવાલયોના ચિન્હો તેમાં જણાય છે.

ગામથી બસી જતાં જે પાંચ કોસનો રાજમાર્ગ આવે છે. તેના અગ્ર ભાગમાં જ મોગલ સમ્રાટ અકબરની મહાપ્રચંડ છાવણી પડી હતી. આ સ્થળે ‘સંગે મરમર’ નો એક ‘સુંઢાકાર સ્તંભ’ બીરાજમાન છે, આ સ્તંભને “અકબર કા દિવા” “અકબરનો દિપક” કહેવામાં આવે છે.

આજ પર્યંત પ્રવાસીઓ મેવાડના અધઃપતનના તે ભયંકરને દુરથી જોઈને જ ચિત્તોડની ગત દુર્દશાનો વિચાર કરતાં અશ્રુધારા છોડતા ચાલ્યા જાય છે.

ભટ્ટ લોકોના ગ્રંથોમાં એવો ઉલ્લેખ છે, કે ચિત્તોડ રક્ષણહીણ બન્યું નહીં. મેવાડનું સત્યાનાથ કરવાના ઉદ્દેશથી ભયંકર મૂર્તિ ધારણ કરી જેવો અકબર ચિત્તોડ પર આવ્યો કે તરત જ કાયર અને બીકણ ઉદયસિંહ પાટનગર છોડી ચાલતો થયો, રાણાના પંચાયતથી ચિત્તોડનો કાયર પુરૂષ રાણો ત્યાગ કરી નાસી ગયો પરંતુ ચિત્તોડ નામની એ બલીહારી છે કે કોણ જાણે ક્યાંથી સાહસિક અને અગણિત વીરો નગન તલવાર પોતાના હાથમાં લઈ ચિત્તોડની રક્ષા કરવાને માટે મુસલમાનોની સાથે ઝુઝવાને માટે આવી પહોંચ્યા, જાણે, કોઈ ભુત દેવતાનો સંજીવની મંત્રના પ્રભાવથી ચિત્તોડની સમરભૂમીમાં પડેલા વીરગણોની ભસ્મમાંથી અગણિત વીરોની સૃષ્ટી ઉત્પન્ન થઈ, રાજ્યસ્થાનના ભિન્ન ભિન્ન રાજ્યોમાંથી સરદારો અને સામંતો પોત પોતાની સેના લઈ ચિત્તોડની રક્ષા માટે આવી પહોંચ્યા. વીરવર સહીદાસ, અનેક તેજસ્વી અને સાહસીક ચંદાવતોને પોતાની સાથે લઈ ચિત્તોડના પ્રધાન તોરણદ્રાર, ‘સૂર્યદ્રાર’ પર આવીને ઉભા મંદોરીયા પતિ રાવત દુદ્ધ, સંગાવતોની સેના સાથે લઈ રણ સંગ્રામમાં આવી પહોંચ્યા, બેઠલા અને કચેરીયાના વીરનરોએ આવીને સમ્રાટના સૈન્યનો સામનો કર્યો આમ મહાભયંકર યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું. ત્યાં તો એક અચાનક ગોળી સેનાપતિ જયમલના હૃદયમાં વાગી, વાગતાંની સાથે જયમલ અશ્વપરથી નિચે તૂટી પડ્યો, અને શત્રુઓનો નાશ કરવાની પોતાની પ્રબળ ઇચ્છા અધુરો રહી જવાથી તેનું હૃદય ઉન્મત બની ગયું. કાપુરૂષ શત્રુઓએ દુરથી કોઈ નીચની સહાયતાથી તેમને માર્યા, આ વિચાર આવતાં કોણે ગ્લાનિ ઉત્પન્ન ન થાય ?

છેવટે ચિત્તોડને બચાવવાને કોઈ દિશા રહી નહીં ત્યારે આખરે વીર જયમલે પોતાનું જીવન ચિત્તોડને માટે સર્મપણ કરવાની તૈયારી કરી અને તેની સાથે જેટલા શૂરવીરો હતા તે સર્વેને પણ પ્રતિજ્ઞાઓ લેવડાવી.

શિશ્ર બુહારવૃતનું અનુષ્ટાણ કરવામાં આવ્યું, આઠ હજાર રાજપુતોએ એક સાથે બીડુ ઉઠાવી અંતઃસમયમાં પતમ્મરો ધારણ કરી એક બીજાની

વિદાય લઈ સાહસ અને ઉત્સાહની સાથે મોગલ સેનાપર તુટી પડ્યા. દુર્ગનું દ્વાર ખોલી નાખવામાં આવ્યું, પ્રાણનો મોહ છોડી ઉન્મત્ત રાજપુત પ્રચંડ સમુદ્રતરંગની પેઠે શત્રુઓ તરફ ધસી ગયા અને તેમનો સંહાર કરવા લાગ્યા સામાપક્ષના અગણિત સૈનીકો માર્યા ગયા, પરંતુ મોગલ સેના અગાધ હતી, અને રાજપુત સેના ઘણી અદ્ય હતી, આખરે તમામ રાજપુતોએ માતૃભૂમી ખાતર પોતાની યશકીર્તિ ઉજ્જવલ કરી પ્રાણાર્પણ કર્યો.

આખરે ચિત્તોડની દુર્દશા થઈ, અગણિત મુગલો આગળ રજપુતો લાચાર થઈ ગયા, આ દુર્દશામાં કોઈની પણ તાકાત મસ્તક ઉંચું કરવાની રહી નહીં.

આવા સંકટોના સમયમાં રાજપુતોએ પોતાનું પાણી ખતાવી ચિત્તોડનું નાક રાખ્યું હતું, પણ જ્યાં ભાવી અનુકુળ ન હોય ત્યાં બીજું શું થાય ? જે ચિત્તોડ કનકનગરી સમાન ગણાતું હતું, તે આજે સ્મશાનવત્ શૂન્ય ભાસવા લાગ્યું જેવી ભાવીની મરજી, જ્યાં જુઓ ત્યાં મુરદાના ઢગેઢગ પડેલા હતા. અને કેવળ ભયંકર દ્રવ્ય એટલું લાગતું હતું કે લેખકમાં લખવાની પણ શક્તી નથી. લખવાના શબ્દોમાં શોધ્યા જડે તેમ નથી આવી ભયંકર પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ વાંચકગણ પોતેજ કરી લેશે.

દેશ દેશના અનેક રાજપુત સરદારોએ ભયંકર લડાઈમાં ૧૭૦૦ સત્તરસો મહાન યોદ્ધાઓએ પોતાના પ્રાણ સમર્પણ કર્યા હતા.

કેવળ ગ્વાલીઅરના તુંવાર રાજાઓ ચિત્તોડની ભાવી દુર્દશાના વખતે ઉપયોગી થઈ પડવાને માટે, આ ભયંકર યુદ્ધમાંથી પોતાનો પ્રાણ બચાવી શક્યા હતા. નવરાણીઓ, પાંચ રાજકુમારીઓ, બે બાળકો અને સમસ્ત સરદાર કુળની સ્ત્રીઓએ તે કઠોર કાળમાં જીહાર વૃત્તનું અનુષ્ઠાન કરીને રણમાં પોતાના પ્રાણનું બલીદાન આપ્યું હતું. આ ભયંકર યુદ્ધમાં ચિત્તોડનું જે સત્યાનાશ થયું છે. તે ભવિષ્યમાં પણ વિસરી-ભુલી શકાશે નહિ, જ્યાંસુધી આ જગતમાં હિન્દુ નામ કાયમ રહેશે ત્યાં સુધી આ ભયાનક યુદ્ધની હકીકત તો દરેકના હૃદયમાં કોતરેલી રહેશે.

જે દિવસે ચિત્તોડ ઉપર આક્રમ્ત આવી પડી તેજ દિવસથીજ રાજપુતોની સ્વાધીનતાદેવી ચિત્તોડપુરીનો ત્યાગ કરીને ચાલી ગઈ, તે પવિત્ર રવીવારના દિવસે સૂર્ય દેવતાએ પોતાના કીર્ણો નાંખી હંમેશના માટે ચિત્તોડમાં અંધકાર કર્યો.

જે ચિત્તોડની સુંદરતા, અમરાપુરી જેવી ગણાતી હતી, જે ચિત્તોડના પર અનેક કિલ્લાઓ, સરૌવરો, શિવપકળાના મંદિરો, વિગેરે અનેક વસ્તુઓ શોભી રહી હતી.

જે ચિત્તોડ પર જૈનોના મંદિરો અને કિર્તી સ્થંભો વિગેરે ગગન ચુંબિત શોભતા હતા, આજે તે ચિત્તોડ એક શુન્યકાર સ્મશાન ભુમીકા જેવી દુર્દશામાં ફેરવાઇ ગયું. ભાવી શું ન કરી શકે? અને આ દશા કરનાર કોણ? પાષાણ હુદયનો સમ્રાટ અકબર! પોતાના ભાવી અકબરાબાદ નગરને શોભાવવાને માટે ચિત્તોડના સિંહદ્રારના શોભનીયદ્રારો ઉપાડી ગયો હતો.

અકબરે પોતાના હાથથી જયમલનો સંહાર કર્યો હતો. જે બંદુકની સહાયથી આ કાયર પુરૂષને યોગ્ય કાર્ય કર્યું હતું નામ તેણે “સંગ્રામ” રાખ્યું હતું. આ બંદુકથી અકબરે ત્રણ હજાર પક્ષીઓનો વધ કર્યો હતો. જો કે અકબરે અધર્મી ઉપાયથી જયમલનો સંહાર કર્યો હતો તો પણ તે તેમના શુભોને સારી રીતે જાણતો હતો. જયમલને મારી અકબર પોતાને કૃતકૃત સમજ્યો હતો. તે એટલે સુધી કે વીરવર જયમલ અને વીર બાલકપત્તની અદ્ભુત વીરતા અચલ રાખવાને માટે તેણે દિલ્હીમાં પોતાના કિલ્લાના સિંહદ્રાર ઉપરના એક ઉંચા ચણતરા ઉપર બંને વીરોની પાષાણ મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. (બસે પચાસ વર્ષ પૂર્વ ઇતિહાસવેત્તા બર્નિયર ભારવર્ષમાં પ્રવાસ કરવા આવ્યો હતો, તેણે આ બંને મૂર્તિઓ જોઈ હતી, તેણે ભારતવર્ષના સંબંધમાં પોતાના સ્વદેશી મિત્રોને જે પત્રો લખ્યા હતા તેમાંના ઘણા પત્રો ઇ. સ. ૧૬૮૪ માં લંડન નગરમાં છપાઈને બહાર પડ્યા હતા, જયમલ અને પત્તેની મૂર્તિને ઉદ્દેશ્ય જે પત્રમાં છે તે ઇ. સ. ૧૬૬૩ ના જુલાઈની ૧લી તારીખે લખેલો હતો. બર્નિયર જણાવે છે કે “સિંહદ્રારમાં પ્રવેશ કરતાંની સાથે દ્રારની બંને બાજુએ ઉભા રહેલા બે હાથીઓના જેવું જોવા લાયક બીજું કંઈ નથી આમાંના એક હાથીની ઉપર ચિત્તોડના રાજા જયમલની અને બીજાની ઉપર તેના બંધુ પત્તેની મૂર્તિ છે. આ ઉભય સાહસિક વીરોએ પોતાની વીર માતાની સાથે સંગ્રામમાં જઈ પ્રચંડ વીરતા પ્રદર્શિત કરી હતી, આ ઉભય એવા વીર અને સાહસીક હતા, કે તેમણે પ્રાણાંત સુધી શત્રુને પોતાનાં મસ્તક નમાવ્યાં નહોતાં, તેમના ગૌરવનાં સ્મારક ચિન્હ તરીકે તેમના શત્રુએ તેમની મૂર્તિઓ સ્થાપન કરી છે, આ ઉભય ગજરૂઢ મૂર્તિઓનું દર્શન કરવાથી મારા મનમાં એક અપૂર્વ ભાવ ઉદ્ભવ થયો. ભયભક્તિ અને આનંદ મિશ્રીત એક ઉચ્ચ અને અલૌકિકભાવ ઉદ્ભવ થયો, વળી બર્નિયર રાજપુતોનો ઇતિહાસ સારી રીતે જાણતો નહોતો, નહિં તો તે જયમલને ચિત્તોડનો રાજા અને પત્તેને જયમલનો બંધુ શા માટે જણાવત? કેવળ આ પાષાણ મૂર્તિ જોઈને બર્નિયરના હૃદયમાં એવો ઉચ્ચ અને ગંભીર ભાવ ઉત્પન્ન થયો હતો, ત્યારે જેણે અત્યંત કષ્ટ અને અને પરિશ્રમ સહન કરીને રાજપુત જાતિના ઇતિહાસનો ઉદ્ધાર કર્યો છે, જેણે જયમલ અને પત્તેને લીલા ક્ષેત્રને સ્વદૃષ્ટિથી જોઈને તેમની ચિતાવેદિ ઉપર ભક્તિ સહીત પુષ્પો

ચઢાવ્યાં હતાં અને રાજપુતોના હિતને માટે જેણે મોટો આત્મલોગ આપ્યો હતો તે ટોડ મહોદયના હૃદયમાં કેવો ઉચ્ચ પુજ્યભાવ ઉત્પન્ન થયો હતો. તેના વિચાર કરવાનું કાર્ય અમે સુઝ પાઠકોનેજ સોંપીએ છીએ.)

કાથેજ નગરના જગદ્વિખ્યાત મહાવીર હાનિખળના પ્રચંડ પ્રતાપથી ‘કના’ નામક સમર ભુમીમાં પોતાના જે સ્વારોએ પ્રાણ ત્યાગ કર્યા હતા, તેની મુદ્રિકાઓ તોળીને હાનિખળે પોતાના વિજયનું નિર્માણ કર્યું હતું, તેવી રીતે અકબરે મૃત રાજપુતોના યજ્ઞોપવીતને તુલામાં તોળીને પોતાના વિજયનું માપ કાઢ્યું હતું, આ સર્વ યજ્ઞપવીતો તોલમાં ૭૪૧ મણ થઈ હતી, ચિત્તોડની શોચનીય દુર્દશાનું આ પ્રકાશિત ઉદાહરણ, તે સમયથી ‘તીલક’ અથવા ‘શપથ’ તરીકે વપરાવા લાગ્યા. ૭૪૧ આંક સોગંન તરીકે ગણાવા લાગ્યો. અને ૭૪૧ ના આંકને દરેક વ્યક્તિ પોતાના ગુપ્ત પત્રના પાછલા ભાગમાં અથવા સીરનામાવાલા ભાગમાં લખવા લાગ્યા આ પત્ર મેવાડીઓ જે માણસ પર મોકલતા તે માણસ સીવાય બીજો કોઈ માણસ ખોલી શકતો નહીં અને ખોલે તો તેને ચિત્તોડના ધ્વંસ કરવાનું પાપ લાગે એવાં માન્યતા હતી. આ ઉપરથી સમજાસે કે સમ્રાટ અકબરે ચિત્તોડની કેવી દુર્દશા કરી હતી તે સાડી ચુમોતેરના આંક ઉપરથી સમજી શકાશે, આ વૃતાંતની અહીંઆ આવશ્યકતા નથી પણ એની અંદર રહેલું નૈતીક તત્વ કેટલું છે તેના માટેજ આ ઉદ્દેશ કરવામાં આવ્યો છે.

ઉદયસિંહ ચિત્તોડ ત્યાગ કરી ગોહીલ લોકની પાસે ચાલ્યો ગયો, આ ગોહીલ લોકો ‘રાજપીપ્લી’ નામના ગાઢ જંગલમાં રહેતા હતા તે ત્યાં થોડા દીવસ રહી અનેક કષ્ટ સહન કરી ગિહલોત નામના સ્થાનમાં ચાલ્યો ગયો, આ સ્થાન અરવલ્લીની શૈલમાળાની અંદર છે. ચિત્તોડ જત્યા પહેલાં ઉદયસિંહના પૂર્વજ વીર બાપ્પા રાવલે આ સ્થાનની નીકટમાંજ ગુપ્તવાસ કર્યો હતો. જે વખતે ચિત્તોડનો નાશ થયો તેના કેટલાક સમય પૂર્વેગિરીની ખીણના મધ્ય ભાગમાં ઉદયસિંહે એક વિશાળ સરોવર બંધાવ્યું. અને તેનું નામ ‘ઉદય-સાગર’ રાખ્યું. અને તેની પાસે નવચૌકી નામનો સુંદર મહાલય બંધાવ્યો. તે પછી તો આ મહાલયની આસપાસ બીજા ઘણા મોટા મોટા મહાલયો બંધાઈ ગયા અને જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ એક મોટું વિશાળ નગર બની ગયું. તેથી ઉદયસિંહે પોતાનું જ નામ નગરને અર્પણ કરી ઉદયપુરને મેવાડનું પાટનગર બનાવ્યું.

ચિત્તોડનો નાશ થયા પછી હૃદયભગ્ન ઉદયસિંહે ગોશુંદા નામના સ્થાનમાં ૪૨ વર્ષની ઉંમરે ગોહીલ લોકનો ત્યાગ કર્યો, તે વખતે તેમના પચીસ પુત્રો જીવતા હતા. તેમના આ પુત્રો ‘રાણાવત’ નામથી વિખ્યાત થઈ વખત જતાં વિશાળ શાખા પ્રશાખાઓમાં વિભુષીત થઈ ગયા. આજના રાણાવત, પુનાવત

અથવા કનૌત તેમના વિસ્તૃત વંશવૃક્ષની શાખા પ્રશાખા છે. આ વખતે પોતાના પુત્રોના પરસ્પર વિચ્છેદનું બીજ વવાઈ ગયું. ઉદયસિંહે પોતાના પ્રિય પુત્ર જયમલને રાજ્યનો સ્વામિ ઠરાવ્યો. આથી ઝઘડાનો સુત્ર પાઠ થયો, રાણાના મૃત્યુ પછી જયમલ રાજ્ય સિંહાસન પર બીરાજે છે. મેવાડના એક રાણાનો અત્યેષ્ટી સંસ્કાર અને બીજા રાણાનો રાજ્યાભિષેક અલ્પકાળમાં સમાપ્ત થઈ ગયો, ફાગણ માસની વાસંતી પૂર્ણિમાના રોજ રાણા ઉદયસિંહનો અગ્નિસંસ્કાર તેઓના પુત્રો કરવા ગયા તે વખતે બીજી તરફ જયમલ મેવાડના સિંહાસન પર પર બેઠો. પરંતુ વિધાતાએ તેના ભાગ્યમાં રાજ્ય ભોગ લખ્યો નહોતો, જ્યારે જયમલના રાજ્યાભિષેકની જયઘોષણા જયમલના સ્તુતિ પાત્રો કરતા ત્યારે સ્મશાન ભૂમીમાં તેના પિતાની ચિતાની ચારે બાજુ સરદારો અને સામંતો ગુપ્ત મસલત કરતા હતા, આ ગુપ્ત મસલત સર્વના જાણવામાં આવી ગઈ, પાઠક આ વાત જાણે છે કે રાણા ઉદયસિંહએ સોનગઢા સરદારની પુત્રીનું પાણી ગ્રહણ કર્યું હતું. અને આ રાજકુંવરીના ઉદરે વિરઞ્ણ પ્રતાપનો જન્મ થયો હતો, પ્રતાપના મામા ઝાલૌરરાવ પોતાના ભાણેજને મેવાડના સિંહાસન પર બેસાડવા તૈયાર થયા હતા. તે વખતે તેઓએ મેવાડના મુખ્ય સામંત ચંદાવત શિરૌમણી કૃષ્ણજીને પ્રશ્ન કર્યો કે “પ્રતાપ ગાદીનો ખરો હકદાર છતાં તેને સિંહાસન કેમ મળતું નથી.” આપ જીવંત હોવાથી છતાં પણ આ અવિચારી કાર્યમાં શા માટે સમંત થયા? આ વચનો સાંભળી સામંત શિરૌમણી કૃષ્ણજી નમ્ર વચનથી બોલ્યા કે “રોગી અંતઃસમયે થોડું દુધ પીવા માગે તો શું તેને દુધ નહીં આપવું જોઈએ?” કૃષ્ણજીનો સ્વર ધીમે ધીમે ગંભીર થતો ગયો, અને તેઓ ફરીને બોલ્યા કે “આપના ભાણેજને જ ગાદી આપવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો છે. હું પ્રતાપના પક્ષમાં ખડો રહીશ.”

પ્રતાપસિંહ મેવાડનો ત્યાગ કરવાને માટે પોતાનો અશ્વ તૈયાર કરતા હતા. એટલામાં ધ્વાલિયરના પદચ્યુત નરેશને પોતાની સાથે લઈને રાવત કૃષ્ણજી દરબારમાં આવ્યા, પ્રવેશ કરતાંની સાથે જ કૃષ્ણજી સિંહાસનની પાસે જઈ જયમલના હાથો પકડી એને નિચેના આસન પર બેસાડી દીધો, જયમલને રાજ્યાશન પરથી નિચે ઉતારતી વખત સામંતશિરૌમણી રાવત કૃષ્ણધીર, મામીકલાવે બોલ્યા “મહારાજ? આપ ભૂલ્યા છો. આ આસન પર બેસવાને તો માત્ર પ્રતાપસિંહ જ અધિકારી છે,” પછી સાલુખા પતિએ પ્રતાપસિંહને રાજવેષ અને દેવીએ આપેલા ખડગથી સજ્જી રાજ્યાસન પર સ્થાપિત કર્યા તથા ત્રણવાર પૃથ્વીને સ્પર્શકરી તેમને મેવાડના રાણા તરીકે વંદન કરી તેમના નામનો જયઘોષ કર્યો ત્યાં બીજા પણ જેટલા સરદારો અને સામંતો ઉપસ્થિત હતા, તે સંઘજાએ રાવત કૃષ્ણજીના કાર્યને અનુમોદન આપ્યું. આ મંત્રલોકારક કાર્ય

સમાપ્ત થતાં જ નવીન રાણા પ્રતાપસિંહે સર્વ લોકોને બોલાવીને કહ્યું “આ હેરિઆનો ઉત્સવ આવી પહોંચ્યો છે, માટે આપણે સર્વ થોડા ઉપર બેસીને જંગલમાં મૃગયા ખેલવા જઈએ પરમાનંદથી પુલસ્તિ થઈ સર્વ જણ મૃગયા ખેલવા ને ગયા આ વખતે તેમને જય મળવાથી મેવાડના ભાવી સુભાગ્યની આશા સર્વના મનમાં ઉજ્જ્વલી હવે મેવાડની લગામ સહારાણા પ્રતાપને હાથ આપી.

છાપો

જ્યાં ભાગ્ય નહીં બળવાન, મનુષ્યનું ત્યાં નહીં ચાલે.
કુદરતના એ ખેલ, ખરેખર કોણ નિહાળે
અંતરમાં જ્યાં બીક, હળાહળ ઝેરની વૃષ્ટિ
ક્યાંથી સુખી થાય, કહોને કોઈ સૃષ્ટી
ખાંડા કેરા ખેલ, કાયરને ગમતા નથી
કહે ભોગી શૂરવીરને, ખડગ વીના ગમતું નથી. ૨૩

છાપો

આવી શાહ અકબર, જુલમ ચિત્તોડમાં કીધો.
ઘોર કરી સંગ્રામ, ઝેરનો ખ્યાલો પીધો,
હજારો રણ વીર, પડ્યાએ રણ સંગ્રામે
માતૃભૂમીના માટે, લડ્યાએ પડી મેદાને,
પકડ્યો રાણા ઉદયને, ઘાલી જંજીર પાવમાં.
કહે ભોગીલાલ ભાવીશું, વિપરીત વસ્તું મેવાડમાં, ૨૪

છાપો

શૂરવીરો તો સૌ, ખરેખર ઢીલા પડીયા
છોડી ને હથીઆર, અરે તે પાછા વળીયા,
કરવા રાણા ને મુક્ત, નવિચાર કોઈ ને થાતો,
લાગ્યો રાધ મેવાડ, કદિ તે નહીં ભુસાતો
એવામાં રણચંડીકા. હથીઆર સજીને નીકળી,
કહે ભોગી છોડાવવા; રાણાને ગઈ એકલો ૨૫

છાપો

ધરી ઢાલ તલવાર, બની શૂરવીર એ સાચી,
વીરાગના રણવીર, દીધા દુશ્મન ને કાપી. ૨૬

અકબર ચમકી જાય. અરે આ કેણુ છે દેવી,
ચંડીકા સ્વરૂપ, ધનવે ધરણી કેવી
દંધ દુશ્મન ને ત્રાહ, કરે છે કતલ જ કેવી
રક્ત સરીતા આજ, વહાવે છે આ દેવી
તોખા તોખા :અકબર થયો, મુઝાયો તે દીલમાં,
કહે ભોગી રાણુને તે, લઈ આવી પળવારમાં, ૨૭

છાપો

ધન્ય ધન્ય એ નાર, બુઝો ખહાદુરી કીધી,
મેવાડ કરી લાજ, બુઝોને સાચવી દીધી,
રાણુ કરે વખાણુ, ધન્ય ધન્ય એ સુંદરીને,
ખયાળ્યો મુજ પ્રાણુ, વફાદારી જ ધરીને,
કહે ભોગી સરદારોને, આ પ્રશંસા ગમતી નથી,
અકબર પરાણુત તો થયો, મેવાડમાં રહેતો નથી. ૨૮

છાપો

સરદારોના ના દીલ, ખરેખર ખુબ દુખાયા,
વીરાંગનાના વખાણુ, નહીં મનમાં ફા ભાળ્યા,
વિચાર કરતા સૌ, કતલતો તેની કરવી,
પડે ન કોઈને જાણુ, એવી સંધી ગોઠવવી,
ખાણુ બધી સૌ ગોઠવી, તૈયારી એવી કરી,
કહે ભોગી સરદારો એ, પ્રાણુ લીધા તે ઘડી, ૨૯

છાપો

આળ્યો ખીણ વાર, ચઢી અકબર ચિત્તોડે,
રાણુ ભોગી જાય, ઉદયસિંહ ચઢીને ઘોડે,
યુદ્ધ કરી અકબર, ચિત્તોડ ભસ્મીભુત કરતો,
દયા ન કરતો દીલ, અભિમાનને તે ફરતો,
છેવટ ઉદયસિંહ ત્યાં કણી, ઉદય સાગર બંધાવતો,
કહે ભોગી તે ત્યાં ફરી, રાજ્યધાની સ્થાપતો, ૩૦

દોહરો

હુંક સમયમાં જુઓ, નવું નગર દેખાતું
સુંદર શોભતા મહેલ, ખરેખર દીલ હરખાતું, ૩૧

છાપો

નગર તણી શોભા બની, અણહુક તો પ્યારી,
વસી ગયા નર નાર, શોભતી અમરાપુરી,
રાણાજીનું નામ, નગર સાથે સંધાતું,
નામ ઉદયપુર આજ, તખ્તનું રાજ્ય કહેવાતું.
ભાવી સદા ત્યાં શું કરે, કોઈથી નહી સમજાય છે.
કહે ભોગીલાલ રાણો ઉદય, સ્વર્ગવાસી ત્યાં થાય છે, ૩૨

છાપો

પુત્ર તેનો જગમલ, સિંહાસન પર તે બેઠો,
મંદ મતિનો બાળ, આખરે પડીયો હેઠો,
સાચો હતો હક્કદાર, ખરો પ્રતાપ જ પોતે,
મેવાડ કેરો તાજ, મુક્યો પ્રતાપને માથે,
રાજ્ય તણા મંડપ માંહી, જયધોષણા પ્રચંડ કરી,
કહે ભોગી પ્રતાપને, મેવાડની લક્ષ્મી વરી, ૩૩

આ પ્રમાણે વૃતાંત સમાપ્ત થતાં હવે રાણા પ્રતાપનું જન્મદિવસ જીવન,
સ્વતંત્રતાનો પુજારી, અને સ્વમાનનો રક્ષક અને તેના પ્રભાવશાળી આત્માનું
જીવન ચરિત્ર પાઠક ગણ આગળ રજુ કરું છું.

પ્રકરણ ૬ ડું.

મહારાણા પ્રતાપસિંહનો રાજ્યાભિષેક.

દોહરા

સિસોદીયા કુળ વંશમાં, જનમ્યા કર્ણાગાર
કીર્તિ એહની વર્ણવું, મુજમતિ અનુસાર ૩૪
પંદરસો સત્તાવન કેરી, જેઠ શુકલ શુભ બીજ
જન્મ થયો પરતાપનો, વન્દુ જેમ શશી બીજ ૩૫
ચરિત્ર વર્ણવું પ્રતાપનું, જેહની અનુપમ સુવાસ.
કહે ભોગી જેના હૃદયે, વસી દેશની દાઝ. ૩૬

પ્રતાપનો રાજ્યાભિષેક સં. ૧૬૨૮ માં થયો, ત્યાર પછી મેવાડનો પુર્નોદ્ધાર શી રીતે કરવો, ચિત્તોડ કેવી રીતે કબજે લેવું એજ વિચારો વીર પ્રતાપના મનમાં આવ્યા કરતા હતા, પ્રતાપના રાજ્યાભિષેક વખતે કેટલો વૈભવ હતો. તેનો ખ્યાલ એક કવિએ પાઠક ગણો માટે અત્રે આપ્યો છે. જે વાંચવાથી સમજી શકાશે.

દ્રવ્ય બળ હતું નહીં, નહોતું સાધન લગાર,
સામંત સ નિસ્તેજ હતા, નિરાશાનો નહિ પાર. ૩૭
આવી કઠંગી સ્થિતિમાં, ધરતા હૃદય ઉત્સાહ.
પ્રતાપ ટેકીલો એવો, ન કરતો દશી પરવાહ ૩૮
નિજ ભૂબ બળની માંહી, ધરતો સદા વિશ્વાસ,
જેણે શ્રદ્ધા એકલીગજી, કરવા મ્લેચ્છનો નાશ, ૩૯
રાખી ભરૂસો પ્રભુ પરે, ધરી ધર્મની ઢાળ,
સત્ય તણી તલવારથી, વધે આગળ ભૂપાળ, ૪૦
સિસોદીયામાં શિરોમણી, હતો મહા બળવાન,
દુશ્મનને હંકાવવા, કરતો ન તલવાર મ્યાન. ૪૧

આ પ્રમાણે રાણા પ્રતાપના મનમાં રાત દિવસ એકજ વાત ડુંખ્યા કરે છે. કે આજે ક્ષત્રિયોની કઈ સ્થિતિ છે ? જે ક્ષત્રિયો એક વખત સારા હિંદુસ્તાનમાં પોતાની સત્તા ભોગવતા હતા તેજ ક્ષત્રિયો આજે હતાશ અને ગુલામ થઈને મ્લેચ્છ બાદશાહની સેવા કરે છે. પરંતુ પ્રતાપના હૃદયમાં ઉજ્જેશ, ભાવ,

અને બાપ્પા રાવલ, ખમીર હતું. પોતે સાહસીક, શૂરવીર અને સ્વતંત્રતા ચાહનાર હોતો, પોતે શુલામ રહેવા માંગતો નહોતો, પોતાનું હતું તે પોતે લેવા ચહાતો હતો એટલે તેમાં અન્યાય જેવી વસ્તુ હતી જ નહીં.

આવા વખતમાં ઘણા ક્ષત્રિયો (રાજાઓ) બાદશાહ અકબરના માનીતા થઈ ગયા હતા. તેના પગ ચુંભવા ગયા હતા. અને પાપી સ્વાર્થ સાધી રહ્યા હતા. આ વખતે ખુદ રાણા પ્રતાપનો ભાઈ શકિતકુમાર પણ બાદશાહની સોડમાં જ ભરાયો હતો. આ વસ્તુનો જ્યારે રાણો વિચાર કરતો ત્યારે તેના આત્માને ઘણો આગાધ થતો હતો, છતાં પોતે તો પોતાની પ્રણાલીકા તમુ-ભાર તજવા માંગતો નહોતો, મરી ફોટવું પણ બાદશાહની શુલામી નજ કરવી તે નજ કરવી આ તેનો મુદ્રાલેખ હતો.

જ્યારે રાણા પ્રતાપ રાજ્યસિંહાસન પર આરૂઠ થયા, અને જગમલને તેના સામા બેસવું પડ્યું તેથી નારાજ થઈ જગમલ પોતાના કુટુંબને લઈ ગોશુંદાથી નીકળી જહાજપુર આવ્યો, ત્યાં અજમેરના સુબાને મળ્યો. જેથી સુબાએ તેના બાળ બચ્ચાં સાથે રહેવાની આજ્ઞા આપી, અને જહાજપુર પ્રગણું તેને પેટામાં લખી આપ્યું. પછી જગમલે અકબર બાદશાહ પાસે જઈ બધી હકીકત કહી તેથી અકબરે જગમલને જહાજપુરનું પ્રગણું જાગીરમાં આપ્યું.

મહારાણા પ્રતાપસિંહ કુમલમેરમાં રહીને મેવાડનું રાજ્ય કરવા લાગ્યા, આ ખબર બાદશાહ અકબરને મળી. તેથી પોતે લશ્કર લઈ સિદ્ધપુર તરફ કુચ કરી અને વિક્રમ સંવત ૧૬૨૯ માં શુજરાત પર ફત્તેહ કરીને ફૈજ ડુંગરપુર અને ઉદયપુર તરફ મોકલી. અને તે ફૈજનો સેનાપતિ આંબેરનો કુંવર માનસિંહ હતો. અને તેની સાથે બીજા ઘણાજ સરદારો, સામંતો, અને મુસ-લમાનો હતા, અને આંબેરના રાજા ભારમલનો નાનો છોકરો જગન્નનાથ, કચ્છવાહા, રાજગોપાળ, તથા બુંદીના રાવ, (હાડા) લોજ વીગેરે પણ હતા. અકબરે હુકમ આપ્યો હતો ‘ કે જે બાદશાહની સેવા કબુલ કરે તેની સાથે સંધી કરી સ્વાગત કરો ? અને જે પ્રતિકુળ બને તેને જમીન ફોસ્ત કરો ’ આવો હુકમ લઈ માનસિંહ નીકળ્યા હતા અને ડુંગરપુર આવ્યા, અને ત્યાંના રાવલ આશકરણ સાથે લડાઈ કરી ડુંગરપુર કબજે કર્યું, એટલે રાવલ આશકરણ પહાડોમાં ચાલ્યો ગયો. માનસિંહ ડુંગરપુરને કબજામાં લઈને વધારાની ફૈજ અજમેર મોકલી અને જરૂરી ફૈજ લઈને પોતે મહારાણા પ્રતાપને સમ-ભવવા સં. ૧૬૩૦ માં પ્રથમ અષાઢમાસમાં આવ્યો અને રાણા પ્રતાપને સમભવવા ઘણો પ્રયત્ન કર્યો છતાં માનસિંહ પોતાના ઉદ્ધમમાં ફળીભૂત થયો નહીં.

પ્રતાપ અને માનસિંહનો સંવાદ
(લાવણી)

માનસિંહ-

સુણો રાણા પ્રતાપ, હઠ તમારી ફર કરો,
દિલ્હી શાહ અકબરની, સત્તા તણો તમે સ્વીકાર કરો,
આજે ઈશ્વરની કૃપાથી, અકબરની વાહ વાહ થતી,
ભારત માતાની લક્ષ્મી, પણ શાહ તણા ચરણે ઢળતી, ૪૨

પ્રતાપ-

નથી જોઈતી લક્ષ્મી મારે, નથી વૈભવની આશ રહી,
મુજ દેશ તણી રક્ષા સિવાય. અન્ય ચીજની ઇચ્છા નહીં,
ભલે બાદશાહ હોય તમારો, મારો કોઈ બાદશાહ જ નહીં,
મારો બાદશાહ છે 'એકલીંગણ' એના સિવાય શીર ગુરે નહીં. ૪૩

માનસિંહ-

દેશ તણા મોટા ભૂપાળો, શાહ તણા ચર્ણુ પડતાં,
થઈ કૃપાળુ શાહના એતો, મુખ વૈભવને ભોગવતા,
જેના નામે કાબુલ મુલતાનની, ધરણી પણ ધ્રુજે છે,
કૃપા શાહની મેળવવાને, આવી સર્વથ સોંપે છે. ૪૪

પ્રતાપ-

ભલે ભૂપાળો મોટા નમતા, પણ આ ભુપાળ નહીં નમશે,
મેવાડનો પણ નાનો બાળક, કદિ ગુલામી નહી ખમશે,
જીવશે મરશે તો પણ કહું છું. મેવાડ માટે તે જીવશે,
સાચો મેવાડી વૈભવ કેરી, પરવા નહીં લેશજ કરશે. ૪૫

માનસિંહ-

દેશ તણી ભકિતના ખોટા, બાના પ્રતાપ ન કરશે,
કંઈ શક્તિ પર ધમંડ આટલો, ભવિષ્યનો કંઈ જ્યાલ ધરશે,
નથી જ લક્ષ્મી નથી જ સાધન, કયાં મુધી સામા ટકશે.
છેવટ ટેક મુકીને રાણા, શાહતણા ચર્ણુ નમશે. ૪૬

પ્રતાપ-

વાઘણ કેરાં દુધ કદાપિ, અન્ય ધાતુમાં ટકશે નહીં,
શાહ અકબરને રાણા જેવો, જવાબ દેનાર જડશે નહીં,
સિંહ કદાપિ ન ચરશે ચારો, બોલ્યું કદિ પણ ફરશે નહીં.
એવા શિયાળવા આવે હબરો, પ્રતાપ કોઈથી ડરશે નહીં. ૪૭

માનસિંહ-

છેવટ કહું છું પ્રતાપ માનો, ઉધ્ધતાઈને દુર કરો,
ભલે સત્તા ન સ્વીકારો તો, મીત્રતાઈને કબુલ કરો,
કહું માનો આ માનસિંહનું, આવ્યો સમય વધાવી લ્યો.
ઘેર બેઠે ગંગા આવી છે. સ્નાન કરી સ્વીકારી લો. ૪૮

પ્રતાપ-

કહું માનુ શું માનસિંહજી, કહો વૈભવને શું જ કરું,
માન વગરનું જીવન જીવી, કીયા મુખે ઉજળો જ ફરું,
ખાખ્યા રાવલની કીર્તિનો, નાથ જ મારા હાથે કરું,
ક્ષત્રિય કુળ દીપક કહેવાતો, થઈ અંગાર હાથેજ બળું, ૪૯

તમે જ બેટી બેનો આપી, સત્તા વૈભવની લાલચમાં,
ગુલામી ખત લખીને દીધું, શું મુળ લઈ ફરો અવનીમાં,
ક્ષત્રિયો કહેવાતા બહાદુર, આજે ગુલામો થઈને ફરે,
શૂરવીરતા વેચીને આજે, નિજ બેન બેટી ચર્ણુજ ધરે. ૫૦

માનસિંહ-

નથી સુણવો વિવાદ તમારો, ઝાઝી હકમાં સાર નહીં,
બાદશાહ અકબર સાથે કરવો, દ્રોહ તેમાં મળજ નહીં,
સુતેલા સિંહને જ જગાડી, સાર કદાપિ નહીં સાધો,
હજી કહું છું પ્રતાપ માનો, બળીયાથી ન વૈર બાંધો, ૫૧

પ્રતાપ-

જઈ માનસિંહ કહેજો શાહને, પ્રતાપ નમતું દેતો નથી,
સિંહનો બાળક સિંહ સદા રહેશે, શિયાળ કદી બનતો જ નથી.
પ્રતાપની છેવટ છે સુચના, મરતાં સુધી નહીં નમશે,
દરેક મેવાડી નાનો મોટો, સ્વમાન ખાતર તો મરશે. ૫૨

માનાસિંહ-

કહો તો અપાવું લાખો કેરી, દોલતની બગીચ ખરી,
સત્તા વલવ એવો અપાવું, બેતાં મન ખુશ થાય ઘડી,
માને કીધું પ્રતાપ માનો, આવી તક ગુમાવશો નહીં,
માન કહે તમ ભલાને માટે, શાહ પ્રેમ સ્વીકારો સહી. ૫૩

પ્રતાપ-

લાખો તણી આવકની જાગીર, વળી સત્તા વૈભવની વાત,
લોભ લાલચમાં દૂસે ન પ્રતાપ, પ્રતાપ મારે તેને લાત,
સ્વતંત્રતાનો મંત્ર જ સાચો; એના જેવી કોઈ મિલકત નહીં,
પ્રતાપનો મંત્ર મહા મોંઘો, સ્વમાન ત્યાગી જીવશે નહીં. ૫૪

માનસિંહ-

છેવટ માનો પ્રતાપ હમારું, વિનાશનું ન મૂળ બનો,
સામા પગલે આવ્યો કે'વા, ઈશ્વરનો ઉપકાર ગણો,
નહીં માનો તો મેવાડ કેરું, ભાવી જરૂર બદલાઈ જશે,
શાહ અકબર આવીને જાતે, મેવાડ ભસ્મભૂત કરશે. ૫૫

પ્રતાપ-

ભલે દેશ ભસ્મભૂત થાય, તો તેની પરવા કરું નહીં,
કમર કસી છે ઢાળ તલવારે, પ્રભુ સિવાય ડરું નહીં,
પ્રભુ તણો છે સાચો ભરૂંસો, શાહ થકી કંઈ વળશે નહીં,
તારા જેવા ભિરૂઓથી, પ્રતાપ કદાપિ ડરશે નહીં, ૫૬

માનસિંહ-

સ્વાગત હું ન ચડાતો તમારું, જ્યાં અપમાન તણી ઝડીયો ઝરતી,
શાહ તણા શુદ્ધ પ્રેમતણી, નહીં કિંચિત કિંમત અંકાતી,
આત્મ બળ પર રાખી વિશ્વાસ ખોટો ધમંડ તો તું કરતો,
થજે તૈયાર તું હવે રાણા, યુદ્ધ આમંત્રણ માન દેતો, ૫૭

પ્રતાપ-

ક્ષત્રિયો તો યુદ્ધની સાથે, ખાંડા કેરા ખેલ કરે,
પ્રજાતણા પ્રતિપાળ રાજવી, પ્રજા માટે જીવે ને મરે,
યુદ્ધ તણું તો દીધું આમંત્રણ, તો સ્વીકાર તેનો હું કરતો,
ભોગી કહે શાહને કહેજે, પ્રતાપ ન કોઈથી ડરતો. ૫૮

આ પ્રમાણે રાણા સાથે માનસિંહે વાદવિવાદ ઘણો ચલાવ્યો, પણ બહાદુર રાણો પોતાના સ્વભાવથી જરાપણ ચઢીત ન થતાં બાદશાહના પ્રતિનીધિને ચોગ્ય, લાયક અને સ્વીરને શોભે તેવો જવાબ આપ્યો આખરે માનસિંહ સાથે પ્રતાપને ભોજન કરવાનું આમંત્રણ આપ્યું. પણ પ્રતાપે પેટની બિમારીનું કારણ

ખતાવી, બોજન કરવા ન આવ્યા, ત્યારે માનસિંહે કહાવ્યું કે પેટની બિમારીની દવા મારી પાસે સારામાં સારી છે. આપ આવો તો જલ્દી આરામ થશે. આવો જવાબ માનસિંહે આપ્યો અને કહ્યું કે હું અત્યાર સુધી આપની લલાઈ ચહાતો હતો પણ હવે ચેતાવું છું કે આપ હોંશિયાર રહેજો. એનો જવાબ મહારાણાએ એવો જ આપ્યો કે આપ આપની તાકાત સાથે જરૂર આવજો. અને તે વખતે આપશ્રીનું સ્વાગત રાણાજી પોતાની તાકાત વડે કરી ખતાવશે. આ પ્રમાણે આપસ આપસમાં બોલાચાલી થઈ અને માનસિંહ ત્યાંથી પોતાનું સૈન્ય લઈ ચાલ્યો ગયો. એટલે તુરત જ માનસિંહના ઉપયોગ જેટલી ચીજો ખાવાની, અને ચાંદી સોનાના વાસણ, બેસવાની ચટાઈ વિગેરે તમામ સાધન પાણીમાં ફેંકાવી દીધાં. અને જ્યાં માનસિંહ બેઠો હતો તેટલી જમીન પણ ખોદાવી, ગંગાજળ છંટાવી પવિત્ર કરાવી જેટલા રાજપુતો હતા તે બધાએ ફરીવાર સ્નાન કરી કપડાં બદલાવી નાંખ્યા.

દોહરા

રાના સૌ ભોજન સમય, ગહિમાન યહ બાન.

હમ કર્યા જૈં વૈં આપ હૂ, જૈવત હો કિન આન, ૫૯

કુંવર આપ આરોગીએ, રાણા ભાખ્યો હેરી.

મોહિ ગરાની સોક છું, અબે ઇ હું ફેરી, ૬૦

કહિ ગરાની કી કુંવર, લઈ ગરાની ભેહી,

અટક નહીં કરદે હુંગો, નૂરણ રણ તો હિ, ૬૧

દિયો ઠેલ કાંસો કુંવર, ઉઠે સહીત નિજસાથ,

ચૂલુ આન ભરિ હૌં, કહ્યો પૌંછ રૂમાલ ન હાથ. ૬૨

માનસિંહજી પોતાનું થએલું અપમાન સહન ન કરી શકવાથી સીધો અજમેર ચાલ્યો ગયો, બાદશાહ પણ ગુજરાતથી આગળ આવી કયા હતા. માનસિંહે અકબરને ઉદય સાગર પર થએલી વાતચીત કહી સંભળાવી. તેથી અકબરે પાકો નિશ્ચય કર્યો કે ‘મેવાડના રાણાને તાબે કરવો જેથી બાદશાહ વિક્રમ સંવત ૧૬૩૨ માં અજમેર આવ્યો. અને મેવાડપર ચઢાઈ કરવાનો નિશ્ચય કરી બાદશાહે કુંવર માનસિંહને મોકલ્યો અને તેની સાથે બીજા કેટલાક હિન્દુ રાજાઓ અને સામંતોને મોકલ્યા. પાઠકગણ! હવે લડાઈમાં શું થાય છે તે આગળ બાણી શક્યો? ગભરાવાની કાંઈ જ જરૂર નથી.

પ્રકરણ ૭ મું.

હલદીઘાટનું યુદ્ધ.

કુંવર માનસિંહ શાહી લશ્કર લઇને માંડળગઢ આવી પહોંચ્યો તે વખતે મહારાણા પ્રતાપ પણ કુમ્ભલમેરથી નીકળી ‘ગોગુંદા’ માં આવી પહોંચ્યા હતા. અને લડાઇના માટે સલાહ-મસલત કરી, મહારાણાની મરજી માંડળગઢ જઇને માનસિંહ સાથે મુકાબલો કરવાની હતી. પણ શુરા સરદારોએ જણાવ્યું કે ‘માનસિંહ પોતાની શક્તિપર આવ્યો નથી. પણ બાદશાહી ફોજ લઇને આવ્યો છે’ માટે, ‘આપણે પહાડમાં રહીને તેને શૂરાતન બતાવવું.’ આખરે આ વાત રાણા પ્રતાપે નક્કી કરી અને તે પ્રમાણે તૈયારી કરવા માંડી.

કુંવર માનસિંહ ઉદય સાગર ઉપર થયેલું અપમાન સહન ન કરી શકવાથી તેનો બદલો પુરેપુરો લેવા અને રાણા પ્રતાપને બાદશાહનો ગુલામ બનાવવા માટે પોતે ઘણી ફોજ લઇને રાણા સામે યુદ્ધ કરવા આવી પહોંચ્યો.

મહારાણા પ્રતાપશ્રીએ પણ લડાઇની બધી સામગ્રી તૈયાર કરી હતી. કુંવર માનસિંહ ‘ભૂતાલ’ ગામમાં થઇને શાહી લશ્કર સહિત ‘ખમનોર’ નજદીક હલદીઘાટમાં પહોંચી ‘બનાસ’ નદીના કિનારા પર છાંવણી નાંખી પડ્યો હતો. મહારાણા પ્રતાપસિંહ પણ પોતાની ફોજ લઈ ચઢ્યા હતા. આ બંને ફોજોનો મુકામ લગભગ ત્રણ કોષ સુધી હતો.

વિક્રમ સંવત ૧૬૩૨ માં કુંવર માનસિંહ એક હજાર સ્વાર લઇને શિકાર ખેલવા ગયો હતો, તે વખતે રાણાશ્રીએ ઉદારતા વાપરી તેના પર હુકુમો ન કર્યો, કારણ કે ‘ચેતવણી આપ્યા વગર હલો કરવો તે ક્ષત્રિયોનો ધર્મ નથી’ બીજે દિવસે માનસિંહને મહારાણા પ્રતાપ આવ્યાની ખબર મળી, તેથી વિક્રમ સંવત ૧૬૩૩ માં બીજા જેઠ સુદ ૨ ના રોજ યુદ્ધ કરવાની તૈયારી કરી કુંવર માનસિંહ પોતાની ફોજની સરદારી જે જે સામંત-સરદારોને આપવાની હતી તે તેને આપીને તૈયાર થયો. તેમજ મહારાણા પ્રતાપે પણ પોતાની ફોજની વહેંચણી કરી સર્વ સામગ્રી તૈયાર કરી રાખી હતી. લડાઈ પુરજોસમાં ચાલી રહી. આ યુદ્ધમાં શાહી ફોજના મોટા મોટા સરદારો જમીન દોસ્ત થઈ ગયા અને કેટલાક લાગવા લાગ્યા, જેથી રાણાની ફોજે બાદશાહની ફોજને ઘણી જ હાનિ નાંખી. વળી મહારાણા તરફથી ‘લુહા’ હાથી અને શાહ તરફથી ‘રાજમુકતા’ હાથી લડવા લાગ્યા શાહી હાથી લાગવાની તૈયારીમાં હતો તેવામાં રાણાના હાથીના માવતને ગોળી લાગવાથી માવત મરી ગયો અને હાથી પાછો

ભાગવા માંડ્યો. ફરીને રાણા તરફથી 'રામપ્રસાદ' હાથી અને શાહનો 'ગજરાજ' હાથીને લડાઈ થઈ. આ વખતે 'રામપ્રસાદ' હાથીના માવતને ગોળી લાગવાથી મરી ગયો. અને હાથી શાહ ફોજના હાથમાં આવ્યો.

આ લડાઈમાં મહારાણા તરફથી જયમલનો પુત્ર રાઠોડ રામદાસ, કછવાહે-જગન્નાથ, લડાઈમાં માર્યા ગયા, તથા ગાલા માનસિંહ, ગ્યાલીયરના રાજા રામસિંહ પોતાના ત્રણ પુત્રની સાથે ઘણી બહાદુરી બતાવીને માર્યા ગયા, આ યુદ્ધમાં ચારણ-ખારોટ જૈસા તથા કેશવ પણ માર્યા ગયા હતા. યુદ્ધ ધીમુ પડવા આવ્યું હતું.

પરંતુ તે વખતે 'ડોડીઆ' ઠાકોર ભિમસિંહે પોતાનો ઘોડો કુંવર માનસિંહ પર ઉડાડ્યો અને બોલ્યો કે 'માનસિંહ સંભાળજે આ ભિમસિંહ આવ્યો છે.' આ પ્રમાણે ભિમસિંહે ઘણી જ બહાદુરી બતાવી પણ ધાયલ થઈ ગયો તેથી આખરે મહારાણા પ્રતાપને પોતાનો 'ચેતક' નામનો ઘોડો ઉડાવવાનો સમય આવ્યો. તેથી કુંવર માનસિંહને કહ્યું કે 'જેટલી બને તેટલી બહાદુરી બતાવો.'

પ્રતાપસિંહે માનસિંહ ઉપર પોતાનો ભાલો માર્યો, પણ સુભાગ્યે તેના હાથીનો હોદ્દો લોહનાં જાડાં પતરાંથી મઢેલો હતો તેના ઉપર રાણાનો ભાલો વાગ્યો. તેથી તે બચી ગયો. જેથી પ્રતાપસિંહની બરછીનો ધાવ હાથીની સુંઢ ઉપર વાગવાથી હાથી જખમી થયો. 'ચેતક' ઘોડાએ હાથીની સુંઢ પર પોતાના બે પગ ભીડાવ્યા, અને હાથીના આગલા ભાગમાં તલવાર હતી તે વાગવાથી ઘોડાનો પાછલો પગ કપાઈ ગયો. મહારાણાએ ઘોડાને સંભાળી લીધો, અને પ્રતાપનું તમામ કામ પાર પડી ગયું અને શાહી ફોજની હાર થઈ તેથી ભાગી ગઈ તે ભાગીને પાંચ છ કોસ સુધી ચાલી નીકળી હતી.

છપ્પો

હસદીઘાટનું યુદ્ધ ખરે, ધરણી ધુળવે
કાયર કંપી બાય, શૂરવીર મોજ મનાવે,
ખેલે ખાંડાના ખેલ, નહીં ખીક મોતની ધરતા,
શૂરા ચડે સંગ્રામ કલ્લ દુશ્મનની કરતાં,
માતૃભૂમિ મેવાડની, જ્યાં શૂરવીરોની ખાણ છે.
કહે 'લોગી' આ યુદ્ધમાં, નહીં કાયરના અહીં કામ છે. ૬૩

છપ્પો

દઇ દુશ્મન ને ત્રાડ, ક્ષત્રિયો ખેલતાં ખાંડા
માતૃભૂમિ ને માટ, થયા તે આજે ગાંડા,

હોમાતા શૂરવીર, નહીં પાય પાછો ધરતાં,
કરતાં યવન સંહાર, નહીં તે કાયર બનતાં,
શાહી લશ્કર ભાગતુ, પ્રાણુ ને જ બચાવવા,
કહે ભોગી રણવીરોએ, લશ્કર માંડ્યું કાપવા ૬૪

છપ્પો

હાથી હાથી સામસામા, તો એવા લડતા.
દેખી શૂરવીરો હૃદયમાં, અતિ હરખાતા,
બહાદુર 'ચેતક' અશ્વ શૂરાતન ખુબ બતાવે,
શાહ હાથીની સુંઢ મહીં, તે પગ ભીડાવે.
તલવાર 'ચેતક' ને વાગતી, પગ કપાઈ બચ છે,
કહે 'ભોગી' શાહ ફોજ પણુ આખર પરાજય થાય છે. ૬૫

છપ્પો

પ્રતાપ કેરું શૌર્ય જોઈ, ને શાહ તો અમકે,
લડતો એ રણધીર, કાયરતો દેખી કંપે;
હતો મહાબળવાન, મલેચ્છની કતલજ કરતો,
ધરી હાથ શમશેર, રણમાં મસ્તજ ફરતો;
કરતો કતલજ કારમી, શાહ છેવટ ગભરાય છે,
કહે ભોગીલાલ તે ઘડી, માનસિંહ આલ્યો બચ છે. ૬૬

જ્યાં શાહી ફોજ ભાગતી ચાલી બચ છે. ત્યાં તો શાહી ચંદાવત્ એકદમ આગળ આવી કહે છે કે શાહ અકબર આવી ગયા, તેથી ફોજમાં મજબુતાઈ આવે છે અને મેવાડી ફોજમાં સાધારણ હતાસપાણું આવી ગયું. 'પાનવડના ભીલોનો સરદાર પુંજરાણા હડાઈની શરૂઆતમાં ભાગી ગયો, મહારાણાએ પોતાનો ઘોડો 'ગૌગુંદી' તરફ જવા દીધો, અને રાણાની પુંડે બે મુસલમાનો પડ્યા. આ વખતે મહારાણા પ્રતાપનો નાનો ભાઈ શક્તિકુમાર શાહી ફોજમાં હાજર હતો, અને શાહી સરદારોની મદદ માટે આગળ દોડી રહ્યો હતો, ત્યાં તો તેનો વિચાર બદલાઈ ગયો. અને પોતાના ભાઈ મહારાણા પ્રતાપની મદદના માટે આંતરીક લાવ થયો. આ વખતે બંને મુસલમાન સરદારોને શક્તિસિંહે મારી નાંખ્યા, આ બંને અમીરોના નામ મેવાડની કિતાબમાં ખુરાસાનખાં તથા મુલ્તાનખાં લખ્યા છે.

શક્તિસિંહે પોતાના ભાઈને અવાજ કર્યો કે આપ કેવી રીતે જઈ શકશો. આપનો ઘોડો તો બુઝ્યો, મહારાણાએ પોતાના ભાઈનો અવાજ સાંભળી ઘોડો

રોક્યો, અને બંને ભાઈ સાથે સાથમાં મદ્યા, અને શક્તિસિંહે બંને મુસલ-
માનોને મારી નાંખ્યાની હકીકત કહી. મહારાણાનો ‘ચેતક’ નામના ઘોડાનો
પગ કપાઈ ગયો હતો, અને પોતે પણ ઘણો જ જખમી હતો. છતાં પણ
‘ચેતકે’ પોતાના ઘણીને નદીની સામે પાર લાવી મુક્યો હતો. તે વખતે ‘ચેતક’
ફક્ત એકજ છલંગથી આખી નદી કુદી ગયો હતો. એટલે તેને પગે વધારે
વેદના થવાથી ત્યાંજ મરણ પામ્યો, ત્યારે શક્તિસિંહે પોતાનો ઘોડો આપ્યો
અને રાણા તેના પર સ્વાર થઈ ચાલ્યા ગયા. જે જગ્યાએ તુરંગરાજ ચેતકે
પ્રાણ છોડ્યા હતા ત્યાં એક ચબુતરો બાંધવામાં આવ્યો આ ચબુતરો અઘાપિ
‘ચેતકનો ચબુતરો’ એ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. આ ચબુતરો વર્તમાન ઝાઢોરની
અત્યંત નીકટ આવેલો છે.

જ્યારે શાહ અને પ્રતાપનું યુદ્ધ થયું ત્યારે પ્રતાપ પાસે ફક્ત વીસ હજાર
સ્વાર, અને થોડું પાયદળ સૈન્ય હતું. એમાં ફક્ત આઠ હજાર બચ્યા હતા.
આખરે યશ તો શાહી ફોજનો થયો તેમ જાહેર કરવામાં આવ્યું. પણ સાચી
વાત તો એ છે કે બંનેમાં લડવાની તાકાત રહી ન હતી. પણ અકબર શાહનો
પ્રતિનિધી માનસિંહ પ્રતાપને જીતી શક્યો નહીં અને જેવો આવ્યો તેવો
પાછો ગયો.

પ્રકરણ ૮ મું

મહારાણા પ્રતાપની પાછળ માનસિંહ

કુંવર માનસિંહ મહારાણાની પાછળ પોતાની બહાદુરી બતાવવા ચાલ્યો પણ તેને વીલે મોઢે પાછું ફરવું પડ્યું. તે પોતે ‘ગૌશુંદા’ માં ચાલ્યું કરી પાકો બંદોબસ્ત કરી પોતે અજમેર ચાલ્યો ગયો. અને મહારાણા પ્રતાપ પોતાના જખમી થયેલા સરદારોની માવજતમાં પડ્યા હતા. તેથી રાણાની મુલાકાત માનસિંહને થઈ નહીં.

જ્યારે માનસિંહ અજમેર ગયો તે વખતે શાહ અકબરે તેને ઘણીજ ઈજાજતથી માન આપ્યું અને બાદશાહ ઘણીજ ખુશી થયો. આ લડાઈ વિક્રમ સંવત ૧૬૩૩ ના બીજા જેઠ સુદમાં થઈ હતી. આ વખતે શાહ અકબરે કેટલાક સુધારાઓ^{૩૧} કર્યા હતા.

૩૧. સં. ૧૬૩૯ સને. ૧૫૮૨ ખિમરીના કારણથી શરાય પીવાની છુટ આપી હતી અને તેના સારૂ એક કલાલની દુકાન કાયમ કરી હતી અને શરાય લઈ જવાવાળાનું નામ લખવામાં આવતું હતું, અગર કોઇ વધારે પીએ, તોફાન કરે તો તેને સજા આપવામાં આવતી હતી. બજાર ઓરતો ને શહેર બહાર રહેવાનું ફરમાન કરવામાં આવ્યું હતું, અને તે બજારનું નામ ‘શૈતાન-પુરા’ પાડવામાં આવ્યું હતું. તે બજાર ઉપર દેખરેખ રાખવા એક દરોજો નિમવામાં આવ્યો હતો. તે આવવા જવાવાળાઓના નામ લખતો હતો, અને તેમાં કોઇ સરદાર અગર અમલદાર નું નામ જવા આવવામાં આવતું તેને સખ્ત કેદ ની સજા કરવામાં આવતી હતી. એક વખત ખિરખલનું નામ આવ્યું હતું અને જગીરમાં હાજરીનું ફરમાન કાઢ્યું. તે વખતે ખિરખલ જોગી થવાનો વિચાર કરતો હતો પણ છેવટે ગુન્હો માફ કર્યો હતો. આ સિવાય બીજો કાયદો એ હતો કે છોકરાની સોળ વરસ અને છોકરીની ચૌદ વરસની ઉંમર હોય તોજ લગ્ન થઈ શકતા હતા તેનું કારણ એ હતું કે નાની ઉમરના લગ્નથી પ્રજા નિરમાલ્ય અને નિસ્તેજ પેદા થાય છે. વિ. સં. ૧૬૪૦ ઇ. સને ૧૮૫૩માં દરેક રવિવારના દિવસે કોઈ પણ જીવની હીંસા ન કરવાનું ફરમાન કાઢ્યું હતું. અને તેનો સખ્ત રીતે અમલ કરવામાં આવતો હતો. વિ. સં. ૧૬૪૪ સને ૧૫૮૭ માં એવો કાયદો ઘડ્યો હતો. કે કોઈ પણ મનુષ્ય એકથી વધારે સ્ત્રી પરણી શકે નહીં. અને વિધવા ઓરત બીજીવાર પરણવા માગે તો તેને કોઇ રોકી ન શકે. પરંતુ ચાલીસ વરસ બાદ વિધવા બીજી વખત વિવાહ ન કરી શકે. હિન્દુ મહોળી સાથે કોઇ ઓરત જખરજસ્તીથી સતી ન થાય અને નાની ઉંમરની હોય અને પોતાના પતિ પાસે ગઈ ન હોય તેને રાજ્ય તરફથી સતી ન થવા દેવી.

આ પ્રમાણે ઘણા દિવસ વહી ગયા, અને તે પછી સરદારોને જળરજસ્તીથી ફોજની સાથે 'ગૌગુંદા' પર રાખ્યા હતા, અને બાદશાહ અકબરે ઘણા અમીરોને પણ પાછા 'ગૌગુંદા' પર મોકલ્યા, પરંતુ રાણા પ્રતાપે ભીલ લોકોની સહાયથી તમામ પહાડી નાકા બંધ કરી નાંખ્યા હતા. જેથી શાહી ફોજને કોઈ જાતનો સામાન કે ખાવાનું મળી શકતું નહીં. આવી રીતે શાહી ફોજ પર ખુબ આક્રમણ કરી ઘણા યવનોને મરણ ને શરણ કર્યા હતાં. છેવટે શાહી ફોજ ને ખાવાનું તથા પીવાનું ન મળવાથી ગભરાઈ ગઈ અને મેવાડના રાજપુતોથી લડતાં લડતાં પહાડમાંથી નીકળી બાદશાહની પાસે અજમેર પહોંચી ગયા. તેથી બાદશાહ ફોજ પર બહુ ગુસ્સે થયા. જ્યારે પોતે બધી હકીકત થી વાકફેગાર થયા, ત્યારે તેમનો ગુસ્સો શાંત થયો અને સમજ્યા કે પોતાનું શાહી ફોજ નિર્દોષ છે.

મહારાણા પ્રતાપ 'કાલ્યારી' ગામથી 'ગૌગુંદા' થઈ 'મઝેરા' ગામમાં 'રાણેરાવ' તલાવની પાળ પર પહોંચી ગયા તથા મેવાડમાં ફોજ મોકલાવી અને બાદશાહી થાણદારોને કાઢી મુક્યા અને પોતાનો અમલ ચાલુ કર્યો 'ગૌગુંદા' થાણાપર મોંઝાણ કુંવાવત ને રાખીને મહારાણા ^{૩૨}કુમ્ભલમેરના કિલ્લામાં આવી ગયા અને મહેતા નર્મદ ને ત્યાંનો કિલ્લેદાર બનાવ્યો.

જ્યારે આ બખર પાદશાહને મળી ત્યારે બાદશાહ ઘણો જ ગુસ્સે થયો. અને એ તરતજ મેવાડની તરફ આવ્યો. મહારાણાએ પણ કુમ્ભલમેરના કિલ્લામાં લડાઈ કરવાની તૈયારી કરી.

મહારાણા પ્રતાપના સસરા ઇંડરવાળા રાવ નારાયણદાસ એ પણ રાણાના કહેવા મુજબ બાદશાહી થાણા ઉપર હુમલો કરવા લાગ્યો. બાદશાહ અકબરે આ હકીકત સાંભળી પોતાની બધી ફોજને બરાબર તૈયાર કરી 'ગૌગુંદા' ગામ તરફ રવાના થયો. અને રાણા પ્રતાપની ફોજ પહેલા યુદ્ધમાં ઘણી મરણ પામેલી તેથી તેમની સામે મુકાબલો કરવાની તક નહોતી પણ છુટા છવાયા હુમલા કરતા હતા અને પોતાના સસરા નારાયણદાસને સાથે રાખી પહાડોમાં યુદ્ધ કરવાનું નક્કી કર્યું.

બાદશાહે પણ પોતાની ફોજને પહાડોમાં મોકલી, જેમાં કુતુબુદ્દીનખાં, રાજા ભગવાનદાસ તથા કુંવર માનસિંહ સાથમાં હતા. તે પછી બાદશાહે ઇંડર

તરફ ઘણા યવન સરદારોની સાથે ફોજ મોકલી. ઇંડરની સરહદ ઉપર રાણા પ્રતાપસિંહ અને રાવ નારાયણદાસે મુકાબલો કર્યો, યવન ફોજ ઘણી જ કપાઇ ગઇ તેમજ રાણાની ફોજ પણ ઘણી લડાઇમાં કામ આવી ગઇ આખરે બાદ-શાહે ઇંડર કબજે કર્યું.

મેવાડમાં બાદશાહ અકબરે ‘ગોગુંદા’ થી વાંસવાડા તરફ કુચ કરી ત્યાં ‘વાંસવાડા’ ના રાવલ પ્રતાપસિંહ અને ‘ડુંગરપુર’ ના રાવલ આશકરણ પહેલીવાર રાજા ભગવાનદાસની સાથે બાદશાહની હુજુરમાં હાજર થયા, અને બાદશાહ પોતાના થાણા તે તરફ જમાવી આગળ વધ્યો.

વિક્રમ સં. ૧૬૩૫ ઇ. સ. ૧૫૭૮ ના માર્ચ માસમાં બાદશાહ અકબરે મોટી ફોજની સાથે શાહબાજખાને મેવાડમાં કુમ્ભલમેરના કિલ્લા તરફ રવાના કર્યો ત્યારે શાહબાજખાને શક પેદા થયો કે રાજા ભગવાનદાસ અને કુંવર માનસિંહ સાથે હોવાથી તેમજ તેઓ રાજપુત હોવાથી અંદર અંદર સલાહ કરી શાહીફોજને ફસાવશે. તેથી તે ખંને જણને બાદશાહી ફોજમાં રવાના કર્યા અને પોતાની સાથે બહેરામખાંના બેટા મિર્જાખાં (૩૩ખાનખાનાન) અને સરીફખાં વિગેરેને સાથે લીધા, મહારાણા પ્રતાપસિંહ આ વખતે કિલ્લા પર મોબુદ હતા રાજપુત લોક પહાડની ઘાટીમાં હુમલા કરવા લાગ્યા હતા.

એક વખત મેવાડીઓએ રાતના હલ્લો કરી શાહીના ચાર હાથી કબજે કર્યા, અને રાણાજીને નજર કર્યા પછી શાહી ફોજના કિલ્લે પર નાકા બંધી કરી રસ્તો રોકી રાખ્યો. ત્યારે રાણાએ અરજ કરી કે આપણે કિલ્લામાં સારી રીતે લડી શકીશું. માટે આપ જો મરી જશો તો મેવાડની લાજ રાખે તેવા કેઇ નહીં રહે. આ પ્રમાણે રાણા પ્રતાપે સમજાવી બહાર જવાને તૈયાર કર્યા. અને કિલ્લામાં અક્ષયરાજના બેટા ભાણાને કિલ્લેદાર બનાવ્યો, મહારાણા કિલ્લામાંથી નીકળી રાણપુર આવીને રોકાયા. અને ત્યાંથી રવાના થઇને ઇંડર તરફ ‘ચૂલીઆ’ ગામમાં પહોંચ્યા. આખરે બાદશાહી ફોજે કિલ્લાપર ઘણી જીલ્માટ ભર્યું આક્રમણ કર્યું, અને ઘણા યવનો અને રાજપૂતો માર્યા ગયા. છેવટે શાહબાજખાંની ફોજે દરવાજાના કિલ્લા પર ચઢી દરવાજાના કમાડ ઉઘાડી નાંખ્યા. અને હજારો વીર રાજપુતોએ મેવાડની સ્વતંત્રતા ખાતર પોતાના પ્રાણના બળીદાન આપ્યા. અને શાહબાજખાંએ ફત્તેહની સાથે કુમ્ભલમેરનો કિલ્લો કબજે કર્યો. અને બાદશાહી ઝંડા કાયમ કર્યા.

૩૩. બહેરામખાંના પુત્ર મીરજાખાંને ‘ખાનખાનાન’ ની પદવી મળી હતી, આ પદવી અતિ ઉચ્ચ કોટીની ગણાય છે.

કુમ્ભલમેરના કિલ્લાની ફતેહ વિક્રમ સં. ૧૬૩૫ ના અષાઠ વદ ૦)) અને ઇ. સને ૧૫૭૮ તા. ૩ જુનને દિવસે થઈ હતી. આ કિલ્લો વિ. સંવત ૧૫૦૯ માં બનાવ્યો હતો. અને આજ સુધી તે કિલ્લો ઉપર કોઈ પણ દુશ્મનનો કબજો થયો ન હતો. શાહબાજખાં કિલ્લા પર બરાબર બંદોબસ્ત કરી પોતે ગોશુંદાના કિલ્લા પર રવાના થયો.

મહારાણા પ્રતાપ પોતાની ટેકમાં અડગ નિશ્ચય હતા. વળી તેઓ જે રાજપુતોએ બાદશાહની સાથે બેન, બેટીઓ આપી હતી તેમની સાથેનો સંબંધ પણ ત્યાગ કર્યો હતો તે સર્વને અડગ રીતે નભાવી રહ્યા હતા.

મહારાણા પ્રતાપને બાદશાહ અકબરે ઘણી વખત સંધીનું કહેણ મોકલ્યું હતું, પણ રાણાજીએ તેનો જવાબ સૂર્યવંશી રાજપુતને શોભે તેવો જ આપ્યો હતો. ‘મુગલ છુટારૂઓ સાથે સંધી થઈ શકે જ નહીં. સૂર્યવંશી પોતાના બાહુ બળ ઉપર ઝગ્રમે છે અને પોતાને પોતાના દેશના બાંધવો ‘મેવાડી’ પર સંપૂર્ણ ભરૂંસો છે.’

પોતાની માતૃભૂમિની પરાધિનતાની ખપ્પરમાં રાણાજીને કોઈ પણ માણસ હોમી શકવા તૈયાર નથી. બાદશાહ અકબર પાસે અગણિત સૈન્ય હતું, લક્ષ્મી પણ હતી, અને દરેક જાતના સાધનો તેની પાસે મોજુદ હતા. ત્યારે રાણા પ્રતાપ પાસે કેવળ પોતાના આત્મ બળ અને પોતાની ભુજા બળ પર સંપૂર્ણ ભરૂંસો હતો. અને કોઈ પણ રીતે પોતે કોઈ પણ જાતની લાલચને વશ થઈને પોતાની ટેક તજે તેમ નહોતા. આ સ્થિતિમાં કયા હિન્દવાસીને પ્રતાપ માટે માન ન ઉપજે ?

આ પ્રમાણે પ્રતાપની પ્રશંસા શત્રુઓના લખેલા ગ્રન્થોમાં પણ ઘણા ઉંચ લાવથી કરેલી છે. જ્યારે પ્રતાપને ચિત્તોડનું સ્મરણ થઈ આવ્યું. ત્યારે પોતાની જાત પર તેને ઘણાજ ક્રોધ અને આઘાત થયો હતો. પણ ‘જેવી ભાવીની મરજી’ તેમ માની આત્માને સંતોષ આપતો હતો. પરંતુ પ્રતાપ પોતાના આત્માને સંતોષ આપી શક્યો જ નહીં એટલે તેને એક ભયંકર પ્રતિજ્ઞા કરવા વિચાર કર્યો, અને તે પ્રતિજ્ઞા પણ જેવી તેવી નહીં પણ આકરી અને ત્યાગની હતી.

આ વખતે રાણા પ્રતાપે બધા પોતાના શૂરવીર સામંતો અને સરદારો તથા પટાવતોનો મોટો દરબાર ભર્યો અને પૂરોહીતજીને બોલાવ્યા. અને પોતે પોતાના આસન પર બિરાજમાન થયા અને બોલ્યા કે—

દોહરા

સોગન કરો શૂરવીર સૌ, નિજ માતૃભૂમિ કારણે,
 પ્રતિજ્ઞા એવી કરો, અપીંશુ મોંઘા પ્રાણુને. ૬૭
 ચિત્તોડને લીધા વિના, સોનાના થાળમાં જમશું નહીં.
 બીછાના સુંદર ત્યાગીને, દર્ભમાં પોઢશું સહી. ૬૮
 ઝુંપડીમાં રહીશું સદા, અલંકારને સજશું નહીં.
 સ્વતંત્રતાને ત્યાગીને, નામરદ કદિ બનયું નહીં. ૬૯
 દાઢી મૂછ કેરા બાલની, કરીએ નહીં હનમત કદા.
 જીવશું મરશું મેવાડ માટે, સહાય જગદંબા સર્વદા. ૭૦

ઉપર મુજબ પ્રતિજ્ઞા રાણાજીએ સર્વને સંબોધીને વર્ણવી તેથી દરેક શૂરવીર સરદારોએ મ્યાનમાંથી તલવાર કાઢી અને સર્વે પ્રતિજ્ઞાઓને પ્રાણાન્તે પાળવા કબુલ થયા જેથી પુરોહીતે દરેકને પ્રતિજ્ઞા આપી તે દરેકે પ્રતિજ્ઞા ઘણા પ્રેમથી ભાતૃપ્રેમથી લીધી અને સભા વિસરજીત થતાં ‘મેવાડનો જય,’ ‘મહારાણા પ્રતાપનો જય’ એવા ઘોષથી મેવાડ ગાજી ઉઠ્યું હતું.

રાજપુતાનાના મેવાડને દરેક ઇતિહાસકારો વખાણી ગયા છે અને હજી વખાણતાં જ આવે છે. કારણ કે જગતમાં જીવનના ઘડતરનો નમુનો કંઈ પણ બતાવ્યો હોય તો તે મેવાડે જ બતાવ્યો છે. અને તે નમુનો ‘સ્વમાન’ અને ‘સ્વતંત્રતા’ નો જ.

દોહરા

સમુદ્ર મુકે મર્યાદા ને, વળી જો ઉગે પશ્ચિમ સૂર
 સંત કદી જો સંયમ ત્યાગે, વળી વહે નદીના અવળા પૂર ૭૧
 આવે આકૃત મહા ભયંકર, જગત બધું ભલે બદલાઈ જાય,
 સ્નેહી ભલે છે દુશ્મન બનતા, ભલે ઝડો વાંકા મૂજ થાય. ૭૨
 ગમે તેવા સંજોગો માંહી, વિકટ પંથ અહીં સદાય,
 આકૃત આવે ગમે તેવી, પણ શૂરવીર કદી નહીં બલરાય, ૭૩
 પ્રતાપ બોલે સભા સમક્ષ, લીધા વચન તે શીરને સાટ
 મેવાડ માટે બહાદુર બનશું, દુશ્મન કેરા ઘડશું ઘાટ, ૭૪
 કહે ભોગીલાલ સૂર્યવંશીની, સ્વતંત્રતા તો કદી ન જાય,
 ધર્મ પરાયણ જ્યાં છે રાજવી, ત્યાં શત્રુજન તો ભાગી જાય. ૭૫

આ પ્રમાણે રાણા પ્રતાપની અડગ ટેક અને સાહસીકતા પોતાના જીવનમાં અણ્ણમોલ હતા, જેને પોતાના જીવનનું ઘડતર એટલું બધું સંયમી અને પવિત્ર બનાવ્યું હતું કે તે આજના રાજામાં મળવું ઘણું મુશ્કેલ છે. છતાં પણ

શાહ અકબરે કોઈ પણ સંયોગોથી રાણા પ્રતાપને નમાવવો અને પોતાના તાબાનો રાજા કરવો એવો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો.

આ તરફ મહારાણા પ્રતાપે પણ હતભાગી મેવાડનો ઉદ્ધાર કરવા સાડે કોઈ પણ રાજપુતની સહાયતા વગર પોતે શાહ અકબરની સામે લડવાનો નિશ્ચય કર્યો. ધન્ય છે એ મહારાણા પ્રતાપને ! રાણા પ્રતાપનું સૈન્ય અકબરના સૈન્યના મુકાબલા આગળ કોઈ પણ વિસાતમાં ન ગણાય ક્યાં સમુદ્ર અને ક્યાં ખાખોચીયું. આટલો બધો તકાવત સૈન્યમાં હતો પણ જેનું ‘આત્મબળ મજબુત તેનું સૈન્ય પણ મજબુત’ તેને સૈન્યની જરૂર હોતી નથી ફક્ત આત્માની નિશ્ચિનતા અને નીખાલસતાની જરૂર છે.

આ વખતે દરેક રજપુતો પોતાની બહાલી માતૃભૂમી મેવાડને માટે પોતાના પ્રાણની આહુતી આપવા તૈયાર થયા હતા. રાજપુતોનું સૈન્ય પણ હબરોની સંખ્યામાં તૈયાર થયું ત્યાં અકબરે પોતાનું મુખ્ય સૈન્ય અજમેરમાં મુકી પ્રતાપની સાથે યુદ્ધ કરવા આવ્યો. અકબરે યુદ્ધની એટલી પ્રયત્ન તૈયારી કરી હતી કે મેવાડના રાજા માલદેવ પણ રાજા ભગવાનદાસની પેઠે શરણે થયા. તેને પૂર્વે શેરશાહના પ્રયત્ન સૈન્યને વ્યર્થ કર્યું હતું. તેને મેડતા અને ભેધપુર ઉપર અકબર શાહે કરેલા આક્રમણોને નિષ્ફળ કરવાની ચેષ્ટા કરી હતી તેને અત્યાર પર્યન્ત ખરો રાજપુત બચ્ચો માનવામાં આવતો હતો તેનું સમસ્ત સાહસ અને તેજ દુર્ભાગ્યવસાત કોણ બાણે ક્યાં ચાલ્યું ગયું. એટલું જ નહીં પણ પોતે પોતાના પુત્ર ઉદયસિંહને વિવિધ પ્રકારની ભેટો આપીને બાદશાહ પાસે મોકલ્યો.

આ વખતે અકબર અજમેર જતો હતો અને ઉદયસિંહનો મેળાપ નાગોર નામના નગરની સ્થળે થયો. બાદશાહે તેનો આદર સહિત ભેટનો સ્વીકાર કર્યો અને રાજકુમાર ઉદયસિંહને રાજાની પદવી આપી આ સમયથી મારવાડના રાવો રાજા કહેવાયા. ઉદયસિંહનું શરીર ઘણું સ્થુલ હતું અતરે જણાવવું ઉચિત છે કે રાઠોડની રાજદ્વારી, ઉન્નતિનો પાયો આ સમયથી નંખાયો. આ વખતથી તેઓ બાદશાહના જમણા હાથ તરફનું આસન પ્રાપ્ત કરવા લાગ્યા. પરંતુ વિચિત્ર, કુળ-મર્યાદા ઉપર પાણી ફેરવીને મારવાડના રાજાએ જે સન્માન વેચાતું લીધું હતું. તે શું બરાબર હતું ? નહીં જ. સૂર્યવંશીની બરાબરી તો કોઈ રાજપુત કરી શકશે નહીં. ચાહે તેટલો વલવશાળી રાજવી હોય પણ જ્યાં શુભામી ખત પર સહી કરનારની કિંમત આખરે સહી કરનારા જ સમજી લે.

ઉદયસિંહે સૌથી પહેલાં એક તિરસ્કાર ભર્યું દ્રશ્ય એ કયું કે—પોતાની ખેન જોધખા^{૩૪} નામની કન્યાને પરણાવી. જોધખા પરણાવવાના બદલામાં રાજપુત કુળ કલંક ઉદયસિંહને ચાર પ્રગણાઓ મળ્યા, આ ચાર પ્રગણાઓની વાર્ષિક ઉપજ વીસ લાખની હતી. આ પ્રાપ્ત થવાથી મારવાડ રાજ્યની પ્રગતિ પહેલા કરતાં બમણી વધતી ગઈ. અંબર અને મારવાડના કાયર રાજાઓએ જે નાલાયકી ભર્યાં કાર્ય કર્યા તેની દેખાદેખીથી બીજા રાજપુતો પણ તે પગલે ચાલવા માંડ્યા અને ઘણાખરા રાજપુતો મુગલોના તાબે થઈ ગયા. સાધારણ માન સન્માન અને ઈલકાઓની મોહદશામાં પોતાની અણ્ણમોલ સ્વતંત્રતા વેચી ગુલામ બની ગયા, આ પ્રમાણે રાજસ્થાનનો મોટો ભાગ અકબરના તાબે થઈ ગયો અને હિન્દુ રાજાઓએ મોગલ રાજ્ય ઉપર એટલો બધો ઉપકાર કર્યો હતો કે મુસલમાનોની તવારીખમાં પણ હિન્દુ રાજાઓ મુગલ રાજ્યના સ્થંભો ગણાતા હતા.

હવે બાદશાહ અકબરે બધા હિન્દુ રાજાઓની સાથે રહી વીર પ્રતાપ ઉપર ^{૩૫}આક્રમણ કરવા વિચાર કર્યો. પહેલાં જે લોકોએ મેવાડના માટે પોતાના

૩૪. જોધખાના ગર્ભથી જહાંગીરનો જન્મ થયો હતો. જોધખાનો મકબરો આગ્રાની નીકટ સિકંદ્રાબાદમાં આવેલો છે. અનેક વિદ્વાનનું એવું કથન છે કે રાજપુત રાજાએ પોતાની રાણીથી ઉત્પન્ન થએલી એકે કન્યા મુસલમાન બાદશાહને આપી નહોતી પણ દાસી પુત્રીઓને આપી હતી. (આ ચાર પ્રગણાની વાર્ષિક આવક ગદવાડ ગોદાર ૬૦૦૦૦૦ ઉજ્જયની ૨૪૯૯૧૪ દેવલપુર ૧૮૨૫૦૦ અને બુદનાબર ૨૫૦૦૦૦ ની હતી.

૩૫. આ વખતે કાશ્મીરનું રાજ્ય મોગલ રાજ્યને તાબે હતું. અકબરને નાનો ભાઇ મીરજા હાકીમ ત્યાંનો સુમો હતો અને મીરજાનો વિચાર કાશ્મીરનું રાજ્ય પચાવી પાડવાનો હતો અને સ્વાધિનતાનો ઝુંડો ખડો કરી દીધો હતો. અકબર જાહે વિદ્રોહ સમાવવા સાડે માનસિંહને સેનાસહિત કાશ્મીર મોકલ્યો તે વખતે હિન્દુસ્તાનથી કાશ્મીર જતાં વચમાં સિન્ધુ નદી આવે છે અને હિન્દુ શાસ્ત્રમાં આ નદિ ઝોળંગવાનો નિષેધ કર્યો છે. એમ માનતા હોવાથી આથી રાજા માનસિંહ ત્યાંજ અટકી પડ્યા અને અકબર ઉપર પત્ર લખી જણાવ્યું કે મારાથી આગળ જઈ શકાશે નહીં. આ વખતે વાણી વિશારદ અકબરે નજન લેખીત દોહરો માનસિંહ ઉપર લખી મોકલ્યો કે:—

‘ સખી ભૂમિ ગોપાલકી, વામે અટક કહા, જાકે મનમે ખડક હે, સોહા અટક રહા. આથી માનસિંહે આજા માથે ચડાવી કાશ્મીર ગયા અને ફત્તેહ કરી આવ્યા.

પ્રાણ આપ્યા હતા તેજ લોકો આજે મેવાડ ભૂમિનો નાશ કરવા તૈયાર થયા, અને બેઠ્ઠિમાન બની મુસલમાનોના પક્ષમાં લગી ગયા. પ્રતાપસિંહની સામે યુદ્ધ કરવા માટે તેઓ આવ્યા હતા. તેનું એક બીજું કારણ હતું. યવનોના હાથમાં કુળ મર્યાદા વેચવાથી આવી દુર્દશા થઈ છે. એમ તેઓ સારી પેઠે જાણતા હતા. પરંતુ પોતાની સર્વની કુળમર્યાદા જાય અને રાણા પ્રતાપની કુળ મર્યાદા ન જાય અને પોતે એકલો જ કુળ મર્યાદામાં રહે એ વસ્તુ બીજાઓને ગમતી ન હતી. તેથી બીજા રાજપુતોને રાણા પ્રતાપના ઉપર દ્વેષ અગ્નિ સળગી રહ્યો હતો અને દ્વેષ રાખતા હતા.

દોહરા

કરી કુળનો ત્યાગ, બધા રાજપુતો ફટયા
લજવી જનતાની કુખ, ખરેખર ! લાગ્ય તો ખટયા, ૭૬

નિજ બેટીને બહેન, આપી મુગલોમાં લગીઆ,
વેચી સ્વ અભિમાન, ગુલામો સૌએ બનીઆ. ૭૭

ધીક પડો એ રાજપુતને. જેની કાંઈ કિંમત નહીં.
'લોગી' કહે પ્રતાપ જેવો, કોઈ ટેકીલો નહીં. ૭૮

આવી હકીકત જ્યારે પ્રતાપના જાણવામાં આવી કે મારાજ કોમના ભાઈઓએ અને કહેવાતા રાજપુતો પોતાની નાલાશી બતાવી સ્વમાન વેચી દીકરીને વેચી મુગલોની સોડમાં ભરાયા જેથી મારે તેઓની સાથે સંબંધ રાખવો તે પણ મહા પાપ છે. તેથી રાણા પ્રતાપે સર્વ રાજપુતોની સાથેનો સંબંધ તોડી નાંખ્યો. અને તેઓએ દિલ્હી, પાટણ, મારવાડ તથા ધારાનગરીના પ્રાચિન રાજપુતોની સાથે બહેવાર આલુ કર્યો, તેની સાથે સર્વ પ્રકારનો સંબંધ રાખવા લાગ્યા, તેવે વખતે રાણા પ્રતાપે જે જે નિયમ સ્થાપિત કર્યા તે નિયમ વિરૂદ્ધ કોઈ પણ સિસોદીયાના વંશોએ અનાદર કર્યો નથી. અને કોઈ પણ સિસોદીયા વીરે પોતાની કન્યા મુગલોને આપી નથી. દુઃખ સહાયક ગણાતા રાજપુતો સામે સિસોદીયા રાજપુતો ઘણીજ ધૃણાથી જોતા હતા. આવી અનેક જાતની વિટંબણાઓથી રાણા પ્રતાપ પોતાનું જીવન પસાર કરવા માંડ્યા. છતાં પોતાનું સ્વમાન, પોતાની માતૃભૂમિની ટેક અને લાગણી જરાપણ ઓછા થયાં નહોતાં. જ્યારે પોતે ચારે બાજુથી હતાશ થઈ ગયા ત્યારે પોતે કોમલમેરના કિલ્લામાં રહી ત્યાં ઘણા દિવસ વિતાવ્યા. પણ ત્યાં એક રાજપુતે એવું નીચ કાર્ય કર્યું કે રાણા

પ્રતાપને લાચારીથી કિલ્લો છોડવો પડ્યો, એ નીચ રાજપુતે કોમલમેરના કિલ્લામાં આવેલા કુવામાં જે કુવામાંથી લોકો અને રાજ પાણી પીતા હતા તેજ કુવામાં એ પાપી રાજપુતે મુગલોને સલાહ આપી કે તમે આ કુવામાં ઝેર નાંખો તો રાણા પ્રતાપ તમારા શરણે આવશે, ત્યારે નાલાયક મુગલોએ દયાને દેશવટો આપી તે કુવામાં મુગલોએ ઝેર નાંખી પાણી બગાડી નાંખ્યા, તેથી રાણાને પાણી પીવાનો ત્રાસ પડવા લાગ્યો એટલે ઘણાજ કષ્ટથી તેમને કિલ્લો છોડવો પડ્યો.

પ્રાણ બચ તો પરવા ન જેણે, શૂરવીર તો સદા મરત રહે,
આકૃતમાં પણ બદ્ધત માની, કર્તવ્ય પરાયણ સદા રહે. ૭૬

શૂરવીર સાથે રણવીર યોદ્ધો, કિલ્લામાંથી પ્રયાણ કરે,
નસીબની ઘટના છે ન્યારી, હૈયામાં નહી શોક ધરે. ૮૦

દુઃખ પડે છે શુરવીરોને, કાયરને કંઈ પડે નહી,
દુઃખ વગરના જીવન કેરી, કિંમત કદી અંકાય નહીં. ૮૧

પ્રતાપ જેવો દુઃખનો સાથી, તેવો સાથી પ્રજા તણો,
નિજ દેશની ટેકને ખાતર, વૈભવ સઘળો તુચ્છ ગણ્યો. ૮૨

કહે ભોગીલાલ ધન્ય પ્રતાપને, દુઃખમાં કદી ડરતો જ નથી.
અગણીત આકૃત આવી તોએ, અકબરને નમતો જ નથી. ૮૩

આવી દુઃખદ ભરી સ્થિતિમાં રાણા, જ્યારે પોતે પોતાના સ્વમાનની ખાતર પહાડોમાં ચાલ્યા ગયા. તે વખતે અકબર શાહના શાહી દરબારમાં ઘણાં અમીર ઉમરાવો બિરાજમાન હતા. તેવા વખતે રાણા પ્રતાપની બહાદુરી અને વીરતાની વાતો થતી હતી. ત્યારે અકબર પોતાના અંતરમાં ખુશી થતો અને કહેતો કે ધન્ય છે ? એ વીરને ! આ વખતે બીજા બધા રાજપુતો પોતાની ભૂલનો પસ્તાવો કરતા હતા. આ તરફ રાણાશ્રીની સ્થિતિ ઘણીજ દુઃખદ થઈ રહી હતી કારણ કે બધા પરગણા, કિલ્લાઓ અને મોટા ગામો બધા મોગલોની હુકમત નીચે આવી ગયા હતા. હવે રાણાને એક સ્થાન ન રહ્યું ત્યારે આવી સ્થિતિમાં પોતાની ટેક સાચવવી ઘણી મુશ્કેલ થઈ પડી, છતાં પણ એ વીર નર હતાસન થતાં પોતાના ભાગ્ય ઉપર આશ્વાસન મુકી જંગલ વેઠવા માંડ્યું. જ્યાં ટાઢ, તડકો, ભય અને ઉઝાગરા વિગેરે અસંખ્ય ઉપાધીમાંથી પોતે પોતાનું જીવન પસાર કરવા લાગ્યા તેવામાં જંગલના ભીલ લોકોએ રાણા પ્રતાપને સાફ

આશ્વાસન અને હીંમત આપી. રાણાશ્રી અને તેમના કુટુંબને ભીલ લોકો જ ખોરાક પુરો કરતા હતા, જ્યારે રાણા પ્રતાપ અને તેનો પરિવાર ને મોગલોના પંજમાં ફસાઇ જવાનો વખત આવ્યો ત્યારે કાળ! નિવાસી ભિલ લોકોએ બહાદુરીથી રાણાજીના પરિવારને ટોપલામાં છપાવી ‘જવરા’ ની ખીણમાં સહિસલામત રવાના કરી દીધાં હતાં. આવા નીમકહલાલી ભીલ પ્રજાનો ઉપકાર રાણાશ્રી ના હૃદયમાં ઘણોજ હતો. વખત આવે તેનો બદલો આપવાનો પણ નિશ્ચય કર્યો હતો, મોગલોના જીવમથી અને પહાડના હિંસક પ્રાણીઓથી બચાવવા સારૂ ભિલ લોકો સતત કાળજી રાખતા હતા. આવા કષ્ટ ભોગવતાં રાણા પ્રતાપની સત્ય હકીકત અને તેની ટેક, વીરતા અને ગંભીરતા જોવા સારૂ શાહ અકબરે પોતે પોતાના ગુપ્તચરોને પહાડી પ્રદેશમાં મોકલ્યા. અને જ્યારે રાણા પ્રતાપ પોતે પોતાના સાથીઓ સાથે જંગલના ફળફળાદી અને કંદમૂળનું ભોજન લેતા હતા તે વખતનો દેખાવ આવેલા ગુપ્તચરો ભેઠ ઢિંગમૂઠ થઈ ગયા અને ખોલી ગયા કે “રાજા મહેલોમાં જેવું ભોજન લેતા આનંદ ભોગવે છે તેજ પ્રમાણે આજે જંગલમાં પણ મંગળ માનો રહેલ રાણા-પ્રતાપને ધન્ય છે!” તેની વીરતા અને અડગ ટેક અને ગંભીરતાને ધન્ય છે !

આ હકીકત ગુપ્તચરોએ શાહ અકબર આગળ આવી નિવેદન કર્યું કે રાણાને નમાવવા તે ઘણુંજ સુરકેલ છે. ત્યારે અકબરના મુખમાંથી નીકળ્યું કે યા અલ્લાહ ધન્ય છે વોહ હિન્દુ રાજવીકું, દેશકી ઓહ સ્વમાનકી ખાતર ફના હો ગયા. ઓર દુસરે સબ રાજપુત બેઠમાન હોકર મેરી સહાયતા કી.

આવી મોટી વિપત્તીઓ આવ્યા છતાં રાણા પ્રતાપ હતાસ અગર નીરાશ થયા ન હોતા. ઘણા ભયંકર કષ્ટો સહન કરતાં પણ પોતે ગભરાતા ન હોતા, ખરાબ સ્થિતિ એટલે સુધી ભોગવવી પડતી હતી કે કોઈ કોઈ દીવસમાં ખાવાના સાંસા પડતા હતા ત્યાં ઓઢવા પાથરવા કે શાન્તિનું સ્થાન તો કેવી રીતે ભોગવી શકે ? આવી પરિસ્થિતિમાં પણ પોતે ટેક, નેક ને સ્વમાન મજબુત રીતે સાચવી સીસોદીયાનું ગૌરવ વધાર્યું હતું. ધન્ય છે ! તે રાજપુતને. વાહ ! સમય તારી બલીહારી ! રાણાએ પાંચ વાર ભોજન તૈયાર કરાવ્યું અને પોતે જમવાની તૈયારી કરતા ત્યાં દુશ્મનની ફોજ આવવાના સમાચાર કાને પડતાં જ ભોજન ત્યાગ કરી ચાલ્યા જવું પડતું અને શત્રુઓ ચારે તરફ ઘેરી લેતા હતા આ પ્રમાણે થોડા દિવસ બાદ રાણાજી એ કંઈક શાન્તિ મેળવી રાણાજી સહ

કુટુંબ સાથે પોતે નીજન અધાર વનમાં નિવાસ સ્થાન કરતા હતા. મહારાણીએ તથા તેઓશ્રીની પુત્રવધુએ મોલ નામના ઘાસના બીજની કેટલી રોટલી બનાવી તેમાંનો એક ભાગ છોકરા છોકરી ને વહેંચી આપ્યો અને બાકીનો ભાગ બીજી વખત માટે ઢાંકી મુક્યો, રાણા પ્રતાપ નિકટના સ્થાન પર તૃણ (ઘાસ) ની પથારી પર આરામ લેતા અને પોતાના હુર્ભાગ્યની અને ભારત વર્ષની હુર્દશાના વિચારમાં તદ્દતીન થયા હતા. એવામાં પોતાની એક કુમારીનું હૃદય ભેદક રૂદન સાંભળી ચમકી ગયા, તત્કાળ તેમનું લક્ષ બાળકોની માંગણી તરફ તે રોતી કુમારીની હુર્દશા ભેદ પોતાનું હૃદય ફાટી ગયું. એક જગલી બિલાડો તે કન્યાની અડધી રોટલી લઇને ભાગી ગયો હતો.

દોહરા

શું વિધાતા તું આટલો, કોપ પ્રતાપ પર કરે,
મુજ પાપની શિક્ષા વિધાતા, મુજ બાળને તું કાં ધરે. ૮૪
રાજ્ય ખોયું વૈભવ ખોયો, ખાવા પણ મળતું નથી,
નથી પહેરવા કે પાથરવા, રહેવા સ્થાન પણ મળતું નથી. ૮૫
ખાવા ન ધાન મૂજ ભાગ્યમાં, ઘાસ બીજની મજે રોટલી,
તે પણ ખાવા દેતી નહીં, તું દુષ્ટ વિધાતા એટલી. ૮૬
હવે ધીરજ રહેતી નથી, પ્રતાપ ઘણો ગભરાય છે
કહે ભોગીલાલ ભલભલા, પણ ભાગ્ય આધીન થાય છે. ૮૭

આવી પરિસ્થિતિ ભેતાં પ્રતાપનું મગજ ફરી ગયું. સર્વ જગાએ તેને નિરાસાજ લાગી પોતાની કરેલી મહેનત હવે કોઇ ઉપાયે બર નહી આવે અને આખરે તેને બાદશાહને ચરણે થવું પડશે. આવી ઘોર સ્થિતિમાં પ્રતાપ જેવો બહાદુર નર આજે ભાગ્ય દશાના ચક્ર પર ગોથાં બાઈ રહ્યો હતો. આવી અનેક ઉપાધિમાં અડચણોમાં અને દુઃખના શિખરોમાં પ્રતાપ જરાપણ પાછો પડ્યો ન હતો. પણ પોતાની કુમારી કન્યાને ખાવાનો રોટલો જ્યારે પોતાનો દુશ્મન લઈ ગયો ત્યારે પ્રતાપનો વિચાર પલટાયો. અને વિચાર કર્યો કે હવે તો અકબર સાથે સંધી કરી આ દુઃખનો અંત લાવવો. આ પ્રમાણે વિચાર કરી પોતે અકબર ઉપર એક સંધી પત્ર લખી મોકલ્યો. આ પ્રમાણે સંધી પત્ર મળતાં અકબર આનંદના આવેશમાં આવી ગયો. અને ખુશીના પોકારો કરવા લાગ્યો. આખરે પ્રતાપને નમાવવા જે તેના મનમાં અભિલાષા હતી તે બધી પુરી થઇ બાણી આખા દિલ્હી શહેરમાં આનંદ મહોત્સવ કર્યો. અને આખરે અત્યંત

હર્ષિત થઇને પ્રતાપસિંહનો ઉકત પત્ર પૃથ્વીરાજ નામના એક સામંતને બતાવ્યો. પૃથ્વીરાજ બિકાનેરના રાજાના નાનાભાઈ હતા, તેઓ અકબરના દરબારમાં સામંતનો હોદ્દો સંભાળતા હતા. જે વર્ષમાં ઇસ. ૧૫૧૫ માં રાઠોડ વીરભેધરાવે મંદોરથી પોતાના વસાવેલા ભેધપુરમાં મારવાડનું સિંહાસન લઈ જઈને ત્યાં સ્થાપિત કર્યું. તે વખતમાં એક પુત્રે બીકા નામના કુંવરે મારવાડમાં બીકાનેર નામનું શહેર વસાવ્યું હતું. બીકાના વંશોએ પોતાના પરાક્રમથી અદ્ય સમયમાં બીકાનેરના રાજ્યને ઉન્નતિના શિખર પર લાવી મુક્યું હતું.

પૃથ્વીરાજ સંજોગવશાત્ મુગલોના પંઝામાં સપડાયા હતા. પણ તેઓ હૃદયના નીખાલસ અને સ્વમાની હતા, જેના હેતુે માતૃભૂમિની દાઝ ભરી હતી. તેઓ ઉભય કવિ પણ હતા. અને વીર બહાદૂર હતા, તેઓશ્રી શ્રેષ્ઠ કવિ તરીકે રાજસ્થાનમાં ગણાતા હતા, અને તેઓશ્રીએ ઉત્તમ કાવ્યો રચી ભદ્ર કવિઓ ઉપર વિજય મેળવ્યો હતો. પ્રતાપની વીરતા, ઉદારતા, તથા મહાત્મ્ય જાણીને રાજપુત કવિ પૃથ્વીરાજ બાલ્યાવસ્થાથી તેમને એક દેવ જેવા મહાપુરુષ તરીકે ગણતા હતા. આ પ્રમાણે જ્યારે તેમના જાણવામાં આવ્યું કે રાણાજીએ સંધી કરવાની માંગણી કરી ત્યારે તેને મહા કષ્ટ થયું. ચિંતાનો વિષમ ડંશ લાગવાથી તેમના જીવમાં અતિ વેદના થવા લાગી. પ્રતાપસિંહે આ પ્રાર્થના પત્ર મોકલ્યો હોય તે વિષે તેને શંકા થવા લાગી. તેને શાહને ચોકખા શબ્દોમાં કહ્યું કે “આપ કદાચ દિલ્હીના શાહનો તાજ મુકો તો પણ પ્રતાપ પોતે પોતાનું શિર ઝુકાવે એ હું માનતો નથી.” પછી પૃથ્વીરાજે બાદશાહની આજ્ઞાથી એક પત્ર લખ્યો. તેને એક દૂત ના હાથમાં આપી રાણાજી પાસે મોકલ્યો. પૃથ્વીરાજે પ્રતાપસિંહ ને લખ્યું કે ‘આપ શા કારણથી બાદશાહ આગળ શીર નમાવવા માગો છો’ વળી તેમાં એક બીજો પ્રશ્ન ગુપ્તપણે બોધરૂપી લખ્યો છે. પ્રતાપસિંહ ને આ અપમાનથી બચવા માટે આગ્રહ કર્યો હતો. આ પત્રની કવિતા એટલીતો તેજસ્વી અને હૃદય ગ્રાહીની છે કે આજ પર્યંત રાજપુતો તેને વાંચી પોતાના સ્વમાનની કિંમત કરે છે. વાંચકોની જાણ માટે આ પત્ર નીચે જણાવવામાં આવે છે. હિન્દુઓની સર્વ આશા અને વિશ્વાસ હિન્દુઓપર નિર્ભર છે. તથાપી મહારાણા તે સર્વને તિલાંજલી આપવા તૈયાર થયા છે. પ્રતાપ ન હોત તો અકબર સર્વને સમાનભૂમિકાપર લાવી મૂકત. કારણ કે રાજા લોકો નિર્ભય વીરતા ખોઈ બેઠા છ. આપણી સ્ત્રીઓનું પવિત્ર રક્ષણ અને સ્વમાન નષ્ટ થયું છે. રાજપુત કુળરૂપી વિશાળ બજારમાં કેવળ અકબરજ કહેતા કે ઉદયના સર્વ પુત્રોને પાદશાહે

૩૬. પૃથ્વીરાજ ના પત્રની મૂળ નકલ મળી શકતી નથી, પરંતુ ઠાકુર પૂર્ણસિંહજી ના લેખીત ‘મેવાડનો ઇતિહાસ’ એનામના પુસ્તકમાં પાનું ૧૭૩ માં કેટલાક દુહા તથા સોરઠા લખ્યા છે તે અતરે યાદ આપવામાં આવે છે.

ખરીદી લીધા છે. પરંતુ પ્રતાપ તો હજી અમૂલ્ય જ છે ? અને સાચો વીર રાજપુત છે આ પ્રમાણે અકબરે રાણાની પ્રશંસા કરી હતી અને પ્રતાપ માટે આદર બતાવ્યો હતો.

સોરઠા

અકબર સમદ્ધ અથાહ, સુરા પણ ભરિયો સજલ;
મેવાડો તિણ માહિં, પોયણ કુળ પ્રતાપસી. ૧

અકબર એકણ ખાર, દાગલકી સારી દુની
અણ્ણદાગલ અસવાર, રહિયો રાણ પ્રતાપસી. ૨

અકબર ઘોર અંધાર, ઊંઘાણા હિંદુ અવર
જાગે જુગ દાતાર, પોહરે રાણ પ્રતાપસી. ૩

હિંદુ પતિ પ્રતાપ, પતિરાખો હિંદુ આણુરી
સહે વિપત્તી સંતાપ, સત્ય શપથ કર આપણી. ૪

ચૌથો ચિત્તો ડાહ, ખાંટો બાજંતી તાણું,
દીસે મેવાડાહ, તો સિર રાણ પ્રતાપસી. ૫

ચમ્પો ચિત્તો ડાહ, પૌરસ તણો પ્રતાપસી
સોરભ અકબર શાહ, અડિયલ આ ભડિયા નહી. ૬

પાતલ ખાગ પ્રમાણ, સાંચી સાંગાહર તણી
રહી સદા લગરાણ, અકબર શું ઉભી અણી. ૭

દોહા

માઈ જણ અહડા જણા જહડા રાણા પ્રતાપ
અકબર સૂતો ઓઝ કૈ, જાણ સિરાણે સાંપ. ૮

સોરઠા

રાઓ અકબરિયાહ, તેજ નિહારો તુરકડા
નમ નમ નીસરિયાહ, રાણ વિના સવ રાવજી. ૯

સહુ ગાવડિયે સાથ, ચેકણ વાડે બાડિયાં
રાણા ન માની નાથ, તોડે રાણ પ્રતાપસી. ૧૦

સોયો સો સંસાર, અસુરપ ઢોલે ઉપરે
જાગે જગ દાતાર, પોહરે રાણ પ્રતાપસી. ૧૧

દોહરા

ધર વાંકી દીન પાંધરા, મરદ ન ચુકે માણુ
ધણે નરિન્દા ઘેરીયા, રહે ગીરિન્દાં શણુ. ૧૨

પ્રતાપસિંહને પ્રચલીત ભાષામાં પન્ત કહેવામાં આવતા હતા.

૩૭ મહમદ ખીલજી સાહિત્યનો શોખીન હતો તેના અક્ષરો ઘણાજ મનોહર હતા. પોતે પોતાના હાથે ગ્રન્થ લખતો હતો અને તે ગ્રન્થ પોતાના અમીર ઉમરાવોને વેચતો હતો. આ પ્રમાણે પોતે સાહિત્ય દ્વારા પુષ્કળ ધન મેળવતો હતો. રાઠોડ વીર પૃથ્વીરાજની તેજસ્વી ભાષાનો પત્ર વાંચી પ્રતાપના હૃદયમાં અત્યંત ઉત્સાહ આવ્યો, અને એટલો બધો ઉત્સાહ આવ્યો કે બાણે દશ હજાર રાજપુતોએ આવી તેમને સહાય આપી હોય તેવી રીતે તેઓના હૃદયમાં હિંમત આવી. ? ધન્ય છે કવિની કલમને ! પત્રની-કવિતાની પ્રકાશિત ભાવથી ક્ષીણ થએલું પ્રતાપનું હૃદય સજીવન થયું, અને તેઓ પોતાનું લીધેલું કાર્ય પાર પાડવા હઠ થયા. જ્યારે સમગ્ર હિન્દુઓ સ્વદેશ ગૌરવના રક્ષણાર્થે પ્રતાપના સુખ તરફ જોઈ રહ્યા છે ત્યારે શું પ્રતાપ નિશ્ચિત રહી શકે ?

આ પ્રમાણે અકબર ના સામંત પૃથ્વીરાજનો દ્વીઅર્થે પત્ર વાંચી પ્રતાપ રાણાજીનું અકાએક હૃદય બદલાઈ ગયું, અને પોતાની કરેલી લીધેલ પ્રતિજ્ઞા માટે અનહદ અભિમાન ઉત્પન્ન થયું.

આ સ્થાને વાંચકોને યાદ આપવાની જરૂર છે. અકબર જે ૩૮ નૌરૌઝ બજાર ભરતો હતો તેમાં દેશ પરદેશની રમણીઓ, રાજપુતાણીઓ અને ઘણી જ અમીર ઉમરાવોની શાહબાદી આ બજારમાં માલ વેચવા આવતી હતી. આ બજાર ભરવાનો અકબરનો ખરાબ હેતુ જ હતો. આ બજાર નિમીત્તે ઘણી મહિલાઓની અધઁચ્છાએ શિયળ બ્રષ્ટ થયાં છે, અને ઘણી સ્ત્રીઓની લાજ છુટાઈ છે. જે અકબરને ન્યાયી અને ધર્માવતાર કહેવામાં આવતો હતો. પણ બુદ્ધિ પૂર્વક ઇતિહાસનું અવલોકન કરતાં તે વસ્તુ અમારા માનવામાં આવતી નથી;

૩૭. મહમદ ખીલજી સાહિત્યનો પ્રેમી હતો, તેના હસ્તાક્ષરો મોતીના દાણા જેવા સુંદર હતા, પોતે પોતાના હસ્તાક્ષરથી ગ્રન્થ લખતો હતો, અને તે ગ્રન્થ અમીર ઉમરાવોને આપતો હતો, આ પ્રમાણે તે સાહિત્ય દ્વારા અતિ પ્રેમથી ધણુંજ દ્રવ્ય મેળવતો હતો.

૩૮. રાજકુળમાં ઉત્પન્ન થએલા પુરૂષો તથા સ્ત્રીઓ કારીગરી બનાવીને આ પ્રદર્શનમાં લાવતા હતા. તેઓ તેને વેચીને પુષ્કળ દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરતા હતા, અનેક રાજાઓ અનેક પ્રકારની કારીગરીના નમુના કરતા હતા, ઉદાહરણ—ઔરંગઝેબ ટોપીઓ બનાવી નૌરૌઝના મેળામાં વેચતો હતો.

આ બબર નિમિત્તે અકબરની ઘણી જ નીચ અને પાપી ભાવના હતી એટલું કહેવું આ સ્થાને બસ છે.

આ બાબતનું સાધારણ કર્નલટોડના રાજસ્થાની ઇતિહાસના પાના ૧૬૪ માં કરેલા વર્ણન ઉપરથી વાંચક વર્ગ સમજી લેશે. આ ‘ નૌરોઝ બબર ’ ની પાપલીલાનો પડદો બિકાનેરના રાજકુમાર પૃથ્વીરાજની સ્ત્રીએ પોતાની અસીમ વોરતા અને ધર્મબળના પ્રભાવથી આ દારૂણ અને શોચનીય કલંકથી પોતાની કુળમર્યાદાની રક્ષા કરી હતી.

આવી પવિત્ર વિરાંગના પૃથ્વીસિંહને પોતાના પૂણ્ય બળથીજ મળી હશે; દુર્ભાગ્યવશાત્ પૃથ્વીરાજ જે કે અકબર શાહના આશ્રીત થયા હતા. તેમના સુખ-દુઃખ અકબર પરજ નિર્ભર હતા. તે પણ તેને અકબરનો પ્રાસાદ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા ન હતી. અને તેમણે અકબર શાહને પોતાનું શિર પણ નમાવ્યું ન હોતું. સર્વગુણ સંપન્ન ભાર્યાના પ્રેમાલાપની શાન્તિથી પોતાનું દુઃખ ભુલી જતા હતા. અને પોતે પોતાના કાર્યમાં કર્તવ્ય પરાયણ રહેતા હતા અને તે વિરભાળા અદ્ભુત સતીત્વ ની મૂર્તિ હતી.

એક વખત અકબર ખુશ રોજના બબરમાં ગુપ્ત વેષે બ્રમણ કરતો હતો, એવામાં પૃથ્વીરાજ ની સ્ત્રીની સ્વર્ગીય સુંદરતાનું પ્રતિબિંબ જોતાં બાદશાહ એકદમ ચમક્યો, અને તે કામાંધ-મોહિત થયો. તે પોતે પોતાના નિવાસ સ્થાનમાં આવી પોતાની પાપવૃત્તિ પોષવાને વિચાર કરવા લાગ્યો. તેની પાપવાસના બે પ્રકારની હતી. એક તો પોતાની પાશવિલીલા પુરી કરવી અને બીજી મેવાડની ઈબ્જત ને કલંકીત કરવી, અકબર રક્ષક ફીટી ભક્ષકતું કાર્ય કરવા તત્પર થયો. અને પોતાની પ્રજા ઉપરની જવાબદારી ભૂલી જઈ પોતે નીચ રાક્ષસી આ-કાંક્ષા પુરી કરવા ઉન્મત્ત થયો. આવા વખતે આ પવિત્ર સતીની ઈબ્જત કોણ સાચવી શકે ? અને કોણ સાચવશે એ જગતનો નાથ બાણે ?

બબર પુરો થયા પછી પૃથ્વીરાજની લાવણ્યવત્તી પત્નિએ મેળામાંથી સ્વગૃહે જવા વિચાર કર્યો. જે રસ્તાથી તે આવી હતી તેજ રસ્તાથી તે જવા નીકળી, થોડી વાર ચાલ્યા પછી તેને જણાયું કે સર્વ દ્વારો બંધ છે. બહાર જવાનો કોઈ માર્ગ નથી પોતાના મનમાં અનેક બાતની શંકા ઉદ્ભવી. એવામાં એક તરફનું દ્વાર ખુલ્લો ગયું. જેથી તે રમણી તે દ્વાર વાટે જતા તૈયાર થઈ પણ સામેથી અકબર શાહ ધીમી ગતીએ આવતો જણાયો. અકબર શાહે પોતાના બંને હાથ લાંબા કરી પોતાની ઇચ્છા જણાવી તેના તરફ ગયો. અને અનેક પ્રકારની લાલચો બતાવી, વૈભવો બતાવ્યા, કોઈ પણ બાતની લાલચ બતાવવામાં કયાશ રાખી નહીં પણ કહેવતમાં કહ્યું છે કે :—

દોહરો.

સતીયા સત્ય ન છોડીયે, સત છોડે પત્ત જાય,
સત્યકી ખાંધી લક્ષ્મી, જગ મીલેગી આય, ૮૮

આ સિદ્ધાંત ને મનમાં રાખીને સતી એકદમ ક્રોધાતુર બની ગઈ અને પોતે પોતાના અસલ સ્વરૂપમાં સિંહણની માફક ગર્જના કરી કે ખબરદાર ! એક પગલું આગળ ભર્યું છે તો ! અને તત્કાળ પોતાની કમરેથી લટકાવેલી કટાર ખેંચી કાઢી અકબરની છાતી ઉપર ધરી ઉભી રહી અને કહેવા લાગી કે- “ પ્રભુના નામથી સોગન લે કે- આજથી કોઈ પણ રમણી ને સતાવીશ નહીં. અને આવી નીચ વાસનાનો વિચાર પણ કરીશ નહીં. ”

આવી સિંહણ સમી ગર્જના અને વીકરાળ ચડીકા સમી પ્રતિભા જોઈ બાદશાહ દિગ્મૂઢ થઈ ગયો અને હિન્દુસ્તાનને શહેનશાહ એક નાબુક સીના સત્ય શિયળ અગાડી લાચાર બની પરવશ થઈ ગયો. ધન્ય છે ? તે વિરાંગનાને ? આ સ્ત્રી ની હકીકત ભટ્ટ કવિઓ ના ચરીત્રોમાં ઘણીજ પ્રશંસા કરવામાં આવી છે અને તેને એક સતી અને પ્રભાવશાળી સ્ત્રી તરીકે લેખવામાં આવી છે. પણ બધી ઓરતો સરખી હોતી નથી. કોઈ કુળાંગાર પણ હોય છે. પૃથ્વીરાજ ના મોટા ભાઈ રાયસિંહને આવી ગુણવંતી ભાર્યા ન હોતી. સતિત્વનો આદર નહીં હોવાથી અગર અકબરે બતાવેલી લાલચમાં ફસાઈ જવાથી તેને અમૂલ્ય શિયળ રત્ન વેચ્યું હતું. અને તેના બદલામાં રતનાભૂષણ લઈને પતિને ઘેર પાછી ગઈ. આ વખતે પૃથ્વીરાજના જ્યેષ્ઠબન્ધુએ સાંભળ્યું કે સુવર્ણ અને મણીના અલંકારોથી પાપી શરીરને ખંડિત કરી પોતાની પ્રાણપ્રીયા-ગૃહલક્ષ્મી પાછી ઘેર આવે છે. પરંતુ આ શું ? આપણા ભૂષણ રૂપ^{૩૯} દાઢીમૂછ કોણે ચોરી લીધા ?

આ વાર્તા વાંચક વર્ગને ખાસ જણાવવાનું કારણ એ કે અકબરની કુટીલ નિતી અને તેનું નૈતીક જીવન કેટલું પાપમય છે. તે વાંચક વર્ગ હવે વિચારી લેશે. લંબાણ બહુ થઈ જવાથી હવે મૂળ વાત ઉપર આવીએ.

પૃથ્વીસિંહની તેજસ્વી કવિતા વાંચી વીર કેશરી પ્રતાપસિંહને નવું-જીવન પ્રાપ્ત થયું, અને પ્રચંડ શત્રુના અત્યાચારનો બદલો લેવા નિશ્ચય કર્યો.

દોહરો.

કવિઓ ને છે પ્રીય કવિતા, કવિઓ તેનું પાન કરે,
એ પાન તણા રસ ને રેલાવી અન્ય જનો ના મન હરે. ૮૯

કવિઓની કલમથી ભલે ભલા પણ, શૂરવીરતા નું માન ધરે,
નિરાશામાં આશા રૂપી. કીરણ કવિતા પ્રગટ કરે. ૯૦

૩૯. દાઢી અને મૂછ ને રાજપૂતો મોરવનું ચિન્હ માને છે.

એવી કવિતા પૃથુજ કેરી, પ્રતાપને પણ શૂર ચડે,
એ રણવીર એ રણયોદ્ધો, વેર લેવાનો નિશ્ચય કરે. ૯૧
કવિ કલમ ની એ ચતુરાઈ, જેને ચહાતું વિશ્વ અરે
કહે 'ભોગી' એ ધન્ય કવિઓને, મૃતજીવન સજીવન કરે. ૯૨

આ તરફ પ્રતાપની નબળાઈનો લાભ લઈ મુસલમાનો બધા આનંદીત થઈ મોજ કરવા લાગ્યા, આ વખતનો લાભ લઈ પ્રતાપે મુસલમાનો ઉપર આક્રમણ શરૂ કરી અનેક મુસલમાનોને ભોંય ભોગા કર્યા. તેથી રાણાને કંઈ લાભ થયો નહીં અને જે મુસલમાન સેના મરી ગઈ તેના કરતાં ત્રણ ઘણી સેના પાછી આવી ગઈ. યવનોનો સંખ્યા દીનપ્રતિદીન વધતી ગઈ. પ્રતાપનું ફરીવાર આક્રમણ થતા યવનોએ પ્રતાપને પકડવા પુંઠ પકડી, અને નદી, જંગલ, પહાડોમાં ગોઠવાઈ ગયા. આટલી બધી યવન સૈન્ય છતાં પ્રતાપનો વાંકો વાળ કરી શક્યા નહિ, અને જ્યારે લાગ મલતાં પ્રતાપે યવનો પર છાપો મારી ઘણા યવનોને થમદાર પહોંચાડી દીધા. આખરે સાધન વગર પ્રતાપ હતાથ થવા લાગ્યો. અને પોતાની ધીરજ ખુટવા લાગી. ખાવાં પીવાંના પણ સાંસાં પડવા લાગ્યા.

છપ્પો

શું વિધીના ખેલ સમજ નહિ તેની પડતી
પ્રતાપને કઈ દશાઓ આવી નડતી
શુરવીરતાની છાપ, જરી નહિ તો ભૂંસાતી
અનેક ભોગવે કષ્ટ છતાં ન છાતી ગભરાતી
દુઃખ સુખમાં પ્રતાપ તો પાછો જરી પડતો નથી
કહે ભોગી રણવીર નમતુ જરી દેતો નથી. ૯૩

છપ્પો

ધન્ય વીર પ્રતાપ ખરેખર ટેકજ રાખી
શાહ અગાડી લલલલા પણ ગયા જ થાકી
નહિ સાધન વૈભવ નહિ ખાવા પીવા
તજ્યા રાજ્ય ને પાટ દેશનો ઉદ્ધાર કરવા
સ્વમાન સાચવવા પ્રતાપબહાદુર થઈને તુ ફરે
કહે ભોગી પ્રતાપને આગળ વિધી શું કરે. ૯૪.

આવી સ્થિતિમાં રાણા પ્રતાપ ઘણી જ શોચનિય દશામાં આવી પડ્યાં, શું કરવું પોતાની કરેલી તપશ્ચર્યા અને કરેલી મહામહેનત અને શાહ અકબર સામે કરેલી વીરતા ભરી યુદ્ધની ઘોષણા, એવા વીર પુરૂષને આજે ખાવા, પીવા, ઓઢવા, પાથરવાના સાંસા પડવા લાગ્યા. ક્યાં રાજ્ય વૈભવ ભોગવનાર, દેવ જેવો મહા પુરૂષ ? ક્યાં આજે તેનું ભાવી ? પણ વિધીની કળા અકળ છે. જ્યારે કુદરત પુરેપુરી કસોટી કરે ત્યારે સત્ય અને ધીરજની કીમત થાય છે. માટે ભાવી શું કરે છે તેની ગતીની કોઈ પણ વ્યક્તિને માલુમ પડતી નથી એતો ફક્ત જ્ઞાની જાણે.

દોહરો

શું કર્યું જો આ કર્યું એ માનવી મીથ્યા બકે
ઇશની આજ્ઞા વગર નવ પાન પણ હાલી શકે. ૯૫

આખરે પ્રતાપ રાણા ઘણાજ નિરાશ થયા. અને પોતે પોતાની માતૃ-ભૂમિને છેલ્લા દર્શન કરી અને પોતાના સરદારોની આખરી વિદાય લઈ પોતે જંગલમાં સિંધ તરફ જવાના વિચાર પર આવ્યાં. તે વખતે એક મઠ નવયુવાન સાચો રાજ્ય સેવક, જૈન, અને વિરતામાં અજોડ, વીર મંત્રી ભામાશાહ મહારાણાના ચર્ણુમાં પડ્યો, અને કહે છે કે અન્નદાતા ! આપનાથી મેવાડને મુકીને નહિ જવાય. આવી રીતે ભામાશાહ કર જોડી મહારાણાને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા. અને કહેવા માંડ્યા કે અન્નદાતા ! હુનિયા લલે રસાતાલ થાય. કરોડો મનુષ્યો લલે મરે, પરંતુ મહારાણા પ્રતાપનો વાંકો વાળ પણ ન કરે. આપ તો અમારા શીરતાજ છે, મેવાડના દેવ છે, હિંદુ અને જૈન ધર્મના રક્ષણહાર છે, આપ જાવો તો અમારે પણ આ જંગલમાં શું મોહું લઈ ફરવાનું રહ્યું. જ્યાં અપ ત્યાં હું. રાણા પ્રતાપ કહે મંત્રી ભામાશાહ ! શું કરે કોઈ જાતના સાધન વગર દુશ્મનોનો સામનો શી રીતે કરવો અને હાલમાં તમે મેવાડની તેમજ મારી સ્થિતિ તો જાણો છો. તો કેવી રીતે ટકી શકાય.

રાણા પ્રતાપ ને ભામાશાહનો વાદવિવાદ.

પ્રતાપ:—ભામાશાહ તુજ વાત સુણીને, અંતર તો વીંધાય ખરે,
મેવાડની આજ જોઈ દશા, અગ્નિ સમ જવાલા જળે,
નથી સુજતું કે શું કરવું, વિધી જ્યાં અવળી જ પડે,
એવી સ્થિતિમાં કહો ભામાશાહ, પ્રતાપ એકલો શું કરે. ૯૬

ભામાશાહ:--અન્નદાતા છે મેવાડ કેરા, સાચા શીરતાજ શોભે છે,
અનેકના છે સ્વામી રાણા, સત્ય નિતીના સહાયક છે,
જરૂર કરશે સહાય પ્રભુ, આશા પ્રભુની તજશે નહિ,
ભામાશાહની વિનતી સુણી, મેવાડ છોડી જશે નહિ. ૯૭

પ્રતાપ:--નથી વૈભવ નથી લક્ષ્મી, નથી ખાવા અને પીવા,
ખાળક મારા ટળવળતા એ, દુઃખ કહો ક્યાં સુધી જોવા,
પોચું ત્યાં સુધી ધીરજ ધારી, દુશ્મન સામે ટકી રહ્યો,
પ્રતાપના જીવનની માંહી, આજે વિચાર જુદો જ થયો. ૯૮

ભામાશાહ:--મરદ બની હતાશ થાવ તો, કહો મરદ તેને કોણ કહેશે,
લવિષ્યની પ્રભા બિચારી, ઘડો તમારો શું લેશે !
કાયર બની જવાજ ચાહો, એ પ્રતાપને શોભે જ નહિ,
અનેક વિપત્તિમાં પોતે, પ્રતાપ કાયર બનશે નહિ. ૯૯

પ્રતાપ:--નથી જોઈતો વૈભવ મારે, નથી ભોગવવા ભોગ જરી,
વિલાસની ઇચ્છા નથી, દેશ દાઝ હૈયે પ્રસરી,
દેશ દાઝને માટે પ્રતાપ, પ્રાણ પોતાનો ત્યાગ કરે,
મરતાં તક રાણો પ્રતાપ, શાહનો ગુલામ નહિ બને. ૧૦૦

ભામાશાહ:--પ્રતાપ જ્યારે કાયર બનશે, ત્યારે મેવાડ જશે રંડાઈ,
કોને આશરે જીવશે મેવાડ, કરો વિચાર દીલની માંહી,
કાયર બનીને ભાગી જશે તો, અકળરશાહ બહુ દુલાશે,
મેવાડના ઇતિહાસના પાને, પ્રતાપ કાયર લેખાશે. ૧૦૧

પ્રતાપ:--કહેવું તમારૂં ખરૂં છે મંત્રી, પણ ધનવગર કહો શું કરું,
લશ્કરની ભરતી માટે પણ, ક્યાંથી વસ્તુ પુરી જ કરું,
એક વખતનો પ્રતાપ રાણો, આજે પ્રતાપ છે ભિખારી,
ભાગ્યદશા ભામાશાહ મારી, હવે જૂઓને પરવારી. ૧૦૨

ભામાશાહ:--સાચો જૈન તો રાણાજીની, કદી આખરૂં પોશે નહિ,
માલીકની ઇજ્જતની ખાતર, પ્રાણની પરવા કરશે નહિ,
નિમકહલાલી ત્રેમે બતાવી, કંઈક જૈનોએ નામ કર્યા,
મંત્રી ઉદ્ધયન, વસ્તુ, તેજપાળ, જેવાએ મંત્રી પદ ધર્યાં. ૧૦૩

એ જૈનોનો હું છું ખાળક, આપ ચણીનો દાસ સદા,
ભામાશાહની વિનતી રાણા, રાખોને જરી માન્ય સદા,

જે વસ્તુ જોઈએ આજે, તે વસ્તુ હું આપું છું,
મેવાડના ઉદ્ધારને માટે, સર્વસ્વ હું અર્પું છું. ૧૦૪

બાર વરસ લગી લડાઈ ચાલે, ત્યાં લગી ધન ખૂટશે નહિ,
પરચીસ સહસ્ત્ર સૈનિકોને, અન્નનો ટોટા પડશે નહિ,
લડાઈની સામગ્રી પુરી, અન્નદાતા બધી પુરી કરે,
ભામાશાહની બધી મિલકત, મેવાડના ચણેામાં ધરે. ૧૦૫

પ્રતાપ:—ભામાશાહ તું શું બોલે છે, તેની સમજ મને પડતી નથી,
પ્રતાપની પ્રતિજ્ઞા એ છે, કે કોઈનું દાન લેતો નથી,
ભૂખે મરશે ને રખડશે, ટેક પોતાની છોડશે નહિ,
પ્રજના પૈસા લઈને, રાણા ઈજ્જત ખોશે નહિ. ૧૦૬

ભામાશાહ:—મારી મિલકત નથી સ્વામી, એ મિલકત તો રાજ્યની સહી,
રાજ્ય તણી સેવા કીધી, વડીલોએ પ્રેમે રહી,
રાજ્ય તણીએ મિલકત ભેગી, આપ રાજ્યની ભેગી થઈ,
મેવાડની માલીકોની છે, ભામાશાહની મિલકત નહિ. ૧૦૭

નથી આપતો સ્વામી તમને, આપુ મિલકત મેવાડને,
મ્હેચ્છતું પાણી ઉતારવાને, આપુ મિલકત મેવાડને,
નિમકહલાલી બળવવાને, આપું મિલકત મેવાડને,
રાણાજીની ખાતર મારો, આપું પ્રાણ મેવાડને. ૧૦૮

સેવાભાવી કહે ભામાશાહ, સેવા રાણા કબુલ કરો,
મેવાડનો ઉદ્ધાર કરવાને, સૈન્ય હવે ભેગુ કરો,
કરોડોની મિલકતને રાણા, મેવાડ ખાતર ફના કરો,
ભામાશાહની કિંચીત સેવા, રાણાશ્રી ચર્ણજ ધરો. ૧૦૯

પ્રતાપ:—ધન્ય ભામાશાહ જૈન સાચો તુ, નામ ખરેખર દીપાંબુ,
નિજ જનેતાની શોભાને, નામ સેવાથી સોદાંબુ,
મેવાડ પર તારી પ્રીતી જોઈ, રાણા વાત સ્વીકાર કરે,
કહે ભોગી ધન્ય ભામાશાહ, તુજ ટેક થકી મ્હેચ્છ થરથરે. ૧૧૦

આ પ્રમાણે ભામાશાહની હૃદય ભરી લાગણી જોઈ રાણાજીએ પોતાનો
વિચાર ફેરવી ફેરી પાછા યુદ્ધ કરવાનું નક્કી કર્યું. અને ભામાશાહની સલાહથી
તેમજ પોતાની વીરતાથી હજારો શૂરવીર રણયોદ્ધાઓ તૈયાર કર્યા. અને હથી-

ચારની સામગ્રી તૈયાર કરી લગભગ પચીસ હજાર સૈન્ય લઈ પ્રતાપે ફરી બાદ-શાહી ફોજ ઉપર છાપો મારવો શરૂ કર્યો. રાણાજીની અપૂર્વ તપશ્ચાની ભક્તિ વડે ભાગ્યદેવી સાહ્ય થવા લાગી.

કર્નલટોડ પણ પોતાના “રાજસ્થાની ઇતિહાસમાં” લખે છે કે વીર ભામાશાહે એટલું બધું ધન આપ્યું કે ઝોઝામાં ઝોઝા પચીસ હજાર સૈનિકોને બાર વરસ સુધી હુથીઆર, ખોરાક વિગેરે પુરેપુરી રીતે આલી શકે તેટલું ધન રાણા પ્રતાપના ચણ્યામાં ધર્યું હતું. ધન્ય છે ! ધન્ય છે ! આવા વીર સાચા જૈન ભામાશાહને ! આનું નામ જ મતૃભક્તિનો પ્રેમ, સફલાવ, ત્યાગ, સ્વમાન, નિમકહુલાલી, અને મનુષ્યપણામાં રહેલી અપૂર્વ ત્યાગની ભાવના !

રાણા પ્રતાપે સઘળી જાતની તૈયારી કરી અને જૂજ વખતમાં જ અકબર સેનાપતી શાહબાજખાંના સૈન્ય ઉપર સીંહનાદ કર્યો. અને તેના લશ્કરને છીન્ન-લીન્ન કરી નસાડી મુક્યું આ પ્રમાણે ભયંકર યુદ્ધ કરી રાણાજીએ ધત્રીસ કિલ્લાઓ પોતાને સ્વાધીન કર્યા. તેમજ રાજપુત કુળકલંક અભિમાની માનસિંહના બાહુબળનો અભિમાન ઉતારવા માટે રાણાજીએ અંબરના રાજ્ય પર આક્રમણ કર્યું. ત્યાં સુપ્રસિદ્ધ વાણીજ્ય સ્થાન માલપુરનો નાશ કરી પોતાના રાજ્યમાં પાછા આવ્યા તે પછી થોડા વખતમાં ઉદયપુરને પોતાના અધિકારમાં લઈ લીધું. આ નગર જીતવામાં રાણાને વધારે પરિશ્રમ કરવો પડ્યો નહીં. કારણ કે શત્રુઓ સંત્રામ કર્યા વગરજ પલાયન કરી ગયા હતા.

આખરે બાદશાહ અકબરે પ્રતાપસિંહને શાન્તિ ભોગવવા હીધી પણ રાણાજી આ કાર્યથી પ્રસન્ન થઈ શકે ખરા ? પ્રતાપને હજી મનમાં ખટકતું હતું કે બાદશાહને તેના કૃત્યનો બદલો હજી બરાબર આપી શક્યો નથી. જેના લીધે એ જંગલો, પહાડો, ભુખ, દુઃખ, વૈભવોનો ત્યાગ બાળબચ્ચાંઓને પણ દુઃખી કરીને જે પરિશ્રમ વેઠ્યો તેનો બદલો કિંચિત્ત પણ બાદશાહને આપી શક્યો નહીં. તેથી તેની તબિયત બેચેન રહેવા લાગી. પરંતુ ચિત્તોડનો કિલ્લો હજી પ્રતાપના તાબામાં આવ્યો ન હતો, અને ચિત્તોડની પ્રતિજ્ઞા તેના હૃદયને ભાલાની સમ ભોંકાતી હતી આથી ચિત્તોડનો ઉદ્ધાર ન થઈ શકવાથી રાણા પ્રતાપની બેચેની વધતી ગઈ. હવે રાણા પ્રતાપ વૃદ્ધાવસ્થામાં પ્રવેશ્યા તેથી યુવાનીનો ઉત્સાહ મંદ થવા લાગ્યો. અને પોતાની નબળાઈ ઉપર હજારો ધિક્કાર આપવા લાગ્યા, જે ચિત્તોડને માટે મેં મારું તન, મન, ધન, પ્રાણ અને સર્વદા સમર્પણ કર્યું છતાં તે ચિત્તોડનો મારા હાથે ઉદ્ધાર ન થયો, એજ એમના આત્માને ડંખતું હતું. એ ચિંતામાંને ચિંતામાં રાણાજીને મૃત્યુ નજદીક આવતું હોય તેમ ભાસવા માંડ્યું.

“ ચિત્તોડ માટે અપાયેલા આત્મ બલિદાનો ”

આપા રાવલે મૌર વંશના, માન રાજનો મુગટ લહી,
નિજ શિર પર ધારણ કરતો, સૂર્યવંશીની શોભા મહી,
વીર સમરસિંહ યવન હાથથી, ભારત નો ઉદ્ધાર કરવા,
નિજ પ્રાણનું આપી બલિદાન, ગયા શિવ સુંદરી વરવા. ૧૧૧

વીર પૃથુએ કીધી અવધી, જેની વીરતાનો પાર નહીં,
ચિત્તોડ માટે આપી બલિદાન, યશ કીર્તિ જેની જામી રહી,
દ્રાહશ પુત્રો રાણા લક્ષ્મણના, ચિત્તોડ માટે પ્રાણ ધર્યાં,
દેવી આમુડાના ખપ્પર, રૂધીર થી એવી રીતે ભર્યાં. ૧૧૨

વળી દેવલપતિ વાઘજી જયમલ, પત્ને પત્નેની માતા ખરી.
તેઓશ્રીની વીર વધૂએ ચિત્તોડ માટે ખુબ કરી,
આ મેઘ માલાને લક્ષાવીધી, વીધૂત કારણે છીન્નભીન્ન થાય,
ચિત્તોડની અધિસ્ટાથી દેવી, આજ ખરેખર બદલાઈ જાય. ૧૧૩

દુશ્મન ખીકે નિર્જાળ ઉદયસિંહ, ચિત્તોડ ત્યાગી નાસી જાય,
હાહાકાર ત્યાં તો વરતાયો, ચિત્તોડ આકૃતથી ઘેરાય,
અનેક અણમોલ યોદ્ધાઓએ, ચિત્તોડ માટે પ્રાણ ધર્યાં,
કહે ભોગીલાલ ભાગ્યના પાસા જીઓ કેવા અવળાજ પડયા. ૧૧૪

આવા આવા વિચારો રાણા પ્રતાપને ચિત્તોડના અપાયેલા ભૂતકાળના આત્મ બલિદાનો યાદ આવવા લાગ્યાં, તેમ તેમ તેની તબિયત પર ઘણીજ માઠી અસર થવા લાગી, પ્રતાપરાણાની તબીયત તદ્દન હતાશ અને ઘણી જ અશક્ત થઈ ગઈ છતાં તેમના નેત્રો, તેમનું હૃદય અને માતૃ-પ્રેમ તો તેમની અંતીમ સુધી એવોને એવો અણનમ જ રહ્યો હતો.

મહારાણા એક સાધારણ પર્ણકૂટીમાં સુતા હતા. આગળ પાછળ બધા રાજ્યના સ્તંભ ગણાતા સરદારો ઉભા હતા, જ્યારે પ્રતાપના હૃદયમાંથી નિઃશ્વાસ નિકળ્યો ત્યારે દરેક સરદારોના મન દુઃખીત થયા અને દરેકના આંખમાંથી અશ્રુની ધાર વહેવા માંડી. થોડી વાર પછી સાલુગ્રાપતિએ પુછ્યું કે મહારાણાશ્રી, “ આપ કયા દારૂણ દુઃખથી પીડીત છો ? અને આપની

૪૦. મહારાણા પ્રતાપની પર્ણકૂટીની જગ્યા પર હાલમાં સરોવર તટપર સંગેરમરના મહાલયો શોભી રહ્યા છે. આ મહાલયો મેવાડની અધોગતિમાં બાંધવામાં આવ્યા હતા, આવા સમયમાં પણ આવા મહાલયો બંધાવી શકાયા તે પરથી વિદિત થાય છે કે મેવાડની સંપત્તિ અગાધ હતી.

શાન્તિનો ભંગ થાયો થયો ? ” ત્યારે મહારાણા પ્રતાપસિંહે કહ્યું કે “ સરદારો, મને એક વાતનું હુઃખ થાય છે કે મારા હાથે ચિત્તોડનો ઉદ્ધાર ન થયો, સરદારો ! પ્રતિજ્ઞા દેતો, કે હમારો પ્રાણ જશે તો પણ અમારી માતૃભૂમિ શત્રુના હાથમાં જવા દઈશું નહીં. અને મારો પુત્ર ૪૧અમરસિંહ તમારો ભવિષ્યનો મારા પછીનો રાણો થશે તે મારા જેટલું કષ્ટ સહન કરી નહીં શકે અને વૈભવ વિલાસનો ભોગી બનશે, કારણ કે અમરસિંહ આ પર્ણકૂટીમાં આવતાં પોતાની પાઘડી ઉતારવી ભૂલી ગયો અને પાઘડી પર્ણકૂટીમાં ભરાઈ ગઈ તેથી આ સ્થાન પર મોટા મોટા રમણીય મહેલો અને વિલાસના સાધનો થશે. ” આ વાત કરતાં કરતાં પ્રતાપનું હૃદય ગંભીર બની ગયું અને દીર્ઘ શ્વાસ લીધો ને બોલ્યા, “ અહીં આ પર્ણકૂટીઓના બદલે રમણીઓના મહાલયો બની જશે. મેવાડની દુર્દશા ભૂલી જઈ અમર અહીં આ અનેક જાતના ભોગ વિલાસો ભોગવશે. તેનાથી આ કઠોર વૃત્તનું પાલન થશે નહીં. અફસોસ ! અમરસિંહ વિલાસી હોવાથી સિસોદીયાના કુળગૌરવનો નાશ થશે. જે ટેક અને સ્વમાનને ખાતર મેં પચીસ પચીસ વરસ પહાડો અને જંગલોમાં કાઢ્યા, અનેક જાતના આત્મબળીદાનો અને રૂપીરો વહેવડાવ્યાં તે બધી વસ્તુનો વિચાર અમરસિંહના હૃદયમાં થશે નહીં. અને પોતાના સુખને માટે પોતાના સ્વમાનને તિલાંજલી આપશે. અને તમે બધા સરદારો તેનું અનુકરણ કરી મેવાડની આબરૂને કલંક લગાડશો. ” પ્રતાપના આ વચન પુરાં થતાની સાથે જ બધા સરદારો એકે અવાજે બોલ્યા કે “ મહારાજ ! અમે બાપ્પારાવલના પવિત્ર સિંહાસનના સોગન ખાઈને કહીએ છીએ કે જ્યાં સુધી અમારામાંથી એક પણ માણસ જીવિત રહેશે ત્યાં સુધી મેવાડની ગજોલી સ્વાધિનતાનો ઉદ્ધાર કરીશું. અને મરતાં સુધી મેવાડની આબરૂને કલંક લગાડવા દઈશું નહીં. ” આવા સંતોષકારક વચનો સાંભળી રાણાજીનો આત્મા પ્રસન્ન થયો. અને સર્વ શંકાઓનું નિવારણ થઈ ગયું. પોતે આનંદની સાથે આ સંસારમાંથી અલૌકિક જીવન જીવી અને દીર્ઘ મેળવી દેહનો ત્યાગ કર્યો સંવત. ૧૬૫૩ ઇ. સને ૧૫૯૭ માં પ્રતાપ રાણાએ દેહ ત્યાગ કર્યો.

છાપો

ગયો વીર નર એક, જગતના દીલ ડોલાવ્યા,
માતૃભૂમિ ને માટ, અનેક રૂપીર વહેવડાવ્યા,
તજ વૈભવ વિલાસ, ન પરવા તેની કરતો;
ખરો વીર રાજપુત, દેશની દાઝજ ધરતો,

એવો વીર પ્રતાપ તો, કીર્તિ સુંદરી વરી ગયો,
કહે 'લોગી' સૂર્યવંશમાં, દેવ સમ પોતે થયો. ૧૧૫

છાપો

ખરો રણવીર એજ કે, જેને સ્લેષ છ મુઠાવ્યા,
ધરી ઢાલ તલવાર, અનેકના માન મુકાવ્યા,
ધરે નહી દીલ ધીક, મસ્ત થઇ પોતે ફરતો
ઢધ દુશ્મનને ત્રાડ, સિંહ સમ બનીને ધુમતો
અકબર શાહ સમજી ગયો, રાણો જીતવો સ્હેલ નથી
પણ કહે 'લોગી' મોત આગળ કોઇનું ચાલતું નથી ૧૧૬

છાપો

સ્વમાન માટે જીઓ, વૈભવ વિલાસ વિસાર્યા.
માતૃભૂમિને માટ, અડગ જેને વૃત ધાર્યા.
નિજ કુટુંબને સાથ લઇ, વન વન તે ભટક્યો.
છતાં દુશ્મનની સાથ, કદિ ન યુધ્ધે અટક્યો.
ધન્ય રાણા પ્રતાપને, ધન્ય તેની વીરતા.
કહે 'લોગી' ધન્ય રાણાને, જેની અજબ શ્રવીરતા ૧૧૭

છાપો

ગોઝારા તું કાળ, દયા નહી દીલમાં ધરતો,
થઇ દયાહીણ કાળ, કંઈકને તુજ અગદતો,
રાણા હોય કે રાય, નહીં પરવા તું કરતો,
આવે લેવા જેને તું, તેને જરૂર લઈને જતો,
ફટફટ ભુંડા કાળ તું, જગતનું તેજ લઇ ગયો,
કહે 'લોગી' એ કાળમાં, પ્રતાપ પણ સપડાઇ ગયો, ૧૧૮

ભારત માતાનો, સ્વમાની, નિડર અને વીર યોદ્ધો જગતના તકતા પરથી
પ્રભુના હરખારે ગયો, પણ પોતે એવી કીર્તિ મૂકી ગયો છે કે જે આજે જગ-
તના મેદાનમાં સૌ કોઈના મનમાં વસી રહેલ છે-હુસી રહેલ છે.

જેની નિડરતાની, જેના વચનની અને જેની માતૃભૂમિની ભક્તિ પર અનહદ
મમતા એ ભારતી મૈયાનો દહાવ સૂર્યવંશનો તેજસ્વી કોહીનૂર રાણો પ્રતાપ
આજે પોતાની ફરજ બજાવી જગતને પોતાની શુદ્ધ ભાવના રૂપી પોતાની
અવિચળ કીર્તિનો વારસો મુકી ગયો છે. ધન્ય છે ! એવા વીર પુરૂષને ! જેને
જગતને માટે જીવી જાણ્યું, તેમજ મરી પણ જાણ્યું. પ્રભુ એવા ભાવ્યશાળી
ભડવીર આત્માને પરમ શાન્તિ અર્પે !

પ્રકરણ ૯ મું.

જૈનોનો શિરોમણી વીર ભામાશાહ

દોહરા

ભામાશાહ ભડવીર, સાચો સેવક મેવાડનો,
ભાગ્ય વિધાયક તું, ધન્ય ! ધન્ય ! ભામાશાહ. ૧૧૯

વૃદ્ધ છતાં યુવાન સમ, દેતો તું પડકાર,
હુશ્મનને હંફાવતો, ધન્ય ! ધન્ય ! ભામાશાહ. ૧૨૦

જૈન કોમમાં જન્મીયો, કીધું અમર નામ,
કુખ દીપાવી જનુની તણી, ધન્ય ! ધન્ય ! ભામાશાહ. ૧૨૧

“ વીર ભામાશાહની માતૃભક્તિ ”

જગતમાં ઘણા મનુષ્યો જન્મે છે અને મરે છે. પણ તેઓના જીવન એવાં હોય છે કે તેઓને જગતમાં કોઈ જાણી શકતું નથી તેમજ ઓળખી શકતું નથી એવા મનુષ્યો માટે કાંઈ લખવાનું હોતું જ નથી. પણ જ્યારે શૂરવીર અને વીર પુરૂષો પોતાની ફરજ સમજીને કર્તવ્ય પરાયણ થાય છે ત્યારે જ મનુષ્યના જીવનની કિંમત થાય છે. અને તે કિંમત આજે જગતના ઇતિહાસમાં સોનેરી અક્ષરોથી લખાએલી છે અને તે વીર ભામાશાહની, અને તે પણ એક જૈનની.

મેવાડ જેવા રણીઆમણા દેશમાં જ્યાં રાણા પ્રતાપ જેવો વીર રાણો રાજ્ય કરતો હોય, જ્યાં વાઘ, બકરી એક આરે પાણી પીતા હોય, જેનો એક સરખો ન્યાય, પોતાની માતૃભૂમિ માટે જેની જબર ટેક, પ્રેમ અને ભાવના, વળી પુરે-પુરે સંત, ચારિત્રવાન, વૈભવમાં સાદાઈ, શૂરવીરતામાં સીંહ સમાન, દુઃખીઆનો સેવક, જાણે ધર્મરાજનો અવતાર તેવા મહાપુરૂષ મહારાણા પ્રતાપના મહામંત્રી હતા. તેઓનું નામ ભામાશાહ, જ્ઞાતે જૈન હતા, ધર્મ અને કર્તવ્ય પરાયણ હતા, શ્રી જીનેશ્વર ભગવાન પર જેની સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી, જેના રંગેરંગમાં ગુરૂભક્તિ વ્યાપી રહી હતી, વળી નિમકહલાલ હતા, નિતિ, સંયમ, અને ચારિત્રમાં સાચાસંતને શરમાવે તેવા હતા, શૂરવીરતામાં જાણે લલભલા ક્ષત્રિયોનો મુકાબલો કરે તેવા હતા, પોતે વૃદ્ધ અને પાકટ ઉંમરના હતા. જેની મૂંછો ચાંદીના પતરા જેવી સફેદ શોભી રહી હતી. જેના મોંનો ચહેરો સિંહ જેવો ભાસતો હતો. જેના નેત્રો ચમકતા રાણકદાર હતા, છતાં પણ પોતે

નવયુવાનને શોભે તેવા કાર્ય કુશળ હતા. જેની બુદ્ધિની પ્રસંશા દિલ્હી અકબરના દરબારમાં થતી હતી. જેની શક્તિથી શાહ અકબર હતાથ થઈ ગયો હતો, આવા અનેક ગુણોથી સુશોભીત એવા મહાપરાક્રમી મહારાણા પ્રતાપના વિશ્વાસુ મહામંત્રી વીર ભામાશાહ જ હતા.

રાત્ર્યમાં પણ શી વાત ! ન્યાય લેવો હોય તો પણ ભામાશાહ, પંચાત કરવી હોય ત્યાં પણ ભામાશાહ. આખી મેવાડને વીર ભામાશાહ માટે સંપૂર્ણ માન હતું. તેમના હુકમનો કોઈ પણ અનાદર કરી શકતું ન હતું. અરે ! કોઈ કરતું જ ન હતું.

મહારાણા પ્રતાપ પણ ભામાશાહને પૂછીને તેની સલાહ સિવાય એક પણ પગલું આગળ ભરતા નહીં. રાજકાજ અથવા ઘરકાજ કે ગમે તેવી મુસદ્દી-પણાની વાતમાં ભામાશાહ અગ્રસ્થાન ભોગવતા હતા. ભામાશાહ રાણા પ્રતાપનો જમણો હાથ હતો, મેવાડનો સાચો કોહિનૂર એ જૈન હતો.

એક વખત મેવાડમાં ચિત્તોડનો કિલ્લો અણમોલ હતો, જેની વિશ્વમાં જોડી મળે નહીં, તે કિલ્લો રાણા પ્રતાપસિંહના પિતા પાસેથી અકબરશાહે જીતી લીધો હતો. આ વખતે એ કિલ્લાને માટે રાણા પ્રતાપના હૃદયમાં અગ્નિની જ્વાલા જલી રહી હતી. અને તે પાછો મેળવવાની ચિન્તામાં તેમને રાત દિવસ ચેન પડતુ ન હતું. છેવટે ઘણો જ વિચાર કર્યા બાદ પોતે પોતાના આખરી વિચારના પગલે ચાલવાનું નક્કી કર્યું અને તેણે તેજ વખતે બહુજ સખત અને કડક પ્રતિજ્ઞાઓ લીધી કે તેમાં તેમની પ્રથમ પ્રતિજ્ઞા એ હતી કે:—જ્યાં લગી ચિત્તોડનો કિલ્લો પાછો ન મળે ત્યાં લગી પ્રત્યક્ષ પાળવું. બીજી, ઘાસની પથારીમાં સુવું. ત્રીજી, મૂંછ તથા દાઢી બોડાવવી નહિ. અને છેલ્લી પ્રતિજ્ઞા એ હતી કે કોઈ પણ જાતના ધાતુના વાસણમાં ભોજન લેવું નહિ. આવી ઘણી જ વિકટ પ્રતિજ્ઞા મહારાણા પ્રતાપે ચિત્તોડ માટે લીધી હતી. તે વખતે મહામંત્રી વીર ભામાશાહને મનમાં ઘણું જ દુઃખ થયું અને દરેક સામંતો આગળ પોતે પોતાની દુઃખી વાણીથી વિનંતી કરી કે:—આપણા અજ્ઞાતા જ્યારે આવી સખત પ્રતિજ્ઞા લે, દુનિયાના સર્વ વૈભવ વિલાસનો ત્યાગ કરે ત્યારે આપણાથી વૈભવ વિલાસ, મોજશોખ, કેવી રીતે ભોગવી શકાય. માટે આપણે બધા સામંતો પણ તેવી પ્રતિજ્ઞા લો, કે જ્યાં લગી મહારાણા પ્રતાપ પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળશે ત્યાં લગી અમે પણ મહારાણાએ લીધેલી પ્રતિજ્ઞા પાળીશું. અને તેજ વખતે દરેક સામંતોએ એ જૈનવીર ભામાશાહના કહેણ ઉપર પ્રતિજ્ઞા લીધી. અહાહા. કેવી મહારાણા તથા મેવાડ પ્રત્યે વફાદારી !

જ્યારે આ પ્રમાણે દરેક મેવાડી સરદારો, શૂરવીરોએ, અને માતૃભૂમિ પર પ્રેમ ધરાવનારાઓએ પ્રતિજ્ઞા લીધી ત્યારે જ ભામાશાહના હૃદયને શાન્તિ થઈ.

છાંયો

સાચો જૈન તો એજ કે, બીજાને સુખી કરતો,
 સાચો જૈન તો એજ કે, બોલેલું કદિ ન ફરતો.
 સાચો જૈન તો એજ કે, સદા શૂરવીર થઈ રહેતો,
 સાચો જૈન તો એજ કે, કદિ નહિ પીઠને ધરતો,
 એવો સાચો જગતમાં, લામાશાહ જૈન થઈ ગયો.
 કહે ભોગી ધન્ય લામાશાહ, નામ અમર મૂકતો ગયો. ૧૨૨

મનહરછંદ.

તણ વૈભવ વિલાસ, ધરી દીલ દેશ દાઝ.
 એવો વીર જગમાંહી, લામાશાહને જાણીએ. ૧૨૩
 માતૃભૂમિ તણો પ્રેમ, રાખી જેણે દિલનેમ,
 એવા નરવીરને તો, ઘડી નહી ભૂલીએ. ૧૨૪
 મેવાડ ભૂમિને કાજ, સર્વસ્વ સમર્પ્યું સાજ,
 હતો વૃદ્ધ છતાં પણ, યુવાન તો જાણીએ. ૧૨૫
 કહે જૂઓ ભોગીલાલ, ધન્ય એ મેવાડબાળ,
 વીર લામાશાહને તો, અહરનીશ સંભારીએ. ૧૨૬

જ્યારે લામાશાહના આત્માને પોતાના મેવાડી ભાઈઓની લાગણી અને પ્રેમ પોતાના પ્રત્યે જાણી, પોતાને ઘણાજ આનંદ થયો. હવે વીર લામાશાહ વૃદ્ધ ફીટી યુવાન થયો, અને દરેક કાર્યમાં ઉત્સાહ પૂર્વક પોતાના માલીક અને માતૃભૂમિ માટે રાતદિવસ અથાગ પરિશ્રમ વેઠવા માંડ્યો.

આ તરફ દિલ્હીમાં અકબરશાહે રાણા પ્રતાપને હરાવવા અને નસાડવા માટે લાગ શોધવા માંડ્યો, અને પોતે ઘણો જ વિચાર કરી પોતાના તમામ લશ્કરની સાથે પોતાના પુત્ર સલીમની (શાહજહાની) આગેવાની નિચે રવાના કર્યા. અને સેનાપતિ તરીકે રાજા માનસિંહને મોકલ્યો.

શાહ અકબરની ફેાજ, જોઈને ધરણી મૂજે,
 ઘણા રાજા મહારાજા શાહના ચણે પૂજે. ૧૨૭
 લાલા ને તલવાર, વળી તોપો પણ ઝાઝી,
 કરી હુશ્મનનો નાશ, સલીમ થાય રાજી. ૧૨૮
 સલીમને માલુમ નહિં, છત થવી મુશ્કેલ છે.
 કહે ભોગીલાલ, પ્રતાપને નમાવવો નહીં સ્હેલ છે. ૧૨૯

આ પ્રમાણે લાખોની સંખ્યામાં લશ્કર, હાથી, ઘોડા, તોપો વિગેરે મેવાડ પર આક્રમણ કરવા કૂચ કરતું આગળ ધપે આવ્યું, તે વખતે ભામાશાહને ખબર પડી કે શત્રુનું લશ્કર આવ્યું. આ વખતે વિચારશીલ જૈન ભામાશાહ થયો. ઘોડા ઉપર સ્વાર થઈને રાણાજીની પાસે આવી વિનયપૂર્વક નમન કરીને કહેવા લાગ્યો કે સ્વામી, ઉઠો? ઉઠો? તૈયાર થાઓ, મેવાડને સ્વતંત્ર કરવાનો વખત આવી લાગ્યો છે. માટે હાથમાં દ્યો હથોટીઓ અને કરો શત્રુનો સંહાર.

પ્રતાપને પણ પોતાની માતૃભૂમિ તથા ભામાશાહની દેશપ્રત્યે અચળ વફાદારીથી તેના આત્માને ખમણો જોશ આવ્યો, અને પ્રતાપે પણ ભામાશાહને હુકમ આપ્યો કે:—ભામાશાહ, આપ પધારો, અને લશ્કરને તૈયાર થવા હુકમ આપો. અને ગામમાં દાંડી પીટાવો, અને બધા રાજ્યમહેલના ચોગાનમાં લેગા થાઓ.

દોહરો

અશ્વ પર સ્વાર થઈ, ભામાશાહ તો નિકળે,
મેવાડ નો એ મહારથી, મસ્તાન થઈને સંચરે, ૧૩૦
દાંડી પીટાવે જોશમાં, લશ્કર બંધું લેશું કરે,
આવે પ્રતાપ ચોગાનમાં, સૌ પ્રેમથી વંદન કરે, ૧૩૧
ખાલીસ હજાર લશ્કર તણી, સંખ્યા બધી લેગી થતી,
મેવાડના ઉદ્ધાર માટે; ઉર્મી હૃદયની છલકતી. ૧૩૨

ભામાશાહ બધાને સમાચાર આપી પોતે વૃદ્ધ છતાં લલભલા યુવાનને પણ શરમાવે તેવી રીતે યુદ્ધમાં આગેવાની ભર્યું કામ કરવા લાગ્યા, લશ્કરને કેમ ગોઠવવું, દુશ્મનને કેમ હરાવવો, વિગેરે તમામ કુનેહ બાજીમાં ભામાશાહ નો અથપણે ભાગ હતો. પ્રતાપ જોઈને પણ અજબ થયો અને મનમાં કહેવા લાગ્યો કે શું વાણીઆ ની જાદુઈ શક્તિ? શું તેનો પ્રભાવ? અને શું તેની માતૃભૂમિ પ્રત્યે ધગશ? ધન્ય છે? ભામાશાહ તારી જનેતાને!

જ્યારે ભામાશાહ આવ્યાં, અને બધાએ વીરને છાજે એવું ભામાશાહને માન આપ્યું. ત્યારે રાણા પ્રતાપે પોતાના શૂરવીર સૈનીકોને બે શબ્દો દંકમાંજ કીધા કે—“આપણે નથી લેવું રાજપાટ, નથી કરવા કોઈને ગુલામ, હંમેશના માટે મેવાડ સ્વતંત્ર રહે તેનાજ માટે લડી લેવાનું છે, માટે મરજો પણ માતૃભૂમિને બેવફા ના થશો. જીવો તો પણ માતૃભૂમને માટે સાચો શૂરવીર મોતથી કદિ ડરતો જ નથી.” રાણા પ્રતાપનો શબ્દ શબ્દ દરેક મેવાડીઓએ પોતાને શિરોમાન્ય ગણ્યો, અને મરતાં સુધી પણ મેવાડને પરાધિનતાની બેડીમાં જકડવા નહીં દઈએ એવી

ભીખપ્રતિષ્ઠાઓ લીધી. ધન્ય છે ? રાણા પ્રતાપને ? અને ધન્ય છે ? એ માતૃભક્તિ વીરો ને ?

છાપો.

વીર રાણા પ્રતાપ થયો, ત્યાં પ્રેમે ઉભો,
ધરી ઢાલ તલવાર, હૃદયમાં રાખી મોલો,
શૂરવીરતાની છાપ, લટકતી એ તલવારો,
ખખતર ધરતો અંગ, ભાલો કરમાંહી ધાર્યો,
પ્રચંડ પ્રભાવ શાળીએ, દુશ્મનને નમાવવા,
કહે ભોગી પ્રતાપસિંહ, ચાલ્યો તેજ ખતાવવા ૧૩૩

આ પ્રમાણે લશ્કર ડોકો વાગતાં જ ઉપડવા લાગ્યું. એ લશ્કરે સામ સામા હલદીઘાટની રણભૂમિમાં ભેગા થયાં, મારો ! મારો ! કાપો ! ના શખ્તોના ઘોષ બોલાવવા માંડ્યા, જેમ ચીલડાં કાપે તેમ મેવાડીઓએ મ્લેચ્છને કાપવા માંડ્યા, રક્તની નદીઓ વહેવા લાગી, માતૃભૂમિના માટે આજે મેવાડી યોદ્ધાઓ પણ પોતાના વહાલા પ્રાણની આહુતિ આપવા લાગ્યા, અને શિવસુંદરી વરવા ચાલ્યા ગયા, જ્યાં ત્યાં મહાના ઢગલાઓના ગંજે ગંજ પડ્યા હતાં, તે દેખતાંજ કાળજી ફાટી જાય. આત્મા ઠરી જાય. આવો ભયંકર દેખાવ જોઈ ભલ ભલા શૂરવીરના મન ત્યાંજ થંભી જતાં, આ વખતે આપણો વીર ભામાશાહ દુશ્મનના ટોળામાં પોતાની સફેદ દાઢી અને લાંબી મૂછો ફફડાવતો તલવાર ફેરવવા માંડ્યો. જેમ ઘાસ કાપે તેમ દુશ્મનના સૈન્યને સંહારવા લાગ્યો, અને એક મહાન ભડવીર યોદ્ધાની માફક યુદ્ધ કરવા લાગ્યો અને બોલ્યો ‘કે ભૂલાવી દો એની હઠ કે પારકા રાજ્ય ઉપર જરા ડોક ઉંચી ન કરે.’ આ પ્રમાણે ભામાશાહ લડતો લડતો રણમેદાનમાં ઘુમતો ત્યારે રાણા પ્રતાપ પર તેમની નજર ગઈ અને જાણ્યું કે પ્રતાપ હારશે. તેથી ભામાશાહ પ્રતાપને કહે કે રાણાજી આપ ચાલ્યા જાઓ. જીવતા હર્ષશું તો ફરી લડાશે માટે આપ મેવાડપતિ જેમ અને તેમ જલદી ચાલ્યા જાઓ.

પ્રતાપ કહે ભામાશાહ, પ્રતાપ પીઠ ખતાવી કદિ પણ ભોગી નહીં જાય, શું તું મને કાયર સમજે છે, હું તો અહીંજ મરીશ, એટલામાં આવ્યા બીજા સરદારો અને પ્રતાપને સમજાવી દૂર કર્યા. પ્રતાપ ભરાયા કોમલમેરના કિલ્લામાં, શત્રુઓ પાછળ પડ્યા. અને કોમલમેરના કિલ્લામાં જેર નાંખ્યું. કેટલી અધમતા !

ગામમાં હાહાકાર થયો. નાના બાળક રૂવે, મોટા રૂવે, પાણી વગર, લોકોના પ્રાણ મુંઝાવા લાગ્યા, બધા વગર ચાલે પણ પાણી વગર કેમ ચાલે ? શું વિધિની કૃત્તનતા. આખરે ભામાશાહ કહે મહારાજ અહીંથી ચાલો બીજે, જીવન ટકાવવું મુશ્કેલ છે. આપણે જતાં, દુશ્મનો, પ્રજાને ત્રાસ નહીં આપે.

રાણી કહે ભામાશાહ; મારી બુદ્ધિ હવે કામ કરતી નથી, મારી શાન આજે ખોવાઈ ગઈ છે, તમને ઠીક લાગે તેમ કરો, તમે કહો ત્યાં જઈએ. રાણી; રાણી, બાળકો અને થોડા સરદારો ને લઈ વૃદ્ધ ભામાશાહ ચાલ્યો, બાળે રામ-લક્ષ્મણ ચાલ્યા વનવાસે, આવો ગમગીન દેખાવ ભલભલાના આત્માને કંપાવે. શું વિધિ ? ત્યાંથી ચાલતાં ચાલતાં આવ્યા ચમ્પન દેશમાં. ચમ્પન દેશની શું શોભા ? આબુબાબુ અરવલ્લી પહાડની શોભા, મોટા મોટા વૃક્ષો અને લીલોછમ પ્રદેશ ભેદ પ્રતાપને સાધારણ શાન્તિ થઈ.

શત્રુઓ પાછળ પડ્યા, અને કોઈ નો હાથ લાગ્યો, કોઈ નો પગ લાગ્યો, કેટલાક ધડ માથા વગરના થયાં, એ કારમી ચીસો સાંભળી દયા આવે.

ભામાશાહ અને પ્રતાપ મરણનો ભય મૂકી શત્રુઓની સામે લડવા લાગ્યા. બંને હાથમાં બે ધારી તલવારો, પંઝામાં આવ્યો તેના સોએ વર્ષ પુરા. એટલામાં આવ્યો શત્રુ પક્ષનો સરદાર ને પ્રતાપ પર પાછળથી ઘા કરવા બંધ છે. કે તુરતજ ભામાશાહ દોડ્યા, અને શત્રુનો ઘા પોતાની તલવારથી ઝીલ્યો જેથી પ્રતાપ બચી ગયા. શત્રુઓ તુરત નાશી ગયા, ધન્ય છે ? સહાસીક જૈન ભામાશાહ ને ?

પ્રતાપ કહે ધન્ય છે ! ભામાશાહ આજે તમેજ મારો જીવ બચાવ્યો છે. અને તમેજ મને જીવતદાન આપ્યું છે. આજનો સુયશ બધો તમને જ છે. સાચા જૈન તરીકેનું આજે તમે તમારું નામ અમર કર્યું છે. ભામાશાહ કહે અન્નદાતા, મેં તો મારી ફરજ બજાવી છે તેથી વિશેષ કંઈ જ કર્યું નથી. શું ભામાશાહની નિરાભિમાનીતા.

પ્રતાપ જીવ્યા પછી પાસે ફૂટી બદામ ન રહી, એકે સૈનીક ન રહ્યો, બધાય જંગલમાં ગયા, ન મળે અનાજ કે રાંધેલા ભોજન, જંગલના ફળફૂલ ખાઈ મીઠાં ઝરણાં ના પાણી પી દિવસો વ્યતિત કરવા લાગ્યાં. ઉપર આકાશ ને નિચે ધરતી ત્યાં બધા આરામ કરે એક વખત મેવાડનો મહિપતિ તે આજે રસ્તાનો રંક-ભીખારી, એક વખતનો મહામંત્રી તેને પછુ ન મળે ખાવા કે ન મળે પીવા. આનું જ નામ કસોટી અને જીવનની કિંમત.

ઘણી વખતે જમવા બેસે કે શત્રુઓ આવ્યાનું સાંભળી અડધું ખાધું ન ખાધું કરી નાસે, વૃદ્ધ ભામાશાહ દિલાસો આપે કે ધીરજ ધરો, સૌ સારાં વાનાં થશે. જ્યાં જ્યાં પ્રતાપ બંધ ત્યાં ત્યાં ભામાશાહ બંધ, ભામાશાહનો નિશ્ચય એજ કે “ જ્યાં મારો રાજ ત્યાંજ હું, જેવી દશા મારા અન્નદાતાની તેવી જ દશા મારી ” ધન્ય છે ! સાચા જૈન ભામાશાહ તારી સ્વામિ ભક્તિને ?

અધોર જંગલ પ્રચંડ ડુંગરા બાળે મેઘરાજના વાહાણની સાથે વાતો

કરતા હોય તેમ ઉંડી ઉંડી ખાઇઓ બોતાંજ ચકરી આવે, સિંહ અને વાઘના ટોળાની ગર્જનાઓ સંભળાય ને કાળજી કંપી ઉઠે. બપોર થતાં સુરજ દેવ તપતા હોય તે વખતે વીરભામાશાહ અને પ્રતાપ બંને જણુ ઝાડ નિચે બેસી વાતો કરતાં હોય. પ્રતાપ ભામાશાહને કહે છે કે ભામાશાહ, જંગલનું જીવન કેવું મધુર ને સુંદર છે. ન મળે કોઈ વ્યાધિ કે ઉપાધિ માટે મારો આત્મા તો અત્રે રહેવા નિશ્ચય કરે છે. ભામાશાહ કહે સાચી વાત. રાણાજી, આપ તો સંત જેવા ધર્માત્મા છો એટલે આપશ્રીને વૈભવ કે રાજ્યની લાલસા નથી પણ આપશ્રી વગર મેવાડને સ્વતંત્ર કોણુ કરશે. આમ વાતચીત ચાલતી હતી ત્યાં સૈનીક ખબર લઈ આવે છે કે શત્રુઓ આવે છે. જેથી પ્રતાપ મુંઝાયો. ક્યાં શાન્તિ ને ક્યાં આ દોડધામ, ન મળે પાસે કોડી ન મળે સાધન કે ન મળે ખાવા. ભામાશાહ, હવે આપ પાછા પધારો, તમે મારી ખુબ સેવા કરી છે, પરમાત્મા તમને સુખી રાખે. હવે મેવાડને માટે કોઈ પણ જાતની આશા રહી નથી. હું સીંધના રણની પેલે પાર ચાલ્યો જઈશ. માતૃભૂમિ તને મારા છેલ્લા પ્રણામ ! હવે મારું જીવન ગુપ્ત પણે ગુજરીય.

વીર ભામાશાહનું હૈયું ધડકવા લાગ્યું, આંખોમાંથી અશ્રુધારા ચાલી, પ્રતાપની આવી દશા જોઈ ઘણું લાગી આવ્યું. થોડીવાર પછી તે બોલ્યો કે અન્નદાતા, મેવાડ છોડી જવાય જ નહીં, દેશને તો હજી સ્વતંત્ર કરવો છે, કાયર થઈ આપ ભાગી જાઓ તો શરમાવવા જેવું થાય અને મેવાડવાસીઓ કહેશે કે આખરે પ્રતાપ કાયર થઈ નાશી ગયો. જેથી પ્રતાપે કહ્યું કે ભામાશાહ, શત્રુ સામે ટકી શકવાની-લડવાની મારામાં તાકાત નથી માટે ચાલી જવું એજ ઠીક છે.

ભામાશાહ જીવતાં મહારાજ એવું કદિ નહિં બને, મારા પૂર્વજોએ ઘણું ધન ભેગું કર્યું છે. તે બધું ધન આપશ્રીના ચર્ણોમાં ધરું છું. પચીસ સહસ્ર સૈનીકોને બાર વરસ સુધી ચાલશે, મારા પૈસા તે આપનાજ છે માટે સૈન્ય ભેગું કરો અને માતૃભૂમિને ગુલામીની જંજીરમાંથી મુક્ત કરો. ભામાશાહના માટે કવિરાજ શ્રી ઉદયપુર નિવાસી શ્રીયુત કેશરીસિંહ બારહડે નિચે મુજબ કાવ્ય બનાવ્યું છે.

મનહર

અર્થ કે અભાવ મહારાજ દેશ ત્યાગત હૈ
જખતેં પરી હૈ-ખાત - એસી સવનનમેં ૧૩૪

વૃદ્ધ હૈ અધિક વેસ પુરન પલીત કેસ
બલ હૂ વિસેસ સેસ રહ્યો નહિં તનમેં ૧૩૫

ટેકિ ટેકિ લકરીકો પગન ઉઠાવત હૈ
ખાવત હૈ ઠોકરેં અનેક છિન છિનમેં ૧૩૬
પ્રેમ રસ છાયો સ્વામીદર્શ, તરસાયો ધાયો
ભામાશાહ આંચો લૈ, સ્વદેશ ભક્તિ મનમેં ૧૩૭

૨

સંકટમેં માલિકકી આયો હૈ કરન સેવા,
અશ્વમેધ યજ્ઞ હોત જાકે પગ પગમેં ૧૩૮
જેયો પારસાની ભાટિઆની નાપઠાની જાયો,
જાયોના સિઠાની ઐસો ઔર પૂત જગમેં ૧૩૯
સ્વામિ ભક્તિ પ્રેમ ધર્યો પૂરન હૃદય ખીચ,
દેશ અભિમાન ભર્યો જાકી રગ રગમેં ૧૪૦
કીર્ત્તિકો લાડો ઔર મનકો ઉદાર ગાડો,
ભામાશાહ આડો આય ટાડો ભયોભગમેં ૧૪૧

૩

કહત પ્રતાપ તુમ કૌન હો સ્થવિર જન ?
જાતિ હૈ તુમહારી કહા કહો કૌન નામ હૈ ૧૪૨
કહિ વે કી આપની ઉપાધિ હૈ રવજન કૌન ?
રહિ વે કો કહીયે તુમારો કૌન ગામ હૈ ? ૧૪૩
હમકો જો પૂછો તુમ મેઢપાટ વાસી હમ,
પૂર્વ જન્મ કર્મ તૈ વિધાતા ભયો વામ હૈ ૧૪૪
દેશ છોરી જાત તુમ મારગકો રોકિ રહૈ
કહો ક્યોન હમ તૈ તુમહારે કહા કામ હૈ ? ૧૪૫

૪

બોલી 'જય જીવ' ઔર નજર સપ્રેમ કીન્હીં;
શેઠ કે અપાર ભયો હૃદય હુલાસ હૈ ૧૪૬
હાથ જોરિ ચર્નનમેં અરજ કરન લાગો,
ચિત્ર ફૂટ હમારો પુરાનો નાથ ? વાસ હૈ ૧૪૭
ખનિયા હૈ જાતિ ઔર કિંકર કો નામ ભામા,
વર્તમાનવાસ જો ચહૌ તૈ બહુ પાસ હૈ ૧૪૮
પુરૂષા હમારે રહે રાનન કે મંત્રી ખાસ,
રાવરો ક્યાણ ? ચહુ ઠાસન કો ઠાસ હૈ ૧૪૯

૫

બહુત પ્રસન્ન હોઈ પાતલ નજર લીન્હી
 કહી મહારાન તુમ બાન્ધવ કી કૌર હો ૧૫૦
 લાયક હો બહુત હમારે ખાસ સેવક હો,
 જેતે હૈ હમારે મંત્રિ ઉનકે હૂ મૌર હો. ૧૫૧
 આપતિ સ્વદેશ કી જો તુમ તૈ છિપાવેં કહા ?
 આપને હો તુમતો સદૈવ, કહા ઔર હો ? ૧૫૨
 સંધ્યા પ્રસરાની તાતેં સૂરત પિછાની નાંહિં,
 ભામાશાહ તુમતો હમારે સ્વામખોર હો ૧૫૩

૬

કહી ભામાશાહ ખાત સબહી સુની હૈ હમ,
 દેશ કે નિમિત્ત અબ કહા દ્રવ્ય દેહોં ના ? ૧૫૪
 આપ મહારાજ રાજ છોરિ કે પધારત હો,
 રાજભકિત કો મૈં ઉર કૈસે સ્થાન દેહોંના ? ૧૫૫
 એતે પર માનિહોં ન અરજ હમારી નાય ?
 હા એકલિંગનાથ જૂકી આન દેહોં ના ? ૧૫૬
 તાન લેહોં મૈં તો અબ એક કીન કાન દેહોં,
 જાન ? દેહોં ચર્નન પૈ તોહૂ જાન ? દેહોં ના ૧૫૭

૭

કહે મહારાન શાહ ઐસી હી તુમહારી ભકિત,
 તદપિ હમારી ગૈલ ? નાહક પરો હો તુમ ૧૫૮
 ધર્મકે નિમિત્ત સબ સૈન બલિદાન ભઈ,
 દેખી કે હમારો હુઃખ નાહક જરો હો તુમ ૧૫૯
 તુર્ક સોં લરન નઈ સેના ફિર સંચય બહેં,
 તૈ તો ધન બુદેશાહ કહોં તૈ ભરો હો તુમ ? ૧૬૦
 અપને નિવાસ પર કયોં નહિં ફિરો હો પીછે,
 ઐસો હટ ભામાશાહ નાહક કરો હો તુમ ૧૬૧

૮

કહે ભામાશાહ જન્મભૂમિ મેં વિપત્તિ પરી,
 તિહિ કો બિલોકિ પ્રભુ ? કૈસેં લુકિ જાજી મૈં ૧૬૨
 આજ મમદેશ ઔર સ્વામિ કી કરન સેવા
 કૃપા કે નિધાન નૃપ ! કૈસેં રૂકિ જાજી મૈં ૧૬૩

સ્વામિ કાજ સારન કે દેશ કષ્ટ ટારન કે,
ઔસર મહાન ઐસો કેસે ચૂકિ જાગિ મૈ ૧૬૪
બિત્ત અનુસાર આજ સેવા હી બજાગિ કહા ?
માલિક કે હેત નાથ ! બિલો બિકિ જાગિ મૈ ૧૬૫

૬
ઔર ભામાશાહ કહ્યો ડોલતસી ગર્દન સો,
મેરી બિનતી પૈ નાથ ! જરાતો પસીજિયે ૧૬૬
આશ્રમ ચતુર્થ અન્ત મને અબ પાંવ દિયો,
ઐસે વૃદ્ધ મંત્રી કી કૃપાળુ માનિ લીજિયે ૧૬૭
ભારત ઉધારી બીર ધર્મ ધુર ધારી ધીર !!,
કિંકર કી તુચ્છ સેવા અંગીકૃત કીજિયે ૧૬૮
આજ સકુટુમ્બ નિજ દાસ કે સનાથ કર્ન,
પૃથ્વીનાથ પાતાલ ! રંકાબ છારિ દીજિયે ૧૬૯

૧૦
મંત્રી કી અરજ માનિ પાતલ ઉતરિ ગચ્ચે,
કાંન પરી લનક જખાન તોતિયા^૧ ન કે ૧૭૦
આરતિ ઉતારે મહારાન પૈ પ્રસારે ભકિત,
બાર બાર બારે ભરિ પાલ મોતિયાન કે ૧૭૧
ધન્ય ભાગ્ય માલિક પધારે હૈ હમારે ૧૧જ,
ધર ધર મંગલ ભયો હૈ મોતિયાન^૨ કે ૧૭૨
શાહ નરનારી હાત ભરિ કે ખરે હૈ સારે,
પગ મચેડે ડારે મારબારી મોતિયાન^૩ કે ૧૭૩

૧૧
યથોચિત્ત સ્વાગત કે શાહ ઉપરાન્ત અબ,
પાન^૪ લે ધરે હુ રાન અબમોહ મન તે ૧૭૪
પાહિ પાહિ બોલિ પુનિ બનિયા ચરન પરદ્યો,
મોલ કે લિયો હોં કેસોદાસ તન-મન તે ૧૭૫
ઐસે કહિ ચર્ન સરવસ્વ કરિ દીન્હોં ભેટ,
બરન ભયો હૈ શાહ સ્વામિભકિત ઝન^૫ તં ૧૭૬
નજર નિમિત્ત આન નજર પ્રસારે તક,
હમ્માલન અરથ ઉતારે કાવરન^૬ તે ૧૭૭

દોહરૈ

કહિય શાહ સંગ્રહકિયો, કરિમંત્રીપન કામ
ચહ ધન હુ સબ રાવરો, મેરો કેવલ નામ ૧૭૮

૧. પુતલી-કાલીકાલીબોલી. ૨. કુટુમ્બી. ૩. મારવાડમાંથી આંધવાના સાક્ષને મોતિયાં કહે છે.
૪. તામ્બુલ. ૫. કરજ. ૬. કાવડોથી.

ભામાશાહની અજોડ સ્વામિભક્તિ પર કવિરાજ શ્રીમાન્ કેશરીસિંહ પણ મુગ્ધ થઈ તેમને કાઠ્યો લખી ભામાશાહ પ્રત્યે પ્રેમભાવ બતાવ્યો છે.

આ પ્રમાણે ભામાશાહ વિનયપૂર્વક એક જનને શોભે તેવીરીતે મહારાણા પ્રતાપને કહે છે કે ‘મારું ધન તે આપનું જ છે, આપશ્રીના પૂર્વજોની સેવા મારા વડીલોએ કરી ને ધન મેળવ્યું છે, તે ધન જ્યારે મારી માતૃભૂમિના કામ માટે ન આવે તો મારે તે ધનની શી કિંમત છે? માટે કૃપાળુ! આપ મારી અરજ સ્વીકારો ને મેવાડનો ઉદ્ધાર કરવા કમર કસો’ ‘મહારાજ! મારા દેશની ખાતર હું મરવા તૈયાર છું તો પછી ધનની શી વિસાત છે? હું મારું ધન આપશ્રીને આપતો નથી પણ મારી માતૃભૂમિની સેવા અર્થે આપી મારી ફરજ બજાવું છું.

મહારાણા પ્રતાપ બોલ્યા ધન્ય છે! ભામાશાહ, તમે દેશભક્તિ, સ્વામિભક્તિ એવી પુરવાર કરી આપી છે કે પ્રભુ મહાવીરનું નામ, તથા સાચા જૈન તરીકેનું નામ તમે ઉજ્જવલ કર્યું છે. અને જગતમાં દરેક મનુષ્યો માટે એક એવો દાખલો બેસાડ્યો છે કે ‘દેશના માટે પ્રેમ કેવો રાખવો, ભામાશાહ! મેવાડની સ્વતંત્રતાનો યશ તમનેજ મળશે. આજથી તમેજ સેનાપતિ, ચાલો, લડાઈની તૈયારી કરો.

દોહરા

ઉદારતા ભામાની ભલી, જેને કીધું ઉજ્જવલ નામ;
કાર્ય એ શૂરવીર નું, કાયરનું નહિ કામ. ૧૭૯
મોહ ઉતારી લક્ષ્મી તણો, સૌ મેવાડને અર્થે ધર્યું
ધન્ય! ધન્ય! ભામાશાહ તુજને, નામ અમર પ્રેમે કર્યું. ૧૮૦
ભામાશાહ રાખી સંપત્તિ, વસ્તુ ફક્ત જ ત્રણ
કીર્તિ ઇકલોની ધોતી, લોટો પીવા જળ, ૧૮૧
બાકી ધર્યું સૌ દેશને, ધરી હૃદયમાં દાઝ,
કહે લોગી ધન્ય! ભામાને, રાખી મેવાડની લાજ. ૧૮૨

લડાઈની તૈયારીઓ ધમધોકાર ચાલવા માંડી. ગામે-ગામથી, દેશો-દેશથી સૈનીકો આવવા લાગ્યા, વૃદ્ધ-જુવાન આવ્યા, કોઈ તલવાર, તીરંદાખાજ તો કોઈ કુસ્તીખાજ તો કોઈ બાણાવળી વિગેરે વિગેરે યુદ્ધમાં નીપુણ યોદ્ધાઓની ભરતી થઈ તેમાં તીરંદાએ; ઘોડેસ્વારો. અને પાયદળનો પાર જ ન હતો.

ભામાશાહે કમર કસી, વૃદ્ધ છતાં બમણા જોરે કામ લેવા માંડ્યું. યુવાન કરતાં પણ સહસ્ર ગણો જોશ લાવી કામ કરવા લાગ્યા, લોકોનો ઉત્સાહ વધાર્યો અને તેમની લાગણીથી બધાની લાગણી પુર જોશમાં જાગી અને દરેકને પોતાની માતૃભૂમિની ફરજની ગમ પડી, ધીમે ધીમે એક પછી એક કિલ્લા સર કરવા માંડ્યા પહેલું શેરપુર બીજું દેલવાડા સર કર્યું, દેલવાડા વખતે તો ભારે યુદ્ધ

થયું. શત્રુ પક્ષનો સરદાર 'શહાબાજખાં' સાથે ભામાશાહને હાથોહાથનું યુદ્ધ થયું. અને ભામાશાહે એકજ ઝાટકે શાહબાજનો હાથ કાપી નાંખ્યો. તલ-વારના ટુકડા થઈ ગયા. અને બિચારો શાહબાજ નાસી ગયો. પછી કોમલમેર સર કયું, અને બાદશાહના સરદારને હરાવ્યો.

આ પ્રમાણે ઘણા કિલ્લાઓ અને ઘણા ગામ કબજે કર્યાં. બધો મેવાડનો પ્રદેશ જીતાયો માત્ર ચિત્તોડ, અજમેર અને માંડવગઢ ત્રણ કિલ્લા અકબરના તાબે રહ્યા, આ પ્રમાણે રાણા પ્રતાપની જીત થઈ, મેવાડમાં નવું જીવન આવ્યું, પ્રજા ખુશી થઈ દુઃખની ધડીઓ ભૂલવા લાગી. રાણા પ્રતાપે દરબાર ભર્યો અને કોઈને બાગીરો, ઇલ્કાબો, પોષાક, પાલખી વિ. સૌ સૌની લાયકાત પ્રમાણે સૌના વખાણ કરી આપવામાં આવ્યું.

મહારાણા પ્રતાપે કહ્યું કે ભામાશાહ જેવો કોઈ નથી, શું એમનો ત્યાગ, સ્વામિભક્તિ અને દેશભક્તિ. મેવાડને જીતી આપ્યું હોય તો ભામાશાહે જીતી આપ્યું છે, માટે હું એમને મેવાડના 'ભાગ્યાવધાયક' 'મેવાડના પુનરુદ્ધારક' ની પદવી આપુ છું. આ વખતે તાલીઓના ગડગડાટ વચ્ચે બધાએ ભામાશાહને વધાવી લીધા અને સૌ કોઈ બોલ્યા કે ભામાશાહને ધન્ય છે ? ધન્ય છે ? તેની દેશભક્તિ અને તેના ત્યાગને ?

આખરે ભામાશાહે બીલકુલ અભિમાન બતાવ્યા વગર સાચા જૈનને શોભે તેવી રીતે બોલ્યા કે 'ભાઈઓ, મેં તો મારી ફરજ બજાવી છે તેમાં મેં કશુંજ કયું નથી, જેવી શાશન દેવની ઈચ્છા હતી તે પ્રમાણે થયું. માટે બધો યશ તો આપના અન્નદાતા મહારાણા શ્રી પ્રતાપને શોભે છે, તેમનો ત્યાગ અને તેમની અજોડ દેશ પ્રેમની તુલના કરવાની ભલભલા મહારથીઓની પણ શકિત નથી, માટે બોલો, મહારાણા શ્રી પ્રતાપની જય, બોલો માતૃભૂમિની જય, આનંદના અવસરની સાથે બધી ક્રિયા પુરી થઈ અને મેવાડનું નવું જીવન શરૂ થયું. ધન્ય છે ભામાશાહ તારી દેશભક્તિને ? વાંચક ! ભામાશાહ જેવો દેશભક્ત બનીને તારી મીલકતનો ઉપયોગ દેશના ભલા માટે કરજે. ભામાશાહ^{૪૨} સંવત ૧૬૬૬ ના મહા સુદ ૧૧ (તા. ૨૭ બન્યુઆરી ઇ. સ. ૧૬૦૦) ને દિવસ સ્વર્ગવાસી બન્યા તેમની ઉંમર વર્ષ ૬૧ ને ૭ માસની હતી છતાં પણ તેઓ યુવાન જેવા દેખાતાં હતાં તેમનો જન્મ સં. ૧૬૦૪ ના અષાઠ સુદ ૧૦ (તા. ૨૮ જુન ૧૫૪૭) સોમવારે થયો હતો.

૪૨. ભામાશાહ સ્વર્ગવાસી થયો. તેના એક દિવસ અગાઉ પોતાની સ્ત્રીને એક પોતાની હસ્ત લેખીત ચીઠ્ઠી આપી કીધું છે જ્યારે મહારાણા અમરસિંહ પૈસાની મુશ્કેલીમાં આવે ત્યારે આ ચીઠ્ઠી મહારાણા અમરસિંહને જ સોંપજે. તેમાં મેવાડના છુપા ખજાનાની હકીકત લખી હતી. તે ચીઠ્ઠી જ્યારે મહારાણા અમરસિંહને આપવામાં આવી ત્યારે ધણો આશ્ચર્ય પામી તેમાં લખ્યા મુજબ તે ગુપ્ત ખજાનો મેળવ્યો, અને ભામાશાહનો ખચાવેલો ખજાનો અત્યારે મહારાણા અમરસિંહને ધણો કામમાં આવ્યો. આવો વિચારશીલ પ્રધાન મેવાડને મળવો ધણો મુશ્કેલ છે, આથી મહારાણા તથા સર્વે સામંતો આશ્ચર્ય પામ્યા, ને વીર ભામાશાહના પુત્ર જીવાશાહને મંત્રીપદે નિમ્યા. જીવાશાહ પણ હોંશિયાર હતા, સિંહના બેટા સિંહ જ હોય !

પ્રકરણ ૧૦ મું.

મહારાણા શ્રી અમરસિંહ

મહારાણા પ્રતાપસિંહના સ્વર્ગવાસ પછી તેમના શ્રેષ્ઠ પુત્ર અમરસિંહ સંવત ૧૬૫૩, (ઇ. સ. ૧૫૯૭) ના મહા સુદી ૧૧ ના રોજ ગાદી ઉપર આવ્યા, મહારાણા અમરસિંહ ગાદી ઉપર આવ્યા પછી લડાઈ સિવાય કશું જ કાર્ય હાથ ધર્યું નથી, પહેલવહેલાં રાણાશ્રીએ બાદશાહી થાણા મેવાડમાંથી ઉપાડી લેવડાવી પોતાના હુકમનો અમલ કરાવ્યો.

અકબરશાહ મહારાણા પ્રતાપનો દેહાન્ત સાંભળી ઘણોજ ઉદાસ થયો અને પ્રીકરમાં પડ્યો. અકબરશાહનો ચહેરો જોઈ બધા સામંતો વિચારમાં પડ્યા. અને માંહોમાંહે વાત કરવા લાગ્યા કે પ્રતાપના મરણ થવાથી તો ખુશી થવું જોઈએ તેને બદલે શાહ ઉદાસ કેમ દેખાય છે ? આ વખતે એક ચારણ પોતાની ચારણી ભાષામાં એક છાંપો બોલ્યો, કે:—

અથ લેગા અઠઠાગ, પાઘ લેગો અણુ નામી ।
ગો આડા ગવડાય, જિકો બહતો ધુર બામી ॥
નવરોજે નહ ગયો, નગો આતશાં નવલ્લી ।
ન ગો ભરોખા હેઠ, જેથ દુનિયાણુ દહલ્લી ॥
ગહલોત રાહ જીતી ગયો, દસણુ મૂંદ રશણુ ડસી ।
નીશાસમૂક ભરિયા નયણુ, તોમૃત પ્રતાપસી ॥ ૧૮૩ ॥

ભાવાર્થ: પોતાના ઘોડાને ડાઘ ન લાગવા દીધો પોતાનું શીરબીજ કોઈને ન ઝુકાવ્યું, જશ લઈને ચાલ્યો, હિન્દુસ્તાનની ભારની ગાડી જમની તરફ ખેંચવાવાળો હતો. ‘નૌરોઝ’ અગર કોઈ જલસામાં નથી ગયો. બાદશાહી ડ્રેસમાં પણ ગયો નથી, કોઈ પણ જાતના એસાણુમાં આવ્યો નથી, જેનો યશ રૂપી કળશ દુનિયા પર કાયમ રહ્યો, આ પ્રમાણે રાણા પ્રતાપસિંહ કતોહની સાથે ચાલ્યો ગયો, જેથી બાદશાહે પોતાની જબાન દબાવી, અને ઠંડો શ્વાસ લઈ આંખમાં પાણી લાવ્યો. હે ! પ્રતાપસિંહ ? તારા મરવાથી બાદશાહને આ પ્રમાણે થયું હતું.

(ખુન્દીના કવિઓના વૃત્તાંતને ‘કર્નલ ટૉડ’ સત્ય માને છે.)

અકબરના સામંત માનસિંહનો પ્રભાવ દિવસે દિવસે એટલો બધો વૃદ્ધિ પામતો ગયો કે અકબરના હૃદયમાં તેના માટે દ્વષ ઉત્પન્ન થયો, અને અકબરને શંકા ઉત્પન્ન થઈ કે માનસિંહ મને સિંહાસન પરથી પદબ્રષ્ટ કરશે.

માનસિંહની શૂરવીરતાથી બધે દિલ્હીનું સિંહાસન કંપાયમાન થઈ જતું હોય તેમ લાગવા માંડ્યું. આખરે અકબરે માનસિંહને કોઈ હિસાબે મારી નાંખવો એ નિશ્ચય કર્યો અને તેને પોતે માબુમ નામની મીઠાઈ બનાવી, તે મીઠાઈમાં અડધો અડધ ઝેર મેળવી દીધું, પણ “ જેને જીવાડનાર હજાર હાથનો ધણી હોય તેને કોઈ પણ માણસ કંઈ પણ કરી શકતો નથી.” અહીંયા પણ એવુંજ બન્યું. અકબર પોતેજ ભૂલથી તે મીઠાઈ ખાઈ ગયો, કેવી વિચીત્ર દૈવી ઘટણા ? તેને તેના પાપનું પ્રાયશ્ચિત મળ્યું. નિરપરાધી શ્રદ્ધા યુક્ત સેવકના પ્રાણ લેવા જેણે પ્રયત્ન કર્યો તેને જ પોતાના પ્રાણ આપવા પડ્યા.

અકબર ધારત તો માનસિંહ ને પરાજીત કરી શકત અગર ગમે તે પ્રકારની શિક્ષા આપી શકત, પણ પોતે પોતાના ચારીત્રમાં કલંક લાગવા જેવું આવું અઘોર કૃત્ય શા માટે કર્યું ! તેના હૃદયમાં શું હશે તે કોણ કહી શકે ! આ વસ્તુ ગમે તે હો ! અસ્તુ, હવે આપણે મેવાડ તરફ દૃષ્ટિ ગોચર કરીએ.

રાજ્યસિંહાસન પર બેસતાંજ રાણા અમરસિંહે જે પ્રકારે રાજ્યનું હિત સાધી શકાય તેવા પ્રકારના નિયમોનું પાલન કરવા માંડ્યું. સર્વક્ષેત્રોની બે વાર માપણી કરી નવું મહેસુલ ચઢાવ્યું. અને પોતે પોતાના સામંતો, સરદારોને નવી બગીચો આપી, તે ઉપરાંત ખીજા કેટલાક નિયમોના પ્રચાર કર્યા. તેમાં એક નિયમ નવીન ઢબની પાઘડી બાંધવાનો પ્રસિદ્ધ છે. રાણા અમરસિંહે પ્રચલીત કરેલા નવા નિયમો મેવાડ રાજ્યના કેટલાક સ્તંભોપરના શિલાલેખથી ઉપલબ્ધ થાય છે.

પરંતુ મહારાણા પ્રતાપને રાણા અમરસિંહ માટે જે શંકા થઈ હતી તે ખરેખર સાચી નિવડી, મોજ-વિલાસ અને શાન્તિ અંતે રાણા અમરસિંહને અનર્થ કારીણી થઈ પડી. પિતાની પવિત્ર આજ્ઞાનો અનાદર કરીને રાણા અમરસિંહ અત્યંત આળસુ બની ગયા. તેમણે ‘ પેશોલા ’ સરૌવરના તટપર બંધાવેલી પર્ણકુટીનો ત્યાગ કરીને ત્યાં એક મહાલય બંધાવ્યો, જેનું નામ ‘અમર મહેલ’ રાખવામાં આવ્યું. આ મહાલયમાં અનેક જાતની વિલાસી વસ્તુઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો, અને રાણા અમરસિંહ વિલાસી બન્યા. તેઓ આ પ્રમાણે સુખ લાંબો વખત લોગવી ન શક્યા.

કેટલોક સમય વિત્યા બાદ જહાંગીર ને તેમના મંત્રીઓએ કહ્યું કે “જ્યારે આખા હિન્દુસ્તાનના રાજાઓ આપની આજ્ઞામાં રહે છે, તો શું આ એકલોજ મેવાડનો રાણા અમરસિંહ આપશ્રીની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરે ! તે અમારાથી સહન થઈ શકતું નથી ” આવી આવી વાતોથી જહાંગીરને તેમના મંત્રીઓ એ પુછી આપીને મેવાડ ઉપર ચડાઈ કરાવી. આ વખતે રાણા અમરસિંહ તો

વિલાસની તંદ્રામાંથી જાગૃત થતાં હતાં, હજી જહાંગીરને દિલ્હીના તખ્તપર બેઠાંને ચાર વર્ષ પુરાં થયાં ન હતાં. પણ તેણે સર્વત્ર ગૃહકલહ નો અંત લાવી મેવાડ ઉપર આક્રમણ કર્યું, હવે રાણા અમરસિંહ મહા સંકટમાં આવી પડ્યા અને રાણાના કેટલાક ખુશામતીઆઓએ રાણાને નિઃસાહી બનાવવા પ્રયત્ન આદર્યા. છેવટે રાણા અમરસિંહ ઉત્સાહ વગરના બની ગયા, એટલે મેવાડના સરદારો અને સામંતો પોતાના મનમાં હુઃખી થવા લાગ્યા.

છેવટે સર્વે સરદારો અમર મહેલમાં ગયા ને રાણાને વિપત્તીના આગમનની ખબર કરી સામંત શિરોમણી વીરચંદાવતે અમરસિંહ સન્મુખ જઇ ધીરજ ને ગંભીરતાથી ધીમા સ્વરે કહેવા માંડ્યું કે:—“ આવી જ રીતે આપ મહારાણા પ્રતાપની આબરૂ રાખજો ? અને સીસોદીયાના કુળને સાચવજો ? વિચાર કરો, કે તમારો જન્મ કયા કુળમાં થયો છે ? અને આપણી નાડીમાં કેાનું રક્ત વહી રહ્યું છે ? જહાંગીર જેવો સર્વ સંહારક સ્વરૂપ ધારણ કરીને આવ્યો છે, ત્યારે આપ ખુશામતીઆઓની સલાહથી ભયભીત બની મેવાડનું સત્યાનાશ કરવા બેઠા છો ? શરમ છે ! મહારાણા પ્રતાપનો પુત્ર આવો કાયર ન હોય ? માટે ઉઠો ! અને જાગૃત બનો ? આવેલી આફતને જાફત માની તમારા સૂર્યવંશીના કુળની આબરૂ વધારો ? ” સાહુમુખ્રા સરદારના તેજસ્વી વચનોની અસર અમરસિંહને કરી પણ થઇ નહિ. ઉલટું જુ ની માફક સ્થિર રૂઢી બધું સાંભળ્યા જ કર્યું. આખરે સાહુમુખ્રા સરદારે ક્રોધાયમાન થઇ હાથ ઝાલી અમરસિંહને સિંહાસન પરથી હેઠો ઉતારી નાંખ્યો. અને હાકલ પાડી કે “ મહારાણા પ્રતાપના પુત્રને શીઘ્ર અશ્વારૂઢ કરીને કલંકથી બચાવો ! ” આ હકીકતથી રાણા અમરસિંહ અત્યંત હુઃખી થયા. આ વખતે સામંત તથા સરદારો લેશ પણ હુઃખી થયા નહીં. તેમને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી કે કર્તવ્યને જાતર અમારે આવું વર્તન કરવું પડ્યું છે. તો તેમાં દોષ-ગુન્હો શે ? જો સરદારે આવું વર્તન ન કર્યું હોત તો અમરસિંહની અતિ ભયંકર દુર્દશા થાત. બીજા સરદારો વીર ચંદાવતની કર્તવ્ય પરાયણતા જોઇ ઘણા ખુશી થયા. બધાએ એક મત થઇ રાણાજીને અશ્વારૂઢ થવા ફરમાન કર્યું. આ વખતે રાણાજીના હૃદયમાં પણ ક્રોધાગ્નિ સળગી રહ્યો હતો. બધા સરદારો મેવાડભૂમિ પર આવેલા જગન્નાથજીના મંદિર આગળ આવ્યા એટલે રાણાજીનો મનોવિકાર એકદમ દૂર થઇ ગયો ને ધીમે ધીમે તેના નેત્રો ખુલી ગયાં કે તરત જ પોતાને પોતાની સ્થિતીનું ભાન થયું.

આખરે અમરસિંહ ઉત્સાહ પૂર્વક સર્વ સૈનીકોને સાથે લઇ ચાલ્યા અને સરદાર સાહુમુખ્રાપતિને રાણાએ પ્રાર્થના કરી કે “ આપે મને મોહ દશામાંથી જગાડ્યો છે, તો મારે પણ બતાવી આપવું કે રાણા પ્રતાપને લાયક તેમનો પુત્ર (અમરસિંહ) છે કે નહિ ? ત્યાંથી બધા સમરભૂમિ તરફ ચાલ્યા, રાણા-

જીના ઉત્સાહથી બધા સરદારોને બમણો ઉત્સાહ આવ્યો. તેઓ ગગનભેદી વિદારક ભયંકર સિંહનાદ કરી મેવાડના પર્વત કંપાયમાન કરવા લાગ્યા. આ વખતે ‘દેવીર’ નામના સ્થાનમાં શત્રુઓ પડેલા હતા. રણોન્મત રાજપુતોએ એકઠમ તે સ્થાન પર પહોંચી જઈ પ્રબળ વેગથી શત્રુઓ પર આક્રમણ કરવા લાગ્યા. આ વખતે ‘ખાનખાનાન’ નો ભાઈ સેનાપતિ થઈ આવ્યો હતો. ‘દેવીર’ ના પહાડી પ્રદેશમાં હિન્દુ મુસલમાનને દારૂણ યુદ્ધ થયું, તોપોના ભયંકર અવાજ અને તલવાર, ભાલાનો ખણખણાટ ભલભલાની છાતી હચમચાવી મુકે તેવો દેખાવ હતો.

આ યુદ્ધમાં બંને પક્ષોના અગણિત માણસો માર્યા ગયા. આખરે રાણા અમરસિંહે યવનસેનાનો નાશ કર્યો અને પોતે ગૌરવ સહિત પોતાના પાટનગર પાછા ફર્યા, સંવત ૧૬૬૪ (ઈ. સને. ૧૬૦૮) માં આ યુદ્ધ થયું હતું. આ યુદ્ધમાં વિજય મલ્યો હોય તો રાણાજીના કાકા વીર કર્ણસિંહને જ. કર્ણસિંહ અત્યંત પરાક્રમી હતા. તેમના જ બાહુબળથી અને રણકૌશલ્યથી અમરસિંહને યશ પ્રાપ્ત થયો હતો.

પરંતુ બાદશાહ જહાંગીરનો ઉત્સાહ બીલકુલ મંદ પડ્યો નહતો, અને બમણો ક્રોધે ભરાયો. લગભગ એક વર્ષ પછી (સં. ૧૬૬૫) ની વસંત રૂતુમાં બીજીવાર ભયંકર યુદ્ધની તૈયારી કરી અબદુલ્લા નામના સેનાપતિને પ્રચંડ સૈન્ય સાથે મેવાડપર આક્રમણ કરવા મોકલ્યો.

અબદુલ્લા પોતાની વિશાળ સેના જોઈને આશાવન્ત થઈ રાણા અમરસિંહની સાથે લડાઈ કરવા ગયો, રાણા અમરસિંહ પણ તેના આગમનના બખર સાંભળી પોતાની સેના લઈ આગળ ચાલ્યા ને રાણપુર નામના ગીરીમાર્ગે ઉભય દળો વચ્ચે ઘોર સંગ્રામ શરૂ થયો. રણવિશારદ તેજસ્વી રાજપુતોએ સ્વદેશ પ્રેમના પવિત્ર મંત્રથી અફભૂત પરાક્રમ વડે મોગલ શહેનશાહનો મોરચો તોડવા પ્રયાસ આદર્યો. અને સફળતા પ્રાપ્ત થઈ, આવી રીતે રાણા અમરસિંહને અનેક લડાઈઓ બાદશાહ સાથે થઈ. કુલ સત્તર વખત લડાઈઓ થઈ હતી તેમાંથી તો સૂર્યવંશીના શૂરા રાજપૂતોએ પોતાના કુળની ગૌરવતા અને કુળની ઇજ્જત પ્રાણના ભોગે બચાવી લીધી હતી. આખરે જ્યારે બાદશાહ જહાંગીરના મનમાં આવ્યું કે હવે મારા ગયા સિવાય મેવાડપતિ તાબે થાય તેમ નથી, છેવટે જહાંગીરે પોતે સૈન્ય લઈ અજમેર તરફ પ્રયાણ કર્યું, અને પોતાના ‘શાહબદા ખુર્દમ’ ને મેવાડ પર વિક્રમ સં. ૧૬૭૦ ના પોસ સુદ ૧૫ તા. ૨૬ ડીસેમ્બર ૧૬૧૩ ના રોજ મોકલ્યો.

તે વખતે ‘ખુર્દમ’ શાહબદાની ઉંમર ૨૧) એકવીસ વર્ષ, ૧૧) અગી-
આર મહિના અને ૧૧) અગીઆર દિવસની હતી. આ વખતે શાહબદા ખુર્દમ
ઘણા મોટા સરદારો, જાગીરદારો, રાજાઓને પણ સાથે લાવ્યો હતો. અને
જહાંગીરે ફરેક જલ્લાના લશ્કરોને બોલાવી તેની સાથે મોકલ્યું હતું. આ વખતે
શાહબદાનું લશ્કર માંડવ જે ઉદેપુરથી ઇશાન ખુણામાં ચાલીસ કોષ પર
આવેલું છે) ત્યાં સુધી પહોંચ્યું હતું.

આ તરફ રાણા અમરસિંહે પણ પોતાના બહાદુર સરદારો, પટાવતો,
ચુનંદા લડવૈયાઓ તે સિવાય રાજપૂત, ચૌહાણ, રાવ કછવાહા, ચૌહાણ રાવત
પૃથ્વીરાજ, રાઠોડ સામળદાસ, આલાહરદાસ, પંવાર શુભકરણ, ચુડાવત રાવત
મેઘસિંહ, ચુડાવત રાવત માનસિંહ, આલા કલ્યાણ, સોલંકી વિરમદેવ, વિગેરે
ઘણા બહાદુરોને સાથે લઇને શાહી ફોજ પર હુમલો કરવા સાડે નક્કી કરીને
જ આવ્યો હતો.

જ્યાં આખા હિન્દુસ્તાનના રાજાઓ તથા તમામ ફોજો મેવાડ ઉપર આક્ર-
મણ કરવા નક્કી કર્યું ત્યાં એકલું મેવાડ કેવી રીતે ટકી શકે ? અને કેવી રીતે
એકલા મહારાણા અમરસિંહ લડી શકે ? શું વિધીની કૃતજ્ઞતા ? જ્યારે શાહી-
ફોજનો મોટો વિસ્તાર જોયો ત્યારે રાણા અમરસિંહ લાચાર બની ઇડરના પહા-
ડોમાં ચાલ્યા ગયા. પણ તેઓના હાથી પાછળ રહી ગયા હતા, તેથી અબદુલખાંના
માણસોએ તેમને પકડી શાહબદા પાસે મોકલ્યા. તેથી શાહબદાએ આલમ-
ગુમાન-હાથી-સમેત-સત્તર હાથી બાદશાહ જહાંગીરની પાસે પોતાના દિવાન
જહુરાયની સાથે અજમેર મોકલી આપ્યા. બાદશાહ હાથી દેખી પોતાની કૃતેહના
ખુશ ખબર જાણી (પોતાની ધારણા પાર પડેલી જોઇ) પોતાના હાથે પત્ર
લખીને પોતાના શાહબદા ‘ખુર્દમ’ ને ઘણી જ શાખાશી આપતાં બાદશાહે
અનહદ પ્રેમ બતાવ્યો.

આ પ્રમાણે શાહબદા ખુર્દમની જીત થઇ જેથી મેવાડની પરિસ્થિતિદીન-
પ્રતિદીન બગડતી ગઇ, તેમ મેવાડના ડાહ્યા સરદારોએ વિચાર કર્યો કે હવે
સુલૈહ સિવાય મેવાડની રક્ષા કઠિણ છે. છેવટે મહારાણા ખુબ કંટાળ્યા એટલે
એક દુહો લખી તેમના ઇમાનદાર મિત્ર ખાનખાનાન અબદુલ રહીમની ઉપર
મોકલાવ્યો. આ વખતે તેમનો મિત્ર દક્ષિણ તરફ રહેતો હતો, તે દુહો નિચે મુજબ છે

દોહરો

ગોડ કછવાહ રાઠવડ, ગોખાં જોખ કરંત;

કહજો ખાનાં ખાનને, બનચર હુવા ફિરંત. ૧૮૪

ભાવાર્થ:--ગોડ કછવાહ રાઠોડ મહેલમાં આરામ કરે છે, તેથી જ ખાના-ખાનને કહેજો કે બન (મહારાણા) માણસ થઈ રૂંદે છે. મહારાણાની લખવાની મતલબ એ હતી કે તમે કહોતો હું પણ બાદશાહનો ગુલામ બની જાઉં, આ દોહરો વાંચી ખાનાંખાને મારવાડી ભાષામાં દોહરો લખી જવાબ મોકલ્યો.

દોહરો

ધર રહસી રહસી ધરમ, બપ જસી ખુરસાણ,

અમર વિશંભર ઉપરા, રાખો નિહચો રાણ. ૧૮૫

ભાવાર્થ:--જમીન તથા ધર્મ રહેશે તથા ખુરસાના લોકો તથા મુગલાઈ નાથ પામશે, માટે હે મહારાણા અમર ? આ દુનિયાનાં પાળવાવાળા ઇશ્વર પર ભરૂંસો રાખ. આ પ્રમાણે જવાબ વાંચી રાણા અમરસિંહને હિમ્મત આવી, અને ઘણા દિવસો સુધી લડાઈઓ શરૂ રહી કે જેથી જીંદગીમાં કોઈ તમન્ના બાકી રહી નહિ. આવા વખતે કેટલાક રાજપુતો કુંવર કર્ણસિંહની સાથે સલાહ કરતાં હતા કે હવે શું કરવું ?

દોહરો

ખાવા નથી કંઈ ધાન ને, પીવાને પણ પાણી નથી,

યુદ્ધમાં લડવા સારું, પાસમાં કોડી નથી. ૧૮૬

પહેરવા કપડું છે નહીં. દુઃખની સીમા નથી,

મેવાડની રક્ષા જ માટે ગમ કરી પડતી નથી. ૧૮૭

જ્યાં જૂઓ ત્યાં છે જુદમ, જુદમ સહેવાતો નથી,

કહે 'લોગી' મેવાડમાં, આજ કોઈનું કોઈ નથી. ૧૮૮

આ પ્રમાણે સર્વ સરદારોએ કુંવર કર્ણસિંહને પોતાના દીલની વાત કરી કે “ આજે મેવાડની આવી દશા છે, ને આપણા ભાઈઓ આજે મેવાડને જોઈ પોતાની જાતને હસે છે, અને પકડાએલા રાજપૂતો અને સ્ત્રીઓને વટલાવે છે, તેમજ તે લોકો તેની ‘ લાંડી ’ બનાવી આપના ગૌરવનું ઘોર અપમાન કરે છે, માટે હવે આ બાબતનો સત્વર ઉકેલ લાવો ? અને માનભર સુલેહ થાય એવો રસ્તો લાવો ? ” આવી રીતે બધા સરદારોએ ખુદ્દિપૂર્વક વિચાર કરી પાટવી કુંવર કર્ણસિંહને બાદશાહની પાસે મોકલવા નક્કી કર્યું. આ પ્રમાણે આલા હરદાસે બધી ગોઠવણ કરી અને સુલેહ કરવાનું ચોક્કસ કર્યું. આ વાત જો મહારાણાના કાન સુધી પહોંચી તો પોતે પસંદ નહીં કરે માટે તમે જે જણ વગર હુકમે શાહબદા ખુદ્દમની પાસે જાવ ? જેથી એક કાગળ સુન્દરદાસની સાથે શાહબદા ઉપર રવાના કર્યો અને કહ્યું કે ‘ શાહબદા જો લખ્યા પ્રમાણે

સુલેહની શરતો મંજુર રાખે તો ઠીક છે. નહિં તો રાજપુતો તલવારથી લડશે અને તેનો જવાબ પણ તલવારથી જ આપશે.” એમ કહેજે.

રાય સુન્દરદાસ કાગળ લઈ શાહજાદા ખુર્દમને મળ્યો, શાહજાદાએ બધી હકીકત સાંભળ્યા પછી કુંવર કર્ણસિંહ જેવી રીતે સુલેહ કરવા ખુશી હતા તેવી રીતે રાય સુન્દરદાસને કરી તેથી તેણે કુંવર કર્ણસિંહને પત્ર લખી બખર મોકલાવી. એટલે કુંવર કર્ણસિંહે ઝાલા હરદાસ તથા પંવાર શુભકર્ણને મોકલ્યા. તે પછી શાહજાદાએ મોલવી શૂકરદાસ તથા સુન્દરદાસને મહારાણા અમરસિંહનો મોકલાવેલો કાગળ લઈ બાદશાહ જહાંગીર પાસે મોકલ્યા, આથી બંને સરદારોએ અબમેર આવી બાદશાહ જહાંગીરને બધી વાત સમજાવી. આથી બાદશાહ ઘણો ખુશી થયો અને એ સુલેહના કારણથી મુલ્લા શૂકરદાસને (અફજલખાં) અને સુન્દરદાસને રાયરાયાનો ખીતાબ અર્પણ કરી તેજ વખતે પાછા ઉદયપુર મોકલી આપ્યા. અને એક ફરમાન મહારાણા અમરસિંહના નામથી મોકલી આપ્યું, જેમાં ઘણાજ વિવેકભર્યા શબ્દો લખ્યા હતા. વળી ઢાકાની મલમલના એક ટુકડા પર બાદશાહના ખાસ પંખતું નિશાન કેસરીયા રંગનું લગાવેલું હતું. જે હાલમાં રીયાસતમાં મોબુદ છે. આ પંખતના નિશાનથી બાદશાહનો મતલબ એ હતો, કે હમારા વચન સાંભળી રાણા અમરસિંહ ક્રોધ ન કરે, તથા શાહજાદાને બાદશાહે લખ્યું કે રાણા ઉદયપુર જે શરતોની સુલેહ કરવા દરખાસ્ત કરે તે તમામ દરખાસ્ત મંજુર કરવી, અને કુંવર કર્ણસિંહને બાદશાહની હજુરમાં લઇને આવો.

આ વાત ગોશુંદાના પશ્ચિમ પહાડમાં જેને આજ ‘ઢાણા’ કહે છે, ત્યાં મહારાણા અમરસિંહ તથા સરદારોને પહોંચી ગઇ. આ પહાડ એવો વિકટ છે કે ભલભલાના કાળજી કંપી ઉઠે. બાદશાહે મોકલેલું ફરમાન કુંવર કર્ણસિંહ પાસે પહોંચી ગયું. તેથી કેટલાક સરદારો સાથે તે આવી પહોંચ્યો; અને મહારાણા અમરસિંહને બધી વાત સમજાવી. પણ એ બહાદુર નર કેશરી અમરસિંહ તો ચૂપ જ રહ્યા. એક શબ્દ પણ બોલ્યાં નહીં. પણ ચહેરાપર ઉદાસીનતા છવાઇ ગઇ, જાણે કે આસમાન તૂટી ન પડ્યું હોય ? ત્યાર પછી કેટલોક વખત વિત્યા બાદ મહારાણાએ કહ્યું કે “હું એકલો શું કરી શકું ? તમારા બધાની જ એવી મરજી છે તો મારે પણ તમારા લીધે બધું સહન કરવું જ જોઇએ, ‘દાણરાજ’ નો ઢાણો સહન કરવાનો મારો ઇરાદો ખીલકુલ હતો જ નહીં, છતાં જેવી ઇશ્વરની મરજી. એટલે કેટલાક બહાદુર અને શાણા સરદારોએ રાણાને સમજાવ્યું કે “બાદશાહ પાસે આપના મોટા કુંવર કર્ણસિંહને મોકલીશું. કારણ કે તેઓ ઉમરાવની બરાબર છે. જેથી મહારાણાએ કહ્યું કે તમે બધા વાત

કરો છો તે ઠીક છે પણ શાહજહાની પાસે જઈ સલામ કરવી એજ મને ડંખે છે. કારણ કે મારા વડવાઓએ તેને માટે પોતાના પ્રાણના બલીદાન આપ્યા અને હજારોના પ્રાણ પાથર્યાં, હજારો સ્ત્રીઓ સતી થઈ. અને તેટલા જ માટે મારા પિતા મહારાણા પ્રતાપે (પોતાની ટેકના માટે) પહાડો, જંગલો, ભૂખ, દુઃખ, ટાઢ અને તડકો વેઠી સૂર્યવંશીની આબરૂને કલંક આવવા દીધું નથી, તે કલંક આજે મારા હાથે આપું છું. જેવી ભગવાન એકલીંગલની મરણ.

શાહજહાની પાસે જવા બધાને એકઠા કર્યા અને ઘણી સાવચેતી રાખી કે વખતે દગો થાય, તો શું કરવું તેનો વિચાર કરી રાણાએ કુંવર કર્ણસિંહને પોતાના ડેરા પર સુકી મહારાણા અમરસિંહ શાહજહા ખુર્દમની પાસે ગયા, પણ તેમના ત્રણ પુત્રો ભીમસિંહ, સૂરજમલ્લ, અને વાઘસિંહ તથા સહસ્રમણ્ણ અને કલ્યાણ એ બે ભાઈઓએ મહારાણાને એકલા જવા દેવા ના પાડી; તેથી મોટા દરજ્જાવાળા સો સરદારો શાહજહાની પાસે જવા નીકળ્યાં. તે વખતે શાહજહાએ મહારાણાના દરજ્જા પ્રમાણે ગૂજરાતનો સુબો અબ્દુલ્લાખાં, જોધપુર વાલા રાજા સૂરસિંહ, રાજા નરસિંહદેવ, બુદેલા, સુબદેવ, તથા સૈયદસૈફખાં વિગેરેને મોકલ્યા, આ લોકો લશ્કરની બહાર આવી ઘણા જ માન પૂર્વક શાહજહાની પાસે લાવ્યા. રિવાજ મુજબ વહેવાર કરી શાહજહાની જમણી બાજુ મહારાણાને બેસવા આસન આપ્યું. સામસામા પ્રેમથી વાર્તાલાપ થઈ અને એક બીજાના સાચા મિત્રો તરીકેનું વર્તન જોઈ રાણા અમરસિંહે પોતાના કુંવર કર્ણસિંહને જવાની આજ્ઞા આપી. જેથી કર્ણસિંહ શાહજહાની પાસે ગયો. તેને પણ ઘણીજ ઇજ્જત અને માનમર્તાબા સહિત આદર સત્કાર કર્યો. અને બંને સાચા મિત્રો તરીકે વર્તવા લાગ્યા. આ વખતે એક બીજાને સામસામી ઘણીજ કિંમતી ચીજો ભેટ ધરી. શાહજહા ખુર્દમે કુંવર કર્ણસિંહને પોતાની સાથે અજમેર આવવા વિનંતી કરી તેના જવાબમાં કુંવરે જણાવ્યું કે હુલ્લ હું પોતે રાજ્યની પનિસ્થિતી સુધારવા માટે મેવાડ છોડી શકું તેમ નથી. તેથી શાહજહાએ કુંવરને રૂપીઆ પચીસ હજાર પોતાના ખાનગીમાંથી આપ્યા ને કહ્યું કે તું મેવાડની વ્યવસ્થા કરી મારી સાથે અજમેર આવ. એટલે કુંવર કર્ણસિંહે પોતાના સામાનની વ્યવસ્થા બરાબર ગોઠવી સાથે જવા તૈયાર થયો.

શાહજહા ખુર્દમે કુંવર કર્ણસિંહને લઈને સંવત ૧૬૭૧ ફાગણ વદ ૫ (હિજરી. ૧૦૨૪ તા. ૧૧ મોહરમ-ઈ. સ. ૧૬૧૫ તા. ૧૮ ફેબ્રુઆરી) ના રોજ અજમેર પહોંચ્યા. બીજે દિવસે જ્યારે શાહજહા બાદશાહી દરબારમાં ગયો ત્યારે જહાંગીર ખુશમિલજમાં હતો. આ વખતે જહાંગીરી જેમ્સનો એલચી સર ટામસરો શાહી દરબારમાં હાજર હતો એ લખે છે કે કર્ણસિંહની જંગલી

તખીયત દેખી એને ખુશ કરવા સારૂ કોઈ વાતની ખામી રાખી ન હતી. તે વખતે ખિલસત્ત તથા જડાઉ તલવાર તથા ખાસા ઇરાની ઘોડા જડાઉજન સાથે અર્પણ કર્યા, પછી કર્ણસિંહ જનના મહેલમાં ગયો તે વખતે બેગમ નૂરજહાં તરફથી ખિલ-અત્ત જડાઉ તલવાર ઘોડા જડાઉ જન સાથે, એક હાથી તથા એકમાળા અર્પણ કરવામાં આવી, બીજે દિવસે હાથી આપ્યો, આ પ્રમાણે બાદશાહ જહાંગીરની મહેરબાની કુંવર કર્ણસિંહ પર વધતી ચાલી અને ઘણી જ ઉમદા ભેટ અર્પણ કરી. જહાંગીરે પોતાની ઉદારતા અને પ્રેમ બતાવી આપ્યો. બાદશાહ જહાંગીરે વિક્રમ સં. ૧૬૭૨ જેઠ વદ ૮ ઇ. સ. ૧૬૧૬ તા. ૨૧ ના રોજ કુંવર કર્ણસિંહને માનપાનથી જાગીરો અર્પણ કરી, અને બાદશાહે પોતાના ફરમાન પર સહી સિક્કા કરી આપ્યા.

બાદશાહ જહાંગીરે કુંવર કર્ણસિંહને નિચે પ્રમાણેની આમદાની નક્કી કરી આપી. ૫૩૦૦૬૮૩૨) પાંચ કરોડ ત્રીસ લાખ ૬૭ હજાર આડસો બત્રીસ દામ કુંવર કર્ણસિંહને માન પાનથી (મહારાણા અમરસિંહના પુત્રને) જાગીર સુકરર કરી સોંપવામાં આવે છે.

આ પ્રમાણે કુંવર માનસહિત જ્યારે રવાના થયો અને પોતાના મેવાડમાં ઉદયપુર આવ્યા ત્યારે મહારાણા અમરસિંહને ઘણા ઉદાસમાં જોયા. આ વખતે રાણાશ્રી પોતાના મહેલમાં રહેતા હતા, કર્ણસિંહને આવતાંજ રાણાજીએ રાજ્યનો સઘળો કારભાર તેને સોંપી દીધો. આ વખતે રાણાજીનો પ્રધાન વીર ભામાશાહ ઘણોજ અક્ષલવાન અને બુદ્ધિશાળી હતો, તેમજ ઘણી લડાઈઓમાં પોતે અગ્રપણે ભાવ લખવતો હતો.

વીર ભામાશાહ ઘણોજ જરૂરી માણસ હતો તેણે મહારાણા પ્રતાપ ગાદી ઉપર આવ્યા ત્યારથી તે રાણા અમરસિંહના રાજ્યને બેથી ત્રણ વરસ થયાં ત્યાં સુધી પ્રધાન તરીકે કામ કર્યું. તેઓ ઓસવાળ જ્ઞાતીના કાપડીઆ ગોતના મહાજન હતા. એ બહાદુર વીર ભામાશાહ સં. ૧૬૬૬ મહા સુદ ૧૧ (હિજરી ૧૦૦૮ તા. ૯ રજબ-ઇસ.-૧૬૦૦ તા. -૨૭ જાન્યુઆરી) ના રોજ ૬૧ વરસને ૭ માસની ઉંમરે પરલોક સીધાવ્યા. ભામાશાહનો જન્મ ૧૬૦૪ અષાઢ સુદ ૧૦ (ઇ. સ. ૧૫૪૭ તા.-૨૭ જુન) ને સોમવારે થયો હતો. ત્યાર પછી ભામાશાહના પુત્ર જીવાશાહને પ્રધાનપદ સોંપવામાં આવ્યું હતું.

જ્યારે કુંવર કર્ણસિંહ અજમેર ગયો ત્યારે પ્રધાન જીવાશાહ પણ સાથે ગયા હતા. જીવાશાહની પછી મહારાણા કર્ણસિંહે તેના પુત્ર અક્ષયરાજને પ્રધાન તરીકે નીમ્યો હતો, ભામાશાહની ત્રણ પેઢીઓ સુધી અને રાણાની

ત્રણ પેઢી સુધી પ્રધાન પદું રહું હતું. ભામાશાહના પિતા ભારમદલને મહારાણા સાંગાએ રણથમ્બરોની કિલ્લેદારી આપી હતી. જ્યારે કર્ણુસિંહે ઉદયપુરમાં આવી પોતાના રાજ્યની આબાદી કરી ત્યારે દીનપ્રતિદીન રાણા અને બાદશાહ વચ્ચે મિત્રાચારી વધતી ગઈ. જ્યારે બાદશાહ જહાંગીર દક્ષિણ ગયા હતા ત્યારે શાહબદા ખુર્દમ ઉદયપુરમાં આવ્યો અને મહારાણા અમરસિંહની મુલાકાત લીધી હતી. તે વખતે શાહબદાએ જડાઉતલવાર, ઘોડા, હાથી અને ખિલઅત્ત વિગેરે આપ્યા. પણ મહારાણાએ પાંચ હાથી, સત્તાવીસ ઘોડા અને જવાહિરથી ભરેલો થાળ શાહબદાને નજર કર્યો, પરંતુ શાહબદાએ ત્રણ ઘોડા લઈ બાકી બધું પાછું આપ્યું હતું.

શાહબદા ખુર્દમની સાથે દોઢ હજાર સ્વાર સહિત કુંવર કર્ણુસિંહને દક્ષિણ તરફ જવાનું થતાં ગયો, અને ત્યાં ઘણી બહાદુરી અને હિંમત બતાવી હતી.

ભાવીની ઇચ્છા પ્રમાણે મેવાડ પર આક્રમ્ત અને નાકત આવ્યાજ કરતી હતી. અને કુદરતની મરજી પ્રમાણે ઘટના બન્યા જતી હતી. જગનિયંતાની કૃપા—મહેરબાની વગર કોઈ ચીજ બનતી નથી.

સંવત ૧૬૭૬ ના મહા સુદ ૨ ને ગુધવાર તા. ૩૦ ઓક્ટોબર ૧૬૨૦ ના રોજ મહારાણા અમરસિંહ આ ક્ષાની દુનિયાનો ત્યાગ કરી સ્વર્ગવાસ થયાં. અને તેમની આખરી સ્વારી ઘણીજ ધામધુમની સાથે આહડ ગામમાં આવી પહોંચી, અને જ્યારે ‘ગંગોદ્રવ કુંડ’ પાસે રાણાજીનો અગ્નિસંસ્કાર કરવામાં આવ્યો હતો ત્યારે દસ રાણી, નવ ખવાસ, આઠ સાહેલીઓ મળી કુલ સત્તાવીસ સ્ત્રીઓ સતી થઈ. મહારાણા અમરસિંહની છત્રી કર્ણુસિંહે ઘણી જ સુંદર અને નમુનેદાર બનાવી હતી. તે હાલમાં પણ મોજૂદ છે. મહારાણા કર્ણુસિંહ પોતે પિતૃ-ભક્ત હતા.

મહારાણા અમરસિંહનો જન્મ સંવત ૧૬૧૬ ના ચૈત્ર વદ ૦)) અને તા. ૨૬ માર્ચ ૧૫૬૦ ના રોજ થયો હતો. મહારાણા અમરને છ કુંવરો હતા (૧) કર્ણુસિંહ (૨) સૂરજમલ (૩) ભીમસિંહ (૪) અર્જુનસિંહ (૫) રત્નસિંહ (૬) વાઘસિંહ અને એક કુંવરી વછવંતા હતી. રાણા અમરસિંહના સમયમાં ૧૮ વર્ષ લડાઈ ચાલી હતી અને છેવટના પાંચ વર્ષ શાન્તિથી દેશમાં રહ્યા હતા.

છંદ—ત્રોટક

જબહી શીવલોક પ્રતાપ ગયે, અમરેશ બરેશ નરેશ ભયે,
પત શાહિય કૌજ પ્રબંધ કિયો, વહ થાનક વ્યહ બખેર દિયો. ૧૮૯

સુત ઉઠલ સાગર માન મતે, ગત કૂરમ માન કુમાર નતે,
 મહુચે વહિ સંગ દિલીપ ઢિંગે, પદ રાનપ પાયર રીતડિંગે. ૧૬૦
 સુલતાન ચઢયો પર્વેજ જબે, અમરેશ કિયે બહુ બુદ્ધ તબે,
 કછુ રાજ ચિત્તૌર કીયો સગરે, જિંહતે બલ જીવનકો બિગરે, ૧૬૧
 ચઢ ખાન મહાબત ધાર ધુકે, રજપુતન તેં ઇસ્લામ રૂકે,
 પત શાહિય થાનક લૂંટ લિયે, ફિરકેં અબદુલ્લમકુલ અયે. ૧૬૨
 ચઢકેં ફિર કછુ કુમાર લરે, અરૂબાસુકિ સેનપ હોય અરે,
 સુલતાન ચઢયો જબ શાહજહાં, ધુસપખય બોલત રાણુ કહાં ૧૬૩
 કલિયાન સતા મકવાન દહૂં, જિનકેં શુન ફૈલિય ચકક ચહૂં,
 જબ શાહિય ફૌજન જોર ચઢયો, રજપુતનપેં દુખ ઘોર બઢયો. ૧૬૪
 અમરેશર ખાન સલાહુ કરી, નિજ બાનિ નસીહત કાવ્ય ભરી,
 પતશાહનતેં નૃપ સંધિ નઈ, સુલતાન દિવાન મિલ્લાન ભઈ. ૧૬૫
 અજમેરહિ કછુ કુમાર ગયે, જિનપૈં અતિ શાહ પ્રસન્ન ભયે,
 તજ રાનપ રાવત સચ બને, ભેટ મેઘ રિસાનરુ માન મને ૧૬૬
 અમરેશ ગયે શિવલોક સહી, જિનકી સખ આદત રીત કહી,
 અભિલાષ મનોભવ સજ્જનતેં, ફતમાલ પ્રભા શુન કજ્જનતેં, ૧૬૭
 સચ ખીરન ખીર ખીનોદ લહો, કવિરાજ તબેં મહુ ખંડ કહો,
 ચહુ ખીર કથા જત ધીર ધરે, બ્રમ હોય યથા લખિ શુદ્ધ કરે. ૧૬૮

પ્રકરણ ૧૧ મું.

મહારાણા શ્રી કર્ણસિંહ

મહારાણા શ્રી કર્ણસિંહનો રાજ્યલિપિક સંવત ૧૬૭૬ ના મહા સુદ ૨ ને બુધવાર તા. ૭ ફેબ્રુઆરી ૧૬૨૦ ના રોજ થયો હતો. તે વખતે પહેલીજવાર રાજા કૃષ્ણદાસ તથા બાદશાહ જહાંગીર તરફથી ખિલઅત રાજ્ય તિલકનો ટીકો લઈને આવ્યા હતા. બાદશાહનો ટીકો લીધા પછી બીજા રાજાઓના મોકલાવેલા દસ્તુર રિવાજ પ્રમાણે લેવાયો હતો.

આ મહારાણાના સમયમાં કોઈ જાતની તકલીફ, ઝઘડો, કંકાસ તથા કોઈ પણ જાતનું દુઃખ હતું જ નહિં. કેવળ આનંદ અને શાન્તિ હતી, થોડા જ દિવસમાં દેશ આબાદ થયો અને ઘણી ઇમારતોની મરામતો કરાવી અને રાજ્ય વ્યવસ્થા બરાબર સારામાં સારી ચાલુ કરી હતી. આ સિવાય ચંપાબાગ, ચંદ્ર-મહેલ, સૂર્ય અને હસ્તીશાળા વિગેરે તૈયાર કરાવ્યા. જગમન્દિર મોટી ગુમબજ સંવત ૧૬૭૦—૭૧ માં શાહજહાં ખુર્દમે તૈયાર કરાવ્યું.

મહારાણાએ ‘ રોહડીઆ બારોટ લખખા ’ ને લાખ પસાવ તથા ત્રણ ગામ ઇનામ આપ્યા હતા જ્યારે બાદશાહ જહાંગીર ખુર્દમ ઉપર નારાજ થયા ત્યારે શાહજહાં ખુર્દમ ઉદયપુર આવી રહ્યો હતો. ફાસી તવારીખમાં શાહજહાં ખુર્દમનો હાલ બોલકુલ લખ્યો નથી. પણ રાજ્ય સમુદ્રની પ્રશસ્તિમાં જે મહારાણા રાજસિંહે બનાવ્યું હતું તેના ૧૩-૧૪ શ્લોકમાં સાફ સાફ લખવામાં આવ્યું છે કે શાહજહાં પર જ્યારે જહાંગીર નારાજ થયા, તે વખતે શાહજહાં મેવાડમાં આવી રહ્યા હતા. બીજી હકીકત બીકાનેરની પ્રશસ્તિથી માલુમ પડે છે કે શાહજહાં ઉદયપુર આવી રહ્યા હતા, વળી જુન્દીની પ્રશસ્તિમાં શાહજહાંનો હાલ લખ્યો છે. ચોથું કર્નલટૉડ પણ પોતાની તવારીખમાં ઉપરની વાતને મજબૂત ટેકો આપે છે. પાંચમું, ‘ ઇકબાલ નામહ ’ જહાંગીરની ૬૧૩ પૃષ્ઠમાં વિક્રમી સં. ૧૬૮૩ ઇ. સ. ૧૬૨૬ માં શાહજહાં મેવાડની પહાડી જગામાં આવી વસ્યો હતો.

આ પ્રમાણે રાણા કર્ણસિંહના રાજ્ય વહીવટમાં ખાસ બીજી કંઈ ઘટના થઈ ન હતી. મહારાણા કર્ણને અને ખુર્દમને ઘણાજ ગાદો સંબંધ રહ્યો હતો. જ્યારે મેવાડમાં અનેક લડાઈઓ થવાથી મેવાડનો ખજાનો ખાલી થઈ ગયો ત્યારે મહારાણા કર્ણસિંહે એક નવોજ રસ્તો કાઢ્યો, અને તેઓ પોતે પોતાના વિશ્વાસુ સૈનીકો લઈ કોઈને પણ જણાવ્યા વગર પોતે બહાર નીકળી ગયા, અને પાછા ફરતા સુરત આવ્યા અને લૂંટ ચલાવી ઘણું દ્રવ્ય મેળવ્યું. તે તમામ દ્રવ્ય મેવાડની આબાદીમાં ખર્ચી નાંખ્યું.

શાહબદા ખુર્દમે કર્ણસિંહ પોતાના સગા ભાઈ તરીકે ગણતાં હતાં અને કાંઈ પણ જુદાઈ રાખતાં ન હતાં, તેઓ જ્યાં સુધી જીવંત રહ્યા ત્યાં સુધી અંધુત્વ ભાવ કાયમ કહ્યો. જ્યારે ખુર્દમે મેવાડની ભૂમિ છોડી ત્યારે રાણા કર્ણસિંહ ઘણાજ ઉદાસ થયા હતા કારણ કે તેમની ઈચ્છા ખુર્દમે બાદશાહ બનાવવાની હતી. અને દિલ્હીના સિંહાસન પર તેને બેસાડી પોતાના હાથેજ રાજ્યાભિષેક કરવો પરંતુ એ આશા ફળીભૂત થઈ નહિં.

પણ ખંને મિત્રોમાં ઘણાજ ભાતભાવ વધવા લાગ્યો અને શાહબદા ખુર્દમે કર્ણસિંહને પોતાની પાઘડી^{૪૩} આપી હતી. જેથી મહારાણા કર્ણસિંહે તે પાઘડી સમ્બંધ કાયમ નિભાવવા માટે સ્વીકારી લીધી હતી. મહારાણા કર્ણસિંહ ઘણા શાણા અને પ્રજાપ્રિય હતા તેમજ તેઓને કાંઈ પણ વ્યસન ન હતું. તેથી તેઓ સંયમી અને શૂરવીર હતા. તેઓ પણ આ ફાની દુનિયાનો સંવત ૧૬૮૪ ના ફાગણ માસમાં ઇ. સ. ૧૬૨૮ ના માર્ચ માસમાં સ્વર્ગવાસી થયા. મહારાણા કર્ણસિંહનો જન્મ સંવત ૧૬૪૦ ના શ્રાવણ સુદ ૨ તા. ૧ ઓગસ્ટ ૧૫૮૩ માં થયો હતો.

ત્રીભંગી છંદ

નૃપ અમર નિદાનં, ગે સુરથાનં, જાન જહાનં, હાનિ ભઇ.
પરિજન દુખહર્ત્તં, ભૂપતિ કર્ત્તં, નીતિ વિતર્ત્તં, પ્રીતિ નઇ,
ખુર્દમે જીવરાજ, પિતુ ભય ભાજ, છોર સમાજ, છાંહ લઇ.
નૃપ કર્ણ સહાઇ, ઠેક શણાઇ, કે નિજ ભાઇ, બાહુ દઇ. ૧૯૯

બેગમ બદિ માનં, નૂરજહાનં. તાવૃત ગાનં, લેખ લયો,
ફિર નૃપ ધરાની, મધુ કટુ બાની, દલ બડમાની, સાર લયો,
જલ્લત મકાની, ઉત્તર ઢાની, દુસ્સહ હાની, માન દયો,
પ્રિય સુત વિપરીતં, સંગરનીતં, જાન અનીતં શાહ નયો. ૨૦૦

રાણાવત ભીમં, સાહસ સીમં, દૈ જીવ નીમં, જીવ પર્યો,
ફિર ભૂપતિ કર્ણં, ગેશિવ શર્ણં, લોક વિવર્ણં શોક ભર્યો,
અકબર સુત તાસં, કછુ ઇતિહાસં, રયામલદાસં. લેખકિયો.

નૃપ સજ્જન ઈચ્છા, કૃતમલ શિચ્છા, પૂરણ દિચ્છા પૂર હિયો. ૨૦૧

^{૪૩} રાજપુતોમાં પાઘડીને અંધુભાવ તરીકે ગણવામાં આવે છે. અને તેથી જ એ પાઘડી પૂજ્યભાવથી હજી પણ સાચવી રાખવામાં આવી છે તેવી રીતે પૂજ્યભાવથી આજ પર્યંત ‘મહારાજાહ’ ની સમાધિમાં દિપક બાળવામાં આવે છે. કર્નલ ટાંડે આ પાઘડી તથા દિપક નજરે નજરે જોએલા છે. તેમ તેમના લખવાથી જણાય છે.

પ્રકરણ ૧૨ મું મહારાણાશ્રી જગતસિંહ

મહારાણા જગતસિંહનો રાજ્યાભિષેક સં. ૧૬૮૪ ના ફાગણ માસમાં અને ઇ. સ. ૧૭૨૮ ના માર્ચ માસમાં થયો હતો. અને રાજ્યાભિષેક મહોત્સવ સંવત ૧૬૮૬ના વૈશાખ સુદ ૫ ના કર્યો હતો મહારાણા અમરસિંહે તમામ રાજ્યકારભાર જગતસિંહને સોંપી દીધો હતો, તેઓના સ્વર્ગવાસ પહેલાં આઠ વરસ ઘણી જ શાન્તિથી પસાર કર્યા હતા. તેઓના મરણ બાદ બાદશાહજહાંગીર પણ પરલોકવાસી થયો હતો, આ વખતે ખુર્દમ સુરતમાં જ હતો, મહારાણા જગતસિંહના પિતાએ તથા કાકાએ પોતાના પ્રાણ પ્યારા ખુર્દમને જે આસન પર બેસાડવા પોતાના પ્રાણની પરવા પણ કરી ન હતી. તે સિંહાસન આજે સુતું પડ્યું હતું.

જહાંગીરના મરણબાદ શાહબદા ખુર્દમનું ભાગ્ય સ્વચ્છ અને પ્રકાશમાન થયું. મહારાણા જગતસિંહે આ સમાચાર પોતાના પરમ પ્રિય મિત્ર શાહબદા ખુર્દમને પહોંચાડ્યા, અને ખિલકુલ વિલંબ કર્યા વગર પોતાના ભાઈને સૈન્ય લઈ સુરત રવાના કર્યો. શાહબદા ખુર્દમે તેમના ભાઈ પાસેથી બધા સમાચાર સાંભળ્યા કે તત્કાળ ઉદયપુર જઈ જગતસિંહને મળ્યા. આ વખતે ઉદયપુર ભત ભતના શોભાયમાન દ્રવ્યોથી ઘણુંજ સુશોભિત લાગતું હતું. અને તે શોભા જોવા માટે ઘણાં માંડલીક રાજા, મહારાજાઓ આવ્યા હતા. આ વખતે દિલ્હીના સામંતો અને માંડલિક રાજાઓએ શાહબદા ખુર્દમને ‘ શાહજહાં ’ નામથી બોલાવ્યાં.

સીસોદીઆ વંશના રાણા તથા સરદારોની દીર્ઘકાળથી વિચારેલી ભાવના અને આશા આજે ફળીભૂત થઈ તેથી ઉદયપુર અનેક ભતની ધામધુમ તથા ઓત્સવોથી ઉજવાઈ રહ્યું હતું. બીજા કોઈ પણ મુસલમાન બાદશાહના રાજ્યાભિષેક વખતે હિન્દુઓએ આવો મહોત્સવ ઉજવ્યો હોય તેમ લાગતું નથી.

ધર્માત્મા શાહજહાં થોડો સમય પોતાના પરમ પ્રિય જીગરબાન મિત્રને ત્યાં રહી પોતાના પાટનગરમાં આવ્યો. ત્યાંથી જતી વખતે શાહજહાંએ રાણા જગતસિંહને પાંચ પ્રગણા અર્પણ કર્યા અને એક મહામૂલ્યવાન મણી ઉપહાર તરીકે આપી ને ભલામણ કરી કે “ ચિત્તોડના મહાલયોનો જીર્ણોદ્ધાર કરે ”

રાણા જગતસિંહે છવીસ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. પણ તેઓશ્રીના રાજ્યમાં અપૂર્વ શાન્તિ, પ્રેમ, અને સંપત્તિની સરિતાઓ વહેતી હતી. વળી પોતાની

રાજ્ય કારકીર્દીમાં કોઇ પણ જાતનું વિધ્ન ઉત્પન્ન થવા પામ્યું ન હોતું રાણાનું જીવન સાદુ અને સરળ હોવાથી બીજી ઝમક કોઇ પણ જાતની તેઓશ્રીમાં જોવામાં આવી નથી, પરંતુ તેઓશ્રીના શાસનકાળમાં શિલ્પકળાને ઘણું જ ઉત્તેજન અને નવચેતન રેડવામાં આવ્યું હતું. અને અનેક ઇમારતો ઘણીજ સુશોભિત બનાવવામાં આવી હતી, ઉદયપુરમાં જે મહાલયો (હવેલીઓ) બંધાવી છે તે અદાપી પર્યન્ત એવીને એવીજ છે.

મહારાણાએ પોતાની કાર્યકુશળતા, સુંદરતા, ચપળતાથી જે બાંધકામમાં શોભા વધારી છે તેનું વર્ણન લખવા લેખકની કલમ લાચાર છે. એવા કરોડોના ખર્ચા કરી બાંધકામ સુશોભિત બનાવ્યા, તેમની પ્રજા પ્રત્યેની લાગણી જણાઈ આવે છે. તેઓ પ્રજા પ્રત્યે સફલાવ અને ન્યાયી શાસન ચલાવતા હતા તેથી અનેક વિપત્તીઓ દૂર નાસતી હતી, અને અદળક લક્ષ્મી ભાગ્યશાળીના ચણેમાં આવી દાસી તરીકે કામ કરતી હતી. મહારાણા જગતસિંહે બંધાવેલી ભવ્ય ઇમારતો, જગનિવાસ અને જગમંદિર ઘણાજ જોવાલાયક સ્થાન છે. તે હાલમાં પણ મોજૂદ છે, તેને જોવાથી આપણી આંખોને પણ ઠંડક વળે છે. અને તુરત મુખમાંથી બોલાઈ જવાય છે કે “ શું બુદ્ધિ! અને શું ચતુરાઈ ભરેલી ઇમારતો ઉભી કરી છે ” તે જોતાં લલભલાના દીલમાં પ્રેમ અને આહ્લલાહ આવ્યા સિવાય રહે નહીં. તે મકાનોના સ્તંભો, જળાશયો, જળયંત્રો વિગેરે ઘણીજ કાળજીભરી કારીગરીથી બનાવેલા છે કે તેને કયા શખ્તોમાં લખવા તે લેખકની કલમ લખવામાં પણ અટકી જાય છે, કારણ કે તેની સુંદર કારીગરી ના શખ્તો જડતા નથી.

મહારાણા જગતસિંહ ઘણાજ યશસ્વી રાજવી હતા, ભૂતકાળમાં મુસલમાનોની થયેલી કઠોરતા તેઓશ્રીએ પોતાના પ્રેમથી સરદારો અને સામંતોના હૃદયમાંથી ભૂંસાવી નાંખી હતી. ભૂતકાળમાં જે ઘાજ વાગેલા હતા તે ઘા પોતાના રાજ્ય વહીવટ અને પ્રજાપાલનના ન્યાયમાં સર્વને રૂઝાવી નાંખ્યા હતા. સ્વયં પાદશાહે પોતાના જીવન ચરિત્રમાં તેમજ ઇંગ્લાંડના દુત સરટોમસરોએ પોતાના ગ્રન્થોમાં રાણાશ્રીના ગુણોની પ્રશંસા કરી છે.

મહારાણા જગતસિંહ મહેયા રાઠોડ જશવંતસિંહની બેટી જામ્બુવતીબાઈના પેટે જન્મ લીધો હતો, નાનપણથી જ એઓની તબીયત ઘણીજ પ્રભાવશાળી હતી. મહારાણા કર્ણસિંહના સ્વર્ગવાસ થયા પહેલાં વિ. સં. ૧૬૮૨ (હિજરી ૧૦૩૪ ઇ. સને ૧૬૨૫) માં ડુંઢાડના એક નરૂકા નામનો રાજપૂત એમની પાસે

૪૪. ચિત્રોડના ત્રીજા વારના પ્વંશમાં અકબર બાદશાહે ‘ માલગુજ’ સિંહદાર ’ ને દારૂ ઝાળાથી ઉડાવી દીધું હતું.

રહેતો હતો. તે રાજપૂતની કાંઈ કસૂર થવાથી રાણાએ તેને મારો નાંખાવ્યો હતો. તેથી એ રાજપૂતના નાના ભાઈએ પ્રતિજ્ઞા લીધી કે “ મારા વડીલબંધુના મારનારને જ્યાં સુધી હું મારૂં નહીં ત્યાં સુધી મારે પાઘડી ઉપરથી રૂમાલ છાડવો નહીં. ” એ પ્રતિજ્ઞા લઈ પોતાના ઘોડા પર સ્વાર થઈ ઉદયપુર આવ્યો. પણ ત્યાં ચારણ ખેમરાજના હાથે તેનું મરણ નીપજ્યું હતું.

જ્યારે જગતસિંહનો જન એક ચારણે બચાવ્યો છે. તેમ રાણા કર્ણુસિંહને માલુમ પડ્યું ત્યારે તેને ખેરાત તરીકે એક હબર રૂપીઆ તેજ વખતે વાપરી નાંખ્યાં, પરંતુ ભોપતરામ નામના સરદારે ખેમરાજને શોધી કાઢ્યો, એને જે હકીકત જની હતી તે સાંભળી અને તેણે છાતીએ દબાવી અનહદ પ્રેમ બતાવ્યો, અને મહારાણા કર્ણુસિંહ પાસે લાવ્યો અને કહ્યું કે ‘ કુંવરના પ્રાણની રક્ષા કરનાર આ વ્યક્તિ છે ’ તેથી રાણા ઘણા ખુશ થઈ ખેમરાજને છાતી સરસો દાખી કહ્યું કે—“ મારે ત્રણ પુત્રો છે તેમજ તું મારો ચોથો પુત્ર છે. ” અને તેનું તમામ ખર્ચ રાજ્ય તરફથી બાંધી આપ્યું. જ્યારે જગતસિંહ ગાદી ઉપર આવ્યા ત્યારે ‘ શાદીયાણા ’ ની સત્તર હબરની આવકની જાગીર ખેમરાજને અર્પણ કરી હતી.

જ્યારે મહારાણા જગતસિંહનો રાજ્યાભિષેક થયો તે વખતે બાદશાહ શાહજહાંએ રાજા બીરનારાયણ, બડગુજર દક્ષિણીની સાથે ગાદીનશીનનો સામાન તથા ટીકો મહારાણા જગતસિંહના માટે મોકલ્યો હતો. જેમાં ખિલયત ખાસા જડાઉ બબુવા, જડાઉ તલવાર, ઘોડો, સોનેરી સામાનની સાથે, ૧ હાથી ચાંદીના સામાન સાથે, મોકલાવેલું હતું. આવી અનેક જાતની ઘટના નાની મોટી બનતી રહી હતી. પણ વાંચકને કંટાળો ન આવે તે સાડ અતરે બીજી વાતો લખવામાં આવી નથી પણ મહારાણા જગતસિંહને સંવત. ૧૬૮૬ ના કારતક વદ ૨ ઇ. સ ૧૬૨૯ તા. ૪ એકટોબરના રોજ મેડતીયાની બેટી મહારાણી જનાદેબાઈ મેરતણીના ગર્ભથી કુંવર રાજસિંહનો જન્મ થયો અને ત્યાર પછી એક વર્ષે અરિસિંહનો જન્મ થયો હતો.

મહારાણા જગતસિંહની બેનતું લગ્ન બીકાનેરના મહારાજા કર્ણુસિંહની સાથે કરી હતી, અને પોતાની કુંવરી બુન્દીરાવ શત્રુશાળ હાડાને પરણાવી હતી, આ બંને લગ્નમાં રાણાઓએ લાખખો રૂપીઆ ખર્ચ્યા હતા.

સંવત ૧૬૯૮-૯૯ (ઇ. સ. ૧૬૪૧) માં મહારાણા જગતસિંહની માતા જમ્બુબાઈ દ્વારકાની યાત્રાએ ગયા તે વખતે કુંવર રાજસિંહ સાથે હબરો રાજપૂતો લઈ જવામાં આવ્યા હતા, ત્યાં સોનાની તુલા તથા લાખખો રૂપીઆનું દાન આપ્યું હતું ત્યાર પછી ગંગા સ્નાન કરવા ગયા. ત્યાં પણ કુંવર રાજસિંહ અને માતા જમ્બુબાઈ બંને જણાએ સોનાની તુલા કરી લાખખો રૂપી-

આની ખેરાત કરી હતી. આ ઉપરથી સહેજે સમજી શકાય છે કે મહારાણાને ધાર્મિક શ્રદ્ધા કેટલી બધી હતી. છેવટે મુસાફરીથી પાછા ફરતાં મુસલમાનોની સાથે અઘડાવાળા ગામો બાદશાહની હકુમતના હતા તેથી મુસલમાનોની રોકડોકથી સાધારણ અઘડો થયો હતો. અને એ વાત મુસલમાનોએ બાદશાહના કાન સુધી પહોંચાડી. તેથી બાદશાહ નારાજ થયો અને વિચાર કર્યો કે રાણા જગતસિંહને પોતાની તાકાત બતાવવી જોઈએ. તેથી રાજપુતોના તમામ રાજપુત દબાર્ધ ગયા. જ્યારે જગતસિંહને વ્હેમ પડ્યો કે જરૂર બાદશાહ શિકારના બહાને અતરે આવી મેવાડ પર ચઢાઈ કરશે. તેથી પોતે પોતાના કુંવર રાજસિંહને બાદશાહ પાસે દરબારમાં અજમેર મોકલ્યો. રાજસિંહને જોઈને બાદશાહ ખુશી થયો, અને રાજસિંહે એક હાથી નજર કર્યો, બાદશાહે પણ કદર કરી તેને શીરપેથ જડાઉ તલવાર, ઘોડા, એક મણુ સોનાનો સામાન આપ્યો. શાહજહાં બાદશાહની ઐલાદ નિચે મુજબ હતી.

- (૧) મોટો શાહજહાં મુહમદ દારા શિકો હતો સં. ૧૬૭૨ ના ચૈત્ર સુદ ૧ ને રવીવારના જન્મ થયો હતો
- (૨) શાહજહાં મહમદ શુબઅનો બહાદુર સં. ૧૬૭૩ ના શ્રાવણ વદ ૪ ના જન્મ થયો હતો.
- (૩) શાહજહાં રૌશનરાય બેગમનો સં. ૧૬૭૪ ના ભાદરવા સુદ ૪ ના જન્મ થયો હતો
- (૪) શાહજહાં મહમદ ઔરંગઝેબ બહાદુરનો સં. ૧૬૭૫ ના માગશર વદ ૧ ના જન્મ થયો હતો
- (૫) શાહજહાં ઉમેદબક્ષનો સં. ૧૬૭૬ ના માગશર સુદ ૧૩ ના જન્મ થયો હતો
- (૬) શાહજહાં મુરાદબક્ષનો સં. ૧૬૮૧ ના કારતક વદ ૧૧ ના જન્મ થયો હતો
- (૭) શાહજહાં હુતુલ્લાહનો સં. ૧૬૮૩ ના કારતક સુદ ૧૫ ના જન્મ થયો હતો.
- (૮) શાહજહાં દોલ્લત અકબર સં. ૧૬૮૫ ના વૈશાખ સુદ ૫ ના જન્મ થયો હતો.

આ પ્રમાણે કુલ ૧૬ ઐલાદ હતા. જ્યારે શાહજહાં બિમાર પડ્યો ત્યારે ચાર શાહજહાં જીવતા હતા. અને ઔરંગઝેબ ગાદીનશીન થયો ત્યારે પોતાના બે ભાઈને કતલ કરી મારી નાખ્યાં હતાં અને ત્રીજો શાહજહાં નાસી ગયો હતો. પણ તે ત્યાં મરણ પામ્યો.

આ પ્રમાણે રાણા જગતસિંહે છવીસ વરસ રાજ્ય લોગવ્યું. તેમાં પોતે પ્રજાની આબાદી તથા રાજ્ય વહીવટ ઘણાજ કુશળ રીતે ચલાવ્યો હતો. આખરે મહારાણા જગતસિંહ આ ક્ષાની દુનિયાનો ત્યાગ કરી પરલોક સીધાવ્યા. પર-માત્મા ! તેઓશ્રીના આત્માને સદા શાન્તિ બક્ષો ?

પ્રકરણ ૧૩ મું.

મહારાણા શ્રી રાજસિંહ

મહારાણા રાજસિંહનો રાજ્યાભિષેક સંવત ૧૭૦૬ ના કારતક વદ ૪ તા. ૨૨ ઓક્ટોબર ૧૬૬૨ ના રોજ થયો હતો, અને તેનો મહોત્સવ સં. ૧૭૦૬ ના ફાગણ વદ ૨ તા. ૧૪ ફેબ્રુઆરી ૧૬૬૩ ના રોજ ઉજવવામાં આવ્યો હતો.

રાણા રાજસિંહ ગાદી ઉપર આવ્યા પછી પહેલું કામ ચિત્તોડના કિલ્લાનું ઉપાર્યું. અને તે કામ ઘણું જ મજબુત અને સંગીન કરવામાં પોતેજ ધ્યાન આપતાં હતાં. આ વખતે મુસલમાનોએ હિન્દુઓના મંદિરો તથા ગૌમાતાઓનો નાશ કરવા માંડ્યો.

વળી આજ વર્ષમાં ખીકાનેરના રાજા કર્ણસિંહના કુંવર અનોપસિંહની સાથે પોતાની ખેડનેનો વિવાહ કર્યો, સિવાય બીજી એકોતેર કન્યાઓને (તેમના ભાઈ, બેટાઓએ) એમના સાથવાળા રાજપુતોને પરણાવી હતી. જ્યારે મેવાડમાં તોફાન શરૂ થયું. ત્યારે ફૈજ વધારવા માટે વિ. સં. ૧૭૧૧ ના આસો સુદ ૪ તા. ૧૬ ઓક્ટોબર ૧૬૬૪ ના રોજ આગ્રાથી શાહજહાં ‘ ખ્વાજહુમુ ઇતુદીન ’ અજમેર તરફ રવાના થયો, અને મોલવી સાદુલ્લાખાંવજીરને ત્રીસ હજારની ફૈજ સાથે ચિત્તોડ પર મોકલ્યો. તે કારતક વદ ૧૨ તા. ૮ નવેમ્બરના અજમેર પહોંચ્યો. અને સાગર પર મુકામ લીધો, આ વખતે મહારાણા રાજસિંહ, મોત-મદ, શાહજહાં દારાશીકોહ વિગેરે આગ્રામાં બાદશાહની પાસે હાજર થઈ ગયા, બાદશાહએ મુનશી ચંદ્રલાણુ (પ્રાક્ષણુ) ને મહારાણા રાજસિંહને સમ-જાવવા ઉદયપુર તરફ રસ્તામાંથી જ મોકલ્યો, કારણ કે વધારે તોફાન મહારાણા ન કરાવે. સાદુલ્લાખાં પણ કારતક વદ ૧૨ તા. ૮ નવેમ્બરના રોજ ચિત્તોડ પહોંચી ચારે તરફ નજર નાંખી જોતાં ચિત્તોડનો કિલ્લો ખાલી દેખાયો.

મહારાણા રાજસિંહને ચિત્તોડપર લડાઈ કરવી ઠીક ન લાગવાથી બધા માણ-સોને પાછા બોલાવી લીધાં. તથા સારી પ્રજા, ખાળ-બચ્ચાં સાથે અને સર-સામાન સાથે પહાડમાં ચાલ્યા જવા માટે સં. ૧૭૧૧ કારતક વદ ૮ તા. ૪ નવે-મ્બર ૧૬૬૪ના રોજ હુકમ કર્યો. તે વખતે મુનશી ચંદ્રલાણુ પણ ઉદયપુર પહોંચી ગયો હતો. આ વખતે રાજસિંહે તેનું સ્વાગત કર્યું હતું. વળી સાદુલ્લાખાંએ ચિત્તોડનો કિલ્લો તોડવો-બરબાદ કરવો શરૂ કર્યો.

મહારાણા રાજસિંહે ચંદ્રલાણુ ઉદયપુર આવ્યા પહેલાં સુલેહના પોગ્રામ વજીર સાદુલ્લાખાંની પાસે મધુસુદન ભટ તથા રાયસિંહ ઝાલાને મોકલી આપ્યા.

તો પણ વજીરનો ગુસ્સો શાન્તિમય ન બન્યો. તેથી મધુસુદને કહ્યું કે દિલ્હી તથા ઉદયપુરનો સંબંધ મિત્રાચારી જેવો છે માટે જરા શાંત થાવ, જેથી તો વજીરનો ગુસ્સો વધ્યો અને બોલ્યો કે “ શુ” ઉદયપુરને દિલ્હીના બીજા નંબરનો દરબજો ગણવો ? (આ હકીકત-રાજસમુદ્રની પ્રશસ્તિમાં છઠ્ઠા સર્ગનાં અગીયાર શ્લોકથી માંડી છવીસ શ્લોક સુધી લખેલી છે.)

આ પ્રમાણે વજીર સાથે ઘણીજ અપાઝખી ચાલી, વજીરે કહ્યું કે ઉદયપુર દિલ્હીનો મુકાબલો શી રીતે થઈ શકે, કારણ કે ઉદયપુર પાસે છવીસ હજાર સ્વાર છે ત્યારે દિલ્હી શાહ પાસે એક લાખ સ્વાર છે. આ વાતથી વજીરની સાથે મેળ બેસતો આવ્યો નહીં. પણ ચંદ્રલાણુ મુનશી સાથે શાહબદા દારા-શિકોહ, અને પોતાના દિવાન અબદુલ કરીમ શેખને મહારાણાના પાટવી કુંવર સુલ્તાનસિંહને તેડવા માટે મોકલ્યો. મહારાણુએ ઘણીજ નરમાસથી પોતાના સરદારો સાથે કુંવરને બાદશાહ પાસે મોકલ્યો. આ વખતે કુંવરની ઉંમર ફક્ત પાંચ-છ વર્ષની હતી.

મુનશી ચંદ્રલાણુ તથા દિવાન શેખ અબદુલ કરીમની સાથે કુંવર સુલ્તાનસિંહ માલપુરમાં સં. ૧૭૧૧ ના માગશર વદ ૭ ના રોજ બાદશાહ શાહ-જહાંની પાસે પહોંચ્યા. મહારાણુએ કુંવરનું નામ ચોક્કસ કરેલું નહીં હોવાથી બાદશાહે તેનું નામ ‘સુહાગસિંહ’ પાડ્યું. અને મોતીનો શીરપેચ વિગેરે ઘણીજ કિંમતી વસ્તુઓ ભેટ આપી વળી સાથેના સરદારોને પણ કિંમતી અસવાળ આપી આનંદ દર્શાવ્યો.

બીજે દિવસે વજીર સાદુદ્દાળાં બાદશાહની હજુરમાં હાજર થયો, બાદશાહે કુંવરને ઉદયપુર જવા માટે હુકમ કર્યો, કુંવર ઉદયપુર આવ્યા તે વખતે પણ મહારાણુશ્રીએ ચુપકીદી ધારણ કરી હતી, મહારાણુએ બાણુ કે ચિત્તોડને ઘણું નુકસાન થવાથી વેરાન જેવો થઈ ગયો છે, અને પ્રજા પણ બહુ દુઃખી થઈ છે. તેથી મહારાણુને ઘણું જ લાગી આવ્યું. જેથી લડાઈ કરવા માટે મોટી ફાજ એકઠી કરવા નક્કી કર્યું.

મહારાણુએ ફાજ તૈયાર કરી સં. ૧૭૧૪ ના આસો સુદ ૧૦ તા. ૧૮ ઓકટોબર ૧૬૫૭ ના દશેરાના પૂજન પછી ટીકા વિગેરેની રકમ પુરી કરવા -વસુલ લેવા બાદશાહી મુલકને હુંટવાની તયારી કરી. અને કારતક માસમાં ઉદયપુરથી કૂચ કરી ચિત્તોડની તલાટીએ આવી માળવાના લોકોને ભેગા કર્યા. સં. ૧૭૧૫ ના વૈશાખ સુદ ૧૦ ને દિવસે ચિત્તોડથી કૂચ કરી ‘જૈરવાદ, માંડવપુર વિગેરેમાં જ્યાં જ્યાં બાદશાહના થાણા હતા ત્યાં ત્યાં છાપો મારી લૂંટ ચલાવી, જેથી કેટલાક નાસી ગયા, કેટલાક માર્યા ગયા, અને જે સામાન હતો તે સામાન

મહારાણાની ફાજે કબજે કર્યો. જમીનદારો પાસેથી બાવીસ હજાર રૂપીઆ દંડના લીધા.

શાહપુરીના અધિકારી મુબ્તસિંહ મહારાણાના કાકા થતા હતા, તેમણે વજીર સાદુલ્લાખાને સહાયતા આપી હતી, તે વાત ધ્યાનમાં લઈ મહારાણાએ શાહપુરમાં લડાઈ કરી અને બાવીસ હજાર રૂપીઆ દંડ લીધો. આ પ્રમાણે મહારાણાએ ‘સાવર, જહાજપુર, કેકડી વિગેરે સ્થળેથી દંડ લેતાં લેતાં માલપુરમાં આવ્યા. આ વખતે અહીંની પ્રજા ઘણી સુખી હતી તેથી ત્યાંજ મુકામ રાખી શહેરમાં લૂંટ ચલાવીને એક કરોડ રૂપીઆનો માલ હાથ પર લીધો. વળી હોડાના રાજા રાયસિંહ પણ વજીર સાદુલ્લાખાની સાથે મળેલો હોવાથી રાણાએ પોતાના વજીર કાયસ્થ ફતેમંદજીને ત્રણ હજાર સ્વાર લઈ હોડા તરફ મોકલ્યો, અને રાજા રાયસિંહ પાસેથી સાઠ હજાર રૂપીઆના બમીન લઈ ઈલાકાને બચાવ્યો. આ બધી હકીકત બાદશાહના સાંભળવામાં આવી-કાને પડી, તેથી તે ઘણો નારાજ થયો.

શાહજહાંના ચાર બેટા આપસ આપસમાં ઝઘડો કરવા લાગ્યા, આ ચિંતાથી બાદશાહ ઘણો બેચેન રહેતો હતો. ઔરંગઝેબે રાણા રાજસિંહ ઉપર એક ચીઠ્ઠી લખી જણાવ્યું કે “મારી સાથે મિત્રતા કરો અને મને તમારો મદદગાર બનાવો.” રાજસિંહ તો બંને બાબુનો તમાસો જોવા ઈચ્છા રાખતા હતા. તેઓ પોતાની તાકાત ઘટાડવા માગતા ન હોતા. મહારાણા રાજસિંહ ગાદી નરીન થયા. ત્યારથી જ શાહજહાંની સાથે કલેશ હતો.

માંડળગઢ તથા બેઢનેરના પરગણાપર મહારાણા રાજસિંહે સં. ૧૭૧૫ ના જેઠ માસમાં કબજો કર્યો, દારાથી લડાઈ હત્યા પછી શાહજહાંને કેદ કર્યા, અને આલમગીરને પ્રગણા સિવાય ડુંગરપુર, વાંસવાડા, ગઆસપુર, બસાવર વિગેરેને રાણા રાજસિંહે ફરમાન મોકલી આપ્યા. પણ તે ફરમાન ડુંગરપુરના રાવલ ગોરધનદાસ, વાંસવાડાવાળા રાવલ સમરસિંહ, દેવલીયાના રાવત હરિસિંહ એ બાદશાહી ફરમાન નાકબુલ કર્યા. તેથી મહારાણાએ સંવત ૧૭૧૬ના વૈશાખ વદી ૬ મંગળવાર તા. ૧૬ એપ્રિલ ૧૬૫૬ ના રોજ પ્રધાન ફતેમંદ ની સાથે પાંચ હજાર ફાજ મોકલી.

વાંસવાડાવાળાએ યુદ્ધ કર્યું પણ તે ફાળ્યો નહીં. તેથી તાબેદારી કબુલ કરી ફાજ ખરચના એક લાખ રૂપીઆ અને ૧ હાથી તથા એક હાથણી નજર કરી. પ્રધાન ફતેમંદ થોડા દિવસ વાંસવાડામાં રહી રાવલ સમરસિંહને લઈ ઉદયપુર આવ્યા. ત્યાર પછી પ્રધાન ફતેમંદજીએ ફાજ લઈ દેવલીયા પર ચડાઈ કરી તે વખતે રાવત હરિસિંહ ઢિલ્લી નાસી ગયો. અને પ્રધાન ફતેમંદે તેનું

રાજ્ય ખરબાદ કરી નાંખ્યું. રાવત્ હરિસિંહની મા પોતાના પુત્ર પ્રતાપસિંહને લઇને ફત્તેમંદની સાથે ઉદયપુર આવી અને પાંચ હજાર રૂપીઆ તથા એક હાથણી મહારાણાને નજર કરી.

આવી અનેક ઘટનાઓ મહારાણા રાજસિંહના વખતમાં બની ગઈ છે. અને પોતે પોતાનું ગૌરવશાળી જીવન સહાસિકતાથી દીપાવ્યું. પરંતુ જ્યારે ભાવીની પ્રબળતા વધતી જાય છે ત્યારે દરેક વસ્તુઓમાં યશ-કીર્તિ સાથેજ વળે છે. તેવી રીતે રાણા રાજસિંહની કીર્તિ આજે હિન્દના દરેક પ્રદેશોમાં પ્રસરી રહી હતી. જ્યારે બાદશાહના ચારે પુત્રોમાં અંદર અંદર કલેશ-કંકાસ થવા લાગ્યો ત્યારે ચારે પુત્રોએ મહારાણાની સહાયતા માગી હતી. પરંતુ મહારાણાએ કેવળ દારાનોજ પક્ષ કર્યો હતો. કારણ કે દારા સૌથી મોટો પુત્ર હતો અને અસલથી જે પ્રણાલીકા ચાલુ હોય તેજ પ્રણાલીકામાં રાણા રાજસિંહ પોતાનો સહકાર આપવાના વિચારનો હતો. આ પ્રમાણે રાણાનું અનુકરણ કરી રાજસ્થાનના બીજા રાજાઓ પણ દારાની પક્ષમાં આવી લગ્યા. ઔરંગઝેબ બધાનો કટો થતુ હતો. કારણ કે ખરાબ મુહૂર્તમાં ઔરંગઝેબ સામે ખરગ્ ધારણ કર્યું હતું. તેથી દારાને સિંહાસન આપવાની અભિલાષા સફળ થઇ નહીં. ઔરંગઝેબે પોતાના બાહુબળથી દારાનો ઉદ્યોગ બધી રીતે નિષ્ફળ મેળવ્યો અને દારા, સુબ અને મુરાદ ત્રણે ભાઈઓનો પરાજય કર્યો.

ફત્તેહબાદના યુદ્ધમાં ઔરંગઝેબને વિજય લક્ષ્મી વરી હતી. તેનો સુભાગ્યનો માર્ગ શરૂ થઇ ગયો. જે લોકો તેના વિરુદ્ધ હતા તેને પોતે પોતાના ખડગવતી સાફ કરી પોતાનો રસ્તો સરળ બનાવ્યો. તેણે પોતાના પિતા, બ્રાતા અને પુત્ર સુદ્ધાને પણ દૂર કરવા સાફ કચાસ રાખી નથી, ભયંકર રાજ્યના લોભમાં વશ થઈ પિશાચીક વૃત્તિ ધારણ કરી હતી. તેને ખબર ન હતી કે ‘ભવીષ્યમાં ક્ષણભંગુર દેહનો નાશ થશે ! મોગલ રાજ્યની ભવિષ્યમાં શું સ્થિતિ થશે ? તેવો ખ્યાલ પણ પોતે લાવ્યો નથી. આવી ભયંકર પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ લાવતાં દિલમાં કંપારી છૂટે છે. અને તેની શયતાનિયત ભરેલી વર્તણૂકથી આકાશના પ્રીરસ્તાઓ પણ ચમકી જાય છે. આવી ઘોર અને ઘાતકી પ્રવૃત્તિથીજ મોગલ શહેનશાહના પાયા કમજોર કરવા સાફ પોતે કુહાડીનો હાથો બન્યો હતો. પોતાના ઉછેર કરેલા વૃક્ષનો નાશ કરવાનો આ જલ્દાલ વિચાર તેના હૃદયમાં કેાણ બાણે ક્યાંથી ઉદ્ભવ્યો હશે ? રાજ્યલોભ અને સત્તાશું નથી કરી શકતા ?

જ્યારે શાહ અકબરે પોતાની પાછળની જીંદગીમાં આખા હિન્દનો પ્રેમ સંપાદન કરી મોગલ સામ્રાજ્યના પાયા મજબૂત કર્યા હતાં. તેનું શિક્ષણ લઈ ચતુર જહાંગીરે પણ મોગલ શહેનશાહના પાયા મજબૂત કર્યા હતા. અને

તેના જ પુત્ર શાહજહાંએ પણ પૂર્વજોના પગલે ચાલી પોતાના ધર્મ અને કર્તવ્ય પરાયણતાથી રાજ્યનિતી ઘણીજ પ્રશંસનીય બનાવી હતી. ત્યારે આ એકજ એવો પુરુષ પેઢા થયો કે તેણે પોતાના પૂર્વજોના તમામ સંસ્કારો દફન કરી પોતે કૂટીલ રાજ્યનિતી અપત્યાર કરી હતી, વળી પોતાના લાઇનો નાશ કરી સત્તાના લોભમાં જીવન વર્તાવા લાગ્યો. એવો એકજ ઔરંગઝેબ હતો જેને પોતાના પિતા શાહજહાંને કેદ કર્યા હતાં.

આ પ્રમાણે ઔરંગઝેબ પોતાના રસ્તામાં જે કંટક સમા જણાયા તેઓ બધા ને દૂર કર્યા હતા. અને પોતે જીવનનિતિ ગ્રહણ કરી હતી. હિન્દુઓનો પ્રયત્ન વૈરી હોય તો તે શાહ ઔરંગઝેબ એકજ હતો. ઔરંગઝેબનો જન્મ ‘તાતારી’ નામની સ્ત્રીથી થયો હતો, તેથીજ તેના હૃદયમાં તાતારી લોહી વહેતું હતું, વળી તે કોઇ પણ રાજપુત ને માન આપતો ન હતો. તેથી તો રાજાઓ પણ તેને કોઈ જાતની સહાયતા આપતા ન હોતા. ઔરંગઝેબ સારી રીતે સમજતો હતો કે ‘મારી ભૂલના લીધેજ રાજ્યમાં ભયંકર વિદ્રોહ-અગ્નિ પ્રજ્વળી રહ્યો છે, અને મને કોઈ સહાયતા પણ આપતું નથી.’

આ વખતે હિન્દુઓ (ક્ષત્રિયો) શૂરવીર સાહસીક હતા અને રાજ્યકારભારમાં મશગુલ હતા, જે ઔરંગઝેબ સલાહ-સંપત્તિ રાજ્ય કારભાર ચલાવતો હોત તો મોગલોનું અધઃપતન થાત નહીં, પણ “વિનાશ કાળે વિપરિત યુદ્ધિ.”

આ સમયે હિન્દુઓનું રક્ષણ કરવા અને વૈરી ઔરંગઝેબના પંજામાંથી મૂક્ત કરવા ‘શિવાજી’ મહારાજ ઉત્પન્ન થયા અને અત્યંત પ્રભાવ પાડ્યો, અને માત્ર થોડાજ સમયમાં પોતાના અપૂર્વ શૂરાતનથી બાદશાહને તેના દુષ્ટ અત્યાચારોનો બદલો આપ્યો.

ઔરંગઝેબને જાતના કોઈપણ મનુષ્ય ઉપર વિશ્વાસ હતોજ નહીં. ઔરંગઝેબના પાપો સંભારતા આપણું હૃદય કંપી ઉઠે છે. વળી તેણે એવો ઢંઢેરો પીટાવ્યો કે “તમામ હિન્દુઓને સુસલમાન થવુંજ પડશે, જે લોકો મારી આજ્ઞાનો અનાદર કરશે તેઓને બળાત્કારે સુસલમાન કરવામાં આવશે” આવી રીતે ઢંઢેરો પીટાવી આનંદ માન્યો. કે હવે હું હિન્દુઓના કલંકમાંથી મૂક્ત થઈશ અને મારા જાતી લાઇઓ મારા પર પ્રસન્ન થશે એમ વિચાર લાવી આનંદ માનવા લાગ્યો.

આ મહાભયંકર દુઃખદાયક રાજઆજ્ઞા સાંભળી સમસ્ત મોગલ રાજ્યમાં હાહાકાર વર્તી રહ્યો, આવા હુકમથી હિન્દુઓની નાસભાગ થવા લાગી, આશ્રયહીન બિચારા પોતાને જ્યાં ઠીક લાગે ત્યાં નાસી ગયા, અને મોગલ રાજ્ય છોડી શીઘ્રતાથી દક્ષિણ તરફ જતા રહ્યા, ઘણા બધા હિન્દુઓ પોતાના હાથેજ

સ્રી-પુત્રોને મારી પોતે પણ કટારી ખાઈ સદાના માટે સૂઈ ગયા-મરણને શરણ થયા.

છાપો.

જુદમી ઔરંગઝેબ, જુદમ તો ખુબજ કરતો,
હતો મહા શયતાન, દયા નહીં દિલમાં ધરતો,
હિંદુઓ પર વૈર, ક્રીયા લવતું એ લેતો,
ધરતો નહીં જરી રહેમ, ખુદાથી જરી ન ડરતો,
ઘાત કરતો, ભાઇનો, કેદ પિતાને કરે,
કહે ભોગી નહીં બાદશાહ એ સાપ કહેવાતો ખરે. ૨૦૨

હિન્દુઓમાં હાહાકાર વર્તી રહ્યો, ‘ઘણી વગરના ઢોર સુંના’ એ કહેવત મુજબ ચારે બાજુ સ્થિતિ થઈ રહી હતી. કોઈનું કોઈ છેજ નહીં. આવી કદંગી સ્થિતિ હિન્દુઓની થઈ ગઈ, હિન્દુઓની માન-મર્યાદા છુટાવા માંડી, સ્રીઓના શિયળ છુટાવા માંડ્યા, આવા અનેક અત્યાચાર જુદમી ઔરંગઝેબના રાજ્યમાં થવા માંડ્યા, આ હકીકત લખતાં કલમ પણ થરથરે છે. લેખકને તેના માટે કયા શબ્દો વાપરવા તે પણ જડતા નથી, આવા પાપીની હકીકત જેટલી લખીએ તેટલી ઓછી જ છે.

કુલકલંક ઔરંગઝેબના ત્રાસથી મોગલ શહેરો ઉજ્જડ થઈ ગયાં, ગામ-ડાઓ સ્મશાન બની ગયાં, બજારો સુન્ના પડી ગયાં, વેપારીઓ પોતાનો જાન-માલ લઈ નાસી ગયા.

એક જમાનામાં મોગલ રાજ્ય સોનાનું શિખર અને રાજ્ય પરાયણ કહેવાતું હતું. તે મોગલ રાજ્ય આજે મહાભયંકર અને અત્યાચારી ઔરંગઝેબની કુટીલ રાજ્યનીતિથી અધઃપતન ગણાવા લાગ્યું. જ્યારે પાપી આટલા જુલમથી સંતોષ ન પામ્યો, અને જ્યારે ખજાનામાંથી પૈસા ખુટવા લાગ્યા ત્યારે હિન્દુઓ ઉપર જળઆવેરો નાંખવા વિચાર કર્યો. આ ભયંકર અત્યાચારે સારા ભારત વર્ષમાં હાહાકાર વરતાવ્યો. સમગ્ર હિન્દુ રાજ્યો ખળભળી ઉઠ્યા, આવા અત્યાચારથી ઔરંગઝેબને પણ શાન્તિ થઈ નહીં. પોતે સુખે નિંદ્રા લઈ શકતો ન હતો, વળી સ્વપ્નામાં પણ પોતાના પાપના દેખાવો નજરે પડતા હતા, જેથી તે ચમકી જતો હતો અને બોલતો હતો કે ‘જ્યાં જોઉ છું ત્યાં દાન-વો જ જણાય છે’ પાપી પિશાચ ને તર્કમાં પણ શાન્તિ મળતી નથી. બહાલા વાંચકો ? આપણે ઘણા ઉંડા ઉતરી ગયા, અસ્તુ, હવે આપણે રાણા રાજસિંહના શાસનમાં પ્રવેશ કરીશું.

મારવાડના રાઠોડકુળની અનેક શાખાઓ થઈ હતી, તેમાં કેટલાક પોતાના પ્રાચીન રાજ્યને છોડી રૂપનગરમાં આવી વસ્યા હતા, જે વખતે ઔરંગઝેબને માથે ભારતનો મૂગટ મૂકવામાં આવ્યો, તે વખતે રૂપનગરના માંડલીક રાજના મહેલમાં પ્રભાવતી નામની કન્યા દીનપ્રતિદીન શશીકળાની માફક વિકાસ પામતી હતી, થોડાજ સમયમાં પ્રભાવતીના સ્વરૂપની હકીકત પાપી ઔરંગઝેબના જાણવામાં આવી. તેથી તેણે પોતે માંડલીક રાજ પાસે ‘પ્રભાવતી’નું માગું કર્યું, અને પોતે બે હજાર ઘોડેસ્વાર રૂપનગર મોકલ્યા હતા, કારણ કે પોતે સમ્રાટ હતા. વળી તેને આશા હતી કે જરૂર તે માફ માગું સ્વીકારશે જ.

ખરાબર વખતસર બે હજાર ઘોડેસ્વારો રૂપનગર આવી પહોંચ્યા અને તેના દુતે આવી પ્રભાવતીના માંગા માટે પાઠશાહનો સંપૂર્ણ સંદેશો સંભળાવ્યો. આથી માંડલીક રાજ હતાસ થઈ ગયા. અને કોઈપણ જાતના નિશ્ચય ઉપર આવી શક્યા નહિં. આખરે માંડલીક રાજએ નિરાશા જ દેખાડી. કોઈ જગાએથી પ્રભાવતીના રક્ષણ માટે સહાય મળી શકે તેવી સ્થિતિ જણાઈ નહિં. તેથી માંડલીક રાજ બેચેન—ચિંતાતુર બની ગયા. કારણ કે બાદશાહ સાથે પોતે યુદ્ધમાં ઉતરી શકે તેમ હતુંજ નહિં. રાઠોડો ઉપર મીટ માંડી તો જણાયું કે “રાઠોડો તેના પગારદાર છે, કારણ કે પોતાની જ કન્યા ‘કેશરબા’ ને ઔરંગઝેબ સાથે પરણાવી હતી, તેથી તેઓ સહાય આપી શકે તેમ નથી.” મેલ્છોના રાજ્યમાં સતીનું રક્ષણ થવું મુશ્કેલ છે, છતાં પણ “ખુરુરના વસુધરા” “શેરના માથે સવાશેર હોય જ.”

આખરે નવિન વિચાર આવતાં તેને કાનમાં કોઈએ કહ્યું કે “તમારું રક્ષણ મેવાડના મહારાણાશ્રી રાજસિંહ જરૂર કરશે.” આ વાક્ય પ્રભાવતીએ પણ સાંભળ્યું, તેથી તેનું વ્યાકુળ મન શાંત થયું. અને તુરંતજ મહારાણાશ્રીનો આશરો લેવા માટે નિશ્ચય કર્યો, તેને વિશ્વાસ હતો કે અવશ્ય મહારાણાશ્રી માફ રક્ષણ કરશેજ. આવા દૃઢ નિશ્ચયથી પ્રભાવતીએ પૂરોહિતની સાથે રાણા ઉપર એક પત્ર લખી મોકલાવ્યો. તે પત્ર વાંચવાની ઇચ્છા બહાલા વાંચકવર્ગને થતી હશે જ ? અસ્તુ અત્રે તે લખવામાં આવે છે:—

પ્રભાવતીએ મહારાણાશ્રી રાજસિંહ ઉપર લખેલો પત્ર.

લાવણી

પત્ર લખું છું પ્રેમ ધરીને. વિચારી લેજો રાણા,
સીસોદીઆમાં ચિરોમણીને, ગુણ ગંભીરે છે શાણા. ૨૦૩

આપ ચર્ચુની હું છું દાસી, રક્ષા તો મારી કરજો,
ક્ષત્રિયાણીની ઇજ્જત રાણા, પ્રાણાન્તે પણ સાચવજો. ૨૦૪

શુ રાજહંસીણી બગલા કેરી, સહયરી થઇને શુ રહેશે ? શૂરવીર રાણા મેવાડ કેરા, શુ અત્યાચાર જોઇ રહેશે ?	૨૦૫
મેં તો રાણા સર્વસ્વ માડું, આપ ચણીમાં સોંપ્યું છે, રક્ષણ કરજો આ દાસીનું, દીલ માડું સમર્પ્યું છે.	૨૦૬
ઔરંગઝેબનો જુદમ રાણા, ક્યાં સુધી જોયા કરશે, સૂર્યવંશીનું સૂર્ય સમ તેજ, શાહને ક્યારે બતલાવશે.	૨૦૭
નહીં આવો તો કહું છું રાણા, પ્રાણત્યાગ પ્રભા કરશે, સ્રીહત્યાનું પાપ રાણાજી, આપના શીરે મૂકાશે.	૨૦૮
મેં તો ધાર્યા સ્વામી તમને, મનધકી વરીચૂકી છું હું, પ્રાણપતિ છો મારા રાણા, આથી વધારે લખુજ શું.	૨૦૯
સ્રીઓ કેરી રક્ષા માટે, આજકોઇ શૂરવીર નથી, જ્યાં જોઉ ત્યાં છે ગુલામો, શૂરવીરતા જોતીજ નથી.	૨૧૦
શુ પવિત્ર રાજપૂત કન્યા આજે, મ્લેચ્છ તણી દાસી બનશે ? તેથી શુ ક્ષત્રિયો કેરી, રાણાશ્રી શોભા વધશે ?	૨૧૧
બાપ્પા રાવલની કીર્તિ ઉજ્જવલ, કરવા રક્ષા કરશે સહી, આપ ચણીમાં સર્વસ્વ સોંપ્યું, દેવ તણી સાક્ષીએ રહી.	૨૧૨
કહે 'લોગીલાલ' રાણાશ્રીને, સતીતણું રક્ષણ કરજો, પાપી મ્લેચ્છને શિક્ષા આપી, હિન્દુઓના હુઁબ હરજો.	૨૧૩

ઉપર મુજબ પત્ર લખી પૂરોહિતની સાથે મોકલ્યો, જ્યારે મહારાણા દરબાર ભરી બેઠા હતા તે વખતે પૂરોહિત તે પત્ર લઈ રાજદરબારમાં દાખલ થાય છે, અને રાણાને પત્ર આપે છે. રાણાએ તે પત્ર દરબારમાં વાંચી સંભળાવ્યો. પણ વાંચતા વાંચતા શૂરવીર રાજસિંહ સિંહાસન પરથી ઉભા થઈ ગયા, અને ત્રાડ પાડી બોલ્યા કે ‘હવે ઔરંગઝેબનો જુદમ સહન થઈ શકતો નથી; આપણે તેને યોગ શિક્ષા કરવીજ જોઈએ.’” મહારાણા પણ લડાઈ કરવા માટે બહાનું શોધતાં હતાં, તો તે લડાઈનું બહાનું તેમને આપોઆપ મળી આવ્યું જેથી નિશ્ચય કર્યો કે પ્રભાવતીને પ્રાણના લોગે પણ બચાવવી અને પછી સર્વે સરદારોને પૂછ્યું ત્યારે સર્વે સરદારો એકી અવાજે બોલ્યા કે આપ નામદારને કહ્યું તે સત્ય કહ્યું છે, માટે આપણે લડાઈ કરવી જોઈએ. તેથી જરા પણ વિલંબ કર્યા વગર મોગલો વિરૂદ્ધ ખડ્ગ ધારણ કર્યું.

જે કલંક મેવાડ ઉપર ચલોનોના જુદમથી પોતાના પૂર્વજોને લાગ્યું હતું, તે કલંકને આજે જડમૂળથી ઘોઈ નાંખવા મહારાણા રાજસિંહ સિંહગર્જના કરી તૈયાર થયા. અને બાપ્પારાવલની વિજય પતાકા ઉઠાવી રણયુદ્ધમાં જવા

તૈયાર થયા, અસ્ત્ર શસ્ત્રોના ઝણકારથી મેવાડભૂમિ આજે ચૈતન્ય જણાવા લાગી. પ્રભાવતીનું રક્ષણ કરવું એ આપણો ધર્મ છે, એમ સમજી રાણાશ્રીની સાથે સૈનિકોએ કુચ કરવા માંડી.

જ્યારે રૂપનગર^{૪૫} આવી પહોંચ્યા. ત્યારે મહારાણા રાજસિંહ આ વિસ્તૃત પ્રદેશને ઓળંગી પ્રચંડ પરાક્રમ સહિત ઔરંગઝેબની સેનાપર તુટી પડ્યા. આ દારૂણ યુદ્ધ ઘણા લાંબા વખત સુધી ચાલ્યું, મહારાણાનું પ્રચંડ શુરાતન મોગલો સહન ન કરી શક્યા જેથી શાહ ઔરંગઝેબનો સંપૂર્ણ પરાજય થયો, અને તેમના કેટલાક સૈનિકોએ પોતાના પ્રાણના બલિદાન આપ્યા અને કેટલાક પોતાના પ્રાણ બચાવવા નાસી છુટ્યા હતા, આ પ્રમાણે બે હજાર મોગલ સૈનિકોનો પરાજય થયો.

મહારાણાના આ પરાક્રમથી પશ્ચિમી જેવી ગુણીયલ, સુશીલ, રતનસમી પ્રભાવતીની પ્રાપ્તિ થઈ. આ વખતે પોતે મોગલોની સાથે યુદ્ધમાં વિજય પામ્યા તેથી અનેક હિન્દુ રાજાઓ રાણાશ્રીની પ્રસંશા કરવા લાગ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે ‘મહારાણાશ્રી પ્રતાપના વંશજ રાણા રાજસિંહ જરૂર મેવાડનો ઉદ્ધાર કરશે’ અને ‘બાપ્પા રાવલની ઉજ્જવલ કીર્તિનો ધ્વજ ફરકાવશે.’ રાણાનો વિજય થયો તેથી પ્રભાવતી સાથે તેમનું લગ્ન કરવામાં આવ્યું અને પોતે પ્રભાવતીને લઈ પાછા ઉદયપુર આવ્યા.

મહારાણા રાજસિંહના ચરિત્રમાં એક ચૂડાવત સરદારની હાડીરાણીની હકીકત ઘણીજ વિચારવા અને જાણવા જેવી હોવાથી વાંચકવર્ગ માટે અત્રે લખવામાં આવે છે. જ્યારે ચૂડાવત પરણીને આવ્યા પછી હજી હાથથી મીઠળ પણ છુટ્યા નથી, ત્યારે ચૂડાવતની ઉંમર વર્ષ ૧૭-૧૮ ની હતી અને હાડીરાણીની ઉંમર પણ ૧૬-૧૭ વર્ષની જ હતી. એ દંપતિની જોડી જાણે રામ-સીતા સમી શોભતી હતી. તેવા વખતમાં જ પ્રભાવતીનું રક્ષણ કરવા સાડે રાણા રાજસિંહ તૈયાર થયા હતા. અને બાદશાહના લશ્કરને રોકવા સાડે ચૂડાવતને જવાનું હતું અને આ ઘોર સંગ્રામમાં તેમની નિમણૂક એક શૂરવીર યોદ્ધાને શોભે તેવી હતી. આથી તે સરદાર ચૂડાવત હાડી રાણીની આજ્ઞા લેવા ગયો.

દેવી ! આવતીકાલ બાદશાહની સામે મારે યુદ્ધમાં જવાનું છે, પીઠ બતાવી પાછા આવવાની મારી ઇચ્છા નથી. માટે કદાચ માડું મૃત્યુ થાય તો તમે તમારો ધર્મ ચુકશો નહીં. ” ચૂડાવત બોલ્યા.

નાથ ! જ્યારે તમે વિજયપ્રાપ્તી કરીને આવશો ત્યારે તમને મારા બાહુ પાસમાં જકડી વિજયમાળ પહેરાવીશ, કદાચ સંગ્રામમાં સ્વર્ગવાસ થશે તો તમારી

૪૫. આ નગર અરવલ્લીની શૈલમાલાની તળેટીમાં આવેલું છે.

પાછળ ઘણાજ આનંદથી સતી થઈશ. નાથ ! ક્ષત્રિયાણીની રક્ષા કરવી તે તો ક્ષત્રિયોનો સાચો ધર્મ છે, માટે તેમાં જરાપણ વિલંબ ન કરો. હાડીરાણીએ કહ્યું.

તમારા લગ્ન હજી હમણાંજ થયાં છે. હજી લગ્નના મીઠળ પણ છૂટયા નથી, તેથી તમારા વિચારમાં હું વ્યાકુળ અને પરવશ બન્યો છું. તેથીજ કહું છું કે તમે તમારો ધર્મ ચૂકશો નહિ, વળી જ્યારથી તમારું મુખાર્વીદ જોયું ત્યારથી મારું મન તમારા માટે વિહ્વળ બન્યું છે. ચૂડાવતે કહ્યું.

નાથ ! આપ આ શું બોલો છો ? સતી કોઈ દિવસ પ્રાણની પરવા કરતી નથી. કદાચ સમુદ્ર મર્યાદા મૂકે ! સૂર્ય પશ્ચિમમાં ઉગે ! પણ સતી પોતાના કર્તવ્યમાં જરા પણ આંચ ઉણપ આવવા દેતી નથી ! નાથ ! આપ ખુશીથી પધારો ! વિજયપ્રાપ્તિ કરી વહેલા પાછા આવો અને આપની આ દાસીને આપના ચર્ણોની સેવા કરવા ભાગ્યશાળી બનાવો ! હાડી રાણી બોલી.

તમે તમારો ધર્મ ચૂકશો નહીં. રણસંગ્રામની સર્વ સામગ્રી લઈ જતાં જતાં ચૂડાવતે કહ્યું.

નાથ ! આપ નિશ્ચિંત રહેશો, તમારા નામને કદાપી એળ આવવા દઈશ નહિ. વળી તમારી પાછળ સતી થઈશ, હવે આપ ખુશીથી જાવ અને વિજય માળા પહેરી પાછા ફરો. હાડીરાણીએ કહ્યું.

આથી ચૂડાવત ગયો, પણ થોડે દૂર ગયા પછી પોતાના નોકરની સાથે સંદેશો મોકલાવ્યો ને કહ્યું કે જે જવાબ આપે તે લેતો આવજો. જેથી નોકર તુરત ઘેર પાછો ફર્યો અને ચૂડાવતને ઘેર આવી કહેવા લાગ્યો કે:-તમે તમારો ધર્મ ચૂકશો નહિ. આ શબ્દો હાડીરાણીએ સાંભળ્યા કે તરત બહાર આવી જોયું તો નોકર જણાયો, તેથી તે શું જવાબ આપવો તેના વિચારમાં પડી. મારા સ્વામિને મારા પ્રત્યે મોહ ઉત્પન્ન થયો છે. જરૂર, તે પરાજય પામી ઘેર આવશે, અને પોતાના નામ ઉપર એળ લગાડશે કારણ કે પોતે પોતાનો જીવ લડાઈમાં રાખી શકશે નહીં. એમ વિચાર કરી કહ્યું કે:-

ઉભો રહે, હું જે આપું તે તારા સ્વામીને અર્પણ કરજો અને કહેજો “સતીએ તો તેની ફરજ બજાવી છે પણ તમે તમારી ફરજ અદા કરજો” આ પ્રમાણે કહી તલવાર મ્યાનમાંથી ખેંચી કાઢી પોતાનું માથું ધડધી જીડું કરી આપ્યું.

આ માથું જોઈ ચૂડાવતને આનંદ થયો અને તેના ચોટલાને ગાંઠ બાંધી પોતાના ગળામાં હારની માફક પહેરી લીધું. જાણે શીવની રૂદ્રમાળા ધારણ કરી ન હોય? ધન્ય છે, હાડી રાણીને !

વાંચકવર્ગ ! જરા ખ્યાલ કરશો કે હિન્દુસ્તાનની રમણીઓએ પોતાનું શીયળ-સ્વમાન પ્રાણના ભોગે સાચવી ઇતિહાસને શોભાવ્યો છે. ધન્ય છે ! એ વિરાંગનાને !

ચૂડાવત પચીસ હજાર સ્વારની સાથે બાદશાહ ઔરંગઝેબને રસ્તો રોકી હાથીની માફક ઢઢ ઉભો રહ્યો, કોઇની તાકાત ન હતી કે તેની સામે કોઇ જોઇ પણ શકે. જ્યારે ચૂડાવત લડતો લડતો બાદશાહના હાથ સુધી પહોંચ્યો ત્યારે બાદશાહ ગભરાયો. ચૂડાવત તરત બાદશાહની છાતી તરફ ભાલો રાખી બોલ્યો “ પ્રતિજ્ઞા લ્યો, કોઇ ક્ષત્રિયની બેન-બેટી પર કુદ્રષ્ટી કરવી નહી, અને દસ વર્ષ સુધી ઉદયપુર ઉપર આક્રમણ કરવું નહિ. જેથી બાદશાહે કુરાનના સોગન ખાઇ ચૂડાવતના વચનો સ્વીકાર્યા. આ વખતે ચૂડાવતને એટલા બધા ઘા વાગ્યા હતા કે પોતે અશ્વ ઉપર સાવધાન રહી શક્યા નહોતા. જેથી તેઓ પ્રસન્ન વદને સુરપુર સીધાવ્યા. આ દિવસ ચૈત્ર સુદ ૧૫ નો હતો.

ચૂડાવત પોતાનું કાર્ય પૂરું કરી રહ્યા કે તરતજ મરણને શરણ થયા. તેમજ રાજપૂતો પણ પચાસ હજારમાંથી ફક્ત પાંચ હજારજ બચવા પામ્યા હતા. આ વખતે રાજસ્થાનોમાં બીજા અવનવા બનાવો ઘણા બની ગયા હતા, પણ ઐતિહાસિક પૂરાવાઓ બરાબર ન મળી શકવાથી અત્રે લખવામાં આવેલ નથી.

આ બધી ઘટનાઓ હિન્દુઓ પ્રત્યે, ફક્ત બેજ હિન્દુ રાજા બાદશાહના પગારદાર હતા. જોધપુર અને જેપુરના રાજા જયસિંહ તથા મારવાડના રાજા જશવંતસિંહ હતા. આખરે આ બંને રાજાઓને ગુસ્સે રીતે ઝેર આપીને પાપી ઔરંગઝેબે મારી નાંખાવ્યા હતા. આ બંને રાજાઓને પોતાના પાપનું પ્રાયશ્ચિત મળ્યું. પોતાના જાતી ભાઈઓ સાથે દ્રોહ કર્યો, તેનું પરિણામ પણ તેવુંજ આવ્યું, તેનું અકાળે મૃત્યુ થયું અને ઇતિહાસમાં તેમના માટે કલંકીત છંદગી લખાણી.

આખરે પાપી ઔરંગઝેબ આટલેથીજ સંતુષ્ટ પામ્યો નહિ, અને મારવાડના જશવંતસિંહના પુત્ર અજીતને મારી નાંખવાની પેરવી કરવા માંડ્યો, આ સમાચાર મળતાં રાજ્યમાતાને મહાન ચિંતા થવા લાગી અને કોઇ પણ હિસાબે કુમાર અજીતને બચાવવોજ જોઇએ. તેથી તેને મહારાણા રાજસિંહનો આશ્રય લેવા નક્કી કર્યું,

આખરે મહારાણા પાસે મારવાડની રાજ્યમાતાએ ફતો મોકલ્યા, અને પોતાના પર આવી પડેલી આફતની હકીકત જણાવી. જેથી મહારાણાએ આશ્વાસન આપી કહ્યું કે “મારવાડના રાજકુમારની રક્ષા મારા પ્રાણના લોગે પણ કરીશ.” કુમારની માતાને આ સમાચાર મળતાંજ કુમારની સાથે એ હજાર સ્વારો સહિત ઉદયપુર જવા નીકળ્યા. રસ્તામાં મોગલોની સાથે યુદ્ધમાં રાઠોડોને ઉતરવું પડ્યું, તેથી રાજકુમાર અગ્રત પોતાના અંગરક્ષકોને લઈ સીધા ઉદયપુર પહોંચી ગયા. આથી રાણાશ્રીએ તેઓનું સ્વાગત કર્યું અને તેમના નિર્વાહ માટે ‘કૈલવા’ નું રાજ્ય અર્પણ કર્યું. ધન્ય છે ! રાણાશ્રીને.

આવી રીતે ઔરંગઝેબની બધી પ્રપંચજાળો મહારાણાએ ઉધી વાળી હતી તેથી તે રાણા ઉપર બહુ ક્રોધાયમાન રહેતો હતો, અને ઘણું મોટું લશ્કર લઈ મેવાડ ઉપર આક્રમણ કરવા આવ્યો. આ વખતે મહારાણા રાજસિંહ પાસે એક ‘જૈન’ સાહસીક અને ચતુર માણસ દિવાનપદે હતો, તે મહા વિચક્ષણ અને કૌશલ્યવાળો હતો તેની સલાહથી મેવાડની તમામ પ્રજાને પહાડમાં લઈ ગયો અને આખું મેવાડ સ્મશાન જેવું બનાવી દીધું તે દિવાનનું નામ વાંચકવર્ગ જાણવા ઇંતેજારી રાખતાં હશેજ. તેનું નામ વીર દયાળશાહ^{૪૬} હતું અને તે જૈન હતો.

૪૬. રાણા રાજસિંહનો ઇતિહાસ વાંચતાં મને એક અચંબો થયા સિવાય રહેતો નથી. રાણા રાજસિંહના વખતમાં એક જૈન ખીરાદર ‘દયાળ શાહે’ રાણાજીની તેમજ સમસ્ત મેવાડની, શરવીરતાથી તથા જીવિથી સેવા યજ્ઞવી અને મેવાડને ગૌરવવંતુ બનાવ્યું. અને મારા ઇતિહાસના અનુભવ મુજબ ‘વીર દયાળ’ એક સાહસીક અને નિડર હતો. પોતે ઘોડાના ખાસદારની જગ્યાએથી મહામંત્રી સુધી પહોંચ્યો હતો. તેની રામાંચક હકીકત તો ‘વીર વિનાદ’ ગ્રંથમાં શ્રીમાન ગૌરીશંકર ઓઝાએ ખુલાસો કેમ નહીં કર્યો હોય તે સમજતુ નથી. સાધારણ માણસને જેમ ચિતરવામાં આવે તેવી બાષામાં સાધારણ હકીકત લખી પોતાના આત્માએ સંતોષ માન્યો છે. પરંતુ મનુષ્ય માત્રના ગુણનું પૂર્ણ તો હંમેશા વિદાનોના હૈયે વસવું જોઈએ, અને તે ગુણના પૂર્ણરી તરીકે તેમના ગુણની મહત્તાપર પ્રકાશ પાડી ‘વીર દયાળ’ ની બાબતમાં ન્યાય આપવો જોઈતો હતો. વીર દયાળ એક શ્રીમંત કુટુંબનો નબીરો હતો, સાહસીક અને વીર હતો, પોતાના પિતાની તમામ મિલકત ત્યાગ કરી ચાલી નીકળેલ નવયુવાન ઉદયપુરમાં આવી, પુરોહિતને ઘેર ઘોડારમાં નોકરી રહ્યો. આવી પરિસ્થિતીમાં જેને પોતાનું જીવન મેવાડ ખાતર ફના કર્યું, વળી તે જીવનની ઉદારતા હજી મેવાડના તકતા ઉપર “કાંકરોલી” રોશન સામે ‘દયાળ કિલ્લો’ મોજૂદ છે. કદાચ જૈન તરીકે શ્રીયુત ઓઝાને પસંદગી ન હોય તે સ્વભાવીક છે ? આ બાબતમાં હું વધુ ચર્ચા કરવા માગતો નથી. પરંતુ જ્યારે ઇતિહાસનું ખુન થતું હોય અને સાચી હકીકતને ખિલકુલ ન્યાય ન મળતો હોય ત્યારે માણસને

બાદશાહની ફેજ સામે બીજા ઘણા રાજાઓ મહારાણાની સાથે રહી સહાય આપવા લાગ્યા. જેથી ઘણુંજ દારૂણ યુદ્ધ થયું. આખરે રાણાશ્રી, કુંવર જયસિંહ, સરદાર ભીમસિંહ અને વીરમંત્રી દયાળદાસ યુદ્ધના મોખરા પર રહી મોગલોને ઘાસની માફક વાઢવા માંડ્યા, તેથી શાહ ગભરાયો અને પોતાનો જીવ બચાવવાનો ઉપાય શોધવા લાગ્યો, આખરે ‘દેવારી’ છાવણી નાંખી પડેલો બાદશાહ પોતે પોતાનું થોડું લશ્કર લઈ નાસી છૂટ્યો. શૂરવીર મેવાડીઓની જીત થઈ અને ઔરંગઝેબનું ભયંકર અપમાન થયું. તેથી લડાઈનો સરંજામ, દ્રવ્ય, ઘોડા વિગેરે મહારાણાએ લઈ લીધું.

આવી રીતે મહારાણાશ્રીને અનેકવાર સાવધાન રહેવું પડતું હતું. જ્યારે શાહે હિન્દુઓ પર જીજ્ઞાસા વેરો નાંખ્યો ત્યારે રાણા રાજસિંહે શાહને ઘણો જ વિવેક ભર્યો પત્ર પોતાના મહામંત્રી દયાળ પાસે લખાવી મોકલાવ્યો હતો, પણ બાદશાહે દાદ આપી નહિ. છેવટે જ્યારે શાહ ઔરંગઝેબના જીલમથી સારો દેશ કંટાળ્યો ત્યારે શાહનદા અકબરને બાદશાહ બનાવવો અને ઔરંગઝેબને પદબ્રજ કરવો એમ મહારાણાએ ગુપ્ત રીતે માણસ મોકલી અકબરને સમજાવ્યો, તેથી અકબર પોતે રાજ્યાભિષેક કરવા તૈયાર થયો, તે વખતે જોધીને બોલાવવામાં આવ્યો. તેને મુહૂર્ત જોઈ આપ્યું અને તે મુહૂર્ત પ્રમાણે બધી તૈયારી થઈ ફક્ત સિંહાસન પર બેસવાનું બાકી હતું, તે વખતે કપટમૂર્તિ જ્યોતિષીએ બધી વાત ઔરંગઝેબને કરી જેથી અકબરની કરેલી મહેનત વ્યર્થ થઈ. તેથી તે પિતાના ત્રાસથી નિશ્ચિત રહી શક્યો નહીં. અને પોતાની અભિલાષા પૂર્ણ થઈ શકી નહીં. આવા અનેક કારણથી થોડા વખત માળવામાં રહ્યો કારણ કે પોતાના પિતાનો દુષ્ટ સ્વભાવ તે સારી પેઠે જાણતો હતો, તેથી તેને કોઈ જગ્યાએ શાન્તિ મળી જ નહી. છેવટે તે ઈંગ્લાંડના વહાણમાં બેસી ફ્રાન્સ આદ્યો ગયો. આ પ્રમાણે ઔરંગઝેબના જીલ્મોની હકીકત જોટલી લખીએ તેટલી જોાઈ જ છે. તેની હકીકતના પાનાના પાના ભરાય તેમ છે. અસ્તુ.

પોતાના સ્વમાનની કિંમત હોવી જોઈએ વીર દયાળની મેવાડ પ્રત્યે ધગશ, તેની પતિન ‘પાટમહે’ ની વીરતા, રાજસમુદ્ર બનાવવા માટે રાણાશ્રીને બતાવેલો પ્રગ્નકલ્યાણનો રસ્તો, દુષ્કાળના વખતમાં જોનાચાર્ય માનસુરિશ્વર મહારાજના ઉપદેશથી બંધાવેલો ‘દયાળ કિલ્લો’ અને ભવ્ય જૈન મંદિર જેમાં લગભગ એસીલાખ રૂપીઆ ખર્ચાયા છે, આવા વીર પુરુષનાં માટે કંઈ પણ હકીકત ‘વીર વિનોદ’ માં રાજસિંહ મહારાણાના પ્રકરણમાં ત્રીયુત ઓઝા તરફથી લખવામાં આવી નથી. તેથી મારા વાંચક વર્ગ માટે આ વસ્તુ લખવાની મારી ફરજ સમજું છું. જૈન સમાજે રાજ્ય માટે, દેશ માટે અને પ્રજા માટે, જ્યારે તનમન અને ધનનો ઉપયોગ કરવામાં જરા પણ કંજુસાઈ કરી નથી. છતાં આજે સાંકડા વિચારવાળા વિદ્વાનો ધર્મની ભાવનામાં પણ બીજા માણસની મહત્તા વધી જાય તે ઠીક લાગતું નથી, તેા ભવિષ્યમાં બીજા વિદ્વાનો આવી બૂલ નહીં કરે અને સાચી હકીકત ને વ્યાજબી જવાબ દરેક વિદ્વાન લેખક આપશે એજ વિનંતિ.

ઔરંગઝેબે કપટવિદ્યા રચી અને મહારાણીની સાથે સંધી કરવા વાતચીત કરી. આ બાબુ પોતે લશ્કરની તૈયારી કરવા લાગ્યો, મહારાણી તરફથી મહારાણીના કાકા શરસિંહ અને નરહર ભટ્ટે સંધી કરી. પરંતુ ડુઃખની વાત તો એ છે કે સંધી પત્રમાં જણ્યા વેરા માટે કોઈ પણ બતનો ઉલ્લેખ નથી તેમજ નામ પણ સંધીપત્રમાં આવ્યું નથી. કેવળ એટલું જ લખવામાં આવ્યું હતું કે “રાણા રાજસિંહને ચિત્તોડ પ્રદેશ પાછો આપી દેવો” આ કાર્ય રાણા રાજસિંહના ઉત્તરાધિકારી જયસિંહ રાણાના વખતમાં બનેલ હતું. તેથી તેને ઉલ્લેખ અત્રે કરવો ઉચીત નથી. આ પ્રમાણે રાણા રાજસિંહે ક્ષત્રિય શિરોમણી તરીકે જ પોતે પોતાનું જીવન દીપાવ્યું. અને હિન્દુઓની સેવા અથાગ કરી. વળી જુદી ઔરંગઝેબ જેવા બાદશાહને અનેક વખત યુદ્ધમાં હરાવી પાછો કાઢ્યો હતો. આવી અનેક શૂરવીરતાભરી જીંદગી ગુજરી તેઓશ્રી આ સંસારને સદા માટે ત્યાગ કરી ચાલ્યા ગયા.

રાણા રાજસિંહનું શરીર અતીશય ઘાથી જખમી બન્યું હતું, અને શરીર બગડવા લાગ્યું. સંવત ૧૭૩૭ ઇ. સ ૧૬૮૧ ની સાલમાં આ ભયંકર પીડામાંથી સદાને માટે મૂક્ત થઈ પોતાના પૂર્વજોને મળવા વીચરી ગયા.

મહારાણીશ્રી પોતે ધાર્મિક વિચારવાળા હતા તેમજ તેમને મહામંત્રી ‘વીર દયાળશાહ’ પણ બુદ્ધિશાળી હતા. તેથી તે તેમની સલાહને માન આપતા હતા અને દરેક ધર્મ કરતાં તેમને ‘જૈન ધર્મ’ પર અડગ શ્રદ્ધા હતી.

મહારાણા રાજસિંહને કવિઓ પ્રત્યે કેટલું માન હતું તે નિચે વાંચવાથી સમજી શકાશે. પોતે કવિતા બનાવી બાણતા હતા. તેમની કવિતા બનાવવાની શક્તિ કેટલી હતી તે નિચેના છંપાથી સમજી શકાશે. નિચે લખવામાં આવેલ છંપો ‘રાજસમુદ્ર’ ના તળાવની પાળ ઉપર અથવા મહેલના ગોખની પૂર્વ દિશા તરફ મુકવામાં આવેલ છે. જે હાલ પણ મોજૂદ છે, પરંતુ તે ચોકખા અક્ષરે વાંચી શકાતો નથી.

છંપો

કહાં રામ કહાં લખણ, નામ રહીયાં રામાયણ,
કહાં કૃષ્ણ બળદેવ, પ્રગટ ભાગોત પૂરાયણ,
વાલ્મીક સુક વ્યાસ, કથા કવિતા ન કરંતા,
કુણ સરૂપ સેવતા, ધ્યાન મન કવણ ધરંતા,
જગ અમર નામ ચાહો જીકે, સૂણો સજીવન આખરાં,
રાજસિં કહે જગ રાણસે, પૂજો પાંવ કવિ સરા. ૨૧૪

મહારાણા રાજસિંહ જે થોડો વખત વધારે જીવ્યા હોત તો મેવાડની શે.લામાં ઘણી જ વૃદ્ધિ કરત. મહારાણાએ પોતાની કારકીદીમાં દક્ષિણ દિશા તરફ એક નગર વસાવ્યું છે, અને તેનું નામ 'રાજનગર' પાડ્યું છે. પોતે નવો કિલ્લો મજબૂત કરાવ્યો છે, વળી પૂર્વાકત વંદના ઉપલા ભાગમાં કૃષ્ણનું મંદિર બનાવ્યું છે. તેની કારીગરી અજોડ છે, અને તે મંદિરના મધ્ય ભાગમાં એક શિલાલેખ છે જેમાં સ્પષ્ટ અક્ષરે તેની પ્રતિષ્ઠા કરનારનું નામ લખવામાં આવ્યું છે. આ મંદિર બાંધવામાં અને તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવવામાં મહારાણાએ ૬૮ લાખ રૂપીઆ ખર્ચ્યાં હતા. તેમના સામંતો અને સરદારોએ આ કાર્યમાં ઘણી મદદ આપી હતી.

જ્યારે મેવાડમાં ચારે તરફ દુષ્કાળ પડ્યો અને લોકો અન્ન, પાણી માટે ટળવળતા હતા ત્યારે અસંખ્ય પ્રજાને સહાયતા આપવા જૈન મંત્રી દયાળશાહની સલાહથી 'રાજસમુદ્ર' બંધાવવાનું કામ શરૂ કર્યું હતું. પ્રજાને દુષ્કાળના દુઃખમાંથી મુક્ત કરવા નક્કી કર્યું. ધન્ય છે ? મહારાણાશ્રીની ઉદારતાને ? પ્રજા તરફ પ્રેમની ધગશને !

મહારાણા રાજસિંહ સિંહાસન પર બેઠા અને સાત વર્ષ પછી અથવા સંવત ૧૭૧૭ માં મેવાડ ઉપર દુષ્કાળનું આક્રમણ થયું હતું, આવું આક્રમણ અગાઉ કદિ પણ થયેલું નહીં. જ્યારે અનાજની મોંઘવારી ઘણી જ હતી, ત્યારે રાણા શ્રીએ અનાજના કોઠાર પ્રજા-રેયત માટે ખુલ્લા મુક્યા હતા. અને રાજસમુદ્રનું કામ ચાલુ કરી પ્રજાને બચાવી લીધી હતી. આ પ્રમાણે સરોવરનું કાર્ય સાત વર્ષ પુરૂ થયું હતું આ સરોવરની શરૂઆત સં. ૧૭૧૭ ના પોસ સુદ ૮ ના રોજ કરી હતી.

આ ભયંકર દુષ્કાળની હકીકત આપણે વીર દયાળશાહના પ્રકરણમાં વાંચીશું ત્યારે તેનો ખ્યાલ આવશે. મહારાણાએ પ્રજાનો અથાગ પ્રેમ અને ચાહના મેળવી હતી.

છાપો

હિન્દુઓના પર, જુદમ તો અધિક કરતો,
જુદમી ઔરંગઝેબ, દયા નહીં દીલમાં ધરતો,
કરી પિતાને કેદ, બન્ધુની કતલજ કરતો,
લીધુ ત્યાં તો રાજ્ય, મૂગટ શીર પર ધરતો,

હિન્દુઓને વટલાવવા, બાકી જેણે રાખી નથી,
કહે 'લોગી' એના જેવો, કોઇ પાપી પાક્યો નથી.

છાપો

હિન્દુઓની નાસ ભાગ તો દેશમાંથી થાતી,
જ્યાં જૂઓ ત્યાં જુદમ તણી ઝડીઓ તો ઝરતી,
જુદમ તણી કોઈ દાદ, નહિં સાંભળતું કાને;
પાપી ઔરંગઝેબ પડયો આજે મેદાને,
હિન્દુઓની જડને ઉખેડવા નિશ્ચય કરે,
કહે 'ભોગી' ત્યાં માઈનોપૂત કોઈતો આવી મળે. ૨૧૬

છાપો

જજીઆ વેરો નાંખી જુદમની અવધિ કીધી,
થયો હાહાકાર દેશ છતાં ન સુઝી બુદ્ધિ,
હિન્દુ નાસી જાય બિચારા જીવ લઈને,
ફફડે આખો દેશ શાહના જુદમ જોઈને,
છેવટ રાણા રાજસિંહ પડકાર શાહને આપતો,
કહે 'ભોગી' ધન્ય રાણાને હિંદુને બચાવતો. ૨૧૭

પ્રકરણ ૧૪ મું.

વીર કેશરી દયાળશાહ

જૈનોમાં જે શૂરવીરતા, સાહસીકતા અને ઠંડેવાર કુશળતા હોય છે તે બીજામાં ઘણીજ ઓછી હોય છે. જૈનોએ તો એવી બહાદુરી બતાવેલી છે કે જેના નામો આજે ઇતિહાસના પાના પર સૂવર્ણક્ષરે શોભી રહ્યા છે, જે જૈનો પરાયા દુઃખોમાં દુઃખી થઈ પોતાની ફરજ બજાવવા જરા પણ પાછી પાની કરતા ન હતા. તેમાંના વીર દયાળશાહ પણ એક હતા. તેઓએ દેશની, રાજ્યની, અને ધર્મની મુશ્કેલીના વખતમાં જે સેવાઓ બજાવી છે તે પ્રસંશાને પાત્ર છે. વાંચકવર્ગ આગળ દયાળશાહની કેટલીક જાણુવા જેવી હકીકત નીચે લખું છું જેથી વાંચકવર્ગને ઘણું જાણવાનું અને સમજવાનું મળશે.

મારવાડ દેશના નાના ગામડામાં ‘રાજાજી’ કરીને એક ગૃહસ્થ રહેતા હતા તેઓને ‘રથણદે’ નામની પત્નિ હતી અને દયાળ નામનો એક પુત્ર હતો. તેમના કુટુંબની સમાપ્તિ આટલેથી થાય છે. રાજાજી ઘણા વ્યવહાર કુશળ અને પ્રતિષ્ઠિત પુરૂષ હતા, વળી તેઓ પંસે ટકે પણ સુખી હતા, નિરાભિમાની હતા, અનેક સદ્ગુણો તેઓશ્રીના જીવનમાં શોભતા હતા, તેમજ તેમના ધર્મપત્નિ રથણદે પણ સુશીલ, શાળુ અને કર્તવ્યપરાયણ હતા. રાજાજીએ સાધારણ ઠંડેપાર કરી લાખોની દાલત એકઠી કરી હતી તેમજ ઇજ્જત, આગર અને ઠંડેવાર એટલો બધો સારો હતો કે દરેક ગામના, જ્ઞાતના, રાજ્યના અને પંચના દરેક કાર્યમાં તેઓની સલાહ લેવાતી હતી.

વીર દયાળશાહનો સ્વભાવ ક્ષત્રિયને શોભે તેવો હતો, કારણ કે તેનો આશય ઠંડેપારનો હતો જ નહીં. પણ યુદ્ધમાં લડવું, સાહસીકતા બતાવવી, નિર્માલ્ય જીવન ન જીવવું—ઘોડેસ્વાર થવું, તલવાર, ભાલા, તીર કામડા વિગેરેની રમત કરવી, અને એક શૂરવીર યોદ્ધાને શોભે તેવી રીતે વર્તવું એજ પ્રિય હતું. તેનું શરીર-શક્તિ અગાધ હતા. તેનામાં નામ તેવાજ ગુણ હતા, તેનું નામ દયાળ હતું તેવો જ તે દયાનો સાગર હતો, પારકાના દુઃખે દુઃખી થઈ તે કામ કરી છૂટતો હતો.

એક દિવસ તેના પિતાએ વિચાર કર્યો કે દયાળ હવે મોટો થયો છે ઠંડેપારમાં મુકી મારા માથેથી ઉપાધી ઓછી કરું જેથી મને શાન્તિ થાય. આમ વિચાર કરી દયાળને કહ્યું કે “ ભાઈ રખડવાનું મુકી દઈ હવે ઠંડેપારમાં જોડાઈ જાય તો સાડું ” રાજાજીનો સ્વભાવ ગરમ હતો, તેઓ જે વાત કરતા તે વાતને

પુરી કર્યા વગર કદી મૂકતા નહોતા. તેમજ તેમનો સ્વભાવ હકવાદી-જક્ષી હતો.

“પિતાજી! મારે વિચાર બેપાર કરવાનો નથી, મારે તો એક એવું કામ કરવું છે કે દુનીઆમાં જીવ્યાની કંઈક કિંમત થાય.” દયાળે ખુબ વિચાર કરી ચોકખા શબ્દોમાં જવાબ આપ્યો.

આ સાંભળી રાજાજી એકદમ ગરમ થઈ ગયા અને બોલ્યા કે તું વેપાર કરવા ના પાડે છે તો શું તારે ભીળ માગવી છે? તારી ઉંમર પુરા વીસ વરસની થઈ છતાં તને કાંઈ કરવું સુઝતું નથી તો શું હજમન કરીશ? જો તારે મારા કહ્યામાં રહેવું હોય તો હું કહું તેમ કરવું પડશે, નહીં તો તારી ધ્યાન પહોંચે તેમ કર, સમજ્યો?

પિતાજી! આપ નાહક ગુસ્સે થાવ છો, એવું તો મેં શું અઘટીત કાર્ય કર્યું છે કે આપ મારા ઉપર આટલા બધા ગુસ્સે થાવ છો? હું તો હજી પણ કહું છું કે મારાથી આ નિર્માલ્ય ધંધો નહીં બને, મારા કાંડામાં તાકાત હશે તો હું ગમે ત્યાંથી માફ ગુજરાન થાય તેટલું મેળવી લઈશ. માટે આપ ક્રોધ કરશો નહીં. દયાળે નિડરતાથી પણ નમ્રપણે જવાબ આપ્યો.

શું તારે માફ કહું જ માનવું નથી? તો મારે આ છેલ્લો જવાબ સાંભળી લે, જો તારે વેપારમાં ચિત્ત લગાડવું હોય અને આ બધી નાગાઈ છોડી દેવી હોય તો ખુશીથી આ માલ મીલકત અને વૈભવ બધુંય તારું જ છે, અને જો તારે તારા મનસ્વીપણાથી જ ચાલવું હોય તો તું તારું સુઝતું કરી લે અને માફ મકાન છોડી ચાલ્યો જ. રાજાજી ગુસ્સામાં બોલ્યા.

જેવી પિતાની આજ્ઞા. દયાળ પોતાના માતા-પિતાને પગે લાગી-નમસ્કાર કરી પોતાના ભાગ્ય ઉપર જીવવાના નિશ્ચયથી ઘર ત્યાગ કરી નીકળી ગયો. આ વખતે રચણદેની આંખમાંથી અધારા વહેવા લાગી, પણ દય જ એટલો બધો મક્કમ વિચારનો હતો કે એક વખત બોલ્યા પછી તેને પુરેપુરું બળવી લેવું અને જે બોલવું તે બહુ વિચારીને બોલવું, જેથી પોતાના વિચાર આગળ દુનીઆના દેવો આવે તો પણ તે ફેરવવાને શક્તિમાન ન થાય, તેથીજ પોતે વિચાર કર્યો કે પુર્યાર્થ સાધવા માટે બહાલામાં બહાલી વસ્તુનો ત્યાગ કર્યા સિવાય અનુભવ નહીં થાય માટે હવે તો એકજ વિચાર કે ‘દેવ પાદ્યામી ને કાર્ય સાદ્યામી’ એમ બોલી માતા-પિતાને ફરી એક વાર નમન કરી ઉપર આભ અને નિચે ધરતી, કાંઈ પણ સાધન લીધા વિના પોતાની માતૃભૂમિનો ત્યાગ કરી ચાલી નીકળ્યો. ધન્ય છે! તેની મક્કમતાને.

દોહરો

દુનિઆ તણા વહેવારમાં, રહેવું ઘણું મુશ્કેલ છે,
વીતે ઘણું વહેવારમાં, નહીં જેવા તેવા ખેલ છે;
આશ પારકી રાખીને, જીવવું જગત ઘિસ્કાર છે,
આપ પગ પર ઝુઝવું, જ્યાં સહાય શ્રી કીરતાર છે. ૨૧૮

વિચારમાં ને વિચારમાં વીર દયાળ ઘોર જંગલમાં ચાલ્યો જાય છે. રસ્તામાં ઘણાં ગામડાં આવે છે પણ કોઈ પાસે હાથ ધરતો નથી. ગમે તેવી મહેનત મજૂરી કરી પોતાનો નિર્વાહ કરતો હતો અને મેવાડ તરફ ચાલ્યો જતો હતો. કારણ કે આ વખતે મેવાડના સિંહાસન પર મહારાણા શ્રી રાજસિંહ રાજ્ય કરતા હતા. તેઓ વીર અને બહાદુર હતા અને શાહ ઔરંગઝેબ સામે ટક્કર ઝીલનાર હોય તો તે એકજ રાણા રાજસિંહ હતા. તેની પ્રસંશા વીર દયાળે ગામોગામ સાંભળી હતી તેથી તેણે રાણા રાજસિંહની સેવા કરવાનો વિચાર કર્યો અને મેવાડ તરફ પ્રયાણ કર્યું. લાખોપતિનો દીકરો આજે એક લીખા-રીની સ્થિતિમાં લાગ્યની કસોટી કરવા નીકળ્યો !

આ પ્રમાણે ગામડે ગામડે ભટકતો ભટકતો અને રખડતો રખડતો તે મેવાડના પાટનગર ઉદયપુરમાં આવી પહોંચ્યો. પણ ત્યાં નહોતું કોઈ સંબંધી કે નહોતું કોઈ પીછાણવાળું તેથી તે ગામ બહાર મંદિરમાં ઉતર્યો. મંદિરના પૂજારીએ આ અજાણ્યા માણસને પૂછ્યું કે—

‘લાઈ, આપ કોણ છો? આપનું શું નામ છે? અને આપ શું કામ માટે આવ્યા છો? વળી આપને ક્યાં જવું છે તે જણાવશો.’ પૂજારીએ પૂછ્યું.

‘લાઈ મારું નામ દયાળ છે, હું અત્રે નોકરી માટે આવ્યો છું, માટે જો કોઈ નોકરી હોય તો મને બતાવજો! દયાળે કહ્યું.

તમને બીજો કોઈ દેશ ન જડ્યો કે મેવાડ મર્યો? પૂજારીએ વ્યંગ લાષામાં કહ્યું.

લાઈ, જેવી લાવીની મરજી, જો કોઈ નોકરી શોધી આપશો તો મોટો ઉપકાર માનીશ. દયાળે કહ્યું.

દયાળનો આવો શાન્ત સ્વભાવ જોઈ પૂજારીને ઘણા સંતોષ થયો તેથી દયાળને આશ્વાસન આપી મંદિરમાં બેસવા કહ્યું. તમારા માટે નોકરીની તપાસ કરી આતું છું. એમ કહી પૂજારી મંદિરના કામમાં રોકાયો.

ઉદયપુરના ગઢના કિલ્લા, રાજ્ય મહાલયો, તેની સુંદરતા, કારીગરી અને બાંધણી વિગેરે જોઈ દયાળ પોતાના આત્માને આનંદ આપી રહ્યો હતો અને કુદરત શું કરે છે તેની વાટ જોયા કરતો હતો.

ત્યાં પૂજારી આવ્યો અને તમને ઘોડાનું કામકાજ આવડતું હોય તો અમારા પૂરોહીત સાહેબને ત્યાં ઘોડાના કામકાજ માટે માણસની જરૂર છે, પણ પગારમાં ફક્ત ખાવા પીવાનું તે સિવાય એક પૈસો પણ નહીં મળે. માટે જો વિચાર હોય તો ચાલો મારી સાથે. પૂજારીએ કહ્યું.

તેથી દયાળે કહ્યું કે જ્યાં ઉભા રહેવાનું ઠેકાણું નથી ત્યાં રોટલા માટે નોકરી મળે છે, તો શા માટે જતી કરવી જોઈએ. મને ઘોડાનો શોખ છે અને ઘોડાની માવજતનું તથા તેની સ્વારીનું કામ સારી રીતે હું જાણું છું તેથી વગર આનાકાની કર્યા વગર તેણે પૂજારીને કહ્યું કે ‘જે નોકરી હોય તે ખરી.’ તેથી દયાળને પૂરોહીતની પાસે લઈ ગયો, અને ભલામણ કરી તેથી ઘોડાની ચાકરીનું કામકાજ સોંપવામાં આવ્યું.

છપ્પો.

ભાવીમાં શું હોય, ખબર તેની નવ પડતી,
કુદરત કેરા ભેદ, તણી ચાવી નવ જડતી;
જૈન તણો એ ખાળ, આજ પુર્વાર્થ સાધે,
પિતા તણો વૈભવ, વળી લક્ષ્મીને ત્યાગે,
પુર્વાર્થને સાધવા, દયાળ મેવાડ આવતો,
કહે ભોગી રહે નોકરી, સમયને પીછાણતો. ૨૧૬

છપ્પો.

આપો સમયને માન, દયાળ નોકરી કરે છે,
ઘોડાની ઘોડાર તણું, એ કામ કરે છે;
આગળ વધવા માટ, નહીં મોટાઈ ધરે છે,
માલીકનું ખાઈ અન્ન, સદા ઇમાને રહે છે,
કહે ભોગી દયાળ એ, સમયને સમજી ગયો,
પૂરોહીતની ઘોડારમાં, નોકરી પોતે રહ્યો. ૨૨૦

પૂરોહીતને ઘેર નોકરી કરતાં ઘણા દિવસો વહી ગયા. પૂરોહીત સાધારણ માણસ ન હતા, પણ રાજ્યના પૂરોહીત હતા અને રાજકાજમાં ઘણો સારો રસ ધરાવતા હતા, તેથી તેમને ત્યાં હજારો શ્રીમંતો, સરદારો વિગેરે આવતા હતા. એને ત્યાં રાજ્યકાજની બધી વાતો ચાલતી હતી. તે બધી વાતો દયાળ ધ્યાન દઈ સાંભળતો હતો. વળી પૂરોહીતના ઘેર સોહનલાલ શેઠ ઘણી વખત

આવતા હતા. પૂરોહીતની ગેરહાજરીમાં દયાળ દરેકનું સ્વાગત ઘણીજ સારી રીતે કરતો હતો. તેથી પોતે પોતાની લાયકાતની છાપ ઘણી સુંદર પાડી હતી.

એક વખતે પૂરોહીતની ગેરહાજરીમાં શેઠ સોહનલાલ પધારતાં દયાળે તેમનું ભાવભીનું સ્વાગત કરી આવકાર આપ્યો, આથી સોહનલાલ વિચારમાં પડ્યા કે 'આ પુરોહીત સાધારણ નથી પણ જરૂર કોઈ ઉચ્ચ કુટુંબનો હોવો જોઈએ.' આમ વિચાર કરી દયાળને પૂછ્યું કે 'ભાઈ, તમને શું પગાર મળે છે?'

ખાવા-પીવા માટે જ કામકાજ કરું છું દયાળે જવાબ આપ્યો.

શું તમારા જેવા માણસને આવું કામ પસંદ પડે છે? સોહનલાલે પૂછ્યું.

સમયને માન આપવું જ જોઈએ ને? દયાળે જવાબ આપ્યો.

તમારો મૂળ દેશ કયો? સોહનલાલે પૂછ્યું.

મારો મૂળ દેશ મારવાડ, અને હું મારા પિતાશ્રીને એકનો એકજ પુત્ર છું. મારા પિતા પાસે લાખોની દોલત છે, પણ મારા અને પિતાના આદર્શો ઘણા જૂઠા જ છે, તેઓ મને વેપારી ધંધામાં નાંખવા માગતા હતા. મેં ના પાડી; તેથી તેમણે મને ગૃહત્યાગ કરવાની આજ્ઞા કરી. જેથી તેમની આજ્ઞા શિરોમાન્ય રાખી તુરત ચાલી નીકળ્યો. દયાળે જવાબ આપ્યો.

શું તમને તમારા પિતાશ્રીની જરા પણ લાગણી ન થઈ અને આટલો બધો વૈભવ ત્યાગ કરી ચાલી નીકળ્યા? સોહનલાલે પૂછ્યું.

હું આદર્શ કરતાં કરોડોની દોલતને તુરંત ગણું છું, પ્રભુ મહાવીરે પોતાના આદર્શ આગળ રાજ્યવૈભવનો શું ત્યાગ નહોતો કર્યો? દયાળે તેમના સવાલનો જવાબ આપ્યો.

શું તમે પ્રભુ મહાવીરના ઉપાસક જૈન છો? સોહનલાલે પૂછ્યું.

જી, હા, દયાળે કહ્યું.

દયાળ, હું જે મારા મનમાં ધારતો હતો તેજ આખરે સાચું પડ્યું; આપ જેવાને આવી હલકી નોકરી કરી જીવન નષ્ટ કરવું તે મને વ્યાજબી લાગતું નથી. તમે મારા ઘેર આવશો? સોહનલાલ બોલ્યા.

મારા શેઠ (પૂરોહીત) ની રજા વગર મારાથી આવી શકાય નહીં. દયાળે કહ્યું.

હીક, તે હું સમજી લઈશ. ઉઠતાં ઉઠતાં સોહનલાલ બોલ્યા, અને ઘર તરફ ચાલ્યા.

સોહનલાલ એક પ્રતિષ્ઠિત અને રાજ્યના માનીતા ગૃહસ્થ હતા, રાજ્યના સુખ દુઃખમાં તેમનો સારો હિસ્સો હતો. રાણાશ્રીને પણ સોહનલાલ માટે ઘણું માન હતું, સોહનલાલ પોતાના ઘેર ગયા પછી દયાળ પણ પોતાના કામકાજમાં રોકાયો, ત્યાં તો પૂરોહીત રાજમહેલમાંથી પોતાના સ્થાન પર આવ્યા, તે વખતે તે ઘણા ઉંડા અને ગંભીર વિચારમાં ગરકાવ થએલા હતા. તેમનું મન ઠેકાણે ન હતું, તેઓ આવી અને બેઠા.

દયાળ, ઓ દયાળ, પૂરોહીતે ખૂબ પાડી.

હા, ફરમાવો. આપને શું કામ છે? દયાળે પૂછ્યું.

મેં ગઈ કાલનો પૂજારીને 'દેવાલી' મોકલ્યો છે તે હજી સુધી આવ્યો નથી, માટે તમે ઘોડો તૈયાર કરી તેની ખબર લઈ આવો, રસ્તો ઘણો વિકટ છે, માટે સંભાળીને જાઓ, અને સાથે હથોડીઓ પણ લેતા જાઓ. દેવો, આ મારી કટારી પણ સાથે રાખો એમ કહી કટાર આપી. દયાળ મસ્તક નમાવી હુકમનો અમલ કરવા ઘોડા પર સ્વાર થઈ દેવાલી જવા સડસડાટ ચાલી નીકળ્યો.

કુદરતની અજબ ઘટના.

જગતની ઘટનાઓનો અપૂર્વ ખ્યાલ આપતો, દુસ્મનોના સામે વિકાળ સમો ભાસતો, દુર્ગ સંધ્યા સમયે; સૂર્યના કિરણો અસ્ત થતી વેળાએ અરવલ્લીના દુર્ગના રમ્ય રસ્તા ઉપર એક યુવાન ઘોડેસ્વાર થઈ મસ્ત પછે ચાલ્યો જતો હતો.

વનપ્રદેશોની અવનવી અટવીઓ અને કુદરતની ઘટનાઓ ભેતો ભેતો યુવાન ચાલ્યો જાય છે, પણ ત્યાં તેને કોઈની કારમી ચીસ સાંભળી એટલામાં તો સનસનાટ કરતું એક તીર યુવાનના કાન આગળથી પસાર થઈ ગયું, તેથી તે ચમક્યો અને તે તીર જે બાજુથી આવ્યું હતું તે બાજુ પોતાનો ઘોડો લઈ ગયો અને ત્યાં તેણે એક યુવાન બાળા પર અત્યાચાર માટે લડતાં કેટલાક ભીલોને જોયા, તેથી દયાળે પોતાનો ઘોડો તે તરફ દોડાવ્યો અને થોડી વારમાં તે ભીલના ટોળા પાસે આવી ઉભો રહ્યો, અને તરત જ કટાર ખેંચી પોતાના પ્રાણની દરકાર રાખ્યા વગર ભીલની પીઠમાં ઘેંચી દીધી, પણ ભીલના શરીરનો ખાંધો મજબૂત હોવાથી તેણે કટાર વાગ્યાની પરવા ન કરતાં બાળાને મૂકી, સહાય કરવા આવનાર દયાળ પર તૂટી પડ્યો, તેથી દયાળે પણ પોતાના બાહુબળથી જવાબ આપ્યો, અને ભીલને મહાત કર્યો, તેથી ભીલ ઘણી આજીજની સાથે કરગરવા માંડ્યો.

આ બાળાને પગે લાગી તેની માશી માગ, અને આવું અત્યાચારનું કૃત્ય હવે કદી પણ નહીં કરું તેવી પ્રતિજ્ઞા લે. દયાળે મક્કમતાથી જણાવ્યું.

ભીલોએ બાળાની માશી માગી અને પ્રતિજ્ઞા લીધી જેથી ભીલોને ત્યાંથી જવા દીધા. આવી રીતે તે યુવાન બાળાનો બચાવ વીર દયાળે જ કર્યો.

બાળા, તમે આ જગ્યા પર ભીલના પંઝામાં શી રીતે સપડાયા ? દયાળે પૂછ્યું.

હું ઉદયસાગર પર ફરતાં ફરતાં આ સ્થળ પર આવી પહોંચી, હું ઘણી વખત એકલી જ આ પહાડોની ખીણમાં આવું છું તેમ આજે પણ આવી હતી, પણ મને એકદી ભેઠ વળી ખીણું કોઈ નહીં હોવાથી આ ભીલો મારા પર કુદદી કરી મને સતાવવા લાગ્યા, તેથી મારી પાસે જે તીરનો જથ્થો હતો તે વડે મેં માફ રક્ષણ કરવા માંડ્યું. જ્યારે માફ ખીણું તીર ખાલી ગયું અને

તેઓ મારા ઉપર જીવંત ગુજારવા લાગ્યા કે આપ તુરત આવી પહોંચ્યા અને મને બચાવી, જો આપ ન આવ્યા હોત તો મારી આજે કંઈ દશા હોત તે પ્રભુ જાણે. મોતની સાથે જંગ ખેલનાર ઘણાજ વીરલા હોય છે, અને આપે અબજાની રક્ષા કરી જે બહાદુરી બતાવી તેના માટે આપશ્રીને ધન્યવાદ ઘટે છે ? યુવાન બાળા બોલી.

ઓહ, આ શું ? દયાળના શરીરમાંથી લોહી નીકળતાં બાળા બોલી ઉઠી અને તરત પોતાની સાડી વતી સાફ કરવા લાગી, આથી દયાળના જીવનમાં તેના સ્પર્શ માત્રથી સનસનાટી થઈ અને તે તેના અમી ભર્યા નેત્રોમાં અંબીયો, તેનું સુંદર મુખાવીંદ જોઈ પોતાના આત્માને શાન્તિ અનુભવવા લાગ્યો. બંને વ્યક્તિઓને આ પહેલ વહેલો જ પ્રસંગ હતો તેમાં વળી યુવાન બાળા અને યુવાન વીર પછી શું બાકી રહે ?

બંને વ્યક્તિઓ નિર્દોષ વાતો કરતાં કરતાં, એક ખીજના સામ સામુ જોઈ પોતાના આત્માને આનંદ આપતાં આપતાં આલ્યા જાય છે.

બાળા, આપનું નામ શું ? દયાળે પૂછ્યું.

આપનું શું નામ છે તે પહેલાં જણાવો. બાળાએ કહ્યું.

મારું નામ દયાળદાસ યુવાન બોલ્યો.

શું તમારું નામ ? જાણે દયાના દેવ જેવા લાગે છે ? પણ મારું નામ એટલું બધું સુંદર નથી. બાળા બોલી.

તો કંઈ હરકત નહીં પણ નામ તો જણાવશોને ? યુવાને કહ્યું.

હા, તો સાંભળો, મારું નામ પાટમદે. બાળાએ કહ્યું.

કેટલું ગૌરવવંતું નામ ? યુવાને જણાવ્યું.

તેથી બાળાના ગાલે શરમના શેરડા પડ્યા હોય તેમ લાગ્યું.

આ પ્રમાણે વાતો કરતા હતા ત્યાં કોઈ ચીજ પર ધ્યાન પડતાં આ શું પડ્યું છે ? દયાળ એકદમ બોલી ઉઠ્યો.

તમારી કટારીમાંથી નીકળી જતાં મેં જોયું હતું, તે તો નહીં હોય ? મને તો તેજ લાગે છે. પાટમદે બોલી.

દયાળે તરતજ તે ચીકી હાથમાં લઈ વાંચવા માંડી, વાંચતાં વાંચતાં તેના મૂખ ઉપર ક્રોધની રેખાઓ છવાઈ ગઈ અને ગંભીર વિચારમાં પડી ગયો. કેટલું ભયંકર કાવત્રું? શું પૂરોહીત આટલો બધો ભયંકર માણસ? શું પોતાના અન્નદાતા ઉપરજ આ કાવત્રું? શું આપણા પાલણુહાર ઉપરજ આ વજ્રપાત? મારા પ્રાણના ભોગે પણ તે લોકોની મુરદ બર નહીં આવવા દઉં. એકદમ દયાળથી બોલાઈ જવાયું.

કેમ, શા વિચારમાં પડ્યા? ચીકીમાં શું હશે તે જાણવાની જાણસા થતાં પાટમદે બોલી.

કંઈ નહીં, ખાસ કારણ નથી, ચાલો, હવે હું તમને તમારા ઘર સુધી પહોંચતા કરું, દયાળે નમ્રતાથી કહ્યું.

જેવી આપની ઇચ્છા? દયાળ, હાલમાં આપશું કરો છો? પાટમદેએ પૂછ્યું.

અત્યારે હું રાજ્ય પૂરોહીતના ઘેર નોકરી કરું છું, પણ થોડા વખતમાં મારી નોકરી ત્યાંથી બદલાશે, દયાળે જવાબ આપ્યો.

કોને ત્યાં? બાળાએ પૂછ્યું.

શેઠ સોહનલાલને ત્યાં દયાળે કહ્યું.

હું! સોહનલાલ તો મારા પિતા થાય છે. બાળાએ એળખાણ આપતાં કહ્યું.

આ પ્રમાણે વાતો કરતાં કરતાં ચાલ્યા આવે છે ત્યાં સોહનલાલ શેઠનું મકાન દેખાયું.

મારા પિતાશ્રીને મળ્યા સિવાય નહીં જવાય, પાટમદેએ જણાવ્યું.

ના? બાળા, પૂરોહીત મારી વાટ-રાહ જોતાં હશે. ફરી કોઈ વાર મળીશું. અત્યારે તો હું જઈશ, દયાળે વિનય પૂર્વક રજા માગી.

ઠીક? ત્યારે પધારો, હવે આપણે હંમેશાં મળી શકીશું, પાટમદેએ કહ્યું.

બંને જણા છૂટ્યા પડ્યાં. દયાળ જતાં જતાં બોલ્યો કે કેવી સુંદર બાળા? શું તેનું રૂપ? કુદરતની કેવી અજબ ઘટના?

લાગ્ય દેવીની કૃપા

દયાળની રાહ જોઈનેજ પૂરોહીત બેઠા હતા. ત્યાં દયાળને સામેથી આવતો જોઈ, કેમ ! પૂજારીના શા સમાચાર છે ? પૂરોહીતે પૂછ્યું.

પૂજારી દેવાલીમાં મગા કરે છે, બે દિવસ બ્રહ્મભોજન હોવાથી રોકાઈ ગયો છે દયાળે કહ્યું.

બ્રાહ્મણને લાડવા મળે એટલે સમયનું લાન પણ ન રહે પૂરોહીત બળકડ્યો.

દયાળ, તને સોહનલાલ શેઠને ત્યાંથી માણસ તેડવા આવ્યો છે, તારો શું વિચાર છે ? પૂરોહીતે પૂછ્યું.

જેવી આપશ્રીની મરજી. દયાળે વિનયથી જવાબ આપ્યો.

પૂરોહીતે દયાળને રાજીખુશીથી સોહનલાલ શેઠને ઘેર જવાની રજા આપી, તેથી દયાળ સોહનલાલ શેઠને ઘેર આવ્યો. શેઠ તથા પાટમદે દયાળની આવવાની રાહ જોઈનેજ બેઠા હતા. દયાળ આવ્યો એટલે સોહનલાલે ઘણાજ આદરમાન સાથે બેસાડ્યો.

પિતાજી, આ બહાદુર વીરે મારી રક્ષા કરી હતી અને મને પાપીઓનાં પંઝામાંથી બચાવી હતી પાટમદે બોલી.

સોહનલાલ શેઠના આનંદનો પાર ન રહ્યો, દયાળશાહ તરફ લાગ્યદેવીનું વલણ બદલાયું. દયાળના સ્વભાવથી અને કર્તવ્યથી શેઠ ઘણા ખુશી થયા, અને પાટમદે પણ દીનપ્રતિદીન તેના સહવાસમાં આવવા લાગી, બંનેના વર્તનથી પાટમના માતા-પિતા ના આનંદનો ઉભરો માતો ન હતો, અને ખૂબ હરખાવા લાગ્યા. તે બંનેનો સહવાસ વધવા દીધો. આ પ્રમાણે દયાળશાહ સોહનલાલ શેઠના કુટુંબી જેવો થઈ ગયો. વાહ ! વિધાતા તારી કૃતિ પણ અજબ છે ?

ન્યારે મહારાણા રાજસિંહ ‘ જગનિવાસ ’ (મહેલ) માં આંટા મારતા હતા અને શાહ ઔરંગઝેબને પરાજય કેમ કરવો તેનો વિચાર કરતાં હતા ત્યારે એક પ્રતિહારે આવી કીધું કે કોઈ યુવાન આપશ્રીને મળવા માગે છે.

આવવા દો ? રાણાશ્રીએ હુકમ આપ્યો.

દયાળ અંદર આવી રાણાને નમસ્કાર કરી આસન પર બેઠો.

યુવક, કેમ આવ્યો છું ? અહિં આવવાનું શું પ્રયોજન છે ? કોઈ જાતના દુઃખથી આવ્યો છે કે મ્લેચ્છના ત્રાસથી તારો બચાવ કરવા આવ્યો છે ? શા દુઃખે આવ્યો છે ! રાણાશ્રીએ પૂછ્યું.

નામદાર ! આપશ્રીના રાજ્યમાં મને કોઈ જાતનું દુઃખ નથી. તેમ કોઈનો ત્રાસ નથી. પણ હું ફક્ત આપશ્રીને એક વિનંતિ કરવા આવ્યો છું. દયાળ બોલ્યો.

યુવાન ! તારે જે કહેવું હોય તે ઘણી ખુશીથી કહે રાણાશ્રીએ કહ્યું.

નામદાર ! આપ આવતી કાલથી સવારે દુધ પીવાનું બંધ રાખશો તો મેવાડ પર મોટો ઉપકાર થશે, કારણ કે જેમ લામાશાહ રાણા પ્રતાપની સેવા બજાવી કૃતાર્થ થયો, તેમ હું પણ મારવાડથી આપ નામદારશ્રીની સેવા કરવાના ઇરાદાથીજ મેવાડમાં આવ્યો છું. અને આપશ્રીની સેવા કરવાનો સુયોગ મને વહેલો મળી ગયો તે જ માફ પ્રારબ્ધ સમજું છું. દયાળે નમ્રપણે વિનંતિ કરી.

યુવક ! તું બોલે છે તેની શી ખાત્રી ! કારણકે મારો કોઈ દુશ્મન નથી તેમજ કોઈ દુશ્મનની અહીં આવવાની તાકાત નથી માટે જે બોલે તે સંભાળીને બોલજે, નહીં તો જાણજે કે રાણા રાજસિંહના સામે કપટ નહીં ચાલે. અરે ! તું હાલમાં અહીં ક્યાં રહે છે ! રાણાશ્રી ગુસ્સામાં બોલ્યા.

નામદારશ્રી ! બીક એ શબ્દ તો મારા અંતરમાં નથી, મોતની પરવા સાચા જૈન ને હોય જ નહિ, કારણ કે જૈનો કર્મવાદી છે. વળી આપશ્રીના દુશ્મન શત્રુ નહીં પણ આપનાજ રાજ્ય મહેલના મિત્ર છે, તે સમય આવે જણાશે. એટલું ધ્યાન રાખજો કે સવારે દાસી પરાશ્રિત દુધ આપવા આવે તે દુધમાં ઝેર નાંખેલું હશે ! માટે તે દુધ પીશો નહીં. જો આ વાત ખોટી પડે તો આપશ્રી ને માફ શીર ઉતારી આપીશ. નામદાર ! મારો મુકામ સોહનલાલ શેઠને ત્યાંજ છે. શૂરવીરને શેઠે તેમ નિડર અને મક્કમતાથી દયાળે જવાબ આપ્યો.

યુવક ! તારું નામ શું ? રાણાશ્રીએ રજા આપતાં પૂછ્યું.

નામદાર ! માફ નામ દયાળ છે ? દયાળે ચાલતાં ચાલતાં જણાવ્યું-

મહારાણા રાજસિંહ સવાર ક્યારે પડે અને સત્ય વસ્તુ પોતાના જાણવામાં ક્યારે આવે તેના વિચારના ઝોલે ચઢ્યાં, સવાર થયું, સ્નાનપૂર્ણ કરી એટલે દાસી

પરાજીત દુધનો કટોરો લઈ આવી. રાણાશ્રીએ દુધ હાથમાં લીધું અને દાસી સામું બેવા માંડ્યું. રાણાશ્રીને દયાળના શબ્દો યાદ આવ્યાં. તેથી દાસીને તે દુધ પીવા હુકમ કર્યો. એટલે દાસી મુજબ લાગી કે જરૂર બધું કાવતું પકડાઈ ગયું છે એમ જાણી બધી સાચી વાત કહેવા લાગી.

રાજ્ય પૂરોહીત અને કુમાર ભીમસિંહની માતાનું આ કાવતું છે, હું તો પૈસાના લોભે આ કામ કરતી હતી, આપે જયસિંહને ગાદી આપવા વિચાર કર્યો તેથી આપશ્રી ને મારી નાંખી ભીમસિંહને ગાદી આપવી એમ વિચાર કરી આપશ્રીને દુધ દ્વારાજ ઝેર આપી મરણને શરણ કરવા મને મોકલી હતી. દાસી પરાજીતે બીતાં બીતાં બધી વાત કહી દીધી.

આથી રાણા ઘણા ગુસ્સે થયા અને સેનાપતિને બોલાવી પૂરોહીત તથા રાણીને પકડી મંગાવ્યા, વળી ઘરમાં જમી કરતાં પેટીચીટ્ટી હાથમાં આવી જેથી બધી વાત સમજવામાં આવી ગઈ તેથી તો તેમના ગુસ્સાનો પાર ન રહ્યો.

મહારાણીને જન્મ કેદની સજા કરી અને પૂરોહીતને દેશવટો આપી મેવાડમાંથી કૂતરાની માફક હાંકી કાઢ્યો. ‘રાજ્યના લોભમાં માણસ પોતે પોતાનું કર્તવ્ય પણ ભૂલી જઈ પિશાચીક લાવના પોષવા માટે અનેક જાતના પાપના લાગીદાર બની આખરે બેહાલ સ્થિતી લોગવે છે.’ દયાળના શબ્દો સાચા પડ્યા, ‘દુશ્મન શત્રુ નહીં પણ મિત્ર છે.’ રાણાશ્રી બોલ્યા.

બીજે દિવસે સવારના સોહનલાલ શેઠ તથા દયાળને બોલાવવા રાજ્યના માણસો આવ્યા તેથી તેઓ રાજ-મહેલમાં આવી રાણાશ્રીને નમસ્કાર કરી આસન પર બેઠા કે તરતજ મહારાણાશ્રીએ દયાળના કરેલા ઉપકારની વાત કરી અને કહ્યું કે ‘આજનું જીવીતદાન મળ્યું હોય તો તે દયાળનેજ પ્રતાપ છે.

અન્નદાતા ? આપ તો હિન્દુના રક્ષક છો ? મ્લેચ્છના શત્રુ છો ? અને મેવાડના શીરતાજ છો ? આપની સેવા બજાવવી તે તો મારી ફરજ સમજીું છું દયાળે ટુંકમાંજ પતાવ્યું.

ઠીક, સોહનલાલ ! દયાળ મંત્રીપદને લાયક છે. તેની સેવાનો બદલો હું કદિ વાળી શકું તેમ નથી, છતાં મેવાડના મંત્રી તરીકે આજ સાંજેજ દરબાર ભરી નીમણુંક નક્કી કરીશ, માટે આપ બંને જણા બહેલા આવશો. વળી શાહ ઔરંગઝેબ જેવાની સાથે જ્યારે યુદ્ધમાં ઉતરવું પડશે ત્યારે દયાળ જેવા મહામંત્રીની ખુદ્દિ અને ચપળતા ઘણીજ ઉપયોગી થઈ પડશે. દયાળ દરેક બાબતમાં યોગ્યજ છે, વીરનો પૂજારી તથા સ્વદેશ ભક્તિવાળો છે; માટે તે દરેક રીતે મંત્રી પદને લાયકજ છે. રાણાશ્રીએ કહ્યું.

છાપો

ભાગ્યદશા બદલાય, બધું બદલાઈ જતું,
થાય રંક નો રાય જ્યારે ભાવી બદલાતું,
છાપ વણીકની જાત, ખરેખર ખુબજ પાડી,
ખુદ્ધિ બળની સાથ, કરી સૌ વાત ઉઘાડી,
દુધ મહીં તો ઝેર છે, ચેતાવે એ રાણાને,
દયાળ કહે કરજો ખાત્રી, કહેતો સત્ય એ રાણાને. ૨૨૧.

સૂર્ય જમીનને નમસ્કાર કરતો ડુબવા લાગ્યો, ચંદ્રમાના દર્શન થવા લાગ્યા, અને સંધ્યા ઉગી તે સમયે દરબાર ભરાયો, આખા શહેરમાં આનંદનો આશ્ચય ચાલી રહ્યો, રાણાશ્રીએ દયાળને ખાસ પાલખી મોકલી બોલાવ્યા, દયાળશાહના આવ્યા પછી રાણાશ્રી પણ પોતાના આસન પર બીરાજમાન થયા, અને દયાળશાહે કરેલા ઉપકારની વાત વીગતવાર કરી આજે મેવાડ 'દયાળશાહ' નું ઋણી છે. તેથી તેમની ચતુર્કિંચીત્ત સેવાના બદલામાં દયાળશાહને મંત્રીપદે નીમું છું આશા છે કે બધા મારી વાતને વધાવી લેશે. રાણાશ્રીએ જણાવ્યું.

આથી બધા સરદારો અને સલાજનોએ એકે અવાજે મહારાણાના વચનોને શીરોમાન્ય ગણી વધાવી લીધા. જ્યારે મહારાણાએ દયાળશાહને મંત્રીપદનો પોષાક અને શમશેર આપી તેઓને મંત્રીપદના હોદ્દા ઉપર કાયમ કર્યા ત્યારે 'મે' તો મારી ફરજ માત્ર બજાવી છે ' નમન કરી તેનો સ્વીકાર કરતાં દયાળ બોલ્યો.

દંપતિ મીલન

વિધીની શું અજબ કૃત્તી જે એક વખતનો રખડતો હતો તે આજે મેવાડનો મહા મંત્રી બન્યો, ખરેખર ! દયાળનું ભાગ્ય ફરી ગયું. રાયનો રંક અને રંકનો રાય બન્યો, વિધી શું ન કરી શકે ?

દયાળશાહ રાજ-મહેલમાંથી ઘેર આવ્યા કે તરત જ પાટમહેએ પુષ્પહાર પહેરાવી અભિનંદન આપ્યા ત્યારે આખા ઉદયપુરમાં ચોરે-ચોટે દયાળશાહનીજ વાહ વાહ બોલાવવા માંડી અને રાણી તથા પૂરોહીતને લોકો ફિટકાર દેવા લાગ્યા.

આજે સોહનલાલ શેઠનો આનંદ પણ માતો નહોતો, આજે તો સોહનલાલ શેઠને ત્યાં હજારો માણસો, શ્રીમંતો અને સરદારોની આવજાવ થઈ રહી હતી. બીજા દિવસથી દયાળે પોતાના મંત્રીપદનો ચોદો સંભાળી લીધો.

થોડાજ વખતમાં દરેક ખાતામાં માહિતગાર થઈ ગયા અને રાજ્યની તમામ બાબતમાં પોતે હોશિઆર થઈ ગયા.

સોહનલાલ શેઠ પાટમહેના માટે વિચાર કરતા હતા કે દયાળશાહ સાથે જ તેનું લગ્ન કરી નાંખવું તેથી એક દિવસે દયાળને કહ્યું કે પાટમહે ઉંમર લાયક થઈ છે જેથી તેનું લગ્ન તમારી સાથે કરવું એમ મેં ક્યારનો વિચાર કરી રાખ્યો છે. તેથી દયાળ અને પાટમહેના ઘણી ધામધુમથી લગ્ન કરવામાં આવ્યા.

તે વખતે મહારાણા રાજસિંહ પણ પધાર્યા હતા. આ લગ્ન મહોત્સવ ઘણીજ ધામધુમથી ઉજવવામાં આવ્યો હતો. અને અગ્નિદેવની સાક્ષીએ દયાળ તથા પાટમહે લગ્ન ગ્રંથીથી બેઠાયા. અને સર્વત્ર આનંદ આનંદ છવાઈ રહ્યો.

વીર દયાળશાહની વીરતા

એક વખતના સમયમાં બાદશાહ ઐરંગઝેબના જીવમથી સારો હિંદ કંટાળી ગયો હતો કારણ કે બાદશાહે કોઈ હિસાબે હિન્દુઓની જડને નાબુદ કરી સારાય દેશને ઇસ્લામ બનાવવા વિચાર કર્યો હતો, પણ પેલો મેવાડનો રાણો બધા રાજપુતોને ઉશ્કેરી મારી સામે કરવા માગે છે, માંહી માંહીમાં કપાઈ મરવાવાળા રાજપુતો કોઈ વખતે એકત્ર થયા સાંભળ્યા છે ? પણ આ સંગ-ઠનનું હથીઆર બતાવનાર તેનો મંત્રી-પેલો વાણીઓ દયાળશાહ જ લાગે છે, કદાચ બે રાજપૂત અને વાણીઆ બુદ્ધિ એકત્ર થાય તો શહેનશાહને રહેવું ભારે થઈ પડે. આમ ઐરંગઝેબ વિચારની વમળમાળામાં પડ્યો. તેવામાં પોલીસો એક ચારણને લઈ આવે છે. ચારણને આવતાં જોઈ, બાણુતો નથી ? કે પદ્મણી ગયા પછી સૂર્યવંશીઓમાંથી શૂરાતન ચાલી ગયું છે ? ઐરંગઝેબે શુસ્સામાં જ કહ્યું.

નામદાર ! ના, એવી તો અનેક પદ્મણીઓ છે ચારણે જવાબ આપ્યો.

તો એક તો બતાવ ! શાહ આશ્ચર્ય પામી બોલ્યા.

અરવલ્લીના પહાડમાં શૈલમાલાના પાદ પ્રદેશમાં 'રૂપનગર' ના વિક્રમ સોલંકીની કન્યા પ્રભાવતીને આપે જોઈ નથી, તેને જોશો તો આપને લાગશે કે ભારતની રૂપરાણી તો માત્ર આ એકજ છે ચારણે જણાવ્યું.

એજ રૂપરાણીને હું મારી બેગમ બનાવું. શાહ બોલ્યા.

નામદાર ! તેને લેતાં પહેલાં તો ઘણા જન્મ લેવા પડશે અને ઘણો તપ કરવો પડશે ? ચારણે કડકાઈમાં કહ્યું.

આ જમાનામાં જ મારી બેગમ બનાવીશ શાહ આનંદમાં આવી બોલ્યો.

નામદાર ! કોઈ પણ હિસાબે તમારી આશા રૂપીભૂત થાય તેમ નથી, તે તો મરવાનું પસંદ કરશે પણ તમારી બેગમ તો નહીં જ બને ! સાચી ક્ષત્રિયાણી હબરૌ મ્લેચ્છ—શિયાળવાથી ડરે તેમ નથી, તે તો જગદંબાનો જ અવતાર ન હોય ! સમજ્યા. ચારણે નિડરતાથી જવાબ વાળ્યો.

શાહે પ્રભાવતીના ગુણની પ્રસંશા ચારણ પાસેથી સાંભળી ત્યારથી તેને નિશ્ચય કર્યો કે કોઈ પણ હિસાબે પ્રભાવતીને બેગમ બનાવવી. તેથી રૂપનગર ઉપર ચડાઈ કરવાના ઇરાદાથી બે હબર ઘોડેસ્વારને અગાઉથી જ મોકલી આપ્યા.

પ્રભાવતીએ રાણા રાજસિંહની સહાયતા માગી હતી. તેથી મંત્રી દયાળશાહે પોતાની આણંકય બુદ્ધિ વડે મહારાણાને કર્તવ્ય પરાયણ થવા સમજાવી તેને સહાયતા આપી, અને શાહના લશ્કરથી વિજયપ્રાપ્તિ કરી પ્રભાવતી સાથે રાણાના લગ્ન કર્યાં. આવા અનેક વિપત્તિના સંજોગોમાં દયાળશાહે ઘણું જ બુદ્ધિ પૂર્વક કર્તવ્ય બજાવી રાજ્યને મજબૂત પાયા ઉપર લાવી મૂક્યું હતું.

એક વખતના સમયમાં વાણીઆઓની ઘણીજ કદર હતી અને ખરૂં પૂછાવો તો રાજ્ય પણ વણીકતું જ હતું કારણ કે જૈનોએ ઘણા ખરા રાજ્યોને પ્રાણની પરવા કર્યા વગર સુંદર સેવાઓ આપી છે, અને પોતાનું નામ રોચન કર્યું છે. તેવી રીતે ઉદયપુરના રાજ્યમાં પણ જૈનોનું જ રાજ્ય હતું તે વસ્તુ ખોટી નથી. કારણ કે દયાળ મંત્રી ઘણાજ સહાસીક, શૂરવીર અને આણંકય બુદ્ધિ-વાળો હોવાથી રાજ્યની આબાદી ઘણીજ મજબૂત બનાવી હતી, આ બધી પરિસ્થિતિને ખ્યાલ કરતાં દયાળના વખતમાં ઉદયપુર એક મહાન આદર્શ રાજ્ય ગણાતું હતું. તે વખતે બાદશાહ ઐરંગઝેબ પણ દયાળના નામથી ચમકતો હતો અને એ વાણીઆને કોઈ પણ હિસાબે ખતમ કરવાની પેરવીમાં હતો. પણ જેને ‘રામ રાખે તેને કોણ ચાખે.’

દયાળના વખતમાં એક એવો બનાવ બન્યો હતો કે બાદશાહ ઐરંગઝેબે હિન્દુઓ પર જજીઆ વેરો નાંખ્યો હતો, તથા દરેકને બળાત્કારે મુસલમાન બનાવતો હતો, આ વખતે હિન્દુઓની પરિસ્થિતિ ઘણીજ ભયંકર અને દયાજનક હતી, કારણ કે હિન્દુઓની પાસે કોઈ પણ બહાદુર રાજા કે નેતા નહોતા ફક્ત એકજ રાજા હતા, તે રાણા રાજસિંહ જ.

આ વખતે દયાળની સલાહ લઈ રાણા રાજસિંહે શાહ ઐરંગઝેબ ઉપર એક પત્ર લખ્યો કે ‘હિન્દુઓ પર નાંખેલો જજીઆવેરો માફ કરો, અગર જો માફ ન કરવો હોય તો સામનો કરવા તૈયાર થાવ.’ આથી હિન્દુઓ પર નાંખેલો જજીઆવેરો મંત્રી દયાળની સલાહથી બંધ થઈ ગયો, અરે ! દયાળ-શાહે જ તે બંધ કરાવ્યો હતો.

જે જૈન અહિંસક અને ઝીણામાં ઝીણી દયા પાળવામાં મશગુલ કહેવાય છે, તેજ જૈન દેશ ખાતર, ધર્મ ખાતર, પોતાના માલીકની ખાતર, ઢાલ તલ-વાર લઈ યુદ્ધ કરવામાં પાછી પાની કરતો નથી. તેવો જૈન આ વખતમાં પણ એક દયાળશાહ જ હતો.

દયાળના શરીરનો બાંધો એવો મજબૂત હતો કે બાણે ગેંડાની ઢાલ, તેના શરીરના બધા ભાગ લોખંડી હતા, જ્યારે પોતે લડાઈના મેદાનમાં

ઉતરતો હતો ત્યારે તે જૈન ‘વીર કેશરીસિંહ’ જેવો ભાસતો હતો. આ વીર પુરુષોએ અમર નામના મેળવી જૈનોનું ગૌરવ વધાર્યું છે. આવા આવા અનેક પ્રસંગો આવતાં હતાં છતાં પણ મેવાડની આખાદી ઘણીજ સારી અને સુખી હતી પરંતુ તે વાત ભાવીને ગમતી નહીં હોવાથી સંવત ૧૭૧૭ ની સાલમાં મહા લયંકર દુષ્કાળ પડ્યો તે વખતે મેવાડની શું સ્થિતી થઈ તે તરફ વાંચકોનું ધ્યાન ખેંચું છું.

છાપો

કાળ ગોઝારો આવીયો, જ્યાં પાણી તો મળતું નથી,
અનાજનો દાણો જૂઓ, ગરીબને મળતો જ નથી,
પેટ ભરવા માટે મા-બાપ, નિજ સંતાનને વેચતા,
ઢોર પણ ભૂખ્યા મરે, કો સામું તો નહીં દેખતા,
પતિ તણ દે પરણેતરને, પત્નિ પતિ તણ જાય છે,
કાળના વિક્રાળ મૂખમાં, કંઈક હોમાઈ જાય છે. ૨૨૨

છાપો.

તાંબા પિત્તળના કામને, વળી ચાંદી સોના વેચાય છે,
ગરીબ ખિચારા ભીલડા, ભૂખે ટળવળ થાય છે,
કોઈ આપો ! કોઈ આપો ! દીન મૂખે જૂઓ પાડતા,
મૂજ દીકરાને દ્યો વેચાતા, અનાજ મૂદ્યે માગતા,
આવી સ્થિતી થઈ મેવાડની, કહેતાં કહેળું થરથરે,
કહે ‘લોગી’ મેવાડનું ભાવી, આજ જુદું અવલંબે. ૨૨૩

આવી સ્થિતીમાં આજે મેવાડનું ભાવી અઘોર સ્થિતી-લયંકર દશામાં ઘેરાએલું છે. જ્યારે દયાળ મંત્રી પોતે ઘોડેસ્વાર થઈ પોતાના મકાન તરફ જતાં હતા ત્યારે જૈનાચાર્ય માનસૂરિ મહારાજ ગોચરી માટે જતા હતાં. તે વખતે એક માણસ પોતાના દીકરાને વેચવા આવેલો અને મહારાજને કહે કે “તમે આ મારા દિકરાને રાખી લો અને મને પેટ પુરતું ખાવા આપો.” તેથી આચાર્ય તે માણસને ઉપાશ્રયે લઈ આવતા હતા ત્યારે દયાળ મંત્રી રસ્તામાં જ મદ્યા. દયાળે આચાર્ય મહારાજને જોઈ અશ્વ પરથી નિચે ઉતરી નમસ્કાર કરી સુખશાતા પૂછ્યા. આચાર્ય મહારાજે મંત્રીને ઉપાશ્રયે આવવા વિનંતિ કરી તેથી દયાળ તરત ઉપાશ્રયે ગયો, ત્યાં મહારાજશ્રીએ સંમ્મને ખોલાવી મેવાડની કંગાલ સ્થિતીનો ખ્યાલ આપ્યો.

‘જ્યારે આપણી લક્ષ્મીને આપણે જ આવા વખતમાં ઉપયોગ નહિ કરીએ તો ક્યારે કરીશું ?’ તેથી સંઘના આગેવાનોના હૃદયમાં સારી-ઉંડી અસર થઈ અને પૂજ્ય ગુરુદેવના વચનામૃતના સંચોટ સફળોદયથી સૌએ પોત પોતાની લક્ષ્મીના છૂટા હાથથી ઉપયોગ કરવા નિશ્ચય કર્યો. જેથી સારામાં સાડું ઉધરાણું થયું. તેથી હજારો કંગાલોના પ્રાણનો ખચાવ કરવા નિશ્ચય કર્યો.

રાજ્ય તરફથી પણ દયાળ મંત્રીએ અનાજના કોઠાર તથા ઘાસ વિગેરે આપવા શરૂ કર્યા. વળી પ્રજાને દુષ્કાળમાંથી બચાવવા ‘જયસમુદ્ર’ નામનું તળાવ બંધાવવા નિશ્ચય કર્યો અને તેનું ખાત મુહૂર્ત પણ પોસ મહિનામાં કરવાનું નક્કી કર્યું. આવી અનેક પ્રવૃત્તિઓ મંત્રી દયાળશાહે પ્રજાના પ્રાણ બચાવવા રાજ્ય તરફથી ચાલુ કરી.

મહારાણાશ્રી રાજસિંહે પણ રાજ્યનું લેણું તથા વીઘાટી ખેડુતો પાસેથી લેવાનું માફ કર્યું, અને પ્રજાને બની શકે એટલી રાહત આપવી શરૂ કરી. ધન્ય છે ! એ રાણાને. ધન્ય છે ! એ મંત્રીને.

આ વખતે ઉદયપુરની પ્રજા તો શું પણ સારી મેવાડની પ્રજા રાણા તથા દયાળશાહને ધન્યવાદ આપવા લાગ્યા કે મંત્રી હોય તો આવા હજો, રાણા હોય તો આવા જ હજો. રાજ્ય અને પ્રજા બંનેનું હિત સાચવી કામ કર્યું. વળી દુષ્કાળ માટે દયાળશાહના પ્રયાસથી ઘણું રાહતના પગલાં લેવાયા હતા.

જ્યારે બધે સંઘ વિદાય થયો ત્યારે દયાળશાહ એકલો જ બેસી રહ્યો અને બધાના ગયા પછી મહારાજશ્રીને પૂછ્યું કે “મહારાજ ? મારે પણ મારી લક્ષ્મી આ ગરીબો માટે વાપરવી છે તો તેનો કંઈ રસ્તો બતાવી આભારી કરશો.”

તારે કેટલા રૂપિયા ખર્ચવા છે માનસૂરિ આચાર્ય પૂછ્યું.

મારે ફક્ત ૫૦ થી ૬૦ લાખ રૂપિયા જ વાપરવા છે દયાળે કહ્યું.

વાંચક વર્ગ ! આ વસ્તુ શું બતાવે છે ! ક્યાં દયાળશાહની રાજ્યભક્તિ, ક્યાં તેની સાહસીકતા, ક્યાં તેની શૂરવીરતા અને તે બધાને શરમાવી નાંખે તેવી તેની ઉદારતા. ધન્ય છે ? તેની જનેતાને.

મહારાજે દયાળની લાગણી જોઈ એક જૈન મંદિર સારામાં સારી કારીગરીવાળું બંધાવવાની ભાવના જણાવી, જેથી દયાળશાહ તે ભાવનાને જેમ બને તેમ જલ્દી પુરું કરવાનું વચન આપી ઘેર ચાલ્યા ગયા.

દયાળે બીજે દિવસે જ સાડું મુહૂર્ત જોઈ દેશ દેશમાંથી કારીગરો, બોલાબ્યા અને કામ ધમધીકાર ચલાવવા માંડ્યું. કારણ કે આથી મેવાડના દુષ્કાળીઓને

પણ રોજ મળે તેમજ ગરીબોની સેવા પણ થઈ શકે, આથી હજારો ગરીબ મંત્રીને આશિર્વાદ આપવા લાગ્યા. આવી રીતે દુષ્કાળમાં રાણાએ તથા મંત્રીએ પ્રજા પર અગાધ પ્રેમ બતાવી દુષ્કાળના કારમા પંડામાંથી પોતાની પ્રાણ સમી પ્રજાને-રૈયતને બચાવવા બનતું તમામ કર્યું હતું.

કામ લગલગ પુરૂ થવા આંચું હતું, હજારો ગિચારા ગરીબ માણસો તન મનથી કામ કરતા હતા, ત્યારે પ્રતિષ્ઠાની ધામધુમ કરવા નિશ્ચય કર્યો અને દયાળશાહે મહાજન, સંઘ તથા મહારાણા રાજસિંહને પ્રતિષ્ઠા વળતે પધારવા વિનંતિ કરી અને ગુરૂ મહારાજ માનસૂરિશ્વરના હસ્તે જ પ્રતિષ્ઠાનું શુભ મુર્દત કઢાવી તેમના જ હસ્તે પૂર્ણહુતી કરવામાં આવી હતી.

આ વખતે મંત્રી દયાળશાહે પણ પારાવાર તૈયારીઓ કરી હતી, હજારો માણસોની મેદની જમા થઈ ગઈ હતી. ‘જયસમુદ્ર’ની પાસે આ વિશાળ મંદિર અનેક કારીગરીથી શોભી રહ્યું હતું. શ્રી સંઘનું આમંત્રણ મહારાણાશ્રીએ સ્વીકારી સંઘનું સ્વાગત કર્યું હતું. વળી સંઘના નામથી દેશ પરદેશમાં કંકોત્રીઓ મોકલવામાં આવી હતી. અને ધામધુમ સાથે લવ્ય સમારંભથી એ મંદિરની પ્રતિષ્ઠા ગુરૂદેવશ્રી માનસૂરિશ્વરના શુભ હસ્તે કરવામાં આવી હતી. રાણા પણ મંદિર જોઈ ઘણા જ ખુશ થયા હતા. દયાળે પચાસ લાખ રૂપીઆ ખરચવા ધારેલ હતા, છતાં એક કરોડ લગલગ ખરચાઈ ગયા. ધન્ય છે ! તેની ઉદારતાને.

આ પ્રમાણે મંત્રી દયાળે પોતાના પિતાશ્રી સ્વર્ગવાસ થયા પછી તેને મળેલ તમામ વારસો-મિલકત શ્રી ઋષભનાથ પ્રભુના જૈન મંદિરમાં વાપરી હતી અને તેનું નામ પણ ‘દયાળ કિલ્લો’ રાખવામાં આંચું હતું. આજે પણ ઉદયપુર જતાં સ્ટેશન ‘કાંકરોલી’ ગામે તે કિલ્લો મોજૂદ છે.

જ્યાં હજારો ગરીબોની લાગણી ભરેલી મજૂરીથી તે કિલ્લો મજબૂત અને એવીજ સ્થિતિમાં છે.

વાંચકો ! તમો કોઈ વખતે તે કિલ્લાના દર્શન કરી ‘દયાળશાહ’ ને યાદ કરશો ? એ અભિલાષા. અસ્તુ.

ઔરંગઝેબની નિચ ભાવના.

રૂપનગરમાં થએલ અપમાનથી અને પ્રભાવતી મેળવવાની અભિલાષા ધૂળમાં મળી જવાથી ઔરંગઝેબ ઘણો જ ક્રોધે ભરાયો તેથી તેણે એવો નિશ્ચય કર્યો કે કોઈ પણ હિસાબે રાણા રાજસિંહને મહાત-તાબે કરવો ને તેને પુરેપુરી શિક્ષા કરવી કહેવતમાં કહ્યું છે કે:—

“ માંગતા મેહ વરસે નહિં અને ભસંતા ફૂતરા કરડે નહિ. ”

તેમ તેણે હિન્દુઓ, જોગીઓ તથા બાવાઓ વિગેરે તમામ વર્ણો ઉપર જજીઆ વેરો નાંખ્યો. આ હકીકતથી આખો દેશ ચમકી ગયો અને લોકો બોલવા લાગ્યા કે:—

“ ગઈ છે સાન ને શુદ્ધિ, વિનાશ કાળે વિપરીત બુદ્ધિ. ”

આ વખતે મહારાણા રાજસિંહ તથા અન્ય સામંત-સરદારો ઔરંગઝેબના બુદ્ધમની જ ચર્ચા ચલાવી રહ્યા હતા. અને કોઈ પણ હિસાબે તેને તેના અત્યાચારનો બદલો આપવો જ જોઈએ એ પ્રમાણે નિશ્ચય કર્યો.

વળી ઔરંગઝેબને ગુસ્સે થવાનું બીજું કારણ એ હતું કે મહારાણા રાજસિંહએ મારવાડના બાળ રાજા અજીતસિંહને પોતાના પ્રાણના ભોગે મેવાડમાં બોલાવી આશરો આપ્યો હતો. જેથી શાહ ઘણો જ ઉશ્કેરાયો અને મેવાડને પાયમાલ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો તેથી પોતાનું તમામ લશ્કર લઈ મેવાડ ઉપર આક્રમણ કરવાની તૈયારી કરી હતી.

આ સમાચાર મહારાણાના કાને પડતાં જ તરત જ ચુદ્ધ કરવાનું ફરમાન કર્યું. પણ દયાળે મહારાણાશ્રીને સમજાવ્યા કે “ હજી સમય આવ્યો નથી, આપણી પ્રજા જોઈએ તેટલી તૈયાર નથી માટે થોડો સમય ધીરજ ધરો. અને પહેલાં તેને એક પત્ર લખો, એટલે તે પત્રથી હિન્દુસ્તાનના તમામ રાજાઓ અને જાગીરદારોને આપણા પત્રની સારામાં સારી અસર થશે અને તે લોકો આપણી પક્ષમાં જરૂર આવશે જ. લડાઈના કારણભૂત આપણે બનવું નથી, ફક્ત આપણે તેને બને ત્યાં સુધી હિન્દુ પર નાંખેલો બુદ્ધિ કર કાઢી નાંખવાની સૂચના કરવી. વળી તેની સાથે ચુદ્ધના આમંત્રણની આગાહી કરવી. એટલે તેમાં પણ થોડો વખત પસાર થઈ જશે. અને આપણને બધી તૈયારી કરવાનો વખત પણ મળશે. ” દયાળે મહારાણાશ્રીને સમજાવતાં કહ્યું.

દયાળના વિચારોને બધા સામંતો અને સરદારો મળતા થયા એટલે મહારાણાશ્રી પણ મળતા થયા. અને પત્ર લખવાનું કામ મંત્રી દયાળશાહને જ સોંપવામાં આવ્યું. દયાળશાહની ચાણક્ય બુદ્ધિ અને સમયસૂચકતાથી આણું મેવાડ તો શું ? પણ બાદશાહ ઔરંગઝેબ તાજૂળ થઈ ગયો હતો. અને બબડયા કરતો હતો કે “ મહારાણા રાજસિંહને સલાહ આપી મારી બધી બાળ બંધી વાળતો હોય તો આ વાણીઓ જ છે. ”

દોહરા

વણીક સાચો જગમાં જૂઓ, બેવાર થકી તો શોભે છે,
વણીક સાચો એ કહેવાતો, જ્યાં વિવેક વિનયે ન્યાય તોલે છે. ૨૨૪

કર્તવ્યમાં પૂરો પરાયણ, અન્યાય સામે ધૂળે છે,
દીલ દયામય સાચું વણીકનું, ધર્મ શ્રદ્ધા જ્યાં શોભે છે. ૨૨૫

શૂરવીરતામાં વણીક બહાદુર, જેના નામ ઇતિહાસે ચમકે છે,
વણીક વગર રાજ્ય રાવણનું; પણ એક પળમાં ડુબે છે. ૨૨૬

મેવાડને પણ વણીક મળીયા, લામાશાહ ને જીવાશાહ સહી,
કર્માશાહ પણ અજબ બુદ્ધિવાન, જેની જોડી પણ મળે નહીં. ૨૨૭

રાણા રાજને વણીક મંત્રી, જેનું નામ શોભે શ્રીદયાળ.
નિજ બુદ્ધિથી બાદશાહ ધૂળે, ધન્ય ! દયાળ કહે ‘લોગીલાલ’ ૨૨૮

રાણાશ્રીની આજ્ઞાથી મંત્રી દયાળશાહે બાદશાહ આલમગીર ઉપર પત્ર લખવા માંડ્યો, જેમાં આગળના બાદશાહની ઉદારતા, અને લાગણી ભરેલી સેવાઓના વખાણ અને હાલની વર્તમાન પરિસ્થિતિનું તમામ વૃત્તાંત જણાવ્યું. અને છેવટના શબ્દોમાં એટલું લખ્યું કે ‘ હિન્દુઓ પર નાંખેલો જાજીઆવેરો પહેલાં રાણા રાજસિંહ પાસેથી વસુલ કરો. ’ આવો મર્મભેદથી ભરેલો પત્ર બાદશાહ ઉપર મોકલાવ્યો.

આ પત્ર બાદશાહને મળતાં જ બબડવા લાગ્યો કે “ કોઈ પણ હિસાબે રાજસિંહને શિક્ષા આપવી જ જોઈએ, માફ સર્વ લશ્કર ભલે ઉતારવું પડે તેની હુરકત નહીં. પણ રાજસિંહને મોગલોનો હાથ બતાવવો જ જોઈએ. ” આમ ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં પત્રના ટુકડા કરી પગ નિચે કચડી બાદ્યો કે ‘ જે દશા આ પત્રની થઈ છે તેજ દશા મેવાડની થશે. ’

આથી બાદશાહે શાહજહા અકબરને બંગાળમાં, અજમરને કાશ્મીરમાં

અને મોઅઝિમને ખબર આપી કે શિવાજી સાથે યુદ્ધ પડતું મુકી સઘળા સૈન્ય સાથે દિલ્હી આવી જવું. ઔરંગઝેબ પોતે મેવાડને ભસ્મીભૂત કરવા અગણિત સૈન્યની તૈયારી કરવા લાગ્યો. અકબર, અજીમ વિગેરે બધા પોતાના લશ્કર લઈ દિલ્હી આવી પહોંચ્યા એટલે ઔરંગઝેબ પોતે સૈન્ય લઈ મેવાડ તરફ ચાલ્યો.

ઔરંગઝેબના આ સમાચાર વાયુવેગે ઉદયપુર પહોંચ્યા, મહારાણા રાજ-સિંહે તો ધારેલું જ હતું કે જરૂર તે ચકાઈ કરવા આવશે જ. અને દયાળ ને તો તેનો વિચાર કરવાનો હતો જ નહીં. આવા સમયે શાહી લશ્કર આગળ પોતાનું મુઠ્ઠીભર લશ્કર શી વીસાતમાં ? છતાં પણ ‘હિંમતે મરદા તો મદદે ખુદા.’ એ કહેવતને અનુસરી દરેક રાજપુતો સામનો કરવા અડગ ઉભા હતા, પણ મંત્રી દયાળને જુજ લશ્કર હોવાથી આપણે ફાવી શકીએ તેમ જણાતું નથી જેથી તેને થું રસ્તો લેવો તેની જ ચીંતા હૃદયમાં લાગી રહી હતી. ખુબ વિચાર કર્યા પછી તેને એક રસ્તો મુઠ્ઠી આવ્યો.

મહારાજ ! યવનોની સાથે લડવામાં આપણે ફાવી શકીશું નહીં, માટે આપણે આપણી પ્રજા સાથે જ મેવાડ ખાલી કરવું જોઈએ, અને બધાને વિજય દુર્ગના પહાડમાં સુરક્ષિત રીતે રાખી આપણે બાદશાહી લશ્કરને નસીયત આપવી જોઈએ, મંત્રી દયાળશાહએ વિનંતિ કરતાં કહ્યું.

આ વણીકની ખુદ્દિ બધાના ગળે ઉતરી અને મંત્રીની સલાહ પ્રમાણે મેવાડ આખુ ખાલી કરી વિજયદુર્ગના પહાડમાં ચાલ્યા ગયા.

ન્યારે શાહી લશ્કર આવ્યું ત્યારે કોઈએ સામનો કર્યો નહીં. તેથી બાદશાહે ચિત્તોડ, માંડળગઢ, મનસોર વિગેરે બધા કિલ્લા વગર મહેનતે કબજે કર્યા, પણ જ્યાં સુધી રાજસિંહ ન પકડાય ત્યાં સુધી બાદશાહને ચેન પડે તેમ નહોતું. તેથી શાહે દિલ્લેરખાને હુકમ કર્યો કે રાજસિંહને જીવતો કે મૃત્યો જ્યાં હોય ત્યાંથી શોધી મારી પાસે હાજર કરો ?

જહાંપનાહ ! અરવલ્લીના પહાડમાં પ્રવેશ કરવો તે સહેલો નથી, માટે આપણે વિચારીને જ કામ કરવામાં ફાયદો છે. દિલ્લેરખાંએ કહ્યું.

દિલ્લેરખાં ! આવો કાયર ક્યારથી બન્યો છું ! બાદશાહ તાડુક્યા.

જહાંપનાહ ? આ બધી સલાહનું મૂળ રાણા રાજસિંહનું નથી પણ પેલા વાણીયાનું તેમના મંત્રી દયાળશાહનું જ છે. દિલ્લેરખાંએ જણાવ્યું.

દીલેરખાં ? આમાં મને જરૂર લેઈ લાગે છે. રાજપૂતો એક તમુ પણ જગા વગર મહેનતે જવા દે તેમ નથી, આ સલાહ પણ એ વાણીઆ દયાળની જ હોવી જોઈએ. તે તો કોઈ ગજબ લેખનો, બુદ્ધિશાળી, શૂરવીર અને સાહસીક મંત્રી છે. તેને પકડવો જોઈએ અને તેનો ચહેરો જોવો જ જોઈએ માટે તમે તેને પકડી લાવો શાહે હુકમ કરતાં કહ્યું.

પહાડોમાં રાણા રાજસિંહે જંગલી ભીલોનાં સૈન્ય તૈયાર કરી ત્રણ વિભાગમાં ફેરવી નાંખ્યું અને એકની સરદારી કુંવર જયસિંહને આપી, બીજાની મંત્રી દયાળને અને ત્રીજા ભાગની સરદારી પોતે લીધી, આ પ્રમાણે સૈન્યનો વિભાગ પાડીને પુરેપુરી તૈયારી કરવામાં આવી હતી.

ઔરંગઝેબે પણ પોતાના સૈન્યના ત્રણ ભાગલા પાડી શાહજહાં અકબરને પત્યાસ હજારનું લશ્કર આપી ઉદયપુર મોકલ્યો, દીલેરખાંને દૈયુરીના ગીરી પ્રદેશમાં મોકલ્યો અને પોતે દેવારીના ભીલ રાજ્યમાં રોકાયો.

આમ બંને પક્ષો વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ ફાટી નીકળવાની રાહ જોવા માંડી. મેવાડનું ભાવી અધવચમાં તોલાઈ રહ્યું હતું. મેવાડ ગૌરવવંતું જ હતું આ યુદ્ધમાં મેવાડનો બીલકુલ સ્વાર્થ ન હતો, પણ આર્યાવત્ના રક્ષણનો સવાલ હતો. દરેક મેવાડીઓ આમ સપાટી રસ્તા ઉપર લડવા તૈયાર હતા નહીં, તેથી યુદ્ધ લંબાયું.

જય શ્રી એકલીંગલ

શાહજાદો અકબર પોતાનું સૈન્ય લઈ ઉદયપુર સર કરવા નીકળ્યો, રસ્તામાં કોઈ જાતની અથડામણ થઈ નહીં ઉદયપુર પહોંચવાના ત્રણ દિવસ બાકી રહેલા તે વખતે રસ્તામાં બધી છાવણી નાંખી વિચાર્યું કે હવે આપણે સહેલાઈથી ઉદયપુરનો કબજો લઈ શકીશું તેથી યવન સૈન્ય મોજ કરવા લાગ્યું.

આ વખતનો લાગ જોઈને કુમાર જયસિંહે એકદમ ધસારા સાથે યવન સૈન્યને ઘાસની માફક કાપવા માંડ્યું, એટલામાં તો મંત્રી દયાળદાસ પણ પોતાના લશ્કરને લઈ આવી પહોંચ્યા.

જાજીઆ વેરો કેમ લેવાય છે તે આજે આ દુષ્ટોને બતાવો, અને વ્યાજ સાથે જાજીઆ વેરો આપો. મંત્રી દયાળદાસ એકદમ તાડુક્યા.

હજારો મુસલમાનો ચમદાર પહોંચી ગયા, લોહીની નદીઓ વહેવા લાગી. દયાળદાસ હાથમાં શમશેર ચમકાવતો ઘાસની માફક દુશ્મનોને કાપતો આગળ વધવા લાગ્યો. આથી અકબર સમજી ગયો કે મારી બધી બાજુ ધૂળમાં મળી ગઈ છે. હવે જીતવાની આશા નથી માટે સુલેહ કરવામાં જ ફાયદો છે, અને તોજ મારો પ્રાણ બચશે. પચાસ હજાર લશ્કરમાંથી ફક્ત પાંચ હજાર લશ્કર બચવા પામ્યું હતું.

રાજકુમાર જયસિંહે શૂરવીરને શોભે તેવું જ શૂરાતન બતાવી હજારો યવનોને ભોંય ભેગા-જમીન ચાટતાં કર્યાં હતાં.

આખરે અકબરે સંધીની ધ્વજ ફરકાવી રાજપૂતોની જીત કબૂલ કરી અને યુદ્ધ બંધ કર્યું.

શાહજાદા અકબરે પણ કહાવ્યું કે ‘ જો મને જીવતો જવા દેવામાં આવશે તો મારા પિતાને કહી ફરી મેવાડમાં યુદ્ધ કરવા નહીં આવવા દઉં અને મેવાડ ખાલી કરી મોગલોનું સૈન્ય ચાલી જશે ’ આ પ્રમાણે કહેવડાવ્યું તેથી રાજકુમાર જયસિંહે મંત્રી દયાળદાસને પૂછ્યું.

પાપી અને ઢાંગીઓ બિપર દયા કેવી ! એ લોકોના પર દયા ખાવાથી આખરે પસ્તાવું પડશે, માટે મારી ઈચ્છાતો નકારમાં જ છે. પછી તો આપશ્રીની જેવી મરજી. દયાળે જણાવ્યું.

શરણાંગતને આશરો આપવો અને ક્ષમા માગવા આવેલા માણસને ક્ષમા તે ક્ષત્રિયોનો ધર્મ છે. માટે એક શાહજાદો રાજકુમાર પાસે પ્રાણની યાચના કરવા આવે તો કેમ ન આપવી ? રાજકુમારે પૂછ્યું.

ક્યાં શાહબુદ્દિનને પૃથુરાજે નહોતી ક્ષમા આપી ? પણ શું થયું ? માટે મહારાજ ! આ લોકોના પર વિશ્વાસ રાખવો તે નકામો છે. અરે ! ઘડી ભર એમ ધારો કે અકબર સારો છે છતાં તેના કુટીલ પિતા પાસે તેનું કશું આલવાનું નથી. પછી તો આપ માલીક છો આપને ઠીક લાગે તે કરી શકો છો. કદાપી યવનો પાછા આવશે તો દયાળની શમશેર તેના માટે હાજર જ છે.

અકબર મંદ પગલે હાજર રહ્યો. અને તેને જીવીતદાન આપવામાં આવ્યું. તેનો લડાઈનો તમામ સરંજામ મેવાડીઓએ કબજે કર્યો, અને અકબરને ચાર સરદારો પહાડની બહાર મુકવા માટે ગયા.

ભયંકર યુક્તિ

દીલેરખાંએ અરવલ્લીના પહાડની ઉંચી ટેકરી કબજે કરી પોતાના સૈન્યને જમાવ કરવા માંડ્યો. આથી દયાળે વિચાર કર્યો કે જો આ ટેકરી દુશ્મનોના કબજામાં વધારે વખત રહેશે તો રાજપૂતોને ઘણું જ સોસલું પડશે, માટે મોતના જોખમે પણ ટેકરી કબજે કરી લેવી જ જોઈએ. જેથી દયાળે ઘણી યુક્તિઓ અજમાવવા માંડી, પણ એકે યુક્તિ કામમાં આવી નહીં, તેથી ખુબ વિચારમાં હતો. જ્યારે એક યુક્તિ સુઝી ત્યારે તરતજ રણુજીતને જગાડી કાળાં ખુરખા ધારણ કરી કોઈને કીધા વગર ગુપચુપ ચાલ્યા ગયા. ફક્ત એંશી યોદ્ધાઓ સાથે રાખ્યા. આ સઘળી હિલચાલ અભયસિંહ નામનો એક સૈનિક જોઈ રહ્યો હતો.તેથી તેણે પણ વિક્રમસિંહને જગાડી મંત્રી દયાળની પાછળ ચાલવા માંડ્યું.

મંત્રી દયાળદાસની આ યોજના જીવ સટોસટીની હતી, વળી કપરી કસોટી હતી અને તે આત્મજળની મજબૂતી સિવાય બની શકે તેમ ન હોતી. દરેકે આગળ ચાલવા માંડ્યું રાત્રી પુરી થતી જતી હતી, ધારેલા રસ્તા આગળ આવી પહોંચ્યા, આગળ જવાનો રસ્તો નહોતો તેથી માનવસીડી બનાવી એક ઉપર એક એમ પાંચ જણની સીડી બનાવી ત્યારે રણુજીત ઉપર ચડ્યો, ટેકરી ઉપર જવા માટે સાત હાથનું વચ્ચમાં અંતર રહેતું હતું. નીચે જૂએ તો મોટી ખાઈ હતી, જો પડે તો હાડકું પણ હાથમાં આવે નહીં. છતાં પણ રણુજીત હીંમતથી ઉપર કુદ્યો, અને ધારેલા સ્થાનપર આવી પહોંચ્યો. ત્યાં જઈ દોરડું બાંધ્યું જેથી બધા સૈનિકો ઉપર આવી શક્યા. અને અચાનક હુમલો શરૂ કર્યો, દયાળદાસ બે હાથમાં તલવાર ધુમાવતો હતો જાણે વીર કેશરી; જાણે બોજો ચમનો અવતાર આ પ્રમાણે ત્રાડ પાડતો દુશ્મનો પર તુટી પડ્યો પણ તેમની સંખ્યા વધારે હોવાથી કેટલાક રાજપૂતો માર્યા ગયા, ફક્ત દસ જણજ ખાકી રહ્યા હતા, અને એકદમ અચાનક હલ્લો આવ્યો અને બધાને પકડી લેવામાં આવ્યા.

એ વાણીઆની આંખમાં ધગધગતા સોયા ઘોંચી દો ? એ સૂવરેજ આટલા બધા હેરાન કર્યાં છે. દીલેરખાંએ હુકમ આપતાં કહ્યું.

આથી હુકમ થતાંજ અંગારા ભરેલી સઘડી હાજર કરવામાં આવી અને સોયા તપાવી તેયાર કરવામાં આવ્યાં એટલે દીલેરખાં બોલ્યો કે:—

દયાળ ? હવે તું તારા ઇશ્વરને સંભાળી લે, તારું મોત હવે ઘડીબેઘડી માં આવી ગયું છે એમ સમજી લેજે. દીલેરખાં ક્રોધના આવેશમાં બોલ્યો.

દીલેર, મારી ચીંતા તું કરીશ નહીં. તારીજ ચીંતા રાખ, કારણ કે મેવાડમાં એક દયાળ નથી પણ હજારો દયાળ જીવતા જાગતા છે તે તું ભૂલી જઇશ નહીં, દયાળશાહ નિડરતાથી જવાબ આપ્યો.

નિડર બહાદુર માણસ મોતને ભેટવા પથ્થરની માફક અડગ ઉભો રહ્યો હતો જે વખતે દીલેરખાંએ ઇષ્ટદેવનું સ્મરણ કરવા કહ્યું તેજ વખતે દયાળ કહે છે કે ‘ તું શું મોટું લઇ બોલે છે ? તારા બાદશાહ શાહજહાં અકબર પરાજીત થઈ જીવ બચાવી ક્યારનાએ રવાના થઈ ગયા છે અને તારા પણ પરાજયના નગારાં વાગી રહ્યાં છે, માટે આટલો બધો અભિમાન તું શા ઉપર કરે છે ? દયાળશાહ ગૌરવથી બોલ્યો.

આ સાંભળી દીલેરખાં ચમક્યો અને વિજળી પડી હોય તેવી સ્થિતિમાં સ્થીર થઈ ગયો. ત્યાં તો એક યવન સૈનીક ઉના-ઘગઘગતા સોચા લઈ સામે આવી ઉભો રહ્યો કે તરતજ અભયસિંહે સડસડાટ કરતું તીર છોડ્યું અને સૈનીકના સોએ વર્ષ પુરા થઈ જમીન પર ઢળી પડ્યો. અને સેંકડો તીરોનો વરસાદ વરસવા માંડ્યો યવનો એકાએક જમીન પર પડવા લાગ્યા.

તેવામાં વીર વિક્રમસિંહ તલવાર લઈ દીલેરખાં પાસે આવ્યો અને કહ્યું કે ‘ તું તારા ખુદાને યાદ કરી લે ? જય એકલીંગલ ! જય એકલીંગલની ખસો મારતું મારતું યવનો પર તૂટી પડ્યા, તેથી બહાદુર દીલેરખાંની બધી બાજી ઉધી પડી હવે દયાળશાહ ઉંચું જોઈ બોલ્યા કે:—

કોણ અભયસિંહ ! ગોપીનાથ; વિક્રમસિંહ

હા મંત્રીશ્વર. બોલતાં અભયસિંહ દયાળને ભેટી પડ્યો. અને કહ્યું કે જે તમારી આંખો ફેડવા માગતો હતો તેના (દીલેરખાંના) સોએ વર્ષ પુરા કરવા દો ? તેથી દીલેરખાં બોલ્યો કે માફ કરો ! તમારી દયા ચાચું છું. આખરે બધાની નામરજી છતાં દયાળશાહે દીલેરને માફી આપી કારણ કે દયાળશાહ જાણતો હતો કે દીલેર જેવો બહાદુર છે તેવો પોતાના વચનમાં મજબૂત છે. માટે અપકારનો બદલો ઉપકારથી જ આપવો તે નિતી શાસ્ત્રનું કથન છે.

દીલેરખાં ને છૂટા કર્યો તેથી અભયસિંહની બહાદુરીની તારીફ કરતો કરતો દીલેર ગયો. જ્યારે અભયસિંહનો ફેંટો નીચે પડી ગયો અને અભયસિંહ ગડ-

પહેર ફેટો લેવા જતાં માથાનો ચોટલો છુટી ગયો. ત્યારે પોતાની પોલ પકડાઈ ગઈ તે જોઈ દયાળ બોલ્યો કે:—

કોણુ મીચ પાટમદે ? દયાળે ખુશ થતાં પૂછ્યું.

બંને હંપતિ આનંદની વાતો કરવા લાગ્યા જ્યારે પાટમદે પોતાના સ્થાન પર ગઈ ત્યારે દયાળશાહ મહારાણાશ્રી પાસે ગયા. હવે આપણે મહારાણા તરફ નજર કરીએ.

બાદશાહ ઔરંગઝેબ, દીલ્લેર તથા અકબરે હાર બાધી છતાં દુષ્ટ ઔરંગઝેબે પોતાનો બતી સ્વભાવ તજ્યો નથી, અને મંદિરો તથા દેવાલયો તોડવા માંડ્યા છે. વળી બુદ્ધ કરવામાં બારી રાખતો નથી માટે તેને હવે નસીયત આપવાનો સુયોગ ઘણો જ સારો છે માટે આપશ્રીનો હુકમ હોય તો સૈન્યને એકત્ર કરું અને એક સામટો હલ્લો લઈ જઈએ એટલે તરતજ તેનો ફડચો આવી બચ. દયાળે કહ્યું.

મહારાણાએ તથા દયાળે એ પ્રમાણે નક્કી કર્યું. દયાળની ધર્મપત્નિ માટે મહારાણાશ્રીને ઘણુંજ માન ઉત્પન્ન થયું. અને મેવાડમાં આવી વીરાંગનાઓ છે તેથી પોતે ધન્યવાદ માનવા લાગ્યા. દયાળ ? જયસમુદ્રનું કાર્ય કયાં સુધી આંબું રાણાશ્રીએ પૂછ્યું.

નામદાર ! સાત વર્ષે પુરું થયું છે અને તેમાં લગલગ અઢાણું લાખ ફપીઆ ખરચના થયા છે. વળી છ કોસના ઘેરાવા સુધી તળાવ ઘણુંજ સુશોભીત થયું છે. ખરચ તો વધારે થાત પણ મેવાડના રત્નપ્રભા નામના પહાડમાંથી સંગેભરમરના પત્થરો મળી આવવાથી ખરચ ઘણોજ ઓછો થયો. દયાળે જણાવ્યું.

ચાલો, તે પણ ઘણું સાડું થયું. રાણાશ્રી બોલ્યા.

આ પ્રમાણે રાણાશ્રી તથા મંત્રી દયાળદાસ વાતો કરી ઔરંગઝેબને કેવી રીતે પરાજય કરવો તેનો વિચાર કરતાં કરતાં બંને મહારથીઓ પોત પોતાના મકાને ગયા.

પ્રેમીઓની પ્રેમ ચેષ્ટા

દયાળ પોતાના મહાલયમાં આવ્યા ત્યારે પાટમદેને જોઈ નહીં તેથી શોધવા લાગ્યા. અને શોધતાં શોધતાં બગીચામાં આવ્યાં, ત્યાં પાટમદે સંગીતની ધુનમાં ગાતી હતી તેથી દયાળ તેના મધુર કંઠનું પાન કરી રહ્યો હતો. પાટમદે નિચે મુજબનું ગાયન ગાતી હતી.

ગીત

મારો વહાલો આવ્યો નહીં દયાળ તેને ગમે નહીં મારી સંભાળ—ટેક

રાજ્ય કાજમાં અતિ ગુંથાતો, ભુલ્યો છે ઘરની જંગળ,
અર્ધાંગના પણ ઝુરી મરતી, કેમ બતાવું મૂજ વહાલ—મારો. ૨૨૯

અનેક વિપત્તિમાં પણ મજબૂત, જેની કમરે તલવાર ને ઢાલ,
અનેક શૂરવીર ને શરમાવે, જાણે દુશ્મનનો એ કાળ.—મારો. ૨૩૦

ભાષા તેની મૃદુ ભરી ને, વચન પ્રિય વરમાળ
દયાળની વાટ જોતી પાટમદે, ‘લોગી’ કહે પાટમને, આવ્યો દયાળ.—મારો ૨૩૧

કેમ પાટમ, શા વિચારમાં છે ? દયાળ બોલ્યો.

કોણ ? સ્વામિ, આવવાની કુરસદ મળી કે હજી પણ રાણાશ્રી પાસે જવાનું બાકી રાખ્યું છે. દયાળને જોતાંજ પાટમદે બોલી.

પાટમ, તારા વગર માફ જીવન શૂન્ય ભાસે છે, પણ લાચાર ? કે પરિસ્થિતિના સંજોગોમાં આજ મેવાડનું લવિષ્ય કેમ સુધરે તેના વિચારમાં જરા મોડું થાય તો તમારે જરા પણ ઓછું લાવવું જોઈએ નહિં. કારણ કે આ દયાળ મેવાડની મિલકત છે. પાટમ ! તમારે તો મારા કાર્યમાં બમણો ઉત્સાહ બતાવવો જોઈએ. દયાળશાહ બોલ્યા.

આ પ્રમાણે બંને દંપતિ વાતો કરતાં કરતાં પોતાના શયન-ગૃહમાં આવે છે. અને અનેક જાતની પ્રેમ-ગોષ્ઠી કરી જીવનનો થાક ઉતારવા નિંદ્રાવશ થાય છે.

અંત:પુરમાં.

કેમ દાસી ? રાણાજીના શા સમાચાર છે ? અને યુદ્ધમાં કોનો વિજય થયો છે ? પ્રભાવતી રાણીએ પૂછ્યું.

રાણાજી ફતોહ કરી આવ્યા છે અને મંત્રી દયાળશાહે પણ ઘણી જ બહાદુરી બતાવી છે દાસીએ જવાબ આપ્યો.

ઉપર પ્રમાણે વાતો ચાલે છે ત્યાં તો રાણાશ્રી આવ્યા, તેથી રાણી પ્રભાવતી ઘણોજ આનંદ પામી. દયાળશાહે રાજકાજની ઘણીજ ગુચવણોમાં અગ્રપણે ભાગ લેજોયો હતો, વળી રાણા રાજસિંહે પણ પોતાનું આખું જીવન ઔરંગઝેબની સાથે લડાઈમાંજ ગાળ્યું હતું. તેથી અત્યંત પરિશ્રમ ઉઠાવ્યાથી રાણાજીનું શરીર બગડ્યું અને તબીયત બેચેન રહેતી હતી. દિવસે દિવસે રાણાજીની તબીયત છેક ખરાબ સ્થિતિમાં આવી પહોંચી, તેથી કુમાર જયસિંહને બોલાવી તમામ જવાબદારી સોંપવામાં આવી. અને મંત્રી દયાળદાસને બોલાવી જે ભલામણ કરવી ઘટે તે તમામ કરી.

મહારાણા રાજસિંહ એક શૂરવીર અને સાચા ક્ષત્રિય હતા, તેમણે પોતાનું જીવન એક ક્ષત્રિયને દીપાવે એવું ગાળ્યું હતું. પોતે અગ્રેડ પરિસ્થિતિમાં પણ પોતાનું સ્વમાન પુરેપુરું સાચવતા હતા. ઔરંગઝેબે ઘણોજ જુદમ ગુજારવા માંડયો અને જયસિંહે કરેલો ઉપકાર ભૂલી ગયો વળી પોતાના શાહજાદા અકબરને બચાવેલો તે છતાં પણ તે પાપીએ જુદમ ગુજારવામાં બાકી રાખી નહિ. તેવામાં એક બ્રાહ્મણે આવી દયાળશાહને પોતાની આપવીતી કહી પોતાના પુત્રવધૂ અને પુત્રની વહુની ભયંકર સ્થિતિ થઈ તેનું વર્ણન સાંભળી દયાળશાહને ઘણું લાગી આવ્યું. તેથી દયાળશાહે સોગન બાધા કે:—‘ ઔરંગઝેબને હવે પુરેપુરો મહાત-તાબે કરીશ ત્યારેજ જખીશ ’ વળી બ્રાહ્મણે આગળ કહ્યું કે:—‘ અહીંસો જૈન મંદિરો, આગમો, સત્રો બાદશાહે તોડી તથા બાળી નાંખ્યા છે. વળી સાધુઓને પણ સતાવવામાં બાકી રાખી નથી ’ આવા અધોર જુદમની વાત જેમ જેમ દયાળ સાંભળતો ગયો તેમ તેમ તેના ગુસ્સાનો પાર ન રહ્યો. આખરે મહારાણાની તબીયત સાધારણ સ્વસ્થ થઈ ત્યારે પોતે વિચાર કરી મહારાણાની આજ્ઞા માગી કે:—

નામદાર ! હવે તો દુસ્મન તરફ સામનો કર્યા સિવાય છુટકો જ નથી. દયાળે જણાવ્યું.

દયાળ ? શું આ બધું તું કરી શકીશ મહારાણાએ પૂછ્યું.

નામદાર ! આપ બીલકુલ ચીંતા કરશો નહીં. પરમાત્મા ! 'સત્ય અને નિતિનો' સહાયક છે.

છાપો

દયાળ સાચો જૈન, ખરેખર સિંહ સમ લાગે,
જોઈ શાહનો જીવન, હૃદયમાં આગ જ જાગે,
કરવા શાહને મહાત, સૈન્ય લઈ પોતે ચાલ્યો.
ચોદ્દાઓ રણવીર, કેશરી જાણે મહાદ્યો,
દયાળ સેનાપતિ થયો, લીધું લશ્કર સાથમાં.
કહે ભોગી દયાળની બાજી પ્રભુના હાથમાં,

૨૨૨

છાપો

પ્રજા મેવાડની સૌ, દયાળને આશીશ અર્પે
દયાળ માટે સૌ, મેવાડી શીર સમર્પે.
દયાળ યુદ્ધમાં જાય, સૌ પુષ્પોથી વધાવે,
આવે પાટમ ત્યાં જ વિજયમાળ પહેરાવે.
કહે પાટમ સુણો પતિ, શાહને હંકારવો,
કહે 'ભોગી' દયાળશાહ, યશ લઈ વહેલા આવવો.

૨૨૩

છાપો

નીકળ્યો જ્યાં ભડવીર, કેશરી સમ જેની કાયા,
તજ્યાં વૈભવ ને સુખ, તજી પત્નિની માયા.
હિન્દુ કેરી લાજ, સાચવવા દયાળ ચાલ્યો,
સાચો એ રણધીર, મસ્ત થઈ જતો મહાદ્યો.
કહે 'ભોગી' યમરાજ પણ, દયાળથી બીતો ફરે,
નામ દયાળનું સાંભળી, મ્લેચ્છ દુશ્મન થરથરે.

૨૨૪

છાપો

ચાલ્યા એ ભડવીર શત્રુ સજ થઈને.
મેવાડી અસ્વાર તણ, એ સૈન્ય લઈને,

ધરી ઢાઢ તરવાર, હાથમાં બાલો ધરતો.
શૂરવીર સાચો વીર, શાહને પકકાર કરતો,
સૈન્ય લઈ ચાલે એકલો, જેનું મનોબળ મજબૂત છે.
કહે 'ભોગી' બાણે દયાળ, સિંહ સમો રાજપૂત છે.

૨૩૫

છપ્પો

પોચતો ગામો ગામ, શાહના શહેરો લૂંટે,
આવ્યો મલેચ્છ જ્યાં હાથ, ખરે તેનું આયુ ખૂટે.
શાહ તણો જુદમ, દયાળથી નહીં ખમાતો,
પકડી મલેચ્છની જાત, શમશેરે કતલ કરતો.
પકડી કાજી મોલવી, દાઢી મૂછ મુંડાવતો,
કહે 'ભોગી' દયાળ એ, વૈર પુરું વાળતો.

૨૩૬

છપ્પો

મુસલમાનો સૌ મળી, શાહની પાસે જાતાં.
વરતાવતો કાળો કેર, દયાળથી સૌ થરથરતા,
લેતો હિન્દુનું વૈર, દયા નહીં દીલમાં ધરતો.
આવી મુસ્લીમ સૌ, શાહને અરજી કરતો,
જાંધ કરો જુદમ હવે, અમ થી નહીં સહેવાય છે.
કહે 'ભોગીલાલ' મોગલો, દયાળથી ગભરાય છે.

૨૩૭

છપ્પો

કરી માળવા સર, ઘણા દેશ જીતી આવ્યો.
શૂરવીર સાચો જૈન, વિજય લક્ષ્મીને લાવ્યો,
મેવાડીઓ પણ સૌ, ખરેખર દીંગજ પામે.
બચાવી હિન્દુ જાત, હિન્દુઓ ગૌરવ બાણે,
ધન્ય દયાળ તું ધન્ય છે, ધન્ય તારી માતને.
કહે 'ભોગી' વીર દયાળે તો, બચાવી હિન્દુ જાતને.

૨૩૮

છપ્પો

લોહી તરસી તલવાર, મોગલો પર ખુબ ચલાવી,
હિન્દુ જાતી પર જુદમ, મીટાવવા શોધી ચાવી.
જાજીઆ વેરાનો કર, ખરેખર નાખૂદ કરતો,
શાહ તો ભાગી જાય, દુરાચારી પગ ધસતો.

પાણી ઉતાર્યું શાહનું, ધન્ય એ જૈન બાળને,
કહે 'લોગી' ધન્ય ધન્ય છે, મંત્રી વીર દયાળને. ૨૩૬

છપ્યો

અનેક લડતાં યુદ્ધ, રાણાશ્રી બિમાર પડતાં,
વ્યાધી પ્રસરી અંગ, અશુભ સૌ ચિહ્ન જણાતાં.
છોડી હકીમોએ આશ, રાણાશ્રીના જીવવાની,
પ્રભા થઇ નીરાશ, ખરે મેવાડ રંડાણી.
બહાદુર રાણો રાજસિંહ, જેને સાચી રાખી ટેક છે,
કહે 'લોગી' સૂર્યવંશીમાં, સાચો કોહીનૂર એક છે. ૨૪૦

છપ્યો

શરીર શીથીલ થાય, રહી નહીં જીવન આશા,
મંત્રી શાહ દયાળ, ધરતો દીલ નીરાશા.
જીવન સાથી મૂજ, તણો દીપક ખુઝાશે,
દયાળ સાથી આજ બધાને તણ જ જાશે.
પ્રભાવતી રૌતી ઘણી, શીર જમીન પર કુટતી,
કહે 'લોગી' રાણા વિયોગે, સતી જ દુઃખી બહુ થતી. ૨૪૧

છપ્યો

મહારાણાશ્રી ત્યાં કણી, જયસિંહને બોલાવે,
રાજ્ય તણો સૌ ભાર; સોંપવા દીલ બતાવે.
દયાળને પણ રાણો, ભલામણ તેની કરતો,
જયસિંહને સોંપી રાજ્ય, રાણો સ્વર્ગે સંચરતો.
સતી પ્રભાવતી થતી, મેવાડ સુની થઇ ગઇ.
કહે 'લોગી' રાણા તણી મુકીર્તિ પ્રસરી રહી. ૨૪૨

મહારાણા રાજસિંહને સ્વર્ગવાસ થયા પછી રાજ્યગાદી પર રાણા જયસિંહ આવ્યા. જયસિંહ રાજકાજમાં કોઇ પણ જાતનું ધ્યાન આપતો ન હતો અને પોતાની નવી રાણી કમલાદેવીના પ્રેમમાં લુપ્ત બની ગયો હતો. તેથી પોતે પોતાના બંધાવેલ 'જયસમુદ્ર'ની પાસે આવેલ મહેલમાં નિવાસ કરતો હતો અને રાજ્યકાજની તમામ બાબતથી અલગ રહેતો હતો. અને જે કાંઈ કરવામાં આવતું તે દયાળ પોતે જ કરતો હતો.

પૂરોહિતનું આગમન.

જયસિંહને બુન્દીના હાડાકુળની એક રાણી હતી તેનો પુત્ર અમરસિંહ હતો. પણ રાણા જયસિંહ નવી રાણીના પ્રેમમાં લુપ્ત હોવાથી પોતે ઘણીજ અદેખાઈ કરતી હતી, જ્યારે મહારાણાને સમજાવવા-મનાવવા કોઈ પણ રીતે કાબી નહિં ત્યારે રાણાને પદબ્રષ્ટ કરી રાજભૂગટ પૂત્ર અમરસિંહના શીર પર મૂકવો એમ વિચાર કર્યો. રાજ્ય લોભ શું નથી કરતું? જ્યાં પોતાના પતિનો ખ્યાલ પણ નથી આવતો. મારે શી રીતે કરવું. રાણાને મહાત કરવો જોઈલો મુશ્કેલ નથી તેના કરતાં તો મંત્રી દયાળને મહાત કરવો ઘણોજ કઠીણ છે.

બા, બહાર કોઈ મહાત્મા આવ્યા છે. દાસીએ આવી રાણીને કહ્યું.

આવવા દે. રાણીએ જવાબ આપ્યો.

મહાત્મા વંદન કરી બેઠા અને પોતાના મનની હકીકત કપટબુદ્ધિથી કહેવા માંડી કે રાણાને અને મંત્રી દયાળને કોઈ હિસાબે જડમૂળથી દૂર કરવા. રાણીને પોતાના વિશ્વાસમાં લઈ આ કામમાં પોતે બધી સહાયતા આપવા કબુલ થયો.

આ પ્રમાણે નક્કી કરી મહાત્મા આદ્યા જાય છે ત્યાં રસ્તામાં જ દયાળ મળ્યો. તેથી દયાળ વિચારમાં પર્યો કે ‘મહાત્મા અહીં ક્યાંથી? ઠીક, મને તપાસ કરવા દે’ એમ કહી તે રાણી પાસે ગયો.

કેમ કુશળ છો ને? દયાળે આવતાંજ મહારાણીને પૂછ્યું.

હા, કોણ મંત્રી દયાળદાસ. કેમ પધારવું થયું છે. રાણીશ્રીએ પૂછ્યું.

મહાત્મા કેમ આવ્યા હતા અને કોણ છે? દયાળે પૂછ્યું.

મહાત્મા ઘણાજ પવિત્ર અને ધર્મીષ્ઠ છે તેથી મેં દર્શન માટે બોલાવ્યા હતા, મહારાણીએ જવાબ આપ્યો.

અહીં આં ક્યાં ઉતર્યા છે? દયાળે પૂછ્યું.

આપણા ઉદયપુરમાં જ, ચોગાનમાં જ પોતાનો મુકામ રાખ્યો છે. રાણીએ કહ્યું.

ઠીક, હવે હું જઈશ દયાળે રજા માગી.

મહાત્મા ઘણાજ સન્ન જણાયે છે. દયાળને જતાં જોઈ રાણીએ કહ્યું.

દયાળ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો અને રાજમહેલમાં આવી રણુજીતને બોલાવી કહ્યું કે “આ મહાત્મા યૌગાનમાં આવેલા છે તેના ઉપર નજર નાંખતો રહેજે કારણકે મને તેમાં કાંઈ શંકા લાગે છે.” આ પ્રમાણે રણુજીતને સૂચના આપી. વાંચક વર્ગ ! હવે આપણે ભાવી શું કરે છે તે જોઈએ.

આ સમયે ઉદયપુરમાં મંત્રી દયાળશાહની રાજ્ય પ્રણાલીકા એવી ઉત્તમ હતી કે મેવાડની સારીએ પ્રજાના હૃદયમાં આનંદ અને સ્નેહભાવ ઉભરાઈ રહ્યા હતાં, એ સમયમાં મંત્રી દયાળશાહ હંમેશા પ્રજાની સેવા કરવા સાડું ફરવા નીકળતો હતો તેવી રીતે આજે પણ રાતના બાર વાગે તેઓ ઘોડેસ્વાર થઈ સાંકડી ગલીમાંથી ચાલ્યા જાય છે. તેવામાં અચાનક ચારપાંચ માણસો આવી દયાળશાહ ઉપર કાળો બુરખો નાખી દોરડા વતી મુશ્કેટાટ બાંધી ઘોડા સાથે પકડી તે લોકો અરવલ્લીના પહાડની ખીણ તરફ ચાલ્યા ગયા.

પાટમદે દયાળશાહની વાટ જોતી ત્રણ વાગ્યા સુધી બેસી રહી હતી પણ દયાળશાહ ન આવ્યા તેથી રણુજીતને બોલાવ્યો અને મંત્રીશ્વરની ખબર કાઢવા કહ્યું. જેથી રણુજીત તરતજ તપાસ કરવા લાગ્યો. ચારે દિશા ફરી વળ્યો પણ દયાળનો પત્તો ન લાગ્યો. તેથી તેને વહેમ ગયો કે જરૂર આ કાવત્રું પેલા મહાત્માનું જ હોવું જોઈએ કારણ તે જે જગ્યાએ હતો ત્યાં અત્યારે નથી માટે જરૂર તેનું જ કાવત્રું છે. એમ વિચાર કરી તરતજ રણુજીત તેના ચુનંદા સ્વારો સાથે અને પાટમદે પણ પુરૂષના પોષાકમાં સજ્જ થઈ અને ત્યાંથી જેવા અરવલ્લીના પહાડ તરફ ખબર કાઢવા જાય છે તેવામાંજ રાણા જયસિંહનો માણસ આવ્યો કે:-

મહારાણાજીને પણ કેદ કરી લઈ જવામાં આવ્યા છે. આ હકીકત સાંભળી પાટમદેએ વિચાર્યું કે આ કાવત્રું ઘણું જ લચકર છે? વળી આગળ જતાં બીજા દસબાર સ્વારો સામા મદ્યા તેથી પાટમદેએ પૂછ્યું કે તમે કઈ તરફ જાવ છો?

અમે હાડીરાણીના હુકમથી મંત્રી દયાળશાહના મકાનને જાતી કરવા જઈએ છીએ. સ્વારોએ જવાબ આપ્યો.

લલે ખુશીથી જાવ. રણુજીત તથા પાટમદે સમય ઓળખી કાંઈપણ જાતની આનાકાની કર્યા વગર મંત્રી દયાળશાહના પ્રાણ બચાવવા અરવલ્લીના પહાડ તરફ ચાલતાં થયાં.

દયાળશાહને કેદ કર્યા પછી તેઓ પહાડની ખડક ઉપર આવ્યા અને કહ્યું “પુરોહિતજી દયો. આ સિંહનો શિકાર, જે કામ બલભલાથી ન થાય તે કાઈ

આજે અમે જીંદગીની રમત ખેલી પાર પાડ્યું છે. ” આ સાંભળી પૂરોહીત ઘણા ખુશી થયા. દયાળશાહ એ ત્રણ કલાક પછી જ્યારે સાધારણ શુદ્ધિમાં આવ્યા ત્યારે આંખ ઉઘાડી જોયું તો મહાત્મા જણાયા. જે મહાત્મા રાજમહેલમાં જોયો હતો તે આ જ મહાત્મા હતો. જેથી પોતે ગૂપચૂપ પડી રહી બધી હકીકત સાંભળવા માંડી તેજ વખતે રાણા પકડાયાના શબ્દો તેના કર્ણે અથડાયા. તેથી પોતે સમજી ગયો કે જરૂર પૂરોહીતે જ મહારાણાશ્રીને મારી નાંખવા આ કાવત્રું રચ્યું છે. અને પેલો પૂરોહિત તેજ આ મહાત્મા થયો છે. એમ વિચાર કરી તેમની પાસેથી છૂટવાની ચિંતામાં પડ્યો.

આ વખતે વળી બીજા કેટલાક માણસો જયસિંહને પકડીને લાવ્યા. અને રાજ્યનો ભંડાર કોમલનેરના કિલ્લામાં રહેતો હતો તેથી તે રાજ્ય ભંડાર કબજે કરવા અમરકુમાર દશ હજાર ઘોડેસ્વારની મદદ લઈ ગયો. કોમલનેરના કિલ્લાનો રક્ષક દ્રેપા સરદારને કુમાર અમરસિંહની હીલચાલ શકભરી લાગવાથી પોતે કોઈપણ જાતની મચક ન આપતાં ઘણીજ બહાદુરીથી લડ્યો, અને અમરકુમારને હરાવ્યો. તેથી અમરકુમારની ધારણા ધૂળમાં ભળી ગઈ.

દયાળશાહ શુદ્ધિમાં આવ્યા. અને રાણાજીને પણ બંધનમાં જોતાં બોલ્યા કેણુ અન્નદાતા !

કેણુ દયાળશાહ. સામું જોતા રાણાશ્રીએ પૂછ્યું.

હા, અન્નદાતા લાચાર છીએ કે બંને બંધનયુક્ત છીએ. સામું જોતાં દયાળે જણાવ્યું. નિડર દયાળશાહ જરા પણ ન ગભરાયો.

પૂરોહીત, ઓ પાપી ! તારાથી જે થાય તે કરીલે ? મેવાડનું લણ ખાઈને મેવાડના અન્નદાતાને જ મારવા તૈયાર થયો ? ધિમ્માર છે ? દયાળ બોલ્યો.

જ્યાં ન્યાય કે નીતિ શું છે તેજ વસ્તુ પૂરોહીતના સમજવામાં ન હોય ત્યાં ગમે તેવા બોધના વચનો કહો તો પણ નિરર્થક છે.

તમે તમારા ઈષ્ટદેવને હવે સંભારી લો ! તમને જીવતા રાખવા તે મેવાડ માટે સાડું નથી ! માટે ઇશ્વરનું સ્મરણ કરી લો ! પૂરોહિતે કહ્યું.

‘મોતથી ક્ષત્રિયો ડરતા નથી. મોત તો શૂરવીરોનું એક અણ્ણમૌલ જીવન છે, મોતથી તો તારા જેવા પાપીઓ જ ડરે, તારાથી થાય તે કરી લેજે. ઓ પાપી ! ચંદાળ સાંભળ જરા સાંભળ કે:—

હરિગીત.

જે ન્યાય નિતિ નિપૂણતામાં, ન્યાયવંતા નિવડયા,
અવળા કરે જેના બધા. સવળા સદા પાસા પડયા,
એ ભાગ્યશાળી ભાગીયા, તે ખટપટો સૌ ખોઈને,
જન જાણીએ મન માનીએ, નવ કાળ મૂકે કોઈને. ૨૪૪
(શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર.)

માટે હે પાપી ! મોતતો જરૂર દરેક મનુષ્યને આવવાનું જ છે. શું તું
એમ સમજે છે કે ઈશ્વરનો વાસ નથી ? દયાળે પૂછ્યું.

એવામાં એક તીર સડસડાટ કરતું આવ્યું તેથી તે પાપી પૂરોહીતે વિચાર્યું
કે હવે વીલંબ કરવામાં મજા નથી. માટે હવે તરતજ આ લોકોને ઠેકાણે પાડી
દેવા જોઈએ. એમ વિચારી કહ્યું કે આ દયાળ હવે તૈયાર થા.

પૂરોહીત ? આટલું બધું તોફાન કરવાનું શું પ્રયોજન છે ? દયાળે પૂછ્યું.

મારી મંત્રીપદની સત્તા તું લઈ બેઠો છે, તો હવે રાણા થાય અમરસિંહ
અને મંત્રી હું બનું એ જ મારી ઇચ્છા છે. માટે હવે તું તારા ઇષ્ટદેવને સંભારી
લે એમ કહી તેના માણસોને હુકમ કર્યો કે ‘ જયસિંહ અને દયાળને પહાડની
ઉંડી ખીણમાં ફેંકી દો ! તેથી તેના દુષ્ટ માણસોએ કશો પણ વિચાર કર્યા વગર
બંને જણાને ઉંડી ખીણમાં ફેંકી દીધા. પણ “ જેનો હજાર હાથનો ધણી
ઈશ્વર છે તેનો વાંકો વાળ કોણ કરી શકે તેમ છે. ”

જૈન આચાર્ય મહારાજના દર્શન.

રણુજીત તથા પાટમદે ઝડપભેર આ તરફ આવી રહ્યા હતા, તેઓએ દયાળ તથા રાણાશ્રીને ખીણમાં ફેંકી દેતા જોયા હતા તેઓ એકદમ નજદીક આવે તે પહેલાં તો આ દુષ્ટોએ ફેંકી દીધા તેથી પાટમદે જોભાન થઇ ગઇ અને જમીન પર પછડાઈ પડી. રણુજીતે તરતજ એક તીર છોડ્યું પણ તે તીર આવતાં પહેલાં મંત્રી દયાળ તથા રાણા જયસિંહ બંનેને ફેંકી દેવામાં આવ્યા હતા. તેથી રણુજીતના ગુસ્સાને પાર ન રહ્યો. એટલે પાપી મહાત્મા-પૂરોહીતની સાથે યુદ્ધ કરી ચમસદન પહોંચાડી દીધા તેને તેના કર્મને પુરેપુરો બદલો મલી ગયો.

પાટમદે તો તદ્દન જોભાન બની ગઇ હતી તેને શુદ્ધિમાં લાવવા માટે અનેક ઉપાયો કરવામાં આવ્યા. પણ તે શુદ્ધિમાં ન આવી.

દયાળ તથા રાણાશ્રીને ખીણમાં ફેંકી દેવામાં આવ્યા હતા તે ખીણ ઘણી ઉંડી અને ઝાડીઓથી ભરપુર હતી, જેથી તેઓ ખીણની ઝાડીમાં ભરાઈ ગયા હતા. અને બેશુદ્ધ બની ગયા હતા, તેઓને બીલકુલ ઈજા થવા પામી ન હતી. આ વખતે જૈનાચાર્ય શ્રી માનસૂરિશ્વરશ્રી મહારાજ તેજ પહાડમાં પોતે ‘આત્મસિદ્ધિ’ કરતા હતા. તેઓશ્રી પહાડમાં ચાલતાં હતા ત્યારે મનુષ્યના શબને જોયું તેથી તેમને તે શબને ઓળખ્યું. અરે! આતો વીરમંત્રી દયાળ જણાય છે તે અહીં આ દશામાં ક્યાંથી? આચાર્ય મહારાજે સાચવી નીચે જિતાર્યો અને જંગલની વનસ્પતિ લાવી તેના ઉપચારથી શુદ્ધિમાં આણ્યો. જ્યારે વીર દયાળશાહ શુદ્ધિમાં આવ્યા ત્યારે આચાર્ય મહારાજશ્રીને નમસ્કાર કરી કહ્યું કે:-ગુરૂદેવ! રાણાશ્રીની પણ આવી જ દશા કરવામાં આવી છે. તેથી રાણાશ્રીને શોધવામાં આવ્યા અને તેમને પણ શુદ્ધિમાં આણ્યા. ધન્ય છે? એ માનસૂરિશ્વરજી આચાર્યને!

ગુરૂદેવ! આપે જ અમને જીવીતદાન આપ્યું છે. બંને જણા ગુરૂદેવના ચર્ણોમાં શીર ઝુકાવી બોલ્યા.

વત્સો! સાધુઓનો ધર્મ સેવાનો છે. એ તો અમારી ફરજ છે. પણ તમો અહીં કેવી રીતે અને આ દશામાં ક્યાંથી? આચાર્ય મહારાજે પૂછ્યું. જ્યારે મંત્રી દયાળશાહે અથ થી ઈતિ સુધી સર્વ હકીકત કહી સંભળાવી. ત્યારે ત્રણે

જણા દુકા રસ્તાથી જ્યાં પાપી લોકોનો મુકામ હતો ત્યાં આવ્યા. રણુ-
તતો મંત્રીજીને જોઈને જ ચમક્યો અને એકદમ ડોકે બાઝી પડ્યો જાણે પોતાના
આત્માને આનંદ થયો ન હોય ?

કોણ, રણુજી ?

હા, મંત્રીશ્વર.

કેમ, આ કોણ સુતું છે ?

એતો આપના ધર્મપત્નિ પાટમદે બેભાન અવસ્થામાં પડ્યા છે. રણુજી તે કહ્યું.

હું ? આ શું ? પાટમ, પાટમ, દયાળે જૂમો પાડી. પણ તે બોલી નહીં.

વત્સો ! ગભરાવ નહીં. એમ બોલી આચાર્ય મહારાજે વનસ્પતિ દાવી
તેના ઉપચારથી તેને શુદ્ધિમાં આણી.

મારો દયાળ, શું મને મૂકી ચાલ્યો ગયો ?

કોણ પાટમ ? જો તારો દયાળ તારા સામે જ ઉભો છે.

કોણ દયાળ, બોલતાં પાટમ દયાળની કોટે બાઝી પડી. અને પોતાના
આત્માને ધન્યવાદ માનવા લાગી. મારો દયાળ મને મૂકીને જાય જ નહીં. શું
એ બન્નેનો પ્રેમ ? ધન્ય છે ! એ પ્રેમી દંપતિને ?

આ પ્રમાણે પાપીઓને પોતાના કર્મનો જહલો મલ્યો અને આખરે સત્ય
હતું તેજ ત્રાજવે આવ્યું. આ પ્રમાણે હાડીરાણી અને પૂરોહીતના પાપની
મેવાડ પ્રજાને ખબર પડતાં લોકો ધિક્કારની નજરે જોવા લાગ્યાં. અને દયાળશાહ
તથા રાણાજીને જીવતાં જોઈ સારી મેવાડની પ્રજા આનંદનો ઓચ્છવ ઉજવી
રહી છે. અને લોકો હર્ષ થેલા બની ગયા છે.

આવો આનંદ તો પ્રજાએ કોઈ વખત અનુભવ્યો નથી એવો આનંદ આજે
ઘરે ઘરે અને આંગણે આંગણે ઉજવાઈ રહ્યો છે.

આનંદની હેલી.

મહારાણા તથા દયાળશાહ બચી ગયા જેથી રાજ્યદરબાર ભરવામાં આવ્યો. રાણાશ્રીએ પોતાના બચાવની વાત કરી અને કહ્યું કે “અમે જીવતા રહ્યા હોઈએ તે પ્રતાપ આચાર્ય મહારાજ શ્રી માનસૂરિશ્વરજીનો જ છે, તેઓશ્રીએ અમને બચાવ્યા છે તેથી હું તથા મંત્રી દયાળ અને સાહ્ય મેવાડ તેઓશ્રીનું ઋણી છે, માટે તેઓશ્રીને મારી પ્રાર્થના છે કે તેઓશ્રીની સૂચના સુજળ હું આખા મેવાડમાં પ્રચાર કરીશ.” વળી દ્રેપા નામના સરદારે કોમલનેરના કોટલામાં જે બહાદુરી બતાવી હતી તેથી પ્રસન્ન થઈ તેની જાગીરમાં વધારો કરી આપ્યો. અને પોતાના પહેલા નંબરના સરદાર તરીકેનું માન આપ્યું. આ સિવાય હાડી રાણીને જન્મ કેદની સજા કરી. વળી પોતે જાહેર કથું કે પ્રજાનો! ખાત્રી રાખજો કે હવે હું મારી બધી કુટેવોનો ત્યાગ કરીશ, અને પ્રજાની સેવામાં જ રહીશ.

દયાળશાહ પણ પ્રજા સમક્ષ સુંદર વિવેચનમાં મહારાણાની અને પોતાની પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આપ્યો. આથી પ્રજા રાણાશ્રીની તથા વીર મંત્રી દયાળ-શાહની જય ઘોષણાના પોકારો પાડવા લાગી.

માનસૂરિશ્વર આચાર્ય કંચન કામીનીના ત્યાગી તરીકે સાચા સાધુ હતા. તેમનામાં રાગ, દ્રેષ, ક્રોધ, માન અને માયાનો અંશ પણ નહોતો. જ્યારે મહારાણાશ્રીએ લાખો રૂપીઆનો શરપાવ આપવાની વાત કરી ત્યારે તેઓશ્રી બોલ્યા કે ‘સાધુઓ તો કોઈ જાતનો પરીગ્રહ રાખતા નથી અને લક્ષ્મી પણ ખપતી નથી ફક્ત અમારો ધર્મ તો દરેક જીવોનું લલ્લું થાય એજ અમારો ઉદ્દેશ અને લાવના.’

શુરૂદેવ માનસૂરિશ્વરશ્રીના ઉપદેશથી મહારાણા રાજસિંહના મન ઉપર જૈન ધર્મની જાહેરલાલી અને સાધુઓના શુદ્ધ ચારીત્રની પડેલી છાપે ઘણી ઉડી અસર કરી હતી. જેથી સારા મેવાડમાં નિચે સુજળ ફરમાન કાઢવા મંત્રી દયાળશાને ફરમાવ્યું.

(૧) કોઈપણ માણસ જીવોની કતલ કરે નહીં. (૨) ગાય કોઈ કસાઈને આપે નહીં. (૩) પૃથ્વીસણના આઠે દિવસ ખીલકુત્ર હોંસા કરવી નહીં. (૪) ઉપાશ્રયમાં દાખલ થએલા ગુન્હેગારને રાજ્ય પકડી શકે નહીં.

આવા અનેક ઠરાવો કરવામાં આવ્યા હતા. અને તેની નકલ કરી રાજ્ય તરફથી મંત્રી દયાળશાહે આચાર્ય મહારાજશ્રીને આપી. ધન્ય છે? આવા પરોપકારી ગુરૂઓને આવા મહાન પુરૂષોએ જ પોતાના ચારીત્ર બળથી આજે જૈન ધ્વજને ફરકતો રાખ્યો છે. આજના ગુરૂઓ કંઈ સ્થિતિમાં છે? તેનો વિચાર વાંચક વર્ગ પોતે જ કરી લે.

આવી અનેક ઘટનાઓ દયાળના વખતમાં ઉદ્ભવી હતી. આખરે દયાળ પોતે પોતાની કારકીર્દીમાં બે વસ્તુ મૂખ્ય શીખ્યો હતો ‘બ્રજ સેવા અને રાજ્ય સેવા’ આ બે વસ્તુ પોતે પોતાની ફરજ સમજી જરાપણ નિતી ચૂક્યો ન હતો. અને એક જૈન તરીકે પોતે પોતાની જવાબદારી બજાવી હતી, વળી જૈન નારી રત્ન ‘પાટમદે’ પણ શુશીલ, શૂરવીર અને સહાસીક પોતાના પતિના પાછળ તમામ વૈભવની પરવા રાખ્યા સિવાય મોતના જોખમ ખેડી પોતાના પ્રાણનાથને બચાવવા કટીબદ્ધ થઈ હતી. ધન્ય છે! તે જૈન વિરાંગનાને.

તેનામાં મુખ્ય દયા, ધર્મ અને શીલ ઉત્તમ ગુણો હતા. તે ગુણોથી પોતાનું જીવન ધન્ય બનાવ્યું હતું, અને પોતે નાનામાં નાના માણસની સેવા કરવા ચૂકતી નહોતી. ધન્ય છે! એવી સેવાભાવી રમણીઓને.

આ સિવાય દયાળશાહની હકીકત ઘણી જાણવા જેવી છે પણ વિસ્તાર બહુ જ વધી જવાથી વાંચક વર્ગને કંટાળો ન આપતાં ટુંકમાં જ હકીકત પુરી કરી વીરમીશ.

પરમાત્મા! દયાળ જેવા ધીર, વીર, અને રણુધીર જૈન કોમમાં ઉત્પન્ન થાઓ અને જૈનોની શોભા વધારો.

છપ્યો

જૈન સાચો ભડવીર, મ્હેચ્છનું નૂર ઉતાર્યું.
શૂરવીર સાચો દયાળ, ગૌરવ જૈનોનું વધાર્યું.
ધરતો ઢાળ તલવાર, કરે નહીં પરવા કોની.
શ્રદ્ધા હતી બળવાન, સહાય ધરતો ઇશ્વરની
સત્ય નિતીના સંયમથી. નામ દયાળ શોભાવતો
કહે ‘લોગી’ દયાળશાહ પુર્પાર્થ ને સાધતો.

છાપો

હતો નીમકહલાલ, માલીકનું બહુ જ ચહાતો,
 દુષ્ટ જનો પર વૈર, બરાબર તે તો લેતો.
 હતો પ્રજા નો પ્રાણ, પ્રજાની સેવા કરતો,
 ધરતો સદા સ્વમાન, ખુશામત કદી ન કરતો.
 નામ દયાળનું સાંભળી, શાહ પણ ચમકી જતો,
 કહે 'ભોગી' દયાળથી, દુશ્મન થરથર કંપતો.

૨૪૬

છાપો

પડ્યો જ્યાં દુષ્કાળ, પોતાની લક્ષ્મી ખરચે.
 સુણી શુર નો બોધ, ગરીબની સેવા ઇચ્છે.
 બંધાવતો મંદિર, ખરચી લાખ અઠાણ,
 મહા ભવ્ય મંદિર, ખરેખર છે બંધાણ,
 દેખી મંદિરની બાંધણી, હૃદય ભેઈ હરખાય છે,
 કહે 'ભોગી' દયાળનો, વાહ વાહ કહેવાય છે.

૨૪૭

છાપો

શુર માન શુભ હસ્તે, પ્રતિષ્ઠા તેની કરતા,
 મહારાણા પણ આવી શોભામાં વૃદ્ધિ કરતા,
 ગામોગામના લોક આવીને મૂકામ કરતા,
 ઉદારતા એ દયાળ તણી, સૌ વખાણ કરતા.
 કહેતા જગતના માનવી, શું દયાળ દીલ ઉદાર છે,
 કહે 'ભોગી' દયાળ બાણે, દેવનો અવતાર છે.

૨૪૮

પ્રકરણ ૧૫ મું.

મહારાણા શ્રી જયસિંહ

મહારાણા રાજસિંહના મૃત્યુ પછી સંવત ૧૭૩૭ ઈ. સ. ૧૬૮૧ માં તેના બીજા પુત્ર જયસિંહ મેવાડના સિંહાસન પર આવ્યા તેનો જન્મ વિક્રમ સંવત ૧૭૧૦ માં થયો હતો.

આ વખતે એક એવી ઘટના બની હતી, કે વાંચક વર્ગને તેમજ રાજપૂત લોકોને બહુવાજેવી હોવાથી તેનો ઉલ્લેખ આ રથાને આપવામાં આવે છે.

મહારાણા રાજસિંહને બે પુત્રો હતા, તેઓશ્રીને નાનાપુત્રની માતા ઉપર અત્યંત રાગ અને પ્રેમ હતો અને તે પ્રેમમાં દિવાના બની રાણાએ નાની રાણીના હાથમાં અમર પહેરાવ્યું હતું. આ વસ્તુ બહુ ભૂલથી જ બની ગઈ હોય તેમ ડોળ બતાવતા રહ્યા કારણ કે પોતે પોતાના મનમાં સારી પેઠે સમજતા હતા કે આ મેં મોટી ભૂલ કરી છે.

એક દિવસે રાણાશ્રીએ પોતાના દિકરા ભીમસિંહને બોલાવી કહ્યું કે “ આ મારી તલવાર લે અને તારા નાના ભાઈ જયસિંહનું માથું ઉડાવી દે ? કારણ, તમો બંને જણ બે જીવતા હશે તો ભવિષ્યમાં મોટો કલેશ થશે, માટે મારી આ તલવાર લઈ અને જલ્દી બા. ” ભીમસિંહને આજ્ઞા કરતાં રાણા બોલ્યા.

પિતાશ્રી ! હું પુત્ર તમારો છું, પિતાના વચનને શિરોમાન્ય ગણવું એ પુત્રનો ધર્મ છે, પણ મારાથી આ કાર્ય બને જ નહિં. પિતાજી ! હું મેવાડનું રાજ્ય મારા નાના ભાઈ જયસિંહને સોંપુ છું અને હું હંમેશના માટે મેવાડ ભૂમિનો ત્યાગ કરી ચાલ્યો બહિં છું. ભીમસિંહ પિતાશ્રીની આજ્ઞા માંગી પોતાના સૈનીકોને સાથે લઈ ચાલી નીકળ્યા.

બ્યારે ભીમસિંહ બાદશાહ શાહ પાસે આવ્યા ત્યારે બાદશાહે ઘણું જ સારું માન આપ્યું અને ત્રણ હજાર ઘોડાનો સેનાપતી બનાવ્યો, આ વખતે મોગલરાજ્યના સેનાપતી સાથે ભીમસિંહને કલેશ થવાથી બાદશાહે ભીમસિંહને કાબુલ મોકલ્યો, તેથી તે કાબુલ રસ્તામાં રમતાં રમતાં અને ગમત કરતાં કરતાં જતા હતા વળી ઝાડ ઉપર ચડતાં વળી ઢોડતા પણ હતા, તેવી ગમત કરતાં તેઓ રસ્તો કાપી રહ્યા હતા પણ અચાનક તેઓને કંઈક ચોટ-જખર લાગવાથી તેઓનું મૃત્યુ થયું હતું. હવે આપણે રાણાશ્રી જયસિંહ તરફ વળીશું.

રાણા જયસિંહનો રાજ્યાભિષેક થયા પછી થોડા જ સમય બાદ ઔર-ગઝેબ સાથે સંધિ કરી હતી, શાહનો પુત્ર અજીમ અને મોગલ સરદાર દીલ્લી રખાં સંધિપત્ર લઈ રાણાજી પાસે આવ્યા જેથી રાણાજીએ ઘણા જ ઉત્તમ પ્રકારે આદર સત્કાર કર્યો અને તેઓ મેવાડની સપાટભૂમિ પર સામસામા મળવા દસ સહસ્ત્ર ઘોડેસ્વાર અને ચાલીસ હજાર પાયદળ સૈન્ય સાથે મેવાડના વિસ્તારમાં ઉભા રહી અજીમ તથા દીલ્લીરખાંની વાટ જોવા લાગ્યા. આ મહાન દ્રવ્ય જોવાને માટે અસંખ્ય મેવાડીઓ તે સ્થળે આવ્યા હતા.

જ્યારે શાહજહાં અજીમ તથા સરદાર દીલ્લીરખાં પોતાના માણસો સાથે આવી પહોંચ્યા ત્યારે રાજપૂતોએ જયએકલીંગજીની પ્રચંડ ઘોષણા સાથે જય બોલાવી આકાશ ગળવી મૂક્યું હતું. અને આવેલા મહેમાનોને મહારાણાએ ઘણા જ સન્માન સહીત સ્વાગત કર્યું હતું.

મહારાણાની પ્રચંડ સેના જોઈ અજીમ મનમાં શંકાશીલ થયો પણ દીલ્લીરખાં રાજપૂતોની ન્યાય અને નીતિ સારી પેઠે જાણતો હોવાથી તેને રાજપૂતોના વચન પર સંપૂર્ણ ભરૂંસો હતો. અને પોતે જે વૈર રાખ્યું હતું તે છતાં પણ રાણા રાજસિંહ પોતાનો પ્રાણ બચાવ્યો હતો, તો શું એ જયસિંહ પોતાને ત્યાં આવેલા મહેમાન સાથે વિશ્વાસઘાત કરશે ? અજીમને રાજપૂતો પર વિશ્વાસ નહોતો પણ દીલ્લીરખાંને તો રાજપૂતો પર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો.

જ્યારે મહારાણા જયસિંહ સ્વાગત કર્યું ત્યારે તે બધાને આનંદ થયો અને સંધિનું કાર્ય સમાપ્ત કરવામાં આવ્યું અકબરના વિદ્રોહી ચરણમાં જે સહાય કરી હતી તેના દંડ તરીકે પાદશાહને ત્રણ પ્રગણા આપી દેવા પડ્યા. પાદશાહની આજ્ઞાનું શાહ અજીમે જયસિંહને જણાવ્યું કે તમે આજથી અમારો લાલ ગુંડો અને છત્ર વાપરી શકશો નહીં. પરંતુ આ દંડ નામનો જ હતો, કેવળ પાદશાહનું માન રાખવા માટે જ રાણાજીએ આ વાતને માન આપ્યું હતું પણ મહારાણાને તો આ શરત મંજૂર રાખવાથી લાલ જ થયો હતો.

વિદાય થતી વખતે દીલ્લીરખાંએ કહ્યું કે ‘તમારા સરદારો સ્વભાવના ઘણા જ કઠોર છે અને મારા પુત્રને આપના હિતની ખાતર જ આપના તાબામાં સોંપવામાં આવ્યો છે. તેના જીવનના બદલામાં બનશે ત્યાં સુધી પૂર્ણ સ્વાધીનતા રક્ષવામાં હું જરાપણ ત્રુટી કરીશ નહીં, આપ નિશ્ચીંત રહો આપના સ્વર્ગસ્થ પિતા સાથે મારી મીત્રાચારી હતી.

આ પ્રમાણે રાજપૂતોના મીત્ર દીલ્લીરખાંને ઉદ્યોગ સફળ થયો નહીં. પરંતુ મહારાણાએ પોતે પોતાના ખડગ પર વિશ્વાસ રાખ્યો હતો. રાણાશ્રીને પાંચ વર્ષ સુધી તો તેમને કાંમોરી મોગલોના લીધણ આંકમણથી પોતાની રક્ષા

કરવા માટે તો તેઓએ પહાડો અને જંગલનો આશરો લીધો હતો. અને મોગલોની સાથે ઘણું જ બહાદુરીથી યુદ્ધ કરી પોતે પોતાના બાહુબળથી કીર્તિ મેળવી હતી. મેવાડભૂમિ રત્ન ગર્ભાભૂમિ છે. પૂણ્યશક્તિલા અને ગીરીતરંગીની વચ્ચે મહારાણાશ્રીએ ‘જયસમુદ્ર’ નામનું એક વિશાળ સરોવર બનાવ્યું. ભારત વર્ષમાં આવાસરોવરનો નમુનો બીજો ક્યાંઈ નથી. એવી વિશાળ અને મનોહર બાંધણી કરવામાં આવી છે. ત્યાં પ્રથમ ‘ઢેગર’ નામનું નાનું તળાવ હતું, આ તળાવને મોટું બનાવી ચારે બાજુ બંધ બાંધવામાં આવ્યો છે. અને તેનો ઘેરાવો લગભગ પંદર કોષ જેટલો મોટો છે. આ તળાવથી ધાન્યના ક્ષેત્રોને ઘણો જ ફાયદો થયો, ખેડુતોની આબાદી થઈ છે વળી તેના કિનારા ઉપર પોતાની પ્રીય રાણી કમલાદેવી માટે મહેલ બંધાવ્યો છે તે હાલમાં મોજુદ છે.

આખરે ગૃહકલેશને લઈને મહારાણાનું ટુંક જીવન ઘણી જ દુઃખી અવસ્થામાં પસાર થયું. આ અઘડાનું મુખ્ય કારણ શ્રી પરાયણતાનું હતું જેને “સોખ્યનું” સાલ ” કહીએ છીએ તે હતું. આગળના રાજાઓ પોતાની વિષય-વાસના પુરી કરવા સાડું એકથી વધારે રાણી પરણતા હતા અને તેનો જેમ જેમ વસ્તાર વધતો જતો તેમ તેમ કલેશના બીજ રોપાતાં જતાં અને તે મૂળ વિશેષ મજબૂત થતા હતાં. માટે ડાહ્યા પુરૂષે એક ઉપર બીજી સ્ત્રી કદાપી પણ પરણવી જોઈએ નહીં. જયસિંહની જેટલી રાણીઓ હતી તેટલી બધી રાણીઓમાં અમરસિંહની માતા મોટી હતી. તે રાણી હાડા કુળમાં ઉત્પન્ન થઈ હતી. હાડા-કુળે ગીહલોત્ કુળ ઉપર ઘણા જ ઉપકારો કર્યા હતા. હાડીરાણી સૌથી મોટી હતી. જેથી રાણાશ્રીને તેના ઉપર જ પ્રેમ રાખવો જોઈતો હતો. પણ વિષયને વશ થઈ પોતાની રાણીનો ત્યાગ કરી કમલાદેવીના પ્રેમમાં લોહુપ્ત બન્યા, અને અઘડાનું મૂળ વધાર્યું. તેથી આગળ પાછળના શત્રુઓ પ્રબળ થવા લાગ્યા, જેથી અંદર અંદરના કલેશથી મેવાડનું રાજ્ય ઘણી જ હીણ દશામાં આવી પડ્યું.

અમરસિંહની માતા પ્રત્યેનો પૈરભાવ કમલાદેવીને વધતો ગયો અને તે એટલો બધો વધ્યો કે તેઓને એક એકને સાથે રહેવું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું. જે જયસિંહ રાણાએ બાદશાહ ઔરંગઝેબ સાથે યુદ્ધમાં બહાદુરી અને વીરતા બતાવી હતી તેજ રાણો જયસિંહ આજે ગૃહ-કલેશથી કંટાળી પોતે કમલાદેવીની સાથે જયસમુદ્રના કિનારે બંધાવેલા મહેલમાં રહેવા માંડ્યો. અને રાજ્યનો તમામ વહીવટ કુમાર અમરસિંહ તથા મંત્રી દયાળશાહને સોંપ્યો. તેથી તો રાણા જયસિંહ પોતે ઘણાજ પ્રમાદી અને આળસુ બની ગયા. આવી સ્થિતિમાં પણ પોતે શાન્તિ પામી શક્યા નહીં. તેઓના પુત્રો ઘણાજ તોફાન કરવા માંડ્યા. તેથી પોતે પોતાનું સ્થાન છોડી પોતે પાટનગરમાં આવ્યાં. આ વખતે કુંવર અમરસિંહે પોતાની જુવાનીના જોશો એક મંદોન્મત્ત હાથી નગરમાં છોડી મૂક્યો. અને કોઈ

કારણસર મંત્રી દયાળશાહનું ભારે અપમાન કર્યું. આ વાત રાણાશ્રીના કાન પર આવી ત્યારે પોતાના પુત્રનું આવું વર્તન જોઈ પોતે શંકાશીલ બન્યા. :અને અમરસિંહને ઉચ્ચિત્ત શિક્ષા આપવા સારૂ પોતે એકાંત વાસ છોડી માર્ગમાં ચિત્તોડપુરીના દર્શન કરી ઉદયપુરમાં આવ્યા. પરંતુ બુદ્ધિ વગરના અમરસિંહે પોતાના પિતાના આગમનની વાટ જોઈ નહીં અને પોતાના પિતાની સાથે વૈરનો બદલો વાળવા માતાની શીખવણીથી દઢ પ્રતિજ્ઞા કરી અને તરત પોતે પોતાના મામા બુન્દીમાં હાડારાણા પાસે ગયો અને દશહજાર સૈનીકો પોતાની સાથે લાવ્યો. આ વખતે મેવાડના બીજા સરદારોએ પણ અમરસિંહને સહાય કરી હતી અને આળસુ રાજાનો ત્યાગ કરી અમરસિંહના પક્ષમાં લડ્યા હતા.

આ વખતે રાણા મહાસંકટમાં આવ્યા હતા અને યુદ્ધમાંથી બચવાનો કોઈ રસ્તો નહોતો. આખરે કોઈ પણ રસ્તો ન સૂઝયો ત્યારે પોતે અરવલ્લી પહાડને ઓળંગી પોતાના રાજ્યમાંથી મારવાડમાં નાશી ગયા અને ત્યાંના મુખ્ય માંડલીક રાજાને સમજાવવા પુત્રને મોકલ્યો. પરંતુ રાજ્યના અનેક સરદારોની સહાયથી અમરસિંહને અભિમાન આવી ગયું હતું. તેથી આવેલા માંડલીક રાજાની એક પણ વાત તેણે સાંભળી નહીં અને બળનો હસ્તગત કરવા માટે પોતાનું સૈન્ય કોમલનેર તરફ કુચ્ચ કરી દ્રેપા સરદારના હાથમાં કોમલનેરના શાસનનો ભાર હતો. આ સરદાર મહા વિદ્વાન અને ચતુર તેમજ મહા શૂરવીર હતો. તેથી તે સરદારે બહાદુરીપૂર્વક કુમાર અમરનો બધો મનોરથ ધૂળ લેગો કર્યો. અને અમરને હરાવ્યો. ત્યારે અમર પોતાના પિતા સાથે સંધી કરવા તૈયાર થયો. આખરે એકલીંગજીના પવિત્ર મંદિરમાં બંને પિતા-પુત્રે સંધી પત્રો પર સહીઓ કરી. તેમાં એવો ઠરાવ થયો હતો કે રાણા જીવે ત્યાં સુધી અમરકુમારે જયસમુદ્રના મહેલમાં રહેવું અને રાણાએ પાટનગરમાં આવવું.

મહારાણા જયસિંહે વીસ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. પોતાની ઉંમરમાં પોતે ઉચ્ચ શુભો બતાવ્યા હતા. અને યુદ્ધમાં બહાદુરી બતાવી હતી જે તેવાજ શુભો કાયમ રહ્યા હોત તો આજે પોતે મોગલોના પંઝામાંથી પોતાના દેશને સ્વાધીનતાનો ઉદ્ધાર કરી શકત. પરંતુ સ્ત્રીઓના કલેશ અને કુસંપે મેવાડની ખાનાખરાળી કરી નાંખી હતી, રાણા જયસિંહે જેવા શુભો પહેલાં બતાવી પોતાની કીર્તિ મેળવી હતી. તે કીર્તિ પોતે પાછળથી ભૂંસી નાંખી છેક કર્મહીણ થઈ ગયો હતો. જે પોતે જયસમુદ્ર ન બંધાવ્યું હોત તો આજે ઇતિહાસના પાના ઉપર તેનું નામ-નિશાન પણ ન હોત.

મહારાણા જયસિંહનો સ્વર્ગવાસ થયા પછી તેમનો મોટો કુમાર અમરસિંહ (બીજો) સંવત ૧૭૫૬માં રાજ્યસિંહાસન પર બેઠો.

વાંચક વર્ગ ! રાણા જયસિંહની હકીકત ઉપવથી વિચારી જોશે કે ગૃહ કલેશનું પરિણામ કેટલું ભયંકર અને ખરાબ આવે છે. જ્યાં કુસંપ છે ત્યાં કોઈ દિવસ આત્માને શાન્તિ મળતી નથી, સુખ નથી, અને વિકાસ નથી. માટે સમજીવર્ગે વિચાર કરી પોતે કલેશથી દૂર રહેશે. જે મેવાડ ઉન્નતીના શિખર હતું. જે મેવાડથી ભલભલા શાહ જેવા દુરમનો પણ કંપતા હતા તે મેવાડ ફક્ત માંડોમાંડે કલેશના પરિણામે આજ હતાશ અને નિસ્તે જ થઈ ગયું હતું. કલેશનું પરિણામ આખરે ભયંકર જ આવે છે.

મહારાણા જયસિંહ પોતે નાનપણમાં પોતાનું શૌર્ય અને જે સાનપણ ખતાવ્યું હતું. તેનો વાંચક વર્ગને યાદ હશે પણ ભલભલા મહાન મહાત્માઓ પણ વિષય આદી વૈભવની લાલચમાં પડી એક ઉપર બીજી સ્ત્રી કરવા તત્પર થાય છે તેનું પરિણામ આખરે પોતાને જ ભોગવવું પડે છે.

આ વખતે મંત્રી દયાળશાહ પોતાનું કર્તવ્ય શુભ નિષ્ઠાથી બજાવી રહ્યો હતો, રાજ્યની લગામ પોતે જ સાચવતો હતો છતાં તે ઇમાનદાર વ્યક્તિને પણ આખરે ભોગવવું પડ્યું હતું. પણ છેવટે તો સત્ય અને નિતીનોજ વિજય છે.

હાડીરાણીએ પણ પોતાનું કર્તવ્ય ભૂલી જે આખા મેવાડનું ભાવી બગાડી નાંખ્યું અને પોતાની ધારેલી ધારણા પાર ન પાડી શકી. તેથી તેણે પોતાનું જીવનને ઘણાજ કષ્ટમાં ગુજારવું પડ્યું.

કમળાદેવી પણ વિચાર ન કરતાં પોતાની નીચ લાલસા અને વૈભવ ભોગવવા ખાતર રાજાને પોતાના પ્રેમ પાસમાં જકડી રાખી સારાય મેવાડનું ભાવી જેણે પાયમાલ કર્યું જ્યાં સારઅસારનો વિચાર કર્યા વગર જેટલું કાર્ય કરવામાં આવે છે તેટલું પરિણામ ભયંકર આવે છે. મોટાઓની સાધારણ ભૂલનું પરિણામ કેટલું નુકશાન કરે છે અને તે બધાને કેવું ભોગવવું પડે છે તે વાંચક વર્ગ સમજી લે.

મહારાણા જયસિંહ સ્વર્ગવાસ થયા અને આ ફાની દુનીઆમાંથી પોતાનો જીવન-દીપક અસ્ત થયો. જોયું આ ગૃહકલેશનું પરિણામ.

છાપો.

જ્યાં છે ગૃહનો કલેશ, કદિ નહીં શાન્તિ ત્યાં છે,
જ્યાં છે કલેશની આગ, નહીં ત્યાં સુખ જરી છે,
કુસંપ કેરા કીચ મહી, સૌ કોઈ ખુંચાયા,
કુસંપમાં તો નાશ થયા, મોટા મહા રાયા,
માટે જગતના માનવી, ગૃહ-કલેશમાં પડશે નહીં,
કહે ભોગી સુખી જીવગી, કુસંપમાં ખોશે નહીં. ૨૪૬

છાપો.

એક પરણતા નાર, પછી જ્યાં બીજી આવે,
બીજી કેરા પ્રેમ મહીં, મસ્ત બની જાવે,
સાર અસારનું ભાન, નહીં ત્યાં પોતે લાવે,
ડુબે પોતે આપ, બીજાને પણ ડુબાવે,
માટે વિશ્વના જન સૌ, એક પત્નીવૃત્ત પાળજે,
કહે ભોગી બીજી નારના, મોહને વિસારજો. ૨૫૦

છાપો.

સુખી હતો મેવાડ, લક્ષ્મીની છાજો ઢળતી,
હતા પરાક્રમી વીર, ભૂમિ શુરવીરથી શોભતી,
મેવાડ કેરા નામ થકી, દુશ્મનો ચરથરતાં,
શાહ જેવા પણ નામ સુણીને વિસ્મય બનતાં,
પણ કુસંપ કેરી આગમાં, એ બધું બદલાઈ ગયું,
કહે ભોગી મેવાડ કેરૂં, ભાવી પણ પલટાઈ ગયું. ૨૫૧

છાપો.

આવ્યો ગોઝારો કાળ, દયા નહીં દીલમાં ધરતો,
હોય મોટો ભૂપાળ, છતાં નહીં સ્કેજે ડરતો,
આવે ક્યાંથી કાળ, બખર નહીં કેને પડતી.
તુટી જેની નાડ, નહીં તેની બુટ્ટી જડતો,
કાળ કેરા ચક્રમાં, કંઈક પીશાઈ ગયાં,
કહે ભોગી શુરવીર પણ. એ કાળમાં જકડાઈ ગયાં. ૨૫૨

પ્રકરણ ૧૬ મું.

મહારાણા શ્રી અમરસિંહ.

રાણાશ્રી જયસિંહના સ્વર્ગવાસ પછી કુમાર અમરસિંહ સંવત ૧૭૫૬ ઇ. સ. ૧૭૦૦ માં રાજ્યસિંહાસન પર આવ્યો. અમરસિંહના નામનાં મહત્તા ઘણી હતી પણ પોતે પોતાના પિતાની સાથે વૈરભાવથી મેવાડની દુર્દશા કરી હતી. જે અમરે પોતાના પિતાની સાથે કલેશ ન કર્યો હોત અને રાજ્યનું બળ ન લાંગુરું હોત તો આ વખતે મેવાડની મહાભયંકર અવદશા ન હોત. પણ જ્યાં ગૃહ-કલેશના પરીણામે આજે આખા મેવાડની પરીસ્થિતી બદલાઈ ગઈ હતી. રાણા અમરસિંહ મેવાડની દુર્દશાનો ઉદ્ધાર ન કરી શક્યા.

× મહારાણા અમર રાજ્યસિંહાસન પર બેઠા પછી થોડાજ દિવસમાંજ દિલ્હીના સમ્રાટના ઉત્તરાધિકારી શાહ આલમની સાથે સંધી કરી લીધી. આ સંધી કરવામાં તેની વિલક્ષીયતા હતી, તેનું કારણ એ હતું કે આ વખતે રાણા અમરસિંહ સિંહાસન પર બેઠા પછી મોગલોના રાજ્યમાં ઘણો જ ભયંકર ગૃહ-કલેશનો સમારંભ થયો હતો.

મોગલોના રાજ્યની આવી દુર્દશા જોઈ રાણા અમરસિંહે ભાવી સમ્રાટની સાથે સંધી કરી લીધી હતી. આ સંધી ગુપ્ત રીતે કરવામાં આવી હતી. જે સમયે શાહ આલમ સીંધુ નદીની પેલી પાર ગયો તે વખતે મેવાડની સેના તેને સહાય કરવાને સાથે ગઈ હતી. આ વખતે શક્તાવત્ સરદાર મેવાડની સેનાના સેનાધિપતિ હતા, તેઓએ ત્યાં પ્રચંડ શૂરાતન બતાવ્યું હતું, એમ કહેવાય

× રાણા અને શાહ આલમની વચ્ચેમાં જે સંધી થઈ હતી તે સંધીપત્ર ઉપર શાહ આલમના હસ્તાક્ષર છે. તેમાં લખ્યું છે કે પ્રજના હીતના જે છ પ્રસ્તાવના શ્રીમાને સાદર કર્યા છે. અને મેં સ્વીકાર્યા છે અને તે ઇશ્વર કૃપાથી લાભદાયક ફળ ઉત્પન્ન કરશે તે છ પ્રસ્તાવના નીચે મુજબ છે.

(૧) ચિતોડનો જીર્ણોદ્ધાર કરવો. (૨) ગૌહત્યા બંધ કરવી. (૩) શાહજહાંના વખતમાં જે જે પ્રદેશો મેવાડના અંતર્ગત હતા તે સર્વ પાછા સોંપવા. (૪) સ્વર્ગસ્થ પાદશાહ અકબરના શાસન કાળની પેઠે હિન્દુઓને પોતાના સ્વતંત્રતા પૂર્વક પોતાના ઇષ્ટ-દેવની પૂજા તથા ધર્મોચારણુ કરવા દેવું. (૫) આપ જે રાજ્ય કર્મચારીને પદબ્રષ્ટ કરશો તેને મહારાણા કિચ્કિતપણુ આદર આપશે નહીં. (૨) હવે દક્ષિણના યુદ્ધમાં મહારાણાની સેનાની સહાય મળશે નહીં. ઇ. સ. ૧૮૧૭-૧૮ માં રાજપૂતો અને બ્રીટીશ સરકારની સાથે જે સંધી થઈ હતી તેમાં જે પ્રસ્તાવના હતી તેમાં 'ગૌહત્યાનું' નિવારણુ કરવાનો પ્રસ્તાવ પણ હતો.

છે કે આ ઉત્તમ પ્રસંગે દૂરના દેશમાં શાહુ આલમ સાથે સંધી કરી લેવામાં આવી હતી.

જે દ્વારા મોગલ રાજ્યકુળનો નાશ થઈ ગયો અને જે દ્વારા સ્વેત દ્વીપ-વાસી બ્રિટીશસિંહની પ્રભુતાનો માર્ગ આ દૂરના દેશમાં સાફ થઈ ગયો. આ ઘટના વિષે વિવેચન કરવું તે અત્યારે આવશ્યક છે, આ વિવેચનથી એક અમૂલ્ય રાજ્યનૈતિક તત્વ આપોઆપ વિદીત થઈ જશે, આ તત્વના મહિમાથી મોહિત થઈને ભારત બંધુ મહાત્મા ટોડે સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું છે કે આ તત્વે અમારી સમક્ષ સંકેતની પેઠે આવીને અમને સાવચેત કરી દીધા છે. નિતીબળની સહાય વીના કેવળ ખડગના બળથી ભારતવર્ષનું શાસન કરવાથી વિપત્તીમાં પડવું પડશે.

હિન્દુઓનો વૈરી ઔરંગઝેબની શાસન પ્રણાલીકા લક્ષમાં લેવાથી મહાત્મા ટોડના પૂર્વોક્ત કથનની સત્યતા ઉત્તમ પ્રકારે સમજાશે. બળ, ગર્વિત, દુરાચારી ઔરંગઝેબ પોતાના અસીમ બળ પર વિશ્વાસ રાખી ધર્માત્મા રાજપૂતોની ઘણા કરતો હતો. આથી તેને પોતાના તથા પોતાના વિસ્તૃત રાજ્યના મૂળમાં જાતે જ કુહાડીનો પ્રહાર કર્યો, બળથી અંધ બની જવાથી તે પોતાની ખરી અવસ્થાનો પરિચિત નહોતો, પરંતુ આતો સ્પષ્ટ જણાય છે કે રાજ્યનીતી અકબરે જે મહા પ્રયત્ન રાજ્યના મૂળ ઉંડા જમાવ્યા હતા તે રાજ્ય કેવળ ઔરંગઝેબના દુરાચરણથી કપાએલા મૂળવાળાં વૃક્ષની પેઠે કંપાયમાન થતું હતું ઔરંગઝેબે એક પળ પણ પોતાના રાજ્ય કે પ્રબળતા હીતનો વિચાર કર્યો હોત તો મોગલ સામ્રાજ્યનો નાશ આટલો શીઘ્ર થાત નહીં, વિચાર કરવાથી આ વાત ઉપર હઠ વિશ્વાસ બેસે છે કે એક માણસ રાજ્ય ચલાવવામાં ગમે તેટલો ચતુર હોય, રણનીતીમાં ગમે તેટલો કુશળ હોય, તેમ ગમે તેટલી સેનાની સહાય હોય અને ગમે તેટલો પરાક્રમી હોય, પણ જ્યાં સુધી એ પ્રબળો પ્રેમ સંપાદિત કરતો નથી જ્યાં સુધી તે પ્રબળ સંતુષ્ટ કરતો નથી ત્યાં સુધી પોતે કદી પણ પોતાના રાજ્યને દૃઢ અને ચિરસ્થાયી બનાવી શકતો નથી.

મહાત્મા ટોડના સમયમાં બ્રિટીશ સામ્રાજ્ય હિન્દમાં જેટલો ફેલાવો પામ્યું હતું તેના કરતાં ઔરંગઝેબના સમયમાં મોગલ સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર અધિક હતો. અને તેની પાસે રક્ષાની સામગ્રી ઘણી મોટી અને સુદૃઢ હતી, વળી રાજપૂતોની સાથે શોણિત સબંધ પણ ચાલુ થઈ ચુક્યો હતો. રાજપુત લોકો પર અત્યંત ચાહના કરવામાં આવતી હતી તે છતાં તેઓ તેમના રાજ્યનું હિત સાધવા માટે અર્થ અને પોતાના પ્રાણ સુદ્ધાં બલિદાન આપવામાં તૃપ્તી કરતા નહતા.

તેઓ સિન્ધુ નદીના પેલે પાર જઈ કાળુલમાં પણ તેને માટે લડતા હતા અને તે પ્રદેશમાં વિજય પ્રાપ્ત કરતા હતા. ભારતવાસીઓ ચિરકાળ રાજબક્ષ

રહેતા આવ્યા છે. જાથી તેઓ રાજના અત્યાચાર સહન કરીને પણ તેમને માટે પ્રાર્થના કરતા હતા. ભારતવાસીઓની રાજ્યભક્તિ અકબર સારી પેઠે સમજી ગયો હતો, જહાંગીર અને શાહજહાં અકબરની જ નીતી પ્રમાણે ચાલતા હતા, પરંતુ દુરાચારી ઔરંગઝેબ હિન્દુઓની રાજભક્તિનો મહિમા સમજ્યો નહીં તે હિન્દુઓની રાજભક્તિ અને ઉદારતાનો અવળો અર્થ કરતો હતો કે હિન્દુઓ મારા પ્રચંડ બળથી ભયભીત થઈને મારા શરણે આવે છે. તેને હિન્દુઓની રાજભક્તિનો આવો શોચનીય બદલો આપ્યો. યદિ ઔરંગઝેબની ઇચ્છા હોત તો તે સુગમતાથી પોતાના પૂર્વજોની શ્રેષ્ઠ નીતી ગ્રહણ કરી હિન્દુઓની ઉચ્ચ રાજભક્તિ અને ઉદારતાનો કીચિત બદલો આપી શકત પરંતુ તેને તેમ ન કરતાં પરમવિશ્વાસુ અને પરમ રાજભક્તો રાજપૂતોની સાથે પણ સમાન આચરણ કર્યું. અને અયોગ્ય જાળાવેરો સ્થાપિત કરી તેમની રાજભક્તિનો અનાદર કર્યો. આ અનીતિ ભરેલો જાળાવેરાની સ્થાપના થવાથી જ મોગલ સામ્રાજ્યનો નાશ થયો હતો, યદિ ઔરંગઝેબ પોતાના પૂર્વજોની શ્રેષ્ઠ નીતિ અનુસાર ચાલી આ ધૃષ્ટિ મુંડકર (જાળાવેરો) સ્થાપિત ન કરત અને હિન્દુઓ પર કઠોર અત્યાચાર ન કરત તો મોગલ સામ્રાજ્યનું અધઃપતન આટલું શીઘ્ર થાત નહીં, દુરાચારી ઔરંગઝેબનો સર્વ હિન્દુઓને બળાત્કારે મુસલમાન કરવાની અભિલાષા હતી. પરંતુ રાજપૂત કેશરી રાજસિંહના પ્રચંડ પરાક્રમ આગળ તેની આ દૃષ્ટ ભાવના પૂર્ણ થઈ નહીં. પરંતુ તેના અવસાન પછી તેને હિન્દુઓને બળાત્કારે મુસલમાન કરવા માંડયા. અને જાળાવેરામાંથી કેાઇ પણ હિન્દુ મુક્ત થઈ શક્યો નહીં.

ઔરંગઝેબ હિન્દુઓનો કટ્ટો દુશ્મન હતો તેના જીવનની પ્રત્યેક ઘટના આ કથનની સત્યથી સિદ્ધ કરે છે. જે હિન્દુ પોતાનો ધર્મ છોડી મુસલમાન થતો તેને દુરાચારી ઔરંગઝેબ માન સહીત આસન આપતો, આમાંનું એક ધર્મભ્રષ્ટ માણસનું વૃત્તાંત અહીં આ લખીશું. આ વૃત્તાંત વાંચવાથી સ્પષ્ટ રીતે સિદ્ધ થશે, આવા ધર્મભ્રષ્ટ માણસોને આશરો આપી ઔરંગઝેબે પોતાના જ પગમાં કુહાડી મારી હતી, આ અવિચારી કૃત્યથી જે વિસ્મય કુળની ઉત્પત્તિ થઈ તે કુળના વંશોને ચિરંકાળ પર્યન્ત ભોગવવું પડ્યું. આથી મોગલ સામ્રાજ્યનો ધ્વંશનો માર્ગ સાફ થઈ ગયો હતો.

સીસોદીયા કુળની હલકી શાખામાં રાવગોપાલ નામનો રાજપૂત એક થઈ ગયો હતો તે અંગલ નદીના તટ પર આવેલા રામપુર રાજ્યનો રાજા હતો. ને મહારાણાનો માંડલીક હતો. એક વખતે રાવગોપાલ પોતાની પ્રચંડ સેનાને લઈને દક્ષિણમાં યુદ્ધ કરવા ગયો ત્યારે પોતાના રાજ્યનો કારોબાર પોતાના

પુત્રને સોંપ્યો હતો તેનો કુલકલંક પુત્ર રાજ્યની આવક પોતાના પિતાને નહીં મોકલતા પોતે જ સ્વાહા કરી જતો હતો. ત્યારે રાવગોપાળે પોતાનો ન્યાય અપાવવા માટે પાદશાહને પ્રાર્થના કરી ત્યારે મૂર્ખ રાજકુમાર પોતાના પિતાના તથા બાદશાહના ક્રોધાગ્નીમાંથી બચવા ઉપાય શોધવા લાગ્યો. ઘણીવાર વિચાર કર્યા પછી તેને એક ઉપાય જડ્યો. આ ઉપાય દ્વારા તેની સંકટમાંથી મુક્તિ થઈ.

આ ઉપાય એ હતો કે તેણે હિન્દુ ધર્મનો ત્યાગ કરી ઇસ્લામ ધર્મ સ્વીકાર્યો આ ઉપરથી ઔરંગઝેબ તેના ઉપર પ્રસન્ન થઈ તેનો અપરાધ ક્ષમા કર્યો એટલું જ નહીં બલકે તેને રામપુરનું રાજ્ય સમર્પણ કરી દીધું. પોતાના દુષ્ટ પુત્રોના આવા કૃત્યથી પોતાના પિતાને અત્યંત તીરસ્કાર આવ્યો અને તેનો બદલો લેવા માટે પોતાની સેના લઈ રામપુર આક્રમણ કર્યું. પરંતુ તેની ધારણા સફળ થઈ નહીં અને પરાજય થયો તેથી પોતાનું રક્ષણ કરવાને માટે રાણા અમરસિંહનો આશ્રય ગ્રહણ કર્યો. દુષ્ટ, દુરાચારી ઔરંગઝેબ આ વાત જાણી અત્યંત ક્રોધાયમાન થયો રાણાએ રાવગોપાળને આશરો આપ્યો તેથી બાદશાહ તેને વિદ્રોહી ગણવા લાગ્યો, અને તેની હીલચાલ તપાસવા માટે પોતાના પુત્ર અણ્ણમને માળવામાં રહેવાની ભલામણ કરી. બાદશાહનો પરમ ભક્ત એવો એક રાજપૂત પોતાના જીવનચરિત્રમાં ઔરંગઝેબના દુરાચારની સ્પષ્ટ હકીકત પોતાના ગ્રંથમાં એક સ્થળે લખ્યું છે કે “શાહ પોતાના વિશ્વાસુ અને સહાયક રાજપૂતો ઉપર કીચિત્ પણ અનુગ્રહ કરતો ન હતો, તેથી તેની સેવા કરવા માટે રાજપૂતોનો આગ્રહ મંદ પડી ગયો હતો ” પાદશાહને તેની દુષ્ટતાનો બદલો આપવા માટે જ અમરસિંહ રાણાએ તેના વિરુદ્ધ ખડગ ધારણ કર્યું હતું. રાણાને સહાય કરવાને માટે માલવરાજ પણ સુદ્ધમાં આવ્યા હતા. આ વખતે અણ્ણમ દક્ષિણ તટ પર હતો તે પ્રદેશમાં મહારાષ્ટ્રી, નીમરીંધીઆ નામના એક રણુ વિશારદ મહારાષ્ટ્રીને પોતાનો સેનાધિપતિ બનાવી ભયંકર વિગ્રહ કરી રહ્યા હતા; આ ભયંકર અગ્નિ શાન્ત કરવા માટે પાદશાહ ઔરંગઝેબે અણ્ણમની સાથે રાણા જયસિંહને મોકલ્યા, પરંતુ તેને સફળતા મળી નહીં.

બાદશાહના કઠોર અત્યાચારથી ભારત વર્ષમાં વિગ્રહ-અગ્નિ પ્રજલીત થયો હતો. પાદશાહ વૃદ્ધવસ્થામાં પ્રવેશ કરી ચૂક્યા હતા તેથી સર્વ લોકો મોગલોની શુભામી છિન્નબિન્ન કરવા એક પગે તૈયાર થઈ ગયા હતા. આ પ્રમાણે બાદશાહ ક્યાં ક્યાં સંભાળે ક્યા ક્યા જણની રક્ષા કરે અને કેાનું ધ્યાન રાખે.

એક તરફ મહારાષ્ટ્રી વીરકેશરી શિવાજીના મંત્રથી દિક્ષીત થઈ સ્વાધિનતા પ્રાપ્ત કરવા માટે બાળસૂર્યની પેઠે ધીમે ધીમે પ્રયત્ન મૂર્તિ ધારણ કરી રહ્યા હતા. બીજી બાજુ રાજપૂત લોકો મોગલોથી અલગ થતા જતા હતા આથી

ખાદશાહ અતિ ભયભીત અને વ્યાકુળ થયો. પરંતુ આ સંકટમાંથી એનો ઉદ્ધાર થયો નહીં તેથી તેની વૃદ્ધાવસ્થા જોઈ તેના પુત્રો મોગલ રાજ્ય પોતપોતાના અધિકારમાં લેવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા અને તે માટે ભયંકર સંકટો સહન કરવાને પશુ તૈયાર થયા. આ દારૂણ સંકટોથી પીડીત થઈ પચાસ વર્ષ સુધી ભયંકર રાજ્યનિતિ ચલાવી.

ખાદશાહ ઔરંગઝેબે વસાવેલા ઔરંગાબાદ નગરમાં ઈ. સ. ૧૭૦૭ મ (જીકાદની તારીખ હતી) આ લોકોનો ત્યાગ કરી ચમદારે પહોંચી ગયો. જે દિવસે તેનું મરણ થયું તે દિવસે પુત્ર-પૌત્રાદિમાં મહા કોલાહલ મચી રહ્યો પિતાના મરણનો શોક કરવો તો દૂર રહ્યો પરંતુ તે સર્વે તખ્ત પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી પાટનગર તરફ દોડ્યા, પ્રથમ ઔરંગઝેબના પુત્ર અજીમે શહેનશાહી પોતાના અધિકારમાં લીધી પછી તે પોતાના જેષ્ઠ બન્ધુ સુલતાન મોઆઝીમને તેની સેના સાથે પોતાના પાટનગરમાં આવતો જોઈ તેનો મનોરથ નષ્ટ કરવાની ઇચ્છાથી ધાત અને કોટાના રાજપૂતોને લઈ તેની ગતિ રોકવા માટે આગ્રામાં ગયો. મેવાડ, મારવાડ અને રાજસ્થાનના પશ્ચિમ ભાગમાં આવેલા સર્વ રાજાઓ મોઆઝીમની પતાકા નીચે આવી એકત્રીત થયા. આ સર્વ રાજપૂતોને પોતાની સાથે લઈ સુલતાન મોઆઝીમ ‘જાજૈ’ નામના સ્થળે અજીમની સેના સાથે આવી સામો થયો.

આ યુદ્ધમાં અજીમનો સખ્ત પરાજય થયો અને તેમાં ધાત તથા કોટાના રાજા તથા પોતાના પુત્ર બેદરબખ્તની સાથે સમરભૂમીમાં માર્યા ગયા. તેથી મોઆઝીમ સંપૂર્ણપણે નિષ્કંટક થયો અને તે “ શાહ આલમ બહાદુર શાહ ” નામ ધારણ કરી પિતાના તખ્ત પર બિરાજમાન થયો.

મોઆઝીમમાં અનેક સફળતા હતા તેના સફળતા પર આકર્ષાઈ સઘળા રાજપૂતો તેના પર પ્રસન્ન હતા, જે સુલતાન મોઆઝીમ હિન્દુ હિતેષી શાહજહાં પછી મોગલ સિંહાસન પર બેઠો હોત તો વીરવર બાબરે સ્થાપન કરેલું રાજ્ય વૃક્ષ આટલી શીઘ્રતાથી નાશ ન થાત, જે આમ થાત તો આજ પર્યન્ત મોગલો તખ્તે તાઠસ પર બિરાજમાન થઈ એશિયાના પ્રબળ રાજ્યના સ્વામી તરીકે જગતમાં પ્રસિદ્ધ થાત પરંતુ તેના ભાગ્યમાં શીઘ્રતાથી નાશ થયાનું લખ્યું હશે. નહીં તો ઔરંગઝેબ જેવો કુર ખાદશાહ મોગલોના સિંહાસનને કલંકીત શા માટે કરત. લોકો ઔરંગઝેબને નર-રાક્ષસ ગણતા હતા. અને તેનો તથા તેના રાજ્યનો નાશ કરવા માટે ચારે તરફથી લોકો પ્રયત્ન કરતા હતા, મોગલવંશમાં ઔરંગઝેબ અત્યંત દુષ્ટ ખાદશાહ થયો. આ પ્રમાણે ઔરંગઝેબની દુષ્ટ રાજ્ય-નિતિથી આખા મોગલ સામ્રાજ્યનો નાશ થયો.

રાજપૂત પ્રેમી બહાદુરશાહ કદાચ આ ધાવ ભૂલાવી શકત પરંતુ તેની કારકીર્દી અતિ અલ્પ સમયમાં સમાપ્ત થઈ ગઈ તેથી તેને સફળતા મળી નહીં. જો કે તે શુભવાન હતો. પણ રાજપૂતોએ સંપૂર્ણ વિશ્વાસ તેના ઉપર રાખ્યો નહોતો. દીર્ઘકાળના પરિચયથી તેમના હૃદયમાં એવો દૃઢ નિશ્ચય થઈ ગયો હતો કે મોગલો અવિશ્વાસપાત્ર અને નિષ્ઠુર છે તેમને ભયંકર રીતે રાજસ્થાનનું રૂધીર ચુસી લીધું છે. અને બાદશાહનો જન્મ પણ મોગલ વંશમાં થયો હતો, તેથી તે પણ પોતાના જાતીબંધુ જેવો નીવડે તેમાં નવાઈ નથી આવા વિચારથી રાજપૂતો માંહે માંહે સંધી કરી પોતાના બચાવની રક્ષા કરવાનો ઉપાય ચોખ્ખો બહાદુરશાહે તેઓને સંતુષ્ટ કરવા માટે અનેક ઉપાય કર્યા, અકબરના ઉદાર દ્રષ્ટાંતો આપી પોતાની સાથે સંબંધ રાખવાનો તેમને ઘણોજ આગ્રહ કર્યો, પરંતુ તેના સર્વ પ્રયત્નો નીષ્ફળ ગયા (ઈ. સ. ૧૭૦૯-૧૦) રાજપૂતોના દીલમાં જે દૃઢ નિશ્ચય બંધાય ચૂક્યો હતો તે કોઈ હીસાબે ટળ્યો નહીં. તેઓ પૂર્ણ રીતે સમજી ગયા હતા કે મોગલો ઉપર ગમે તેટલા ઉપકાર કરવામાં આવશે અને તેમને માટે પ્રાણ વિસર્જન કરવામાં આવશે તે છતાંએ તે લોકો તેનો નિષ્ઠુર જાતિસ્વભાવ છોડશે નહીં. તેથી તેઓએ બહાદુરશાહના આગ્રહ ઉપર કોઈ પણ જાતનું લક્ષ આપ્યું નહીં.

જ્યારે મોગલ પાદશાહનો દૂત તેમની પાસે ગયો ત્યારે તેમને કેવળ એકજ ઉત્તર આપ્યો કે દેવતાથી વિમુખ થવાને લીધે લોકોને મતીબ્રમ થયો છે. રાજપૂતોના આ પ્રતીઉત્તર સાંભળી બાદશાહ શીઘ્ર સમજી ગયો. રાજપૂતો તરફથી ભવિષ્યમાં સહાય મળવાનો સંભવ ઘણો જ ઓછો છે. થોડા વખતમાં પાદશાહને પોતાના બંધુ કામબક્ષની સાથે ભયંકર ઝઘડો થયો. કામબક્ષે પોતાને દક્ષિણે પાદશાહ તરીકે જાહેર કર્યો બહાદુરશાહને આ વિદ્રોહ દાખી દીધા વિના શીખોનું દમન કરવાને માટે ઉત્તરમાં જવું પડ્યું. ગુરૂ નાનકે આ વિકાળ અને પરમ પરાક્રમીથી જાનિની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. શીખ શબ્દની ઉત્પત્તિ શીખ્ય શબ્દ ઉપરથી થઈ છે.

એમ કહેવાય છે કે ‘ઓકસસ’ નદીના તટપર શાકદ્રીપના પ્રાચીન જિન-કુળમાંથી આ જાતિનો ઉદ્ભવ થયો હતો, પછી તે ઇસ્વીસનની પાંચમી શતાબ્દીમાં ભારત વર્ષ ઉપર આક્રમણ કરી તેના પશ્ચિમ ભાગમાં આવી વસી ગુરૂ-નાનકના મહામંત્રથી દીક્ષિત થઈ તે કાળ પછી એક શતાબ્દીમાં શીખોએ પોતાની રક્ષા કરવા યોગ બળ ચાતુર્ય તથા પરાક્રમ પ્રાપ્ત કર્યું. અને પોતાને સ્વાધિન પ્રજા તરીકે જાહેર કર્યા, બહાદુરશાહના શાસનકાળમાં અખીલ મોગલ સામ્રાજ્યમાં કેવળ શીખજાતિ જ સ્વતંત્ર થઈ હતી, તેમનું દમન કરવાને માટે પાદશાહ પોતાની

સેનાસહિત પંખજ તરફ ચાલ્યો તે યુદ્ધ કરવા જતો હતો તે વખતે અંબર અને મારવાડના રાજાઓ શીઘ્ર તેને જઈને મદદા હતા. પરંતુ તેઓ તેની સાથે કાંઈ બોલ્યા વીના તેમજ તેમની આજ્ઞા લીધા વીના ત્યાંથી પાછા ફર્યા તેમના મન આ વખતે શા કારણથી બદલાઈ ગયા તે કાંઈ સમજી શકાતું નથી, પરંતુ કેટલાક ઐતિહાસિક ગ્રંથોથી એમ જણાય છે કે તેઓ પણ શીખોની તેજસ્વિતાનું અનુકરણ કરી સ્વતંત્ર થવાને વિચાર કરતા હતા.

મોગલ સામ્રાજ્યની આવી હીન અવસ્થામાં પરાક્રમી શીખોનું દ્રષ્ટાંત લઈ રાજપૂતોએ પણ મોગલોની આધીનતા રૂપી બેડીઓ તોડી નાંખવાનો વિચાર કર્યો, પાદશાહે તેમને શાન્ત અને સંતુષ્ટ કરવાને માટે જ્યારે પોતાના જ્યેષ્ઠ કુમારને તેમની પાસે મોકલ્યો ત્યારે તેઓ પાદશાહની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરી શક્યા નહીં. પરંતુ તેમનો એક પણ પ્રયત્ન ફળીભૂત થયો નહીં. અંબર અને મારવાડના રાજાઓ પાદશાહની આજ્ઞા લીધા વીના જ શિખીરનો ત્યાગ કરી ચાલ્યા ગયા અને ઉદયપુરમાં રાણા અમરસિંહને મળી પરસ્પર સંધી કરી લીધી આ રીતે રાજસ્થાનમાં ત્રણ મહાબળ એકત્રિત થયા સ્વતંત્ર થએલા રાઠોડ અને કુશાવટ રાજપૂતો દીર્ઘકાળ પ્રશ્નિત રાજપૂત કુળ ચૂડામણિ પરમ સીસોદીઆની સાથે પરમ પ્રેમથી એકત્રીત થયા. હવે તેઓ એકઠા બેસી ભોજન કરવા લાગ્યા. અને વૈવાહીક સંબંધમાં પણ સાથે જોડાયા, મહારાણા તરફથી એકત્ર બેસી ભોજન કરવાનું તથા વૈવાહીક સંબંધ બાંધવાનું સન્માન પ્રાપ્ત થવાથી અંબરને મારવાડના રાજાઓએ અતી ઉલ્લાસથી સંધિ કરી સંધિપત્ર પર હસ્તાક્ષર કરતી વખત ઉક્ત ઉભય રાજાઓએ પોતપોતાના ઇષ્ટ દેવતાનું નામ લઈ પ્રતિજ્ઞા કરી કે “આજથી અમે કદી મોગલ પાદશાહની સાથે વૈવાહીક સંબંધમાં કંઈવા રાજનૈતીક અથવા બીજા કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ રાખીશું નહી.” વળી સીસોદીયા કુળની કુમારીઓ સાથેના વિવાહથી જે સંતાન ઉત્પન્ન થશે તેને સન્માન આપવામાં આવશે. પુત્ર થશે તો તે રાજસિંહાસન પર બેસશે. પુત્રી થશે તો તેને ઉચ્ચ રાજકુળમાં અર્પણ કરવામાં આવશે. તેને પ્રાણાન્તે પણ મોગલોના હાથમાં સમર્પણ કરી અમારા કુળને કલંકીત કરીશું નહીં.

સીસોદીઆના કુળ તરફથી ઉચ્ચ સન્માન મળતાં રાઠોડ અને કુશાવર રાજાઓ મોગલોની બેડીમાંથી મુક્ત થવા ઇચ્છાથી સંધીપત્ર પર હસ્તાક્ષર કર્યા, પરંતુ દીર્ઘકાળથી ચાલી આવેલી પ્રથાનું ખંડન થતાં જે વિષમ કુળની ઉત્પત્તિ થઈ તેથી રાજપૂતોનો નાશ થયો. અંબર અને મારવાડના રાજાઓએ પોતાના વર્તનમાં જે પરિવર્તન કરી નાંખ્યું તેથી રાજ્યમાં મહા ભયંકર ઝઘડો

ઉત્પન્ન થયો, અને તે સુગમતાથી દૂર થઈ શક્યો નહીં; આ ઝઘડો જે નિવૃત્ત કરવા મધ્યસ્થ થયા તેના કઠોર સ્પર્શથી સમસ્ત રાજસ્થાન પાયમાલ થઈ ગયું, આ સ્પર્શ મોગલોની જાળમાંથી પણ કઠણ સ્પર્શ હતો. આ સ્પર્શ મહારાષ્ટ્રીઓનો હતો. ઉક્ત ત્રણ રાજાઓના બળે બાબરના મહા પ્રયત્ન સીંહાસનને લોંચલેશું કરી નાખ્યું પરંતુ આ સમયે તે શત્રુઓએ તેમના ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો તેમનાથી જ રાજપુતોનો નાશ થયો.

જે દિવસે હિન્દુવૈરી ઔરંગઝેબે રાજપૂત કુળકલંક રત્નસિંહને તેના પિતાના ક્રોધાગ્નીથી બચાવવાને માટે આશ્રય આપ્યો તે દિવસે હતાશ થઈને ગોપાળરાવે ઉદયપુરના મહારાણાનું શરણ ગ્રહણ કર્યું. રામપુર હસ્તગત કરવાને માટે મહારાણા અમરસિંહ તૈયાર થયા. પરંતુ સંસારીક અનેક કાર્યોના બોબને લઈને તેઓ આજપર્યંત તે કાર્ય સિદ્ધ કરી શક્યા નહોતા. હવે જ્યારે રાઠોડ અને કુશાવર રાજાઓએ તેની સાથે સંધી કરી ત્યારે તેમને તેમની સહાયથી પોતાના પૂર્વાક્તમંત્ર સિદ્ધ કરવાનું નક્કી કર્યું. પરંતુ તેમનો એ સંકલ્પ સિદ્ધ થઈ શક્યો નહીં. મુસલિમખાંએ તેમનો સર્વ ઉદ્યોગ નીષ્ફળ કરી નાંખ્યો. મુસલિમખાંના વિજયના સમાચાર બાદશાહના કાને પહોંચ્યા કે તરત જ તેને ઉચિત પારિતોષીક આપ્યું. મુસલિમખાંએ પાદશાહ પાસે દૂત મોકલ્યો હતો. તેને પાદશાહને વિજય સમાચાર કહેતાં એક બીજું વૃત્તાંત કહ્યું.

આ વૃત્તાંતનો ભાવ એ હતો કે રાણાએ પોતાનું રાજ્ય ઉજાડ કરી પર્વતમાલામાં રહેવા જવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી, આ સમાચાર સાંભળ્યા પછી થોડા દિવસે પાદશાહે એક બીજી વાત સાંભળી એ વાત એ :હતી કે રાણાના સુળગદાસ નામના કર્મચારીએ પુરૂષ મંડળના શાસનકર્તા ફિરોઝખાં ઉપર આક્રમણ કર્યું છે અને આ આક્રમણનો પ્રતિરોધ કરવાનું સામર્થ્ય ફિરોઝખાંમાં નહીં હોવાથી તે અત્યંત દુઃખીત તથા પીડિત થઈ અજમેર નાશી ગયો છે. આ વાત સત્ય હતી. પરંતુ વીર જયમલનો વંશ જ સુળગદાસ આ પ્રસંગના યુદ્ધમાં માર્યો ગયો હતો. ફિરોઝખાં નાશી ગયો હતો. એ વાત સાંભળી પાદશાહ અત્યંત દુઃખી થયો. પેલી જે વાતો પણ તેને સત્ય જણાવવા લાગી. વળી જે સાહસીક અને બળવાન દુર્ગાણસ ઔરંગઝેબની સાથે વૈર કરનાર તેના પુત્ર અકબરને હુજૂરે વિધ્નો અને વિપત્તિની વચ્ચેમાંથી લઈ જઈ નિશપદ સ્થાને પહોંચાડી આવ્યો હતો. તે આજ બાદશાહની સામે બાથ લીડવાને પોતાના સર્વ રાજપુતોની સાથે રણભૂમિમાં આવ્યો હતો. રાણાએ આદર સહીત તેની પાસે રાખ્યો. અને એક દીવસના પાંચસો રૂપિયાનો પગાર નીચત કરી આપ્યો.

આ સર્વ રાજપૂતોના એકત્રિત થવાથી જે મહાબળ ઉત્પન્ન થયું તે બહાદુરશાહના સમયમાં કોઈ પણ બળ ઉપજવી શક્યું નહીં. શાહઆલમને કૂર અને ખુની માણસોએ મોગલોની સામે બાથ લીડવાનો આરંભ કર્યો બહાદુર-શાહ સરળ સ્વભાવનો બાદશાહ હતો. પરંતુ દુર્ભાગ્યવશાત્ તેના પિતાના અસંખ્ય પાપોનું ફળ વજ્ર સમાન બની તેના મસ્તક પર પડ્યું. પાપી પિતાના અપરા-ધોનું ફળ પુણ્યવાન પુત્રને ભોગવવું પડ્યું. શાહ આલમની સર્વ આશા નાશ થઈ ગઈ. હિન્દુકુળથી સિંહદ્રિપ પર્યન્તનો સમસ્ત દેશ ઔરંગઝેબના અત્યાચારથી ત્રાહ ત્રાહ પોકારી રહ્યો હતો.

બહાદુરશાહે ધાર્યું હતું કે હું આ સર્વ ઉપદ્રવોને દૂર કરી મારા રાજ્યમાં સુખ અને શાન્તિ સ્થાપિત કરીશ. પરંતુ દુર્ભાગ્યવશાત્ એની આશા ફળીભૂત થઈ નહીં. શાહ આલમ કાર્યચતૂર, દરદર્શી અને સહનશીલ પાદશાહ હતો. યદિ તેના જીવનમાં અકાળ મૃત્યુનો પ્રહાર થયો નહોત તો તે પોતાના ઉત્તમ ગુણોથી સદ્ગતિનતનું રક્ષણ કરત. પરંતુ વિધાતાની વીધી અનુસાર તેનું અકાળ મૃત્યુ થયું, તેથી શીઘ્ર મોગલ રાજ્યનો અસ્ત થઈ ગયો. મોગલ રાજનું નાશ કરવાનું પાપ તેના ખુનીઓના શીર પર જઈને પડે છે.

જે દિવસે સાધુ ચારીત્ર શાહઆલમ બહાદુરશાહ વીષ દ્વારા અકાળ મૃત્યુને વશ થયો તે દિવસથી બાબરનું સિંહાસન કાપેલા વૃક્ષ માફક થર થર કંપાયમાન થઈ ગયું. મોગલરાજ્યના ઉત્તરાધિકારીઓ શોષિત નદીમાં તરીને કંપાયમાન સિંહાસન પર બેસવા લાગ્યા. પરંતુ કોઈ પણ પાદશાહને તે સ્થિર રાખી શક્યો નહીં. અતે ગંગા-યમુનાના સંગમ આગળના બેરાનગરથી હુસેનઅલી અને અબ-દુલ્લાખાં એ બે સૈયદ બ્રાતાઓએ આવીને મોગલ સિંહાસનને વ્યાપારની વસ્તુ બનાવી દીધી. બાબર-અકબર-જહાંગીર અને શાહજહાંના રત્નના સિંહા-સનને કૂર સૈનીકોએ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ગમે તે માણસને સોંપ્યું. અના-દિકાળથી ચાલતો આવતો ઉત્તરાધિકાર રદ થઈ ગયો. અને ધર્મ ન્યાયના પવિત્ર મસ્તક પર વજ્રઘાત થયો. જે માણસને ધન આપી ઉક્ત ઉભય બન્ધુઓને પ્રસન્ન રાખી શકતો હતો, તે ભારતવર્ષનું સિંહાસન અદ્યપકાળના માટે ભોગવતો હતો.

થોડા દિવસ પછી તે સયદ બન્ધુઓ તેને પદબ્રહ્મ કરી બીજા કોઈને સિંહા-સનારૂઢ કરતા હતા. આ પ્રમાણે મોગલોના સિંહાસન અને મોગલોના શાહ-બદાઓ હુસેનઅલી અને અબદુલ્લાખાંના હાથમાં કાષ્ટની પુતળી માફક બની ગયા હતા, અને મોગલ કુળની શોચનીય સ્થિતિ પ્રદર્શીત કરી અનંતકાળમાં લીન થઈ ગયાં. તે વખતે રાજસ્થાનના મુખ્ય ત્રણ રાજાઓનું બળ એકત્રિત થઈ મોગલ રાજ્યના વિરૂદ્ધ કાર્ય કરવાને પ્રવૃત્ત થયું. તે સમયે આ સૈયદ બન્ધુ-

ઓએ ફર્જીશીયરને તખ્તપર બેસાડયો હતો. હિન્દુ વૈરીઓના ભય'કર અત્યાચાર દીર્ઘ કાળથી રાજપૂતો સહન કરતા હતા. તેમની સહનશીલતા અફભૂત હતી. પરંતુ હવે ઉક્ત ઉભય બ્રાતાઓના અત્યાચાર સહન કરી શક્યા નહીં. હવે તેમની સહનશીલતા ચલાયમાન થઈ ગઈ. અને તેમના અંતરમાં ગુપ્ત રહેલો વૈરાગિ પ્રચંડ જ્વાલાથી પ્રજ્વલીત થઈ ઉઠ્યો. અત્યાચારી મુસલમાનોએ હિન્દુઓના તેમજ જૈનોના દેવ-મંદિરો તોડીને ત્યાં મસ્જિદો બનાવી હતી. હવે રાજપૂતોએ તે મસ્જિદોને તોડી નાંખી મુસલમાનોના ધર્મશુર મુલ્લાઓનું અપમાન કરવા માંડ્યું.

હિન્દુઓની સ્વાધિનતા ખુંચવી લઈ રાજપૂતોના હોદ્દાઓ ખુંચવી મુદ્દાઓ અને કાઝીઓને તેમનો અધિકાર સોંપવામાં આવ્યો હતો તે હવે રાજપૂતોએ ખાસ કરીને રાઠોડ રાજપૂતોએ આ સર્વ હોદ્દાઓ મુલ્લાઓના અને કાઝીઓના હાથમાંથી છીનવી લઈ પોતાની સ્વર્ગીય સ્વાધિનતા પુનઃ પ્રાપ્ત કરી. જશવંત-સિંહના મૃત્યુ પછી પ્રતાપી રાઠોડોએ મોગલોના આસમાં પોતાના હોદ્દા પુનઃ પ્રાપ્ત કરી ઉત્તમ પ્રકારે તેની રક્ષા કરી હતી. અજિતસિંહે મારવાડમાંથી મોગલોનો સખ્ત પરાજય કર્યો હતો. રાજસ્થાનના ઉક્ત ત્રણે રાજ્યનું બળ સાંબર સરોવરના તટ પર એકત્રિત થયું હતું. આ સરોવર મેવાડ, મારવાડ અને અંબર ત્રણેની વચ્ચેમાં આવેલું છે. એમાંથી જે કાંઈ ઉપજ થાય તે ત્રણે રાજ્યો સરખા હિસ્સે વહેંચી લે છે.

રાજપૂતોનું બળ અને પરાક્રમ ધીમે ધીમે વૃદ્ધીગત થતું ગયું, બાદશાહે તેમનું મિષણ બળ રોકવાની પ્રતિજ્ઞા કરી, અમીર-ઉલ-ઉમરા અજિતસિંહને ગર્વ યુર્જ કરવાને માટે પોતાની સેનાને સાથે લઈ યુદ્ધ કરવા આવ્યો આ વખતે પાદશાહનો લખેલો એક ગુપ્ત પત્ર અજિતસિંહના હાથમાં પહોંચ્યાડ્યો. પાદશાહે તે પત્રમાં લખ્યું હતું કે 'મગર સૈયદની બબર અચ્છી તરેહથી લેશે.' પાદશાહે પોતાના સેનાપતિને શિક્ષા કરવાને માટે શત્રુને લખ્યું હતું, તેનું એક વિશિષ્ટ કારણ હતું. ફર્જીશીયરે ઉક્ત ઉભય સયદ બ્રાતાઓની શહેનાત પ્રાપ્ત કરી હતી. તે બંને બન્ધુઓ તેને વારંવાર દબાવતા હતા. તેથી તે સારી પેઠે સમજી ગયો હતો કે હું કંઈ વીસાતમાં નથી, રાજ્યમાં મને કોઈ લેખામાં ગણતું નથી તે સારી રીતે જાણતો હતો. મારો રાજભોગ માત્ર નામનો જ છે. ઉભય સૈયદ બ્રાતાઓની પ્રતિષ્ઠા દીનપ્રતિદીન વૃદ્ધી થવા લાગી. તેથી પાદશાહના મનમાં ભય ઉત્પન્ન થવા લાગ્યો. તેને સૈયદોની આગળ કરેલી પ્રતિજ્ઞા ભંગ કરવાની એટા કરી હતી. પરંતુ તેમ કરવાથી તો તે સૈયદોની વધુ ઉન્નતિ થવા લાગી આથી પાદશાહના સંદેહનો અને ભયનો પાર

રહ્યો નહી. સ્યદોનો નાશ કરવાનો કોઈ પણ મારગ ન જોયો એટલે તેને અજી-તસિંહ ઉપર શુભ પત્ર મોકલ્યો પરંતુ તેનો શુભ ઉદ્દેશ પાર પડ્યો નહિ. ચોઠાં રાજ અજિતસિંહે ઉભય સ્યદોની સાથે સંધી કરી લીધી. અને પાદશાહને નિયમીત કર અને પોતાની કન્યા આપવાનો સ્વિકાર કર્યો, આ ઠરાવ કરવાથી અજિતસિંહ મોગલોની સલામાં વિશેષ માનપાન પામવા લાગ્યા.

જે દિવસે મારવાડની રાજકુમારી સાથે ફર્ગીશીયરનો વિવાહ નક્કી થયો, તે દિવસથી શ્વેત દ્વીપનાસી ખ્રિટીશસિંહોનો પ્રભુતાનો મારગ નિષ્કટક થઈ ગયો. વિવાહ સંબંધ થવાની થોડા દિવસ પૂર્વે પાદશાહની પીઠમાં ભયંકર પાડું નીકળ્યું. આ પાડું બહુ વધી ગયું. હકિમોએ અને વૈદોએ તેના ઉપચાર કરવામાં બાકી ન રાખી પણ આખરે તે પાડું મટ્યું નહીં. અને દિવસે દિવસે દરદ વધવા લાગ્યું, વિવાહનો દિવસ પણ વ્યતિત થઈ ગયો છતાં દરદ મટ્યું નહીં. તેથી તે અત્યંત શક્તિહીણ થઈ ગયો.

પાદશાહની આવી અવસ્થા જોઈને સૌના દીલમાં ચિંતા થવા લાગી કે પાદશાહના વિવાહનો સામાન તેના સ્થાનના કામમાં આવશે. લોકો એ દર્દ મટવાના ઉપાય ઘણા શોધવા માંડ્યા, તે વખતમાં ખ્રિટીશ કંપનીમાં રહેતો એક દૂત પાદશાહની સલામાં આવી પહોંચ્યો. તે સુરતમાં એક ઉત્તમ ડોક્ટર હતો, ખાસ કરીને તે શસ્ત્ર ક્રિયામાં હોશિયાર હતો. સર્વના પ્રયત્નો નિષ્ફળ જતાં તેની પાસે દવા કરાવવાનો નિશ્ચય કર્યો, તે સાહેબનું નામ હોમિલ્ટન હતું. આ મહાશયે પાદશાહનું આ ભયંકર દરદ થોડા જ દિવસમાં મટાડી આરામ કર્યો. મોટી ધામધૂમથી વિવાહનો સમારંભ સમાપ્ત થયો, તે પછી પાદશાહે એક દિવસ હોમિલ્ટનને તેમની પાસે બોલાવ્યા અને તેમને પૂછ્યું. કે આપને શું જોઈએ છીએ. મહાશય હોમિલ્ટન પ્રત્યુત્તર આપ્યો. “જહાંપનાહ મારે કંઈ પણ જોઈતું નથી, મને કોઈ પણ જાતની માન-પાન કે હોદ્દાની લાલચ નથી તેમ લક્ષ્મીની પણ લાલચ નથી પણ હું ફર દેશમાંથી વાણિજ્ય-વેપાર કરવા આવ્યો છું. આપના રાજ્યમાં અમને પગ મૂકવાનું સ્થાન નથી તો આ પ્રસંગે એટલી જ પ્રાર્થના છે કે આપ જો મને ખુશ કરવા ચાહતા હો તો કોઈ ભૂમિતું ઠાન કરો. અને અમારા વેપારને અનુકુળતા પડે એવો પરવાનો આપો.” પાદશાહે ખુશ થઈ તેની માંગણી પૂર્ણ કરી તે દિવસે આ વિશાળ ભારત વર્ષનાં ખ્રિટીશ પ્રભુતાનું જે બીજ રોપવામાં આવ્યું, તે થોડા જ દિવસમાં જ ફાટ્યું અને એનું વિશાળ વૃક્ષ બની સમસ્ત ભારત વર્ષમાં ફેલાઈ ગયું. આજે તેજ વિશાળ વૃક્ષની છાયા નીચે અગણિત ભારત સંતાનો વિશ્રાંતી લે છે. આ વૃક્ષનો કહી પણ નાશ ન થાય, એવી પ્રભુ પાસે અમારી પ્રાર્થના છે.

પાદશાહ ફર્જીખશીયર મહાશય હોમિલ્ટનનો ખરો સ્વદેશાનુરાગ તથા સ્વાર્થ ત્યાગ ભેદ અત્યંત વિસ્મિત થયો હતો, જે હોમિલ્ટન ધારત તો તે અઢંગક ધન પ્રાપ્ત કરી શકત, પરંતુ તેને પોતાના તુચ્છ સ્વાર્થનો ત્યાગ કરી પોતાના સ્વદેશ બંધુ પર જે પરાપકાર કર્યો હતો તેનો ઉચિત બદલો તેને મલ્યો નહિ.

જે હોમિલ્ટન અસીમ મહાત્મય અને સ્વાર્થ ત્યાગને લીધે ભારત વર્ષમાં આજે ખ્રિટીશસિંહનું અખંડ પ્રભુત્વ છે. તેને પોતાના સ્વદેશ બંધુઓ તરફથી શું બદલો મલ્યો હતો ? કાંઈ જ નહીં. શોકની વાત તો એ છે કે જે દિવસે ઉક્ત મહાત્માનું જીવન રૂપી પક્ષી તેના પવિત્ર દેહમાંથી ઉડી ગયું. તે દિવસે તે મૃત શરીરને કલકત્તાના એક સાધારણ કબ્રસ્તાનમાં કંઈ પણ દબદબા વગર દાટવામાં આવ્યું. ઉક્ત નિર્જન સ્મસાન ક્ષેત્રમાં તે મહાન ખ્રિટીશનો પવિત્ર દેહ પંચભૂતોમાં લીન થઈ ગયો પરંતુ કોઈએ તેમના પ્રત્યે લાગણી દર્શાવી નહિં.

જ્યારે મારવાડની રાજકુમારી સાથે સમ્રાટનો વિવાહ થયો હતો ત્યારે સર્વ લોકોએ ધાર્યું હતું કે રાજપૂતો સાથે સારો વહેવાર રાખશે પરંતુ તેમની તે ઇચ્છા ફળીભૂત થઈ નહીં, આ વિવાહ થયા પછી થોડા દિવસમાંજ ફર્જીખ-શીયરે જાણ્યાવેરાની પુનઃસ્થાપના કરી હતી. પણ ઔરંગઝેબે આ જાણ્યાવેરા વસુલ કરવામાં જેવી કઠોરતા—નિષ્પણ વાપર્યું હતું તેવું ફર્જીખશીયરે કર્યું નહતું. પરંતુ હિન્દુ લોકો તો જાણ્યાવેરાનું નામ સાંભળતાંજ પુનઃક્રોધથી ઉન્મત્ત બની ગયા હતા અને મોગલો ઉપર તેમનો જે થોડો ઘણો અનુરાગ હતો તે આ જાણ્યાવેરાની સ્થાપનાથી નાશ પામ્યો હતો, તેઓ યથાર્થપણે સમજી ગયા કે મોગલો કદિ હિન્દુઓનું કદયાણુ કરી શકનાર નથી અને તેઓ હિન્દુઓ ઉપર અત્યાચાર કર્યા વીના કદિ પણ રહેનાર નથી. ઉક્ત સૈયદ બ્રાતાઓનું સામર્થ્ય હરણ કરવાને માટે ક્ષીણ હૃદય ફર્જીખશીયરે ઔરંગઝેબના જુના વઝીર ‘ઇનાયત ઉલ્લાખાં’ ને પોતાનો દિવાન બનાવ્યો હતો, કહેવાય છે કે આ દિવાન દેશકાળ અને પાત્રાપાત્રનો વિચાર કર્યા વિના હિન્દુ પ્રજાપર કઠોર અત્યાચાર કરવા લાગ્યો, આ નવા દિવાનની નીમણુંક થતાંની સાથેજ પુનઃજાણ્યાવેરાની સ્થાપના થઈ હતી. યદપિ આ કર પ્રતિવર્ષની ઉપજ ઉપર ઘણોજ ઓછો લેવામાં આવતો હતો. યદપિ લૂલાં, લંગડા, દીન તથા દરિદ્રી લોકોને આ કરમાંથી મૂક્ત કરવામાં આવ્યા હતા. તથાપિ આ કર કાફિરોની પાસેથી લેવામાં આવતો હોવાથી હિન્દુઓને ઘણું ખોટું લાગ્યું. આ દુનિયામાં એવો કોણ મનુષ્ય છે કે જે અન્યાય પૂર્વક લેવામાં આવતો કર ખુશીથી આપે ? હિન્દુઓ પોતાના રાજાને દેવ માને છે પરંતુ જાણ્યાવેરાથી પીડિત થઈ પાદશાહને હવે પીશાય ગણવા લાગ્યા. આ અત્યાચારનું આ વૃત્તાંત સાંભળી આપણે સ્તબ્ધ થઈ જઈએ છીએ.

રાજસ્થાનના બીજા નંબરના વિસ્તૃત રાજ્ય મારવાડમાં પણ જ્યારે આ કરની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી ત્યારે અમરસિંહ રાણાના બહુવામાં આ વાત આવી હતી અને તેથી તેઓ અત્યંત ક્રોધીત થયા, સંધીના કારણે ભંગ કરવાને માટે મારવાડના રાજા અજિતસિંહને દૂર કરવામાં આવ્યા પરંતુ તેથી રાણા અમરસિંહ લેશ માત્ર પણ હતાશ થયા ન હતા. તેઓ પોતાનાજ બળ ઉપર અને પરાક્રમ ઉપર જ આધાર રાખવા લાગ્યા. તેઓએ સમસ્ત રાજપૂત જાતિની સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કરવા માટે દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી રાણાજી કેવા ચાતુર્ય અને ઉત્સાહથી પોતાનો સંકલ્પ સિદ્ધ કરવાને પ્રવૃત્ત થયા હતા. તેનું વિશીષ્ટ પ્રમાણ ઉપલબ્ધ થાય છે, એક સંધી-પત્ર આનું પ્રમાણ છે. તે સંધીપત્રને તેઓએ ૪૭પ્રાર્થના-પત્રના નામથી પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું.

૪૭. જજીયાવેરાની સ્થાપના થયા પૂર્વે દીર્ઘકાળ પર જે ‘મગા’ (સ્પાંમ્પકર) લેવામાં આવતો હતો, જ્યારે સંત્રામસિંહ ઉપર બાબરે જયપ્રાપ્તી કરી ત્યારે હિન્દુઓ પર આ કર લગાડ્યો હતો, જે કે આ કર જજીયાવેરાના જેવો સખ્ત નહોતો, તોપણ હિન્દુ શોકોના હૃદયમાં એથી વિશેષ દ્રષ ઉત્પન્ન થયો હતો.

આ સંધીપત્ર—પ્રાર્થના-પત્રના નામથી પ્રસિદ્ધ થયું છે તે નીચે મૂળ્ય છે.

૧. સાત સહસ્ત્ર સ્વારોની મુનસફદારી અમને આપવી.
૨. પાદશાહના હાથના પંજવાળા પ્રમાણપત્રથી એવી પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધ થાય છે કે હવે પછી જજીયાવેરો રદ બાતલ કરવામાં આવશે અને પુનઃકદી પણ સ્થાપના કરવામાં આવશે નહીં. માટે કોઇપણ પ્રકારે આ કર મેવાડમાંથી લેવો નહિં અને તેને એકદમ રદ કરવો.
૩. દક્ષિણના માટે એક હજાર રાઠોડ સ્વારોની સહાય લેવામાં આવે છે તે પણ માફ કરવી.
૪. મુઝલમાનોએ હિન્દુઓના તેમજ જૈનોના ધર્મ મંદિરો તોડી નાંખ્યા છે. તે પુનઃ બંધાવી આપવા અને હિન્દુઓને સ્વતંત્રતા પૂર્વક ધર્મચર્યા કરવા દેવી.
૫. મહારા મામા, કાકા, બ્રાતા અથવા સરદારો યદિ આપની પાસે આવે તો તેમને કોઇપણ પ્રકારનો આશરો આપવો નહીં તેમજ ઉત્તેજન આપવું નહિં.
૬. દેવલ, વાંસવાડા, ડુંગરપુર, સિરોહી તથા અન્યન્ય ભૂમિપતિઓની ઉપર અમારું ‘આધિપત્ય’ રહે, તેઓ બારોબાર આપની મૂલાકાત કરી શકે નહીં. અને મારી મારફતેજ તેમની મૂલાકાત થવી જોઇએ.
૭. મારી પાસે જે ફોજ છે તે સરદારોની છે. પાદશાહને જ્યારે આવશ્યકતા પડે ત્યારે નીચત સમયને માટે તે આપવામાં આવશે, જ્યાં સુધી અમારી સેના પાદશાહને સહાય કરવા રહેશે ત્યાં સુધી તેનો પગાર પાદશાહને આપવો પડશે અને કાર્ય સમાપ્ત થતાં તેનો સર્વ હિસાબ ચૂકવી દેવો જોઇએ.
૮. મારા જે હકકદાર, જમીનદાર, મુનસફદાર, પ્રજૂતિ અને સરદારો અંતઃકરણ પૂર્વક અને ઉત્સાહથી પાદશાહની સેવા કરે છે તેમની સ્ત્રી મારા પર ચોક્કસ આપવી અને જે સરદારો પાદશાહની આગા માન્ય નહીં કરે તેનો હું દંડ કરીશ પરંતુ મારા

મહારાણ્યાની સાથે સંધી કરી હતી આ સંધીના બીજા કરારમાં જળયા-વેરો માફ કરવા સંબંધી ઉલ્લેખ છે.

આ સંધીપત્ર અથ થી ઇતિ સુધી વાંચવાથી અદારમી શતાબ્દીના પ્રારંભમાં રાજપૂતોની અને મોગલોની અવસ્થા કેવી હતી તે ઉત્તમ પ્રકારે વિદીત થાય છે. સંધિતું નામ સાંભળતાં રાજપૂત કુળશિરોમણી અમરસિંહને અપમાન થયું હોય એમ લાગે છે પરંતુ વિચાર કરવામાં આવે તો એ પ્રકારની ચીંતા શીઘ્ર દૂર થાય છે. આઠમો કરાર વાંચવાથી સારી પેઠે વિદીત થાય છે કે આ સંધીથી રાણાજીને કોઈપણ પ્રકારની હાની થઈ નથી. એકરારમાં રાણાજી પાદશાહના રક્ષક હોય એમ સુચિત થાય છે, અમરસિંહને સાત હજારની મુનસફદાર નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા હતા તે પરથી તેમની તેજસ્વીતા અને પ્રતિભાનું પ્રમાણ મળે છે. વળી તેમને રાજ ધન છોડી વનવાસ સ્વીકાર્યો હતો, પરંતુ કોઈની આધિનતા સ્વકારી નહોતી, પરંતુ અનેક રાજપૂતોના વિચાર તેમના વિચારોથી બીજા હતા.

સરદારો જ્યારે પાદશાહના કાર્ય માટે ફરતા હોય ત્યારે તેમના ઠારા લોકોની કૃષિઆદિથી જે હાની થાય તેની જવાબદારી મારે શીર નહોતી જોઈએ.

૬. કલિઆ, મંગળગણ, બેદનોર, બસાર, ગ્લાસપુર, પુરધર, વાંસવાડા તથા કુંગરપુર આ મહાલો અને તેના પાંચ હજાર સ્વારોની મુનસફદારી મને આપવી જોઈએ, આવા પાંચ હજાર સ્વારો અતિરિક્ત સિંહાસન પર બેસતી વખત તથા સિનસિનીમાં જ્યારે કરતી વખતે સ્વીકારેલા હજાર હજાર સ્વારો મળી એકંદર સાત હજાર સ્વારોની મુનસફદારી મને મળવી જોઈએ અને સિનસિનીમાં વિજય પ્રાપ્ત થયો તે વખતે એક હજાર સ્વારો પૈકી પ્રત્યેકને પાંચ પાંચ ઘોડા આપવાનો જે સ્વીકાર કર્યો હતો, તે અનુસાર ઘોડા પણ મળવા જોઈએ.

૧૦. ત્રણકરોડ દામ (ચાલીસ દામનો એક રૂપીઆ થાય છે.) પુરસ્કાર તરીકે મળવા જોઈએ, જે કરોડ સંધિપત્ર અનુસાર અને એક કરોડ દક્ષિણમાં મોકલેલી સેનાના વેતનના, ઉપરોક્ત બે કરોડ દામની તો અધૂના મને આવશ્યકતા છે તેના બદલામાં શિરોહી પ્રાન્ત મને આપવાનો પાદશાહે સ્વીકાર કર્યો છે, માટે તે પ્રાન્ત શીઘ્ર મારા કબજામાં સોંપવો જોઈએ.

૧૧. હાલ મને નીચલા મહાલો મળવા જોઈએ. કેઝીમંડળ, જિહાજપુર, માલપુર અને બીજો એક (આ શબ્દની શાહી ઉઠી જવાથી વાંચી શકાયો નથી. તેથી આ ગામનું નામ લખી શકાયું નથી.)

આ પ્રમાણે જે સંધિપત્ર થયું તેની જે જે હકીકત મળી તે તે હકીકત બહુજ વિચાર પૂર્વક વાંચકવર્ગ આગળ રજુ કરી છે. આ વખતે જોનાના મંદિરોની પણ જળવણી અને લાગણીઓ પણ પુરેપુરો સાચવવામાં આવી છે. કારણ કે જોનાની ભૂતકાળની સેવા ઇતિહાસમાં અજોડ અને નિમકહલાલી ભરેલી હોવાથી જોનાનું દરેક રીતે સન્માન સચવાતું હતું.

આ પ્રમાણે પરિસ્થિતીનો ખ્યાલ કરતાં બધા રાજપૂતોનાં કરતાં બાળપણ-રાવલના વંશના રાજપૂતોનું સ્થાન ઘણાજ ઉંચા પ્રકારનું હતું. કારણ કે ઉક્ત સંધીપત્રના બીજા કરારો વાંચવાથી પણ સુવિદિત થાય છે કે આ કરારોમાં હિન્દુઓ ધાર્મિક સ્વતંત્રતા સીસોદીયા કુળના પ્રાચીન સામંતો પર રાણાનો અધિકાર મળ્યો. હરણ થયેલી સંપત્તિ પુનઃપ્રાપ્ત કરવી. આ ત્રણ બાબતો મુખ્ય હતી. આ સંધીનું પરિશીલન કરવાથી સ્પષ્ટ રીતે પ્રતિત થશે કે મોગલ કુળની સૌભાગ્ય લક્ષ્મી ધીમે ધીમે તેમનો પરિત્યાગ કરતી જતી હતી. ભારત વર્ષની તે સમયની રાજકીય સ્થિતિનો વિચાર કરવાથી અમારા કથનની સત્યતા સમજાશે.

મોગલ શહેનશાહથી આ શોચનીય દુર્દશાના સમયમાં દિલ્હીની નિકટ એક બીજા પ્રબળ પશુ સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કરી લીધી હતી. આ જાતિનું નામ “જટ” હતું. ‘જટ’ જાતિની ઉત્પત્તિ પ્રાચીન જિનકુળની શાખામાંથી થઈ છે. આ લોકો ‘ચંબલ’ નદીની પશ્ચિમ તટપર વસતા હતા, મોગલોનો કઠોર અત્યાચાર સહન કરીને આ ‘જટ’ લોકો ધીમે ધીમે પોતાનું બળ વધારતા ગયા. મોગલ સામ્રાજ્યની અધોગતિ જોઈ તેમને તેમના અત્યાચારોનો બહલો લેવાને માટે મસ્તક ઉચું કર્યું હતું. અને ભારતવર્ષમાં પોતાની સ્વાધીનતાનો ડંકો વગાડી દીધો, એક વખત તે ‘જટો’ની ઉચ્ચપતાકા દિલ્હીના સિંહકાર સુધી ફરકવા લાગી હતી. સિનસિનીના ઘેરા પછી દીર્ઘકાળ પર્યન્ત જટોની પતાકા ત્યાં ફરકતી રહી તે વખતે બ્રિટીશસિંહના આતુર્યથી જે દિવસે ભરતપુરનો કિલ્લો હસ્તાગત કરવામાં આવ્યો તેજ દિવસે જટ વીરોના મસ્તકપરથી વિજય-મૂગટ ભૂમિપર પડી ગયો અને તેમની સ્વાધીનતા રૂપી ધ્વજ ઉભડીને બ્રિટીશસિંહના ચરણે પડી.

મહારાણા અમરસિંહના જીવનના અંતીમ ભાગમાં સંધી થઈ હતી, આ સંધી થયા પશ્ચાત થોડા દિવસોમાં જ તેઓ અમર ધામમાં ચાલ્યા ગયા.

મહારાણા અમરસિંહ ચતૂર અને પ્રબળ હીતેચ્છી રાજા હતા તેઓ પોતાની રાજ્ય સંપત્તિ ભારત વર્ષના સર્વવ્યાપક વિશ્વમાં અને મોગલ રાજ્યની બચકર અરાજકર્તાની વચ્ચેમાં પણ વધારતા ગયા હતા. તેમને તેમના સન્માન અને ગૌરવની રક્ષા ઘણીજ ઉત્તમ પ્રકારે કરી હતી, ખેડુત અને કારીગરોની ઉત્તિ માટે તેઓ પ્રબળજોને મોટી સગવડો કરી આપતા હતા તથા તેમને ઘણુંજ ઉત્તેજન આપતા. મેવાડના સ્મારક સ્તંભો પર આ વાત સ્પષ્ટ રીતે વિદીત થાય છે અને તે દ્વારા મહારાણા (બીજા) અમરસિંહની કીર્તિ સદાકાળ ટકી રહેશે.

આજ પર્યન્ત મેવાડવાસીઓની પ્રાતઃસ્મરણીય મહારાજાઓની પવિત્ર નામા-

વલી સાથે એમના નામનો પણ જપ કર્યા કરે છે. મેવાડવાસીઓની માન્યતા અનુસાર તે દેશમાં સીસોદીયા કુળના ગૌરવશાળી અંતીમ મહારાણા અમરસિંહજી થયા છે. તેમના પરલોકગમનની સાથે મેવાડની શોચનીય અધોગતિ થઈ અને ગૌરવવંત સીસોદીયા કુળનું ઉન્નત મસ્તક અવનત થઈ ગયું.

આ પ્રમાણે રાણા અમરસિંહ પોતે રાજ્યની, પ્રજાની અને પોતાના સ્વમાનની સારી રીતે જાળવણી કરી પોતાનો દરજ્જો શોભાવ્યો હતો, રાણાશ્રી પોતે એક પ્રજા પાલક અને ઉદારવૃત્તીના હતા, પોતાને ધર્મ ઉપર અત્યંત શ્રદ્ધા હતી. તેમજ પોતાની પાછળની જીંદગી ત્યાગમય ગુજરી હતી. પોતે અનેક મુસીબતોની વચ્ચેમાં પોતાના સ્વમાનની તેમજ રાજ્યની રક્ષા-અને આબાદી કરી હતી.

કુદરત આગળ કોઈનું કશું ચાલતુંજ નથી. જ્યાં બલભલા મોટાઓ પણ હતાશ થઈ જાય એવા વિકાળ કાળના પંખામાંથી કોણ બચવા પાર્યું છે? તેવીજ રીતે રાણાશ્રી પોતાની ઉજ્જવલ કીર્તિ અને સુવાસ પોતાના જીવનમાં નીપજાવી પરલોક પ્રયાણ કર્યું. પ્રભુ? તેમના આત્માને સદા શાન્તિ બક્ષો!

છાપો.

પ્રજા તણો પ્રતિપાળ, અમર તો ગયોજ ચાલ્યો,
શૂરવીર ને સહાસીક, અમર તો ગયોજ ચાલ્યો,
ધરતો ગરીબની દાઝ, પ્રજા પર પ્રેમ જ કરતો,
હતો મહા બળવીર, યુદ્ધમાં પાછો ન પડતો,
રાજ્યતણી તો આબરૂ, ભૂજ બળ બહુ મેળવી,
કહે 'લોગી' રાણો અમર જેને ઇજ્જત અતિ કેળવી. ૨૫૩

આ પ્રમાણે મહારાણા અમર પોતાની કીર્તિને અમર કરી સ્વર્ગધામ સિધાવ્યા, અને પોતાના જીવનના ઉચ્ચ આદર્શો પ્રજા પર સારી રીતે પાડતા ગયા અને રાજા તરીકેની પવિત્ર ફરજ પોતાની શક્તિ અનુસાર બજાવી પોતાના જીવનને ધન્ય બનાવ્યું. પ્રભુ? તેઓશ્રીના આત્માને અપૂર્વ શાન્તિ અર્પો?

પ્રકરણ ૧૭ મું.

મહારાણા શ્રી સંગ્રામસિંહ

સંવત ૧૭૬૭ ના પોષ શુકલ એકમ ઇ. સ. ૧૭૧૦ તા. ૨૨ ડીસેમ્બર ના દિવસે સંગ્રામસિંહ મેવાડના સિંહાસન પર બિરાજમાન થયા હતા. આ પવિત્ર નામ સાંભળતાં બાબરના પ્રચંડ વૈરી મહારાણા સંગ્રામસિંહનું સ્મરણ થાય છે. અને તેથી આનંદ અને હર્ષ ઉત્પન્ન થયા વગર રહેતો નથી. આ પવિત્ર નામ સાંભળી હૃદય પ્રશ્ન કરે છે કે “શું આ એ સંગ્રામસિંહ નહીં હોય? જેને તૈમૂર વંશના બાબરની અસીમ પરાક્રમની ગતિ રોકી દીધી હતી તેજ સંગ્રામસિંહ શું આ છે?” સંધ્યા સમયે આરતિ કરતી વખતે લલનાઓ આ પવિત્ર નામ યાદ કરે છે, સ્ત્રીઓ ઘંટીએ દળતી દળતી પ્રભાતે આ નામ યાદ કરે છે. પ્રાતઃકાળે રાજપૂતગણ જેના પવિત્ર નામનો જાપ કરે છે. ચિત્તોડના વિજય સ્તાંભ પર અને અરવલ્લીના ગગન સ્પર્શી પર્વતપર જેનું નામ કોતરવામાં આવ્યું છે. તે સંગ્રામસિંહ આ છે! આ સ્વરનો ઉત્તર કોઈ દેવતા ગુપ્ત પથે નિષે મૂજબ આપે છે.

આ પૂર્ણ મનુષ્ય, તેજ, વિર્ય, ગારવાદિ સર્વે અનિત્ય છે. તેથી અનિત્યતા સિદ્ધ કરવાને માટે જ બીજા સંગ્રામસિંહ આસન પર બિરાજમાન થયા છે. જે મહમદ શાહની સાથે તૈમૂરવંશનું પ્રકાશમાન ગૌરવ નાશ પામ્યું અને જે અંતમાં મોગલ બાદશાહ થયો તેના સમયમાં મહારાણા સંગ્રામસિંહ સિંહાસનારૂઢ થયા. એ પાદશાહનો સમય ઇ. સ. ૧૭૧૬-૩૪ માં મોગલ શહેનશાહની અવનિતિનો પ્રારંભ થયો. બાબરનું સિંહાસન તૂટીને છિન્ન ભિન્ન થવા લાગ્યું. તેના કકડાઓ ઉપર પાણીના પરપોટાની માફક નાના સ્વતંત્ર રાજ્યો સ્થાપીત થયા.

મોગલો, પઠાણો, શીયા, શુન્ની, મહારાષ્ટ્રીઓ અને રાજપૂતોએ સ્વતંત્રતાની ધ્વજ ફરકાવી અદ્ય સમયને માટે રાજ્ય વૈભવ લોગવવા લાગ્યા. પરંતુ થોડા સમય બાદ વિધીના લેખ અનુસાર ‘હીમાદ્રી’ થી લઇને ‘સિંહલદ્વીપ’ પર્યંત જળ, સ્થળ, પર્વત, વન, વિગેરે સર્વ કંપાયમાન થયા. મહારાષ્ટ્રીઓ અને રાજપૂતોના સિંહાસન છૂટી લીધાં. અને તેમને એક વિશાળ સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરી. મુસલમાનો, મહારાષ્ટ્રીઓ, શીયા અને રાજપૂતો આજે તેજ વિરાટ સામ્રાજ્યના સિંહાસનની આગળ શીર ઝુકાવે છે.

શુભ, ગૌરવ અને સ્વામિ ભક્તિ ઉપર ભરોસો રાખીને અભાગી મોગલ પાદશાહ જે કોઈ સેનાપતિ કીંવા પ્રતિનિધિને કોઈ પણ દેશનો શાસન ભાર સોંપતો ત્યારે તેજ સેનાપતિ અગર પ્રતિનિધિ તેજ દેશનો માલીક થઈ બેસતો હતો. આ પ્રકારના ધૃષ્ટિત ઉપાયોથી રાજ્ય હસ્તગત કરીને પણ જો તેઓ ત્યાંની પ્રજાનું ઉત્તમ પ્રકારે પાલન કરી શકત, જો તેઓ રાજ્યના દૃઢ સ્થંભ રૂપી પ્રજાને પુત્રવત્ પાળત અને તેમના સુખ અને સંપત્તિને વધારત તો તેમને તેમના ઉક્ત પાપનો કઠોર બદલો આટલો બધો વહેલો મળત નહીં. ઉક્ત વિશ્વાસઘાતી સેનાપતિઓ અને રાજ્ય પ્રતિનિધિઓ જો પ્રજાનું ઉત્તમ પ્રકારે પ્રતિપાલન કરત તો હજી તેઓ બંગાળા, અયોધ્યા અને અન્યન્ય રાજ્યોના અન્યાયથી લીધેલા સિંહાસનો પર કાયમ રહી શકત પરંતુ આ સૌ કરતાં મહારાષ્ટ્રીઓનો ઉદય આપણને વિશેષ આશ્ચર્યચકિત કરે છે. મહારાષ્ટ્રીઓનો ઉદય અકસ્માત થયો હતો. કોઈ દેવી સામર્થ્યના પ્રભાવથી હિન્દુ કુળ ચૂડામણી મહારાજાધિરાજ શિવાજીએ દીન અને શાન્ત ધર્માધિકારીઓને, ખેડૂતોને તથા ચતૂર રાજ્યકર્મચારીઓને રણવિશારદ બનાવી દીધા હતા. આ વાત તો સત્ય છે. હિન્દુ દ્રેષી મોગલ સમ્રાટ ઔરંગઝેબના ભયંકર અત્યાચારથી દુઃખીત થઈને વીરવર શિવાજીની વાંચના ઘણા જ અદ્ભુત સમયમાં પરિપૂર્ણ થઈ હતી કે તેનું સ્મરણ થતાં દરેક હિન્દુઓનું દીલ આનંદના પ્રવાહથી ઉભરાઈ જાય છે. એવો કયો માણસ છે કે જે મહાત્મા શિવાજીને સ્વદેશાભિમાની માની તેનું પૂજન નહીં કરે? પરંતુ વીરવર શિવાજીના મહામંત્રનું પાલન તેના વંશજોએ કર્યું નહીં. એ ભારત વર્ષના અત્યંત દુર્ભાગ્યની વાત છે.

જો તેઓ તેના મહામંત્રને વિસરી ગયા નહોત તો આજે પણ મહાત્મા શિવાજીએ ઔરંગઝેબ પાસેથી છીનવી લીધેલા દેશમાં પોતાનો અધિકાર ચાલુ રહેલો જોઈ શકત. પરંતુ દુર્ભાગ્યને કોણ રોકી શકે? વિધીના લેખને કોણ મીથ્યા કરી શકે? નહી તો મરાઠાઓ બીજી નીતિ શું કામ ધારણ કરત. તેઓ દુરાચારનું સ્વરૂપ શા માટે ધારણ કરત. મરાઠાઓ પોતાના અસીમ પરાક્રમથી જે રાજ્ય જીતી લેતા ત્યાં તેઓ પોતાની પ્રભુતા સ્થાપીત કરતા નહોતા પરંતુ તેમાં હુંટકાટ અને પાયમાલ કરી ચાલી જતા હતા, તેમને પ્રથમ જે સાહસ, ઉત્સાહ, ધીરતા અને શાન્ત પ્રિયતા આદિ સદ્ગુણોનો પરિચય કરાવ્યો હતો તે સર્વને દુર્ભાગ્યવશાત્ પાછળથી તીલાંજલી આપી અને તેને બદલે દુરાકાંક્ષા, અત્યાચાર, જીલ્લમ અને કપટતા વિગેરેને પોતાના ચારિત્રમાં સ્થાન આપ્યું. જે દક્ષિણમાં તેમનો અખંડ પ્રતાપ પ્રસરી રહ્યો હતો. જ્યાં તેમની પોતાની માતૃભાષા બોલાતી હતી, અને જ્યાં તેમના પોતાના રીતરિવાજો પાળનારી પ્રજા હતી,

તેજ દેશ જો તેમને પોતાની આગલી શ્રેષ્ઠ રાજ્યનિતીનું અવલંબન કરી અક્ષત રાખ્યો હોતો તે વિશાળ દેશમાંથી મહાત્મા શિવાજીનું રોપેલું વૃક્ષ કદી પશુ નાશ થાત નહીં. પરંતુ તેમના દુરાચાર અને અભિમાનના અંકુશોથીજ તેમના નાશનું પરિણામ બન્યું. તે લોકોએ જ્યાં પાપમંત્રથી ઉત્સાહિત થઇને ઉત્તર તરફના ભાગ પર આક્રમણ કરવા માંડ્યું કે તરતજ તેઓ ભારતવર્ષના સર્વ હિન્દુ રાજાઓને કંટકની પેઠે ખૂંચવા લાગ્યા અને તેમનો માર્ગ કંટક મય બની ગયો, રાજપૂતો અને મહારાષ્ટ્રીઓ ઉભય હિન્દુ છે. ધર્મ અને જાતિના વિષયમાં લેશ માત્ર પશુ ફેર નથી પરંતુ ઉભય પ્રજાના સ્વભાવમાં જેટલો અંતર દેખાય છે તેટલો અંતર રાજપૂતો અને મુસલમાનોમાં દેખાતો નથી. મુસલમાનોના શાસનમાં અત્યાચાર અતિષય હતો એ વાત સત્ય જ હતી પરંતુ તે અત્યાચાર મહારાષ્ટ્રીઓના ઘોર અત્યાચાર જેવો ન હતો. આ કારણને લીધે જ મુસલમાન રાજ્યો કરતાં રાજસ્થાની રાજ્યની વહેલી પાયમાલી થઇ.

આ પ્રમાણે બાદશાહ ફર્દોશીયરની ક્ષણ ભંશુર હકુમતનો પશુ ધીમે ધીમે નાશ થતો ગયો. ભાવી તું શું કરે છે, તેની ખબર કોઇને પડતી નથી. પરંતુ જ્યારે પડતીના ચિન્હો આવે છે ત્યારે સાચી વસ્તુનો ખ્યાલ જ આવતો નથી. તે જ પ્રમાણે સૈયદોની પાસેથી સત્તા ખૂંચવી લેવાની જે ચેષ્ટા બાદશાહ ફર્દોશીયરે કરી, તેનું ફળ તેને ઘણું જ ખરાબ લોગવનું પડ્યું. અને કરેલા બુદ્ધિમોનો અનુભવ પોતાને ઘણોજ ખરાબ લોગવવો પડ્યો. અને સૈયદ બ્રાતાઓએ દશહજાર મરાઠા સૈન્ય સાથે આવી રાજસભામાં ઠાળલ થઇ. બાદશાહ ફર્દોશીયરને સિંહાસન ઉપરથી પદબ્રજ કરી ઉઠાડી મુક્યો તેથી બાદશાહની સર્વ આશા ધૂળમાં મળી ગઇ. આ સ્થિતિમાં અંખર અને બુદ્દીના રાજાઓ સિવાય કોઇ તેની પાસે નહોતા, જો આ વખતે બાદશાહ ઉક્ત રાજાઓની સલાહ માન્ય કરત તો તેના પ્રાણ અકાળે જાત નહી, પરંતુ તેના દુર્ભાગ્યે તેને કશું સૂઝ્યું નહીં. બાદશાહ પોતે પોતાના જનનખાનામાં જ પોતાની બેગમોના ખોળામાં જ સૂઈ ગયો હતો, અને કાયર લીડની માફક બની પોતે પોતાનો ખત્યાવ કરી શક્યો નહીં. આખરે દુર્ગનું દ્વાર બંધ થઇ ગયું અને બાદશાહનો કોઇ પશુ મીત્ર તે વખતે રહ્યો નહોતો. કેવળ વઝીર અને અજીતસિંહ ત્યાં હતા. આ પ્રમાણે અનેક ઘટના ઘડી ઘડીમાં બનતી રહી. પ્રજા પશુ ચિન્તામાં ગરકાવ થઇ રહી. કયા વખતે શું થશે તેની પશુ કોઇને ખબર કે માહિતી હતી જ નહિ. આખરે બાદશાહને પદબ્રજ કરી રફે-ઉલ-દિલ્લીના તખ્ત પર બેઠો. પ્રાચ્યદેશના રાજાઓ પદબ્રજ થયા કે તરતજ તેમની ઘોર દુર્દશાની શરૂઆત થઇ.

હતભાગી ફર્જીયરીની ખાળતમાં પણ એમ જ ખન્યું. ખુન્દી લોકોએ જ્યારે નવીન પાદશાહને ઉમરાજ હો એવો આશિર્વાદ આપ્યો ત્યારે હતભાગી ફર્જીયરીના ગળા ઉપર ધનુષ્યની દોરી લાગી રહી હતી. તખ્ત પર બેસતાં જ નવીન પાદશાહે અજીતસિંહ તથા ઇતર રાજાઓને સંતોષવા વિચાર કર્યો, અને તે વખતે જણ્યાવેરો નાખુદ કર્યો એટલે ગંધ કર્યો.

રાજપૂતોને પ્રસન્ન રાખવા માટે ચતૂર સૈયદોએ પાદશાહના દિવાન ઇનાયત ઉલ્લાખાને કાઢી મૂકી તેના સ્થાન પર એક રાજપૂત દિવાન નક્કી કર્યો. આ નવા દિવાનનું નામ રાજ રત્નચંદ્ર હતું. રફે-ઉલ્લ-દિર્જત ફક્ત ત્રણ મહિના પર્યન્ત સિંહાસન ભોગવીને પરલોકવાસી થયો. તેને ખાંસીનો રોગ હતો તેથીજ તેનું મૃત્યુ થયું. તેના મૃત્યુ પછી બીજા ત્રણ બે પાદશાહો અલ્પ સમય રાજસુખ ભોગવીને સંસારની શેત્રંજ પરથી રવાના થયા. ત્યાર પછી પાદશાહનો મોટો પુત્ર તોશનઅખતર મહમદશાહ નામ ધારણ કરીને ઇ. સ. ૧૭૨૦ માં દિલ્હીના તખ્ત પર બેઠો. મહમદશાહે એકંદર ત્રીશ વરસ રાજ્ય ભોગવ્યું. એના જ સમયમાં મોગલ રાજ્યની સંપૂર્ણ અવનિતી થઈ. રાજ્યમાં અનેક જાતના ખખેડા અને તોફાન થયા તેથી આ વિશાળ દેશ છિન્ન ભિન્ન થઈ ગયો. આવી અવસ્થા બેઈ આ સમયને એક અમૂલ્ય સંધી માની મરાઠાઓ જ્યાં ત્યાં હુટકાટ કરવા લાગ્યા અને પહાડી અફઘાનોએ પણ ભારત વર્ષ ઉપર આક્રમણ કર્યું. મરાઠાના હાથમાંથી બચેલા લાગોને અફઘાનોએ પાયમાલ કર્યા. રાજ્યમાં અનેક પ્રકારના ઉપદ્રવો થઈ રહ્યા હતા, એવામાં ફૂર સૈયદો પ્રજા ઉપર કઠોર અત્યાચાર કરવા લાગ્યા. આથી ભારતવર્ષમાં હુદ્દાશાનો પાર રહ્યો નહીં. સૈયદો પર નિઝામ અપ્રસન્ન થયો.

આખરે સૈયદોએ પોતાની આપખુદીના પરિણામે પોતાનો નાશ પોતાના જ હાથે નોતર્યો અને છેવટે સૈયદોએ ‘અમીર-ઉલ-ઉમરાએ પાદશાહ’ એ એક અર્થશૂન્ય નામ છે. એમ પ્રકાશીત કરવાથી સર્વ લોકો પોતાની સ્વાધિનતાની મોજ હુટવા લાગ્યા. ચતૂર નિઝામે આ વખતે સમયસૂચકતા વાપરી સ્વતંત્ર રાજ તરીકે જાહેર કર્યો.

અસીરગઢ અને છુરાનપુર એ કિલ્લા ઉપર પોતાનો અધિકાર રાજ તરીકે સ્થાપીત કર્યો. અને પોતાનું બળ વધાર્યું તેથી સૈયદ બ્રાતાઓને ભય લાગવા માંડ્યો. સ્વાર્થ સાધવાનો કોઈપણ રસ્તો ન રહ્યો ત્યારે સૈયદોએ રાજપૂત સામંતોની સહાય માગી. કોટા અને નરવરના રાજાઓ નિઝામને પરાજીત કરવાને માટે પોતાના સરદાર અને સામંતો સાથે નર્મદા નદીના તટ પર આવ્યા. પરંતુ

આવેલા રાજાઓ રણકેશરી નિઝામના પ્રચંડ સૈન્યને રોકી શક્યા નહીં. નર્મદા તટેજ નિઝામની સેનાએ ક્રોધાગ્નિમાં કોટાના રાજાનો નાશ થયો.

મોગલોના હાથમાંથી હૈદરાબાદ રાજ્ય છુટું પડતાં જ અયોધ્યા પણ સ્વતંત્ર થયું. ચતુર સૈયદખાંએ આ સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપીત કર્યું હતું. જે સમયે નિઝામે સ્વતંત્રતાનો ઝુંડો ઉઠાવ્યો તે સમયે સાદતખાં (સૈયદખાં) ત્રિયાના દુર્ગનો રક્ષક હતો. સૈયદોનો ગર્વ તોડવાને માટે મહમદશાહે તેને દિલ્હી બોલાવ્યો. બાદશાહની આજ્ઞા થતાં જ અમીર-ઉલ-ઉમરાનો સંહાર કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. હૈદરખાં નામના એક વિદ્વાસઘાતી મનુષ્યે ગુપ્ત રીતે અમીર-ઉલ-ઉમરાના પેટમાં કટાર ખોસી દીધી અને તેનો સંહાર કર્યો, મહમદશાહ આ વખતે તંબુમાં હતો. અમીર-ઉલ-ઉમરાના મૃત્યુના સમાચાર પ્રાપ્ત થતાંજ તે તેના જ્ઞાતા અબદુલ્લાને બંદીવાન બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. દુષ્ટ વઝીરને આ વર્તમાન મદ્યા કે તેને તરતજ દિલ્હીના સિંહાસન પર ઈબ્રાહીમ નામના એક માણસને બેસાડ્યો. અને મહમદશાહની ગતી રોકવાને માટે તેની સાથે યુદ્ધ કરવાને ચાલ્યો. આ યુદ્ધમાં રાજપૂત લોકોએ કોઈ પણ તરફથી શસ્ત્ર ગ્રહણ કર્યા નહોતા. ઉભયદળો મેદાનમાં આવી ઉભા હતા. યુદ્ધ શરૂ થયું. બંને સેનાઓ ઘણીજ ઉત્સાહ પૂર્વક લડી. દિવાન રાજા રત્નચંદ્રનો આ યુદ્ધમાં શિરચ્છેદ થયો. તેથી તેના લશ્કરમાં હાહાકાર વર્તી રહ્યો. તેઓ પોતાના શત્રુઓ પર વૈર લેવાના હિસાબે ઘણાજ ભેરથી લડવા લાગ્યા. અને શત્રુઓ પણ એટલાજ શૌર્યથી લડવા લાગ્યા. આખરે પ્રશ્નાત પાદશાહના સેનાપતિ^{૪૮} સાદતખાંએ વઝીરને પકડીને મહમદશાહની સમક્ષ રજુ કર્યો. સાદતખાંના આ કાર્યથી પાદશાહ તેના પર ઘણાજ પ્રસન્ન થયો. તેણે તેને બહાદુરજંગની પદવી આપી. અને અયોધ્યાનું રાજ્ય અર્પણ કર્યું.

રાજપૂતો, નૃપતિઓ મહમદશાહને વિજય મદ્યો તેટલા માટે તેને અભિનંદન આપવાને ગયા. રાજપૂત રાજાઓએ આ વખતે કોઈપણ પક્ષ ગ્રહણ કર્યો નહતો. તે માટે પાદશાહ મહમદશાહ તેમના પર પ્રસન્ન થયો હતો. અને ખુશાલીમાં બેઠપુર, તથા અંબરના રાજાએ કેટલાક પ્રગણાં આપ્યાં. ^{૪૯}ગીરધરદાસે મહારાષ્ટ્રીઓને આવતા અટકાવ્યા હતા. તેથી તેણે માળવા પ્રાન્ત અર્પણ કર્યો હતો. અને નિઝામને વઝીર બનાવવા માટે હૈદરાબાદથી બોલાવવામાં આવ્યો હતો.

હવે મેવાડનું ભાવી તપાસીએ, જ્યારે ભારતવર્ષમાં જુદા જુદા ભાગોમાં રાજકીય ફેરફાર થતા ગયા, ત્યારે મેવાડની સ્થિતિ તેથી ભિન્ન પ્રકારથી જ બજાતી

૪૮. સાદતખાં એક સોદાગર વહેપારી હતો, તેણે પોતાના બાહુબળથી સેનાપતિપદને શોભાવ્યું હતું. અને પોતે અયોધ્યાનો નવાબ બની બેઠો હતો.

૪૯. ગીરધરદાસ તે રત્નચંદ્રના પ્રધાન કર્મચારી જીખીલરામના પુત્ર હતા, તેઓ માટે નાગર બ્રાહ્મણ હતા.

હતી. જે વખત મેવાડની આસપાસના રાજપૂત રાજ્યો મોગલ સામ્રાજ્યની અવસ્થાનો લાલ લઈ પોતાના રાજ્યો મજબૂત કરવા લાગ્યા. તે વખતે મેવાડના રાણા આળસુ બની પોતાનો સમય વ્યતીત કરતા હતા. બીજા રાજ્યોની ઉન્નતિ જોઈ તેના દીલમાં અસંતોષ થતો નહતો.

અંબરનું રાજ્ય યમુના નદીના તટ પર્યન્ત ફેલાઈ ગયું હતું. આ તરફ મારવાડના રાજા અણ્ણતસિંહે અજમેરના દુર્ગ પર પોતાની વિજય ધ્વજ ફરકાવી દીધી હતી. ગુજરાત રાજ્યને છિન્ન ભિન્ન કરી મરૂભૂમિથી દ્વારકા પર્યન્ત પોતાની વિજયસેના લઈ ગયો હતો. આ વખતે મેવાડના રાણામાં કીંચિત્ત પણ ઉત્સાહ જણાતો નહતો પોતે નિશ્ચિન્ત થઈ પોતાના જુના સામંતોથી સંતોષ માનતો હતો. તેનું કારણ શોધવા માટે ઘણું જ દૂર જવું પડશે નહીં. કેવળ એકવાર મેવાડના રાણાઓની પ્રાચીન રાજનિતી તપાસવાથી તેનું સ્પષ્ટ કારણ સમજાઈ જશે. જે રાજનિતી અને જે આચાર અથવા રાખવાના માટે ગિહલોત્ વીરગણોએ પ્રસન્નતા પૂર્વક પોતાનું રૂઢીર અર્પણ કર્યું હતું. તે રાજનિતી અને આચારમાં કદાચ વિદન ઉપસ્થિત થાય અને કદાચ આપણે મુસલમાન રાજ્ય સાથે સખંધ રાખવો પડે એવા વિચારથી તેઓ પોતાનું રાજ્ય વધારવાને પ્રયત્ન કરતા નહોતા, તેઓ રાજ્યાત્મ્યતાનો દોષ વહોરી લેવાને ખુશી હતા, અને તેઓ પોતાના પ્રાચીન રીવાજને તિલાંજલી આપવા માગતા નહોતા. આવા વિચારથી પોતાના રાજ્યની વૃદ્ધિ થઈ નહોતી. વળી બે સામંત-કુળો વચ્ચે દાડણ વૈર થયું હતું. તેથી તેઓ વારંવાર ઝઘડા કરી મેવાડનું નૂર અને સામર્થ્ય ઓછું કરી નાંખતાં હતાં.

અંદર અંદરના કલેશને લઈ મેવાડની પ્રગૃતી થવા ન પામી. અને તેની ક્ષીણતા થવા માંડી, જ્યાં કુસંપ અને વૈરભાવ હોય ત્યાં કોઈ પણ જાતનો લાલ થતો નથી. અને આખરે તેવી ભિષણ આગમાં પતંગીઆની માફક હોમાઈ જવાનો વખત આવે છે. માટે જો મેવાડમાં માંહોમાંહે કલેશ ન થયો હોત અને કેવળ સંપોને સાથેજ કારોબાર ચલાવ્યો હોત તો આજે મેવાડની આ દશા ન હોત.

મહારાણા સંગ્રામસિંહે અઢાર વર્ષ રાજ્ય કર્યું અને તેઓના સમયમાં સીસોદીયા વંશનું સન્માન અણુનમ રહ્યું હતું. શત્રુ જનોએ જે મેવાડનો ભાગ છતી દીધો હતો તે તમામ ભાગ પાછો મેળવ્યો હતો. રાણાશ્રીએ બિહારીદાસ પંચોલીને પોતાનો દિવાન બનાવ્યો હતો. તે ઉપરથી રાણાશ્રીની તીવ્ર બુદ્ધિને ખ્યાલ આવે છે. મંત્રી બિહારીદાસ જેવો નિમકહલાલ, ચતૂર, સાહસીક અને પ્રમાણીક મનુષ્ય મેવાડમાં પૂર્વે કદિ નીમાયો નહોતો. આ વાતની સત્યતા તેમના સમકાલીન રાજ્યોના લખેલા પત્રો પરથી સમજાશે. બિહારીદાસે ત્રણ

રાણાઓના શાસન કાળ પર્યંત પોતાનું મંત્રી પદ ઉત્તમ રીતે બળવું હતું, પણ મહારાણા સંઘામસિંહનું મૃત્યુ થતા મેવાડ પર મહારાષ્ટ્રીઓનું જે આક્રમણ થયું તેની તીક્ષ્ણધારને પંચોલી મંત્રીની હજારો યુક્તિઓ કોઈ પ્રકારે રોકી શકી નહીં.

મહારાણા સંઘામસિંહ એક ચતૂર અને દીર્ઘદ્રષ્ટી વાળા રાજવી હતા. અને પ્રજાના હિત ચીંતક હતા, ગરીબોના બેલી હતા, તેમનો આદર્શ લીધેલું કાર્ય પૂર્ણ કરવું. તેઓ ઉત્સાહી અને આનંદી હતા. તેઓ આર્થિક સ્થિતિની ઝીણવટ ઘણીજ સારી રીતે સમજતા હતા. તેમજ અમલ પણ કરતા હતા. આવક કરતાં જલ્દી વિચારીને કરતાં, રાણાશ્રીના ચારીત્ર માટે કેટલાક દાખલાઓ આગળ આપું છું તે ઉપરથી વાંચક વર્ગ સમજી લેશે કે રાણા તો આ એક જ હતા.

એક વખતે મેવાડમાં કોટારીઆ ચૌહાણ પ્રથમ શ્રેણીના ચૌહાણ ગણાતાં હતાં આ ચૌહાણોને રાજ્ય સભામાં ઘણું જ સારું માન મળતું હતું. એક વખતે ચૌહાણોના સરદારે મહારાણાને રાજ્ય પોષાક ઘણું કિંમતી બનાવવાની અરજ કરી. મહારાણાએ તેમની વાતનો સ્વીકાર કર્યો તેથી કોટારીયાના ચૌહાણોને આનંદની સીમા રહી નહીં, અને તેમનો સરદાર પણ ઘણું ઉત્સાહમાં આવી ગયો. અને ખુશી થતો પોતાના સુકામ તરફ આવ્યો. આ તરફ રાણાજીએ મંત્રીને હુકમ આપ્યો કે કોટારીયાની જગીરમાંથી બે ગામ ખાલસા કરી નાંખો ? આ વાત અદ્ય સમયમાં કોટારીયાના સરદારના સાંભળવામાં આવી ત્યારે તેણે તરતજ મહારાણાની પાસે ભય પામતાં અરજ કરી કે મહારાણાશ્રી ! અમારો શો અપરાધ થયો ! મહારાણાશ્રીએ જવાબ આપ્યો કે જ્યારે તમે મારો પોષાક કિંમતી બનાવવાનું કીધું ત્યારે મેં વિચાર કર્યો કે મારી આવકની રકમ મારા નક્કી કરેલા વિચારો ઉપરજ ખરચાય છે, ત્યારે પોષાક કિંમતી બનાવવા રૂપીઆની સગવડ મારે કરવી જોઈએ. તેથી જો તમારા બે ગામ ખાલસા કરે તો તેની આવકમાંથી મારા પોષાકનું ખર્ચ પુરૂ થઈ જશે. અને તમારું વચન સ્વીકારી તમારી અભિલાષા પૂર્ણ કરી શકું.

કોટારીઆના સરદારની આંખ ખુલી ગઈ અને પોતાના બોલેલા શબ્દો પાછા ખેંચી ક્ષમા માગી. વાંચક વર્ગ ! મહારાણાશ્રીની સાદાઈ અને વૈભવના ત્યાગનો આ એક જ દાખલો બસ છે.

રાણાશ્રીએ રાજ્ય ખર્ચના ઊંઘેવારની ખાતાવાર સોંપણી કરી હતી. અને દરેક ખાતાનો હીસાબ દિવાન પાસે રજૂ થતો હતો. એક વખતે રાણાજી જમવા બેઠા ત્યારે રસોઈઓ દહીં પીરસી આપ્યો ગયો, પણ દહીંમાં ખુરૂ નાંખવાનું

ભૂલી ગયો હતો. અને સાથે લાવ્યો પણ ન હતો. જ્યારે રાણાજીએ રસોઈઆને ઠપકો આપ્યો કે “બુર કેમ ન લાવ્યો ?” ત્યારે રસોઈઆએ હાથ જોડી કીધું કે “બુર લાવવાનો હુકમ આપ નામદાર તરફથી થાય છે અને તેના માટે આપશ્રીએ એક ગામની ઉપજ આપણા હસ્તક રાખી છે ત્યારે રાણાજીએ બોલ્યા વગર ભોજન કરી લીધું. આ પ્રમાણે રાણા સંગ્રામસિંહ રાજ્ય ખર્ચનો અને પોતાનો હિસાબ રાખતા હતા.

પોતાની ઉંમર થયા પછી રાજ્ય કારભાર પોતાના હાથમાં લીધો. જ્યાં સુધી ઉંમર લાયક નહોતા થયાં ત્યાં સુધી તેમની માતાએ રાજ્ય કારભાર ચલાવ્યો હતો. રાજ્યાભિષેક થયા પછી રાણાશ્રી સંગ્રામસિંહે કોઈ કારણસર દરીયાવત્ સરદારની જાગીર લઈ લીધી હતી. મહારાણા કોઈને પણ શુન્દા વગર સજા કરતા નહોતા. આથી કોઈ પણ માણસ દરીયાવત્ની બાબતમાં કંઈ પણ કહેવાને હિંમત કરતો ન હતો.

દરીયાવત્ સરદારે મહા મુશીબતે બે વરસ પસાર કર્યા પછી ત્રીજે વર્ષે પોતાના પર દયા કરવાના માટે અરજી કરી અને બંદોર મારફતે રાજમાતા પર તે મોકલી. તેને પ્રાર્થના પત્રની સાથે બે લાખ રૂપીઆ પણ મોકલ્યા.

મહારાણા સંગ્રામસિંહ બપોરે ભોજન કર્યા પહેલાં પોતાની માતાને દરરોજ પગે લાગવા જતા હતા. એક વાર તેઓ પોતાની માતાની પાસે ગયા હતા ત્યારે માતાએ દરીયાવત્નો આવેલો “પ્રાર્થના-પત્ર” તેના હાથમાં મૂક્યો રાણાશ્રીએ તે પ્રાર્થના પત્રનો અમલ કર્યો, તરતજ દરીયાવત્ સરદારને પોતાની જાગીર પાછી આપવા દાનપત્ર બનાવી લાવવા દીવાનને હુકમ કર્યો તેથી દીવાન તરતજ દાન-પત્ર બનાવી લાવ્યા અને રાણાશ્રીએ પોતાની સહી કરી પોતાની માંતુશ્રીના હાથમાં મૂક્યો અને કહ્યું કે આ દાન-પત્ર અને મોકલેલા બે લાખ રૂપીઆ પણ પાછા મોકલજો પછી તેઓ પોતાની માતાને વંદન કરી ભોજન કરવા આવ્યા ગયા.

આજથી તેઓ નિત્ય નિયમ કરતા પણ કંઠાક કહેલું ભોજન કરવા લાગ્યા અને હંમેશા પોતાની માતાને વંદન કરવા જવાનો જે નિયમ હતો તે પણ આજથીજ બંધ થઈ ગયો. આ જાણવાથી સૌને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયું અને તેનાથી અધીક આશ્ચર્ય તો રાજમાતાને થયું હતું જ્યારે બીજા દિવસે મહારાણાશ્રી પોતાની માતાજીનાં દર્શન કરવા ન ગયા તેથી માતાની અધીરાઈ વધતી ગઈ ત્યારે રાજમાતાએ પોતાના પુત્ર પાસે એક અનુચરને મોકલ્યો. તેને જોઈને મહારાણાએ વિનય પૂર્વક કહેવડાવ્યું કે “મને સમય મળતો નથી.” આવા શબ્દો સાંભળી પુત્રની અપ્રિતિ જોઈ માતાને ઘણું લાગી આવ્યું. અને

તેઓ તેનું કારણ શોધવા લાગ્યા. ક્રૂર દરીયાવતની ભૂમિ પાછી આપવી. તે સિવાય બીજું એકપણ કારણ તેમની નજરે આવ્યું નહીં. તેથી રાજમાતાએ મંત્રીજની સાથે કહાવ્યું કે તમે મહારાણાશ્રીને સમજાવો. પણ મંત્રીમાં રાણાને સમજાવવાની શક્તિ હતી જ નહીં. ખરે ? મહારાણા સમજી શકે તેમજ નહોતું.

રાજમાતાએ પુત્રને સમજાવવા ઘણા પ્રયાસો કર્યા પણ એકે પ્રયાસ સફળ થયો નહીં, તેથી માતાજની શોકની સીમા વધતી ગઈ. જેથી તેમના સ્વભાવમાં ક્રોધ દાખલ થયો, અને વગર વાંકે પોતાના હાસહાસીઓને ધમકાવવા માંડ્યા. અને શિક્ષા આપવા લાગ્યા. આથી તેમના સ્વભાવની પરિસ્થિતી બદલાતી ગઈ. પોતે આહારનો ત્યાગ કર્યો તો પણ મહારાણા સંગ્રામસિંહની પ્રતિજ્ઞામાં જરા પણ ક્યાસ-ઉણપ આવી નહીં, હતી તેવીને તેવી જ રહી.

રાજમાતાએ ગંગા-સ્નાન કરવા જવાનો વિચાર કર્યો અને તીર્થયાત્રાની સઘળી તૈયારીઓ કરવામાં આવી તેમના અંગ-રક્તકો સજ્જ થઈ તેમના આગમનની રાહ જોતા ઉભા રહ્યા. રાજમાતાએ વિદાય લેતી વખત પોતાના પુત્રનું મૂખ-કમળ જોવાની અભિલાષાથી નીકળતા વિલંબ કર્યો, તે છતાં પુત્ર આવ્યો નહી જેથી દુઃખીત થઈ પોતે વજ્ર કિશોર શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનની પૂજા કરવા મજુરા જવાનો વિચાર કર્યો, અને તેમની પાલખી જયપુર તરફ ચાલવા લાગી. જયપુરમાં મહારાણાશ્રીના જમાઈ રહેતા હતા તેથી જમાઈનું અને પોતાની દીકરીનું મૂખ-કમળ જોવા માટે નગરમાં પ્રવેશ કર્યો. મહારાજ જયસિંહ પોતાના સાસુને સન્માન સહિત પોતાના મહાલયમાં લઈ ગયા. અને સાસુનું સન્માન કરવા સાઈ પાલખી થોડીવાર પોતાની સ્કંધ પર લીધી જ્યારે જયસિંહે પોતાની સાસુના મોંઢે મહારાણા સંગ્રામસિંહની અપ્રતિની વાત સાંભળી ત્યારે જયસિંહે આશ્વાસન આપ્યું કે ‘હું તમારી તથા તમારા પુત્રની સલાહ અને શાન્તિ કરી આપીશ અને ઉદયપુર આવીને રાણાશ્રીને મનાવી લઈશ.’

તીર્થ-યાત્રા પુરી કરી જ્યારે ઉદયપુર તરફ પાછા ફર્યા ત્યારે મહારાજ જયસિંહ પણ સાથે આવ્યા હતા. રાજપૂતમાં અતિથી સત્કારનો નિયમ ઘણો જ સખત છે. અતિથી સત્કારમાં જરા પણ ખામી કે ત્રુટી આવે તો રાજપૂતો તેને ઘોર અપમાન સમજે છે. જયસિંહ ઉદયપુર શા કારણથી આવ્યા તે રાણાશ્રી બરાબર સમજી ગયા, તેઓ સારી રીતે જાણતાં હતા કે બનેલીના વચનનો અનાદર થઈ શકે તેમ નથી. તેથી રાણાશ્રી પ્રથમથી જ તૈયાર થઈ રહ્યા હતા. અને માતૃશ્રીને અને પોતાના બનેલી મહારાજ જયસિંહને ઘણાજ સન્માન પૂર્વક માનસહિત લાવવા બંદતી યોજના કરી અને રાણાજીએ પ્રથમ

પોતાની માતૃશ્રીના ચર્ણે જઈ વંદન કર્યું. અને માતૃશ્રીને આશિર્વાદ લઈ તેમને પોતાના રાજમંદિર સુધી પહોંચાડી આવ્યા. અને પોતાના બનેલીનું પણ સુંદર સન્માન કર્યું. ત્યારે ફક્ત મહારાજ જયસિંહના મોંમાંથી એવો ઉચ્ચાર નીકળ્યો કે “કુટુંબનો ઝવડો હંમેશા ચુપ્તજ રહેવો જોઈએ-અને રાખવો જ જોઈએ. તોજ મનુષ્યની કિંમત છે.”

એક વખત મહારાણા ભોજન કરવા બેઠા હતા એવામાં તેમને સમાચાર મળ્યા કે મંદસોર પ્રાન્તમાં માળવાના પઠાણોએ આક્રમણ કર્યું છે. અને કેટલાક ગામે લુટી ઉજાડ કર્યા છે, તથા ત્યાંના રહેવાસીઓને કેદ કર્યા છે. આ સમાચાર સાંભળી મહારાણા ભોજન ઉપરથી ઉભા થઈ ગયા અને શસ્ત્ર સજીયુદ્ધનું નગાઈ વગાડવાને હુકમ કર્યો. નગારાના ગંભીર શબ્દે સરદારો અને સૈનીકોને જાગૃત કરી દીધા. પણ અચાનક રણઘોષણાનું કારણ કોઈ સમજી શક્યું નહીં. સમસ્ત સૈન્ય જલ્દીથી તૈયાર થઈ રાજમંદિર પાસે આવી ઉભુ રહ્યું. રાણાજીએ સમસ્ત સેનાની સાથે જવા પોતાની અંતઃકરણથી ઈચ્છા પ્રદર્શિત કરી, પરંતુ સમસ્ત સૈન્ય તથા સરદારોએ એકે અવાજે ઉત્સાહ પૂર્વક જણાવ્યું કે જ્યાં સુધી અમો જીવીત છીએ ત્યાં સુધી એક સાધારણ દુશ્મન સામે આપ શ્રીમાન રણક્ષેત્રમાં જવ તે ઉચીત નથી. અને અમો આપ નામદારશ્રીને કદિ પણ જવા દેવાના નથી. છતાં આપ જશો તો આપના ગૌરવમાં ન્યૂનતા દેખાશે. સૈનીકો અને સરદારોના વચનો મહારાણાશ્રીને સ્વીકારવા પડ્યા. મહારાણા નગરમાં રહ્યા અને સર્વ સૈનીકો તથા સરદારો દુશ્મનનો સામનો કરવા રવાના થયા. સેના ગયા પછી કેટલાક કલાક બાદ કાનોડનો સરદાર શસ્ત્ર સજીને આવ્યો. તેનું શરીર રોગીષ્ટ અને બિમારીથી ભરેલું હતું. તેનું અંગ પીળું અને નિસ્તેજ થઈ ગયું હતું. રાણાજીની આજ્ઞા પાળવા માટેજ તે શસ્ત્ર સજી આવ્યો હતો. ઉક્ત સરદારની શોચનીય દશા જોઈને રાણાજીએ અનેકવાર તે યુદ્ધમાં ન જવા માટે સમજાવ્યો. પરંતુ નીમકહલાલ અને માતૃભૂમિની ધગશવાળો આત્મા રોક્યો રોકાય તેમ નહોતો.

મહારાજ ? જ્યાં સુધી મારા શરીરમાં હથીઆર પકડવાની શક્તિ છે ત્યાં સુધી હું યુદ્ધમાં ગયા સિવાય રહેવાનો નથી સરદારે જણાવ્યું.

રાણાશ્રીએ નિરૂપાયે જવાની આજ્ઞા આપી, જેથી રાજપૂતોએ મુસલમાનો સાથે યુદ્ધ કરવાને આરંભ કર્યો હતો. તેજ વખતે કાનોડનો સરદાર રજપૂત સૈન્યને મળ્યા અને મુસલમાનો રાજપૂતોનું પ્રચંડ બળ જોઈ રાજપૂતોના ધાવ સહન કરી શક્યા નહિ. તેથી પરાજીત થઈ આમ તેમ નાસવા માંડ્યા, કાનોડ સરદાર આ યુદ્ધમાં માર્યો ગયો. અને તેનો પુત્ર સખત ધાયલ થયો,

વિજયી રાજપૂતોએ વિજયમાળ ધારણ કરી નગરમાં પ્રવેશ કર્યો આવખતે મહારાણાએ કાનોડના સરદારના ધાયલ થએલા પુત્રને પોતાના હાથથી બીડુ આપ્યું. આ પ્રકારનું ઉચ્ચ સન્માન પ્રાપ્ત થવાથી પુત્રના આનંદની સીમા રહી નહીં. તે પોતાને કૃતાર્થ થએલો માનવા લાગ્યો અને આનંદમાં આવી બોલવા લાગ્યો.

મહારાજ ! મને પિતાના જીવનના બદલામાં અસુધ્ય ધન પ્રાપ્ત થયું છે. ધન્ય છે ! એ રાણાને ? અને ધન્ય છે સરદારને ? આવી આવી અનેક વાતો સંઘામસિંહ રાણાના જીવનમાં બની ગએલી છે. વાંચક વર્ગને ખ્યાલ આવે કે મહારાણાશ્રી કદરદાનની કદર કેવી કરતા ? પ્રજાના માટે નીંદ્રા અને આહારનો ત્યાગ કરી પ્રજાનું પાલન કરતા હતા, તેવાજ પુરુષોના નામ ઇતિહાસમાં આજે પણ સૂવર્ણાક્ષરે કૈાતરાએલા છે.

મહારાણાશ્રી એક વખત પોતાના મહાલયમાં ગિરાજયા હતા તે વખતે એક ખૂશામતખેર સાલુમ્ખા સરદારના વિરૂદ્ધની વાતો કરવા લાગ્યો. અને સાલુમ્ખા સરદાર પ્રત્યે મહારાણાશ્રીને અભાવ ઉત્પન્ન થાય તેવી છટાથી વાતની છનાવટ કરવા લાગ્યો. તેજ વખતે મહારાણાશ્રીએ તેની વાત પર જરા વિશ્વાસ મૂક્યો નહીં. અને બોલ્યા કે આ વાત અસત્ય છે-સત્યથી વેગળી છે. જે તારી વાત ઉપર વિશ્વાસ મુકે તો રાવતજીના ઉદાર અને ઉચ્ચ ભાવનાઓનું અપમાન થાય. રાવતજી પર તેમનો કેટલો વિશ્વાસ છે તે બતાવવા સાડે રાણાજીએ રાવતજીને બોલાવવા માટે એક હ્રત મોકલ્યો અને નિશ્ચય કર્યો કે પાળંડીને બતાવી આપવું ખૂશામતથી કે ખોટી વાતોથી રાણો કોઈથી ભોળવાય તેમ નથી.

માળવા રાજ્યમાં યવન સેનાનો પરાજય કરી રાવતજી સાલુમ્ખા આવ્યા હતા અને રાણાજી વિદાય લઈ પોતાના ઘેર ગયા હતા. રાત્રીનો પ્રથમ પહોર વીતી ગયો હતો. રાવતજીએ પોતાના દુર્ગના દ્વાર પર જઈને પોતાના સીપાઇઓને સૌ સૌને ઘેર જવાની રજા આપી. અને પોતે ઘોડા ઉપરથી ઉતરી પોતાના મહાલય તરફ ચાલ્યા. હજી તેઓ અંત પુરના દ્વાર આગળ પહોંચ્યા ન હતા એટલામાં પહેરેગીરે નમ્રતા પૂર્વક કહ્યું કે રાવતજી રાણાજીએ રામ રામ કહી આ પત્ર આપવાની આજ્ઞા કરી છે. દિપકના પ્રકાશે પત્ર વાંચી સરદારે અશ્વપાળને અશ્વ સંભળ કરવાની આજ્ઞા કરી દ્વાર સમક્ષ તેમની પ્રેમમય પત્નિ પ્રિય બાળકોને લઈ સરદારને અભિનંદન આપવાને ઉભી રહી હતી.

રાવતજીએ ધાર્યું કે સુકુમાર બાળકને ગોદમાં લઈ પરિશ્રમનો પરિહાર

કરીશું. પરંતુ તેમ થઈ શક્યું નહિ. આતુર નેત્રોથી પોતાની પ્રાણસમી દેવીના મુખ દર્શન કરી ફક્ત છ અનુચરો સાથે ઉદયપુર જવાને કૃથ કરી જ્યાં સુધી તેઓ ઉદયપુર પહોંચ્યા નહીં. ત્યાં સુધી તેઓએ ઘોડાની લગામ ખેંચી નહીં.

અર્ધ રાત્રી વ્યતિત થઈ ગઈ હતી સમસ્ત જગત નિંદ્રાગ્રસ્ત થઈ રહ્યું હતું. પ્રકૃતિ સ્થીર અને ગંભીર હતી. રાવતજીના ઉતારામાં પરમ શાન્તિ હતી. તેમાં દાસ દાસી કે ખાદ્ય પદાર્થોની લેશ પણ તૈયારી નહોતી, પરંતુ રાણાજીએ સર્વ તૈયારીઓ પ્રથમથી જ કરાવી રાખી હતી. રાત્રીના સમયમાં જ્યાં તેમના આગમનની વાત સાંભળી કે તરતજ રાણાજીએ તેમના અનુચરો દ્વારા તેમના ભૂવનમાં ભોજનની સામગ્રી રવાના કરી અને અન્ધોને માટે ઘાસ વિગેરેને પ્રબંધ કરાવી આપ્યો. બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં યોગ સમયે સાલુમ્ખાના સરદાર રાજસભામાં ગયા અને રાણાજી તેઓના પર ખુશ થયા. તેમને નિયમ પ્રમાણે યોગ્ય સન્માન આપ્યા પછી મહારાણાએ તે દિવસે એક નવી જાગીર સમર્પણ કરી રાણાજીને આ અસીમ પ્રસાદ પ્રાપ્ત થવાથી સાલુમ્ખાજીને આનંદ અને આશ્ચર્ય થયું. તેનું કારણ જાણવાને માટે પોતે વિનય પૂર્વક મહારાણાશ્રીને વિનંતી કરી કે મહારાજ ! મેં એવું કાર્ય શું કર્યું છે કે જેથી આપે મને આ પારીતોષીક આપ્યું છે. જો મેં કંઈ પણ કાર્ય બજાવ્યું હોય તો મેં માત્ર મારી ફરજ અદા કરી છે. અને કામના બદલામાં મહારાજ પાસેથી મારાથી પુરસ્કાર શી રીતે લઈ શકાય. મેવાડનું હીત સાધવું એતો વિરવર ચંદ્રનાવંશોનું મૂળ્ય કર્તવ્ય છે. એ કર્તવ્ય બજાવવા કદાપિ મારા પ્રાણ ચાલ્યા જાય તો પણ પુરસ્કાર લેવો ઉચિત નથી. માટે આપ આ પુરસ્કાર પાછો લેવાની કૃપા કરો ? પુરસ્કારનો સ્વીકાર કરવો એવી રાવતજીની કિચીત પણ ઇચ્છા નહોતી. જેથી મહારાણાશ્રીને ઘણું ઘણું સમજાવ્યા પણ મહારાણાશ્રી સમજ્યા નહીં,

મહારાણાશ્રીનો અત્યંત આગ્રહ જોઈ પોતે કહ્યું કે મહારાજ રાજ્ય પ્રસાદ ગૃહણ નહીં કરવાથી રાજાનું અપમાન થાય છે. પરંતુ આના બદલામાં મહારાજ જો મારી એક પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર કરશે તો મહારાણાશ્રીનો મારા પર મોટો ઉપકાર થશે. અને આપશ્રીનો અનુગ્રહ અમારા સમૃત્તી પટ પર સદા અંકિત રહેશે. જેવી રીતે આ પ્રસંગે મારા માટે ખાદ્ય પદાર્થો રાજ ભૂવનમાંથી આવ્યા તેવી રીતે ભવિષ્યમાં શ્રીમાન અથવા શ્રીમાનના વંશજો મને અથવા મારા વંશજોને રાજધાનીમાં બોલાવે ત્યારે રાજ્ય પાકશાળામાંથી ખાદ્ય પદાર્થો મોકલાવે એવી મારી પ્રાર્થના છે.

રાણા સંગ્રામસિંહે સહષ્રં પ્રાર્થનાનો સ્ત્રીકાર કર્યો તે દિવસથી આજ પર્થત વીરવર ચંદ્રના વંશજો આ સન્માન લોગવતા આત્રા છે.

આ ઉપરથી રાણાજીએ યુગલીખોર અને ખુશામતીઓને બતાવી આપ્યું કે સાહુમંત્રા માટે મને કેટલું માન અને પ્રેમ છે. આખરે યુગલીખોર નીચું જોઈ પોતે કરેલી વાતથી ઘણાજ પ્રસ્તાયો. આવી અનેક વાતોના દ્રષ્ટાંત ઉપરથી મહારાણા સંગ્રામસિંહના ચારીત્રના પ્રભાવની કેટલી હકીકત સત્ય અને સચોટ છે. મહારાણાને દરેક ધર્મ પર પ્રેમ અને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી, જેથી અતિષય વખાણ કરવા તે સૂચ્ય ઉપર ઢોલ ચઢાવવા સમાન છે. પણ ‘હીરો તે હીરો જ હોય છે.’

મહારાણા સંગ્રામસિંહે મેવાડ પર અઠાર વર્ષ રાજ્ય કર્યું અને પોતે પોતાના રાજ્યનું તેમજ પ્રજાનું સંપૂર્ણ હિત સાધ્યું જો કે સંગ્રામસિંહની મર્યાદા અત્યંત મર્યાદિત હતી. જો કે તેઓ પોતાના પૂર્વજોની નિતીનો ત્યાગ કરી અદ્વાંશે આગળ વધ્યા હોત તો મેવાડના રાજ્યનું વિશેષ હિત કરી શક્યા હોત. પ્રજા પ્રીય રાણાપર પ્રજાનો અત્યંત અનુરાગ હતો. અને માન હતું.

ખાખા રાવલના વંશનું ઉચ્ચ ગૌરવ મેવાડના ભૂપાળો અચળ અને અટલ રાખી શક્યા હતા. તેમાં મહારાણા સંગ્રામસિંહ પણ સાચવવામાં અંતીમ ભૂપાળ હતાં, તેમનો પરલોક થતાંજ મેવાડમાં મહારાષ્ટ્રીઓની પ્રભૂતા મેવાડમાં સ્થાપીત થયા પછી મેવાડનું રાજ્યકીયનું ભાવી કઈ દિશામાં પ્રવાહીત થયું તે વિષે જણાવીશું.

મહારાણા સંગ્રામસિંહને ચાર પુત્ર હતા. તેમાં વડીલ કુમાર જગતસિંહ સંવત ૧૭૧૦ ઇ સ ૧૮૩૪ માં પોતાના પિતાના સિંહાસન પર બિરાજમાન થયો. એને સૌથી પ્રથમ કાર્ય રજપૂતોના કે મહારાણા અમરસિંહે બળ એક કર્યું હતું. તે પછી (પ્રથમ) અજીતસિંહે વગર વિચાર્યું કામ કર્યું તેથી આ બળના મૂળમાં અમૃત સીંચી પુનઃતેને સજીવન કર્યું. રાજ્યસ્થાનના ત્રણે રાજાઓએ સોગન પૂર્વક પ્રતિજ્ઞા કરીકે આજપછી અમે કોઈ પણ ગમે તેવા સંજોગોમાં મુસલમાનોની સાથે કોઈ પણ જાતનો વહેવાર રાખીશું નહીં ? અને પરસ્પર સંપ સંપીને રહીશું. મુખ્યત્વે મેવાડ, મારવાડ અને અંબર ત્રણે રાજાઓનું બળ કદિ પણ ખંડીત કરીશું નહીં.

આ પ્રમાણે સંધી-પત્ર પર પોત પોતાના હસ્તાક્ષર કર્યા હતા. આ બળ સ્થાયી રાખવા માટે એક નાયકની જરૂર હતી. તેથી સર્વની સમંતિથી રાણા જગતસિંહને નાયક બનાવવામાં આવ્યા અને તેમને સમસ્ત રાજપૂત સેનાના અધિપતિ બનાવ્યા.

સંધિપત્ર મહારાણાશ્રીની મહેર

૫૦

શ્રી એકલીંગલ

માન્યતા

માન્યતા

માન્યતા

૫૧

સીતારામ જ્યોતિ

૫૨

વૃન્નધીશ

૫૩

અભયસિંહ

સ્વતિશ્રી—એક્યબદ્ધ ત્રણ રાજાઓદ્વારા નિમ્ન લિખિત સંધિપત્ર સ્વીકૃત થયો.

એમાંની શરતોમાં કોઈપણ પ્રકારનો વ્યભિચાર કરવામાં આવશે નહિ, સંવત ૧૭૯૧ ના શ્રાવણ સુદ ૧૩ ઈ. સ. ૧૭૩૫ મુકામ હુલ્લી.

૧. સંપદ વિપદમાં સર્વજણુ એક્ય સુત્રથી બંધાયેલા રહેશે. સર્વજણુ સોગન લઈને આવતા સ્વીકારી એક બીજાના હુકમમાં વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કર્યો છે. ભવિમાં કોઈપણ માણસ આ પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરશે નહીં, અગર જો કોઈ માણસ સરત વિરુદ્ધ કાર્ય કરશે તો તે સર્વના વિશ્વાસથી ભ્રષ્ટ થશે. “એકનું માન એ સર્વનું માન છે, એકની લાજ એ સર્વની લાજ છે, એકનું અપમાન એ બીજાનું અપમાન છે.” આટલામાં બધું આવી ગયું.

૨. જે માણસ એકને વિશ્વાસઘાતક જણાશે તો તેનો કોઈ વિશ્વાસ કરશે નહિ અને તેને કોઈનો આશ્રય મળશે નહીં,

૩. વર્ષાઋતુ વ્યતિત થયા પછી કાર્યનો આરંભ કરવામાં આવશે, પ્રત્યેક શાખાના નેતાઓએ પોતપોતાની સેના સહિત ‘રામપુરમાં’ જવું, કદાચ કામ વસાત કોઈ સરદાર આવી ન શકે તો તેને પોતાના કુમાર અથવા ઉચ્ચ અધિકારીને મોકલવો.

૪. આ કુમાર યા કર્મચારીથી અનુભવના અભાવે કંઈપણ દોષ થાય તો તેને સુધારવાનો અધિકાર રાણાજી સિવાય કોઈનો રહેશે નહિ.

૫. પ્રત્યેક મહાન કાર્યમાં સર્વજણુ એકત્રિત થઈ આ નિયમનું પાલન કરવા બંધાય છે.

આ પ્રમાણે મહારાણા બીજા જગતસિંહે સંધિપત્રો તૈયાર કરી ત્રણે રાજાઓની સહી કરી નક્કી કર્યું. મહારાણા સંઆમસિંહની ધારકીદી એટલી બધી ઉત્તમ અને વિશાળ હતી કે જેટલી હકીકત લખીયે તેટલી ઓછી છે, પણ

૫૦. એકલીંગલ મહાદેવ-સોસોદીઆ વંશના કુળ દેવતા છે.

૫૧. સીતારામ જ્યોતિ-તે અંબર રાજવંશના દેવતા છે, આ રાજવંશની ઉત્પત્તિ ભગવાન રામચંદ્રજી દ્વારા થઈ છે.

૫૨. વૃન્નધીશ શ્રી કૃષ્ણ-એઓ મારવાડના હાડાવંશના કુળદેવતા છે.

૫૩. અભયસિંહ — મારવાડના એક રાજવંશી હતા.

તેના જેટ પુત્રે પણ પોતાના પિતાની કારકીર્દી શોભાવી પોતે ત્રણે રાજના બળ એકત્રીત કર્યાં. હવે મહારાણા જગતસિંહ (દ્વીતીય) રાજ્ય વહીવટ તરફ તથા ભોગલો સામે કેવી રીતે ઝળુમ્યો તે તરફ નજર કરીએ.

છપ્પો

રાણાશ્રી સંઘામ સદા, શૂરવીરતા ધરતા
ધરી ઢાલ તલવાર, પ્રજાનું રક્ષણ કરતા,
ધરતા સદા સ્વમાન, કદી નહીં રહેજીને નમતા,
ચઢતા જ્યાં રણયુદ્ધ; મહીં નહીં પાછા પડતા,
એવા રાણા સંઘામસિંહ, રણ સંઘામને દીપાવતા,
કહે ભોગી નિજકુળની, કિર્તિ સદા ઉજવાળતા.

૨૫૪

છપ્પો

ન્યાય પરાયણ રહી, સદાએ ન્યાય જ કરતા
અન્યાય કદી નવ થાય, સદા એ ન્યાય જ ધરતા,
સત્ય નીતિના માટ, સદા એ શીર સમર્પે,
કદરદાન ની કરી કદર, યથા કીર્તિ અર્પે,
માનુભક્ત એ હતો. શોભા વધારી માત્રુની,
કહે ભોગી સંઘામે તો, સેવા કરી મેવાડની.

૨૫૫

છપ્પો

રાજ્યતર્ણ સુકાન, અઢાર વર્ષ ચલાવ્યું
રાજ્ય પ્રજાનું હીત, ધરાધર છે સચવાયું.
રહી સદા સંતોષ, પ્રજા પર પ્રેમ જમાવ્યો,
મુસદ્દી બળવાન, વિજ્યનો ધ્વજ ફરકાવ્યો.
ટેકીલો સંઘામસિંહ, રહેતો સદા ઉલ્લાસમાં,
કહે ભોગી ધર્મ શ્રદ્ધા, હતી હૃદયના સ્થાનમાં.

૨૫૬

છપ્પો

ગોઝારો જ્યાં કાળ, આવીને સામો થાતો,
ત્યાં રાણો સંઘામ, નહીં કીંચીત ગભરાતો,
સમજી ગયો દીલમહીં, જરૂર છેજ જવાનું,
પાપ પૂણ્યનું કામ, સદા સાથે જ રહેવાનું,
ગભરાતો નહીં મોતથી, મોતને ભેટી પડ્યો,
કહે ભોગી મેવાડનો, મહારથી હેઠે પડ્યો.

૨૫૭

પ્રકરણ ૧૮ મું.

મહારાણા શ્રી જગત્સિંહ (દ્વીતીય)

જ્યારે મહારાણા સંઘામસિંહ બિરાજમાન થયા, ત્યારે પ્રથમ કાર્ય તેમને ત્રણ રાજ્યની સંધિ કરી અને પોતે પોતાના રાજ્યનું તેમજ રાજપૂતનું બળ મજબુત કરી પોતે રણયુદ્ધમાં જવા માટે વર્ષાઋતુ વિત્યા પછી મોગલોની સામે થવું, આવી રીતે સંધિ-કરાર કરી પોતે પોતાની ઉજ્જવલ કારકીર્દી ખતાવી. સંધિ થયા પછી ભાગ્યની પ્રતિકૂળતાને લઈને તે કાર્ય પરિપૂર્ણ થયું નહીં. કારણ કે જ્યારે યુદ્ધની સામગ્રીઓ તૈયાર કરવામાં આવી ત્યારે બધા રાજાઓ શિથિલ થઈ ગયા હતા. રાજ્યસ્થાનના દુર્ભાગ્યવશાત્ રાજપૂતોનું સૈન્ય છિન્નભિન્ન થઈ ગયું. મોગલ રાજ્યની દુર્દશાના વખતમાં મારવાડ અને અંબરન રાજાઓએ પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર અતિ વધારી મૂક્યો હતો, તેઓ મેવાડના રાણાની બરોબરી કરતા હતા.

સૂર્યવંશી મહારાજા કનકસેનના વંશજો રાજ્યસ્થાનના અન્ય રાજપૂતો પર અચળ પ્રધાનતા ભોગવતા આવ્યા છે, તેમને કોઈ દિવસ પણ રાજપૂતોની એકત્રીત સમંતી પ્રાપ્ત કરી નહોતી, આ મહાન અભાવજ રાજપૂતોના ભવિષ્યમાં વિધન રૂપ હતો, આ અભાવને લઈને જ તેઓ પરાધિન ગુલામ બની ગયા હતા. અને પોતાની સ્વાર્થની રક્ષા કરવાને બદલે બીજા સાથે યુદ્ધ કર્યા કરતા હતા. રાજસ્થાનના સર્વ રાજપૂતોએ મેવાડના રાણાનું અગ્રસ્થાન માન્યુ હોત તો આજે રાજસ્થાનની આવી અઘોર અધોગતિ નહોત. જો તેઓ મેવાડના અનુયાયી બનત તો મુસલમાન કદિ પણ ભારતને લૂંટી ન શકત, માંડોમાહીની કુટ, કલેશ અને કુસંપથીજ ભારતની આ શોચનીય દશા છે. અને તેથીજ રાજપૂતોની સ્વાધીનતાનો નાશ થયો.

મહારાણા જગત્સિંહના વખતમાં મોગલ સામ્રાજ્યની અધોગતિના સમયમાં અનુકુળતા હોવા જતાં રાજપૂતો પોતાની ઉન્નતિ કરી શક્યા નહીં. એનું કારણ ફક્ત કુસંપજ ગયા તે વીર બાપ્પારાવલ અને મહારાણા પ્રતાપ અને રાજસિંહ ? જેઓના નામ આજે ઇતિહાસના તકતા પર સૂવણું અક્ષરે અંકિત છે.

નિઝામ-ઉલ્લ-મુલક આધિનતાની શૃંગબલા તોડીને સંપૂર્ણ સ્વાધિન થઈ ગયો હતો, દિલ્હીના પાદશાહનો સેનાપતિ નિઝામનો દમન કરવા ગયો હતો. પરંતુ તે સ્વયં નિઝામના ક્રોધાગ્નિ આગળ બળીને ભસ્મ થઈ ગયો. રણચતૂર નિઝામે

હિંદીના હતભાગી સેનાપતિનો શિરચ્છેદ કરીને તેનું મસ્તક પાદશાહ પર મોકલવાં આપ્યું. અને કહેવરાવ્યું કે આ નાલાયક માણસ વિદ્રોહી બની ગયો હતો, તેથીજ તેનો નાશ કરીને તેનું મસ્તક આપની કદમ-ખોસીમાં નવાજેશ કર્યું છે. હીનબળ મહમદશાહ નિઝામ-ઉલ-મુલ્કના કહેવાનો લાવાર્થ સંપૂર્ણ રીતે સમજી ગયો હતો, પરંતુ તે બિચારો શું કરે? તે લાચાર બની ગયો હતો.

પોતાની સ્વાધિનતા મજબુત કરવા માટે નિઝામે રાજપૂતોની સાથે સંપર્ક કર્યો હતો. અને મરાઠાઓને પોતાની વિજયી સેના લઈ માળવા અને ગુજરાત જવા માટે સલાહ આપી હતી, માળવા પર આક્રમણ કરી ત્યાંના સરદાર દયારામનો યુદ્ધમાં સંહાર કર્યો અને નિઝામની અભિલાષા પૂર્ણ કરી અંબરના રાજા જયસિંહને માળવાનું રાજ્ય આપવાને માંગણી કરવામાં આવી, પરંતુ તેનો તેમને સ્વીકાર કર્યો નહીં. આથી તે રાજ્ય મરાઠાઓના જ હાથમાં રહ્યું. ગુજરાતનું રાજ્ય પણ આ દશાને જ પ્રાપ્ત થયું. પ્રથમ બાદશાહે રાઠોડને આ રાજ્ય આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી પરંતુ તેનું પાલન નહિ થવાથી અણતસિંહના પુત્ર અભયસિંહે તે પર આક્રમણ કર્યું. અને ત્યાંના હાકેમ ખુલ્લંદખાને હાંકી કાઢ્યો આ એક ઉત્તમ તક છે એમ ધારી મરાઠાઓએ રાઠોડોના જીતેલા ગૂર્જર રાજ્યમાં પોતાનો અધિકાર સ્થાપીત કર્યો. રાઠોડ રાજ્ય અભયસિંહે મરાઠાઓના સામે બાથ લીડી નહિ અને પોતાનો અધિકાર માત્ર ગૂર્જરના ઉત્તર ભાગમાં જ રાખ્યો.

જે સમયે રાજસ્થાન ગુજરાત તથા માળવાની આ દશા થઈ તે વખતે બંગાળમાં, બિહારમાં અને ઓરીસ્સાના રાજ્યમાં સુબહૈદૌલા, અલીવર્દીખાંની સાથે અચળસુખ વૈભવ લોગવી રહ્યો હતો. આ તરફ અયોધ્યાના રાજ્યમાં સાદતખાંનો પુત્ર સફદરગંજ અડગ રીતે સિંહાસન પર વિરાજમાન થયો. જે કે પાદશાહની કૃપાથી જ સાદતખાંએ અયોધ્યાનું રાજ્ય પ્રાપ્ત કરેલું હતું. તો પણ કૃતજ્ઞી પુરૂષે પાદશાહના આ પવિત્ર પ્રસાદનો બદલો ઘણો જ નિચ બુદ્ધિથી વાળ્યો. સાદતખાં એક નિચ, કૃતજ્ઞ અને વિશ્વાસઘાતી હતો, તે દુરાચારીએ પરમ અત્યાચારી નાદિરશાહને ભારતવર્ષમાં બોલાવી દિલ્હીના સામ્રાજ્યનું સત્યાનાશ વાળ્યું. શું ભાવીની પ્રતિકુળતા? માણસ ધારે છે શું અને થાય છે શું?

મોલવા અને ગુજરાતમાં મહારાષ્ટ્રીઓની પ્રભૂતા મજબુત થઈ ગઈ, ત્યારે વિજયી મરાઠાઓએ અન્ય પ્રદેશમાં પોતાની સત્તા જમાવવાનો પ્રયાસ કરવા માંડ્યો હતો. ત્યારે તેઓ નર્મદા નદિ ઉતરીને ઉત્તર તરફના પ્રદેશોમાં તીડોની માફક ફરીવળી તેમને લૂંટવા લાગ્યા. તેમના પ્રચંડ પરાક્રમના અર્પૂર પ્રભાવથી

જે જાતિઓના નામ પણ અત્યાર સુધી કોઇ જાણતું નહોતું. તે જાતિઓ આ દેશમાં આવી પોત પોતાની સેના વધારી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરવા લાગી, તે વખતે શાન્ત જીવન ગાળનારા ખેડૂતો પણ બળદ અને હળ છોડી દઈ હાથમાં ખડગ ધારણ કરવા લાગ્યા, તથા અસ્વારી કરવા લાગ્યા, ભરવાડો પોતાની લાકડીઓ છોડી ભાલા પકડવા લાગ્યા. આ લોકમાં સિંધીયા-હોદકર તથા પવાર અધિક પ્રસીદ્ધ છે.

આ પ્રમાણે વિદુલ સેના એકત્રિત કરી મહારાષ્ટ્રીઓ હિત-બળ રાજપૂતો પર આક્રમણ કરવા લાગ્યા, અને તે લોકો રાજપૂત પ્રદેશોને લૂંટી બાળી ત્યાંજ નિવાસ કરવા લાગ્યા, જ્યાં સુધી મહારાષ્ટ્રીઓ આવશ્યક પ્રસંગે એકજ પતાકા નીચે એકત્રિત થઈ ત્યાં સુધી કોઇ પણ સત્તા તેમને હરાવી શકી નહીં.

વીરવર પ્રથમ બાજીરાવે મહારાષ્ટ્રીઓનું મહાન બળ એકત્રિત કર્યું હતું. તેઓ ઇ. સ. ૧૭૩૫ માં સૌથી પહેલાં અંબલ નદી ઉતરી દિલ્હીના સિંહદ્રાર પર આવીને ઉભા રહ્યા. મહારાષ્ટ્રીઓના આ પ્રયત્ન બળથી દિલ્હી શહેરની ઘણી જ પાયમાલી થઈ તથા નિર્બળ પાદશાહે મરાઠાઓને ઔથ આપી તેમના પંજમાંથી મૂક્તિ મેળવી, પાદશાહની આ કાયરતા જોઈ નિઝામના મનમાં અનેક સંદેહ ઉત્પન્ન થયા. પાદશાહને વશ કરી કવચીત મરાઠાઓ મારા રાજ્ય પર આક્રમણ કરશે. એવો ભય લાગવા માંડ્યો. તેથી તેણે મરાઠાઓને માળવામાંથી હાંકી કાઢવાનો નિશ્ચય કર્યો, તેને સંપૂર્ણ ખાત્રી થઈ ગઈ હતી કે જો મરાઠાઓ માળવામાં મજબૂત રીતે ટકી રહેશે. તો ત્યાંથી કાઢવા મુશ્કેલ પડશે અને તેથી તેઓ મારો ઉત્તર તરફનો પ્રદેશનો સંબંધ તોડી નાંખશે, આવો વિચાર કરી નિઝામે માળવા પર આક્રમણ કર્યું, અને બાજીરાવનો પરાજય કર્યો. તે મહારાષ્ટ્રીઓને માળવામાંથી હાંકી કાઢવાની તૈયારીમાં હતો. એવામાં મહા પ્રયત્ન અત્યાચારી, જુદમી નાદિરશાહે દિલ્હી પર આક્રમણ કર્યું છે. એવા સમાચાર તેના સાંભળવામાં આવ્યા. આ સમાચાર સાંભળી નિઝામ-ઉલ-મુલક ઘણો ભયભીત થયો. અને તે મરાઠાઓને છોડી પોતાના રાજ્યમાં ચાલ્યો ગયો.

જે સમયે નાદિરશાહનો પ્રયત્ન જયધ્વનિ ભારતવર્ષના પશ્ચિમ ભાગ પર સાંભળવામાં આવ્યો. તે વખતે મોગલ પાદશાહોનો ક્રોધાગ્નિ શાન્ત થઈ ગયો હતો. નાદિરશાહનો રણવાહનો ધ્વનિ સાંભળી આખા ભારત વર્ષમાં જાણે ભૂકંપ થયો હોય તેમ હતભાગી મહમદશાહ કંપાયમાન થવા લાગ્યો. અને તેના ભયનો પાર રહ્યો નહીં. ચારે તરફ હાહાકાર વર્તી રહ્યો. આ સંકટના સમયમાં મહમદશાહે રાજપૂતોના બળની અધિક આશા રાખી હતી, પરંતુ તેની આશા સફળ થઈ નહીં. અને આખરે પાદશાહની હાર થઈ તે દિવસથી જ ભારતવર્ષની દારૂજી હુકમોનો પ્રારંભ થયો.

કરનાલના યુદ્ધના શાહ સમાચારના પરિણામથી નિઝામ અને સાદત-ખાંના મનમાં ઘણો જ ભય ઉત્પન્ન થયો તે ઉભય ઉક્ત પ્રચંડધીરોની સેનાનો પ્રતિરોધ કરવાને માટે મોગલસેના સાથે મળી ગયા. પરંતુ તેમાં તેમને સફળતા મળી નહીં. અમીર-ઉલ-ઉમર સંગ્રામમાં માર્યો ગયો. મહમદશાહ અને તેના વજીર નાદિરશાહ બંદિવાન થયા. હુટ સાદતખાંની કૃતજ્ઞા અને વિશ્વાસઘાતથી દિલ્હીના બાદશાહની આવી દુર્દશા થઈ. હતભાગી મહમદશાહે સંધિ કરવાને માટે નિઝામને પોતાનો ફત ખનાવી નાદિરશાહની પાસે મોકલ્યો સંધિ થઈ ખરી પરંતુ દુરાચારી સાદતખાંએ તે સંધિ રદ કરી નાંખી અને એમ કરી પોતાના મૂળમાંજ પોતે ઘા માર્યો. સાદતખાંએ નાદિરશાહને કહ્યું કે “ નિઝામે હજુરને થાપ આપી છે. જેટલા રૂપીઆ આપવાના કહ્યા છે તેના કરતાં ખબનામાં ઘણીજ દોલત છે.” વળી તેણે જણાવ્યું કે જેટલા રૂપીઆ નિઝામે આપવા કહ્યા છે તેટલા રૂપીઆ તો ફક્ત પોતાના ખાનગી ખબનામાં જ છે’ આ દુષ્ટના કહેવા પર નાદિરશાહને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ બેસી ગયો. અને તેનો લોભ હબ્બરગણો વધી ગયો. નિઝામની સાથે જે સંધિ કરવામાં આવી હતી તે સંધિ તેને રદ કરી અને દિલ્હીના ખબનાની તમામ આવીઓ માગી, અભાગી મહમદશાહનું સુખ સ્વપ્નમય ભાસ્યું, મહા લોભી નરપિશાચ નાદિરશાહ સાથે થએલી સંધિથી મહમદશાહને એવો વિશ્વાસ બેસી ગયો કે હવે વધારે કંઈ ભોગવવું નહિ પડે, પરંતુ તેના આ ભ્રમ તરત દૂર થયો.

સંધિપત્ર તોડી-ફાડી છિન્ન લિન્ન કરી નાદિરશાહ વિજીત દિલ્હીશ્વરને પોતાની છાવણીમાં લઈ ગયો અને પોતે દિલ્હીના સિંહાસન પર બેસી ગયો. અને ઇ. સ. ૧૭૪૦ ના માર્ચની આઠમી તારીખથી પોતાનો સિંકો ચાલુ કર્યો. સિંકા પર નિચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો.

દોહરો.

શાહજ શાહ સખ જગતકો
નાદિર હે મહારાજ
રાજન કો અધિરાજ હે
સમય નિયામક આજ

૨૫૮

એ વખતે મોગલોએ પરસ્પરના ઝઘડામાં પુષ્કળ દ્રવ્ય ખર્ચી નાંખ્યું જે કે પ્રમાદી રાજકુમારોએ ઘણું જ ધન સ્વાહા કરી દીધું હતું. તો પણ તે વખતે નાદિરશાહને જે ધન મળ્યું હતું તેટલાથી સાક્ષાત લોભીની પથ તૃષ્ણા પૂરી થઈ જત. પણ આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે નરપિશાચ નાદિરશાહનો લોભ ઘટવાને બદલે વધવા લાગ્યો. તેના સૈનીકોને ઢંઢેરો પીટાવ્યો કે “ બેથી અઢી

કરોડ રૂપીઆ લીધા સિવાય હિન્દુસ્તાન છોડવું નથી માટે જેમ બને તેમ ઉતાવળથી આ રૂપીઆ વસુલ કરી લો ” આ ઠંઢેરો સાંભળતાની સાથે જ ચમકૂત જેવા ધરાની લોકો હાથમાં શમશેર ગ્રહણ કરી ચારે તરફ દોડ્યા અને ભયંકર અત્યાચાર કરી નગરજનોને લૂંટવા લાગ્યા. તેમના અત્યાચારથી નગરમાં હાહાકાર અને ત્રાસ વર્તાઈ ગયો, નગરવાસીઓ આ ત્રાસથી બચવા માટે જેમ બને તેમ નાસવા લાગ્યા પણ વિપુલ બળ આગળ નિર્બળનું શું ચાલે ? નાસીને ક્યાં જાય ? તેમની રક્ષા કરનાર કોણ હતું ? કોઈ નહિ. ધરાનીઓના બળ આગળ સર્વના બળ નિસ્તેજ થઈ ગયા હતા, ધરાનીઓએ એટલે સુધી અત્યાચાર કર્યો કે નાસી ગયેલાઓને પકડી તેમની પાસે વાટખર્ચી પણ ન રાખતાં તમામ વસ્ત્ર-હીણ અને ધનહીણ કરી લૂંટી લેવામાં જરાપણ કચાશ રાખી ન હતી.

અફસોસ ? આ વખતે દિલ્હીનો પ્રલયકાળ આવી પહોંચ્યો હતો ભયંકર અત્યાચાર કરી નગરવાસીઓના પ્રાણ લેવામાં આવતા હતા. દયા એ શબ્દને સ્થાન ન હતું. વળી તેઓના માન-મર્યાદા છડેચોક લૂંટતા હતા, તેમની દ્રષ્ટી સમીપ તેમનું સર્વસ્વ લૂંટાતું હતું. ઉંચ સ્વભાવના માણસો પોતાના અપમાન કરતાં મોત વધારે પસંદ કરે છે. આવા સ્વભાવના માણસોને જ્યારે પોતાના બચવાનો કંઈ પણ રસ્તો ન રહે ત્યારે પોતાની સ્ત્રીઓનો વધ પોતાના હાથે કરી નાંખતા હતા. અને પોતાના સ્વમાનને ખાતર પોતાના પ્રાણનું બલિદાન આપતા હતા. તેમનો આત્મઘાત સિવાય પાપીઓના હાથમાંથી બચવાનો કોઈ પણ રસ્તો ન હતો. આ ભયંકર કાળમાં લોકોમાં એવી અફવા ઉડી કે નાદિર-શાહ માર્યો ગયો છે. થોડા જ સમયમાં આ વાત ચારે તરફ ફેલાણી ત્યારે અનેક નગરવાસીઓ પોતાના હાથમાં ખડગ ધારણ કરી રણયુદ્ધમાં નીકળી પડ્યા. અને દુષ્ટ ધરાનીઓ પર તૂટી પડ્યા, કોઈને પણ પોતાના પ્રાણની પરવા હતી જ નહીં. જે પ્રમાણે બકરાં ઘેરાં કાપે તે પ્રમાણે નગરવાસીઓએ ધરાનીઓની કતલ ચલાવવા માંડી. ધરાનીઓ અને નગરવાસીઓમાં દાણુ યુદ્ધ થવા લાગ્યું. લોહીની નદિઓ ચાલવા લાગી, મહોદલા, પોળો અને રસ્તામાં લોહીના કીચડ થવા લાગ્યા, જાણે કોઈ યમરાજ આજે પોતાના ચારે હાથ ભેગા કરી ભોગ લેવા બેઠા હોય તેવો ભયંકર દેખાવ આ વખતે હતો, લોહીથી દિલ્હીની ગલીઓ પુરાઈ ગઈ હતી.

જ્યારે આ સમાચાર નાદિરશાહના સાંભળવામાં આવ્યા ત્યારે તરતજ નરપિશાચ એક મસ્જીદના ઉંચા મિનારા પર ચઢ્યો અને પોતાની નિઝત્સાહી સેનાને ઉત્સાહી બનાવવા માંડ્યો અને તેને ભયંકર હુકમ આપ્યો કે ‘નગરજનોના નાના, મોટા, બાળ, વૃદ્ધ જે હોય તેનો સંહાર કરો, કોઈ પણ જાતની કચા ન રાખો.’ આ નરપિશાચના હુકમથી સનીકો ઘેર ઘેર જઈ માણસોનો વધ કરવા

લાગ્યા. અને લોહીની નદીઓ વહેવડાવવા માંડી જે રીતે કસાઇઓ કૂરતાથી પશુઓનો વધ કરે તેવીજ રીતે નાદિરશાહના સૈનીકોએ નગરવાસીઓનો ઘણીજ ભયંકર કૂરતાથી વધ કરવા માંડ્યો. ત્રાસ, ભય અને રૂદનના અંતરનાદથી આખું નગર ગાજી રહ્યું. પોળોમાં રૂધિરની નદીઓ વહેવા લાગી, હજારો સ્ત્રીઓની લાજ લુટાઈ ગઈ હજારો બાળકો હલાલ કરી નાંખ્યાં. અને નગરવાસીઓનું સર્વસ્વ લૂંટી પાયમાલ કર્યું. દિલ્હી નગર સ્મશાનવત્ બની ગયું, ગઈ કાલનું દિલ્હી આજે આ સ્થિતિમાં આવી ગયું. શું ભાવીની ઘટના? એક વખતનું નંદનવન સમુ દિલ્હી આજે એક વેરાણુમય બન્યું. અને હજારો બચારા નિર્દોષ માણસો જીવંતીઓના લોગ બન્યા.

(લાવણી)

નાદિર આવ્યો ચઢી ભારતપર, જીવંત તેને બહુ કર્યો;
નરપિશાચીક મહા ભયંકર, જાણે રાક્ષસ આવી ચડ્યો. ૨૫૬
સંધિપત્રને તોડી નાંખી, સિંહાસન કબજે કરતો;
દિલ્હી તખ્ત પર બેસીને, અત્યાચારને આચરતો. ૨૬૦
સૈનીકોને હુકમ દેતો, દયાજ દીલમાં ધરશે નહીં;
જેમ ફાવે તેમ લૂંટજ કરજો, કયાંય કિચીંત કરશે નહીં. ૨૬૧
નિર્દોષ નગરવાસીઓ પર, જીવંત ધરાનીઓ કરતા;
ધનના લોભી મહા પિશાચીક, દયા નહીં દીલમાં ધરતા. ૨૬૨
હજારો સ્ત્રીની લાજે લૂંટી, ધનમાલ લૂંટી લેતાં;
નગર જનો આ ત્રાસ જોઈને, થરથર બિચારા ધ્રુજતાં. ૨૬૩
કોઈ બચાવો ? કોઈ બચાવો ? દાદ નહિં કે સાંભળતું;
નાસ ભાગ લોકો ત્યાં કરતાં, સહાય નહિં ત્યાં કે દેતું. ૨૬૪
લોહી તણી સરીતાઓ વહેતી, દિલ્હી તણી ગદ્દીઓ મહીં;
જ્યાં જૂઓ ત્યાં મડદાં મડદાં, બચાવનાર ત્યાં કોઈ નહિં. ૨૬૫
અત્યાચારની અવધિ આવી, દિલ્હી તો સ્મશાન થઈ;
નરપિશાચીક નાદિરશાહથી, કોઈ બચવા પામ્યું નહિ. ૨૬૬
બાળ અબાળ વૃદ્ધ બિચારા, પ્રાણ બચાવવા ભાગી જાય;
સ્ત્રીઓ પણ શિયળ બચાવવા, જ્યાંજૂઓ ત્યાં ભયભીત થાય. ૨૬૭
તોએ પાપી ગોઝારાઓ, દયા ન લાવે દીલની મહીં;
ક્યાં ગયો ભગવાન અમારો, જાગે છે કે ઉંઘે સહી. ૨૬૮
નગર જનોએ સુણી અફવા, નાદિરશાહ તો માર્યો જાય;
ત્યાં નગરજનો કરની મહીં, ખડ્ગ લઈને તૈયાર થાય. ૨૬૯

મારો મારો ? કાપો કાપો ? રણયુદ્ધમાં એ લડતા જાય;
 સૈનીકોની કતલજ કરતા, પૈરાગિ હૃદયે ધુંધવાય. ૨૭૦
 નાદિરશાહના સૈનીકોનો, નગર જનોએ કીધો નાશ;
 બન્યા મરણીઆ નગરજનો સૌ, થતાં નહીં કિચીંત હતાય. ૨૭૧
 નાદિરશાહને ખખર પડતાં, મસ્જિદ મિનારા પર તે જાય;
 પોતાના સૈનીકોને ઉત્સાહ, અપૂર્વ પોતે દેતો જાય. ૨૭૨
 દેતો ભયંકર હુકમ કારમો, કરજો નગર જનપર બહુ ત્રાસ;
 જ્યાં જૂઓ ત્યાં કતલજ કરજો, થાશે નહીં કિચીંત હતાય. ૨૭૩
 ત્યાં સૈનીકો ત્રુટી પડતાં, કાપવા માંડ્યું બણે ઘાસ;
 ઘરમાંથી કાઢી કતલજ કરતાં, વરતાવ્યો જ્યાં ત્રાસજ ત્રાસ. ૨૭૪
 ધન માલને મિલકત ફેરી, બચાવની તો ક્યાં કહું વાત;
 ધરાનીઓ તો પાપી એવા, નિર્દોષોની કરતા ઘાત. ૨૭૫
 આવો અત્યાચાર નાદિર કેરો, મહા ભયંકર નર પિશાચ;
 કહે 'લોગીલાલ' નાદિર કેરો, અત્યાચાર જૂઓ ઇતિહાસ. ૨૭૬

આવા અધોર જુલ્મથી દિલ્હી નગરનો દેખાવ સ્મશાનથી પણ ભયંકર દેખાવા લાગ્યો. શાક્ષાત નર્કકુંડના જેવું તેનું દ્રશ્ય થઈ ગયું. નરપિશાચીક નાદિરશાહના ઘોર અત્યાચારથી એકજ દિવસમાં એક લાખ, વીસ હજારથી દોઢ લાખ માણસની ભયંકર કતલ કરવામાં આવી હતી. આ અત્યાચાર વિશ્વાસઘાતી સાહતખાના પાપથીજ થયો છે તો તેને પણ પરમાત્માએ બદલો એવોજ આપ્યો. નાદિરશાહે તેની તમામ મિલકત જેવા માગી ત્યારે સાહતખાના નેત્રો ખુલી ગયાં. પોતાના હાથે કરેલી ભૂલનું પરિણામ પોતાનેજ લોગવનું પડ્યું. અને આખરે પોતે ઝેર લઈ પોતાના પ્રાણનો ત્યાગ કર્યો, તેના દિવાન રાજા મજલીસરાવે પણ પોતાના માલીકનું અનુકરણ કર્યું. અને પોતાના પ્રાણનો ત્યાગ કર્યો. આખરે પાપીને પોતાના પાપનો બદલો ઇશ્વરે આપ્યો, ભયંકર નાટકના પડદાનો છેલ્લો અંક આ રીતે પૂરો થયો.

આખરે મહમદશાહ અને નાદિરશાહને સંધી થઈ અને સંધિપત્ર અનુસાર કાબુલ, ઠંઠા, સિંધ અને મુલતાન પ્રભૂતિ પશ્ચિમ તરફના સર્વ પ્રદેશો નાદિરશાહને આપવામાં આવ્યા. આ પ્રદેશો તેને પોતાના ધરાનના રાજ્ય સાથે જોડી દીધા, આ સમયમાં ભારત વાસીઓની કેવી દુર્દશા થઈ તેનો એકજ દાખલો આપવામાં આવે છે. ઇતિહાસવેત્તા કહે છે કે આ વખતે ભારતવાસીઓને પોતાનું સ્વમાન, ઇજ્જત, લક્ષ્મી અને સ્ત્રીઓનું શિયળ સાચવવું તે જોખમ ભરેલું હતું કારણકે ૫૪ નાદિરશાહના જુલ્મ વખતે કોઈ પણ જાતનો ન્યાય કેદવા હતાંજ નહીં.

૫૪. નાદિરશાહે બ્યારે દિલ્હીનું સિંહાસન કબજે કર્યું ત્યારે દિલ્હીના નગરજનો પર તેના ધરાની લશ્ચક્રે હુલ્લ ચલાવી અને ઘોર કતલ કરી હતી, અને તે કતલમાં લગભગ દોઢ

આવી ઘોર પરિસ્થિતી જ્યારે દિલ્હી નગરની થઇ અને પ્રજાની કારખી કતલ જોતાં કે ખાદશાહ મહમદશાહની આંખમાં અશ્રુધારા ચાલવા માંડી, ખડા બળરની મસ્જીદની અંદર ખાદશાહ શીર ઝુકાવી થોડો વખત ઉભો રહ્યો અને પ્રજા પર ગુજરતો ત્રાસ જોઇ પોતાની પ્રજાને બચાવવા નાદિરશાહને વિનવવા

લાખ માણસનો સંહાર કર્યો હતો અને સારી દિલ્હી નગરમાં કેવળ રૂધિરનો વરસાદ વરસાવ્યો હતો. આવી અઘોર રાજ્યનિતીનો ઉલ્લેખ લખતાં લેખકને કમકમાટી આવે છે, પણ જ્યાં બારતનું બાવી પ્રતિકુળ હોય ત્યાં કાંઈ શું કરે. જ્યારે નાદિરશાહ પોતાના ઇરાન જવાનો સમય નજીક આવ્યો ત્યારે ઇરાનીઓને રાક્ષસની માફક નિષ્કુરતા વૃદ્ધિગત થતી જતી હતી. આ વખતે નજરે જોનાર એક માણસે કંઈક લખ્યું છે તે અત્રે પ્રમાણ સહિત રજુ કરે છું. દિલ્હીના નગરવાસી આ અત્યાચારથી અને ત્રાસથી ત્રાસી ગયા હતા અને બેબાકળા બની રહ્યા હતા, અત્યાર સુધી તો ‘કત્લેઆમ’ હતી, પણ હવે તો ‘કત્લેઆસ’નો પ્રારંભ થયો. નગરના દરેક ઘરમાં કેવળ રૂદનનો સ્વર સાંભળવામાં આવતો હતો. વસંતરાય નામના કર્મચારીએ પોતાની રક્ષાનો ઉપાય કંઈ પણ ન જોયો ત્યારે પોતે પહેલા પોતાના કુટુંબના તમામ માણસો મારી નાંખ્યા અને પછી પોતે પણ આપઘાત કરી મરણ પામ્યો. “રૂખા લિક્કયારખાં”એ પોતે પોતાની છાતીમાં ખંજર મારી આપઘાત કર્યો, અનેક નગર જનોએ ઝેર પીને પોતાના જીવનના ‘બલિદાન’ આપ્યા. ઇરાની સૈનીકોએ માનનીય પ્રધાન નગર પાળને માર્ગમાં ઉભો રખાવી કોરડાનો માર માર્યો. નિંદ્રા અને શાન્તિ નગરમાંથી નાશ પામી. ઇરાનીઓ પર નિષ્કુતાથી પ્રહાર થવા માંડ્યા ઇરાની પિશાચોએ ખાદશાહનાં “ફરોસખાના”ને આગ લગાડી દીધી, આથી લગભગ એક કરોડ રૂપિયાનો સામાન બળી ખાખ થઇ ગયો. શહેરમાં અનાજની તંગી પડી, ખડા ચોખાં એક રૂપિયાના બશેર વેચાવા લાગ્યા આવા ત્રાસથી નગર ત્રાહ ત્રાહ પોકારી રહ્યું. અને કેટલાક નગરજનો તો પોતાના પ્રાણ બચાવવા ગુમસ્થાનોમાં છૂપાઇ ગયા. આ પ્રમાણે અસંખ્ય માણસો નાશ પામ્યા. એપ્રિલની પાંચમી તારીખે ખાદશાહના ખજાનામાંથી નાદિરશાહની શીલ મહોર બહાર લાવવામાં આવી અને તેને પોતાના નામથી દરેક માંડલિક રાજ્યોને શાન્તિ રાખવાના બલામણુ પત્રો લખ્યા, આ પત્રમાં મહમદશાહને બાતા તરીકે લખ્યો છે. અને નાદિરશાહે લખ્યું કે “અમારા પ્રિય બાતા મહમદશાહની પુનઃ અમારે મૈત્રી થઈ ગઇ છે. અને દીલ્હીજન દોસ્તો બની ગયા છીએ. હાલમાં મારા પ્રિયબાતા આ મહાન શહેનશાહની હકુમત ઉપર સ્થાપી તખ્તર ગિરાજમાન થયા છે. હવે અમે બીજા મુલ્કોની ફત્તેહ કરવાને માટે અમે આ દેશમાંથી વિદાય થઇએ છીએ માટે તમારી ફેરજ છે કે જેમ તમારા પૂર્વજો જેવી રીતે તૈમૂર વંશના ખાનદાનના આગલા રાજ્યો તાબે રહેતા હતા અને તેમને સન્માનતા હતા તેવી રીતે તમે પણ અમારા પ્રિય બાતાના તાબે સન્માનતા આપશો અને તેમના પર શ્રદ્ધા રાખશો. આ પ્રમાણે કરવામાં કાંઈ પણ વિરોધ આવશે અને એની મને ખબર પડશે તો હું દુનિયાના પટ ઉપરથી તમારું નામ નિશાન ઉખાડી નાંખીશ આ પ્રમાણે પત્ર નાદિરશાહે દરેક માંડલિક રાજ્યોને લખ્યા”

લાગ્યો. આ હૃદયલેધક ભીષણ સંહારના સખંધમાં જેટલા વર્ષોનો ઉપલબ્ધ થાય છે તેમાં હાજનનો લેખ સર્વોત્તમ છે. હાજમે આ ઘટના પોતે પોતાની સ્વનેત્રીએ જોઈ હતી અને ‘શેરલ મુતાક્ષરીજ’ નામના ગ્રંથમાં લેખકે હાજનના લેખનો ઘણોજ આધાર લીધો છે, અને સરખુલંદખાની પાસે જે હિન્દુ કારભારી હતો તેને ઉક્ત હાજનના લેખોનો સંગ્રહ કરી એક પુસ્તક બનાવ્યું છે. “નાદિરશાહનો ઇતિહાસ” એ નામનો ગ્રંથ મહાશય ફ્રેઝરે આલોપાંત ઉપર્યુક્ત પુસ્તકને આધારેજ લખ્યો છે. હાજન જણાવે છે કે અડધા દિવસ ઉપરાંત આ ભયંકર માનવ સંહાર ચાલ્યો હતો અને અનેક મનુષ્યો તેના ભોગ થઈ પડ્યા હતા. ઘણા પોતાના જીવ બચાવવા નાસી ગયા હતા, તે પછીજ નાદિરશાહ સાથે મહમદશાહની સંધી થઈ.

આ ભયંકર પરિસ્થિતી પ્રસંગે ત્રણ રાજ્યો વચ્ચે તથા નહોતા. છસો વર્ષના શાસનકાળમાં રાજસ્થાનના ત્રણ પ્રધાનોના રાજવંશો પૈકી મારવાડ અને અંબરના એ રાજકુળોએ જે જે નાના રાજ્યો સ્થાપીત કર્યા હતાં તે પણ આજે ખ્રિષ્ટીય સિંહના છત્ર નીચે મોજુદ છે, ત્યાંના રાજાઓ આજે ખ્રિષ્ટીય સરકારની સાથે મિત્રતા બાંધીને સ્વાધિનતાનો ઉપયોગ કરી રહ્યાં છે. રાજપુતો કુળ ચુડામણી રાણાકુળની લીલાભૂમિ પવિત્ર મેવાડના સખંધમાં પણ આવેજ પ્રકાર છે. ઈસ. ૬૨૫મી શતાબ્દી વખતે જ્યારે પ્રચંડ તીર મહમદ ગીઝનીએ ભારત વર્ષ પર આક્રમણ કર્યું ત્યારે મેવાડ રાજ્યની સીમા જ્યાં સુધી વિસ્તરીત થઈ હતી ત્યાં સુધી આજ પર્યંત પણ તે સ્થિતી છે. બુન્દી, આબુ અને દેવલ પ્રભૂતી કેટલાક રાજ્યો રાણાની હકુમતમાંથી નીકળી ગયા છે, તો પણ તેમનું પ્રાચિન રાજ્ય તો પુરેપુરું સુરક્ષીત રહ્યું છે. એ વખત મેવાડના રાજ્યની આવક દસ કરોડ રૂપિયાની હતી. અને એ મેવાડની રત્નગર્ભા ભૂમિ ઘણીજ ફળદ્રુપ અને હરીયાળી હતી. એક તરફ પરમભક્ત, રાજભક્ત, સામંતો અને સરદારો હતા. તેઓ પ્રાણના ભોગે પણ મેવાડનું રક્ષણ કરતા હતાં.

જ્યારે મરાઠાઓનું જોર વધવા લાગ્યું ત્યારે તે લોકોની સત્તાનો પ્રભાવ વધતો ચાલ્યો, આ વખતે મેવાડની અર્ધ શતાબ્દીના અરસામાં કેવી સ્થિતી હતી તે હવે આપણે જોઈશું.

જે દિવસે પાદશાહ મહમદશાહે પોતાના દુષ્ટ મંત્રીઓની સલાહ માન્ય કરી મરાઠાઓને ઐથ આપી તે દિવસથી રાજસ્થાનમાં મરાઠાઓના માટે માર્ગ સાફ થઈ ગયો, જ્યારે રાજસ્થાન મોગલોના આધિન હતું ત્યારે પાદશાહ પાસેથી ઐથ લેવાનું નક્કી કર્યું હતું. તેથીજ મરાઠાઓનો અધિકારબધા માંડલિક રાજાઓ તથા નવાબો પાસેથી ઐથ લેવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થઈ ગયો હતો, અને તે બધા

રાજાઓ તથા નવાબો મરાઠાઓને હાથ ભેડી આથ આપતા હતા, તેથી મરાઠાઓનું ભેર વધવા લાગ્યું. જેમ જેમ મરાઠાઓ વધુ વિજય કરતા ગયા તેમ તેમ તે લોકોનો હુંપદ અને ભુદ્ધિ વધવા લાગ્યો જેથી રાજપૂતોને અત્યંત ભય લાગવા માંડ્યો. રાજપૂતો આ ભયમાંથી મૂકત થવા માટે માંહોમાંહિ સંપ કરવા લાગ્યા, અને પ્રાચીન રીત અનુસાર વૈવાહીક સંબંધ દ્વારા બધા રાજપૂતો એકત્ર થયા. મહારાણા જગતસિંહે મારવાડના ઉત્તરાધિકારી કુમાર વિજયસિંહની સાથે પોતાની પુત્રીનો વિવાહ કરી ઐક્યતા મજબૂત કરી હતી, વળી ‘મારવાડ’ અને ‘અંબર’ના રાજાઓ વચ્ચે જે ઘોર કલેશ ચાલતો હતો, તે સંપ-સલાહ કરી ઉદયપુરમાં મળેલી સભામાં આ ઐક્ય સાધવામાં આવ્યું હતું. જેમ સામાન્ય બનતું આવ્યું તેમ રાજપૂતોના આ ઐક્યથી કોઈ પણ બળતનું હીત થયું નહીં. અને પહેલાંની માફક અંદર અંદર ઝઘડા થવા લાગ્યા. માળવા પર અધિકાર સ્થાપિત કર્યા પછી મરાઠાઓ તે રાજ્યો પાસેથી ચોથ લેવા લાગ્યા, ત્યાર પછી બાજીરાવ સેના સહિત મેવાડમાં આવ્યો તેના આગમનના સમાચાર સાંભળી મેવાડ ભયથી વ્યાકુળ થઈ ગયું.

મહારાણાએ જાતે ન જતાં સાલુખ્રા સરદારના મુખ્ય મંત્રી બિહારીદાસને તેની પાસે મોકલી આપ્યો. અને બાજીરાવને મેવાડના સિંહાસનની સામે ‘બનેડા’ રાજની સમાન સન્માન આપવું નક્કી કર્યું. ત્યાર પછી તરત જ સંધિ કરવામાં આવી. તે સંધિ પ્રમાણે મહારાણાએ વાર્ષિક કર બાજીરાવને આપવા નક્કી કરેલું તે પ્રમાણે મરાઠાઓએ દસ વર્ષ સુધી કર લીધો પરંતુ પાછળથી તેઓ તે કર લઈ શક્યા નહિ, અને મેવાડનું રાજ્ય પચાવી પાડવાની દાનતે કરેલી સંધિ રદ કરી.

અંબર રાજપુતના હાથમાં પોતાની પુત્રી અર્પણ કરી તે વખતે મહારાણાએ એવી શરત કરાવી લીધી હતી કે આ વિવાહથી જો પુત્ર જન્મે તો તેને અંબર રાજ્યનો ઉત્તરાધિકારી બનાવવો, આ વિવાહથી માધોસિંહનો જન્મ થયો અત્યાચારી નાદિરશાહના સંહારક આક્રમણ પછી મહારાજ સવાઈ જયસિંહનો પરલોકવાસ થયો અને તેમના પછી તેમનો મોટો દિકરો ઈશ્વરસિંહ સિંહાસન પર બેઠો. મહારાણાએ જયસિંહ પાસે જે પ્રતિજ્ઞા લેવડાવી હતી તેનું પાલન થયું નહીં કારણ કે તેમ કરવાથી રાજપૂતોની પ્રાચીન રીતિનો નાશ થતો હતો. આખરે રાણાએ ઈશ્વરસિંહ સામે યુદ્ધ કર્યું અને જેમાં મેવાડીઓની હાર થઈ અને રાણાજીનો પરાજય થયો. પરાજયનું કારણ એકજ હતું કે માધોસિંહનો પક્ષ અન્યાયનો હતો તેમ મેવાડીઓ સારી રીતે સમજતા હોવાથી અન્યાય ભરેલા કાર્યમાં સામેલ થવાનું ઇષ્ટ લાગ્યું નહિ. મહારાણાને આ વાંતની

ખબર પડી ત્યારે ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ. અને ક્રોધના આવેશમાં મહારાણાએ પોતાની શમશેર એક વિરાંગનાના હાથમાં આપી દીધી અને વ્યંગમાં બોલ્યા કે “આ અવનિના કાળમાં આ શમશેર સ્ત્રીને જ યોગ્ય છે” આ વ્યંગ વચન તે મેવાડભૂમિની અવનીતિકાળને બંધ બેસતું છે.

આ પ્રમાણે રાજપૂતો અંદર અંદર કલેશ કરી પોતાની પ્રભુતાનો નાશ કરવા લાગ્યા, તેથી બેની લડાઇમાં ત્રીજો ફાવી ગયો. મરાઠાઓની સહાય લઈ ઇશ્વરસિંહે કોટા અને બુન્દીના રાજાઓ સામે લડાઈ કરી રાજપૂતોને ઘણું નુકસાન કર્યું. રાણા જગતસિંહનો પરાજય થવાથી પોતે અત્યંત દુઃખી થયા અને તેનું વૈર લેવા માટે મલ્હારરાવ હોલ્કરની મદદ માગી તેની સાથે વાત ચીત કરતાં રાણાજીએ પ્રતિજ્ઞા કરી કે “જે તમે અંબરના રાજ્ય સિંહાસન પરથી ઇશ્વરસિંહને પદબ્રષ્ટ કરશો તો તમને ચોસઠ લાખ રૂપીઆ આપીશ.” જે દિવસે રાણા જગતસિંહે આ પ્રતિજ્ઞાપત્ર ઉપર સહી કરી તેજ દિવસથી મરાઠાઓના પગ રાજસ્થાનમાં મજબુત થયા. આ સમાચાર ઇશ્વરસિંહના સાંભળવામાં આવવાથી પોતે ભયભીત થઈ અને પદબ્રષ્ટ થવાની બીકથી પોતે હત્તમાગી આત્માએ વિષ પાન કરી પોતાના જીવનનો અંત આણ્યો. ઇશ્વરસિંહના મરણ બાદ માધોસિંહ અંબરના સિંહાસન પર બેઠા. ચતુર હોલ્કરે ચોસઠ લાખ રૂપીઆ મહારાણા પાસેથી લઈ રાજસ્થાનમાં પોતાની જડ મજબૂત કરી, રાજપૂત હુદ્દશાનું મૂખ્ય કારણ આ હતું. સીસોદીઆ રાઠોડ કુથાવહ ગણ પોતાના પૂર્વજોના મહાન ગૌરવથી વંચીત થઈ દીન હીણ દશામાં આવી પડ્યા. અને મહારાષ્ટ્રીઓએ રાજસ્થાનનું સઘળું લૂંટી રાજસ્થાનને સ્મશાન વ્રત બનાવી દીધું.

મહારાષ્ટ્રીઓના અત્યાચારથી થોડો વખત રાજપૂતો દુઃખી થયા, તે પછી ઇ. સ. ૧૭૬૭ ના સંધિ-પત્ર અનુસાર અત્યંત દયા શીલ બ્રિટીશ કેશરીએ આ સંકટમાંથી તેમનો ઉદ્ધાર કર્યો. અઠાર વર્ષ સુધી અયોગ્ય રીતે રાજ્યશાસન ચલાવ્યા પછી રાણા ૫૫જગતસિંહ સં. ૧૮૦૮ સને ૧૭૫૨ માં પરલોકવાસી થયા. જગતસિંહ બાપ્પા રાવલના પવિત્ર સિંહાસન પર સીસોદીયા કુળના અયોગ્ય રાજા નિવડયા હતા. હાથીનું યુદ્ધ જોઈ તેમને તેમનું જીવન નિરર્થક બનાવી દીધું હતું. મહારાષ્ટ્રીઓના પ્રચંડ બળને રોકવાના બદલામાં પોતે કીડા

૫૫. વિક્રમી સંવત ૧૮૦૨ માં મહારાણા જગતસિંહ (દ્વિતીય) એ પોતાના નામનો ‘પછોલા’ તળાવ પર જગનિવાસ નામનો મહેલ બનાવ્યો, સંવત ૧૮૦૦ ના વૈશાખ સુદ ૧૦ ને ગુરુવારના રોજ ત્યારે મહારાણા સંત્રામસિંહને જગતસિંહે અરજ કરી હતી કે ‘હું થોડા દિવસ માટે જનાના સહિત ‘જગમદિર’ માં જઈ’ ” ત્યારે મહારાણાએ એ વાતનો સ્વીકાર ન કરતાં ટાણો માર્યો કે “એવી મરજ હોય તો બીજો મહેલ બનાવો અને ત્યાં રહો” તેથી આ મહેલું સાંભળીને જગતસિંહે આ મહેલ તૈયાર કરાવ્યો.

યુદ્ધ વધારે પસંદ કરતા હતા, પરંતુ તેમનામાં એક ગુણ એ હતો કે પોતાના પૂર્વજોની પેઠે પોતે શિદ્ધ કરાને ઉત્તેજન આપ્યું હતું. અને ઉદયપુરનો રાજ્ય મહેલ ઘણોજ સુંદર બનાવ્યો હતો પરંતુ જે વિલાસ સૂચક ઓત્સવ આજ પર્યન્ત ઉદયપુરમાં થાય છે, તેની સ્થાપના તેમને કરી હતી. વળી “પોશો-જ્ઞાના દ્રીપ” નો જીર્ણોદ્ધાર કરવામાં એક લાખ રૂપીઆ ખર્ચા હતા, આ પ્રમાણે જગતસિંહ રાણા (દ્વીતીય) પોતાની જીંદગીમાં પોતે કંઈપણ આત્માને આનંદ કે પ્રેમ આવે એવું કશું પણ કાર્ય બજાવી શક્યા નથી, તેમ કોઈનું બહું પણ કરી શક્યા નથી. માટે ભાવિમાં શું શું હકીકતો બનવાની છે અને બનશે તે તો જ્ઞાની સિવાય કોણ કહી શકે તેમ છે ? જે રાજપૂતોએ પોતાની પ્રજાલીકા સુધારી હોત, અંદર અંદર કલેશો ન કર્યા હોત, તો આજે રાજપૂતોની આ અધોગતિ ન જ હોત. પણ કહેવત છે કે:—

“જ્યાં આભ ફાટ્યું હોય ત્યાં થીંગડું ક્યાં દેવાય” કારણ કે “ઘર ફૂટે ઘર નાય.”

જે મહારાણા જગતસિંહ હોદ્દરને ચોસઠ લાખ રૂપીઆ આપ્યા ન હોત તો આજે રાજસ્થાનની આ દશા ન જ હોત. જ્યારે મોટા માણસ ભૂલ કરે છે ત્યારે તે ભૂલ સમસ્ત દેશને લોગવવી પડે છે, તેવી રીતે આ રાજસ્થાનની હકીકત પણ બનેલી છે. કુસંપની કડવાશથીજ આજે રાજપૂતોનું ગૌરવ નાશ પામ્યું.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

(દ્વિતીય) મહારાણા પ્રતાપસિંહ.

જગતમાં બધા દિવસો આદ્યા જાય છે, પણ એટલું તો ચોક્કસ માનવું કે ગયો દિવસ અને ગઈ તક ફરી પાછી આવવાની નથી. જ્યારે મેવાડના સિંહાસન ઉપર દ્વિતીય જગત્સિંહ પછી દ્વિતીય પ્રતાપસિંહ વિક્રમ સંવત ૧૮૦૮ ના અષાઠ વદી ૭ તા. ૧૬ જૂન ૧૭૫૧ માં આવ્યા.

જ્યારે મહારાણા પ્રતાપસિંહનું નામ સ્મરણ કરતાં આત્માને જે આનંદ અને ગૌરવ પેદા થાય છે, તે પ્રતાપસિંહ જગતને એક અણુમોલો પાઠ શિખવાડી ગયો છે કે “ મરી જતાં પણ ગુલામ ન બનશો ” જેણે પોતાના સ્વમાનની ખાતર, પોતાના દેશની ખાતર, પોતાના ટેકની ખાતર, પોતાના રાજપૂતોના ગૌરવની ખાતર અનેક કષ્ટો સહન કર્યા, જંગલમાં વાસો કર્યો, અન્ન-જળ માટે ત્રાહ ત્રાહ પોકારી છતાંય શહેનશાહ અકબરને જરાપણ નમતું આપ્યું નહીં તે નજ આપ્યું. એ નિડર પ્રતાપસિંહ તો પ્રતાપસિંહ જ હતો.

“ સાપ ગયા ને લીસોટા રહ્યા ” એમ આજનો આ દ્વિતીય પ્રતાપસિંહ તો માત્ર એક નિર્જીવ અને ચૈતન્યહીણ ગણાતો, તે આગળના પ્રતાપસિંહની તુલના કદી પણ કરી શકે તેમ નથી. આ કંઈ મહાન શૂરવીર કે દેશલક્ષ્મ પ્રતાપસિંહ નથી ? આ અકર્મણ્ય પ્રભાવહીણ અને જડ પ્રકૃતિનો પ્રતાપસિંહ છે. આના વખતમાં કોઈ પણ જાતની ખાસ નોંધવા લાયક વસ્તુ બની નથી, ફક્ત ત્રણ જ વર્ષ રાજ્ય લોગવ્યું હતું અને તે ત્રણ વર્ષમાં તો મહારાષ્ટ્રીઓએ મેવાડ પર ત્રણ વખત આક્રમણ કર્યું હતું, અને હતભાગી સીસોદીઆ પાસેથી ફર અને ચોથ લીધી. અંબરના રાજા જયસિંહની કન્યા સાથે પ્રતાપસિંહને વિવાહ થયો હતો. આ કન્યાના ગર્ભથી એક પુત્ર ઉત્પન્ન થયો તેનું નામ ૫૬ રાજસિંહ પાડ્યું હતું. અને આ રાજસિંહ પાછળથી મેવાડના સિંહાસન પર બેઠો હતો.

દ્વિતીય પ્રતાપસિંહના ત્રણ વર્ષના રાજ્યકારભારમાં ખાસ નોંધવા લાયક

૫૬. મહારાણાશ્રી દ્વિતીય પ્રતાપને ચાર રાણીઓ હતી. તેમાં એક રાણી જોધપુરની હતી તેના અંતઃકાળ પહેલો થઇ ગયો હતો. બીજી રાણી કચ્છવાહ જશવંતસિંહની બેટી હતી તેનું નામ બતેકુંવર તે સતી થઇ, ત્રીજી રાણી ભાટી સરદારસિંહની બેટી મયાકુંવર હતી તે પણ મહારાણાની પાછળ સતી થઈ હતી, અને ચોથી રાણી ઝાલી કણુસિંહની બેટી અખ્તાવર કુંવર હતી તેના પેટે મહારાણા રાજસિંહનો જન્મ થયો હતો.

વાત નથી. છતાં પોતે કેટલા બુદ્ધિશાળી હતા તેનો એક દાખલો અત્રે આપવાથી વાંચક વર્ગને તેનો ખ્યાલ આવશે.

જ્યારે દેવગઢરાવત જશવંતસિંહ, શાહપુરનો રાજા ઉમ્મેદસિંહ અને દેલવાડાના રાઘવદેવ મળીને મેવાડના ગામ લૂંટવા લાગ્યા ત્યારે ઉદયપુરના મહારાણા બહાદુર હતા અને કંઈક બુદ્ધિશાળી હતા. લોક કહેતા હતા કે “મહારાણાશ્રી ગાદી ઉપર બેઠા પછી રાવલોની રમત કરાવી હતી, જેમાં એક સિપાઈ અને બીજો કિસાન બન્યો હતો, આ બનાવટી સિપાઈએ પોતાની ગાંઠડી ઉપડાવવા અને વેઠ કરવા માટે કિસાનને પકડ્યો, તેથી કિસાને કહ્યું કે ‘હું ચૂડાવતોની પ્રજા છું’ આથી સિપાઈને બીક લાગી તેથી છોડી મૂક્યો, વળી બીજી વાર બોલ્યો કે ‘હું શક્તાવતની પ્રજા છું’ તેથી બીજી વાર પણ છોડી દીધો, આખરે કહ્યું કે ‘હું તો ખાલસાની પ્રજા છું’ આ સાંભળતા સિપાઈને ઘણું જુસ્સો આવ્યો અને કિસાનને જીત્તાનો માર મારી તેની પાસે પોતાનો બોલો ઉપડાવ્યો હતો.” આ રમત દેખતાંજ મહારાણાને ઘણો અફસોસ થયો અને કહ્યું કે હિમાયતી લોકની પ્રજા નિર્ભય, પણ અમારા ખાલસાની રૈયત પર શું આ પ્રમાણે જુદાં ? રાણાને ઘણીજ ચીંતા થવા લાગી. એજ દિવસથી પોતે નિશ્ચય કર્યો કે જ્યાં સુધી હું મારી ગરીબ પ્રજાને તાકાતવાળી ન બનાવું ત્યાં સુધી મારે રાજ્ય કરવું નકામું છે. આ વાતની મહારાણાને પોતાના દિલ પર ઘણીજ ઊંડી અસર થઈ જેથી પોતાના રાજ્યમાં થોડાજ વખતમાં પ્રજા મજબૂત થવા લાગી, પરંતુ ઈશ્વરની ઇચ્છા કોઈ જુદીજ છે. કારણકે વિક્રમી ૧૮૧૦ ના મહા વહીમાં ઈસ. ૧૭૫૪ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં પોતે પરલોકવાસી થયા.

રાણા ૧ રલોકવાસી થવાથી ખાલસાની રૈયત એમ બોલવા લાગી કે ‘આજે આવી યુવાન ઉમ્મરમાં અમે અમારો ખાપ ગુમાવી બેઠા છીએ.’ મહારાણા દ્વિતીય પ્રતાપનો જન્મ વિક્રમી સંવત ૧૭૮૧ ના ભાદરવા વદ ત્રીજના થયો હતો.

પોતે ઓગણત્રીસ વર્ષ અને પાંચ મહિનાની નાની ઉંમરમાં સ્વર્ગવાસી થયા, એમનું બદન મજબૂત અને પહેલવાન જેવું હતું. પ્રતાપસિંહ અબ્બલ નંબરના આનંદી હતા અને પોતે કેવા મજબૂત-તાકાતવાળા હતા, કે ત્યાં એક પત્થરનો ‘મગદળ’ હતો તે મગદળ ઘણું વજનદાર હતો છતાં પણ તે તે પત્થરના મગદળને સવારના પહોરમાં ઘણીજ આશાનીથી એક હાથે ઘુમાવી નાંખતાં હતાં. આટલા તો પોતે સશક્ત હતા. આ સિવાય એઓશ્રીની કારકીર્દીમાં ખાસ જાણવા જેવું છે નહિં. પોતે થોડાજ વખત રાજ્ય ભોગવી સંવત ૧૮૧૦ ના મહા વદ ૨ તા. ૧૦ જાન્યુઆરી ૧૭૫૪ માં અંતકાળ પામ્યા.

ત્યાર પછી મહારાણા રાજસિંહ ગાદી ઉપર બિરાજમાન થયા, પૂર્વેના

રાજસિંહ રાણાએ જે સૂર્યવંશીની આબરૂ શોભાવી હતી, બાદશાહ ઔરંગઝેબ સામે જે ટક્કર ઝીલી હતી અને જે શૂરાતન બતાવી જેને સારા હિન્દની સેવા બજાવી હતી તે રાજસિંહ આ નહિં. આ રાજસિંહ તો ડરપોક અને ભીડ હતા. આ રાજસિંહે ફક્ત સાત વર્ષ રાજ્ય કરી પરલોક પ્રયાણ કર્યું હતું. આ વખતે મેવાડભૂમિ પર મહારાષ્ટ્રીઓએ સાત વાર આક્રમણ કર્યું હતું અને મરાઠાઓના ભયંકર ત્રાસથી મેવાડનું સત્યાનાશ વળી ગયું.

રાણાજીએ પોતાનો વિવાહ કરવા સાડે એક બ્રાહ્મણ મંત્રી પાસેથી દ્રવ્ય લીધું હતું, આ રાણાનો વિવાહ રાઠોડ રાજકુમારી સાથે થયો હતો. રાજસિંહ (બીજા)ના ગુજરી ગયા બાદ મેવાડની પ્રાચીન રીતમાં ઘણાજ ફેરફાર થઈ ગયો અને દુરાચાર-વ્યભિચાર વધ્યો. ૫૭૨ રાજસિંહનો જન્મ સંવત ૧૮૦૦ ના વૈશાખ સુદ ૧૩ તા. ૭ મે ૧૭૪૩ ના થયો હતો અને તેઓ સંવત ૧૮૧૭ ના ચૈત્ર વદ ૧૩ તા. ૩ એપ્રિલ ૧૭૬૧ ના રોજ તેમનો અંતઃકાળ થયો હતો. તેમના પછી તેમના કાકા અરિસિંહને મેવાડનું સિંહાસન પ્રાપ્ત થયું.

સંવત ૧૮૧૮ ઇસ. ૧૭૬૨ માં અરિસિંહ પોતાના ભત્રીજાના સિંહાસન પર આવ્યા. એઓનો સ્વભાવ ઘણાજ ક્રોધી અને ઝાંઝી હતો. આગળના ત્રણે રાણાઓના વખતમાં મેવાડની દશા ઘણીજ ખરાબ અને શોચનીય થઈ ગઈ હતી. મહારાણા અરિસિંહના ક્રોધી સ્વભાવને લઈને અને બીજા અનેક બાબતોના કારણથી મહા અનર્થ થવા લાગ્યો, તેના જલ્દ સ્વભાવથી મેવાડની પરિસ્થિતિ ઘણીજ ખરાબ થઈ, મેવાડની ભૂમિ પર ઘણાજ કપોટો આવી ગયા છતાં મેવાડની તસુ જમીન તેનાથી છૂટી પડી નથી. ‘પંચોલી’ મંત્રીઓની તથા ‘સતારા’ના મહારાજાની દયાથી મેવાડની રક્ષા થઈ હતી, પરંતુ રાણાના વિચિત્ર સ્વભાવથી પ્રજામાં સ્નેહ અને સંપ તુટી ગયા. જે સમયે ચતુર મહારાષ્ટ્રીઓ ભિન્ન ભિન્ન દળોમાં વિભક્ત થઈ પરસ્પર વિશ્રદ કરતા હતા. પ્રજાના જુદા જુદા પક્ષોને સહાય કરતા, આ વખતે મેવાડ રાજ્યની દુર્દશા થવા લાગી, પ્રતાપને રાજ્યાસન

પૃ. મહારાણાનો જન્મ સંવત ૧૮૦૦ ના વૈશાખ સુદ ૧૩ તા. ૭ મે ૧૭૪૩ ના રોજ થયો હતો, અને તેઓ સંવત ૧૮૧૭ ના ચૈત્ર વદ ૧૩ તા. ૩ એપ્રિલ ૧૭૬૧ ના રોજ મરણ પામ્યા હતા. તેઓને ચાર રાણીઓ હતી. આ પ્રમાણે મહારાણા રાજસિંહ સાધારણ રાજ્યવૈભવ ભોગવી આ દુનીયાનો ત્યાગ કરી ચાલ્યા ગયા હતા. મહારાણાની પાછળ રાણી ચૌહાણ અને રાણી રાઠોડ એ બે જણીઓ સતી થવા નીકળી તે વખતે તે બંને રાણીઓ બોલતી હતી કે:—

“કાઈ પશુ ‘બેદલાકા રાવ’ હવેથી પોતાની બેટીનો વિવાહ ઉદયપૂરના મહારાણા સાથે ન કરે ?’ કારણ કે આ બંને મહારાણીઓને તેઓની સાસુએ ઘણુંજ દુઃખ આપ્યું હતું” આ મહારાણાને લોકો ‘જલીમ’ અને નિર્દયી ગણતા હતા.

પરથી પદબ્રષ્ટ કરી તેના કાકાનો રાજ્યાભિષેક કરવા મેવાડના લોકોએ વિરૂદ્ધ આચરણ કર્યું હતું. આ વિરોધ મટાડવા સાડ મહારાવ હોદ્દકરને બોલાવવામાં આવ્યો હતો, અને હોદ્દકરે પોતાની ચતૂરાઈથી મેવાડના અનેક પ્રગણાઓ પોતાના અધિકારમાં લઈ લીધાં.

આ વખતે સંધિ થવાથી મહારાષ્ટ્રીઓને મેવાડનો બાકીનો ભાગ પણ પચાવી જવાની અભિલાષા થઈ આવી, અનેક બાબતોથી મેવાડમાં વિચ્છેદ પેદા થયો અને દિવસે દિવસે મેવાડની પડતી આવવા લાગી. ‘અંબર’ના સિંહાસન પર માંધોસિંહને બેસાડવા માટે રાણાજીએ પુષ્કળ ધનનો વ્યય કર્યો હતો. જે માંધોસિંહ મહારાણાના આત્મત્યાગ વિના કદી પણ અંબરની રાજ્યગાદી પર આવી શક્યો ન હોત, પણ તેજ માંધોસિંહ પોતાના મામાના કરેલા ઉપકાર ભૂલી ગયો અને સમસ્ત ઉપકાર ઉપર મોટો કારી ઘા માર્યો, અને મેવાડનું સર્વથી શ્રેષ્ઠ અંગ રામપુર પ્રગણું મહારાવને અર્પણ કરી દીધું.

બાજીરાવે મેવાડપર જે કર સ્થાપિત કર્યો હતો તે ઉધરાવવાનો ભાર હોદ્દકરને સોંપવામાં આવ્યો અને તે નિયમાનુસાર મહારાણાએ કર આપવાનો સ્વીકાર કર્યો, પણ જેમ જેમ મેવાડમાં આંતરીક કલેશ અને વિચ્છેદ વધવા લાગ્યો તેમ તેમ મહારાષ્ટ્રીઓ મેવાડ ઉપર ફરી ફરી આક્રમણ કરવા લાગ્યા, અને મેવાડના રાણા પાસેથી રૂાં. એકાવન લાખ લીધા પછી સંધિ કરી હતી, આથી પ્રભમાં ગરીબાઈ આવી અને વેપારોએ વેપાર વગર નિસ્તેજ થઈ ગયા તેથી મેવાડની પણ અધોગતિ આવી ગઈ છતાં કુદરત આટલેથી જ અટકી નહીં. આજ વર્ષમાં ચૌમાસું તદ્દન કોરૂંજ જણાયું. પાણીનું એક પણ ઊંદું કોખાયું નહીં અને દુષ્કાળ જણાયો આથી ગામડા ઉજ્જડ-વેરણ-છેરણ થઈ ગયાં, અને કોઈ પણ જાતનો ધંધો રહ્યો નહીં. લોકો અનાજ વગર ત્રાહ ત્રાહ પોકારી રહ્યાં હતાં.

આ સિવાય સરદારોમાં પણ વિચ્છેદ ઉત્પન્ન થયો, આવી અસંખ્ય બાબતોથી મેવાડ દિવસે દિવસે ક્ષીણ બનતું ગયું અને તદ્દન નિસ્તેજ બની ગયું. બ્યારે અધઃપતન થવા લાગ્યું ત્યારે સંવત ૧૮૧૭ માં કૃપાળુ શ્રીટીજ સરકારે તેમના વિચ્છેદને શાન્ત પાડી આશ્વાસન આપ્યું અને પોતાની છાયામાં આશરો આપ્યો.

દંતકથા એવા પ્રકારની ચાલતી હતી કે મહારાણા અરિસિંહ (ઉરસિંહ) એ પોતાના ભત્રીજા રાજસિંહનો અન્યાય પૂર્વક વધ કરી રાજ્યસિંહાસન પોતાના અધિકારમાં લીધું હતું. આ વસ્તુ જો કે ગમે તે હોય, પણ અરિસિંહના ચારીત્ર ઉપર તેમજ તેમના અત્યાચાર ઉપર લોકોને ઘણો સંદેહ હતો, છતાં પણ ઉપરના કારણ માટે કંઈ પણ સાબિતી થઈ શકે એવું કારણ મળી શકતું નથી. રાણા અરિસિંહ (ઉરસિંહ)ના માટે કોઈને માન ન હતું. કારણ તેણે

ચારીત્ર ઘણુંજ કલંકમય હતું અને સરદારો પૈકી કોઈ પણ સરદાર તેને માનની દષ્ટીએ નીહાળતાં નહોતાં, તેમજ તેમનામાં રાણા તરીકેના કોઈ પણ જાતના શુષ્ક નહોતા. રાણાના કઠોર સ્વભાવે મેવાડના મૂખ્ય સરદાર ‘સાદ્વી’ પતિને દૂર કર્યા હતા.

જે મહાનુભાવ ઝાલા સરદારે હલદીઘાટના ભયંકર યુદ્ધમાં નિસહાય પ્રતાપના જીવનની રક્ષા કરી સીસોદીઆ કુળની અનંત કૃતજ્ઞતા પ્રાપ્ત કરવાની યોગ્યતા મેળવી હતી, તેનાજ વંશને રાણા અરિસિંહે (ઉરસિંહે) કઠોરતા પૂર્વક મેવાડના રાજ્યથી અલગ કરી દીધા હતા.

આ પ્રમાણે રાણા અરિસિંહ (ઉરસિંહ)નો અત્યાચાર સરદારોથી સહન થઈ ન શકવાથી સરદારોનો વિચાર રાણા અરિસિંહ (ઉરસિંહ)ને પદબ્રષ્ટ કરવાનો થયો, મેવાડના સિંહાસનનો યથાર્થ ઉત્તરાધિકારી રત્નસિંહ નામનો પુરૂષ છે. રાજસિંહની રાણી ગોગુંદા સરદારની પુત્રી, તેના ગર્ભથી રત્નસિંહનો જન્મ થયો છે. આ વાત સત્ય કે અસત્ય તેનું નિરાકરણ થવાની આશા નથી. મેવાડના કેટલાક સરદારો રત્નસિંહનો પક્ષ ગ્રહણ કરી વૈરાગિ પ્રદીપ્ત કરવા લાગ્યા. મેવાડના લગભગ સોળ સરદારો રત્નસિંહના પક્ષમાં આવ્યા, કેવળ પાંચજ સરદારો રાણા અરિસિંહના પક્ષમાં રહ્યા, સાલુમ્ખાના સરદાર રાણાજીના પક્ષમાં રહ્યા.

જે રાજ્ય માટે સાલુમ્ખાના પૂર્વજોએ પોતાના પ્રાણના બલિદાન આપ્યા હતા. જે રાજ્યના માટે પોતાના રૂઢિચરણો વહેવડાવી હતી, અને જે રાજ્યભક્તિ માટે સાલુમ્ખાના સરદારનું ઘણુંજ માન હતું, તે બધી વસ્તુ એક બાળ્ય મૂકી સાલુમ્ખાના સરદારે રાણાનો પક્ષ ગ્રહણ કર્યો હતો, તેનું કારણ એ હતું કે સાલુમ્ખાના સરદાર પ્રભૂતાના લોભી હતા, અને માનના ભૂખ્યા હતા.

દ્રીપ્રાગોતમાં જન્મ પામેલો વસંતપાલ નામનો સરદાર રત્નસિંહનો મંત્રી હતો. ઇ. સ. બારમી શતાબ્દીમાં વસંતપાલના પૂર્વજો દિલ્હીથી સમર કેશરી સમરસિંહની સાથે મેવાડમાં આવ્યા તે પૂર્વે તેઓ ભારતના અંતીમ સમ્રાટ પ્રથુરાજ પાસે ઉચ્ચ હોદ્દા પર હતા. મેવાડના ઘણા સરદારોની સહાયથી રત્નસિંહે ‘કોમલમેર’ પર પોતાનો અધિકાર સ્થાપીત કરી ત્યાંના સિંહાસન પર બિરાજમાન થયો, મેવાડનો અધિપતિ થવા માટે રાજ્ય નિયમાવલી પર હસ્તાક્ષર કરવા તૈયાર થયો રાજનિતીના મહત્વનો અનાદર કરી રત્નસિંહના સરદારોએ એને ઇસ્ટ સિદ્ધીના માટે ઘૃણીત સાધનનો ઉપયોગ કર્યો. જેથી મેવાડની અધિગતી વધતી ગઈ અને સરદારોએ સિંધીઆની સહાય માગી અને મહારાણાને પદબ્રષ્ટ કરવા સાડે એક કરોડ પચીસ લાખ રૂપિયા આપવાનો સ્વીકાર કર્યો.

આ ભયંકર વિગ્રહના સમયમાં જલ્દીમસિંહ નામનો એક

મહા બળવાન રાજપૂત વીર રાજસ્થાનની રંગભૂમિ પર આવ્યો, જલ્દીમસિંહે રાજસ્થાનના ક્ષેત્રમાં ખાસ કરી મેવાડની પવિત્રભૂમિ જે પ્રકારે શૂરવીરતા બતાવી હતી. તે વખતે શુભ આહી રાજપૂતો તેની વીરતા અને મહાનતા તથા રાજ્યભક્તિની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. મેવાડના રણક્ષેત્રમાં આ બહાદુર વીરનું પરાક્રમ ઘણું જ બહાર આવ્યું. જલ્દીમસિંહનો પિતા કોટા રાજ્યમાં શાસન કરતા હતા, જલ્દીમસિંહે રાણાને જે સહાય કરી તેનું વૈર લેવાને માટે ઇશ્વરસિંહે જ્યારે સિંધીયા સાથે મળીને ‘કોટા’ રાજ્ય પર આક્રમણ કર્યું, તે સમયે જલ્દીમસિંહ ત્યાંજ હતો. કોઈ કારણ સર જલ્દીમસિંહે પોતાના પિતાને પ્રકોપ વઢોરી લીધો અને કોટામાંથી હઠપાર થઈ તેઓ આશ્રમ શોધવા માટે મહારાણા પાસે આવ્યા જલ્દીમસિંહનું જ્ઞાન તેમની બુદ્ધિ, તેમની કાર્યકુશળતાનો પરિચય થતાં રાણાજીએ શીઘ્ર સરકાર તેમને પોતાના સરદાર તરીકે સ્થાપીત કર્યા, અને ‘રાજરણુ’ ની પદવી એનાયત કરી અને ‘છત્રપૈરી’ ની ભૂમિ સમર્પણ કરી જલ્દીમસિંહની સલાહથી મહારાષ્ટ્રીઓના સેનાપતિ ‘રઘુપાગેવાળા’ અને ‘દૌલામીયાં’ નામનો મુસલમાન આમ બન્ને માણસો પોતાની સેના લઈ મેવાડમાં આવ્યા, આ તરફ રાણાએ પંચોલીની પાસેથી રાજ્ય વહીવટ પાછો લઈને ફર કર્યા અને ઉચ્ચ મહેતાના હાથમાં રાજ્યનો સમસ્ત કારભાર સોંપી દીધો સંવત ૧૮૨૪ ઇ. સ. ૧૭૬૮ માં માઘોસિંહજી સિંધીયા ઉજ્જયની નગરીમાં બિરાજમાન હતા. આ સિંધીયાની સહાય લેવાને માટે મેવાડના વિદ્રોહી સરદારો ઉજ્જયની ગયા અને સર્વથી પહેલા રત્નસિંહ ગયો તેને સિંધીયાની સાથે સલાહ કરી ક્ષીપ્રા નદિના કાંઠે પોતાની છાવણી નાંખી, મહારાણા અરિસિંહ (ઉરસિંહ) ને પણ સિંધીયાની સહાય લેવાની અભિલાષા હતી, પરંતુ રત્નસિંહે પ્રથમથી જ સહાય લઈ લીધેલી તેથી તેની અભિલાષા પૂરી થઈ નહીં.

આ પ્રમાણે હકીકત બનવાથી રાણા અરિસિંહને સહાય ન મળી શકી તેથી અરિસિંહ પોતેજ રત્નસિંહની સામે પ્રતિરોધ કરવા ગયા. સાલુમખા સરદાર શાહપુર તથા બુનેરાના રાજાઓ જલ્દીમસિંહ રઘુપાગેવાલા અને દૌલામીયાં વિગેરેના પ્રચંડ વેગથી રત્નસિંહની સેના પર આક્રમણ કર્યું બન્ને પક્ષો વચ્ચે ઢાઢણ યુદ્ધ થયું. રાણાની સેના વીરતા પૂર્વક આગળ વધવા લાગી, સિંધીયા તથા રત્નસિંહ આ સેનાનો વેગ જીરવી શક્યા નહિ અને રત્નસિંહ પરાજીત થઈ ઉજ્જયનીના દ્વારમાં પલાયન થઈ ગયો, અને નવીન સેના એકત્રીત કરી પોતાના અપમાનનો બદલો લેવાનો નિશ્ચય કરી મહારાણાની સેના પર પ્રચંડ હુમલો કર્યો. રાણાજીની સેનાને આવી બખર નહોતી કે ફરી હલ્લો આવે એચિંતો આવશે પણ જ્યારે માઘોસિંહ સિંધીયાએ રણશિંશુ કુકું ત્યારે રાણાની સેનાપર બખર આક્રમણ કર્યું. તેમાં સાલુમખા સરદાર, શાહપુર તથા

બુનેરાના રાજા રણભૂમિમાં માર્યા ગયા અને બીજા કેટલાક ધાયલ થયા બદ્દીમ-સિંહ પણ ધાયલ થયો હતો, તેમનો અશ્વ લડાઈમાં મરણ પામેલો હોવાથી તેઓ નાસી શક્યા નહિ આથી શત્રુઓએ તેમને પકડી કેદ કર્યા છતાં તેમની સાથે ઘણુંજ સબ્યતા પૂર્વક વર્તન રાખવામાં આવ્યું હતું. ત્રાંબકજી નામના સરદારે તેમને પકડ્યા હતા અને એ સરદારે તેમની સાથે આદર અને સન્માન પૂર્વક વર્તન રાખ્યું હતું, આવી ઘટના બની ત્યારે વિક્રોહી રાજપૂતોએ ઉદય-પુર ઉપર આક્રમણ કરી રત્નસિંહને સિંહાસન પર સ્થાપિત કરવા માટે સરદારોએ સિંધીયાને આગ્રહ કર્યો, પણ વિજયી મહારાણાઓએ અદ્વકાળ સુધી પોતાની વિશાળ સેના લઈ ગીરી માર્ગમાં પ્રવેશ કરી ઉદયપુરમાં ઘેરો ઘાલ્યો.

આ વખતે રાણા અરિસિંહ (ઉરસિંહ) તદ્દન હતાશ થઈ ગયા હતા કારણ કે પોતાના રાજ્યનું રક્ષણ કરવાનું કોઈપણ સાધન તેમની પાસે રહ્યું નહીં. કારણ કે ગૃહ કલેશનું પરિણામ એવું આવ્યું કે મેવાડની હસ્તી રહેલી મુશ્કેલ બની ગઈ આ વખતે કેટલાક સાહસીક યુવાનો અને યૂરવીરો તેમના પક્ષમાં બળ્યા હતા તેઓ ‘ક્ષીપ્રા’ નદિને ત્રટે માર્યા ગયા હતા. હાલમાં મહારાણાને કોઈ જાતની સહાય કોઈ પણ તરફથી ન હતી, ફક્ત સાલુમ્ખાના સરદાર બિમ-સિંહ તેમના પક્ષમાં ઉભા હતા. હવે મેવાડની રક્ષા મહારાષ્ટ્રીઓના પ્રયત્ન બાળ આગળ કેવી રીતે કરવી તેનો વિચાર થવા લાગ્યો, ત્યારે નગરરક્ષાનો ભાર અને રક્ષા કરવાની ફરજ બિમસિંહને સોંપવામાં આવી, ઉજ્જયનીના યુદ્ધમાં સાલુમ્ખાના સરદાર માર્યા ગયા હતા તેમના આ બિમસિંહ કાકા અને ઉત્ત-રાધિકારી હતા.

રાણાજીએ આ વખતે તેમને જ સેનાપતિ પદ પર કાયમ કર્યા, તેઓ વીરવર જયમલના વંશજ રાઠોડવીર બેદનોરપતિની સાથે આ સંકટના સમયમાં નગર અને રાજ્યની રક્ષા કરવાને માટે લયંકર રણભૂમિમાં ઉતર્યા, પરંતુ એકજ મહાપુરૂષની બુદ્ધિ અને ચાતુર્ય તથા અપૂર્વ ઉત્સાહથી જ સર્વનું રક્ષણ થયું. અને તે મહાપુરૂષનું નામ અમરચંદ હતું અને તે જૈન હતો.

આ અમરચંદ જૈન તરીકે પોતાનું નામ કેવી રીતે રાશન કર્યું છે. જેને મેવાડના માટે કેવી રીતે બુદ્ધિ અને ચાતુર્ય બતાવી સમસ્ત મેવાડની તેમજ પ્રજાની સલામતી સાચવી છે. તે વાંચક વર્ગને પુરેપુરી સમજણ-ખ્યાલ અને તે વૈશ્ય કેવા બહાદુર અને નિડર તેમજ નિમકહલાલ હતા, વળી અમરચંદ કોઈ પણની શેહમાં ન તણાતા પોતે પોતાની જાતને હંમેશાં સ્વતંત્ર તરીકે રાખી પોતે જે કાર્ય બળવ્યું છે તે કાર્ય ઘણું જ હેરત પમાડે તેવું છે. તે બધી હકીકત અમરચંદનું પ્રકરણ વાંચવાથી સંપૂર્ણ ખાત્રી થશે.

પ્રકરણ ૨૦ મું.

મહામંત્રી અમરચંદ (વૈશ્ય)

અમરચંદનો જન્મ વૈશ્ય કુળમાં થયો હતો, તે મેવાડનો મંત્રી હતો. અમરચંદ જેવો ચતૂર અને ચાણક્ય બુદ્ધિવાળો મંત્રી અત્યાર સુધી મેવાડમાં થયો નથી. મહારાણા ઉરસિંહના વખતમાં જ્યારે મેવાડમાં મહા ભયંકર ઉપદ્રવ ઉત્પન્ન થયો તે ઉપદ્રવ રોકવાનું સામર્થ્ય અમરચંદ સિવાય કોઈનામાં નહોતું કારણ કે તે વીર, નિડર અને બહાદુર હતો. રાણા ઉરસિંહના વખતમાં કંઈ કારણસર અમરચંદનું મંત્રીપદ લઈ લેવામાં આવ્યું હતું. જે દિવસથી અમરચંદના મંત્રીપદનો અંત આવ્યો તેજ દિવસથી મેવાડમાં અનેક ઉપદ્રવો થવા લાગ્યા અને મેવાડના સિંહાસન પર અનેક આક્રમણો આવ્યા તેનું કારણ કે ચારે તરફ આગના ભડકા દેખાવા લાગ્યા, રાણા ઉરસિંહનો સ્વભાવ કઠોર અને તિક્ષ્ણ કાતીલ ફરી જેવો હતો, સરદારો અંદર અંદર કલેશ કરવા લાગ્યા અને મહારાષ્ટ્રીઓ ચારે તરફથી મેવાડને ઘેરી વળેલા હતા, આવી વિટંબણામાંથી મેવાડ પસાર થઈ રહ્યું હતું, તે વખતે અમરચંદને ફરી મંત્રીપદ મળવાની આશા હતી જ નહિ. તેનું કારણ અમરચંદનો સ્વભાવ રાણા જેવો ઉગ્ર અને હીલો હતો, તે જે કામ હાથમાં લેતો તેમાં કોઈની પણ સલાહ લેવા માગતો નહોતો. પોતાની મરજી જ પ્રમાણે પોતે પોતાના હાથે બધું કામ કરતો કારણ કે તે પોતાની જાતને શુભામી તરીકે વેચતો નહોતો. આ વખતે અમરચંદને મંત્રીપદથી મુક્ત થયે દસ વર્ષ થયા હતા, એ દસ વર્ષમાં તો મેવાડમાં અનેક જાતના ફેરફારો થઈ ગયા હતા.

જ્યારે મેવાડના સરદારોએ રાણા ઉરસિંહના પક્ષનો ત્યાગ કરી રત્નસિંહના પક્ષમાં જોડાયા હતા, અને તેમના સ્થાનમાં પગારદાર સિંધીઓને નોકર રાખવામાં આવ્યા હતા, આ સિંધી લોકોએ પૂર્વોક્ત સરદારોની ભૂમિ પર પોતાનો અધિકાર સ્થાપીત કર્યો હતો. આથી મેવાડની અધોગતિનું મૂળ વિશેષ મજબૂત થયું. આવી પરિસ્થિતિથી મેવાડનું બળ, તેજ અને શૂરવીરતા નાશ પામી. કહેવત છે કે:—

સંપ ગયો લક્ષ્મી ગઈ ગયું દેશ અભિમાન;
કુસંપની કડવાસથી ડુખ્યું હિન્દુસ્તાન.

આ પ્રમાણે રાણા ઉરસિંહની તમામ આશાઓ વ્યર્થ થઈ ગઈ અને પોતાનો પક્ષ તદ્દન નિર્બળ બની ગયો હતો. જે સમયે મેવાડ પર આવી

ભયંકર આપત્તિઓ એક સામટી આવી ગઈ તે સમયે ‘અમરચંદ’ કાર્યક્ષેત્રમાં આવ્યા. ઉદયપુરની ચારે તરફ રક્ષાને માટે એકે ખાઈ નહોતી પણ દક્ષિણ દિશા તરફ ‘એકલીંગલગઢ’ નામનો પાષાણનો ઉંચો કિલ્લો હતો. ઉદયપુરની રક્ષાનું પ્રથમ સાધન આજ હતું. આથી તેની ચારે બાજુ કોટ બંધાવી તેના ઉપર તોપો ગોઠવવાથી ઉદયપુરનું રક્ષણ થશે એમ રાણાજીએ ધાર્યું અને કાર્ય પૂર્ણ કરવાને ચિત્ત પરોવ્યું ‘એકલીંગલગઢ’ પર ચઢવાની ઘણી મુશ્કેલી હતી તેથી રાણાજીનો સર્વ ઉદ્યોગ અને મહેનત નકામા ગયા, એક વખત રાણાજી પોતેજ ત્યાં ગયા અને તપાસ કરતાં અચાનક અમરચંદનો મેળાપ થયો. અમરચંદની ઉદાસીનતા દૂર કરવાને મહારાણાએ પોતાની થએલી ભૂત માટે પ્રશ્નાતાપ કર્યો અને ઘણીજ મીઠાશથી વાતચીત કરી થોડીવાર પછી રાણા ઉરસિંહે અમરચંદને પૂછ્યું કે આ કાર્ય પાછળ કેટલું ખર્ચ થયે? અને કેટલો સમય લાગશે? તે આપ કહી શકશો? ત્યારે અમરચંદ બોલ્યો કે “થોડું દ્રવ્ય અને થોડા દિવસ” જેથી અમરચંદને રાણાએ આ કાર્ય પાર પાડવા માટે આગ્રહ કર્યો તેથી અમરચંદે સંકોચનો ત્યાગ કરીને કહ્યું કે ‘આ કાર્યની જવાબદારી જેટલા દિવસ સુધી મારા માથે રહેશે તેટલા દિવસ સુધી એમાં મારી આજ્ઞા ચાલવી જોઈએ, મારા કાર્યમાં કોઈ પણ વ્યક્તિને ડાબલ કરવાનો અધિકાર નહિં રહે, જો આ અધિકાર મને મળતો હોય તોજ હું આ જવાબદારી લઈશ.’ મહારાણાએ આ વાતનો તરતજ સ્વીકાર કર્યો, જેથી અમરચંદે તરતજ મળુરો બોલાવી એક માર્ગ તૈયાર કરવાની તૈયારી કરી અને થોડા દિવસ પછી ‘એકલીંગલગઢ’ ઉપર તોપ ગોઠવી દીધી અને તોપના ભડાકા સાથે રાણાશ્રીને માન આપ્યું.

આ વખતે માંધોસિંહ સિંધીયાએ ઉત્તર, પૂર્વ અને દક્ષિણ ત્રણે દિશાથી મેવાડને ઘેરી લીધું હતું. ફક્ત ઉદયસાગરની પશ્ચિમ દિશાજ બાકી રહી હતી, અને ઉદયસાગરના પ્રસરેલા જળથીજ પશ્ચિમ દિશા બચવા પામી હતી, ચારે તરફ વનવૃક્ષો અને મોટી ઝાડી આવી રહી હતી, તેથી સિંધીયાના કાર્યમાં કેટલીક મુશ્કેલી નડતી હતી. આ વખતે નગરજનો આવશ્યકતા વખતે પશ્ચિમ દિશાથી નગર બહાર જતા હતા, અને ઉદયસાગરમાં નાવના રસ્તે પસાર થઈ પોતાના જીના મિત્રો ભીલોને લોજન પહોંચાડતા હતા. મોટા મોટા સરદારો પણ સિંધીયાના પક્ષમાં હતા જેથી રાણાજીને કોઈ સહાય દેનાર હતું નહીં તેથી મહારાણાને આ સેનાપરજ આધાર રાખવો પડતો હતો.

પરંતુ જ્યાં ભાગ્ય પલટાય ત્યાં જગત પલટાય છે, આ વખતે ભીલ સેના પણ રાણાશ્રીથી બદલાઈ જઈ પોતાના ચઢેલા પગાર માટે માંગણી કરી ઝઘડો કરવો શરૂ કર્યો, આ નાલાયક સેનાએ રાજ્યના આવા દુઃખદ

પ્રસંગે જરાપણુ શરમ કે લાગણી રાખી નહિ, જેમ ‘બળતામાં ઘી હોમાય’ તેવી રીતે એક દિવસે રાણાશ્રીનું સિંધીયાએ અપમાન કર્યું, અને રાણાશ્રીના શરીરનો સ્પર્શ કરી તેમનો દુપટો ખેંચ્યો. તે વખતે મહારાણાશ્રી પોતાના મહાલયમાં જતા હતા. જ્યારે દુપટો ખેંચવામાં આવ્યો ત્યારે રાણાશ્રીએ તેના હાથમાંથી બળ પૂર્વક દુપટો મજબૂત પકડી રાખ્યો જેથી ફાટી ગયો, તેથી આ ફાટેલા દુપટા સહિત રાણાશ્રી રણવાસમાં ગયા, પોતાના તિક્ષ્ણ સ્વભાવને લઈને આ અપમાન સહન કરવું પડ્યું. રાણાશ્રીનું સંકટ ધીમે ધીમે વધવા લાગ્યું. ચારે તરફ અંધકાર દેખાવા લાગ્યો તેથી તેમની આશા અને વિશ્વાસ નષ્ટ થયો. સિંધીયાઓ પર તેમનો આશરો હતો તે પણ બદલાઈ ગયો, હવે શું કરવું? ચારે તરફ કોઈ પણ દિશા જડતી નથી, રઘુદેવ નામના માણસે સલાહ આપી કે:-આપ માંડળગઢ નાસી જાઓ. રાણાશ્રીએ આ કાયરતા ભરેલી સલાહ માન્ય ન કરી, આખરે સાલુમ્ખા સરદારને કહ્યું ત્યારે તેણે પણ નિરાશા ભરેલો જ જવાબ આપ્યો. જેથી મહારાણાશ્રીએ અમરચંદને બોલાવ્યો અને આ સંકટના સમયમાંથી ઉદ્ધાર કરવાનો સમસ્ત ભાર અમરચંદને જ સોંપવામાં આવ્યો, જેથી અમરચંદે આ કાર્ય હાથમાં લેતા પહેલાં કહ્યું કે “મારામાં આ કાર્ય કરવાની શક્તિ નથી તેમ મારી ઇચ્છા જ નથી કારણકે આપ જાણો છો કે પૂર્વે મેંવાડ માટે કરેલા કાર્યોમાં કંઈ કંઈ જાતના સંકટો વેઠી મારાથી બનતી સેવા બજાવો મેંવાડનું રક્ષણ કર્યું છે, તે બધા સંકટો કરતાં પણ આ મોટું સંકટ આજે આવી પડ્યું છે, માટે આ કાર્ય કરવામાં મારી પોતાની ના નથી પણ મારામાં એક મોટો એવો દોષ છે કે જેનાથી આપ પરિચીત છો? છતાં મારો એ દોષ તમને ફરીને કહી સંભળાવું. હું કોઈની પણ આજ્ઞામાં રહેવા ઇચ્છતો નથી, હું જ્યાં રહું છું ત્યાં સ્વતંત્રજ રહું છું, જે કાર્ય મેં હાથમાં લીધું તેમાં હું કોઈની પણ સલાહ લેતો જ નથી અને કોઈની બુદ્ધિ ચાલવા દેતો નથી, કોઈ પણ ગુપ્ત મંત્રીની સલાહ હું લેતો નથી, હું મારી શક્તિ અનુસાર મારો પોતાની બુદ્ધિથી જ કામ કરું છું, માટે સાંભળો! આપનો દ્રવ્ય-ભંડાર ખાલી છે, સેના પણ બદલાઈ ગઈ છે. અન્નની સામગ્રી પણ ખુટી ગઈ છે. જો આવી પરિસ્થિતિમાં આપને મારા વચન પર વિશ્વાસ રાખવાની મરજી હોય તો આપ સોગન લો? કે જે કાર્ય કરવાની હું આજ્ઞા કરું તે કાર્ય ગમે તેવું હોય, સાડે હોય ચાતો નઠાડે હોય, પણ આપ તેની વચ્ચેમાં આવશો નહીં. જો આપ આવી પરવાનગી આપો તોજ મારાથી બનતું કરી આ કાર્ય સિદ્ધ કરીશ, પણ ધ્યાન રાખજો કે ન્યાય પરાયણ અમર આ વખતે અન્યાય પરાયણ થશે, અને પોતાના પૂર્વ ચરિત્ર વિરુદ્ધ કાર્ય કરશે.”

આ પ્રમાણે બધી હકીકત મહારાણાશ્રીએ મૌન રહી સાંભળીને એક પણ શબ્દ બોલ્યા વગર તરતજ “લગવાન એકલીંગળના સોગન ખાઈને કહ્યું કે આપની ઇચ્છા અનુસાર કાર્ય કરજો અને તમને દરેક કાર્યની મારા તરફથી

સંપૂર્ણ પરવાનગી આપું છું, આપ જે આજ્ઞા કરશો તેનું સંપૂર્ણ પાલન થશે, અને આપ જે વસ્તુની અપેક્ષા કરશો તે વસ્તુનો પણ બંદોબસ્ત કરવામાં આવશે, અગર આપ મારી રાણીની મણીમાળા અથવા નાકની નથની માગશો તો તે પણ આપવામાં આવશે” આ પ્રમાણે રાણાશ્રી બોલી શાંત રહ્યા.

મહારાણાના ભાઈ રઘુદેવની કાયરતા ભરેલી સલાહથી અમરચંદ ક્રોધે ભરાઈ ગયો અને રઘુદેવનો તિરસ્કાર કરી કહ્યું કે “આપ તદ્દન નાલાયક અને હીચકારા છો? તમારા માટે આ શમશેર નથી પણ ગાયો, ભેંસોની ચાકરી કરો અને ખેતીવાડી કરો. સમજ્યા! ખજરદાર? હવે પછી અહીં આવ્યા તો તમારી વાત તમે જાણ્યા? આમ નિડર અને શરવીરને છાજે તેમ કડક ભાષામાં રઘુદેવને સંભાળી દીધું. બધા સાંભળી દીગ્મૂઠ બની ગયા અને કહેવા લાગ્યા કે ધન્ય છે અમરને? અને તેની નિડરતાને?

જે તારી સલાહથી રાણાશ્રી માંડળગઢ ગયા હોત તો ત્યાં તેમની રક્ષા કોણ કરત? માટે તમારા બાયલાપણાની વાતોથી મને તમારા જેવા સાથે વાત કરતા પણ શરમ આવે છે. સાચો રાજપૂત આવો હોયજ નહિ? હજી ફરી કહું છું કે તમારે આ કાર્યમાં માથું મારવું નહિ. જાવો! તમે લેસો ચરાવો અને ગાયોના દૂધ વેચતા ફરો! તમે તે કામ માટેજ લાયક છો.

અમરચંદની આ નિડરતા અને હિંમત જોઈ સર્વ સરદારો દીગ્મૂઠ બની ગયા, મહારાણા વિગેરે સર્વે સ્તબ્ધ થઈ ગયા હતા. હવે અમરચંદે પોતાનો પ્લાન રચવા માંડ્યો. મેવાડનો ખાલી ખજનો અને આપસ આપસમાં કલેશ તેમજ લશ્કર પણ બદલાઈ ગયેલું આવી પરિસ્થિતિમાં એ સહાસીક નર બીલકુલ નિરાશ ન થતાં તેને સિંધીયાઓની સેનાને બોલાવી અને ગંભીરતા પૂર્વક કહ્યું કે ચાલો! તમારો પગાર ચુકવી આપું. પણ આટલી વાત નિશ્ચય માનજો કે તમે તમારા કાર્યમાં સફળતા ન મેળવી શક્યા તો તેનો સઘળો દોષ મારા ઉપરજ આવશે.

જે સૈનીકોએ પહેલાં રાણાનું અપમાન કરેલું તેજ સૈનીકો શુપ શુપ અમરની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યા, અમરચંદે પગારનો હિસાબ નક્કી કર્યો અને કહ્યું કે આવતી કાલે તમારો પગાર ચુકતે ચુકાવી આપીશું, ત્યાર પછી તિજેરીવાળા પાસે દ્રવ્ય-ભંડારની ચાવી માગી પણ તિજેરીવાળાએ ચાવી ન આપી ને નાસી ગયો, આ વખતે અમરચંદે તમામ તાળાં તોડી નાંખ્યા, અને સોનું, ચાંદી, હીરા, રત્ન વિગેરે જે હતું તે તમામ વટાવી લશ્કરનો પગાર ચુકવી આપ્યો, અને બાકીના ધનનો સંગ્રહ કર્યો, વળી લડાઈમાં જોઈતી સામગ્રીની તૈયારી કરી ને અનાજનો પ્રબંધ કરી લીધો. આ પ્રમાણે અમરચંદે તમામ નવું બળ ઉત્પન્ન કર્યું અને બીજા છ માસ સુધી આક્રમણનો રસ્તો રોકી રાખ્યો.

આ વખતે કૃત્રીમ રાણા રત્નસિંહે રાણા ઉરસિંહનો ઘણો મુલક અને

જમીન પોતાના હસ્તગત કરી ઉદયપુરની ભૂમિ સુધી પોતાનો વિસ્તાર કરી દીધો. પરંતુ સિંધીયાને જેટલા રૂપીઆ આપવાના હતા તેટલા રૂપીઆ ન આપી શકવાથી પોતે મહાન ઉપાધિમાં આવી પડ્યો, ચતૂર મહારાષ્ટ્રીઓ સમયને બરોબર પીછાણતા હતા. તેથી સમય વ્યથા ન બગાડતાં અમરચંદની સાથે સંધી કરવાની અભિલાષા બતાવી અને કહાવ્યું કે તમે સીતેર લાખ રૂપીઆ આપો તો અમે રત્નસિંહનો ત્યાગ કરી ચાલ્યા જઈશું, જેથી અમરચંદે તે વાતનો સ્વીકાર કર્યો અને સંધિપત્ર તૈયાર થયું.

ન્યારે એક બીજાની સહીઓ લેવાનો ટાઈમ આવ્યો ત્યારે મહારાષ્ટ્રીઓને ખાતમી મળી કે જે હમણાં આક્રમણ કરવામાં આવે તો વધારે લાભ થશે, જેથી તે બેવચની મરાઠાઓએ સંધિનો ભંગ કર્યો અને બીજા વીસ લાખ રૂપીઆ વધારે માંગ્યા.

સિંધીયાની આ લુચ્ચાઈ જાણતાં અમરચંદને અતિ ક્રોધ ચઢ્યો અને શુસ્સાના આવેશમાં સંધિપત્રના ટુકડા કરી પોતાના પગ નીચે કચરી તે ટુકડા મહારાષ્ટ્રીઓને પાછા મોકલવામાં આવ્યા. વિપત્તીની વૃદ્ધિ સાથે જ અમરચંદનું સાહસ અને તેજસ્વીતા વૃદ્ધિગત થવા લાગી. પહેલા જે પુરૂષો નિરાશ થઈ ગયા હતા. તેને પણ અમરચંદે ઉત્સાહી બનાવ્યા અને મેવાડના માટે પ્રાણ આપવા પતિશા લીધી-લેવડાવી. અમરચંદની બોલવાની છટા કાંઈ જુદી જ હતી એક સારા વક્તાને પણ ડોલાવી નાંખતી હતી. જેના વચનમાં એટલો જાદુ હતો કે તેના સામુ કોઈ બોલવાની હિમ્મત કરી શકતું નહીં. અમરચંદે એક કલાક સુધી પોતાની વાક્યચતૂર્થથી આખા લશ્કરને પોતાના કરી લીધા હતા, જેમ મરેલો માણસ સજીવન થાય ત્યારે જેટલો ઉત્સાહ આવે તેના કરતાં પણ વધારે ઉત્સાહ અમરચંદની ભાષાથી આવ્યો હતો.

આ વખતે ઉત્સાહી સૈનીકો અને સરદારોને પોત પોતાના મર્તવા પ્રમાણે ઘણા અલંકારો આપ્યા અને મૂલ્યવાન વસ્તુઓ ભેટ આપી આખા લશ્કરને પોતાનું કરી લીધું. અને રાજનિતી વિશારદ અમરચંદે આજીવનના તમામ વહેપારીઓ પાસેથી બધું અનાજ ખરીદ કરી લીધું અને પછી ચારે તરફ ઢંઢેરો પીટાવ્યો કે “જે કોઈ વીર-પ્રાર્થના કરશે તેને છ મહિના સુધી ચાલે એટલું અનાજ આપવામાં આવશે.” આ સમયે એક રૂપીયાનું અડધો શેર અનાજ મળતું હતું. અમરચંદે આવી યુક્તિ રચી ત્યારે દુશ્મનો પણ અજાણ થયા કે આટલું બધું અનાજ અમરચંદે લાવ્યો ક્યાંથી? સિંધી સેનાનું અસંતોષનું કારણ જતું રહ્યું. અને સર્વ સૈનીકોએ અમરચંદની તેજસ્વીતાથી ઉત્સાહિત થયા અને ભર દરબારમાં રાણાજીને પોતાનો વિશ્વાસ દર્શાવવા ગયા ત્યાં આગળ સિંધીયાઓનો સરદાર ‘આલિબેગે’ કહ્યું કે મહારાજ અમારી થયેલી

ભૂદાની ક્ષમા કરો અને તમારા ખાધેલા નીમકનો બદલો અમારો પ્રાણ આપી મેવાડની રક્ષા કરી વાળીશું. ઉદયપુર મારું અમારા પ્રાણ વિસર્જન કરવા તૈયાર છીએ. અને અમારે પગારની જરૂરીયાત નથી.

જ્યારે ખાવાના પદાર્થો ખૂટી જશે તે પછી અમે મરાઠાના સૈન્ય ઉપર ભૂખ્યા વડેની માફક ત્રુટી પડી મેવાડની આબરૂ સાચવીશું. સિંધી લોકોની આવી દૃઢ પ્રતિજ્ઞા સાંભળી રાજાની આંખમાં અશ્રુ આવ્યાં અને પાપાણુ પણ પ્રવાહી બની ગયો. વજ્રમાં પણ મુદ્દતાનો સંચાર થયો. જ્યારે રાજાનું દુઃખ પીગળી ગયેલું જોઈ રાજપૂતો અને સિંધીઓ એક સાથે રાજાનો જય જયકાર કરવા લાગ્યા. ધન્ય છે અમરની ભુદિને ?

આ પ્રમાણે અમરે પોતાની આજીવન ભુદિથી બધાને મહાત કરી મેવાડની શોભા વધારી અને ઐક્ય રૂપી બળ મજબૂત કરી સારૂ સૈન્ય અને રાજપૂતો એકદમ ભયંકર ગર્જના સાથે કુષ્ટ દુરાચારી સિંધીયાની ધસી આવેલી સેના ઉપર તૂટી પડ્યા. અને મહા ઘોર રણસંગ્રામ ચલાવ્યો જ્યારે ઘાસની માફક સિંધીયાનું સૈન્ય કપાવવા લાગ્યું ત્યારે સિંધીયાઓ હતાશ થઈ ગયા. અને જ્યારે પોતાને વિજયની કેઈ પણ ભતની આશા રહી જ નહીં. ત્યારે શૂરવીર રાજપૂતોની શમશેરના ઘા અને તોપોના અવાજ આગળ સિંધીયાનું લશ્કર લાચાર બની ગયું. આખરે સિંધીયાએ અમરચંદની સાથે સંધી કરવા અરજ કરી.

અમરચંદને આ વિજય પ્રાપ્ત થયેલો હોવાથી તેને મહારાષ્ટ્રીઓ પર કહેણ મોકલ્યું કે “છ માસ સુધી અમને લડાઈમાં જે ખર્ચ થયું છે તે તમામ ખર્ચ તમારે આપવું પડશે. જે આ શરત તમારે મંજૂર હોય તો હું સંધી કરવા તૈયાર છું” અમરચંદની આ માંગણી આગળ સિંધીયાને મસ્તક નમાવવું પડ્યું અને અમરચંદની સાથે સંધી કરી.

આ ખુશાલીમાં સરદારોને ઘણી નવાજેસો અને બક્ષીસો આપી અને સરદારોની ઐક્યતા મજબૂત થઈ. અમરચંદના શુભ પ્રયાસથી મેવાડની શોભામાં વૃદ્ધિગત થઈ સંવત ૧૮૨૫ થી ૧૮૩૧ સુધી સંધિપત્ર પ્રમાણે કાર્ય થયું અને તે પછી સિંધીયાએ રાણાજીના કર્મચારીઓને હર કર્યા, આથી મેવાડ રાજ્યના બુદ્ધા બુદ્ધા પ્રગણાં અલગ થઈ ગયાં. સંવત ૧૮૩૧ માં.

જેમ વિધી અનુસાર સર્વના દિવસો એક સરખા જતા નથી તેમ સિંધીયાઓનું ભાગ્યચક્ર બદલાયું ત્યારે સમય જોઈ મહારાણાએ ઘણાં પ્રગણાંઓ પર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો, પણ તે અધિકાર જૂજ વખત રહ્યો. સં. ૧૮૩૧ માં તે તમામ પ્રગણાંઓ જતા રહ્યા હતા. મરાઠાઓના મહાબળવાન સરદારોએ પેશ્વાની આધિનતા રૂપી શૃંગલા તોડી નાંખી છિન્ન બિન્ન કરી નાંખી હતી અને સ્વતંત્ર થવાનો વિચાર કરતા હતા. આ વખતે સિંધીયાએ તમામ પ્રગણાંઓ

પૈકી એક સિવાય તમામ પર પોતાનો અધિકાર રાખ્યો, અને ‘મોરવણુ’ હોદ્દકરને આપી દીધું, એક વર્ષ વિત્યા બાદ મહારાણા પાસે ‘નીબારો’ નામનું પ્રગણું પણ માંગ્યું, અને બીક બતાવી કે “જો નહિ આપો તો સિંધીયાએ જેવું વર્તન રાખ્યું હતું તેવુંજ હું રાખીશ.” મહારાણાના દુર્ભાગ્યનું વૃત્તાંત આમ ક્યાં સુધી લંબાવવું અને કર્મની કઠણાર્થની વાતો આપણે ક્યાં સુધી કરવી. અરે? તેમણે વીરવર બાપ્પારાવલના ઉત્તમ વંશમાં જન્મ લીધો હોવા છતાં તેમને નરપિશાચ મહારાષ્ટ્રીઓના લયંકર ત્રાસથી કંપાયમાન થવું પડતું હતું. શું વિધીના લેખ? દેશભક્ત પ્રતાપસિંહના વંશને ન્યાય વિરૂદ્ધ હોદ્દકરની આજ્ઞા પાળવી પડતી હતી. કર્મ તારી ગતિ ન્યારીજ છે.

સં. ૧૮૨૬ માં સિંધીયાના પંજમાંથી મહારાણાએ મોટી રકમ આપી છુટકારો મેળવ્યો હતો. આ વખતે મેવાડની ફળદ્રુપ જમીન મહારાણાશ્રીના હાથમાંથી નીકળી ગઈ હતી, પણ જે પ્રગણાઓ હતા તે વેચ્યા ન હતા તેમ પોતાનો અધિકાર પણ છોડ્યો ન હતો, ફક્ત પ્રગણાઓ ગીરો મૂક્યા હતા.

તા. ૧૦ જાન્યુઆરી ૧૮૧૭ ના દિવસે રાણા બિમસિંહની સાથે બ્રિટીશ સરકારે સંધિ કરી હતી પણ દિલગીરી સાથે જણાવવાનું કે તે બાબત માટે બ્રિટીશ સરકારે કોઈ પણ ભતનો ફ્રેંસલો આપ્યો ન હતો.

અમરચંદનું પ્રચંડ બળ રોકી નહિં શકવાથી ચતૂર મહારાષ્ટ્રીઓ ઉદયપુર ત્યાગ કરી રવાના થયા તેજ દિવસથી રાણા રત્નસિંહની આજ્ઞા નિર્ભૂળ થઈ ગઈ, રત્નસિંહે ઘણા મુલકો અને કિલ્લાઓ પોતાના અધિકારમાં લીધા હતા આથી પોતે ઉદયપુરના મૂળમાં જાતી ગયો હતો, પણ જ્યાં લાગ્ય અનુકુળ ન હોય ત્યાં કોઈ શું કરે? તેને પોતાનાજ તગદીરે ચારી આપી નહીં આ પ્રમાણે જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ તેના અધિકારમાંથી ઘણાખરા ગામ, કરબા અને કિલ્લાઓ જતા રહ્યા. રાજનગર, રાયપુર અને અંતલા ત્રણે ઉપર રાણાજીનો અધિકાર રહ્યો. આ વખતે અનેક સરદારો રત્નસિંહનો પક્ષ ત્યાગ કરી રાણાજીની છત્ર છાયા નીચે આવ્યા ત્યારે રાણાજીએ તેમનું સ્વાગત કરી તમામની જાગીરો પાછી સોંપી દીધી આથી રત્નસિંહ તદ્દન નિરાશ થયા અને પોતાને લાભ થવાની કોઈ પણ આજ્ઞા રહી નહીં આ પ્રમાણે રત્નસિંહની સ્થિતિ થઈ.

ન્યારે રત્નસિંહ કમલનેરમાં બિરાજમાન થયો ત્યારે રાણા ઉરસિંહે જોધપુરના રાજા વિજયસિંહને ‘ગદવાડ’ નો શાસન લાર સોંપી દીધો. આ વખતે મહારાણા અને વિજયસિંહને કરાર થયો જેમાં ઘણી ભતની શરતો

કરવામાં આવી હતી. આવી રીતે ભાવીની અજબ ઘટનાથી જ હરેક વસ્તુનું પરિવર્તન થાય છે. એકજ દુષ્ટ માણસના દુરાચારથી રાણા ઉરસિંહ અકાળ મૃત્યુ પામ્યા નહોત તેો અવશ્ય મેવાડનો થોડો ઘણો પણ ઉદ્ધાર કરી શકત. પરંતુ વિધી આગળ ભલ ભલા મોટાઓનું કંઈ પણ ચાલતું નથી. પણ સતીના શ્રાપથી અગર કુદરતના કોપથી અણ્ણતના હાથે રાણાણનો વધ થયો જેથી તેના પિતા તેના ઉપર ખડુંજ ગુસ્સે થયા અને જ્યાં સુધી પોતે જીવ્યા ત્યાં સુધી પુત્રનું મોં જોયું નહિં. રાણાણના સરદારો આવી ભયંકર ઘટનાના સમાચાર સાંભળતાની સાથે જ ભયભિત થઈ ચારે તરફ તમામ વસ્તુઓ મૂકી નાસવા લાગ્યા.

લોક કથા એવી છે કે બુંદીરાજના પુત્રે મેવાડના સરદારોના કહેવાથી આ કાર્ય કર્યું હતું, કારણ કે મેવાડના સરદારો અરસિંહ (ઉરસિંહ) પ્રત્યે ક્રિયીંત પણ સ્નેહ ધરાવતા નહોતા આ વાત પ્રથમ જણાવી ગયા છીએ તેમ રાણા ઉરસિંહ આ વાત સ્પષ્ટ સમજતા હતા.

સાહુમ્ય્રાના સરદારના પિતાજીએ મહારાણાણના માટે પોતાનો પ્રાણ અર્પણ કરેલો હતો. તેના ઉપરજ રાણાને શંકા જવાથી પોતાની પાસે બોલાવ્યા અને કહ્યું કે “તમે મહારા રાજ્યની હદપાર ચાલ્યા જાઓ, જો મારી આજ્ઞાનો અમલ નહીં કરો તો તમારો શિરચ્છેદ કરવામાં આવશે.” જ્યારે કારણ પુછવામાં આવ્યું ત્યારે કારણ બતાવવાની ના પાડી. જેથી પોતે ચાલ્યા ગયા. પણ જતાં જતાં કહેલું કે ‘આ શિક્ષા મને આપવાથી આપને અને આપના પરિવારને ઘણું જ નુકસાન થશે’ તેથીજ સરદારનો શ્રાપ સફળ અને શીઘ્રજ થયો કે રાણાનો વધ થયો આવા અનેક કારણો મળી આવે છે.

મેવાડની સીમા પર ‘ગિલૌતા’ નામનું એક નાનું ગામ છે, આ ગામ મેવાડના અધિકારમાં હતું પણ બુંદી રાજ્યએ બળપૂર્વક તે ગામ ઉપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપીત કર્યો હતો આ વાતથીજ ઝઘડાઓના મૂળ રોપાયાં હતાં. આ બે કારણોને લઈને જ મહારાણાનો વધ થયો હોય તેમ લાગે છે.

જ્યારે મહારાણાનો વધ થયો ત્યારે બધા સરદારો કાયરતા બતાવી નાસી ગયા. ફક્ત મહારાણાશ્રીની એક ઉપપત્તિ શબની પાસે રહી, આ ઉપપત્તિએજ મહારાણુની મરણક્રિયાનો સામાન મંગાવી અગ્નિદાહ માટે ચંદનાદિની ચીતા કરવાની આજ્ઞા આપી. ચીતા તૈયાર થઈ એટલે રાણુનો મૃતદેહ પોતાની ગોદમાં લઈ ઉપપત્તિ ચીતા ઉપર બેઠી અને રાણાણના ખુનીને ભયંકર શ્રાપ દેતી ગઈ કે “હો ! વનસ્પતિ, તમે શાક્ષી છો, જો કોઈ માણસે પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા

મારા પતિનો વધ કર્યો હોય તો અવશ્ય બે મહિનામાં તે ફુટનું અંગ કોહી જશે અને લોકો તેને ભયંકર તિરસ્કાર ચુકત, વિશ્વાસઘાતક, રાજઘાતક કહીને અત્યંત રીતે ધિક્કારશે. જુના કલેશને લઈ અગર અપકારનો બદલો લેવાને માટે જેણે આ કથું હશે તેને કાંઈ થશે નહીં. હે ભગવાન ? તમે સાક્ષી રહેજો જો હું સતી હોઉં, જો મેં મહારાણા અરિસિંહ સિવાય કોઈ પુરૂષને મારા હૃદયમાં સ્થાન આપ્યું નહીં હોય તો મારું આ વચન અવશ્ય ક્ષીભૂત કરજો. ”

સતીના આ શબ્દો હજી પુરા પાણુ ન થયા એટલામાં એક વૃક્ષની પ્રચંડ શાખા ત્રુટીને નિચે પડી અને ચીતા પાણુ પ્રદિપ્ત થઈ તેમાંથી પ્રચંડ જ્વાળાઓ નીકળવા લાગી અને પવિત્ર બાળા, રાજવિરાંગના અરિસિંહ રાણાના મૃત દેહને લઈ ભસ્મીભૂત થઈ ગઈ. ધન્ય છે ? એ પવિત્ર પ્રેમને ? અને તેની અચળ શ્રદ્ધાને ? આ રાજપૂતાણી વિરાંગનાના યશોગાન જેટલા કરીએ તેટલા ઓછા છે.

રાણા અરિસિંહ (ઉરસિંહ) બે પુત્રોને પોતાની પાછળ મુકી ગયા હતા. તેમાં એકનું નામ હમીર અને બીજાનું નામ ભિમ હતું. સંવત ૧૮૨૮ ઇ. સ. ૧૭૦૧ માં વીર હમીરસિંહ મેવાડના ગૌરવહીન સિંહાસન પર બિરાજમાન થયો આ વખતે ફક્ત હમીરસિંહની ઉંમર દસથી બાર વર્ષની હતી.

દોહરા

અરસી નૃપ પરલોક પદ, મિહર પ્રકાશ હમીર,	
અમરચંદકો મૃત્યુ જો, સ્વામિ ભક્ત બડધીર.	૨૭૮
બેઘમ પૈં મરહટ્ટ દલ, દંડ દ્રવ્યતૈં દૈન,	
મહિ બિભાગકર મેઘતૈં, નિજ દલ ગિરવી લૈન.	૨૭૯
નિમ્બાહોડા પ્રાન્ત ઈક, હુલકર કો લિખ દીન,	
ફિર હમીર નૃપ કૃષ્ણગઢ, કિલ વિવાહ નિજકીન.	૨૮૦
ફિર કુંભલગઢ પૈ હલા, કર આએ નિજ ગેહ,	
ભાવી પ્રબળ હમીર ને, કીયોજી ત્યાગ ન દેહ	૨૮૧
સજ્જન આશય તં ફતૈ, શાસન મનકો મંડ.	
કવિરાજાં ‘શ્યામલ’ કીયો મંડન પુરન બંડ	૨૮૨

દોહરો

નહિં પતિ બહુ પતિ નિબલ પતિ, શિશુ પતિ પતની નાર,
નરપુરકી તો કયા ચલી, સુરપુર હોત ઉત્તર ૨૮૩
(આ દોહરાની સમસ્યા ઉપરથી ઉદયપુરની શું હાલત હતી તેનો ખ્યાલ પડશે.)

હમીરસિંહની ઉંમર નાની હોવાથી રાજ્યનો તમામ વહીવટ પોતાની રાજમાતા સંભાળતા હતા અને રાજ્યમાતાના કારભારથી મેવાડમાં ઘણી જ અંધાધુંધી ચાલી અનેક જાતના ઉપદ્રવો થવા લાગ્યા. અંદર અંદર કલેશ જાગવા લાગ્યા. એક તો મેવાડની દશા તદ્દન કંગાલીયત હતી વળી મરાઠાઓનો ત્રાસ હતો. તેમાં બાળકનું રાજ્ય અને સ્ત્રીનું શાસન હતું.

આ બધી પરિસ્થિતીમાં રાણીની મહત્વાકાંક્ષા ઘણી જ વિશાળ હતી. આથી મેવાડનો નાથ ઘણા જ થોડા વખતમાં દેખાતો હતો. આવા કારણથી મેવાડમાં અનેક રંગભેરંગ થવા લાગ્યા આ વખતે ચંદાવત્ અને શકાવત્ સરદારો વચ્ચે સદાનો વિરોધ હતો. આવા કઠીણ સમયે પોત પોતાની પ્રધાનતા સ્થાપીત કરવાને અંદર અંદરનું રૂધીર વહેવડાવવા તૈયાર થયા હતા. શકાવત્ સરદારે રાજમાતાનો પક્ષ લીધો અને અપમાનીત સાલુમ્ખ્રા સરદાર અરિસિંહે કરેલા અપમાનનો બદલો લેવા માટે સ્વર્ગસ્થ મહારાણીની વિધવા રાણીના વિરૂદ્ધ પ્રચાર કરવા નીકળ્યો.

આ ભયંકર પરિસ્થિતીના કલેશનો મહા અગ્નિ પ્રદિપ્ત થયો તેથી સમગ્ર મેવાડ સ્મસાનવત્ થઈ ગઈ આ વખતે સમસ્ત રાજ્ય અનાથ બની ગયું. અને ચોર, લુટારા લોકો જેમ કાવે તેમ મેવાડને લુટવા લાગ્યા. મેવાડના ગરીબ ખેડુતો પર મહા ભયંકર અત્યાચાર થવા લાગ્યો. તેથી મેવાડ ઘણી જ ખરાબ દશામાં આવી પડ્યું જેથી મેવાડની નંદનવનભૂમિ એક ધગધગતા અંગારની ચીતા સમાન થઈ ગઈ.

પ્રભાવશાળી અમરચંદે પોતાની ચાણક્ય બુદ્ધિથી સિંધી લોકોને વશ કરી જે મેવાડની ઉત્તમ સેવા બજાવી હતી અને મેવાડનું રક્ષણ કર્યું હતું તેમ જ સિંધીઓને રાજભક્તિનો પરિચય કરાવ્યો હતો. અને આજે અરિસિંહનું મૃત્યુ થતાં જ સિંધીઓએ ઉચ્ચ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું અને બાળપૂર્વક રાજધાની ઉપર અધિકાર સ્થાપીત કરી દીધો હતો. અને રાજધાનીની રક્ષાનો ભાર સાલુમ્ખ્રા સરદાર ઉપર હતો તેથી પોતાના ચહેલા પગાર માટે સાલુમ્ખ્રા સરદારને ઘણું જ કષ્ટ આપવા લાગ્યા. અને પોતાનો ચહેલો પગાર આપવાને આ સરદાર અસમર્થ છે એમ સમજી તેઓ તેમને તખ્તલોહ પર બેસાડવાની તજવીજ કરી રહ્યા હતા. એવામાં અમરચંદ બુન્દીથી આવી પહોંચ્યા.

પાપીષ્ઠ સિંધી લોકોએ અમરચંદને જોતાં જ સાલુમ્ખ્રા સરદારને છોડી મૂક્યા, અમરચંદે શત્રુઓના આક્રમણથી રાજકુમારની રક્ષા કરવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી. સંસારનો વહેવાર અમરચંદ સારી પેઠે બાણતા હતા વળી તેઓ તે પણ

જાણતા હતા કે મંત્રીપદ લેવાને માટે ઘણા જાણની ઈચ્છા છે. તેથી જ તે માણસો મારા પ્રત્યે ઈર્ષાભાવ રાખે છે. રાજકુમારની રક્ષાનો ભાર લઈશ તો અનેક માણસો વાંધો ઉઠાવશે માટે પ્રથમની જ બુદ્ધિ પૂર્વક એવું કાર્ય કરવું કે જેથી કોઈને પણ શંકાનું કારણ રહે નહીં. આવા વિચારથી તેમને પોતાની સંપત્તિનું સૂચીપત્ર બનાવ્યું. અને તમામ સંપત્તિ રાજમાતા પાસે મોકલી આપી. હીરા, મોતી, ઝવેરાત, સોનું, ચાંદી તથા મૂલ્યવાન વસ્ત્રો પણ જુદા જુદા પાત્રોમાં રાજમાતાને મોકલી આપ્યા.

અમરચંદની આવી ઉદારતા જોઈ સર્વના મનમાં આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયું. અને રાજમાતાને અમરચંદ ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ બેસી ગયો. રાજમાતાએ મોકલાવેલી તમામ સંપત્તિ પાછી લઈ જવા માટે અમરચંદને વારંવાર કહ્યું પણ એકવચની અને દૃઢ પ્રતિજ્ઞાવાળા અમરચંદે તે સંપત્તિ પાછી લીધી નહીં. તેમને રાજમાતાના અત્યંત આગ્રહથી વપરાશમાં આવેલા વસ્ત્રો પાછા મંગાવી લીધાં. ધન્ય છે રાજભક્ત અમરચંદને? અને ધન્ય છે તેની પવિત્ર ભાવનાને?

જેમ જેમ વખત વીતતો ગયો તેમ તેમ રાજમાતાની બુદ્ધિ બગડતી ગઈ અને પોતાની મહત્વતા વધારવા માટે અનેક ષડયંત્ર રચવા માંડ્યા. રાણી બુદ્ધિશાળી હતી પણ શોકની વાત એ છે કે એક ખરાબ સ્ત્રીએ તેના ઉપર પોતાનો સંપૂર્ણ પ્રભાવ પાડ્યો હતો. અને તે જ કંઈ કહેતી તે રાજમાતાને કરવું પડતું હતું, રાજમાતા તેની સલાહ સિવાય એક પણ ડગ ભરતી ન હતી. આ દુષ્ટ સ્ત્રી એક યુવાન રાજકર્મચારીના કહેવા પ્રમાણે કાર્ય કરતી. આથી ઉક્ત યુવરાજ પરોક્ષ રીતે રાણીના સર્વ કાર્યોનો સુત્રધાર હતો. તે પોતાના ઘરમાં બેસીને જ ચક્ર ચલાવતો હતો તે અનુસાર હમીરની માતાના દરેક કાર્ય થતાં હતાં. તે રાજકર્મચારી થોડો વખત પણ જીવવા પામ્યો નહિ. તેના મરણ બાદ રાજમાતા પોતાની જ મરજી પ્રમાણે કાર્ય કરતી હતી. અને તે અમરચંદનો કટ્ટો વિરોધી હતો, આથી રાજમાતા ઉક્ત રાજકર્મચારીની ઈચ્છા પ્રમાણે અમરચંદની વિરૂદ્ધ કાર્ય કરવા લાગી. રાજમાતાએ લેશપણ વિચાર કર્યો ન હતો કે અમરચંદ મારા પુત્રની રક્ષા માટે દરેક જોખમ ખેડે છે. વાસ્તવિક રીતે રાજમાતાની કુબુદ્ધિ એટલી બધી વધી કે ચંદાવતનો પક્ષ ગ્રહણ કરીને અમરચંદના દરેક કાર્યોનો પ્રતિવાદ કરતી હતી. પણ કર્તવ્ય પરાયણ અમર પોતાના કાર્યમાંથી જરા પણ ચલીત થયો નહિ. તેઓ સિંધીયાની સહાયથી પોતે પોતાના પગપર અચળ અને અડગ રહ્યા. તેમણે મહારાષ્ટ્રીઓને નગરમાં આવવા દીધાં નહીં. અને મેવાડના રાજ્યની ઉત્તમ રીતે રક્ષા કરી પરંતુ તેમનું શરીર રક્ત-માંસથી બનેલું હતું.

કૂર લોકોનો અત્યાચાર એકલા શી રીતે રોકી શકે ? જેને માટે અમર-ચંદે પોતાનો સર્વસ્વ ભોગ આપ્યો હતો તેજ માણસો આજે કૃતશતાને તિલાંજલિ આપી ક્ષણે ક્ષણે અમરચંદનું અપમાન કરવા લાગ્યા. આવી વિકટ પરિસ્થિતિમાં કયો માણસ સ્થીર રહી શકે ? અમરચંદ તો સ્વભાવથી તેજસ્વી હતા, તેઓ પોતાનું અપમાન જરાપણ સહન કરી શકતા નહોતા પરંતુ જ્યારથી મંત્રીપદ પર આવ્યા ત્યારથી અનેક મુશીબતોનો સામનો કરવો પડ્યો હતો. અને અનેક વખત અપમાનીત થઈ કર્તવ્ય પરાયણ રહી પોતે રાજની રક્ષા ઉત્તમ પ્રકારે કરી સેવા બજાવી હતી. ફક્ત રાજકુમાર હમીરસિંહનું રક્ષણ કરવાની ખાતર અમરે પોતાનું લીધેલું કર્તવ્ય ત્યાગ ન કર્યું. ધન્ય છે ? એ વીર અમરને ?

એક વખતે મંત્રી અમરચંદ પોતાના કાર્ય સ્થાનમાં બેઠા હતા એવામાં દુષ્ટ ‘રામખ્યારી’ ત્યાં આવી અને રાજ્યમાતાના નામથી કોઈ કામ માટે અમરને સખત ઠપકો આપવા લાગી. જેથી તેજસ્વી અમરચંદને સખત ક્રોધ ચડ્યો તેથી આવેલી પાપીણી ‘રામખ્યારી’ ને તિરસ્કાર કરી કાઢી મૂકી. એટલે અપમાનિત થએલી ‘રામખ્યારી’ રડતી રડતી રાજ્યમાતા પાસે ગઈ, અને સાચી-જુદી હકીકત મરી-મસાલા ભેળવીને ઉંઘા પાટા બંધાવ્યા. જેથી રાજમાતાએ ‘રામખ્યારી’ નું થએલું અપમાન પોતાનું અપમાન થયું છે એમ ગણ્યું. તેથી રાજમાતાએ તરત જ એક પાલખી મંગાવી સાલુમ્ત્રા સરદાર પાસે જવા નીકળી, આથી અમરચંદ સમજી ગયો કે આજે કંઈ વિચિત્ર ઘટના થવાની છે. એટલે અમરચંદ તરત જ પોતાના કાર્યાલયમાંથી ઉઠ્યા અને બહાર ગયા. તેમ માર્ગમાં જ રાજમાતાની પાલખી ભેઠ કે તરત જ પાલખી ઉપાડનારાઓ અને સાથે જનારાઓને પાછા ફરવાની આજ્ઞા કરી.

અમરચંદની આજ્ઞા થઈ એટલે કોનામાં તાકાત છે કે અમરચંદનું વચન ઉઠાપી શકે ? જ્યારે પાલખી રણુવાસની હદ ઉપર આવી ત્યારે મંત્રી અમરચંદે રાજમાતાને નમન કરી ગંભીરતાથી કહ્યું કે:—

“શું આપનું આ કાર્ય સ્વર્ગસ્થ મહારાણાને કલંક લગાડનારું નથી ? આવું હીણપદ લગાડનારું કાર્ય શું આપની શોભામાં વધારે કરે છે ? સ્વામિના મૃત્યુ પછી છ માસ સુધી તો સાત્રારણુ કુંભારની સ્ત્રી પણ ઘરની બહાર નીકળતી નથી. પરંતુ આપતો સિસોદીયા કુળના મહારાણી હોવા છતાં આપના પતિના મૃત્યુનો શોક-કાળ વ્યતિત થવા પૂર્વે રણુવાસ છોડી બહાર જાઓ છો ? આપ

પોતેજ બુદ્ધિમાન છો ? આપને આથી વધારે શું સમજવું, અમરચંદને આપનો હિતચિંતક સમજશો, શત્રુ સમજશો નહિ. આ અમર વિશ્વાસઘાતી નથી કે તે મહારાણા અરિસિંહના કુમાર પર કોઈ પણ જાતનો અત્યાચાર કરશે ? હું આપને એક નિવેદન કરવા આહું છું, મેં હમણાં એક મહાન કાર્ય કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. આ કાર્ય ઉપર આપનું અને રાજકુમારનું તેમજ મેવાડનું હિત સમાએકું છે, માટે મારા કાર્યમાં વિઘ્ન લાવવા કરતા મને સહાય આપો ? મારી આ વાત આપ સ્વીકારો યા ન સ્વિકારો તો પણ મારો નિશ્ચય છે કે ધારેલું કાર્ય અવશ્ય પાર પાડીશ જ.”

અમરચંદના હિત વચનો કૂર રાજમાતાના હૃદયમાં સ્થાન પામ્યા નહિં. અમરચંદ જ્યાં સુધી જીવીત રહ્યા ત્યાં સુધી રાજમાતાની આંખમાં ખટકતા જ રહ્યા. જ્યારે આ ન્યાયપરાયણ ધર્મ શિરોમણી આ લોકથી વિદાય લઈ પરમ ધામમાં પહોંચ્યા અને તેમનું પવિત્ર શરીર માત્ર ભસ્મ બની ગયું ત્યારે જ તેઓના આત્માને શાન્તિ મળી. ઘણા લોકોનું એવું અનુમાન છે કે પાપીણી રાજમાતાએ ઝેર આપી અમરચંદનો અંત આણ્યો હતો. રાજમાતાની આવી નિષ્ઠતા ભરેલી નિષ્કૃષ્ટતા પરથી આ અનુમાન સત્ય હોય એમ લાગે છે. અક્ષોસ ? મનુષ્ય કેવું નિષ્કૃષ્ટ પ્રાણી છે, સ્વાર્થ માટે કેવાં ભયંકર કૃત્યો કરાવે છે ?

ધર્મરૂપા અમરચંદ પોતાની માતૃભૂમિનું હિત સાધવાને માટે પોતાના સર્વસ્વનો ત્યાગ કર્યો, જેના માટે અનેક કલેશ અને ઉપદ્રવો થાય છે, એવા એવા વીરુદ્ધ પોતાના તમામ ધનનો પણ ત્યાગ કર્યો. પરંતુ નિમકહલાલી ભરેલી ઉદારતાને ત્રાસ સહન કરવો પડ્યો તે છતાં પણ કર્તવ્ય પરાયણ અમરચંદ કદી પણ પોતાના કર્તવ્યથી ચૂક્યા નથી. જેને માટે તેને અનેક સંકટો સહન કર્યા હતા. જેને માટે તેમણે આટલો બધો આત્મ ભોગ આપ્યો હતો. જેને માટે પોતે સર્વનો દ્વેષી બન્યો હતો, તેજ પિશાચણી રાજમાતાએ નિષ્ઠ માર્ગનું અનુકરણ કરી પુણ્યાત્મા અમરચંદને ઝેર આપી તેનો પ્રાણ લીધો હતો.

આવા મહા પુરૂષે સ્વદેશ માટે જીવનધારણ કરી સ્વદેશીઓનાજ વિશ્વાસઘાતથી આ લોકમાં પ્રયાણ કર્યું. અમરચંદ કોઈ પણ દેશનું ભૂષણ થઈ શકે એવા હતા પણ મેવાડના હુલ્લગ્યથી દુષ્ટ રાણીએ મંત્રી અમરચંદને પોતાનો શત્રુ માની ગુણની કદર કરી નહિં. બીજા બે ચાર મંત્રીઓ આ પ્રકારના ગુણથી મહાત્ થઈ ગયા હતા પરંતુ તેમાં કોઈની દશા આવી શોચનીય થઈ નહોતી. યદ્યપી અમરચંદ એક મહાન રાજ્યના મંત્રી હતા, તો પણ તેઓ

એટલા નિસહાય થઇ ગયા હતા કે નાગરીકોએ તેમનો અંતીમ સંસ્કાર ઉઘરાણું કરીને કર્યો હતો. ભારતના ઇતિહાસમાં એક નવીન ઉદાહરણ છે કે ભારત વર્ષમાં સફળુષી માણસોનું સન્માન કરતા જ નથી. જેઓ આ પ્રમાણે માને છે તેઓને ભારતવાસીઓનો પૂર્ણ પરિચય નથી. અમરચંદને અંત ગમે તેવી ભયંકર રીતથી આવ્યો હોય પરંતુ અમરચંદના મહાન ગુણો અધાપો કોઇ પણ મેવાડવાસી ભૂલ્યો નથી. જો કોઇ પણ માણસ આવા ગુણોથી વિભૂષીત બને છે તો રાજપૂતો તેને અમરચંદ કહીને બોલાવે છે. ધન્ય છે ? એ અમરચંદને ? ધન્ય છે ? તેના સ્વાર્થ ત્યાગને ? અને ધન્ય છે ? તેની માતૃ-ભક્તિને ? કહેવતમાં કહ્યું છે કે:—

જનની જણજે ભકત જન, કાં દાતા કાં શૂર,
નહિંતો રહેજે વાંઝણી, મત ગુમાવીશ નૂર. ૨૮૪

છાપો.

મંત્રી અમરચંદ, ખરે ગૌરવ દીપાવ્યું,
શાહતાણું શુભ નામ, ખરે અવની શોભાવ્યું.
માતૃભૂમિની સેવ, કરી સારી ભક્તિથી,
રહેતો સદા મસ્તાન, ધરે નહિં બીક અંતરથી,
સિંધીયોનું સૈન્ય તો, બદલાઇ જતું પગવારમાં,
કહે 'ભોગી' સમજાવ તો, અમર તેને સાનમાં. ૨૮૫

છાપો.

સિંધીયો તો સૌ, અમરને તાબે થાતા,
અમર તણી હિંમત, જોઇ રાણા હરખાતા,
હતો શરવીર સિંહ, ન પરવા કોઇની કરતો,
સત્ય નિતી સહાય થકી, આગે કુચ્છ કરતો,
દુશ્મનને હંકાવતો, ધરી શમશેર હાથમાં,
કહે 'ભોગી' અમર સદા. રહેતો તો આનંદમાં ૨૮૬

છાપો.

અકાળે મૃત્યુ થાય, જુઓ રાણાનું જ્યારે,
થતું પ્રચંડ તોફાન, ન આવે કોઇ વારે,
માંડોમાંડે માં કલેશ, થકી સૌ દુઃખી થાતા,
મેવાડ કેરો તાજ, લેવા દુશ્મન લલચાતા,
પણ મેવાડના મંત્રી થકી, અમરથી સૌ ધ્રુજતા,
કહે 'ભોગી' અમર સામે, દુશ્મનો ભોગી જતા. ૨૮૭

છાપો.

હમીર નાનો બાળ, રાજ તો માતા કરતી,
રાજમાતાને એક, દુષ્ટાની સોળત થાતી;
રાજકાજના કાર્ય મહી, સલાહ લેવાતી,
'રામખ્યારી' નું નામ, સુણી માતા હરખાતી,
અમર સાથે પ્રપંચ કરી, નાશ તેનો ઇચ્છતી,
કહે 'લોગી' કર્મ તણી, વિચિત્ર તો છે ગતિ.

૨૮૮

છાપો.

અમરચંદનો તાપ, નહીં કોઇથી સહેવાતો,
નાનો માટે સૌ, અમરચંદથી ગભરાતો,
હતો નિમકહલાલ, રક્ષા મેવાડની કરતો,
રાજમાતાના દીલમહી, તે અતી ખટકતો,
આખર દગો માતા કરે, દીધુ ઝેરને મેળવી,
કહે 'લોગી' મરતો અમર નામના અમર કરી.

૨૮૯

છાપો.

પડી અમરની લાશ, નહીં કફન તો મળતું,
અગ્નિ દાહને માટે, નગર ઉધરાણું કરતું,
મળી શહેરના લોક, મરણની ક્રિયા કરતા,
શું વિધીના લેખ, અમર વિયોગે રડતા,
માટે જગતના માનવી, આવો જગતનો ન્યાય છે,
કહે 'લોગી' અમર તણી વાહ વાહ કહેવાય છે.

૨૯૦

આ પ્રમાણે પરોપકારી અમરચંદનું અકાળે મૃત્યુ થયું હતું. અમરચંદના જતાંજ મેવાડનું લાવી પણ બદલાઇ ગયું. રાજમાતા એમ સમજી કે 'હવે મને કોઇનો ડર નથી, જેનો ડર હતો તે તો પરલોક સિધાવી ગયો.' પરંતુ રાજમાતાની એ ગણતરી ઉંધી જ વળી. પોતાની ધારણા સફળ ન થઈ અને અંદર અંદર કલેશનું વાતાવરણ વધવા લાગ્યું, જેથી સંવત ૧૮૩૧, ઇ. સ. ૧૭૭૫ માં બેશુ સરદાર વિદ્રોહી બની મેવાડના શાસનનો અંત લાવવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. તેથી રાજમાતાએ સિંધીયાની સહાય માગી પણ સિંધીયાએ રાજમાતાને દગો આપ્યો. મેવાડની ઘણી ભૂમિ નિમકહરામ સિંધીયાઓએ પચાવી લીધી. ધિક્કાર છે એ નરાધમોને ? આખરે રાજમાતાને ખંડણી આપવી પડી તે ખંડણીની રકમ ગણતારા છાટી ફાટી જાય. (બેશુ સરદાર વિગેરેનો દંડ

બાર લાખ રૂપીઆ લગભગ કર્યો હતો.) સંવત ૧૮૩૦-૩૧ માં ચાર ખંડ-ણીઓ અને સં. ૧૮૩૨ માં બીજી ત્રણ ખંડણીઓની માંગણી કરી અને આ માંગણી પુરી નહીં થવાથી મેવાડની બીજી ઘણી ભૂમિ પચાવી લીધી. આ પ્રકારે પ્રત્યંક મરાઠાઓના દાણુ અત્યાચારથી પીડીત થઇને માંહોમાંહેના વિગ્રહથી હતાસ થઇને રાજકુમાર હમીરે યોગ્ય ઉંમરે પહોંચતા જ સંવત ૧૮૩૪ માં પરલોકની યાત્રા કરી.

આ પ્રમાણે અમરચંદનું પ્રકરણ પુરૂ થતાં પ્રભુ પાસે પ્રાર્થુ છું કે પરમાત્મા ! અમરના આત્માને શાન્તિ અર્પો અને ભારતમાં આવા નરવીર જન્મો ?

ત્રોટક છંદ

જગતેશ ગયે પરલોક જાએ, નૃપ ઠીર પ્રતાપ સુતાપ તાએ
તિન કી બલ વિક્રમ સ્વરૂપ કથા, દીવ ગૌન કિયો લિખવાય જથા ૨૯૧
ઉનકે લધુ ઉમ્મર પુત્ર બડે, નૃપ આસન રાજ નૃપાણ ચડે,
બણુ હેડ ઉમેદ જુ છીન લિયો, નૃપલૈરૂ થથા વિધી ન્યાય કિયો ૨૯૨
દશ અર્ધક વત્સર આયુ બચે, નૃપ રાજડ સ્વર્ગ પધાર ગયે,
જનકે પિતુ બ્રાત કથા સરસી, નૃપ આસન જૈંડ ગયે અરસી ૨૯૩

૫૮. જે સંધીપત્ર અનુસાર સિંધીયાઓએ આ પ્રગણ્યાંએ પર પોતાનો અધિકાર સ્થાપીત કર્યો હતો તે અઘાપી વિગ્રમાન છે. આ ચાર ખંડણીઓ નિચે લખેલા મનુષ્યોએ લીધી હતી.

- (૧) સંવત ૧૮૩૦ માં ખેચુનો વિદ્રોહ દબાવવા માટે માધોજી સીંધીયાએ.
- (૨) સંવત ૧૮૩૧ માં વીરજી તાપે ગોવીંદરાવ ગણુપતરામની મારફતે.
- (૩) સંવત ૧૮૩૧ માં અંબાજી ઇગિલે.

આમાં પહેલી ખંડણી હોલ્કર તરફથી મકાજીએ લીધી, બીજી સોમાજીની મારફતે તુકાજી હોલ્કરે લીધી અને ત્રીજી સોમાજીની મારફતે અલીખહાદુરે લીધી. રાણા હમીરની ઉમર આ સમયે ફક્ત અઠાર વર્ષની હતી.

મહારાષ્ટ્રીઓએ મેવાડના રાણા પાસેથી નિચે પ્રમાણે સર્વ મળી એક કરોડ એકાશી-લાખ રૂપીઆની ખંડણી લીધી.

૩૧. ૬૬૦૦૦૦૦૦ વિક્રમ સંવત ૧૮૦૮ રાણા જગતસિંહે હોલ્કરને આપ્યા.

૩૧. ૫૧૦૦૦૦૦૦ વિક્રમ સંવત ૧૮૨૦ ઇ. સ. ૧૭૬૪ રાણા અરિસિંહના વખતમાં માધોજી-
[એ સિંધીયાને આપ્યા.

૩૧. ૬૪૦૦૦૦૦૦ વિક્રમ સંવત ૧૮૨૬ ઇ. સ. ૧૭૭૦ રાણા અરિસિંહ તરફથી માધોજી
[સિંધીયાને મળ્યા.

૩૧. ૧૮૧૦૦૦૦૦

આ સિવાય બીજા રૂપીઆ ઘણા ગયા, કુલ સાત કરોડ રૂપીઆ તેમના હાથમાંથી આપ્યા ગયા જ. ધન જવાથી મેવાડમાં પહેલ્લ જોટલી લક્ષ્મી રહી નહીં.

ઇક કૃત્રિમ ભૂપ બનાય લીયો, સિરદાર કિતોકન હુંદ કીયો,
 ગૃહ દેષ વિશેષ હી નાથ મરે, મરહટ્ટ મલાર સુ સંધિ કરે.. ૨૬૪
 વિષ દૈર સલુમ્બર જોધહતે, મરહટ્ટ મિલાવન હેત મતે,
 ૫૯ અરસિ નૃપ ધાત વિસ્તાસ કીયો, ભટ રાધવપૈ હક ચૂક ભયો. ૨૬૫
 ફિર માલવ દેશ અવંતિ પુરી, અરસી દલ નૌબત નાથ ધુરી,
 ભટ ઓધ સરાહન જોગ ભયે, તરવારન વારન સ્વર્ગ ગયે. ૨૬૬
 ફિર માધવરાવ બડે દલતે, ઉદયપુર ઘેર લિયો બલતે,
 અરસિ નિજ વિક્રમ ખૂબ લરે, નથ દામ બિચારરૂ સંધી કરે. ૨૬૭
 છલ રાનહિ તેં સિરદાર છલી, ઉપધશ બનાયરૂ કૌજ મિલી,
 બહુ બેર કિયે હમલે અરસી, અરિ તાકત સેન સવેં ધરસી. ૨૬૮
 અરસી નિજ બાયવ પ્રાન્ત દિયો, દલ સેવનદે મરૂ ભૂપલિયો,
 નિજ ભટ્ટન કટ્ટન રાન ચઢે, સમરૂ હિ ભગાયરૂ આપ બઢે, ૨૬૯
 નૃપ બુન્દિય આયરૂ ચૂક કિયો, છલ રાવ અજીત કલંક લિયો.
 અરસી પરલોક પ્રયાન કથા, ફિર દક્ષિણ ક્ષત્રિય વંશ જથા. ૩૦૦
 કુહલાપુર આદિક વંશ બધે, તિન સેવક ગ્વાલીયરાદિ સધે,
 બિનકે બલવંશ બિચાર કહે, રજપૂતનમેં થલ ટોંક લહે. ૩૦૧

૫૯. મહારાણા અરિસિંહ અમરગઢ મુકામ પર જુન્દી કેશવ રાજ અજીતસિંહના
 હાથે માર્યા ગયા હતા તેની ખબર સંવત ૧૮૨૬ ચૈત્ર વદ ૩ ઇ. સ. ૧૭૭૩ ના માર્ચની
 ૧૧ મી તારીખે પડી હતી. મહારાણા હમીર સં. ૧૮૩૪ પોસ સુદ ૮ ઇ. સ. ૧૭૭૮ના
 જન્યુઆરીની ૬ ઠી તારીખે દેહાન્ત પામ્યો. તેનો જન્મ સં. ૧૮૧૮ જેઠ સુદ ૧૧ ઇ.
 સ. ૧૭૬૧ ના જુનની તારીખ ૧૩ મીએ મહારાણો સદારકુંવરથી રાણા હમીરનો જન્મ
 થયો હતો. રાણા હમીરનું મૃત્યુ જેર આપવાથી જ થયું છે.

પ્રકરણ ૨૧ મું

મહારાણા શ્રી ભિમસિંહ (દ્વીતીય)

મહારાણા હમીરનું અકાળ મૃત્યુ થવાથી માતા સર્દારકુંવરના આત્માને આગાધ ઘણો જ થયો હતો, જ્યાં ભાવી અનુકુળ નહોત્ય ત્યાં કોઈ શું કરે ? કુમાર ભિમસિંહને ગાદી ઉપર બિરાજમાન કરવા નક્કી કર્યું. આ વખતે કુમાર ભિમસિંહ (દ્વીતીય)ની ઉંમર ફક્ત નવ વર્ષ અને નવ મહિનાની હતી. આટલી નાની ઉંમરે મેવાડના સિંહાસન પર સંવત ૧૮૩૪ના પોસ સુદ ૬ ઈ. સ. ૧૭૭૮ના જાન્યુઆરીની સાતમી તારીખે બિરાજમાન થયો હતો. સાત ઘડી રાત ગયા પછી પૂરોહીત રામરાવ એકલીંગદાસ, મહારાજ વાઘસિંહ, મહારાજ અર્જુનસિંહ, મહારાજ અનોપસિંહ, દેલવાડના રાજા સંજ્ઞા, કુરવાડના રાવત અર્જુનસિંહ, સનવાડના બાવા જૈતસિંહ, ભદ્રેસરના રાવત સરદારસિંહ, ચારણ પંજાં, આઠા, ધાય માતા રૂપાં, તથા ધાય ભાઈ કીકાં, વિગેરે સરદાર તથા પાશવાનોને સરપાવ આપવામાં આવ્યા હતા.

આ સમયના ઇતિહાસમાં કર્નલ ટોડ લખે છે કે વિક્રમી સંવત ૧૮૦૮ થી કે અત્યારસુધીમાં અઠાવીસ લાખ પચીસ હજારની આવકવાળી જાગીરો મેવાડમાંથી નીકળી ગઈ. માંડોમાંડેના કલેશથી આજે મેવાડ મહારાજાઓની ઘણી જ અનર્થકારી દશા થઈ પડી તે પૂર્વે જણાવવામાં આવ્યું છે. રાણાજીએ અંદાવત સરદારોને ઉચ્ચ પદ આપ્યું હતું, રાણાજી તરફથી મળેલી શક્તિનો દુરુપયોગ કરી તેમને સંવત ૧૮૪૦ ઈ. સ. ૧૭૮૪માં પોતાના જીના થતુ શક્તાવતોનું લોહી પીવાનો નિશ્ચય કર્યો આ પોતાની શક્તિનો ખોટો ઉપયોગ કરી સામસામા લડવા તૈયાર થયા, શક્તાવતના વંશનો એક સંગ્રામસિંહ વીર બહાદુર નર હતો, મેવાડના ઇતિહાસમાં જેને પોતાનું નામ અમર કર્યું છે.

આ વખતે સંગ્રામસિંહે કારોવાડના શાસક અર્જુનની જાગીર ઉપર આક્રમણ કર્યું અને પશુધન બધું લઈ જતો હતો ત્યાં માર્ગમાં જ અર્જુનના પુત્ર સાલીમસિંહે તેના પર આક્રમણ કર્યું. છેવટે સંગ્રામસિંહના ભાલાથી સાલીમસિંહનું મૃત્યુ થયું આ સમાચાર અર્જુનસિંહના સાંભળવામાં આવ્યા એજ વખતે પોતાની પાઘડી ફેંકી દીધી અને પ્રતિજ્ઞા લીધી કે “જ્યાં સુધી મારા પુત્રને મારનારનું લોહી ન પીઉં ત્યાં સુધી પાઘડી પહેરીશ નહીં.”

અર્જુનસિંહ એકદમ શીવગઢ ગયા ત્યાં સંગ્રામસિંહના વૃદ્ધ પિતા લાલજી રહેતા હતા. બંને પક્ષ વચ્ચે યુદ્ધ ચાલ્યું, આ વખતે નગર રક્ષક વગરનું હતું તેનો લાગ જોઈ અર્જુનસિંહે રણસીંગ વગાડ્યું જેથી લોકો નાસભાગ કરવા

લાગ્યા. સૌને પોતાના પ્રાણ સાચવવાની શ્રીકર પડી છે. આ વખતે સંગ્રામસિંહના પિતાની ઉંમર વર્ષ સીત્તેરની હતી. આટલી ઉંમરે રણવીર લાલજીએ ઘણી જ કુનેહ પૂર્વક લડી પોતાની બહાદુરી બતાવી પણ આખરે તે પરલોક સીધાવ્યો. અને વિજયી અર્જુને પોતાના પુત્રના મારનાર સંગ્રામસિંહના બાળકોનો પશુની માફક વધ કરી પોતાના આત્માને શાન્તિ આપી.

આ ભયંકર યાતના વખતે સંગ્રામસિંહની માતૃશ્રીએ પોતાના મૃત પતિનો દેહ ખોળામાં લઈ ચિતાગ્નિમાં પ્રાણાર્પણ કર્યું, કારેવાડના શાસક અર્જુનસિંહના આ કઠોર અત્યાચારથી ભયંકર અગ્નિ પ્રદિપ્ત થયો તે કોઈથી શાન્ત થઈ શક્યો નહીં, અને સમસ્ત મેવાડ ભૂમિને પાયમાલ કરી નાંખી. વળી બાળક લિમસિંહની અશક્તિ અને મહારાષ્ટ્રીઓના અત્યાચારથી મેવાડની જે અધોગતિ થઈ તેનો કોઈ ઉદ્ધાર કરી શક્યું નહિ. રાજસ્થાનનું નંદનવન સમાન ચિત્તોડ હવે સ્મસાનવત્ બની ગયું.

આ વખતે મેવાડનો મંત્રી લિમસિંહ હતો, લિમસિંહે અભિમાનના આવેશમાં આવી પોતાની ઉચ્ચ પદવીને કલંક લગાડ્યું, તેને ઉદયપુર અને ચિત્તોડની વચ્ચેની તમામ જમીન સિન્ધી સેનાને આપી દીધી જેથી આ સકળ સેના તેને વશ થઈ ગઈ. રાણા પ્રત્યે તે ક્રિચીંત પણ સહાનુભૂતિ ધરાવતો ન હતો. જે વખતે મહારાણા દ્રવ્યની અત્યંત કપટી લોગવી રહ્યા હતા તે વખતે આ મંત્રી પોતાના મિત્રોની સાથે લોગવિલાસ લોગવી રહ્યો હતો. રાણાને ધનની એટલીબધી તંગી હતી કે ઇડરની રાજ્યકન્યા સાથે પોતાના વિવાહ માટે રૂપીઆ કર્જ લાવવા પડ્યા હતા. પરંતુ વિશ્વાસઘાતી મંત્રીએ પોતાની પુત્રીના વિવાહમાં દસ લાખ રૂપીઆ વાપરી નાંખ્યા હતા, ચંદાવત્ સરદારની આ વર્તણૂક જોઈ રાજમાતા અપ્રસન્ન થઈ તેને રાજ્યવ્યવસ્થામાંથી દૂર કરી શક્તાવતોને વ્યવસ્થા સોંપી રાજમાતાની કૃપાથી તેઓની પ્રતિષ્ઠા વધી આખરે શક્તાવતોને સહાય મળી અને ચંદાવતોપર દમન કરી તેનો બદલો લીધો, મહારાણાની વિરૂદ્ધ પ્રચાર કરનારને બરાબર શિક્ષા આપવા નક્કી કર્યું.

ચિત્તોડના પ્રાચીન દુર્ગમાં સ્થિત થયા, આ વખતે માધોજી સિંધીયા પાસેથી રાઠોડોએ પોતાનો તમામ ગ્રાસ છીનવી પોતાના રાજ્યનો બહોળો વિસ્તાર વધારી દીધો. આ સમયે મેવાડનો મંત્રી માલદાસ હતો અને તેનો સહકારી મિત્ર મોજીરામ હતો. તેઓ બંને અત્યંત સહાસીક અને બુદ્ધિમાન હતા તેથી તેમને કુનેહ પૂર્વક 'નીમ બહેડા' ના તમામ દુર્ગો સિંધીયો પાસેથી લઈ લીધા અને અદ્ય સમયમાં મેવાડના તમામ પ્રગણાં મેવાડના અધિકારમાં આવી ગયાં. અને મેવાડીઓ મહારાષ્ટ્રીઓની જાજરમાંથી મૂકત થઈ આનંદથી સિસોદીઆ કુળનો જયજયકાર કરવા લાગ્યા.

વિજયી રાજપૂતોએ એવી ભૂલ ખામી હતી કે હવે સિંધીયો મેવાડ પર ફરી આક્રમણ નહીં કરે અને શમશેરથી મેવાડનો ઉદ્ધાર થશે. પણ જો બુદ્ધિ વાપરી હોત તો જરૂર મેવાડની ફરી આ કથા આવત નહીં. આ વખતે હોલ્કર મહારાણી અહલ્યાબાઈ અત્યંત ક્રોધમાં આવી ગઈ હતી. જેથી તેની આજ્ઞા અનુસાર હજારો સૈનીકોને તુલા જીતવા સિંધીયાની સાથે પાંચ હજાર ઘોડેસ્વાર મોકલ્યા. અને ઠાણેજીયુદ્ધ સંવત ૧૮૪૦ ના મહા સુદ ૪ ના રોજ થયું. અને તમામ પ્રજાણ પર હોલ્કરનો અધિકાર સ્થાપિત થયો. અને રાજપૂતો ભયંકર રીતે ઘાયલ થયા. અને કેટલાક કેદ પકડાયા. પણ વીર દીપચંદે અત્યંત બહાદુરી પૂર્વક એક મહિના સુધી યુદ્ધ ચાલુ રાખી જદવ રાજપુતોના હાથમાં શુરક્ષીત રહ્યું.

પરાક્રમી વીર દીપચંદ શત્રુનો મોરચો લેલી મંડળગઢના કિલ્લામાં દાખલ થયો આ પ્રમાણે હતલાગી રાજપૂતોની દુઃખનીશા ફરી ચાલુ થઈ અને સર્વ પરિશ્રમ નકામો ગયો. જ્યારે ઘણા સરદારો માર્યા ગયા. ત્યારે રાજમાતા, મહારાણાના નવા મંત્રી સોમજીએ તેમના સામે દમન કરવા નિશ્ચય કર્યો, પણ તેઓ કંઈ કરી શક્યા નહિ. આ વખતે ‘રામખ્યારી’ ને મધ્યાસ્થ તરીકે સાલુખ્યા સરદારની પાસે મોકલી ત્યારે સરદાર શાન્ત થયો હતો. મહારાણા ઉદયપુર માફી માગવાનો વિચાર કરી ગયા પણ ત્યાં જતાંજ વિચાર બદલાઈ ગયો અને વિચાર્યું કે હું અને મંત્રી સોમજી બંને સાથે રહી રાજ્યનું સુકાન ચલાવીશું. સાલુખ્યા સરદાર આ કપટજાળ સમજી ગયા હોવા જોઈએ કારણ કે તેમને સોમજીને પુરેપુરો પંઝામાં સપડાવી લીધો હતો. અને સોમજીનો સંહાર કરવા વિચાર કરી યુક્તિ શોધી. એક દિવસે જ્યારે સોમજી પોતાના કાર્યાલયમાં બેઠા હતા ત્યારે કેરવાડના અર્જુનસિંહ અને ભદ્રેશ્વરના સરદારસિંહ ત્યાં આવ્યા અને મંત્રીને કહેવા લાગ્યા. કે “તમે અમારી જાગીર કેમ લઈ લીધી છે ? તેનો જવાબ આપો !” મંત્રી સોમજી તેનો જવાબ આપે તે પહેલાં તો તેના દુષ્ટ સરદારોએ મંત્રીની છાતીમાં કદાર ખોસી દીધી અને તેનો વધ કર્યો. આથી સમસ્ત રાજ્યમાં ઉદ્કાપાત મચી રહ્યો.

આ વખતે રાણાજી સાહેલીઓની વાતમાં બીદનોરના રાજા જેતસિંહ સાથે આનંદ વિહાર કરતા હતા. જ્યારે મંત્રી સોમજીના બે બ્રાતાઓએ જૂમ પાડી કે “રક્ષા કરો, રક્ષા કરો,” આ જૂમ સાંભળી અર્જુનસિંહ પોતાની રૂપીરવાળી—રકતવાળી તલવાર લઈ તેમની પાછળ આવ્યો એટલે રાણાજીએ તેને વિશ્વાસઘાતી કહી દૂર કર્યો જેથી અર્જુનસિંહ, સાલુખ્યાના સરદાર અને સર્વ સામંતો ચિત્તોડના દુર્ગમાં ચાલ્યા ગયા. એટલે મંત્રી સોમજીના ભાઈ શિવજીભાઈને મંત્રી બનાવ્યો, અને બીજા ભાઈ સતીદાસને પણ ઉચ્ચ પદવી

આપવામાં આવી વળી શકતાવતોની સહાય લઈ ચંદાવતોની સામે યુદ્ધ કર્યું. ફક્ત 'અકોલા' નામના સ્થળે વિજય પ્રાપ્ત થયો, બાકી દરેક જગ્યાએથી શકતાવતોનો પરાજય થવા લાગ્યો.

આ વખતે મેવાડમાં એટલી બધી અધિર પરિસ્થિતિ હતી કે પ્રજા ઘણીજ લયભીત બની ગઇ હતી પોતાના પ્રાણ અને ધન કેવી રીતે બચાવવા તેના વિચારમાં લયભીત થઈ ગઇ હતી. વળી લોકો બહાર નીકળી શકતા પશુ નહોતા તો વેપાર તો કેવી રીતે કરી શકે ! મેવાડની આજે એવી દયા આવી ગઇ હતી કે તેનો લેખક પણ ચીતાર ચિતરવાને લાગ્યાર છે. આ ઉપરથી વાંચક ગણ ! જરૂર વિચાર કરી શકશે કે મેવાડના નંદનવનની આજે સ્મશાનભૂમિ થવા લાગી છે. અને આવી અધોર લયાનક સ્થિતિમાં મેવાડની નંદનવન સમી ભૂમિમાં ભથંકર હિંસક પશુઓએ નિવાસ—વાસ થયો હતો.

આવા સમયે મેવાડમાં શ્રીમંત કે ગરીબ, નાના થા મોટા, કોઈનો પશુ લેદ હોઈ શકેજ ક્યાંથી ? જે પોતાનું રક્ષણ કરવા શક્તિમાન હતા તેઓજ મેવાડમાં રહ્યા હતાં બાકી તો બીજા ક્યાંય પલાયન થઈ ગયાં હતાં. મહારાણાની અકર્તવ્યતાથીજ આવું પરિણામ પ્રજાને યોગવતું પડ્યું અને રાજ્યમાં આવા ઘણાજ અનર્થો થવા લાગ્યા. છેવટે રાણાએ મેવાડને બચાવવા માટે સિંધીયાની સહાય લેવા નિશ્ચય કર્યો જેથી સિંધીયાઓએ સહાય આપવાની હા પાડી. આ ઘટના બન્યા પછી જાલીમસિંહને કોટાની સુબેદારી મલી જાલીમસિંહ એક કાર્યકુશળ, ચતૂર, હોશિઆર હતો પણ તેની અભિલાષા વિચિત્ર પ્રકારની હતી. તે આવી સુબેદારી કરતાં મેવાડનો અધિપતિ થવા આકાંક્ષા ધરાવતો હતો. અને તે આકાંક્ષાથી સંતોષ ન થતાં તેને ભારતવર્ષના સમ્રાટ થવાની અભિલાષા થતી હતી પણ વિધી અનુસાર તેની એકે ઇચ્છા પાર પડી નહીં પણ તેની અભિલાષાનું પરિણામ એ આવ્યું કે તે જે હોદ્દો ધરાવતો હતો તે પણ સુકી દેવો પડ્યો અને કેવળ રાજપૂતોનો નોકર જ રહ્યો.

જાલીમસિંહના હૃદયમાં ધીમે ધીમે જે આશા પ્રગટ થતી હતી તે આશા પૂર્ણ થવાનો સમય હવે આવી લાગ્યો હતો જેથી મહારાણાએ પોતાનું સૈન્ય મજબૂત કરવાનો ભાર જાલીમસિંહને સોંપ્યો હતો. આ મહાન કાર્યની સાથે પોતાનો પણ મહાન ઉદ્દેશ પાર પાડવાનો ઉપાય શોધવા લાગ્યા. જો તેનો ઉદ્દેશ સફળ થાય તો ભારતવર્ષનો શ્રેય થાય.

જ્યારે જાલીમસિંહને સૈન્ય મજબૂત કરવા ધનની જરૂર હતી ત્યારે ચંદાવત્ સરદારોએ મહારાણાની એસઠ લાખની આવકની જમીન પચાવી પાડી હતી જેથી તે ઉપજ વસુલ કરી તેમાંથી ત્રણ લાખ સિંધીયાને આપવા અને ચોથો લાખ પોતે રાખવો અને પોતાના ભાગમાંથી સૈન્યની ભરતી કરવી અને

મજબુત બનાવવું. તેથી જલિમસિંહ પ્રચંડ સૈન્ય લઈ ચિત્તોડ પર ચઢાઈ કરવા લાગ્યો અને ઘણા ગામ, નગર તથા ગામડાં પાંચમાલ કર્યાં. જલિમસિંહના પંજામાં જે જે ગામ આવ્યા તેનો સમુગ્ગોજ નાશ કર્યો હતો.

આ વખતે સરદાર ભિમસિંહનો પ્રધાન (સલાહકાર) ધીરજસિંહ હતો, તે ઘણો બુદ્ધિશાળી અને હોંશિયાર હતો ધીરજસિંહ હમીરગઢનો હાકેમ હતો તેને વિદ્રોહી જાણી જલિમસિંહે હમીરગઢ ઉપર ઘેરો ઘાટ્યો આખરે ધીરજસિંહની હુકુશ બેઠી અને જલિમસિંહે તોપનો મારો ચલાવી હમીરગઢના ચુરેચુરા કરી નાંખ્યાં. આ પ્રમાણે પોતાનો અધિકાર સ્થાપી ત્યાંથી ચિત્તોડ ગયો. ત્યાં તેને સિંધીયાની સેનાની સહાય માગી ત્યારે ગર્વિત માધોજી સિંધીયાએ રાણાજીને પોતાની પાસે બોલાવવા આજ્ઞા કરી, રાણાજી વખતને માન આપી માધોજી પાસે ગયા આથી જલિમસિંહને ઘણું જ લાગી આવ્યું. પરંતુ જલિમસિંહના માટે કપટજળ પથરાઈ હતી; કપટી મરાઠા અંબાજીએ એવી સંધિ ગોઠવી રાણાજીએ કહેવડાવ્યું કે “ જલિમસિંહ આપણા માટે વિદાયગીરી લેવા તૈયાર છે ” આથી ચતુર જલિમ કિંચિત્ત પણ હતાશ થયા વગર તરતજ ત્યાંથી ચાલતો થયો.

આ પ્રકારે કપટજળથી અંબાજી આઠ વર્ષ મેવાડમાં રહ્યો અને મેવાડમાંથી એટલું બધું દ્રવ્ય મેળવ્યું કે તે એક સુપ્રસિદ્ધ શાહુકાર ગણાવા લાગ્યો. મેવાડની ભૂમિનું મહેસુલ પચાવી બાર લાખ રૂપીઆ લેવા કર્યાં હતા, પરંતુ તેના રહેવાથી મેવાડમાંથી અરાજકતા ફર થઈ અને મેવાડમાં બીલકુલ શાન્તિ નહોતી તે મેવાડમાં આજે શાન્તિ પ્રવૃત્તિ રહી. થોડા સમય પછી મેવાડવાસીઓ અંબાજીને આશિર્વાદ દેવા લાગ્યા. અંબાજીના હાથે કેટલાક સારા કામો થયા હતા પરંતુ છેવટે તે સ્વાર્થી બની પોતાની મૂળ જાત ઉપર આવ્યો હતો અને પોતાની ભયંકર મૂર્તિ ધારણ કરી મેવાડના યત્રુ પક્ષમાં લગી ગયો હતો.

જ્યારે ચંદાવત્ સરદારોનો પુનઃઅધિકાર પ્રાપ્ત થતાં જ શીવદાસ અને સતીદાસ બંને મંત્રીઓ ગભરાવવા લાગ્યા જે ચંદાવતોએ પોતાના ભાઈ સોમચંદને મારી નાંખ્યો હતો તે ચંદાવતોને આજે જોતાં બંને ભાઈઓએ પોતાના જગ્યાવ માટે અંબાજી પાસે સહાય માગી, અંબાજીએ સહાય આપવા સાડે રૂપીઆ આઠ લાખની આવક માગી હતી, આટલું આટલું કર્યું છતાં મહારાણા અને મંત્રીની કેઇ પણ આજ્ઞા પૂર્ણ થઈ નહિ.

મેવાડની પરિસ્થિતિ દિનપ્રતિદિન બગડી ચાલી. માધોજી સિંધીયા પણ આ દુનિયામાંથી હંમેશના માટે વિદાય થયો. માધોજી સિંધીયા એક બહાદુર નર હતો પરંતુ તેણે પોતાની બહાદુરી ફક્ત સત્તા અને પૈસા મેળવવામાં જ શુભાવેલી. જો માધોજીએ પોતાના ધનનો ભારત વર્ષ માટે ઉપયોગ કર્યો હોત તો આજે

ભારતની દીનદશા ન હોત, માધોજીના હાથે ભારતનું લગાર પણ હીત થયું નહિ. આજે ભારત વર્ષની પ્રજા માધોજીના નામ ઉપર ધિક્કારે છે.

જે માધોજીના મૃત્યુ વખતે તેના કોઈ પણ કુટુંબી કે અન્ય જનની આંખમાં એક પણ અશ્રુનું બિન્દુ પડ્યું નહોતું. રાજસ્થાનની દીનદશાનું કારણ અત્યાચાર, પ્રચંડ, લોભ અને ભુલ્મ હતાં. આખરે માધોજી ભારતવાસીઓના પ્રીતકાર લઈને જ ચાલ્યો ગયો.

જ્યારે માધોજીનું મૃત્યુ થયા બાદ તેનો ભત્રીજો દોલતરાવ બળપૂર્વક સિંહાસન પર બેઠો ત્યારે માધોજીનો કુમાર સગીર (નાનો) હતો, દોલતરાવ જેવો ગાદી ઉપર આવ્યો તેવો તરત જ માધોજીની વિધવા પત્નિઓ સાથે ઘોર વિત્રલ આરંભ્યો હતો. વળી તેણે શેણવી સરદારોનો વધ કરી મહાપાપ કર્યું હતું આ વખતે સિંધીયાના વર્તન ઉપર જ મેવાડનું ભાવી હતું કારણ કે સિંધીયાના પ્રતિનિધિ અંબાજીના હાથમાં જ મેવાડનું ભાગ્યચક્ર હતું. આવી રીતે અનેક મુશીબતો દિનપ્રતિદિન મેવાડ પર વધતી ગઈ, હોદ્કરે નાથદ્રારા મંદિરને પણ બાકી રાખ્યું નથી. નાથદ્રારા મંદિરની મૂર્તિ તથા ઉદયપુર ઉપર હલ્લો કરવાની તૈયારી કરી તે વખતે અજીતસિંહ જઈ પહોંચ્યો અને અજીતસિંહ દ્વારા મહારાણાની અભિલાષા બળી લીધી. તેથી હોદ્કરે જવાબ આપ્યો કે “ચાલીસ લાખ રૂપીઆ લીધા સિવાય ઉદયપુરનો ત્યાગ કરીશ નહિ.” આ સમાચાર જ્યારે મહારાણાના સાંભળવામાં આવ્યા ત્યારે મહારાણાના હૃદયમાં ભય ઉત્પન્ન—પેદા થયો.

આખરે ડરપોક ભિમસિંહ ચાલીસ લાખ રૂપીઆ આપવા કબુલ થયો, શું રાણા પ્રતાપનો વંશ આવો ડરપોક અને બીકણ હશે ? શું તેમનામાં બાપ્પા રાવલનું ખમીર નહોતું ? જે તેમનામાં મેવાડનું રક્ષણ કરવાનું સામર્થ્ય નહોતું તો તે સિંહાસન ઉપર બેઠો શું કામ ? એ બીકણ રાણો આખરે તે શત્રુઓના ચણેમાં પડ્યો અને પોતાના શિરે કલંક લગાડ્યું હતું પણ તે કલંક નાનું સુનું ન કહેવાય પણ જે કદાચ તે કલંકને સાત સમુદ્રના જળથી ધોવામાં આવે તો પણ તે કલંક નાબુદ થાય તેમ નહોતું. સંધિ કરવાના બદલામાં રૂપીઆ ચાલીસ લાખ માગ્યા હતા, આટલા બધા રૂપીઆ મહારાણાથી આપી શકાય તેમ નહોતું પણ રાણાજી બળુતા હતા કે આ રૂપીઆ આપ્યા સિવાય હોદ્કર કદાપી પાછો ભય તેમ નહોતો તેથી જ તેણે તે રૂપીઆ આપ્યા હતા.

દોહરો.

લાખ ચાલીસ આપવા, જણસો બધી વેચી ખરી,
સ્રી તણા વેચ્યા અલંકાર, શું ભાવીની ખુળી ભરી. ૩૦૨
લોજન પાત્રો પણ ગીરવી, વળી દેવું કર્યું શાહુકારનું,
આટલું કરવા છતાં દેવું, પુરૂં થયું ન હોદ્કરનું. ૩૦૩

ઉધાર ઉછીના લઈ, બાર લાખ ભેગા કર્યા,
 માંગણી મોટી હોલ્કર તણી, ભાગ્ય દેવ બદલાઈ ગયાં. ૩૦૪
 ગામ મુકયા ગરાસ મુકયા, દયા ન દીધી શત્રુએ,
 નિહુર હોલ્કર તો બન્યો, બાણે જુઓ યમરાજ એ. ૩૦૫
 મહા મુશ્કેલીએ કર્યું, દેવું પુરું હોલ્કર તણું,
 વાહ !!! ભાગ્ય વિધાતા, શું કર્યું ભાવી તેં મેવાડ તણું. ૩૦૬
 ચડતી અને પડતી તણા, રંગો જગત બદલાય છે.
 બાપા રાવલની કિર્તિમાં, આ ઝાંખપ કંઈ દેખાય છે. ૩૦૭
 માટે જગતના માનવી અભિમાન કેા કરશે નહીં,
 ન હોય ધન તો ન થાશે તેને, પણ હોય એનું બશે નહીં. ૩૦૮

આવી મેવાડની વિકટ સ્થિતિ જોતાં મેવાડની દુર્દશાનું ખ્યાન આપવા લેખ-
 કને પણ શબ્દો શોધ્યાં જડતાં નથી. જ્યારે ખુટતી રકમ વસુલ કરવા બળરામ
 શેઠને મૂકતો ગયો અને અજીતસિંહની સાથે ગયો, આ વખતે હોલ્કરે ઉત્તર
 તરફ પ્રયાણ કર્યું હતું.

“ પાપીઓને પાપની શિક્ષા અવશ્ય મળવીજ નોઈએ. ” જ્યારે મરાઠાઓ
 અત્યંત ગર્વમાં આવ્યા ત્યારે તેમનામાંથી કેટલાક બ્રિટિશના સન્યમાં બળ્યા
 અને બ્રિટિશ સૈન્યની બહાદુરીથી મરાઠાઓ પરાજય પામ્યા જેથી પેશ્વાહોલ્કરની
 તાકાત બ્રિટિશ સૈન્યની સામે થવાની રહી નહીં. તેમનો પણ પરાજય થયો.
 આથી મરાઠાઓના હાથમાંથી સઘળું દ્રવ્ય અને બળ નાશ પામ્યું. ભાવીની
 અનુકુળતા હંમેશના માટે કોઈની કાયમ રહી નથી અને રહેશે પણ નહીં.
 વળી મરાઠાના સૈન્યનો પગાર નહીં આપવાના કારણથી આખું સન્ય બદલાઈ
 ગયું હતું. છતાં પણ આશાજનક વાતો કરી અંગ્રેજો સામે લડવા તૈયાર
 કર્યા હતા.

આ વખતે મેવાડની દુર્દશા એવી થઈ હતી કે તે લખતાં પણ હાથ
 ધ્રુજે છે, પાપીઓ પિશાચ બની મેવાડના તમામ ગામ, નગરો હુંટવા લાગ્યા
 અને ઘોર લયંકર ત્રાસ વર્તાવવામાં બાકી રાખી નહોતી, જેનો ઉલ્લેખ લખતાં
 લખતાં પાનાના પાના ભરાય તેમ હોવાથી ફક્ત ટુંકમાં જ કે “ મેવાડની
 ઘણીજ લયંકર અને દયાજનક પરિસ્થિતિ બનાવી દીધી હતી.

છાપો

મેવાડ કેરૂ પૂણ્ય જુઓ, ને ગયું ખવાઈ,
 મેવાડ કેરા ભાગ્ય મહીં, લક્ષ્મી રીસાઈ;

કર્યો હોદ્કરે ત્રાસ, દયા ન દીલમાં લાવ્યો.
લુંટી લઈ મેવાડ, ખજનો તર ખનાવ્યો,
પણ હરામની લક્ષ્મી જીવ્યો, કાયમ કઢી ટકતી નથી.
કહે 'લોગી' હોદ્કર પાસ, લક્ષ્મી પછી રહેતી નથી.

૩૦૯

છાપો

હોદ્કર કેડં પૂણ્ય, ગયું જીવ્યો પરવારી,
અભિમાનથી જીવ્ન તણી, ઝડીઓ વિસ્તારી;
લુંટયા ગામ ગરાશો, છતાં ન ભૂખ જ ભાંગી,
આખર ફટયું ભાગ્ય, માંહી માંહી આગજ લાગી.
છેવટ ખિટીશ ગણ આવી હોદ્કરનેજ હરાવતા,
કહે 'લોગી' ખિટીશ થકી, સિંધીયા પણ ભાગતા.

૩૧૦

આ પ્રમાણે હોદ્કર અને સિંધીયાના ત્રાસથી મેવાડની કુચન સમી ભૂમિ ખીલકુલ સુકી-લુખી બની ગઈ. હોદ્કર અને સિંધીયાને મહાત કશનાર કોઈપણ રાજપુત રહ્યો નહિ. મરાઠાઓ આ પ્રમાણે અત્યાચાર કરી મેવાડની ભૂમિ રૂપી સ્મશાનમાં પિશાચોની માફક બ્રમણ કરવા લાગ્યા.

આ વખતે મેવાડમાં કોઈ એવો વીર નહોતો કે જે સ્મશાનભૂમિની ચિતા-માંથી અસંખ્ય મહાવીરો ઉત્પન્ન કરે તેથી મેવાડ ભૂમિની આ દુર્દશા જ રહી હતી. આખરે જેમ સમય સમયનું કામ કરે છે તેમ જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ ખિટીશોએ મરાઠાઓને બળપૂર્વક હાંકી કાઢ્યા. અને પોતાની શક્તિથી આ દેશને જીવાડ્યો.

આથી મરાઠાઓ પોતાનો ખજનો જ્યાં ત્યાં છુપાવવા માંડ્યા, આ વખતે અંબાજી રાણાએ વૈર લેવા વિચાર કર્યો કારણ કે મહારાણાએ અગાઉ મરાઠાઓને સહાય કરી હતી. તે વૈર અંબાજી ભૂલી ગયો નહોતો. તેથી જ અંબાજીએ મહારાણા ઉપર પોતાની સત્તા જમાવવા સાડ નક્કો કર્યું, પરંતુ તેની ધારેલી અભિલાષા પૂર્ણ થઈ શકી નહીં. આ વાત જ્યારે સંગ્રામસિંહના જાણમાં આવી ત્યારે સંગ્રામસિંહ અંબાજીના દરેક કાર્યમાં વિઘ્ન નાંખી તેની કાર્ય ચઢતિને તોડી નાંખતા હતા પણ તેમાં વિરાગના સન્નારીઓનો ઘણો મોટો હિસ્સો હતો અને એજ સન્નારીઓ અંબાજીના વિરોધ પડી સિંધીયાની સ્ત્રી 'બાયજીબાઈએ' અંબાજીના માર્ગમાં વિઘ્ન નાંખવા નિશ્ચય કર્યો, જો કે 'બાયજીબાઈ' રાજપુતના શત્રુ સિંધીયાને પરણી હતી તેમાં બધા રાજસ્થાનો કરતાં મેવાડના રાજ્યને પોતે આરાધ્ય દેવ માનતી હતી. પોતાનો પિતા સુર-

છરાવ ઘણો જ નિર્દય અને ઘાતકી હતો, તે છતાં તેના ઘરે આવી દેવ સમી કન્યા ઉત્પન્ન થઈ તેને ઘેર જન્મી, તે દરેક સ્ત્રીઓમાં શિરોમણી હતી.

પોતાના પ્રયાસથી શક્તાવત અને ચંદાવતો એકત્ર થઈ ગયા અને પોતાના મેવાડ માટે અભિમાન આપ્યું જેથી એક બીજાઓ સાથે કસુબા લીધા અને વેર-ઝેર ભૂલી ગયા. આ વખતે હોલ્કરે લાપણ આપી એકયતા ઉપર ભાર મૂકી દરેકને એકત્ર કરી નાંખ્યા હતા “આપણે અંદર અંદરના કલેશનો ત્યાગ કરી મેવાડના મહારાણુને મદદ આપી તમારા દેશનું કલ્યાણ કરો, જ્યારે આપણે દુશ્મનોનો સામનો કરીશું ત્યારે પણ આપણને મેવાડવાસીઓની જરૂર પડશે માટે આપણે કોઈ પણ રીતે મેવાડના રાણાને મદદ આપવી જ જોઈએ” આવી રીતે લાપણ આપી હોલ્કરે પોતાની ફરજ બજાવી હતી, પોતે ચાલતા સુધી મેવાડનું અમંગળ કર્યું નહતું અને સિંધીયાને કહેતો ગયો હતો કે “મેં અંગાણના આક્રમણથી રાણાના રાજ્યને સુરક્ષિત રાખવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે, માટે આપ કોઈ પણ પ્રકારે એવું ખરાબ વર્તન કરશો નહીં.” આખરે સિંધીયાઓએ થોડો વખત હોલ્કરની વાતનું પાલન કર્યું પણ છેવટે સોળ લાખ રૂપીઆ વસુલ કરવા માટે મેવાડ પર હલ્લો કરવાના ઇરાદે ‘સદાશિવરામ’ને એકદમ એ દેશમાં મોકલી આપ્યો. અને ઇ. સ. ૧૮૦૬ ના જુન માસમાં ગોલંદાજ પલટણ લઈને કુચ કરી હતી.

સિંધીયાને પોતાના બે કાર્યો હતા (૧) સોળ લાખ રૂપીયા વસુલ કરવા, (૨) જયપુરના સૈન્યને ઉદયપુરમાંથી દૂર કરવાનું, પણ રાજકુમારી કૃષ્ણાકુમારી નો વિવાહ જયપુરના રાજાની સાથે નક્કી થયો હતો. આ વખતે કુશાવહ રાજાનું સૈન્ય ત્યાંજ હતું. જ્યારે એ સૈન્ય ચાલ્યું ગયું ત્યારે મહારાણા ભિમસિંહની ભાગ્યદશા બદલાઈ ગઈ જ્યારે ભાવી બદલાઈ કોઈ જુદાજ રૂપમાં ફેરવાય છે ત્યારે જ મનુષ્યના જીવનની કસોટી થાય છે. તેવી રીતે હતભૂગી રાણા ભિમસિંહની દશા થઈ અને પોતે પોતાના દિવસો મહા-સુશીખતે નિર્ગમન કરતા હતા.

આટલું દુઃખ હતું તેમાં પણ વધારો કરવાના ઇરાદાથી દુષ્ટ વિધાતાએ મહારાણાના હાથમાંથી રાજસત્તા પણ છીનવી લીધી હતી. કેવળ નામનું જ રાજસન્માન ભોગવતા હતા. પણ તેઓ પોતાની પુત્રી કૃષ્ણાકુમારીને જોઈને જ આનંદ માનતા હતા પણ કઠોર ભાવીએ રાજકુમારીને પણ લઈ લીધી હતી. આ બધું અંદર અંદરના કલેશને લઈને આજે રાજસ્થાનની મહા ભયંકર શોચનીય દશા થઈ હતી. કૃષ્ણાકુમારીના વિવાહનો અઘડો માનસિંહે એટલો

અધો વધાર્યો હતો કે તે લખતાં પૃષ્ઠના પૃષ્ઠ ભરાય તેમ હોવાથી આગળ ન લખાવતાં આટલું જ બસ છે? ‘કે કૃષ્ણાકુમારીના રૂપનો પુખ્તરી માનસિંહ થયો હતો અને તેણે કોઈ હિસાબે જયપુરના રાજા સાથે કૃષ્ણાકુમારીનો વિવાહ થવા ન દેવો અને પોતે પરણવાનો નિશ્ચય કર્યો.’ તેથી જ પોતે કલેશનો વધારો કરી મેવાડના રાણાને ધમકી આપવા લાગ્યો હતો. આખરે બંનેને સામસામા યુદ્ધ થયા, તેમાં કોઈ પણ ફાળો નહીં અને સર્વની શક્તિનો બ્યય એવો થયો કે જેથી દુશ્મનો ફાવી ગયા અને કૃષ્ણાકુમારીનો ભોગ અપાયો હતો.

વળી આથી માનસિંહના લશ્કરમાં ફૂટ પડી હતી અને પોતે હતાસ થઈ ગયો હતો. જ્યારે પોતે આત્મઘાત કરવા તૈયાર થયો અને તેના સામંતોના જાણવામાં આવ્યું કે તરત જ દોડીને માનસિંહના હાથમાંથી તલવાર ઝૂંટવી લીધી અને જોધપુર લઈ ગયા, જોધપુરના દરવાજા બંધ કર્યા અને છ મહિના સુધી અંદર રહીને જ લડયા પણ છેવટે જોધપુર દુશ્મનોના હાથમાં જ ગયું તેમાં લુટફાટ ચલાવી શહેરને પાયમાલ કરી મૂક્યું હતું આ વખતે સૈન્યમાં કલહ ઉત્પન્ન થયો એટલે જગતસિંહ મરણના ભયથી નાસવા લાગ્યો. અને લુટ કરીને મેળવેલ તમામ માલ-મિલકત જયપુર મોકલવા માંડ્યો. પણ અધ વચ્ચેમાં જ રાઠોડોએ તે તમામ માલ-મિલકત લુટી લીધા, જગતસિંહ મહામુશીબતે પોતાનો પ્રાણ બચાવી નાંસી આવ્યો પણ પોતાના સૈન્યની જે દુર્દશા થઈ છે તે લખવાની શક્તિ અમારી લેખીણીમાં નથી.

ખરાબ મુર્હતમાં જ કૃષ્ણાકુમારી સાથે વિવાહ કરવામાં આવેલ તેનું જ પરિણામ ભોગવવું પડ્યું. જ્યારે કૃષ્ણાકુમારીના ઉત્તમ શુભો અને ગંભીરતા તથા પોતાનું પવિત્ર ચારીત્ર એટલું બધું જીવનની સાથે ઓતપ્રોત હતું કે આજે કૃષ્ણાકુમારીનું નામ સાંભળતાં જ દરેક મેવાડીના આત્માને તેના શુભોનું સંભારણું યાદ આવે છે. કૃષ્ણાકુમારીનું મોત થયું તેનો ઉત્પાદક માનસિંહ અને તેનો મિત્ર અમીરખાં હતો.

અમીરખાંની આગળ મહારાષ્ટ્રા ભિમસિંહ એક કાષ્ટની પુતળી સમાન હતો. તેથી જ અમીરખાંએ કહ્યું હતું કે “કૃષ્ણાકુમારીનો વિવાહ માનસિંહ સાથે કરો, નહીં તો તેનો વધ કરો.” પણ આવી ભયંકર પરિસ્થિતિ હતલાગી, હિચકારા, અલાગી, અને બીકણ રાણાએ બાપ્પારાવલની કિર્તિને કલંક લગાડ્યું હતું આખરે તે કામ દોલતસિંહ નામના રાજપુતને સોંપવામાં આવ્યું. આ કઠોર હૃદયના મનુષ્યના હાથમાંથી છૂરી પડી ગઈ અને જ્યારે મહારાણીને ખબર પડ્યા કે વનવાસમાં રકારોળ થઈ રહી છે, ત્યારે રાણી માથું પટકવા લાગી છતાં પણ

મહારાણા બિમસિંહને તેની અસર થઇ નહીં. અને છેવટે જ્યારે ઝેર આપવાનો હુકમ કર્યો ત્યારે એક ઢાસી મારફત ઝેર મોકલ્યું પણ તે ઝેર બહાદુર દેવી ભારતની લક્ષ્મી કૃષ્ણાકુમારીએ ખીલકુલ સંકોચ રાખ્યા વગર ઝેર પી લીધું, અને પોતે પોતાના પ્રાણનું બલિદાન આપ્યું. કૃષ્ણાકુમારીના પરલોક ગયા પછી તેની માતાએ અન્ન-જળનો ત્યાગ કરી સર્વ વૈભવને તિલાંજલી આપી પોતે પણ પુત્રીને માર્ગે ચાલી, કૃષ્ણાકુમારીના મૃત્યુના સબંધમાં દુષ્ટ અજીતસિંહ પણ ભેગો જ હતો આમાં એજ દુષ્ટનો હાથ હતો. કારણ કે એ પાપીએ જ અમીરખાંને ઉશ્કેર્યો હતો.

આવી અનેક ઘટનાઓ મેવાડની પવિત્ર ભૂમિ પર થવા લાગી જેથી મેવાડની દુર્દશા થવામાં બાકી રહી નહીં. અમીરખાંની પ્રતિષ્ઠા હોદ્કરના રાજ્યમાં ઘણી જ સારી હતી તેને દ્રવ્ય પણ સાફ સંપાદન કર્યું હતું. આખરે બ્રિટિશ સરકારે અમીરખાંને કહેણ મોકલાવ્યું કે, ‘તમે હોદ્કરનો પક્ષ ત્યાગ કરી અમારા પક્ષમાં આવો તો અમે તમને ઘણીજ જાગીરો અને પ્રગણાં આપીશું. શરત એટલી જ કે તમારે તમારી સેનાને નિશસ્ત્ર બનાવવી પડશે’ આ પ્રમાણે શરત મંજૂર રાખી બ્રિટિશ સરકારની છાયા નીચે નવાબ અમીરખાં રહ્યો અને તેની રાજધાની ટાંકમાં કરી.

ત્યાર પછી બ્રિટિશ સરકારે મેવાડના રાણા સાથે સંધી કરી તે પ્રસંગ મેવાડના માટે માંગણીક હતો. જે ભૂમિની હાડ-ચામ અને નસો તૂટી ગઇ હતી તેજ ભૂમિમાં આજે શાન્તિનું જળ સિંચવાનું બ્રિટિશ સરકારે શરૂ કર્યું. તેથી મેવાડને ભયંકર પ્રપંચી અત્યાચારીઓના ગુન્દમોથી બચાવી લીધું.

ઇ. સ. ૧૮૦૬ ની વસંત ઋતુમાં અંગ્રેજોએ મેવાડની સ્મશાનવત્ ભૂમિમાં પ્રવેશ કર્યો, પ્રવેશ કરતાં જ તેમના આત્માને શોક થયો કે જે મેવાડ એક વખતમાં રાજ્યસ્થાનમાં નંદનવન સમુ હતું, જે મેવાડ શ્રાઓનું કેંદ્ર સ્થાન હતું, જે મેવાડ સ્વમાન માટે પોતાના પ્રાણ આપવા તૈયાર થતું. તેજ મેવાડને બ્રિટિશ સરકારે દેખ્યું ને શોક કરવા લાગ્યા. આ વખતે મેવાડની ભૂમિમાં ઠામ ઠામ ખંડીયરો માલુમ પડતા હતા, જ્યાં જ્યાં દ્રષ્ટીપાત કરવામાં આવે ત્યાં ત્યાં હુદય લેદક ભયંકર મૂર્તિઓ દ્રષ્ટીગોચર થતી હતી. ઘણા સ્થાનો ઉજ્જડ થઇ ગયા હતા, ખેડુતો પાસે અનાજ નહોતું. જ્યાં દ્રષ્ટી કરી જોવામાં આવે ત્યાં ઘણીજ કંપારી છુટે તેવી સ્થિતિ જોવામાં આવતી હતી. સુંદર સુંદર મહાલયો પણ ખંડીયર બની ગયા હતાં. જ્યાં મરાઠાઓની પધરામણી થઇ છે ત્યાં આથી પણ વધારે ભયંકર બનાવો બન્યા છે. પણ છેવટે તેઓને તેમના પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત ભોગવવું પડ્યું.

અંગાણએ મેવાડની પુષ્કળ લક્ષ્મી હુંટી હતી પરંતુ પાછળથી સર્વ સંપત્તિ તેને આપી દેવી પડી હતી તેની કઠોરતા અને સ્વાર્થ પરાયણતાને લઈને મેવાડને ભારે નુકશાન થયું હતું, તેણે કૃષ્ણ તેને તાત્કાલીક મળી ગયું. જે સિંધિયાની સહાયથી તેના સૌભાગ્યના સૂર્યને ઉદય થયો હતો તેજ સિંધિયાનો અનાદર કરી તેને ગ્વાલીયરમાં પોતાની સ્વાધિનતાને ડંકો વગડાવ્યો હતો. આથી સિંધિયા તેના પ્રથંક શત્રુ બની ગયો હતો. આખરે અંગાણને પકડ્યો અને તેના હાથ પગની આંગળીઓ બાળી ચુકી તેની તમામ સંપત્તિ ઝુંટવી લીધી.

અંગાણથી પોતાની સંપત્તિને હુંટાતી જોઈ ન શકવાથી તેના સમક્ષ પડેલી છૂરીથી પોતે આત્મહત્યાકરવા વિચાર કર્યો, અને તેના હૃદયમાં છૂરી મારી તો ખરી પણ તેનું મૃત્યુ થયું નહિ. આ વખતે અંગ્રેજ દૂતની સાથે જે ડોક્ટર હતો તેને તાત્કાલીક ઘાવ સીવી લીધો જેથી તેના પ્રાણ બચી ગયાં. તે નિસ્તેજ થઈને પડ્યો હતો, તેના ખજાનાની ચાવી તેના હાથમાં આવી આ વખતે અંગાણની પાસેથી રૂપિયા પંચાવન લાખની પ્રાપ્તિ થઈ હતી. તે પછી સિંધિયાએ જે વખત પોતાનો સુબો બનાવી મેવાડ પર ચોકડ્યો હતો પણ તે બહુ વખત સુધી આ પદ લોગવી શક્યો નહિ અને થોડાંક સમયમાં પરલોક વાસી થયો. કહેવાય છે કે અંગાણના મરણ પછી તેની તમામ સંપત્તિ જાલિમસિંહના હસ્તમાં આવી.

રાણાજીના મંત્રીએ સીતેર હજાર રૂપિયા ચશવંતરાવ બાઈને આપી કમલમેરનો કિલ્લો લઈ લીધો. આટલા પૈસા લેવા કરવા માટે જુદી જુદી ભૂમિઓ જુદા જુદા માણસોને ઇજારે આપી દીધી. દુરાચારી અમીરખાંએ ઇ, સ ૧૮૦૬ માં પોતાની પ્રથંક સેનાને સાથે લઈ મેવાડ પર ઘેરો ઘાલ્યો. અને રાણીની પાસે અગીયાર લાખ રૂપિયાની માગણી કરી “જો તમે માંગણી નહિ સ્વીકારો તો તમારે એકલીંગજીનું મંદિર તોડી નાંખીશ અને મેવાડને પાથમાલ કરીશ.”

આ વખતે મહારાણામાં અગીયાર લાખ રૂપિયા અમીરખાંને આપવાની શક્તિ નહતી પણ રૂપિયા આપ્યા સિવાય બીજો ઉપાય નહોતો તેથી છેવટે નવ લાખ રૂપિયા આપવાનો સ્વીકાર કર્યો પરંતુ રાણાથી આટલા રૂપિયા લેવા થઈ શક્યા નહીં ત્યારે ફર અમીરખાંએ રાણાના દૂતનું ભયંકર અપમાન કરી તેના પર અત્યાચાર કરવા માંડ્યો. તેમાં મંત્રી કિશનદાસ^{૫૯} ઘાયલ થયો,

૫૯. કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે કિશનદાસ આ વિપત્તિના સમયમાં સદા મારી પાસે રહેતો હતો, રાણા અને કર્નલ ટૉડની વચ્ચે વાર્તાલાપ થતો ત્યારે કિશનદાસ ફુલાપિયાનું

ફૂર પઠાણોએ મેવાડમાં બળ પૂર્વક પ્રવેશ કર્યો, રાણાજી તેની ગતિ રોકી શક્યા નહીં. જેથી નગરવાસીઓ નાસભાગ કરવા લાગ્યા. અમીરખાં ભયંકર અત્યાચાર કરવા લાગ્યો. આવા સમયે કોઈપણ સ્ત્રી બહાર નીકળી શકે નહીં. નગરજનોની કિંમતી સપત્તિ લૂંટાવા લાગી, મેવાડમાં હાહાકાર થવા લાગ્યો, લોકો જેમ તેમ નાસભાગ કરવા લાગ્યા. પઠાણોએ જીવનની અવધિ કરવા માંડી આ વખતે પઠાણોનું સન્ય પણુ આવી લાગવાથી બન્ને તરફથી ઉદયપુરની પ્રજા ઉપર જે અત્યાચાર કરવામાં આવ્યો છે તેનું વર્ણન કરવું તે લેખકની શક્તિ બહારની વસ્તુ છે. પ્રજા બિચારી દાડણુ દુઃખમાં સપડાઈ ગઈ. આખરે અંદર અંદરના વિશદથી મેવાડની પ્રજાને દુઃખ પડવાનું બાકી રહ્યું નથી.

જ્યારે મેવાડની રક્ષાનો કોઈ ઉપાય રહ્યો નહીં. ત્યારે રાણાજીએ એક સભા બોલાવવા નિશ્ચય કર્યો અને ‘ધવલ મેરૂ’ નામના સ્થાનમાં સભા બોલાવી અભિપ્રાય બહેર કર્યો કે “મેવાડની તમામ ભૂમિ દુશ્મનોને વહેંચી આપવી.” દુશ્મનોને મનોકામના પૂરી કરવાનો આ સમય જલ્દી હાથ આવવાથી તેઓને આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. જ્યારે મેવાડની દુર્દશાની પરાકાષ્ટાનો સમય નજદીક આવતો ગયો ત્યારે જેમ સ્મશાનનો કબજો મળવાથી પ્રેતો ખુશી થાય છે તેમ મરાઠાઓ અને પઠાણો આનંદ માનવા લાગ્યા, અને અત્યંત ખુશી થવા લાગ્યા.

એક વખત મેવાડવાસીઓ પ્રભાવશાળી અને શૂરવીરતામાં પોતાની નામના અમર કરી જગતના ઇતિહાસમાં સોનેરી અક્ષરે અકિંત હતા. તેજ મેવાડવાસીઓ આજે ચૈતન વગરના નિર્જીવ સ્થિતિમાં તદ્દન જડ અને નિરૂત્સાહી બની ગયા હતા. વિદ્યાતાની અકૃપા મેવાડ ઉપર સંપૂર્ણ રીતે ઉતરી હતી. નહિં તો રાજસ્થાનની કમલિની કૃષ્ણાકુમારીનો લોગ શા માટે આપવામાં આવત? અને આખારાવલના વંશજ મહારાણા ભિમસિંહ કાયર અને ડરપોક શા માટે બનત ?

કામ કરતો હતો. અંદાવતો સાથે તેને વૈર હતું, પણ તે મહાન સ્વામિભક્ત હતો. કર્નલ ટૉડ પોતાના સ્વનેત્રોએ મૃત્યુ થતાં જોયું હતું. કિશનદાસનું મૃત્યુ થયેલું જોઈ કર્નલ ટૉડ તથા અંગ્રેજ ડોક્ટરને મળ્યા ત સદેહ ઉત્પન્ન થયો હતો કે “કોઈએ ઝેર-વિષ આપીને મારી નાખ્યો છે.” કિશનદાસના મૃત્યુની વાત સાંભળી હજારો માણસો રડ્યાં હતાં. આ ઉપરથી પ્રતિત થાય છે કે તે અત્યંત લોકપ્રિય હતો. આ સમામાં સતિરામ, કિશનદાસ તથા રૂપરામ પણ વિદ્યમાન હતાં. અંગ્રેજો સાથે રાણાજીને સંધિ થયા પછી આપણ સિંધિયાને અજમેરમાંથી દૂર કરવામાં આવ્યો. તેણે જ્યાં રહેવાનો વિચાર કર્યો હતો તે વખતે તેના શરીર પર યુક્તિ હતી. અને તેને અનેક કુવચનો સંભળાવ્યા હતાં. અહંકારનું પરિણામ આવું જ આવે છે.

મેવાડની સર્વ સુંદરતાનો નાશ થયો હતો. જે મેવાડ એક વખતનું નંદન-વન ગણાતું હતું તે મેવાડની આજે સુંદરતા ક્યાં ચાલી ગઈ ? એક વખતની મેવાડભૂમિ જન્મભૂમિને ખાતર પ્રાણ આપનારાઓ અસંખ્ય શિરોનો જન્મ આપનારો હતી, જે મેવાડ એક વખતે સર્વ દેશોમાં શિરોમણી ગણાતો હતો, જેને સમસ્ત જગત વીરજન ગણીને વંદન કરતું હતું. તે મેવાડભૂમિ આજે સ્મશાનવત્ બની ગઈ. અહાહા. શું વિધાતાની અકૃપા ! આ પ્રમાણે મેવાડની અધોગતિનું વર્ણન કરતાં ભલભલાના હૃદયને આઘાત થયા વિના નહિ રહે !

એક વખતની મેવાડની મહારાણી આજે ભિખારીની દશામાં, જે મેવાડમાં શાહુકારો મેવાડ માટે પ્રાણ આપતાં પાંછી પાની મુકતા નહોતા તેવા માણસો આજે પિશાચોના પંખમાં લોહ જંજીરોમાં કેદ પકડાયા. અને સર્વને અજમેર લઈ ગયા અને ત્યાં પ્રબળજનોને ઘણું જ કષ્ટ આપી રીખાવી રીખાવી મૃત્યુને શરણ કર્યા. ઘણા લોકોએ પૈસા આપીને પોતાના જીવનની મુક્તિ મેળવી આખરે ઇ. સ. ૧૮૧૭ પર્યન્ત જે જીવતા રહ્યા તેઓ તે વર્ષમાં થયેલી સંધિ અનુસાર મુક્ત થઈ હાડપિંજરના આકારમાં કારાગૃહમાંથી બહાર નીકળ્યા.

આ વખતે જૈન મંદિરોની ઘણીજ અવદશા થઈ હતી ઘણા મંદિરો અપુજ રહેતા હતા તેના કોઈ રક્ષણ કરનાર નહોતો. જ્યારે પાપ ગૃહો ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે દેવો પણ સંતાપ્ત જાય છે અને દેવો પણ હતાસ બની જાય છે. પણ આખરે તો જ્ઞાનીઓના વચન પર શ્રદ્ધા રાખીએ તો સત્યનો જય છે. છતાં આજના કલિકાળના જમાનામાં સત્ય વસ્તુને સ્થાન નથી. અસત્ય વસ્તુ ઉપરજ દુનીયા તાગડધીના કરે છે. ધર્મીને ઘેર ઘાડજ આવે. જે મેવાડ દુઃખીઆનું બેલી, સ્વમાન ખાતર પોતાનો પ્રાણ આપી અમર નામના કરનાર જે મેવાડ પ્રતાપ જેવા સત્યવાદી વીરનું જન્મસ્થાન તેજ મેવાડમાં આજે પાપી અને પિશાચોની અધર્મ લીલાની હાલ થઈ ગઈ છે. જ્યાં ન્યાય કે નિતી જેવી વસ્તુ નથી. શું પરમાત્મા આટલો બધો નિંકુર થઈ ગયો હશે તેના દરબારમાં શું દયાનો અંશ રહ્યો નહીં હોય ? પણ કોઈ શું કરે ! કહ્યું છે કે ‘કર્મની ગતિ ગહન છે.’ માટે તે અનુસાર સૌ સૌને પોતાના કર્મની વિટંબણા લોગવવી પડે છે. આખરે મેવાડની ભૂમિ પિશાચોનાં હાથમાં ગઈ અને મેવાડની ભૂમિ આજે યમરાજના ખપ્પરમાં હોમાઈ રહી.

જેમ જેમ મેવાડની પરિસ્થિતિ બદલાતી ગઈ તેમ તેમ જૈન પુરાતન મંદિરોની પણ અધોગતી વધતી ગઈ, આજકાલ મેવાડમાં લગભગ પાંત્રીસો જૈન મંદિરો મૌનુદ છે.

જેમાં નંદસરા, ભીલવાડા, ગોચુંદા કુંભલગઢ, ચિતોડ ઇત્યાદિ ગામોમાં ઘણાજ લબ્ય અને પ્રાચીન નમુનાઓ મોજૂદ છે, પણ કાળની ગતિ ગહન છે. જેમ જેમ રાજ્ય સામે અનેક બળવાઓ અનેક યુદ્ધો થવાથી મેવાડનું ભાવી આજે જુદી દશામાં તોળાઈ રહ્યું હતું તેવી સ્થિતિમાં પણ જૈનોએ પોતાની શ્રદ્ધા અનુસાર જેટલી બની શકી તેટલી ત્વરાથી જૈન મંદિરોનું રક્ષણ કરવામાં બાકી રાખી નહોતી. મેવાડના સિંહાસન પર અનેક રાણા મહારાણા થયા. તેઓશ્રીએ પણ જૈનોની અતિ ઉદારતા ભરેલી કદર કરી જૈન તરીકેનું ખીરદ વધારવામાં ઘણાજ ઉત્તમ હિસ્સો બઢ્યો હતો.

મહારાણા શ્રી કુમ્ભાના વખતમાં પણ ઘણા દાખલા મળી આવે છે કે રાણાશ્રી કુમ્ભાને જૈન મંદિર અને જૈન ધર્મ પર અતિ શ્રદ્ધા હતી, આ સિવાય તપાગચ્છની ઉત્પત્તિ પણ મહાપુરૂષોની અજબ ધર્મશ્રદ્ધા ! અને તે શ્રદ્ધા વડે બળવેલી રાજ્યની સેવાને આભારી છે. અને તે તપાગચ્છના આચાર્યશ્રીને પણ રાજ્ય તરફથી ઘણું જ માન અને જાગીરો આપવામાં આવી હતી. આ પછી ભામાશાહ પણ એક જૈન ભડવીર હતો તેને પણ ઘણાજ મેવાડની અણ્ણમોલી સેવા બળવી છે, મેવાડના માટે સર્વસ્વ સર્મપણ કરનાર એ વીર ખિરાદર ભામાશાહ જ હતો. જેને મહારાણા પ્રતાપની ખાતર પોતાની જાંઘળી અને ભવ હોમી દીધા હતા. બુજર્ગ છતાં એક યુવાનને શરમાવે તેવી તેની બહા-દુરી તેમજ યુદ્ધ કળામાં કુશળ હતો. આવા નરવીરોથી મેવાડમાં જૈન ધર્મ અને જૈન મંદિરોની મહત્તા વધી રહી હતી.

મહારાણા રાજસિંહના વખતમાં મંત્રી દયાળશાહ એક અજબ પુરૂષ થઈ ગયો. મહારાણાશ્રીને મોતના પંજામાંથી બચાવનાર, પ્રાણના ભોગે જૈન વિરાંગના પાટમદેના શિયળનું રક્ષણ કરનાર, દુષ્કાળના વખતમાં સારી પ્રજાને સહાય આપી ટકાવી રાખનાર, તથા મેવાડની કિર્તિ કેમ વધે અને શાહના જુદા સામે કેવી રીતે ટકી રહેવું તે બાબતોમાં વીરવર મહામંત્રી દયાળશાહે ઘણાજ પરિશ્રમ વેઠી મેવાડની સેવા બળવી હતી. વળી પોતે આચાર્ય મહારાજ શ્રી શ્રી શ્રી માનસૂરિશ્ચરશ્રીના સહઉપદેશથી જ દુષ્કાળ જેવા ભયંકર સમયમાં “દયાળ કિલ્લો” બંધાવવો શરૂ કર્યો હતો. અને તેમાં શ્રી ઋષભદેવ ભગવાનનું અજોડ શિલ્પકળાથી ભરપુર સુશોભીત જૈન મંદિર બનાવ્યું અને તે મંદિરમાં લગભગ એક કરોડ રૂપીઆ ખર્ચ કરી મેવાડની દુઃખી પ્રજાને મળુ-રીની રાહત આપી દુષ્કાળને સમય વ્યતિત કરાવ્યો હતો. આવા અનેક મહા-પુરૂષોએ મેવાડના માટે પોતાના તન, મન અને ધન અર્પણ કર્યા હતા. તેથીજ એવા પ્રભાવશાળી જૈનોથી આજે મેવાડમાં હજારોની સંખ્યામાં જૈન મંદિરો શોભી રહ્યાં છે.

આજે મેવાડમાં પવિત્ર તિર્થ શ્રી ઋષભદેવ (કેસરીયાજી)નું શોભી રહ્યું છે. તેમાં અત્યાર સુધી શ્વેતામ્બરી અને દિગમ્બરીના અનેક મત મતાંતર ચાલતા જ આવ્યા છે અને હજી પણ ચાલે છે. પણ વાસ્તવિક જોતાં ખરી વસ્તુનું પરિણામ શોધવામાં આવે તો તે વસ્તુનો ખાસ નિકાલ થઇ જાય પણ અફસોસ ! કે એ વાતનો નિકાલ હજી સુધી થવા પામ્યો નથી. મૂર્તિ લબ્ધ અને પુરાણી છે તેમાં જરાપણ શક નથી, અન્યમતીવાળાઓને તેના ઉપર સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે, તેમ દેશ પરદેશથી હજારો લાવી યાત્રાળુઓ આવી તેની સેવા પૂજનો લાભ લે છે. પણ જ્યાં સુધી ખંને પક્ષ માટે ન્યાય ન તોલાય ત્યાં સુધી ધુંધવાયેલોજ રહેશે અને કોઇ વખત અગ્નિ પ્રદિપ્ત થતાં કલેશનું વાતાવરણ ઉભું થશે.

કેસરીયાજીનું મંદિર લગભગ ચૈદમી સદીનું હોય એમ જણાય છે. તેની ખાંધણી અને તે ખાંધણી જૈન સંપ્રદાય અનુસાર છે. ઇતિહાસકારોએ આ ખાખતમાં ઘણુંજ લખ્યું છે, અને તે ખાખતના શિલાલેખો, તામ્રપત્રો વિગેરે પણ મોજુદ છે તેમ ખતાવ્યું છે, વળી શ્રીયુત ચંદનમલ નાગોરીનો લખેલો ઇતિહાસ વાંચતાં જૈન સંપ્રદાયના મતને સંપૂર્ણ ટેકો અને પ્રોત્સાહન મળે છે. વળી શ્રીયુત લક્ષ્મીદાસ મથુરદાસની લખેલી હકીકત ઉપરથી આ મંદિર દિગમ્બરીઓનું છે એમ જણાવવામાં આવ્યું છે. આવી આવી અનેક ઘટનાઓથી આજે ખંને કોમની પરિસ્થિતિ ગંભીર ઉભી થઇ છે, તેમ ઇતિહાસ વિચારક શ્રીયુત ગૌરીશંકર લક્ષ્મીશંકર ઓઝાએ પણ જૈનો માટે એક પણ શબ્દ લખ્યો નથી તેની મને નવાઈ લાગે છે. જે ભામાશાહ, કર્માશાહ, દયાળ-શાહ વિગેરે જૈનોએ જે મેવાડ રાજ્યની પ્રાણના લોગે સેવા બજાવી છે તેની નોંધ અન્ય ઇતિહાસકારોએ ઘણીજ સારી રીતે લઇ તેની ઉજ્જવલ કીર્તિ જગત આગળ રજુ કરી છે ત્યારે શ્રીયુત ગૌરીશંકર ઓઝાએ એક સાધારણ વસ્તુ ખતાવી છે. આથી મારા હૃદયને શોક થયા સિવાય રહેતો નથી.

જ્યારે આવા સમર્થ વિદ્વાનો પક્ષાપક્ષીમાં જોડાશે ત્યારે જગતની આગળ સ્પષ્ટ હકીકત થી રીતે બહોર કરશે, ઇતિહાસકાર કર્નલ ડૉડ સાહેબે તેમજ કવિ કેશરીસિંહ એ વીર ભામાશાહના માટે ઘણુંજ ઐતિહાસીક વૃત્તાંત રજુ કરી ભામાશાહની મહત્તા વધારી છે. આ પ્રમાણે જ્યારે શાક્ષરો અને વિદ્વાનો કરે તે બ્યાજખી ન કહેવાય ! આ સિવાય મેવાડમાં અનેક એવા મંદિરો છે કે તેનો જોટો મળવો મુશ્કેલ છે, છતાં આજે કર્માનુસાર પરિસ્થિતિ બીલકુલ બદલાઈ ગઇ છે. શાથી; સાધુ મુનિરાજના વિહાર અટકી ગયા અને પ્રચાર કાર્યની પદ્ધતિ બીલકુલ રસ વગરની બની તેથી સ્થાનકવાસી અને તેરાપંથીઓએ સારાચે મેવાડમાં એવી જડ ઘાલી છે કે આજે મંદિરોની સેવા-પૂજના બદલે કોઈ દર્શન કરવા પણ જતું નથી.

એક તરફ જૈન ધર્મની આ સ્થિતિ અને બીજી તરફ મેવાડના મહારાણા ભિમસિંહની પરિસ્થિતિ પણ વિચિત્ર પ્રકારે થઇ, આ પ્રસંગે મેવાડની એવી દુર્દશા થઇ કે તેની હકીકત લખવા મારી શક્તિ બહારની વાત છે. આ બધી વસ્તુનું પરિવર્તન થવાનું મૂખ્ય કારણ એક જ કે અંદર અંદરના વિગ્રહ અને કુસંપ. સર્વે પોતપોતાના સ્વાર્થ પુરતા જ મેવાડની ખોટી ભક્તિ કરતા હતા. આખરે મેવાડભૂમિ નિવીર્ય બની ગઇ, શહેર હતા ત્યાં ગામડાં બની ગયાં અને જ્યાં ગામડાં હતાં ત્યાં ઉજ્જડ વેરાન બની ગયાં, જે જગ્યાએ હબરો માણસોની વસ્તી હતી તે જગ્યા આજે સ્મશાનભૂમિ જેવી બની ગઇ.

હોલોલકુળના ભાગ્યચક્રના પરિવર્તન સાથે જ મહારાજા કનકસેનના વંશને ઇતિહાસ ઇસ્વીસન બેની શતાબ્દીથી આરંભીને ઓગણીસમી શતાબ્દી પર્યન્ત સારી રીતે વર્ણવવામાં આવ્યો. લગભગ બે હજાર વર્ષ તો મહારાજા કનકસેનનું રોપેલું વક્ષ અંકુચીત દશામાં રહ્યું અને પાછળથી દુર્દશાને પ્રાપ્ત થયું. ભાગ્યની ઘટના અજબ છે. અનેક જાતના સંકટોથી મેવાડનું લોહી ચુસાઇ ગયું અને પ્રાણુ વગરનું હાડપીંજર સમુ મેવાડ રહ્યું. આ વખતે અંગ્રેજોએ સૌથી પહેલાં આ દુષ્ટ ઇળોનું દમન કરવા વિચાર કર્યો. ઇ. સ. ૧૮૧૭ ના ઓક્ટોબર માસમાં ભારતવર્ષના શાસનકર્તા લોર્ડ હેસ્ટીંગ્સના ચાતૂર્યના પ્રભાવથી આ દુષ્ટ લોકોના અત્યાચારનો અંત આવ્યો અને પ્રજા કાંઈક શાન્તિ ભોગવવા લાગી. તે પ્રતાપ સાત સમુદ્ર તરીને પાર આવેલા વણીક વેશી ખ્રિટીન લોકોની પ્રભુતા ભારત વર્ષમાં દૃઢ થઈ. આખરે ખ્રિટીશ સેના શાસન કર્તાની કુનેહથી સર્વ બુદ્ધિ દૂર થયા અને મેવાડની પ્રજામાં કંઈ ચેતન આવ્યું.

ખ્રિટીશ શાસનકર્તાએ ભારતવર્ષના સર્વ રાજ્યોમાં સંપ કેમુ થાય તેનો વિચાર કરી બધા રાજ્ય કર્તાને આમંત્રણ આપ્યા. આ વખતે જયપુરના મહારાજા સિવાય બીજા બધા રાજ્યોએ સહાનભૂતિ બતાવી અને દિલ્હીમાં વિરાટ સભા ભરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું. માત્ર થોડા જ અઠવાડીયામાં સમસ્ત રાજપૂત જાતિનું ભાગ્યસૂત્ર ખ્રિટનના હાથમાં આવ્યું અને સંધિપત્ર લખવામાં આવ્યો તેમાં એવો કરાર લખવામાં આવ્યો કે “રાજપૂતો રાજક્રિય સ્વાધિનતાનું સુખ ભોગવશે અને અંગ્રેજ સરકાર શત્રુઓના આક્રમણમાંથી અને અત્યાચારોમાંથી તેમનું રક્ષણ કરશે. તે બદલામાં પોતાના રાજ્યની ઉપજનો થોડો ભાગ આપવો પડશે.” આ પ્રમાણે બંને પક્ષોની રાજપુત્રીથી સંધિઓ નક્કી કરી અને તેનો સ્વિકાર કર્યો. ઇ. સ. ૧૮૧૮ ના જાન્યુઆરી માસની તા. ૧૬ મી એ રાણાજીએ ઉક્ત સંધિપત્ર ઉપર હસ્તાક્ષર કર્યા હતાં. અને તે પછી ફેબ્રુઆરી માસમાં જ ઉક્ત સિંધીયાના અનુચરોએ અન્યાયથી મહારાણાની ભૂમિ પર પોતાનો અધિકાર સાબીત કર્યો હતો. આ સર્વ ભૂમિનો ઉદ્ધાર કરવા માટે અંગ્રેજ સેનાપતિ મેજર

જનરલ સર આર ડક્લેન સેના લઈ તૈયાર થયો. દરેક ઠેકાણે પોતાની કુનેહખાણ અને શૂરવીરતાથી અંગ્રેજ સેનાપતિએ સર્વ કિલ્લાઓ હસ્તગત કરી મેવાડના રાજ્યને સમર્પણ કર્યાં. વળી લાગ્યવાન ચતૂર અંગ્રેજોએ એક મોટો કિલ્લો પોતાના રાજ્યમાં સંયોજી લીધો અને કમલમેરના કિલ્લાનો અધિકાર પોતે લઈ લીધો.

કમલમેર અને ઉદયપુરને લગભગ ૧૪૦ માઇલ દૂર હશે આ વખતે એક અંગ્રેજ જણાવે છે કે કમલમેરથી ઉદયપુર આવતાં ફક્ત બેજ શહેર મળ્યા અને બાકી તમામ વિસ્તાર ઉજ્જડ અને શૂન્યકાર હતો. મનુષ્યનું જરા પણ ચિન્હ નહોતું અને વસ્તી તો હતી જ નહિ. મોટા મોટા રાજ્ય માર્ગો પણ શૂન્ય સ્મશાનવત્ બની ગયા હતા. એક વખત રમણિય નંદનવન સમી ભૂમિની આજે આવી ભયંકર દશા ! શું વિધિની વિચિત્રતા. મેવાડમાં ભીલવાડા નામનું શહેર હતું. બાર વર્ષ પૂર્વે અર્થાત્ ઇ. સ. ૧૮૦૬ ના મે માસમાં જ્યારે અંગ્રેજોનો દૂત આ નગર તરફ ગયો ત્યારે તે વખતમાં ૬૦૦૦ છ હજાર કુંડુંબો રહેતા હતા. અને આ નગર ઘણું જ ઉત્તમ કોટીનું ગણાતું હતું. પરંતુ હમણાં ઇ. સ. ૧૮૧૮ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં પૂર્વેની વસ્તીનો પત્તોજ લાગતો નથી. અને ભીલવાડાના રાજમાર્ગ ઉપર એક પણ જીવંત પ્રાણી મળ્યું નહિ. ફક્ત એકજ કુતરો એક જૈન મંદિરમાં બેઠો હતો તે પણ અબાણ્યા માણસને જોઈ તરત નાસી ગયો. આ દશા જોઈ કોના મનને લાગી ન આવે? એક સૈનિકે તે દેવાલયના આદિનાથ નામના લગવાનને પોતાનું લાલ વસ્ત્ર ઓઢાડી તેનું શરીર ઢાંક્યું હતું. જૈનોના મંદિરોની આ દુર્દશા હતી.

મહારાણાએ બ્રિટિશ દૂતને માનસહિત લાવવા માટે પોતાના સરદારને મોકલ્યો અંગ્રેજ પોતાની છાવણી નાથદ્વારામાં નાંખી પડ્યો હતો. રાણાજીનો સરદાર પોતાની સેના લઈ ત્યાં જઈ બ્રિટિશ એજન્ટને મળ્યો અને ઉદયપુર લઈ આવ્યો. તે વખતે ઉદયપુરને ઘણી જ સુંદર રીતે શણગારવામાં આવ્યું હતું. અને બ્રિટિશ દૂતને માન આપવા માટે ઘણી જ ઉત્તમ પ્રકારની યોજનાઓ કરી હતી. એ વખતે કમલમેરનો કિલ્લો પણ અંગ્રેજ સરકારને અર્પણ દરવામાં આવ્યો હતો રાણાજીના મોટા કુમાર જવાનસિંહ ઉત્તમ પોષાક અને વસ્ત્રાલંકારો સજ્જ અસંખ્ય સામંતો અને નાગરોકોને સાથે લઈ જઈ બ્રિટિશ એજન્ટને માન આપ્યું. અને ઘણા જ ઉત્સાહ પૂર્વક પાટનગરમાં તેડી લાવ્યા. આ વખતે શેલાનું વર્ણન કરવાને લેખકની શક્તિ બહારની વાત છે. પણ એટલું બધું ઉત્તમ રીતે સ્વાગત કરવામાં આવ્યું હતું કે આનું સ્વાગત મેવાડમાં કોઈ વખત પણ થયું નહીં હોય તેમ તે વખતના લોકો બોલતા હતા.

આ વખતે દરબાર ભરવાની તૈયારી કરવામાં આવતી હતી જેમાં ઘણા ઉંચા પ્રકારનો સમીયાનો બાંધવામાં આવ્યો હતો અને ઉત્તમ બિછાના

વિગેરે પાથરી મંડપને ઘણી ઉત્તમ રીતે શણગારવામાં આવ્યો હતો. જ્યારે બ્રિટિશ એજન્ટે યુવરાજ જવાનસિંહની મુલાકાત લીધી ત્યારે બ્રિટિશ એજન્ટને યુવરાજને જોતાં જ તેના માટે ઘણું જ માન અને પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો. કુમારને જોતાં જ તેના ગુણોની ઝાંખી કરી લીધી તેજસ્વી વદન, બોલવાની છટ્ટા, રાજદરબારી સભ્યતા વિગેરે દરેક જાતના ઉંચ ગુણો કુમાર જવાનસિંહમાં હતા.

કર્નલ ટાડ લખે છે કે:—જે વખતે બ્રિટિશ એલચીને રાણાશ્રીએ ખાણું આપ્યું તે વખતે લગભગ સો જાતની વાનગીઓ હતી. અને એક હજાર રૂપિયાની થેલી રાખી મુકવામાં આવી હતી ખાણું ખાધા પછી તે રૂપિયા નોકરોને વહેંચી આપવામાં આવ્યા હતા. આજે ઉદયપુરમાં આનંદનો દિવસ હતો અને બ્રિટિશ એજન્ટને જોવા માટે હજારો લોકો ભેગા થયા હતા તેમજ કવિઓ, ભાટો તથા ચારણો પણ બ્રિટિશ એજન્ટની ખીરદાવદી બોલવા લાગ્યા હતા અને અનેક પ્રકારના વાજાં વાગી રહ્યાં હતા. ગામની કુમારીકાઓ સુંદર ચાંદીના પાત્રોમાં જળ ભરી વધાવવા આવી હતી અને તેમનું ભાવલિનું સ્વાગત કર્યું હતું. અને મંગળગીતો ગાઈ રહી હતી. આ વખતે ઉદયપુરમાં એટલી બધી મેદની જામી રહી હતી, તલ માત્ર પણ જગ્યા ખાલી દેખાતી નહોતી અને કીડીને પણ ચાલવાની જગા મળી શકે તેમ દેખાતું ન હતું. આ વખતે એજન્ટની સ્વારી દબદબા સાથે રાજ્ય મહેલની પાસે ઉતરી. આ વખતની રાજભુવનની વિશાળતા અતિ વખાણવા લાયક હતી.

રાજ્ય મહેલની બાંધણી સંગેમરમરના સુશોભિત પત્થરોથી બાંધેલી હતી. તે મહાલયની કબાન પણ ઘણીજ ભવ્ય કારીગરીવાળી હતી, આ ભવ્ય મહાલયમાં એજન્ટનો ઉતારો રાખવામાં આવ્યો હતો. જે મહેલમાં ઉતારો આવ્યો હતો તે મહેલનું નામ ‘સૂર્ય મહાલ ’૬૦’ હતું. આ મહેલનો ચોક ફક્ત ત્રણ કમાનદાર ઉચ્ચ સ્તંભોની ઉપર સ્થિર છે અને આ સ્તંભો પર્વતના ઢોલાવા પર આવેલ છે સૌથી આગળ જે સ્તંભ છે તેની ઉંચાઈ ૩૨) બત્રીસ હાથની છે આ મહેલ પ્રથક પ્રથક રાજાઓએ બંધાવેલો છે. તેવા સુંદર મહાલયમાં દરબાર ભરવામાં આવ્યો હતો.

જ્યારે એજન્ટની પધરામણી થઈ ત્યારે ચોપદારે નેક્રી પોકારી. અને ઘણા સરદારો, મુખ્ય આગેવાનો અને રાણાશ્રીએ એજન્ટને ઘણું જ સન્માન આપ્યું.

૬૦ આ મહેલ ઘણા સુશોભિત અને સુંદર કારીગરીથી વિભૂષિત બનેલો છે અને તેમાં સર્પનું મહાન કળાથી પરિપૂર્ણ એવું એક ચિત્ર છે જેથી તે મહેલનું નામ ‘સૂર્ય મહાલ ’ રાખવામાં આવ્યું છે.

અને માન પૂર્વક પોતાના નિયત કરેલા આસન ઉપર બેસવા વિનંતી કરી. જ્યારે એજન્ટની પધરામણી થઇ ત્યારે રાણાશ્રીએ મેવાડની પરિસ્થિતિ તેમજ મરાડાઓ અને સિંધીયો તરફથી જે જે વિપત્તિઓ-સંકટો પડ્યા હતા તેનું હૃદયભેદક વિવેચન કરી નામદાર બ્રિટિશ સરકારનો અંતઃકરણથી ઉપકાર માન્યો હતો. અને આજે આ ભવ્ય દરબાર અને અપૂર્વ શાન્તિ જોવામાં આવતી હતી તેનો પ્રતાપ બ્રિટિશ સરકારને આભારી છે. જ્યારે બ્રિટીશ એલચીને માન આપ્યું ત્યારે બ્રિટિશ એલચીએ પણ વિવેકસર તેનો વળતો જવાબ આપી અને બોલ્યા કે “અમેો અમારી ફરજ બજવી રહ્યા છીએ અને અમારા ગવર્નર જનરલની એવી ઇચ્છા છે કે દરેક જગ્યાએ શાંતી સ્થાપવી અને હિંદુસ્તાનની આબાદી કરવી” આમ બોલ્યા પછી રાણાશ્રીએ બ્રિટીશ એલચીને એક ઉત્તમ પ્રકારે સજ્જ કરેલો હાથી, એક ઉત્તમ ઘોડો, રત્ન જડિત અલંકારો, એક મુક્તાહાર, એક શાલ, અને એક કીનખાખનો ડગલો આટલી વસ્તુઓ પારિતોષીક તરીકે આપી અને અન્ય માણસોને પણ લિન્ન લિન્ન બાતની વસ્તુઓ આપી દરબાર વિસર્જન કરવામાં આવ્યો અને એજન્ટ પોતાના મુકામ પર ગયો.

જ્યારે મહારાણા એજન્ટની મુલાકાત લેવા ગયા ત્યારે એજન્ટ ઘણે લાંબે મુધી સામે આવી રાણાશ્રીને માનપૂર્વક પોતાના સમીયાણામાં તેડી લાવ્યો અને ઘણીજ સુંદર રીતે સ્વાગત કયું. બ્રિટીશ એલચીએ પણ મહારાણાને એક હાથી, બે ઘોડા, સુર્વજુમય અલંકારો, વેલ, બુટા, વાગી, મખમલની એક ગુલ અને અનેક રત્નોથી ભરેલા એકવીસ પાત્રો નજર કર્યા અને સુવરાજ જવાનસિંહને પણ એક અશ્વ અને ઝવેરાત ભરેલા નવ પાત્રો નજર કર્યા તે ઉપરાંત રાજ્ય-કર્માચારીઓને આપવા સાડે વીસ હજાર રૂપીઆ આપ્યા હતાં. આ પ્રમાણે બ્રિટિશ એજન્ટનું માન-સન્માન પુરૂ થયા પછી મહારાણાશ્રી પોતાના મુકામ ઉપર ગયા.

મહારાણાશ્રીમાં ચારિત્ર અત્યંત મહાન કે સર્વ મર્યાદા યુક્ત નહોતું, પ્રબળ પાલન કરવાના તેમનામાં સર્વ ગુણો હતા પરંતુ તેમના મનની દુર્બળતાને લીધે પોતે કંઈ પ્રબલકલ્યાણનું કાર્ય કરી શક્યા નહોતા. ખોટો આડંબર, બહારનો ડાળ અને ખોટો દમામ અને સાધારણ વાતોમાં આનંદ લેવો તથા મિથ્યા ઉદારતા આ દુર્ગુણોને લીધે તેમનું જીવન વ્યર્થ થઇ ગયું હતું. તેમને જન્મથી જ દુઃખ અને દુઃખ જ જોયું હતું. જ્યારે તેમને બ્રિટિશ સત્તાની સહાયથી શાન્તિ ભોગવવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો ત્યારે પોતે પ્રમાદી અને ઉંઘવામાં જ પોતાનો બધો ટાઇમ પસાર કર્યો. તેઓ કોઈ પણ પ્રકારની ખટપટમાં પડવા માગતા નહોતા. રાજસ્થાનમાં તેમના જેવો બીજો કોઈ પણ રાજા નહોતો. પણ શોકની વાત તો એ છે કે પોતે પોતાની કુશળતાનો કાંઈ પણ ઉપયોગ કર્યો

નહોતો. તેમના સલાહકારોમાં માત્ર કીસનદાસ જ હતો, કીશનદાસ ઘણો ડાહ્યો અને ચતુર હતો, તે થોડો સમય જ મંત્રી તરીકે રહ્યો હતો. તેના પ્રયત્નોથી મેવાડને અને મહારાણ્યને ઘણા લાભો થયા હતા પરંતુ શેઠની વાત તો એ છે કે મેવાડભૂમિ આ પુરૂષરત્નને ખોઈ ખેડી હતી કારણ કે રાજનિતી વિશારદ કીશનદાસ અકાળ મૃત્યુ પામ્યા હતા. તેથી મેવાડને તેની ખોટ પડી હતી.

ખ્રિષ્ટિય એલચીના પ્રયાસથી સારાય મેવાડમાં સરદારો, જમીનદારો અને ભગીરદારો વિગેરે જે નહોતા માનતા, કોઈ વખત રાજદરબારમાં હાજરી આપતા નહોતા તે બધાઓ હવે નિયમસર દરબારમાં હાજરી આપતા થયા, તથા જે સરદારો સન્મુખ શિર ઝુકાવવા તૈયાર હતા તે રાણાશ્રી સન્મુખ શિર ઝુકાવતા નહોતા તેવા સરદારો પણ રાણાશ્રી સમક્ષ પોતાનું શિર ઝુકાવી પોતાની ભૂલ કબુલ કરવા લાગ્યા. આવી રીતે મેવાડની સ્થિતિ બદલાવવા લાગી. હવે ફક્ત એકજ કાર્ય બાકી રહ્યું હતું.

જે મેવાડવાસીઓ પોતાનો દુશ્મ છોડી અન્ય દેશમાં ચાલ્યા ગયેલા તે મેવાડવાસીઓને પાછા બોલાવી પોતાના વતનમાં લાવવાનો વિચાર નક્કી કર્યો. અને તે વિચાર બરાબર અમલમાં મૂકવો સહેલો નહોતો. છતાં પણ અંગ્રેજ બિરાદરોએ પ્રયાસ ચાલુ કર્યો અને લગભગ આઠ દસ માસમાં જ બધા મેવાડવાસીઓને પાછા બોલાવી લીધા જેથી ઘણા આનંદ સાથે સર્વ મેવાડીઓ પોતાના વતનમાં પાછા આવ્યા. તેથી ફક્ત આઠ માસનો અવધિમાં જ ત્રણસો નગરો વસી ગયા અને લોકો શાન્તિથી પોતાનું જીવન ચુભરવા લાગ્યા. અને ખ્રિષ્ટીય સરકારની બોલ-બાલા બોલાવા લાગી.

અંગ્રેજ સરકારની અસીમ દયાથીજ દેશપાર થયેલા રાજપૂત દારૂણ દુઃખમાંથી મુક્ત થયા હતા. જ્યાં સુધી રાજપૂતોનું નામ રહેશે અને જ્યાં સુધી સ્વાધિનતા, ગૌરવતા અને રાજપુતાના આદિ સ્થાનમાં ભારત વર્ષની દુર્દશાનું વર્ણન કરવાને માટે એક પણ ઇતિહાસવેત્તા જીવંત રહેશે ત્યાં સુધી ખ્રિષ્ટિય સરકારનો આ ઉપકાર કોઈપણ માણસ ભૂલી જશે નહિ. આ પ્રમાણે મેવાડની દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિ થવા લાગી. જે ભીલવાડા એક વખત શૂન્યકાર ભૂમિ જેવું હતું તે ભીલવાડામાં આજે બારસો દુકાનો થઈ ગઈ તેમાં છસો દુકાનો તો પરદેશી વહેપારીઓની હતી.

વિધીની ઘટના કોઈ અજબ છે. ભીલવાડામાં વહેપારીઓના વેપારમાં અંદર અંદર ઝઘડા ચાલવા માંડ્યા. તેમાં જૈન અને વૈશ્યને ધર્મના ઝઘડા એવા વિચિત્ર થયા કે તે અઢાલતના અમલદારો હજારો રૂપીઆ રૂશવત લઈ

એક એકને મદદ આપી રહ્યા હતા. આવા ઝઘડાના પરિણામે મહારાણાને જે ભીલવાડાના વહેપારનું મથક બનાવવાની અભિલાષા હતી. તે આ ઘોર કલેશને લઇ પાર પડી નહીં.

આ પ્રમાણે બ્રિટીશ સરકારની લાગણી તથા પ્રેમથી સર્વ સરદારો, સામંતો, જાગીરદારો જે મેવાડના રાણાથી વિરુદ્ધ હતા તે સર્વ લોકોએ મહારાણાના સિંહાસન સમક્ષ હાજર થઇ પોતાની માતૃભૂમિની લાગણી બતાવી. હવે આ બાબતમાં લાંબુ વિવેચન કરવાનું કંઈ પણ બાકી રહેતું નથી, કારણ કે તે પછી ભિમસિંહ રાણાનો કંઈ પણ જાણવા જોગ બનાવ બન્યો નથી. જે મેવાડની કોઈ પણ દિવસ સ્થિતિ સુધરશે નહીં એવી અધોગતિ મેવાડની થઇ હતી. પણ કુદરત હંમેશાં એક સરખા દિવસ જવા દેતી નથી. ત્યાં પ્રજાના પુણ્યબળથી કોઈને કોઈ ઉત્પન્ન થાય છે તેવી રીતે જ અંગ્રેજ સરકારે પોતાની અસીમ દયા અને લાગણીથી વળી તેઓ સિસોદીયા કુળના વંશના ઇતિહાસના જાણકાર હોવાથી પોતાના જ હાથે મેવાડનો ઉદ્ધાર કરી મહારાણાશ્રીનું અને મેવાડનું ગૌરવ વધાર્યું. હવે જ્યારે પુરેપુરો જીવનમાં શાન્તિ લેવાનો ટાઇમ આવ્યો ત્યારે રાણા ભિમસિંહ ચમરાજના મજબુત હાથે પકડાઈ ગયા અને ઇ. સ. ૧૮૨૬ માં પરલોકવાસી થયા. આ પછી ભિમસિંહના વખતમાં કાંઈ પણ જાણવા જોગ બનાવ બન્યો નથી. પરમાત્મા ! રાણા ભિમસિંહના આત્માને શાન્તિ આપો.

મહારાણા શ્રી ભિમસિંહના ઉપસંહારનું કાવ્ય

(છંદ-ગીતિ)

લઘુ વેષ રાન હમીર કે, દિવ ગૌન શોક અથાહકો,
જન થાહ દૈન વિરાજગહિય, ભીમ લંજક આહકો,
ભટ કૃષ્ણ વંશ કુમાર જલમ, માર રાવત લાલને,
યુગ શક્ત વંશરૂ કૃષ્ણ કે, કુલ દ્રેષ ઉદ્ધવ જ્વાલને. ૩૧૦

નૃપ ભિમસિંહ વિવાહ ઇડર હોનકો સખ હાલ વૈહ,
ફિર સોમચન્દ પ્રધાન જલમ મલ્લ મુંડન શાલ વૈહ.
મરહટ્ટ થટ્ટ મિટાય જલમ મેદપાટ મિલાયકે.
જલ છાયકે દલ આયકે બહુ શૂર વીરન ધાયકે. ૩૧૧

ફિર ભિમ અજ્ઞુન સોમચન્દહિ માર બાગિય હોનકો,
ઇતિહાસ ચુંડરૂ શક્ત વંશ વિરુદ્ધ જુદસુ દોનકો.
મતિમાન જલમ મલ્લકે મતદેશ વેષ પ્રજન્ધ લો,
ફિર વ્યાહ ઇડર રાનદ્ર લખિ શૈલ પત્તન અંધકો. ૩૧૨

દે દંડ વાંશ વહાલ દેવલિયાદિતેં બહુ ભેટ લે,
અમરેશ રાજ્યકુમાર ઉદ્ધવ ઇશ દર્શન ભેટ લે.
મરહટ્ટ અંબરે લક્ષ યુદ્ધ ફિરંગ ટોમસ વીરતા,
ફિર નાથ મંદિર લોભતેં જશવંત હુદ્દ અધીરતા. ૩૧૩

તિહિં બાદ કૃષ્ણ કુમારિકા નિર્દોષ જીવન પાત ભૌ,
સિરહાર રાવત માર વૈર વિચાર ગંધિય ઘાત ભૌ.
કરનેલ ટોડ ફિરંગ ફત અભૂત સળજન આયકે,
નૃપ ભિમ સંધિ બનાય દંધ મિટાય મંગલ છાયકે. ૩૧૪

અમરેશ રાજ્યકુમાર ત્યાગન દેહતેં અતિ શોક બૈ,
વહ રાજ્ય ભકત અનન્ય ટોડ પ્રબંધકારક ચોક બૈ.
ત્રિક રાજ પુત્રિય વ્યાહતેં નૃપ ભિમ કીરતિ મન્ત ભૌ,
ફિર સૃષ્ટી પાલનહાર ઇશ ઉદાર જીવન અંત ભૌ. ૩૧૫

પ્રકરણ ૨૨ મું.

મહારાણા શ્રી જવાનસિંહ

કાળચક્રની અજળ ઘટના છે, મહારાણા ભિમસિંહ સ્વર્ગવાસી થયા પછી તેમના પાટવીકુમાર જવાનસિંહનો વિક્રમ સંવત ૧૮૮૫ ના ચૈત્ર સુદ ૧૫ તા. ૩૧ માર્ચ ૧૮૨૮ ના રોજ સંધ્યાકાળ સમયે રાજ્યાભિષેક થયો હતો. મહારાણા જવાનસિંહ ઘણાજ પિતૃભક્ત હતા. મહારાણા શ્રી ભિમસિંહનો સ્વર્ગવાસ થતાં તેઓશ્રી ઘણાજ ઉદાસ અને ગમગીન થઈ ગયા હતા અને સમસ્ત દેશની પ્રજાને પણ ઘણો શોક થયો હતો.

મહારાણા ભિમસિંહ પોતાની પ્રજા ઉપર ઘણો વાતસલ્યભાવ ધરાવતા હતા અને પ્રજાનું પાલન કરતા હતા તેવી રીતે રાણા જવાનસિંહ પણ પિતાની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવા લાગ્યા. જેથી પ્રજામાં દરેક રીતે શાન્તિ અને પ્રેમ દિવસે દિવસે વધતો ગયા તેથી મેવાડની પરિસ્થિતિ સુધરવા લાગી. આથી રાજ્યને નાણાની જે તંગી હતી તે દિવસે દિવસે ઓછી થવા લાગી જ્યારે ગવર્નમેન્ટની ખંડણી વખતસર ન આપી શકવાથી ગવર્નમેન્ટ તરફથી ઉદ્ધારણી થવા લાગી ત્યારે રાણા જવાનસિંહ ચિંતાતુર થવા લાગ્યા.

વિક્રમ સંવત ૧૮૮૬ ના ચૈત્ર સુદ ૧૦ તા. ૧૫ માર્ચ ૧૮૨૯ ના દિવસે ગવર્નમેન્ટ તરફથી કમાન કોફ સાહેબ ટીકાનો દસ્તુર લઈ આવ્યા હતા. તે વખતે એક મોટો દરબાર ભરવામાં આવ્યો હતો. આ દરબારમાં ગવર્નમેન્ટ તરફથી આવેલો ટીકાનો પોષાક નજર કર્યો તેમાં એક હાથી, બે ઘોડા, એક ઢાલ, એક તલવાર, એક સરોપાવ, એક મોતીની માળા અને એક સર્પેચ મહારાણાશ્રીને આપવામાં આવ્યા. ત્યારપછી મહારાણાશ્રીએ કમાનને પણ ક્રુતેહદોલત નામનો એક હાથી, તુરંગરાજ નામનો એક ઘોડો, એક કંઠી, એક સર્પેચ અને એક સરોપાવ તથા એના દિકરા માટે હાથની સોનાની એક વીંટી તથા આસીસ્ટન્ટ સાહેબને એક સર્પેચ અને એક મોતીની માળા ભેટ આપ્યા હતા.

વિક્રમ સંવત ૧૮૮૬ ના ચૈત્ર વદ ૬ તા. ૨૭ માર્ચ ૧૮૨૯ ના દિવસે કોફ સાહેબને રેશીડેન્સીની કોઠી પર મહારાણાને મહેમાન તરીકે બેલાવીને હાથી વિગેરેનું ફરી નજરાણું કરવામાં આવ્યું અને ગાદીનશીનનો જે ખરીતો લાવ્યા હતા તે આપવામાં આવ્યો. આ પ્રમાણે ગવર્નમેન્ટ સાથે સંબંધ વધાર્યો

હતો. જ્યારે મહારાણીશ્રી ગરમેન્ટની મુલાકાત લેવા જતાં ત્યારે તેમને જતાં અને આવતાં ઓગણીસ તોપનું માન આપવામાં આવતું હતું.

જવાનસિંહના મોટાભાઈ અમરસિંહની પત્નિ ચાંપાવતને પોતાની માતાનું સ્થાન આપી ઘણા જ આદર સાથે બાઈજીબાઈની ગાદી ઉપર બેસાડયા. ધન્ય છે ભાતુભાવને ! વિક્રમ સંવત ૧૮૮૬ ના અષાઢ સુદ ૧૧ તા. ૨૮ જૂન ૧૮૩૨ ના રોજ મહારાણા જવાનસિંહના જીવનમાં એક અજબ ઘટના બની તેનો દાખલો વાંચવાથી વાંચક વર્ગને ખ્યાલ આવશે.

ભૈરવસિંહની કન્યાનો વિવાહ બેદલાના રાવ તખ્તસિંહની સાથે થવાનો હતો. તે વખતે મહારાણા તાણાની હવેલી ઉપર આવ્યા હતા પણ દૈવ્યયોગે મહારાણી દેવડીનો અંતઃકાળ થઈ ગયો તેના ખબર મહારાણાને મલતાં મહારાણાએ જણાવ્યું કે આ વખતે આ વાત બંધ રાખો. કારણ કે મેં ભૈરવસિંહને વચન આપ્યું હતું કે “તમારી બેટીનો વિવાહ હું મારા હાથે કરીશ, ભલે ગમે તેવી વસ્તુ બની ગઈ હોય પણ હું મારું વચન અને કર્તવ્ય નહીં ભુલું.” આ વાત લોકોના કાન પર અથડાતાં લોકોના દિલમાં ઘણી જ માનની અસર થઈ અને વખત પર મોકો આવે તો પોતાના વચનની ખાતર પોતાનો પ્રાણ પણ આપતાં પાછી પાની ન કરે ? આ પ્રમાણે કન્યાદાનનું કાર્ય પૂરું કરી મહેલમાં પધાર્યા અને સવારે મહારાણીની જે ક્રિયા કરવાની હતી તે ક્રિયા પૂરી કરી.

મહારાણા શ્રી જવાનસિંહ ઘણા જ ધર્મપ્રિય તેમજ નિતિવાન હતા. વિ. સં. ૧૮૯૦ ના પ્રથમ ભાદરવા સુદ ૩ તા. ૧૮ ઓગસ્ટ ૧૮૩૩ ના દિવસે પોતે યાત્રા જવાની તૈયારી કરી, ઉદયપુરથી રવાના થયા. અને તિથોની યાત્રા કરતાં કરતાં રેવામાં પધાર્યા. રેવાના મહારાણા જયસિંહદેવ તરફથી ઘણું જ સન્માન કરવામાં આવ્યું અને ઘણો કિંમતી નજરાણો કર્યો. આખરે જયસિંહદેવે પોતાની દીકરીના વિવાહની અરજ કરી તે અરજ સ્વીકારવામાં આવી. જ્યારે જયસિંહદેવ મહારાણાના નાના કુમાર લક્ષ્મણસિંહની કન્યાની સાથે મહારાણાનો વિવાહ વિ. સં. ૧૮૯૧ ના ચૈત્ર સુદ ૫ ના રોજ કરવામાં આવ્યો. ત્યાંથી રવાના થઈ ફરતાં ફરતાં જેઠ સુદ ૧૨ ના રોજ ઉદયપુરમાં પધાર્યા. આ યાત્રા મહારાણાએ ઘણી ધામધુમથી કરી હતી. યાત્રાની સફર વખતે મહારાણાની સાથે દસ હજાર માણસોની ફાજ હતી.

પહેલાં મુસલમાન બાદશાહના જમાનામાં ઉદયપુર મહારાણાઓને યાત્રા કરવી ઘણીજ કઠણ હતી પણ ગવરમેન્ટના પ્રભાવથી પહેલ વહેલી જ યાત્રા મહારાણા જવાનસિંહે કરી હતી. મહારાણાશ્રીને દરેક સરદારોએ સારામાં

સાફ માન આપી પોતાને ત્યાં મહેમાન તરીકે તેડ્યા આ વખતે નિમકહલાલ સૂરજમલસિંહનું મૃત્યુ થવાથી મહારાણાને ઘણાજ આઘાત થયો. કારણ કે પોતાના પિતાની સાથે રહી તેઓએ ઘણું જ કષ્ટ લોગવ્યું હતું અને પોતે છેક સુધી તેમની ઈમાનદારી છોડી નહોતી.

મહારાણા જવાનસિંહની રાજ્ય કારભારી ઘણી જ વખણાઇ હતી, પ્રજા પર પોતાનો અત્યંત અનુરાગ હતો અને પોતે પોતાનું જીવન ઘણું ઉચ્ચ અને પવિત્ર બનાવ્યું હતું. પણ ભાવીને તે ગમ્યું નહીં. વિ. સં. ૧૮૯૫ ના ભાદરવા સુદ ૪ તા. ૨૪ ઓગસ્ટ ૧૮૩૮ ના રોજ રાતના મહારાણાને અચાનક દર્દ થયું, જેમ જેમ ઉપાય કરવા લાગ્યા તેમ તેમ તે દર્દ વધવા લાગ્યું અને તે એટલે સુધી વધ્યું કે તેઓશ્રી વિ. સં. ૧૮૯૫ ના ભાદરવા સુદ ૧૦ ના રોજ પરલોકવાસી થયા, મહારાણાના પરલોકવાસી થવાથી સારીય મેવાડમાં હાહાકાર વર્તાઇ ગયો હતો અને લોકો ચોધાર આંસુએ રડતા હતા. દેશોદેશમાં તેમના માટે માન હતું. જે જે મહારાણાના અવસાનની વાત સાંભળતા હતા તેઓ બધા દિલગીર થતા હતા અને મહારાણાના શુભોની પ્રસંશા કરતા હતા. આ વખતે મેવાડની પ્રજાએ એક દેવ જેવો રાજા અને ચારિત્રશાળી ભૂપતિ ખોયો હતો. શું વિધીની ઘટના છે ? કહેવત છે કે:—

શું કર્યું મેં આ કર્યું એ માનવી મિથ્યા બકે
પણ ઇશની આજ્ઞા વિના ન પાન પણ હાલી શકે.

૩૧૬

વિક્રમ સંવત ૧૮૫૭ ના માગશર સુદ ૨ તા. ૧૮ નવેમ્બર ૧૮૦૦ ના દિવસે મહારાણા જવાનસિંહનો જન્મ થયો હતો. અને વિ. સં. ૧૮૯૫ ના ભાદરવા સુદ ૧૦ તા. ૩૦ ઓગસ્ટ ૧૮૩૮ ના રોજ પરલોક સિધાવ્યા મહારાણા શ્રી જવાનસિંહ વર્ષ ૩૭ માસ ૯ દિવસ ૮ નું ટુંકું આયુષ્ય લોગવી સ્વર્ગવાસી થયા. પરમાત્મા ! એ રાજાને શાન્તિ આપો.

ત્રોટક છંદ

શિવલોક હિ ભીમ દિવાન ગયે, સખ શોક નિમગ્ન જી લોક ભયે,
જિનકે સુત રાન જવાન બલી, નૃપ આસન બેઠિય ભાંતિ ભલી. ૩૧૭
જિનકે દુગ દાન, દયાદિ ભરે, પિતુ પુત્ર દુહું પ્રજા ઇષ્ટ કરે,
શુભ નીતિ રૂ રીતિ સુરાજ કિયો, ભુવિ ભારતકો યશ લૂટ દિયો. ૩૧૮
નિજ દેશ બિનીતિ ખ્યાન કરી, અંગરેજન નીતિ જી રીતિ ભરી,
સુબિધાન પ્રધાનન ફૂટ પરી, અપને અપને હિત વ્યુહ કરી. ૩૧૯

નૃપએ અજમેર બિચાર મતૈ, મિલિ લારક ઝૈણિટક પ્રીતિ રતૈ,
 ફિર તીરથકે હિત નીતિ કરી, જિહિંતે રજવારન રીતિ પરી. ૩૨૦
 જયસિંહ બધેલ સુતા પરની, શિવરૂપ મહીપ શિવા ધરની,
 ફિર અખબુલ આદિક સૈર કરી, શિવલોક પ્રયાન જવાન હરી. ૩૨૧
 ઇતિહાસ લિખ્યો નયપાલ જિતો, હમ જાનત અન્યન માન ઇતો,
 ચહ ખંડ જવાન નૃપાલ લયો, નૃપ સજ્જન આશય જાન લયો. ૩૨૨
 ફતમાલ સુશાસન સીસ લિયો, કવિરાજ સુ શ્યામલદાસ કિયો,
 ચહ અન્ય સુપન્ય ચિરાયુ રહો, કવિ પાઠક વંશ જિધાન કહો. ૩૨૩

મહારાણા શ્રી જવાનસિંહ પોતાની રાજ્ય કારકીર્દીમાં જૈનોને અપૂર્વ માન આપતા હતા, અને જૈનોએ ભૂતકાળમાં કરેલી મેવાડની સેવાની કદર કરતા હતા. આ વખતે ઘણા ખરા જૈન મંદિરોની પણ વ્યવસ્થા સારી રીતે કરવામાં આવી હતી, આ વખતના જમાનામાં સાધુ વિહાર કવચિત કવચિત થતો હોવાથી જે પ્રમાણે જોઇએ તે પ્રમાણે જૈન મંદિરોની મહત્તા તેમજ જૈન ધર્મની ઉન્નતિ થઈ શકી નહોતી. છતાં સૂર્યવંશી કુળશિરોમણી મહારાણાઓ તો જૈન કોમ પર અપૂર્વ માન ધરાવતા.

પ્રકરણ ૨૩ મું

મહારાણા શ્રી સરદારસિંહ

મહારાણા શ્રી જ્વાનસિંહના અવસાન થયા બાદ તેઓશ્રીને કાંઈપણ વસ્તાર ન હોવાથી રાજ્યના તમામ ખજાનાની કુચીઓ લિમસિંહના મોટા કુંવર અમરસિંહની પત્નિ ચાંપાવત્ને સોંપવામાં આવી હતી. તેથી ચાંપાવતે તમામ ખજાનો પોતાના કબજે કર્યો. હવે રાજ્યસિંહાસન પર કોઈને બેસાડવા નક્કી કરવું જોઈએ જેથી સર્વ બાધાતો, સરદારો એકત્ર થયા અને સલાહ કરવા લાગ્યા કે ‘ મેવાડના સિંહાસન પર કોને બેસાડવો ’ વિચારતાં વિચારતાં બાગોરના મહારાજ શિવદાનસિંહના ત્રણ કુમાર સરદારસિંહ, શેરસિંહ તથા સ્વરૂપસિંહ ગાદીના હકદાર હતા. તેથી બાગોરના મહારાજ સરદારસિંહ અથવા બાજેંઠી શેરસિંહના પુત્ર સાર્દારસિંહને ગાદીનશીન કરવા નક્કી કર્યું. પરંતુ તે પ્રમાણે ન બન્યું અને ત્રણ ચાર દિવસ પણ પસાર થઈ ગયાં જેથી ગાદીનશીનનો દિવસ ચાલ્યો ગયો.

આખરે વિક્રમ સંવત ૧૮૬૫ ના આસો સુદ ૧૫ તા. ૪ સપ્ટેમ્બર ૧૮૩૮ ના રોજ નક્કી કર્યું કે મહારાજ સરદારસિંહને ગાદીનશીન કરવા. ઉક્ત મહારાજની દગ્ધક્રિયા કરીને શેઠ જોરાવરમલ્લની વાડીમાં મુકામ કર્યો અને મહારાણાની ઉત્તર ક્રિયા એમના હાથે થઈ હતી. આ વખતે સર્વ સરદાર, જાગીરદાર બધા મળીને તેમને તેમના મહેલમાં લઈ આવ્યા અને જનાનામાં જઈને સલામ કરી બહાર આવ્યા પછી ચારણો અને ઠવિઓએ મહારાણા જ્વાનસિંહના પગલે ચાલી પ્રજાનું કલ્યાણ કરશે એવી ઢળના કાવ્યો ગાઈને આર્શિવાદ આપ્યા. તે પછી વિ. સ. ૧૮૬૫ ના આસો વદ ૪ શુક્રવાર તા. ૭ સપ્ટેમ્બર ૧૮૩૮ ના રોજ દરબાર ભરાયો તે પછી બેઠલાનારાવ વખતસિંહે રિવાજ મુજબ મહારાણાના શીર પર માતમી, પછેવડી, ઉતારી, જવેરાત વિગેરે નજર કર્યું. અને આસો વદ ૮ તા. ૧૧ સપ્ટેમ્બરના રોજ પોલિટિકલ એજન્ટ સ્પીયર સાહેબ મહેલમાં આવી માતમપુસીનો રિવાજ મુજબ દંસ્તુર કર્યો.

કારતક સુદ ૬ તા. ૨૫ સપ્ટેમ્બરના રોજ નવપાલકના મહારાજ રાજેન્દ્ર વિક્રમશાહના મોકલેલા મોતમદ તથા ઢાસીઓ વિગેરેને રજા આપીને મહારાણા જ્વાનસિંહના વખતમાં અહીં આવ્યા હતા અને ઘણીજ ઉઠાસી ભરી રીતે તેઓ ચાલ્યા ગયા.

મહારાણા સરદારસિંહ ગાદીનશીન થતાં જ રાજ્યમાં ફ્રીસાદ ખુનીયાદ પડી, એનું કારણ કે ગાદીનશીનના જ બીજા દિવસે ‘ગોશુંદા’ ના રાજ શત્રુશાલના બેટા લાલસિંહને બોલાવી ધમકાવ્યો. કારણ કે તેણે શાર્દૂલસિંહને ગાદીનશીન કરાવવા માટે મહેનત લીધી હતી. લાલસિંહના લીધે દરેક સરદારો અને જાગીરદારોને મહારાણા પ્રત્યે નારાજ ઉત્પન્ન થઈ. આખરે રાણા સરદારસિંહની આકાંક્ષા લાલસિંહને તોપના ગોળે ઉડાવી કતલ કરવાની થઈ જેથી તે કામ શાહપુરના મહારાજાધિરાજ માધવસિંહને સોંપવામાં આવ્યું અને લશ્કર તથા તોપ લઈ જવાનો હુકમ આપ્યો. જ્યારે ‘બેશુ’ ના રાવતે આ ખબર સાંભળી ત્યારે તરત જ શાહપુરના મહારાજાને કિશોરસિંહ બોલાવ્યા અને કહ્યું કે ‘પહેલા અમારી સાથે લડી પછી લાલસિંહની પાસે જાઓ,’ આવી રીતે અંદરો અંદર કલેશ ઉત્પન્ન થયો. જ્યારે આ વાતની બીજાઓને ખબર પડતી તેમ તેમ રાણાને સમજાવવા માણસો આવ્યા. તેમાં સાલુમખાના રાવત પદમસિંહ, કોઠારીયાના રાવત બેધસિંહ વિગેરે સરદારોએ આવી મહારાણાને અરજ કરી કે ‘જ્યાં સુધી લાલસિંહનો ગુન્હો સાબીત ન થાય ત્યાં સુધી આ હુકમ મુલતવી રાખવા કૃપા કરવી’ આથી મહારાણાએ જાણ્યું કે બપોરે અને તોફાન વધી જશે તેથી જે હુકમ આપ્યો હતો તે બંધ રાખ્યો અને ‘ગોશુંદા’ પર ખાલિસહ મોકલી આપ્યો, તે પછી માગશર સુદ ૧૧ તા. ૨૬ એક્ટોબરના રોજ ‘પીછોલા’ તળાવના કિનારે જલનિવાસ મહેલમાં પોલિટિકલ એજન્ટ સ્પીયર સાહેબના રૂબરૂ બધા સરદારને બોલાવ્યા અને મહારાણા તેમજ સરદારોના એક મન થયાં.

આ પ્રમાણે વર્તવામાં કોઈ પણ સરદાર આનાકાની કરશે તો મહારાણા તમને સજા કરશે, સરદારોએ આ વખતે કંઈ પણ જવાબ ન આપતાં વાતને સ્વીકારી પણ આ વાતનું પરિણામ બીલકુલ સારું ન આવ્યું. તે દિવસથી જ સરદારો અને મહારાણાના મન જુદા થઈ ગયા. અને જે લાગણી હતી તે લાગણી પણ બદલાઈ ગઈ. આ બાબતોથી મેવાડનું ભાવી પાછું બદલાવવા લાગ્યું. લાલસિંહની પેઠે મહેતા શેરસિંહને પકડી કેદમાં પૂર્યા હતા. તેથી માણસોએ પોલિટિકલ એજન્ટને શેરસિંહ પર થતા જુદમોની જાણ કરી ત્યારે મહારાણાને એજન્ટે ઠપકો આપ્યો જેથી કંઈક જુદમ ઓછો કર્યો. એજન્ટે ભલામણ કરી કે “તમે રાજ્યમાં ન્યાય અને શાન્તિ બંને રાખતા શીખો.” એજન્ટે ભલામણ કરી તે છતાં પણ બીજા માણસોએ શેરસિંહની બીજી વાતો કરી, એથી તેમને વધારે નારાજ થઈ. મહારાણા સમજી ગયા કે અંગ્રેજ લોકોની કૃપાથી મને ડરાવવા માગે છે. અને કેદમાંથી ભાગી જવાનો વિચાર કરે છે. આથી શેરસિંહને કોઈ તરફથી બચવાની આશા રહી નહીં.

શેરસિંહ પોતાના છુટકારા માટે દશ લાખ રૂપિયા આપવા કબુલ થયે અને ચીફી લખી આપી. એની પરિસ્થિતિના પ્રમાણમાં આ દંડ ઘણો જ વધારે પડતો અને જીદ્દની હતો તો પણ તે છૂટ્યો નહીં. છેવટે તે નાસી ગયો અને મહારાજાના કાન લાંબેરી ફરી બેવાર પકડયો શેરસિંહ અને તેના બેટાની સાથે નાસી જઈ મારવાડ તરફ ચાલ્યો ગયો. થોડા સમય પછી મહારાજાએ તપાસ શરૂ કરી ત્યાર પછી જ પોતે ઉદયપુરમાં આવ્યો.

મહેતા શેરસિંહના ભાઈ મોતીરામ પહેલાં જહાજપુરમાં હકીમ હતો, એને પણ શેરસિંહની સાથે કેદ કર્યો હતો. કેટલા દિવસો બાદ ‘કર્ણવિલાસ’ મહેલનો ઉંચો અરખો હતો ત્યાંથી તેને નીચે પાડી મારી નાંખ્યો ને પડતાંની સાથે જ તેનો દમ-જીવ નીકળી ગયો. જેના બેટાનું નામ ફલચંદ છે. મોતીરામ ઘણો જ ચાલાક અને હોશિયાર હતો તેથી શેરસિંહની તાકાત ઘટાડવા માટે જ મોતીરામનો જીવ લેવામાં આવ્યો હતો.

આવી રીતે પૂરોહીત શ્યામલનાથને જાડુ કરવાના ગુન્હા બદલ કેદ કરવામાં આવ્યો હતો, અને કેટલા વખત પછી ત્રીસ હજાર રૂપિયા દંડ આપી છૂટ્યો હતો. કાયસ્થ કિશનદાસની પાસે પણ છેતરે હજાર રૂપિયા દંડની ચીફી લખાવી લીધી હતી તથા મહેતા ગણેશદાસ પાસેથી સાઠ હજાર રૂપિયા દંડ લીધા હતા. આ વખતના સમયમાં કુલ રાજ્યના તમામ કામની જવાબદારી રામસિંહ તથા રાવત્ ફલહસિંહની હતી.

વિ. સં. ૧૮૯૬ ના પોષ વદમાં શ્રીનાથજીના દર્શન માટે આવ્યા અને બિકાનેરના મહારાજા રત્નસિંહ પણ પોતાના રાજકુમાર સરદારસિંહની સાદી કરવા આવ્યા. આ વખતે બે રાજાની મુલાકાત નાથદ્વારામાં થઈ. બંને મહારાજાઓ ત્યાંથી રવાના થઈ કાંકરૌલી થઈ ઉદયપુરમાં આવ્યા અને ત્યાં વિ. સં. ૧૮૯૬ ના મહા સુદ ૧૨ ના રોજ રાજકુમારી મહતાબકુંવરબાઈને વિવાહ બિકાનેર મહારાજાના કુમાર સરદારસિંહની સાથે કરવામાં આવ્યો. આ વખતે જલસામાં પોલિટિકલ એજન્ટ રોબિન્સન સાહેબ પણ પધાર્યા હતા. આ વખતે મહારાજા તરફથી મહારાજા રત્નસિંહને ફોજ સહિત ઢાવત્ આપવામાં આવી હતી, ઘણી જ ધામધુમથી લગ્નની ક્રિયા પુરી થઈ.

ત્યાર પછી મહારાજાશ્રીને યાત્રા કરવાની અભિલાષા થઈ અને સફરની તૈયારી કરવા સાડે સરદારોને હુકમ કર્યો, વળી સાથે બેઠલાના રાવ બખતસિંહ અને કોઠારીયાના રાવત્ બેધસિંહ વિગેરે થોડા સરદારોને સાથે લીધા. વિ. સં. ૧૮૯૬ ના મહા વદ ૨ ના રોજ કુચ કરી અને તમામ જગ્યાએ યાત્રા કરવા જતાં હતા, ત્યાં મહારાજાનું માન સન્માન ઘણી જ સારી રીતે કરવામાં

આત્મું હતું. ઘણા રાજ્યો તરફથી પણ ખરદાસ કરવામાં આવતી હતી. અને પોતે અપાડ વહ ત્રીજના રોજ ઉદયપુર પધાર્યા. આ વખતે મહારાણાશ્રીને કુમાર નહીં હોવાથી પોતે રિશનદાસને દત્તક લેવાનો વિચાર કર્યો. જેની હકીકતની સહલૈએઠ સાહેબ તથા રોબિન્સન સાહેબને પણ વાતચીત કરી હતી અને તેમના ત્રીજ ભાઈ સ્વરૂપસિંહને દત્તક તરીકે લીધા.

જેમ જેમ દિવસો પસાર થતાં ગયા તેમ તેમ રાજ્યમાં ખખેડા વધતા ગયા. આપસ આપસમાં કુસંપ વધવા લાગ્યો. જેથી રાજ્યમાં પણ અશાન્તિ જણાવા લાગી. પરંતુ મહારાણાની તબીયત ખગડી, તેમને જલનની બિમારી શરૂ થઈ અને તે એટલી બધી વધી ગઈ કે કોઈ પણ ઉપાયોથી આરામ થયો નહીં. આખરે અંગ્રેજ ડોક્ટરને બોલાવવામાં આવ્યો પરંતુ તેમનાથી પણ કંઈ ફેર પડ્યો નહીં ત્યારે પોતે કંટાળીને વંદ્રાવન જતા વિચાર કરી પોલિટિકલ એજન્ટને બોલાવી પોતાનો વિચાર જણાવ્યો. સંવત ૧૮૬૮ ના જેઠ વદ ૬ તા. ૩૦ મે ૧૮૪૨ ના દિવસે પોલીટિકલને અરજી આપી.

બિમારી મટવાની કોઈ જાતની આશા ન રહી ત્યારે વિ. સં. ૧૮૬૮ ના જેઠ વદ ૧૦ તા. ૩ જુન ૧૮૪૨ ના રોજ વંદ્રાવનની યાત્રા કરવા કુચ કરી, આ મુસાફરીમાં કપ્તાન કોસ્મીન સાહેબને સાથે રહેવાની નીમણુંક કરી હતી. રાજનગરમાં પહોંચતાની સાથે બિમારીએ જોર કર્યું તેથી તેનો શું ઉપાય કરવો તે વિચારવામાં આવ્યું. મહારાણાનો સ્વભાવ ઉગ્ર હોવાથી બધા તેમનાથી ડરતા હતા છતાં પણ નક્કી કરવામાં આવ્યું કે હવે તેમને આગળ ન લઈ જતાં ઉદયપુર પાછા લઈ જવાં. જેથી મહામુશીબતે ઉદયપુરની બહાર રૈસીડેન્સીની છાવણીમાં લાવ્યા અને વલીમહમદના આવ્યા પછી વિ. સં. ૧૮૬૮ ના અપાડ સુદ ૬ તા. ૧૩ જુલાઈ ૧૮૪૨ ના રોજ એમને રાજ્ય મહાલમાં લઈ જવામાં આવ્યા તે જ દિવસની પાછલી રાત્રે મહારાણા પરલોક સીધાવી ગયા. શ્રાવણ સુદ ૭ ના રોજ એઓશ્રીની દગ્ધક્રિયા કરવામાં આવી હતી. અને લચ્છુભાઈ નામની ખવાસ તેમની પાછળ સતી થઈ હતી.

આ મહારાણાનો જન્મ વિ. સં. ૧૮૫૫ ના ભાદરવા વદ ૩ તા. ૨૬ ઓગસ્ટ ૧૭૬૮ ના રોજ થયો હતો. અને પોતે ઘણા જ ખુબસૂરત હતા.

છાપો

શ્રીમત રાન જવાન, જળહિ સુરલોક સિધારે,
જિનકે આમર છત્ર, રાન સાહલ સિર ધારે,
સ્વામિ સુભટ વિવાહ, બઢત તળ અહદ બનાયે,
મહતા શેર પ્રધાન દુર કર રામ મનાયે,

નજ સુતાં વ્યાહ વિક્રમ નયર, તિરથ નહાન પ્રયાણ કર,
રાના વિવાહ બિકાનયર, કર પ્રવેશ મેવાર ધર. ૩૩૪

રાના દત્તક લૈન, મત્ત સિદ્ધારસિંહ કિય,
અન્ધુ ત્રતિય ખાગૌર, લેખ સારૂપસિંહ લિય,
જખહિ કીયે જીવરાજ, ચક્ર આમય તન ચલ્લિય,
સ્વર્ગ ગૌન સિદ્ધાર, હોન સતિ ઇક હલ્લિય,
સાદલ સુખાંડ આશય સજન, મય શાસન ફતમાલ કે,
કવિરાજ શ્યામ પૂરન કિયઉ, સમ મુત્તિય બિયાલાલકે. ૩૩૫

મહારાણા સરદારસિંહના વખતમાં જૈન મંદિરોની પરિસ્થિતિ જેવી હતી તેવીને તેવી હતી તેમાં ખાસ સુધારો વધારો થયો ન હતો. જેમ જેમ સ્થાનકવાસીના સાધુઓનો પ્રચાર વધતો ગયો તેમ તેમ જૈન મંદિરો પ્રત્યે જૈનમતવાળાનો ભાવ ઓછો થતો ગયો. તેમજ મંદીરમાર્ગી સાધુઓનો વિહાર પણ ઓછો હતો તેથી મંદિરોની પરિસ્થિતિ દિવસે દિવસે ખગડવા લાગી.

મહારાણા ભિમસિંહ તદ્દન ડરપોક અને બિકણુ હતા, પ્રજા પ્રત્યે પ્રેમ હતો છતાં વિલાસી હતા. તેમ જવાનસિંહનો ઇતિહાસ તપાસતાં તે પણ લોગ વિલાસમાંજ નિમગ્ન રહેતા હતા. કર્નલ ટાડના જણાવ્યા મુજબ જ્યારે રાણા જવાનસિંહ અવસાન પામ્યા ત્યારે પોતાના માથા ઉપર રૂ. ૧૯૬૭૦૦૦ ઓગણીસ લાખ સડસડ હજાર રૂપીઆનું દેવું હતું, તેમાં ફક્ત બ્રિટીશ સરકારનાજ આઠ લાખ રૂપીઆ બાકી હતા. આ ઉપરથી વાંચક વર્ગ સમજી શકશે કે જવાનસિંહ કેટલા બધા ખર્ચાળ હતા. વળી સદારસિંહ ઘણા ઉંચ અને કડક સ્વભાવના હતા.

આ પ્રમાણે ત્રણે રાણાના વખતમાં દરેક સરદાર અને જાગીરદારો તદ્દન અપ્રસન્ન હતા. જે સરદારો મહારાણા પ્રતાપ અને મહારાણા રાજસિંહના વખતમાં માથું ઉંચું કરી શકતા નહોતા તેજ સરદારો આજે મહારાણાઓના વગર વિચાર્યા વર્તનથી તેમના સામે થવા સુધી પણ તૈયાર હતા. જ્યાં રાણા પોતેજ અવિચારી પગલુ ભરે ત્યાં આખી પ્રજાને તેની ભૂલના માટે સોસલું પડે અને પસ્તાવું પડે છે.

પ્રકરણ ૨૪ મું.

મહારાણા શ્રી સ્વરૂપસિંહ

જ્યા રે મહારાણા સરદારસિંહ અવસાન પામ્યા તે વખતે મહારાણા સ્વરૂપસિંહજીની ઉંમર ૨૮ વર્ષ ૬ મહિના ૧૦ દિવસની હતી અને તેઓ વિ. સં ૧૮૬૬ ના અષાઢ સુદ ૮ તા. ૧૫ જુલાઈ ૧૮૪૨ ના રોજ ગાદી ઉપર બિરાજમાન થયા તે વખતે દરેક સરદારો અને બગીરદારોએ પોતપોતાના રિવાજ મુજબ સૌએ નજરાણું કર્યું. ત્યાર પછી હિંદુસ્તાનના ગર્વનર જનરલ લોર્ડ એલેક્ઝાન્ડરે એક ફારસી ખરીતો તથા માતમપુર્ષી તથા ગાદીનશીનની બાબત મહારાણાનું નામ આવ્યું.

આ સિવાય બીજા રાજાઓના ગાદીનશીનના દરબાર વખતે કિંમતી પોષાકો, ઘોડા, હાથી વગેરે ઘણુંજ નજરાણું આવ્યું હતું. પરંતુ રાણા સ્વરૂપસિંહ ગાદીનશીન થયા તે વખતમાં મેવાડમાં વેપાર બીલકુલ મંદ હતો. લોકોની તેમજ વેપારીઓની સ્થિતિ પણ ઘણીજ શોચનીય દશામાં હતી, વળી રાણાજી સરદારો સાથે વિવાદ કરવા પ્રવૃત્ત થયા. પણ ત્યાં તેમને યશ મળ્યો નહિ અને વિરૂદ્ધ પક્ષ તરફથી રાજ્યમાં ઘણીજ અશાન્તિ વધતી ગઈ અને સર્વ સામંતો રાણાને દુશ્મન ગણવા લાગ્યા.

મહારાણા સ્વરૂપસિંહે તોફાની સામંતોનું દમન કરવાને લયંકર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું અને ઘણી દૂર રીતે શાસન ચલાવવા માંડ્યું રાણા સરદારસિંહને જે સામંતો નમ્યા હતા તે સામંતો પણ રાણા સ્વરૂપસિંહના કટ્ટા શત્રુ બની ગયા. રાણા અને સામંતોની વચ્ચેમાં ઘણો જ દારૂણ અગ્નિ સળગી ગયો. તેને શાંત કરવા સાડી ખ્રીટીશ સરકાર તરફથી કર્નલ લેફ્ટેનન્ટ અને રવીન્સને ઉભય પક્ષો વચ્ચે સંધી કરાવવા સાડી નીચ્યો.

તા. ૮ ફેબ્રુઆરી ૧૮૪૫ ના દિવસે બંને પક્ષોને સંધી થઈ. રાણા અને સામંતો વચ્ચે સંધી થઈ ખરી પણ રાજ્યમાં અવ્યવસ્થા ઘણીજ વધતી ગઈ અને ઉપજ ઘટવા લાગી. તેથી ખ્રીટીશ સરકારને ખંડણી ઝોણી કરવાની રાણાએ પ્રાર્થના કરી. મેવાડની આવી શોચનીય દશા જોઈ ખ્રીટીશ સરકારે ઈ. સ. ૧૮૪૬ માં ખંડણી તરીકે ત્રણ લાખ રૂપિયા લેવાના નકી કર્યા પણ તે ન આપવાની અશક્તિ રાણાએ જાહેર કરી ત્યારે ફરી ઈ. સ. ૧૮૪૬ માં બે લાખ રૂપિયા લેવાનો સ્વિકાર કર્યો.

મહારાણા અને સામંતો વચ્ચે વિશ્વહ આલેખો રહ્યો. અને તે હકીકત સામંતોએ ખ્રિટીશ સમક્ષ પોતાની કેફીયત રજુ કરી, રાણાએ જે પ્રમાણે રાજ્ય શાસન ચલાવવું જોઈએ તે પ્રમાણે ન ચલાવતાં પોતે કઠોરતાથી સામંતો અને સરદારો પર પોતાની હકુમત ચલાવે છે. આવી હકીકત જ્યારે ખ્રિટીશ ફ્રાંસ આગળ કહેવામાં આવી ત્યારે આ વિવાદનું પરિણામ મેવાડના રાજ્યને અને સામંતોને નહીં પણ સારીય પ્રજાને લોગવવું પડ્યું. સામંતોની સામે રાણાએ જેમ મસ્તક ઉઘું કર્યું તેમ સામંતો અને સાલુમ્ખાના જાગીરદારોએ પણ તેમના સામે મસ્તક ઉઘું કર્યું. અને રાણાજીનું બળ ઘટાડ્યું. આવી રીતે પરિસ્થિતિ બગડવાથી ખ્રિટીશ સરકારને વચ્ચમાં નાંખી. આ ઝઘડાને અંત લાવવા સાડ મહારાણાએ વિચાર કર્યો. તેજ વખતે ખ્રિટીશ સરકારે પણ પોતાની સત્તા વધારે મજબૂત કરવા સાડ વિચાર કર્યો. ઇ. સ. ૧૮૫૫ માં સર હેન્રી લોરેન્સે એક નવિન સંધિ-પત્ર બનાવ્યો. આ સંધિ-પત્ર વાંચવાથી મહાત્મા ટોડે મેવાડના માટે અપાર હીત કર્યું હતું. તે માણસમાં કેટલું સામર્થ્ય હોવું જોઈએ.

પ્રસ્તુત ઠરાવ ઉપર કેવળ મહારાણા અને ચાર પ્રધાનોની સહિયો થઈ તેથી પોલિટિકલ એજન્ટને વિશેષ સત્તા મળી, મહેતા શેરસિંહની જે સંપત્તિ મહારાણાએ છીનવી લીધી હતી, તે આ નવા કરારનામા અનુસાર તેમને પાછી આપવા માટે મહારાણાને ઘણાજ આગ્રહ કર્યો હતો. ઇ. સ. ૧૮૬૧ માં તે સંપત્તિ પાછી સોંપી અને એજ વર્ષમાં મહારાણા સ્વરૂપસિંહ તા. ૧૬ નવેમ્બર ૧૮૬૧ ના રોજ પરલોક સિધાવી ગયા. મહારાણા સ્વરૂપસિંહએ પોતાના નામના સિક્કા વિ. સ. ૧૮૧૮ ના કારતક સુદ ૧૪ ના રોજથી ચાલુ કર્યા હતાં તે અઘાપી ઉદયપુરમાં પ્રાપ્ત થાય છે.

આ વખતે મેવાડના રાજ્યનો વિસ્તાર ૧૧૬૧૪ ચોરસ માઈલનો હતો. અને જન સંખ્યા ૧૧,૬૧,૪૦૦ ની હતી રાજ્યની એકંદર ઉપજ ૪૦,૦૦,૦૦૦ ની હતી, તેમાંથી ૧૨,૦૦,૦૦૦ ની ઉપજ સામંતોને જતી હતી. પરંતુ તેમાંથી છઠ્ઠો ભાગ રાણાજીને કર તરીકે આપતા હતા. જે ખંડણી ખ્રિટીશ સરકારને આપવામાં આવતી હતી તે ઉપરાંત બીજી ૧૪,૦૦,૦૦૦ ની ઉપજ મહારાણાને થતી હતી.

ઇ. સ. ૧૮૫૭ ના બળવામાં રાણાજીએ ખ્રિટીશ સરકાર સાથે ઉત્તમ વર્તન રાખ્યું હતું. મહારાણાએ અંગ્રેજોને આશ્રય આપ્યો હતો. અને તેમને તમામ જાતની સગવડ કરી આપી હતી. અને તેમનો ભય દૂર કર્યો હતો. તેના બદલામાં ખ્રિટીશના તાબે જે નિમચ, જાવહ, અને ગઢવાડા નામના ત્રણ પ્રદેશો હતા તે તેમને પાછા સોંપ્યા હતા.

છંદ ગીતિકા.

શિવલૌક ગ્યે સિરદાર ભૂપ સુરૂપ રાજ્ય વિરાજ કૈં, બહુ રાજનીતિ વિચાર સાર પ્રબન્ધ ઉત્તમ સાજકૈં	૩૨૬
કર શેરસિંહ પ્રધાન પદતૈં રામસિંહ ઉતારિકૈં, સીસોદ કુલતેં મધપાન મિટાય દૂષણુ જરિકૈં.	૩૨૭
વિષ દેન દોષ અમાત્યકે હતબંદ દેશ નિકારભૌ, ચતરેશપૈ દલ પ્રેશ તેં સિરદાર દુગ્ગ વિકારભૌ,	૩૨૮
અરૂ જોરને નિજ ઠૌર પાય અનન્ય ઇશ પ્રભાવતૈં, શઠ ભિલ્લે લોગ અભીત વૈ હત રાજનીતિ સ્વભાવતૈં	૩૨૯
યુગ સ્વસા વ્યાહન હરૂ ભૂપરૂ બાંધવેશ બુલાયકૈં, બર હરૂ રામ બધેલ ત્યૌં રઘુબીર કૈં પરણાયકૈં,	૩૩૦
ફિર આર્ય દુગ્ગમકી બગાવત માન માર મિટાયદી, લૈચક્ર ભારત ભૂમિ ભૌ અંગરેજ આન ઉઠાયદી,	૩૩૧
તબ રાન ભારત ભાન બાનક મિત્ર ભાવ બનાયકૈં. જબ દૈ પનાહ અનેક ઇંગ્લિશ રાખિ પ્રીતિ જનાયકૈં.	૩૪૨
મેવાર ભટ્ટન દ્રેષ બિશ્વુરિ વૃત્ત વિસ્તર તેં કહ્યો, પતિવૃત્ત પાલન અગિ જલન અંગ પાલન ના સહ્યો.	૩૩૩

પ્રકરણ ૨૫ મું.

મહારાણા શ્રી શંભુસિંહ

જ્યારે મહારાણા સ્વરૂપસિંહ પુત્ર હીન અવસ્થામાં અવસાન પામ્યા ત્યારે તેમના ભત્રીજા શાર્દૂલસિંહના બાળપુત્ર શંભુસિંહને વિ. સં. ૧૮૧૮ ના કારતક સુદ પુર્ણિમા તા. ૧૭ નવેમ્બર ૧૮૬૧ ના રોજ સિંહાસન પ્રાપ્ત થયું. ખ્રિષ્ટીય સરકારની સમત્તિથી શીઘ્ર એક શાસન કમીટી સ્થાપવામાં આવી અને તેમાં કેટલા માનવંતા સરદારો નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા. આ સભાસદો રાણાના નામથી મેવાડનું શાસન ચલાવવા લાગ્યા પણ તેમને શાસન કરવાનો સંપૂર્ણ હક નહીં મળવાથી ખ્રિષ્ટીય સરકારની સલાહ મુજબ શાસન કાર્ય કરવા લાગ્યા. શાસન કમીટી ન્યાય અનુસાર કરવાના બદલે પોતાની ઈચ્છા મુજબ શાસન ચલાવવા લાગ્યા. તેથી તેનું પરિણામ વિપરીત આવ્યું અને મેવાડમાં ચારે તરફ અત્યાચારનો પોકાર થવા લાગ્યો જેથી મેવાડમાં અશાન્તિ પેદા થઈ.

પોલિટિકલ એજન્ટની સલાહનો બીલકુલ ઉપયોગ સમીતીના સભ્યોએ લેવાની તસ્દી જ લીધી નહીં તેથી ખ્રિષ્ટીય સરકારે શાસન ચલાવવાની નવિન પદ્ધતિ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. પણ મેવાડનું શાસન ચલાવી શકે તેવો લાયક માણસ કોઈ દેખાયો નહિં આથી નવી સમીતી કરવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો. પરંતુ ફિલગીરી સાથે કહેવું પડે છે કે “મેવાડનું શાસન ચલાવે તેવો બુદ્ધિ-શાળી કોઈપણ સરદાર પોલિટિકલ એજન્ટને જણાયો નહિં. એ વિશ્વાસ પાત્ર નથી, તેનું કંઈ પણ કારણ ગુપ્ત જ હોવું જોઈએ.” વળી એક શાસન સમીતી સ્થાપવામાં આવી અને તેના સભ્ય તરીકે ત્રણ જણને નક્કી કરવામાં આવ્યા. તેમાંના એક સામંતને સભાપતિ બનાવ્યો. પોલિટિકલ એજન્ટે જ આ સભા-પતિ ચુંટી કાઢ્યો હતો પણ સરળ સ્વભાવના રાજપૂત સામંતે જણાવ્યું કે “જ્યાં સુધી પુરેપુરી સત્તા આપવામાં આવે નહીં ત્યાં સુધી હું શાસનની સેવા બજાવી શકીશ નહીં” ખ્રિષ્ટીય સરકારની ઈચ્છા સામંતને સંપૂર્ણ સત્તા સોંપ-વાની હતી જ નહીં. તેથી પોલિટિકલ એજન્ટ પોતે જ સભાપતિ બન્યો અને બીજા બે રાજપૂતો સાધારણ સભ્ય બન્યા.

પોલિટિકલ એજન્ટે શાસનભાર ગ્રહણ કર્યો તેથી મેવાડમાં સુધારા વધારાની વૃદ્ધિ થતાં વાર લાગી નહીં. અને તમામ અવ્યવસ્થા દૂર થઈ શાન્તિ સ્થપાઈ ગઈ. ખ્રિષ્ટીય સરકારની આ વ્યવસ્થા ઘણી જ પ્રસંશા પાત્ર બની, ખ્રિષ્ટીય સરકારે મહારાણાને રાજ્યશિક્ષા (શિખામણ) આપવાને આજ્ઞા કરવાથી તેમને

શાસન સંબંધી તમામ શિક્ષા આપવામાં આવી હતી. સિપાઈઓના બળવા પછી ભારતવર્ષના પ્રથમ વૈશીરાય લોર્ડ કેર્નીંગે ભારતવર્ષના સમસ્ત દેશી રાજાઓને દત્તક લેવાનો અધિકાર આપ્યો હતો. તેથી દેશીરાજાઓના અગ્રેસર મેવાડના રાણાને પણ દત્તક લેવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થયો છે.

સિપાઈઓનો બળવો શાન્ત થયા પછી ભારત સામ્રાજ્ય ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીના હાથમાંથી ઇંગ્લાંડની મહારાણી વિક્ટોરીયાના હાથમાં ગયું. હવે દેશી રાજાઓના સન્માન અર્થે એક જાતની નવી ઉપાધિ યોજવામાં આવી. આ ઉપાધિનું નામ ‘ભારત નક્ષત્ર’ (STAR OF INDIA) છે. મહારાણા શંભુસિંહને બ્રિટીશ સરકારે પ્રથમ શ્રેણીના પદક સહિત “ગ્રેટ કમાન્ડર સ્ટાર ઓફ ઇન્ડીઆ” મહામાન્ય ઉપાધિથી વિભૂષીત કર્યાં. ઇ. સ. ૧૮૫૭ ના સિપાઈઓના બળવા પ્રસંગે ઉદયપુરના મહારાણાને બ્રિટીશ સરકારે ઘણીજ સહાય આપી હતી. તેથીજ તેમને પુરસ્કાર સ્વરૂપે આ ઉપાધિ મળી હતી. પણ આ પ્રસંગે અત્યંત અફરીકર ઉદ્વેગ કરવો આવશ્યક છે. અમારા પાંડકોને આ વાત સુવિદિત છે કે સિંધીયા અને હોલકરે મેવાડના ઘણા ભાગો પર પોતાનો અધિકાર સ્થાપીત કરી દીધો હતો. જે વખતે મહારાણા ભિમસિંહે બ્રિટીશ સરકાર સાથે પ્રથમ સંધિ કરી હતી તે પ્રસંગે બ્રિટીશ સરકારે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે ‘સુયોગ પ્રાપ્ત થતાં સિંધીયા અને હોલકરના અન્યાય પૂર્વક હસ્તાગત કરેલા તમામ પ્રદેશો પાછા અપાવવા સારૂ અમારાથી બનતા પ્રયાસો કરીશું.’ તે ભાગે બ્રિટીશ સરકારની સહાયથી પાછા મળશે એ આશાએજ ભિમસિંહ રાણા પોતાનો સમય વ્યતિત કરતા હતા. અને તેમના પછીના રાણાઓએ પણ પોતાનું જીવન આ આશામાંજ પુરૂં કર્યું હતું. હવે ઇ. સ. ૧૮૫૭ માં જ્યારે ભયંકર બળવો જાગ્યો ત્યારે મેવાડના તમામ રાજપૂતો અને રાણા સ્વરૂપસિંહે બ્રિટીશને વિશેષ સહાય આપી હતી.

આ વખતે મેવાડના પોલિટિકલ એજન્ટ કેપ્ટન સેન્ડર્સને રાણાની દીર્ઘકાળની પ્રાર્થના લક્ષમાં લઈ મહારાણાના પૂર્વ તાબાના નિસ્તારીયા પ્રદેશો પર તેમનો પૂર્ણ અધિકાર સ્થાપવા માટે રાણાની સેનાને આજ્ઞા કરી. આ આજ્ઞા થતાં જ મેવાડની સેનાએ તે પ્રદેશ હસ્તાગત કર્યો.

મહારાણા શંભુસિંહ વિ. સં ૧૯૧૮ ના કારતક સુદ પૂર્ણિમા તા. ૧૭ નવેમ્બર ૧૮૯૧ ના રોજ મેવાડના સિંહાસન પર બિરાજમાન થયા હતા પરંતુ અફસોસ ! કે તેમનો અધિકાર થોડો સમય પણ તેમના હાથમાં રહ્યો નહીં. અને ઘણાજ અદ્ય કાળમાં પોતે વિ. સં. ૧૯૩૧ ના આસો વદ ૧૩ તા. ૭ ઓક્ટોબર ૧૮૭૪ ના દિવસે ક્રૂર ૨૭ વર્ષની નાની ઉંમરે તેઓશ્રી

પુત્રહીન અવસ્થામાં પરલોકવાસી થયા. મહારાણા શંભુસિંહનું અકાળ મૃત્યુ થવાથી મેવાડની સમસ્ત પ્રજા શોક સાગરમાં ડુબી ગઈ. નિર્દય વિધાતાએ મેવાડની સુખદ આશા જડમૂળથી નાશ કરી.

આ વખતે મેવાડનો વિસ્તાર ૧૧,૬૧૪ ચોરસ માઇલનો હતો અને જન સંખ્યા ૧૧,૬૧,૪૦૦ ની હતી, પાયદળ સૈનિકોની સંખ્યા ૧૫,૧૦૦ ની હતી ઘોડે સ્વારોની સંખ્યા ૬૨૪૦ ધનુષ્ય સંખ્યા ૫૩૮ અને ઉપજ ૪૦,૦૦,૦૦૦ આલીસ લાખની હતી.

ત્રોટક છંદ.

રજતાચલ ભૂપ સરૂપ ગયે, નૃપ આસન શંભુ નૃપાલ ભયે,
શિશુ ભૂપ નિહાર પ્રબન્ધ ચઢ્યો, અંગરેજનકો અધિકાર રહ્યો, ૩૩૪
સિરદારન કી ઇક મેલ સભા, નિજ સ્વારથ સાધક હીન પ્રભા,
કર ખારજ પંચ નિકાર દિયે, યુગ ભૂત્તિનકોં સુખતાર દિયે. ૩૩૫
જખ ખાગિય હોય પ્રજા નિકરી, હટનાલ હિ બંધ કરી બિકરી,
ફિર શંભુનિવાસ અવાસ બન્યો, મહિપાલહિકો અધિકાર મન્યો. ૩૩૬
પદ કે, હરિસિંહ પ્રધાન દિયો, જિહિ દિગ્ધ અકાલ પ્રબન્ધ કિયો,
ફિર ખાસ સભા બનવાય ભલૈ, નિજ શાસનસે સમ કામ ચલૈ. ૩૩૭
અજમેર પધારન કાજ ચલે, તિહિં ઠાં હિતકારક લાઠ મિલે,
નૃપ ઋલ્લહિકી અભિલાષ ફલી, દિય ઇજ્જત શંભુ દિવાન બલી. ૩૩૮
અતિ ઉત્તમ રાજપ્રબન્ધ કિયે, લઘુ ઉંમરમેં જશ વાસ લિયો,
તગમો બડ ક્ષીન પઠાય દિયો, ફિર શંભુ હિમાચલ વાસકિયો. ૩૩૯

પ્રકરણ ૨૬ મું.

મહારાણા શ્રી સન્નજનસિંહ

મહારાણા શંભુસિંહના અકાળ અવસાનથી તેમના ભત્રીજા સોહનસિંહ અને શક્તિસિંહથી રાજ્યને કોઈ જાતનો લાભ થઈ શકે તેમ નહીં હોવાથી મહારાણા શંભુસિંહને જ્યારે બચવાની આશા ન રહી ત્યારે બ્રિટીશ સરકારે આપેલો દત્તક લેવાનો અધિકાર અનુસાર પોતાના મોટા ભત્રીજા સન્નજનસિંહને દત્તક લીધા. આ વખતે સન્નજનસિંહની ઉંમર ૧૬ વર્ષની હતી. મહારાણા શંભુસિંહ પરલોકવાસી થયા બાદ મેવાડના સિંહાસન પર મહારાણા સન્નજનસિંહ બેઠા કે તરતજ મેવાડના શાસનની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. હજી મહારાણા બહેવારકુશળ નહોતા તેથી શાસન સમીતી સ્થાપન કરવામાં આવી. તેમાં મહેતા ગોકુલચંદ અને અર્જુનસિંહ મંત્રી તરીકે નિમાયા. બીજા ચાર સરદારોની સાથે મળી ઉક્ત મંત્રીઓ શાસન ભાર વહન કરવા લાગ્યા. પોલિટિકલ એજન્ટ આ શાસન સમીતીના સભાપતિ બન્યા.

શાસન સમીતી નિમાયા પછી દરેક જાતના શાન્તિના અને પ્રજાના લાભના ઉપાયો યોજવામાં જરાપણ વિલંબ ન કર્યો. પ્રથમકાર્ય-મેવાડમાં શિક્ષણ પદ્ધતિ નહોતી અને સરદારો તથા સામંતોમાં વિદ્યાનું પુરેપુરું જ્ઞાન નહોતું. તેથી સમીતીએ તેનો સારો પ્રચાર કરી મેવાડમાં વિદ્યાનું બીજ રોપ્યું અને મહારાણા સન્નજનસિંહને વિદ્યા આપવાનો પ્રબંધ કર્યો.

દિવાન બની બિહારીલાલને મહારાણાના શિક્ષક તરીકે રાખ્યા. તેમને મહારાણાને સંપૂર્ણ જ્ઞાન આપવામાં જરાપણ ક્યાસ રાખી નહીં, અને મહારાણાને અંગ્રેજી, ઉર્દુ, ફારસી અને માતૃભાષાનું ઘણુંજ ઉત્તમ જ્ઞાન આપ્યું. બાપ્પારાવલ્લના વંશમાં રાણા સન્નજનસિંહએજ પ્રથમ અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન મેળવ્યું.

રાજ્યની વ્યવસ્થા ઘણીજ સુંદર રીતે કરી અને દરેક ખાતામાં સારા સારા માણસોની ગોઠવણ કરી, જેથી રાજ્યની ઉપજ પણ વધવા લાગી તેથી વેપાર વણજ અને પ્રજાની આબાદી દિવસે દિવસે પગભર થવા લાગી. ઉત્તમ શાસનના પ્રભાવથી મેવાડમાં દરેક જાતની અશાન્તિ દૂર થઈ શાંતી પ્રસરી રહી. જેથી પ્રજા પણ આનંદમાં પોતાના દિવસો વ્યતિત કરવા લાગી.

મહા માનનિય ભરતેશ્વરીના મોટાપુત્ર અને ભારતના ભાવી સમ્રાટ

પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ બહાદુર ઈ. સ. ૧૮૭૫ ના નવેમ્બર માસમાં હિન્દુસ્તાન જોવાની ઇચ્છાથી આવ્યા. આ પ્રસંગે મહારાણા સન્નનસિંહ પોલિટિકલ એજન્ટની સલાહથી મુંબઈ ગયા હતા. તા. ૫ નવેમ્બરના દિવસે પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ મુંબઈ બંદરે ઉતરી મહારાણા તથા અન્ય-અન્ય રાજાઓની મુલાકાત લીધી અને તેમના તરફથી સન્માન ગ્રહણ કર્યું. તા. ૬ નવેમ્બરના દિવસે પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ મહારાણા સન્નનસિંહની સાથે મુંબઈની મોટી મોટી ઇમારતો જોવા ગયા હતા. તેમણે મહારાણાને ઘણાજ માનપૂર્વક પોતાની સાથે ફેરવ્યા હતા. તેઓ કેટલાક દિવસ મુંબઈમાં રહ્યા અને તેઓશ્રીએ મહારાણાના નિવાસ-સ્થાનમાં પણ મુલાકાત આપી હતી.

તા. ૧ જાન્યુઆરી ૧૮૭૭ ના દિવસે મહા માનનિય મહારાણા શ્રીમતિ વિક્ટોરીયાના પ્રતિનિધિ લોર્ડ લીટને ભારત વર્ષની પ્રાચીન રાજધાની દિલ્હીમાં મોટો રાજદરબાર ભર્યો. આ વખતે મહારાણા સન્નનસિંહને આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું હતું તેથી મહારાણા પુષ્કળ સરદારો, સામંતો અને સેવકોને લઈ દિલ્હી દરબારમાં તા. ૨૬ ડીસેમ્બર ૧૮૭૬ ના દિવસે પધાર્યા હતા ત્યારે તેમના માનમાં સત્તર તોપો ફાડવામાં આવી હતી. જ્યારે તેઓ મુલાકાત લઈ પાછા ફર્યા ત્યારે અંગ્રેજ સેનાએ લશ્કરી ઢબે હથીઆર નમાવી માન આપ્યું હતું. જ્યારે બ્રિટીશ રાણીને ભારતેશ્વરીની ઉપાધિ મહા આડંબર સાથે આપવામાં આવી હતી. ત્યારે મહારાણાએ શિબીરમાં પ્રવેશ કર્યો કે તરતજ ભારતવર્ષના વૉઇસરોય લોર્ડ લીટને (સાંપ્રત અર્લ) તેમને આદરપૂર્વક પોતાની દક્ષિણ બાજુએ ઉચ્ચ આસન પર બેસાડ્યા, મહારાણા પોતાના આસનપર બેઠા. મેચાડના ગત મહારાણાઓએ બ્રિટીશ સરકાર સાથે સારી મિત્રતા રાખી હતી તેનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું, જ્યારે એક સૈનીકે એક પતાકા લાવી વૉઇસરોયના આસન સન્મુખ ઉપસ્થિત કરી ત્યારે મહારાણા પોતાના પ્રતિનિધિઓ સહિત આગળ ગયા અને નિમ્નલીખીત શબ્દો સહિત તેમના હાથમાં તે પતાકા સ્વયં મહામાન્ય મહારાણીના ઉપહાર સ્વરૂપ છે અને તેમને ભારતેશ્વરીની ઉપાધિ ધારણ કરી છે તેના સ્મરણ ચિન્હ તરીકે આપને એ ભેટ આપવામાં આવે છે અને જે સંબંધ છે તે કાયમ નિભાવી રાખશો.

જ્યારે મહારાણા સન્નનસિંહે સન્માનપૂર્વક ઉક્ત પતાકા ગ્રહણ કરી ત્યારે માનનિય વૉઇસરોય બહાદુરે લાલસૂત્રમાં પરોવેલું એક સુવર્ણ પદક મહારાણાના ગળામાં આરોપીત કર્યું. વૉઇસરોયે આ પદક પહેરાવતી વખતે કહ્યું કે “ભારતેશ્વરીની આજ્ઞાથી આ પદકથી આપને મેં વિભુષીત કર્યા છે. આપ સદાકાળ એને ધારણ કરો ! એમાં તારીખ લખવામાં આવી છે. તેથી આપના વંશજોને એ ક્યારે આપવામાં આવ્યું છે તે સદા યાદ રહેશે.” પદક પ્રાપ્ત થયા.

પછી મહારાણાને એક અધિક બીજું સન્માન મળ્યું, હવે તેમને ૨૧ તોપોનું માન આપવાનો ઠરાવ થયો. વળી મહારાણાના મંત્રી મહેતા પન્નાલાલને કૌશાલ્યક્ષ અને છગનલાલને સન્માન સૂચક 'રાય' ની ઉપાધિ પ્રાપ્ત થઈ.

બ્રિટીશ રાજપ્રતિનિધિ બોર્ડ લીટન બહાદુરે મહારાણી વિક્ટોરીઆને ભારતેશ્વરીની ઉપાધિ અર્પણ થએલી બહેર કરી ત્યાર પછી મહારાણા સન્જનનસિંહ બહાદુરે તમામ રાજાઓની વતી પોતાની ખુશાલી બહેર કરી. મહારાણા સન્જનનસિંહ આ પ્રમાણે સન્માન સહિત પોતાના રાજ્યમાં પાછા ફર્યા. એ દરબારમાં તેમને જે સન્માન મળ્યું હતું તે કાંઈ અંતીમ સન્માન નહોતું તેમને ભારત સરકારે ઈ. સ. ૧૮૮૧ માં જી, સી, એસ, આઈ (ગ્રેટ કમાન્ડર સ્ટાર ઓફ ઇન્ડીઆ. અથવા ભારત વર્ષના પ્રથમ નક્ષત્ર) ની ઉપાધિથી વિભુષીત કર્યાં. રાણા સન્જનનસિંહે રાજ્ય કારોબાર ઘણો જ કુશળતા પૂર્વક ચલાવ્યો અને પોતાના રાજ્યમાં રાજ, પ્રજા બંનેના લાભ સાચવી રાજ્ય શાસન સુંદર રીતે ચલાવ્યું. એના કૃળ આજે વિશ્વમાન છે. શહેર બહાર 'સન્જનનગઢ' નામનો કિલ્લો બનાવ્યો અને 'સન્જનનિવાસ' નામનો બાગ કરાવ્યો. આ સિવાય લોકોપયોગી હોસ્પિટાલ, સ્કુલો, પાઠશાળા અને સડકો વિગેરેથી નગરની શોભા ઘણી ઉત્તમ બનાવી.

વિ. સં. ૧૯૪૧ ના પોષ સુદ ૬ તા. ૨૩ ડીસેમ્બર ૧૮૮૪ ના દિવસે મહારાણા સન્જનનસિંહ પોતાની પચીસ વર્ષની નાની ઉંમરે થોડા દિવસ બિમારી ભોગવી પરલોક સિધાવ્યા. રાણાશ્રીના સ્વર્ગગમનથી આખા રાજસ્થાનમાં શોક વ્યાપી ગયો, વળી બહારના લોકોને તેમના અકાળ મૃત્યુથી ઘણો જ આઘાત થયો. તે મેવાડના અધિશ્વર હતાં તો પણ તેમને સમસ્ત ભારતવર્ષના આર્ય સંતાનોના હૃદયમાં એવી ઉંડી અસર કરી હતી કે સર્વ હિન્દુઓના અધિપતિ માનવામાં આવ્યા હતા. આ વખતે મેવાડના રાજ્યનો વિસ્તાર ૧૧૬૧૪ ચોરસ માઈલ હતો તે ભારતના પાટનગર કલકત્તાથી ૧૧૩૬ માઈલ દૂર છે. શાસન પ્રભાવથી રાજ્યની ઉપજ પુષ્કળ વધી ગઈ હતી, રાજ્યની ઉપજ ૬૪,૦૦,૦૦૦ રૂપીઆની થવા પામી હતી. આ ઉપજમાંથી મહારાણા બ્રિટીશ સરકારને ૨,૦૦,૦૦૦ રૂપીઆ અને ભીલક સેનાના ખર્ચ માટે ૫૦,૦૦૦ રૂપીઆ આપે છે. સુખ અને શાન્તિના લીધે મેવાડમાં વસ્તી પણ વધવા લાગી. હાલમાં મહારાણા પાસે ૨૫૩ ધનુષ્યો, ૧૩૩૮ ગોલંદાઓ, ૬૨૪૦ અસ્વારો, અને ૧૩૨૯૦૦ પાયદળ સૈન્ય હતું આ પ્રમાણે રાજ્યનો વિસ્તાર અને આવક મેવાડના રાજ્યની રાણા સન્જનનસિંહના વખતમાં હતી.

મહારાણા શ્રી સન્જનનસિંહનો જન્મ વિ. સં. ૧૯૧૬ ના અષાઠ સુદ ૯

તા. ૮ જુલાઈ ૧૮૫૬ ના રોજ થયો હતો. તથા રાજ્યાભિષેક વિ. સં. ૧૯૩૧ ના આસો વદ ૧૩ તા. ૮ ઓક્ટોબર ૧૮૭૪ ના દિવસે થયો હતો. મહારાણાશ્રી ફક્ત દસ વર્ષ ત્રણ મહિના અને આઠ દિવસ રાજ્ય કરી પરલોકવાસી થયા હતા. એઓશ્રીની લંબાઈ પાંચ ફૂટ અને આઠ ઇંચની હતી, શરીરે ઘણાજ મજબુત હતા અને પોતે ઘણાજ ખૂબસુરત હતા. મહારાણાશ્રીએ રાજ્યમાં દરેક ધર્મના તેમજ પ્રજાના ઉપયોગ માટે ઘણી ઘણી ઇમારતો, મંદિરો બંધાવ્યા હતાં, તેમજ પ્રજા ઉપયોગી કાર્યમાં રાજ્યની આબાદીના કામો કર્યાં હતાં તેમાં કુલ ખર્ચ રૂપિયા ૨૬૧૬૨૩૧-૧૨-૨ કરવામાં આવ્યા હતા.

આ પ્રમાણે મહારાણાશ્રી સન્નનસિંહની સુવાસ તથા કિર્તિ પોતે પરલોકવાસી થયાં છતાં પણ આજે મેવાડીઓના હૃદયમાં ગુણ રહેલ છે. પરમાત્મા ! તેવા મહાપુરુષોને હંમેશાં શાન્તિ મળો.

છાપો.

સન્નન હતો સન્નન, વળી સન્નનતા સારી,
સન્નનતાની છાપ પડી, ખિટીશ પર ભારી,
હતો પ્રજાનો પ્રાણ, પ્રજા હતી પ્રાણથી પ્યારી,
વળી હતો શુરવીર, વધારી કીર્તિ સારી,
એવા રાણા સન્નનસિંહ, સન્નનતા ધરતા ગયા.
કહે ભોગી રાણા સન્નન, યશકીર્તિ વરતા ગયા.

૩૪૦

છાપો.

દઇ વિદ્યાનું જ્ઞાન, પ્રજાને અતિ સુધારી,
લઘુ ઉંમરની માંહી, વધારી ઉપજ સારી,
ધરી નિતીને ન્યાય, સિંહાસન દીધું દિપાવી,
સૂર્યવંશીની ટેક નેક, બહુ સુંદર શોભાવી,
કાળ ગોઝારો આવતાં, રાણાશ્રી સપડાઇ ગયા,
કહે ભોગી સન્નન વિયોગે, મેવાડીઓ સહુ રોઇ રહ્યા.

૩૪૧

પ્રકરણ ૨૭ મું.

મહારાણા શ્રી ફત્તેહસિંહ (૭, સો, એસ, આઇ.)

ફત્તેહરતની અજબ ઘટના જગતના તકતા પર ચાલ્યા કરે છે. કાળ પોતાનું કામ બજાવ્યા કરે છે. જ્યારે મહારાણા સબજસિંહનિઃસંતાન અવસ્થામાં પરલોકવાસી થયા ત્યારે મહીમહેન્દ્ર ચાદવાચ્ય કુલકમલ દિવાકર શ્રી ૧૦૮ શ્રીમાન મહારાણા શ્રી ફત્તેહસિંહજી તા. ૨૪ ડીસેમ્બર ૧૮૮૪ ના દિવસે રાજ્ય સિંહાસન પર બિરાજમાન થયા.

ક્ષત્રિયકુળમાં જે જે ગુણો જોઈએ તે સર્વ ગુણો મહારાણા ફત્તેહસિંહજીમાં હતા. ફત્તેહસિંહજીના વખતમાં પ્રજાને ન્યાય બરાબર મળતો હતો, રાજ્યના દરેક કાર્યો પોતાની દેખરેખ સિવાય કદિપણ કરવામાં આવતા નહોતાં. આ રાણા દિવસમાં સાત કલાક કામ કરતા હતા તેમજ નાનામાં નાના માણસની અરજ સાંભળતાં અને ઘટતો જવાબ વાળતા હતાં. આ સિવાય રાજ્ય તથા પ્રજાના હિતમાં ઘણા સુધારા વધારા કર્યા હતા. અને વિદ્યા તથા કેળવણીનો ઘણો સુંદર પ્રચાર કરી મેવાડની ઉન્નતિ કરવામાં ઉત્તમ કાળો આપ્યો હતો. રાજ્ય અને પ્રજાની આબાદી કેમ થાય ! પ્રજામાં અપૂર્વ શાન્તિ કાયમ માટે કેમ સચવાય ! તેનો વિચાર કરી પોતે પોતાની મતિ અનુસાર અમલ કર્યા જ કરતા હતા. તેમજ પોતે પ્રજાને પોતાની ગણી શાસન ચલાવતા અને ન્યાય આપતા હતા.

રાજવિમાં જે જે ગુણો જોઈએ તે તમામ ગુણો આ રાજવિમાં દ્રષ્ટિગોચર થતાં હતાં. આ પ્રમાણે રાણાશ્રીએ પોતાના રાજ્યની આબાદિ ઘણીજ વધારી હતી. તથા બહેવાર કુશળતા પણ એવી સુંદર દીપાવી હતી. સર્વ રાજ્યોમાં તેમનું સ્થાન આગળ પડતું હતું. આ વખતે મેવાડમાં ચૌર, ડાકુ, હરામી અને જુદમગારોનું નામ-નિશાન દેખાતું નહોતું. તેઓશ્રી ઘણા બાહોસ, શૂરવીર અને સહાસીક હતા.

મહારાણાશ્રી ફત્તેહસિંહની કારકીર્દી સારાય બ્રિટીશ સામ્રાજ્યમાં વખણાઈ ગઈ હતી. બાહ્યારાવલની આબરૂ બ્રિટીશ સરકાર આગળ કમે કમે વધતી જતી હતી. તેમના રાજ્ય ઉદ્યોગ, વિદ્યા અને કળા ઘણી વિકસવા લાગી જ્યાં જુઓ ત્યાં એન્જીનેયરો માટે સ્કુલો શહેર અને ગામડામાં ચાલુ કરી વળી ગરીબ પ્રજા માટે દવાખાનાની સગવડ કરી હતી. તેમ રાજ્યમાં ખુશામતિઆનું જોર જરાપણ ચાલવા દીધું નહતું. વળી મહારાણાએ પોતાના નામથી 'ફત્તેહસાગર' નામનું

મોટું વિશાળ તળાવ બંધાવ્યું. આ અનેક કાર્યોને લઈ ઇ. સ ૧૮૮૭ માં મહારાષ્ટ્રી વિક્ટોરીઆની જ્યુબિલીના પ્રસંગે મહારાષ્ટ્રાશ્રીને (જી, સી, એસ, આઈ.)ની ઉપાધિ મળી હતી.

આ પ્રમાણે મેવાડના ઇતિહાસની પૂર્ણાહુતિ કરતાં પહેલાં મારે વાંચકોનું દિલ ખેંચવું જોઈએ જ. આ ઇતિહાસના સંશોધનમાં મારી શક્તિ અનુસાર જોળ કરી જે જે વસ્તુ મને સત્ય લાગી, વળી ઇતિહાસીક દ્રષ્ટિએજ એ સાચી અને સત્ય હકીકત મૂકવામાં આવી છે. આ પ્રમાણે મેવાડની નંદનવન ભૂમિમાં અનેક મહાપુરૂષો, અમાત્યો, શસ્ત્રીરો, અને મહામંત્રીઓ થઈ ગયા છે. તે દરેકે પોતાનું સ્વમાન સાચવવા ખાતર પોતાના પ્રાણના બલિદાન આપવામાં પણ પાછી પાની મૂકી નથી. કહેવતમાં કહ્યું છે કે:—“બહુ રત્ના વસંધરા” હુનિઆ એવી છે કે જ્યાં અનેક રત્નો પડ્યા છે. તેવીજ રીતે મેવાડની ભૂમિ પણ અનેક રત્નોથી વિભૂષીત છે. પરમાત્મા! મેવાડની ભૂમિને હંમેશાં સુખી રાખે અને સૂર્યવંશનો તાજ અવિચળ અમર તપે એજ લાવના.

પ્રકરણ ૨૮ મું
દરેક મોટા દેશી રાજ્યોની યાદી.

નંબર	રાજ્યનું નામ	જિલ્લાનું નામ	રાજાની ઓળખ	રહીસની જાત	તોપની સલામી
૧	અજયગઢ	બુદેલખંડ	મહારાજા	બુદેલા રાજપૂત	૧૧
૨	અલવર	રાજપૂતાના	મહારાજા	કચ્છવાહા નરકા રાજપૂત	૧૫
૩	અલી-રાજપુર	સેન્ટ્રલ ઇન્ડીઆ	મહારાણા	સિસોદિયા રાજપૂત	૯
૪	ઇન્દોર	સેન્ટ્રલ ઇન્ડીઆ	મહારાજા	મરહટા	૧૯
૫	ઈડર	મહીકાંઠા (ગુજરાત)	મહારાજા	રાઠોડ રાજપૂત	૧૫
૬	ઉદયપુર (મેવાડ)	રાજપૂતાના	મહારાણા	સીસોદિયા	૧૯
૭	ઉદયપુર છોટા	રેવાકાંઠા (ગુજરાત)	રાજા	ચૌહાણ રાજપૂત	૯
૮	ઓરિસા	બુદેલખંડ	મહારાજા	બુદેલા રાજપૂત	૧૫
૯	કચ્છ	સુબઈ	મિરજા મહારાવ	જાડેયા રાજપૂત	૧૭
૧૦	કપૂરથલા	સતલજ પાર	રાજા	શીખ	૧૧
૧૧	કરૌલી	રાજપૂતાના	મહારાજા	ચાહવ રાજપૂત	૧૫
૧૨	કારૈંડ (કાલાહાંડી)	સેન્ટ્રલ ઇન્ડીઆ	રાજા	ગડવંશી રાજપૂત	૯
૧૩	કાલૂર (બીલાસપુર)	સતલજની આ બાજુ	રાજા	રાજપૂત	૧૧

દરેક મોટા દેશી રાજ્યોની યાદી.

૩૫૩

નંબર	રાજ્યનું નામ	જિલ્લાનું નામ	રાજ્યની યોગ્ય	રહીસની જાત	તોપની સલામી
૧૪	કાશ્મીર	પંજાબ	મહારાજા	ડોગરા રાજપૂત	૨૧
૧૫	કૃષ્ણગઢ	રાજપૂતાના	મહારાજા	રાઠોડ રાજપૂત	૧૫
૧૬	કુચબિહાર	બંગાલ	મહારાજા	રાજવંશી રાજપૂત	૧૩
૧૭	કોચીન	મદ્રાસ	રાજા	ચેતિયર રાજપૂત	૧૭
૧૮	કોટા	રાજપૂતાના	મહારાવ	ચૌહાણ હાડા રાજપૂત	૧૭
૧૯	કોલ્હાપુર	મુંબઈ	મહારાજા	મરહટા	૧૯
૨૦	ખંભાત	મુંબઈ	નવાબ	પઠાણ મુસલમાન	૧૧
૨૧	ખિલચીપુર	લોપાલ	રાવ	ખીચી રાજપૂત	૯
૨૨	ખેરપુર	સિંધ	નવાબ	ખિલ્લીચી	૧૫
૨૩	ગહરવાલ (ટેહરી)	પશ્ચિમોત્તર દેશ	રાજા	રાજપૂત	૧૧
૨૪	ગોંડલ	કાઠિયાવાડ	ઠાકુર	ભડેચા રાજપૂત	૯
૨૫	ગ્યાલિયર	સેન્ટ્રલ ઇન્ડિયા	મહારાજા	મરહટા	૧૯
૨૬	ચંબા	પંજાબ	રાજા	રાજપૂત	૧૧
૨૭	ચરખારી	બુદ્દેલખંડ	મહારાજા	બુદ્દેલા રાજપૂત	૧૧
૨૮	છત્રપુર	એઝન	રાજા	પંવાર રાજપૂત	૧૧
૨૯	જયપુર	રાજપૂતાના	મહારાજા	કછવાહા રાજપૂત	૧૭
૩૦	જયસલમેર	રાજપૂતાના	મહારાવલ	ચાદવ ભાટી રાજપૂત	૧૫

નંબર	રાજ્યનું નામ	જિલ્લાનું નામ	રાજ્યની ઓળખ	રહીસની જાત	તોપની સંખ્યા
૩૧	ભાવરા	માલવા	નવાબ	પઠાણ મુસલમાન	૧૩
૩૨	ભુનાગઢ	કાઠિયાવાડ	નવાબ	બાબી મુસલમાન	૧૧
૩૩	મોઘપુર (ભારવાડ)	રાજપુતાના	મહારાજા	રાઠોડ રાજપૂત	૧૭
૩૪	જાજરા	મુંબઈ	નવાબ	સીદી મુસલમાન	૯
૩૫	ઝાંખુઆ	સેન્ટ્રલ ઇન્ડિયા	રાજા	રાઠોડ રાજપૂત	૧૧
૩૬	ઝાલાવાડ	રાજપુતાના	મહારાજ-રાણા	ઝાલા રાજપૂત	૧૫
૩૭	ઝીંક	સતલજની ઉલટી તરફ	રાજા	શિખ	૧૧
૩૮	ટિપરા	ઉત્તર પૂર્વી સરહદ	રાજા	ક્ષત્રિય	૧૩
૩૯	ટોંક	રાજપુતાના	નવાબ	પઠાણ	૧૭
૪૦	ડુંગરપુર	રાજપુતાના	મહારાવલ	સીસોદિઆ રાજપૂત	૧૫
૪૧	ત્રાવણકોર	મદ્રાસ ઇલાકા	મહારાજા	રાજપૂત	૨૧
૪૨	દતિયા	બુદેલખંડ	મહારાજા	બુદેલા રાજપૂત	૧૫
૪૩	દેવાસ	સેન્ટ્રલ ઇન્ડિયા	રાજા	પંવાર રાજપૂત	૧૫
૪૪	ધર્મપુર	સુરત	રાજા	સીસોદિઆ રાજપૂત	૯
૪૫	ધરેલ	કાઠિયાવાડ	ઠાકોર	બડેયા રાજપૂત	૯
૪૬	ધાર	માલવા	મહારાજા	પંવાર રાજપૂત	૧૫
૪૭	ધૌલપુર	રાજપુતાના	મહારાજ રાણા	બટ	૧૫

નંબર	રાજ્યનું નામ	જિલ્લાનું નામ	રાજાની ઓળખ	રહીસની જાત	તોપની સલામી
૪૮	ધ્રાંગધ્રા	કાઠિયાવાડ	રાજા	ઝાલા રાજપુત	૧૧
૪૯	નરસિંહગઢ	ભોપાલ	ઐજન	ઉમટ રાજપુત	૧૧
૫૦	નવાનગર	કાઠિયાવાડ	જામ	ભડેચા રાજપુત	૧૧
૫૧	નાગોદ	બધેલખંડ	રાજા	પડિઆર રાજપુત	૯
૫૨	નાભા	સતલજની આ બાજુ	રાજા	શીખ	૧૧
૫૩	પટિયાલા	ઐજન	મહારાજા	ઐજન	૧૭
૫૪	પન્ના	બુઢેલખંડ	મહારાજા	બુઢેલા રાજપુત	૧૧
૫૫	પાલણપુર	મુંબઈ	દીવાન	અફગાન મુસલમાન	૧૧
૫૬	પાલીતાણા	કાઠિયાવાડ	ઠાકોર	ગોહિલ રાજપુત	૯
૫૭	પ્રતાપગઢ	રાજપુતાના	મહારાવત	સિસોદીઆ રાજપુત	૧૫
૫૮	પોરબંદર	કાઠિયાવાડ	રાણા	જેઠવા રાજપુત	૧૧
૫૯	ફરીદકોટ	સતલજની આ બાજુ	રાજા	જાટ	૧૧
૬૦	ખડવાની	સેન્ટ્રલઈન્ડીઆ	રાણા	સિસોદીઆ રાજપુત	૯
૬૧	ખડોદા	ગુજરાત	મહારાજા	મરહટા	૨૧
૬૨	ખનારસ	પશ્ચિમોત્તર દેશ	મહારાજા	બ્રાહ્મણ ગોત્ર	૧૩
૬૩	ખહાવલપુર	પંજાબ	નવાબ	હાઉદ પોત્રા મુસલમાન	૧૭
૬૪	ખેરોદા	બુઢેલખંડ	રાજા	રઘુવંશી રાજપુત	૯

નંબર	રાજ્યનું નામ	જિલ્લાનું નામ	રાજાની ઓળખ	રહીસની જાત	તોપની સલામી
૬૫	બડવાન	કાઠિયાવાડ	ઠાકોર	ઝાલા રાજપુત	૯
૬૬	બાવની	બુંદેલખંડ	નવાબ	પઠાણ	૧૧
૬૭	બારિઆ	રેવાકાંઠા	મહારાવલ	ઝાહાણ રાજપુત	૯
૬૮	બાલાસિનેર	ઐઝન	નવાબ	ધરાની મુસલમાન	૯
૬૯	બાંસદા	સુરત	મહારાવલ	સોલંકી રાજપુત	૯
૭૦	બાંસવાડા	રાજપુતાના	મહારાવલ	સિસોદીઆ રાજપુત	૧૫
૭૧	બાંકાનેર	કાઠિયાવાડ	રાજા	ઝાલા રાજપુત	૯
૭૨	બિજાવર	બુંદેલખંડ	સવાઈ મહારાજા	બુંદેલા રાજપુત	૧૧
૭૩	બીકાનેર	રાજપુતાના	મહારાજા	રાઠોડ રાજપુત	૧૭
૭૪	બુંદી	રાજપુતાના	મહારાવ રાજા	હાડા રાજપુત	૧૭
૭૫	ભરતપુર	રાજપુતાના	મહારાજા	જાટ	૧૭
૭૬	ભાવનગર	કાઠિયાવાડ	ઠાકોર	ગોહિલ રાજપુત	૧૫
૭૭	ભોપાલ	સેન્ટ્રલ ઈન્ડિઆ	બેગમ	મિરાસી જેલ અફગાન	૧૯
૭૮	મણીપુર	ઉત્તર-પૂર્વી હિન્દુસ્તાન	મહારાજા	ક્ષત્રિય	૧૧
૭૯	માલેર કોટલા	સતલજની આ પાર	નવાબ	અફગાન મુસલમાન	૧૧

નંબર	રાજ્યનું નામ	જિલ્લાનું નામ	રાજ્યની ઓળખ	રહીસની જાત	તોપની સલામી
૮૦	મેહર	બધેલ ખંડ	રાજા	જોગી	૯
૮૧	મૈસોર	મદ્રાસ	મહારાજા	યાદવ રાજપુત	૨૧
૮૨	મોરબી	કાઠિયાવાડ	ઠાકોર	જાડેજા રાજપુત	૧૧
૮૩	મંડી	સતલજપાર	રાજા	ચંદ્રવંશી રાજપુત	૧૧
૮૪	રતલામ	સેન્ટ્રલ ઇન્ડિયા	રાજા	રાઠોડ રાજપુત	૧૩
૮૫	રાધનપુર	ગુજરાત	નવાબ	ઈરાની	૧૧
૮૬	રાજગઢ	લોપાલ	નવાબ	મુસલમાન	૧૧
૮૭	રાજપીપળા	રેવાકાંઠા	રાજા	ગોહિલ રાજપુત	૧૧
૮૮	રાજકોટ	કાઠિયાવાડ	ઠાકોર	જાડેજા રાજપુત	૯
૮૯	રામપુર	રૂહેલ ખંડ	નવાબ	પઠાણ	૧૭
૯૦	રીવાં	બધેલ ખંડ	મહારાજા	બધેલા રાજપુત	૧૭
૯૧	લીંબડી	કાઠિયાવાડ	ઠાકોર	ઝાલા રાજપુત	૯
૯૨	લુણાવાડા	રેવાકાંઠા (ગુજરાત)	મહારાણા	સોલંકી રાજપુત	૯
૯૩	સમથર	બુદેલખંડ	રાજા	બુદેલા રાજપુત	૧૧
૯૪	સાવંતવાડી	મુંબઈ	સર દેસાઈ	મરહુટા	૯
૯૫	સિરોહી	રાજપુતાના	મહારાવ	દેવડા ચૌહાણ રાજપુત	૧૫
૯૬	સિરમોર (નાહન)	સતલજની આ તરફ	રાજા	ક્ષત્રિય	૧૧

નંબર	રાજ્યતંત્ર નામ	જીલ્લાતંત્ર નામ	રાજાની ઓળખ	રહીસની જાત	તોપન સંવાદ
૯૭	સિદ્ધિમ	હિમાલય	રાજા	ટિપ્પીહાર	૧૫
૯૮	સીતમંત્રી	સેન્ટ્રલ ઇન્ડિયા	રાજા	રાઠોડ રાજપુત	૧૧
૯૯	સુકેત	સતલજપાર	ઐજન	ક્ષત્રિય	૧૧
૧૦૦	સેલાના	માલવા	ઐજન	રાઠોડ રાજપુત	૧૧
૧૦૧	સોંઠ	રેવાકાંઠા	ઐજન	પંવાર રાજપુત	૯
૧૦૨	હૈદરાબાદ	દક્ષિણ	નવાબ	પઠાણ સુસલમાન	૨૧

પ્રકરણ ૨૯ મું.

ઉપસંહાર

મંજુર “મેવાડનાં અણુમોલ જવાહિર” યાને આત્મ ખલિફાન” નામનું પુસ્તક લખવાનું શરૂ કર્યું તેનો મુખ્ય આશય મારો જુદો જ હતો. તે એ હતો કે મેવાડ એ એક ઐતિહાસીક બાપ્પાશર્વલની ભૂમિ છે. જેમાં ઘણા ઘણા જૈન મહાપુરૂષો ઉત્પન્ન થયા છે તેમાં સ્વમાની અને કુળ અભિમાની આત્માઓ હતા. આવા વીરપુરૂષોના ઇતિહાસ ઘણા વિક્ષાનોએ જુદી જુદી પ્રણાલીકાથી લખ્યા છે. તે પણુ આજે મોજૂદ છે. પરંતુ જે મેવાડના ઇતિહાસમાં જુના સ્થાનો, કીર્તિસ્તંભો, ચિત્તોડનો અગ્રેઝ કિલ્લો, અને જૈન શિલ્પકળાના મહા મંદિરો વિગેરેની જનતામાં કંઈક વિશેષ ઇતિહાસીક ભાવના ઉત્પન્ન થાય તેવા આશયથી આ પુસ્તક લખવામાં આવ્યું અને મહારાણ્ય કુમ્ભાના વખતથી ઇતિહાસ ચાલુ કર્યો તે પહેલા ઇતિહાસીક નોંધ લેવામાં આવી તેમાં પણુ મેં ‘વીર વિનોદ’ તેમજ કર્નલ ટોડ અને ખીબ ઘણા સારા સારા વિક્ષાનોના લખેલા પુસ્તકો ઉપરથી જેટલી સત્ય વસ્તુઓ લાગી તે હકીકત લઈ જનતા આગળ રજુ કરી. ખરો ઇતિહાસ તો રાણા પ્રતાપ, ભામાશાહ રાણા રાજસિંહ અને મહામંત્રી દયાળશાહે રચ્યો છે.

જ્યારે જ્યારે આ પુરૂષોનું વૃત્તાંત યાદ આવે છે ત્યારે ત્યારે આપણા શરીરમાં રોમાંચ ઉભા થાય તે સ્વાભાવીક છે. અનેક વિપત્તીઓ આવી અને કંઈ સહન કર્યા પણુ સૂર્યવંશી કુળ શિરોમણી મહારાણ્ય પ્રતાપે જરાપણુ અંકબંધન શાહને નમતું આપ્યું નહિ. તેમજ પોતે પોતાનો સ્વમાનને ખાતર ફના થઈ ગયા પણુ ટેક નેક એજ પોતાનો પ્રાણ હતો. આવી વિપત્તીમાં એક સાદો, ગંભિર અને રાજ્યના નિમકહલાલ વીર ભામાશાહએ પ્રતાપના માટે પોતાનું સર્વસ્વ સમર્પણ કર્યું જેથી આખા મેવાડનું નાક રાણા પ્રતાપે સાચવ્યું છે. તે ઉપરથી જણાશે કે જૈન ખિરાદરની કેટલી હિંમત અને ઉદારતા હતી.

બાર બાર વર્ષથી લડાઈની સામગ્રીઓ તૈયાર કરવા અને હબરો સનિકોની ભરતી કરવા ભામાશાહ વૃદ્ધ હોવા છતાં પણુ યુવાનોને શરમાવે તેવી રીતે મેવાડની આખર સાચવવા તૈયાર કરવા લાગ્યો. ધન્ય છે! તે ટેકીલા મહારાણ્ય પ્રતાપને અને વીર ભામાશાહને? અનેક ઘટણાઓ બંધા-પંછી મહારાણ્ય રાજસિંહ અને રાણા જયદેવના વખતમાં મહામંત્રી દયાળશાહે

મેવાડની અણ્ણમેલ સેવા બળવી હતી. રાજ્ય લોભની કુટકપટમાં મહારાણુને મોતના પંખમાંથી અચાવનાર એ વીર આત્મા દયાળ જ હતો. તેની હિંમત કોઈ અજોડ હતી. વળી ભાગ્યદશા તેને વરી ચુકી હતી. પોતે એક ગર્ભ શ્રીમંતને લાડકવાયો હતો. આ વીરપુરૂષે મેવાડની અજોડ સેવા બળવી હતી. પોતે દુષ્કાળના સમયમાં દયાળ કિલ્લો બંધાવી જૈનાચાર્ય આનસૂરિશ્વરના સફળોધથી લગભગ અઠાણુ લાખ રૂપીઆ ખરચી મેવાડની દુઃખી જનતાને પોષી હતી. તેની ધર્મપત્નિ પણ એક વિરાંગનાને શરમાવે તેવી શૂરવીર હતી. તે બાણુ વિદ્યા તથા શસ્ત્ર વિદ્યામાં સંપૂર્ણ હતી, પોતે પોતાના પતિના બચાવ માટે પુરૂષના પોષાકમાં રહી લશ્કરી કાર્ય બજાવતી હતી. ધન્યછે ! આવી જૈન વિરાંગનાઓને !

આવી આવી અનેક હકીકતોથી આ પુસ્તક યોજવામાં આવ્યું છે. વળી મહારાણા રાજસિંહ, જયસિંહ, અને રાણા અમરસિંહ પછી મેવાડની અધોગતિ હદ ઉપરાંત ચાલી. જે જે રાણાઓ થયા તે રાણાઓ અંદર અંદર કલેશના પરિણામે પાયમાલ થયા જેમાં વળી સિંધીયા અને હોલ્કરના રાજ્યોએ મેવાડમાં ઘણો જીત્તમ કર્યો હતો. ને તે જીત્તમનું વર્ણન કરતાં ભલભલાના કાળખં કંપે છે. સિંધીયા અને હોલ્કરે મેવાડનું જેટલું લોહી ચુસાય તેટલું ચુસી હાડપીંજર સમ બનાવી દીધું. છતાં મેવાડની રત્નગર્ભા ભૂમિમાંથી સ્વમાનપ્રિયતા નાશ પામી ન હતી.

જ્યારે રાણા ભિમસિંહનું શાસન આવ્યું ત્યારે ભિમસિંહ ઘણા ડરપોક અને ભીરૂ હતા પણ તે પ્રજા પ્રેમ ધરાવતા હતા છતાં પણ તેમનાથી કંઈપણ પ્રજાનું ભલું થઈ શક્યું જ નહોતું. તેવા સમયમાં ભિમસિંહે ઘણું જ કષ્ટ ભોગવ્યું હતું. જ્યારે રાજ્યની તિબેરીઓ તદ્દન ખાલી થઈ ત્યારે મહામંત્રી અમરચંદની નિમણૂક કરવામાં આવી. અમરચંદ સાહસીક, શૂરવીર, અને વૈશ્ય હતો. તેને પોતાના બાહુબળથી સિંધીયા અને હોલ્કરને હંફાવ્યા હતા. જ્યારે અમરચંદ પ્રત્યે મેવાડની પ્રજાનું બહુમાન વધતું ગયું. ત્યારે અમરચંદનું અકાળે મૃત્યુ થયું. કોઈએ વિષ આપ્યું હતું તેથી જ તે મરી ગયો. જ્યારે તેની પાસે કફન લાંકવાને માટે પણ પૈસા નહતા ત્યારે ઉદયપુરના મહાજને ઉધરાણું કરી અમરચંદની અંતિમ ક્રિયા કરી હતી. આવી પરિસ્થિતિ અમરચંદની થઈ હતી.

નાદિરશાહ તથા ઔરંગઝેબના જીત્તમો સામે ટકી રહ્યું હોય તો એક મેવાડજ. જેમ જેમ સમય વ્યતિત થતો ગયો તેમ તેમ ખ્રીટીશ સરકારે મેવાડને મદદ કરી અને રાણા ભિમસિંહના વખતમાં સંધી કરી મેવાડનું અધઃપતન થતું અટકાવ્યું. આ પ્રમાણે મેવાડની પરિસ્થિતિ બદલાતી ગઈ.

મહારાણા સભ્યનસિંહ ઘણીજ નાની ઉંમરમાં અવસાન પામ્યા છતાં તેઓશ્રીએ રાજ્યમાં ઘણીજ જાતના સુધારા કર્યા હતા. અને રાજ્યની આબાદી કસ્વામાં સંપૂર્ણ લક્ષ આપ્યું હતું. રાણા સભ્યનસિંહ પછી મહારાણા કૃતોદસિંહજી નો રાજ્ય વહીવટ ઘણો યશસ્વી નીવડ્યો, તેઓશ્રી પોતાના રાજ્યમાં ઘણાજ સારા અને વિચારનીય સુધારા કરી પોતાના રાજ્યની વૃદ્ધિ ઉત્તમ પ્રકારે વધારી હતી. અને તેઓશ્રીના પરલોકવાસી પછી હાલના વર્તમાન મહારાણાશ્રી ભોપાળસિંહજી રાજ્યાસન પર આવ્યા. તેઓશ્રીએ પણ પોતાની પ્રજાને કોઈ પણ જાતની હાડમારી ના પડે અને પ્રજા પોતે સુખ શાન્તિથી સુખ ભોગવી શકે અને પ્રજાને ન્યાય મળી શકે તેવી સંપૂર્ણ યોજના કરી મેવાડની આબાદી વધારી છે.

આ બધી હકીકત ટુંકમાં વર્ણન કરી હવે હું જૈન અને જૈન મંદિરો પ્રત્યે જનતાનું ધ્યાન ખેંચું છું. મેવાડમાં હાલમાં લગભગ પાંત્રીસો જૈન મંદિરો છે. અને તે ભવ્ય અને શિદ્ધપદ્ધતિથી વિભુષીત એવા પ્રચંડ સ્થાનો આજે મેવાડની ભૂમિમાં શોભી રહ્યા છે. તેમાં વળી ચિત્તોડના કિલ્લા પર તો જૈનોએ હક કરી છે, તે કિલ્લાના મંદિરો, શૃંગાર ચવરી, જુના કીર્તિસ્તંભો વિગેરેની કારીગરી જોતાં અભિમાન આવ્યા વગર રહેતું નથી, પણ કુદરતની ધડના ન્યારી છે. કાળ કાળનું કામ બળવ્યા કરે છે. આજે ચિત્તોડના મંદિરો જોતાં ઘણા મંદિરો જીર્ણ અને હવડ દશામાં પડ્યા છે. તેમ વળી કુંભલગઢ, સુરપરા, એક-લીંગજી, નાગદાતથા લીલવાડાની આજુ બાજુના પ્રદેશોમાં એવા એવા જૈન મંદિરો છે કે ત્યાં આજે કોઈ તેની સંભાળ રાખનાર નથી. જ્યારે મેવાડમાં પાંત્રીસો જૈન મંદિર હશે. ત્યારે મેવાડમાં જૈનોની જાહોજલાલી કેવી હશે? તે પ્રશ્ન વિચારવા જેવો છે. આજે મેવાડના જૈનો ઘણીજ છિન્ન ભિન્ન દશામાં છે. કોઈ સાધમાર્ગી કોઈ તેરાપંથી કોઈ દિગમ્બરી તો કોઈ મંદિરમાર્ગી હોય તે બધા એકજ મહાવીરના સંતાનો આજે જુદી જુદી દશામાં જઈ રહ્યા છે.

આજે સૌ સૌના પંથના સાધુઓ, આચાર્યો તેમજ સંચાલકો પોતપોતાની દુકાનની જમાવટ કરીને જનતાને ઉધા રસ્તે દોરી રહી છે. એવા પ્રચારથીજ આજે હબરો જૈન મંદિરોની શોચનીય દશા થઈ રહી છે. શું આજેએવો કોઈ પણ મહાત્મા કે આચાર્ય નથી? કે જે સત્ય વસ્તુ બતાવે ને આજે છિન્નભિન્ન દશામાં આવી પડેલી જૈન કોમને એકત્ર કરી ઇતિહાસીક વસ્તુને નવી અને રોશન બનાવી શકે? ના? હોયજ ક્યાંથી? જ્યાં રાગ, દ્રવ્ય, કુસંપો, ધર્તીગો અને જ્યાં ધર્મના નામે ચાલતા ઝઘડાઓ હોય ત્યાં કોમની કે ધર્મની ઉન્ન-તિની આશા ક્યાંથી રાખી શકાય. આવા સમયમાં વર્તમાનયુગના વહુ રત્ના વહુ ધરા

એ શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરતાં મારા આત્માને અપાર આનંદ અને પ્રેમ આવે છે, કારણકે ત્રણ ચાર વરસ ઉપર જૈનાચાર્ય ૧૦૦૮ શ્રી બાળ બ્રહ્મચારી ચારિત્ર ચૂકામણી શ્રી વિજયનિતિસૂરીશ્વર શ્રી મેવાડમાં પધાર્યા અને મેવાડમાં જૈનોની તેમ જૈન મંદિરોની શોચનીય દશા જોઈને ભાવી આત્માની અંદર પ્રચંડ પોકાર થયો અને કોઈપણ હિસાબે મેવાડના ઉત્તમ મંદિરોનો ઉદ્ધાર કેમ થાય તેજ વિચાર તે પવિત્ર આત્માને આવ્યો, આખરે પવિત્ર આત્માના પવિત્ર કાર્યમાં લોકોને શ્રદ્ધા બેઠી અને પ્રતિષ્ઠિત ગ્રહસ્થો નિમાયા અને કામની શરૂઆત કરી બીજ રોપ્યું.

આજે મેવાડ પર ત્રણ ચાર મંદિરોનું કાર્ય થઈ રહ્યું છે અને તે કામ-કાજમાં શેઠ રોશનલાલજી તથા ભાઈ મનોરલાલજી તથા શ્રીચુત મોતીલાલજી વોરા વિગેરે તન, મન અને ધનથી પોતાનો આત્મલોગ આપીને પુણ્ય હાંસલ કરી રહ્યાં છે.

આ કાર્યને વધારે ઉત્તેજન કેમ મળે ! લોકોને જૈન મંદિરોની ઝાંખી કેમ થાય ! તે વિચાર આચાર્ય શ્રી વિજયનિતિસૂરીશ્વરે મને જણાવ્યો જેથી મેં દરેક મંદિરોના બન્યા તેટલા ફાટા લઈ આ કાર્યની પુસ્તક રૂપે શરૂઆત કરી તેના ફાટાઓ પણ પુસ્તકમાં મુકી જનતા આગળ રજુ કરવા અને મેવાડ પ્રચે લોકોનું દીલ વધુને વધુ ખેંચાય તે ભાવનાથી આ પુસ્તકની શરૂઆત કરી અને જનતાની તેમજ પરમાત્માની પ્રેરણાથી મારી ભાવના પુરી થઈ.

આ સિવાય જે જે જૈનમંદિરોના ફાટા આ ઇતિહાસીક પુસ્તકમાં મુકવામાં આવ્યા છે. તેના ઉપરથી વાંચક વર્ગને ખ્યાલ આવશે કે મેવાડ એક સદી પહેલાં જૈનપુરી ગણાતી હતી અને જૈનોની અપૂર્વ જાહોજલાલી હતી, આવા પવિત્ર સ્થાનો ઉપર આજે આપણી નજર પહોંચી શકે તેમ નથી. જ્યાં હજારો કોષ-દ્રવ લાગ્યો હોય ત્યાં એક જળ ગિન્દુથી કંઈ જાતની શાન્તી થવાની હતી. છતાં પણ આપણાથી જેટલું બને તેટલું જરૂર કરી આપણે આપણી ફરજ બજાવવી જોઈએ તે આપણું કર્તવ્ય સમજવું જોઈએ તેમાં જ આપણો ધર્મ છે.

જ્યારે ભૂતકાળના સમયની ઝાંખી થાય છે ત્યારે ધર્મ વસ્તુની અતિ ઉંચ મહત્તા હતી અને ધર્મ એજ જીવન હતું, ધર્મ એજ પ્રેમ અને ધર્મ એજ કર્તવ્ય હતું. આજે એ વસ્તુઓ ઘણે અંશે લોપ થતી જાય છે. જે મંદિરોમાં કેવળ શાન્ત વાતાવરણ, પ્રભુ જીનેશ્વર ભગવાનની મૂર્તિનો ત્યાગમય દેખાવ જોઈએ તેના બદલે આજે આપણે સોના રૂપા અને ઝવેરાતમાં જ મશગુલ બની ગયા છીએ તેથી જ આજે આપણું ખરૂં રહસ્ય ભૂંટી ગયા છીએ અને જુદા ચીલે ચાલવા લાગ્યા છીએ.

ભૂતકાળના જૈન મહારથીઓએ કરોડો રૂપીઆ ખરચી ઇતિહાસીક સ્થળો અદ્ભૂત કારીગરીવાળા બનાવ્યા પણ સોનું ચાંદી કે ઝવેરાતના દાગીના ન બનાવ્યા કારણ કે તે પુરૂષોની માન્યતા હતી કે જૈનપ્રભુની મૂર્તિ એટલે ત્યાગ-કર્ષન અને ત્યાગની ભાવનાવાળું પ્રતિબિંબ હોવું જોઈએ. અને તેજ પ્રણાલી-કાથી જ આવી અદ્ભૂત પ્રભાવશાળી જૈન મંદિરો બનાવી પોતાના આત્માને ધન્ય માનવા લાગ્યા. માટે શ્રોતાવર્ગ ? અને વિચારક વર્ગ ? બહુ જ વિચાર કરશે તો જરૂર તેમના હૃદયને સાચો રસ્તો મળી આવશે. મારે વધારે લખવાનું હોય જ નહીં.

આ સિવાય ઉદયપુર મેવાડના રાજ્યમાં જેવા જૈનોના પવિત્ર ધામ કે પવિત્રતીર્થ કેસરીયાળ (ધુલેવા) કરોડો પાર્શ્વનાથ, દયાળકિલ્લો, અદ્ભૂતજી વિગેરે ઘણા જૈન મંદિરો તેવી રીતે વૈષ્ણવોના અદ્ભૂત મંદિરો. જેમકે કાંકરોલી, શ્રીનાથજી વિગેરે ઘણા જ ઇતિહાસીક સુશોભીત સ્થાન છે. વળી સૂર્યવંશીના પ્રાણ સમા એકલોંગજી ભગવાનનું મંદિર પણ ઘણું જ અજોડ કારીગરીવાળું છે. આ સિવાય સરોવરો પણ મેવાડની ઘણીખરી જગાએ જોવામાં આવે છે. જેમકે જયસાગર, જયસમુદ્ર, કૃત્તેહસાગર, જયનિવાસ વિગેરે માઇલોના ઘેરાવામાં તળાવો બનાવી મેવાડની શોભા વધારી છે.

ચિત્ર પરીચય.

આ પુસ્તક પુરૂ કરતાં મને જે આનંદ અને હર્ષ પેદા થયો છે તેના માટે હું ઈશ્વરનો આભાર માનું છું. પરંતુ આ પુસ્તકમાં જે જે જૈન પ્રાચીન મંદિરોના ફોટાઓ મૂકવામાં આવ્યા છે. તેનો પરીચય જનતાને કંઈક આપવો જોઈએ.

જે ચિત્રોડ ઉપર જૈન દહેરાસર, જૈન કીર્તિસ્તંભો અને જે શીકમના પ્રાચીન નમુનાઓ છે. તે તરફ વાંચક વર્ગનું ધ્યાન ખેંચુ છું. એક વખત જરા કુરસદ લઈ જોશો અને વિચારશો તો ઘણું સમજવાનું મેળવી શકશો. શૃંગાર ચવરીનું દહેરાસર ઘણું જ લઘુ અને કારીગરીવાળું છે તે જોવાથી જ આપણા આત્માને આનંદ આવ્યા સિવાય રહે નહીં ! મોકલણ, નંદસરા, નાગદા, કુલદગઢ, ખીજેલીયા, સુરપરા, ગોગુદા અને લીલવાડાની નજીકના ઘણા મંદિરો જોવા લાયક છે. આ પુસ્તકમાં જે ચિત્રો આપવામાં આવેલા છે. તે દરેક ચિત્ર કયા ગામમાં આવેલા છે તેની માહી તેની નિચેજ આપવામાં આવી છે. તો વાંચક વર્ગને તે જોવાની મારી ખાસ બલામણુ છે.

જે મેવાડ સ્વમાનનો ખજનો હતો, શૂરવીરોનો અજોડ કિલ્લો હતો અને બલબલને મહાત કરનાર રાણાપ્રતાપની ઈજ્જતનો મહા મીનારો હતો, તેનાથી પણ આગળ વધીને કહ્યુંતો જે મેવાડ જૈનપુરી ગણાતું હતું તે મેવાડમાં આજે પણ લગભગ સાડા ત્રણ હજાર જૈનમંદિરોની હારમાળા શોભી રહી છે. તે દરેક મંદિરો જોવા લાયક છે. અને તેની યાત્રા કરવા જેવી છે. તેથી તેના નામો નિચે આપવામાં આવે છે.

જૈન તીર્થો—કેશરીયાળ (ધુલેવા), કરાડપાર્શ્વનાથ, દયાળકિલ્લો, અફ-ભૂતણ, ઉદયપુરના જૈનમંદિરો અને આડગામના મંદિરો વિગેરે.

બૈષ્ણવોના તીર્થો—શ્રીનાથળ, કાંકરોલી અને એકલીંગળ વિગેરે.

કેટલાક જોવાલાયક સ્થળો—જયસમુદ્ર, ઘેખરતળાવ, ઉદયસાગર, કેતેહસાગર, જયમહેલ, અને સાહેલીયાનો ખાગ વિગેરે અફભૂત કારીગરીના નમુના જોવાલાયક છે.

આવી આવી અનેક કૃતિઓ મેવાડની પૂણ્યભૂમી ઉપર જોવા લાયક છે, માટે વાંચક વર્ગ તમો જરૂર એકવાર જોવા તસ્દી લઈ આત્મામાં અનેરો આનંદ પેદા કરી જીવન સાર્થક કરશો એવી આશા રાખુ છું.

પ્રભુ ! મેવાડની રત્નગર્ભાભૂમિમાં હરહંમેશા ધર્મજ્યોત અને જ્ઞાન જ્યોતના દીપક પ્રગટાવો, અને મેવાડ સદાકાળ જયવંતુ રહો એજ હૃદયની શુભ ભાવના.

લી. લોગીલાલ કવિ.

